

**ULUSLARARASI TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ
SEMPOZYUMU**

**საერთაშორისო სიმპოზიუმი ქართულ-
თურქული ურთიერთობები**

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM GEORGIAN-
TURKISH RELATIONS**

TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİNİN KAYNAKLARI

**წყაროები ქართულ-თურქული ურთიერთობების
შესახებ**

**SOURCES ABOUT GEORGIAN-TURKISH
RELATIONS**

კრებულში ძირითადად წარმოდგენილია 2017 წლის 23-24 ნოემბერს ქალაქ ტრაპიზონში ჩატარებულ საერთაშორისო სამეცნიერო სიმპოზიუმზე – `ქართულ–თურქული ურთიერთობები: წყაროები ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ~, წაკითხული მოხსენებები.

სტატიები იბეჭდება ქართულ და თურქულ ენებზე.

Kitapta 23-24 Kasım 2017 tarihinde Trabzon'da gerçekleştirilen “Türk-Gürcü İlişkilerinin Kaynakları” Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumunda sunulan bildiriler yer almıştır.

Bildiriler Türkçe ve Gürcüce olarak basılmıştır.

- Birinci Baskı : 2018
- Baskı Sayısı : 70

ISBN: 978-605-2271-10-0

Baskı: KTÜ Matbaası - Trabzon

რედაქტორები: **როინ ყავრელიშვილი**, პროფესორი
იბრაჰიმ თელლიოღლუ, პროფესორი

Editörler: Prof. Dr. **İbrahim Telliöğlu**
Prof. Dr. **Roin Kavrelişvili**

Dizgi: © სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2018
Dizgi: © Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi, 2018

ÖNSÖZ

Prof. Dr. Mehmet OKUR	7
Prof. Dr. Refik TURAN	10
Prof. Dr. Merab BERİDZE	13
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ	14
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	18

Merab Beridze

XIX. ASRIN ORTALARINDA İVANE GVARAMADZE'NİN İSTANBUL VE GALATA HAKKINDA ANLATTIKLARI	22
---	----

İbrahim TELLİOĞLU

SELÇUKLU KAYNAKLARINDA GÜRCÜLER VE GÜRCİSTAN	36
---	----

Giorgi SOSİAŞVİLİ

TÜRK KAYNAKLARINA GÖRE İKİ GÜRCÜ ŞEHİRİ (TSKHİNVELİ VE AKHALGORİ)	56
--	----

Nedim İPEK

TÜRK- RUS SINIR DÜZENLEMELERİ İLE İLGİLİ BİR LAYİHA	92
--	----

Roman Gogolauri

1780'li YILLARINDA KARTL-KAKHETİ VE OSMANLI İLİŞKİLERİ TARİHİNDEN	112
--	-----

Enis ŞAHİN

GENELKURMAYI ATASE ARŞİVİ BELGELERİNDE GÜRCÜLER VE GÜRCİSTAN	129
---	-----

Roin KAVRELİŞVİLİ

“KOMUNİSTİ” GAZETESİ SAYFALARINDA TÜRKİYE (1921 - 1922)	170
--	-----

Serpil SÜRMEİLİ

TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİNİN (1918-1921) KAYNAKLARI	227
--	-----

Vasil Mosiaşvili SULTAN ALP ASLAN VE GÜRCİSTAN KRALI IV. BAGRAT'IN YEĞENİNİ EVLİLİĞİ ÜZERİNE	242
Mehmet Çog İSLAM TARİHİ KAYNAKLARINDA GÜRCÜLER VE GÜRCİSTAN	267
Davit ŞAVİANİDZE TARİH VE ETNOGRAFİK MALZEMELERE DAYALI TERİMLERDE KÜLTÜREL MOZAİK	290
Cihat AYDOĞMUŞOĞLU SAFEVİ KAYNAKLARINDA GÜRCÜLER VE GÜRCİSTAN	308
Mirian Makharadze ORHAN GAZİ GÜRCİSTAN'A SEFER DÜZENLEDİ Mİ?	345
Mustafa SARI GÜRCÜ ARAŞTIRMALARI AÇISINDAN BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ	367
Zaza ŞAŞİKADZE ACARA BÖLGESİ AİLELERİNDE MUHAFAZA EDİLMİŞ OSMANLICA BELGELER	498
Ömer SUBAŞI XIII. YÜZYIL İSLAM KAYNAKLARINDA GÜRCÜLER VE GÜRCİSTAN	515
Kakha Kvaşilava KAFKASYA ARKEOGRAFİK CEMİYETİ KAYITLARINDA MUHAFAZA EDİLEN BİRKAÇ BELGEYE GÖRE 1806 – 1812 OSMANLI-RUS SAVAŞINDA SAMURZAKANO ABHAZYA MESELESİ	575
Mustafa TANRIVERDİ OSMANLI ŞEHBENDERLİK RAPORLARINDA GÜRCİSTAN (XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden I. Dünya Savaşı'na Kadar)	591

შინაარსი

წინასიტყვაობა

პროფესორი მეჰმეთ ოქური

საერთაშორისო სიმპოზიუმი: თურქულ-ქართული ურთიერთობები 8

პროფესორი რეფიკ თურანი 11

პროფესორი მერაბ ბერიძე 12

პროფესორი ჰიქმეთ ოქსუზი 16

პროფესორი იბრაჰიმ თელლიოღლუ 19

მერაბ ბერიძე

ივანე გვარამაძის ცნობები XIX საუკუნის შუა წლების სტამბოლის და
გალათას შესახებ 21

იბრაჰიმ თელლიოღლუ

საქართველო და ქართველები სელჩუკურ წყაროებში 37

გიორგი სოსიაშვილი

თურქული წყაროები ორი ქართული ქალაქის (ცხინვალი და ახალგორი)
შესახებ 54

ნედიმ იფეჯი

რუსეთ-თურქეთის საზღვის მოწესრიგებასთან დაკავშირებული
ერთი პროექტი 92

რომან გოგოლაური

ქართლ-ვახეთ-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან
XVIII ს-ის 80-იან წლებში 110

ენის შაჰინი

საქართველო და ქართველები გენშტაბის სამხედრო ისტორიის კვლევის
ინსტიტუტის არქივში დაცული დოკუმენტების მიხედვით 131

როინ ყავრელიშვილი

თურქეთის თემა გაზეთ „კომუნისტის“ ფურცლებზე (1921 – 1922) 168

სერფილ სურმელი

წყაროები ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ (1918-1921წწ) 228

ვასილ მოსიაშვილი თურქ-სელჩუკთა სულთნის ალფ-არსლანისა და საქართველოს მეფის ბაგრატ IV-ის დისშვილის ქორწინების საკითხისათვის	240
მეჰმეთ ჩოგი საქართველო და ქართველები ისლამურ საისტორიო წყაროებში	268
დავით შავიანიძე კულტურული მოზაიკა ტერმინებში (საისტორიო და ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით)	288
ჯიჰათ აიდოღმუშოღლუ საქართველო და ქართველები სეფიანთა წყაროებში	309
მირიან მახარაძე შემოესია თუ არა ორხან I საქართველოს	344
მუსტაფა სარი პრემიერ-მინისტრის ოსმალური არქივის მნიშვნელობა ქართველოლოგიური კვლევებისთვის	368
ზაზა შაშიკაძე ოსმალურენოვანი საოჯახო დოკუმენტები აჭარაში	497
ომერ სუბაში საქართველო და ქართველები XIII საუკუნის ისლამურ წყაროებში ...	516
კახა კვაშილავა სამურზაყანო-აფხაზეთი რუსეთ-ოსმალეთის 1806-1812 წლების ომში „კავკასიის არქეოგრაფიული საზოგადოების აქტების“ ზოგიერთი დოკუმენტის მიხედვით	573
მუსტაფა თანრივერდი საქართველო ოსმალეთის კონსულების ანგარიშებში (XIX საუკუნის ბოლო მეოთხედიდან პირველი მსოფლიო ომის დასასრულამდე)	592

ULUSLARARASI TÜRK GÜRCÜ İLİŞKİLERİ SEMPOZYUMU

23-24 Kasım 2017, Trabzon

Türk dilli halkların Kafkasya’da görünmeye başladığı dönemle beraber başlayan Türk-Gürcü ilişkileri 15. Yüzyıla kadar zaman zaman şiddetli mücadeleler zaman zaman da dostluk ve işbirliği şeklinde cereyan etmiştir. 15. Ve 16. Yüzyılda Osmanlı-İran, daha sonra da Osmanlı-Rus rekabetine sahne olan Gürcistan, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıl başına kadar Rus egemenliğinde kalmış, I. Dünya Savaşı sürecinde gerçekleşen Bolşevik ihtilalinin ardından ise uzun bir aradan sonra bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmıştır.

Bolşeviklere karşı kısa bir süre İngiltere’nin siyasî ve askerî operasyonlarına sahne olan Gürcistan, 1921 yılı başında bu kez Bolşevik yönetimine girmiştir. Türk Milli Hareketi’nin de güçlenmeye başladığı bir döneme denk gelen bu süreçte Türkiye ile Gürcistan arasında dostluk ilişkileri kurulmaya başlanmış, hatta Ankara’da ilk elçilik açan ülke olmuştur. Svimon Midivani başkanlığındaki Gürcü heyetini kabul eden Mustafa Kemal Paşa Türkiye-Gürcistan ilişkilerinin önemini şu sözleri ile ifade etmiştir:

“Bizi Gürcistan ile birleştiren yalnız sempati değil, aynı zamanda hedeflerimizin de bir olmasıdır. Güçlü bir doğuya ihtiyaç var. Özellikle güçlü bir Kafkasya’ya. Kafkasya’da ise bu bölgenin en önemli uluslarından biri olan Gürcüler’in güçlü olmasına ihtiyacımız var. Bize, güçlü ve bağımsız bir Gürcistan lazım. Biz Kafkasya’nın diğer ülkelerinin de bağımsız olabilmeleri için Gürcistan ile birlikte çaba sarf etmeliyiz”.

Mustafa Kemal Paşa’nın bu düşüncesi Türkiye’nin Kafkasya veya daha geniş anlamda bütün doğu politikası için her zaman geçerliliğini korumuştur. Nitekim Türkiye, Sovyetler Birliği’nin dağılması ile beraber bağımsızlığını kazanan Gürcistan’ı ilk tanıyan ülkelere biri olmuş, bu ülke ile siyasî, iktisadî, askerî, eğitim, kültür, sağlık, çevre,

ენერჯი, გუენლიკ, ულაშიმ გიბი კონულარდა ყუზდენ ფაზლა ანლაშიმა ვე პროტოკოლ იმზალანმიშიტი.

შიუპხესიზ იკი ულკე არასიდაა უსტი დუზეყდე სეყრედენ ბუ ოლუმლი ილიშიკილერე ბილიმ დუნიყასი და კურუმსალ ვე ბირეისელ ოლარაკ არაშიტირა, ინკელემე ვე რაპორლარიყლა დესტეკ ოლმაკტადირ. ბულგეყე დაირ არაშიტირმალარ ყაყმაკ უზერე კურულან კარადენიზ არაშიტირმალარი ინსტიტუსუ დე ბუ ანლამდა დუენლედეიგი ულსლარარასი სემპოყყუმ, ყალიშიტაყ, პანელ ვე კონფერანსლარლა ტურკ – გურკუ ილიშიკილერინინ გელიშიმინე კატკიდა ბულუნყაყი დედეფლემეკტედირ. ნიტეკიმ ბუ ამაყ ყერყევისინდე ბუგუნ ბურადა გერეკ გურკისტან’დან გერეკსე ტურკიყე’ნინ ყეშიტილი უნივერსიტელერინდენ გელენ აკადემისყენლერ ვე არაშიტირმაცილარ ტურკ-გურკუ ილიშიკილერინინ კაყნაკლარი უზერინე დეგერლი ყალიშიმალარინი, ყორუმლარინი ბილიმ დუნიყასი ვე კამუოყუ ილე ყაყლაშიაკლარდირ.

Prof. Dr. Mehmet OKUR

კარადენიზ ტექნიკ უნივერსიტესი
კარადენიზ არაშიტირმალარი ინსტიტუსუ

საერთაშორისო სიმპოზიუმი: თურკულ–ქართული ურთიერთობები

ტრაპიზონი, 23 – 24 ნოემბერი 2018 წ.

თურკულენოვანი ხალხების კავკასიაში გამოჩენის დროიდან დაწყებული თურკულ–ქართული ურთიერთობები მე–15 საუკუნემდე ხან სისხლმღვრელი ბრძოლების, ხანაც მეგობრობის და თანამშრომლობის ხასიათს ატარებდა. საქართველო, რომელიც მე–15 და მე–16 საუკუნეებში ოსმალეთ–ირანის, შემდეგ ოსმალეთ–რუსეთის დაპირისპირების არენად იქცა, მე–19 საუკუნიდან მე–20 საუკუნის დასაწყისის ჩათვლით რუსეთის გავლენის სფეროში იმყოფებოდა. საქართველომ პირველი მსოფლიო ომის დროს რუსეთში მომხდარი ბოლშევიკური რევოლუციის შედეგად, დიდი ხნის შემდეგ კვლავ მოიპოვა დამოუკიდებლობა.

საქართველო, რომელიც მოკლე პერიოდის განმავლობაში ბოლშევიკების საწინააღმდეგოდ ინგლისელთა პოლიტიკურ და სამხედრო არენად იქცა, 1921 წლის დასაწყისში, ამჯერად ბოლშევიკთა ხელისუფლებას დაექვემდებარა. ეს დრო თურქეთში ეროვნული მოძრაობის

გაძლიერების ხანას დაემთხვა და ამ პერიოდში თურქეთსა და საქართველოს შორის მეგობრული ურთიერთობების დამყარება დაიწყო იმგვარად, რომ ანკარაში პირველი საელჩო საქართველომ გახსნა. მუსტაფა ქემალ ფაშამ, მიიღო რა სვიმონ მდივნის ხელმძღვანელობით საქართველოს დელეგაცია, თავის საუბარში აღნიშნა თურქეთ–საქართველოს მეგობრული ურთიერთობების შესახებ:

„ჩვენ საქართველოსთან მხოლოდ სიმპათია არ გვაკავშირებს, ამავე დროს, ჩვენ გვაქვს საერთო მიზნები. დგას საჭიროება ძლიერი აღმოსავლეთის, განსაკუთრებით ძლიერი კავკასიის. ხოლო, კავკასიაში გვჭირდება ამ რეგიონის ყველაზე მწინშენელოვანი ერებიდან ერთ–ერთის, ქართველების სიძლიერე. ჩვენ, ძლიერი და დამოუკიდებელი საქართველო გვჭირდება. ჩვენ, საქართველოსთან ერთად კავკასიის სხვა ქვეყნების დამოუკიდებლობისთვის ერთიანი ძალისხმევით უნდა ვიმოქმედოთ“.

მუსტაფა ქემალ ფაშას ზემოაღნიშნული აზრები ყოველთვის იყო თურქეთის კურსი როგორც კავკასიის, ასევე მთელი აღმოსავლეთის პოლიტიკასთან მიმართებაში. შესაბამისად, თურქეთმა საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ ერთ–ერთმა პირველმა ცნო საქართველოს დამოუკიდებლობა და მასთან პილიტიკის, ეკონომიკის, სამხედრო, განათლების, კულტურის, ჯანდაცვის, გარემოს დაცვის, ენერგეტიკის, უსაფრთხოების, სატრანსპორტო დარგში ასზე მეტ ხელშეკრულებას და პროტოკოლს ხელი მოაწერა.

ექვზგარეშეა, რომ ორ ქვეყანას შორის არსებულ უმაღლესი დონის პოზიტიურ ურთიერთობებს სამეცნიერო სამყაროც როგორც ინსტიტუციურ, ასევე ინდივიდუალურ დონეზე კვლევების და ანგარიშების სახით უჭერს მხარს. რეგიონის კვლევის მიზნით შექმნილი „შავი ზღვის კვლევის ინსტიტუტი“ მიზნად ისახავს მსგავსი სახის საერთაშორისო სიმპოზიუმებით, სამეცნიერო სემინარებით, პანელებით და კონფერენციებით თურქულ–ქართული ურთიერთობების განვითარებაში თავისი წვლილი შეიტანოს. შესაბამისად, ამ მიზნის ფარგლებში დღეს აქ შეკრებილი მეცნიერები როგორც საქართველოს, ასევე თურქეთის უნივერსიტეტებიდან გაუზიარებენ საკუთარ კვლევებს, ნააზრევს სამეცნიერო სამყაროს და დამსწრე საზოგადოებას თურქულ–ქართული ურთიერთობების წყაროების შესახებ.

პროფესორი მეჰმეთ ოქური

შავი ზღვის ტექნიკური უნივერსიტეტი

შავი ზღვის კვლევის ინსტიტუტი

ÖNSÖZ

Türk-Gürcü ilişkileri günümüz itibarıyla çok parlak bir manzara ifade etmektedir. Esasında Türk-Gürcü ilişkilerindeki beraberlik ve dostluk çok sağlam bir zemine oturmuştur. Bu sağlam zeminin dört temel unsuru vardır: Birisi tarih, biri coğrafya, birisi ekonomik beraberlikler, birisi de ortak gelecek. Bunlardan en önemlisi tarihtir. Çünkü tarihi parayla, imkânla, güçle satın-alamazsınız, ele geçiremezsiniz.

Tarih sadece ve sadece yaşanılarak elde edilen bir zenginliktir. Türk-Gürcü ilişkilerinde de bu tarihi zeminin varlığını idrak etmede çok önemli bir fayda vardır. Türk- Gürcü ilişkilerinin geçmişi bin beş yüz yıl öncesine kadar uzanmaktadır. Bu ilişkilerin devamında, sağlıklı bir şekilde gidişatında tarih bilimi bize çığır açar, yol gösterir. Son iki yüzyılda batıda yer alan birçok komşusuyla sorunlar yaşayan Türkiye'nin doğu komşusu olan Gürcülerle bu tarz sorunlar yaşamadığına dikkat çekmek isterim.

Bu durum iki ülkenin iyi ilişkilerini gelecekte de sürdüreceğinin teminatıdır. Anadolu ve Kafkasya'nın birbirinden kopmaz bağları vardır. Bu bağ Bakü- Tiflis- Ceyhan Boru Hattıyla somutlaşmıştır. Bu hat ekonomik değerinin ötesinde, üç halkı bir araya getiren bir atardamar olma niteliği taşımaktadır. İki milletin bilim insanları olarak Türk-Gürcü ilişkilerinin geliştirilmesi için yolda bilinçle yürüyoruz. Türk Tarih Kurumu olarak bütün imkânlarımız ile destek verdiğimiz Türk-Gürcü İlişkilerinin Kaynakları konulu bu uluslararası sempozyum ile iki toplumun birbirini daha iyi tanımaya büyük katkı sağladığımızı inancındayım. Bu çalışmaların artmasıyla gelecekte çok daha güzel zamanlar göreceğimizi ümit ediyoruz.

Prof. Dr. **Refik TURAN**
Türk Tarih Kurumu Başkanı

წინასიტყვაობა

ქართულ–თურქული ურთიერთობები, დღევანდელი ჩათვლით, მეტად შთამბეჭდავია. ძირითადად, ეს ურთიერთობები ერთობსა და მეგობრობაზეა დაფუძნებული. ასეთ მყარ საფუძველს ოთხი ძირითადი ფაქტორი ჰქმნის: ისტორი, გეოგრაფია, ეკონომიკა და საერთო მომავალი. ამათგან, ყველაზე მნიშვნელოვანი ისტორიაა. რადგან ისტორიას ფულით, შესაძლებლობებით, ძალით ვერ იყიდი, ვერ წაართმევ.

ისტორია მხოლოდ და მხოლოდ გამოცდილებით მიღებული სიმდიდრეა. ქართულ–თურქული ურთიერთობებში ისტორიული საფუძვლის აღქმაც მეტად მნიშვნელოვანია. ქართულ–თურქული ურთიერთობები ხუთ საუკუნეზე მეტს მოითვლის. ამ ურთიერთობის სწორი მიმართულებით გაგრძელების შემთხვევაში, ისტორიოგრაფია ჩვენ ახალ ერას შემოგვთავაზებს, გზას გვაჩვენებს. ყურადღება მინდა მივაქციო შემდეგ ასპექტს, რომ ბოლო ორი საუკუნის განმავლობაში თურქეთს ჰქონდა პრობლემები დასავლეთის მეზობელ სახელმწიფოებთან. მაგრამ მსგავსი პრობლემები არ ჰქონია აღმოსავლეთით, მეზობელ ქართველებთან.

ეს არის გარანტი იმისა, რომ ორი ქვეყნის მეგობრული ურთიერთობები მომავალშიც გაგრძელდება. ანატოლიას და გაკასიას ერთმანეთთან უწყვეტი კავშირები გააჩნია. ეს კავშირი განმტკიცებულია ბაქო–თბილისი–ჯეიჰანის ნავთობსადენით. აღნიშნულ ნავთობსადენს, გარდა ეკონომიკური მნიშვნელობისა, აქვს სხვა დატვირთვაც. იგი არის მთავარი მარღვი, რომელიც ერთმანეთთან აკავშირებს სამ ერს. ჩვენ, როგორც ორი ერის მეცნიერები, ქართულ–თურქული ურთიერთობების განვითარების გზაზე შეგნებულად მივამბობთ. მჯერა, რომ თურქეთის საისტორიო საზოგადოება, როგორც სრული მხარდამჭერი სიმპოზიუმისა – „წყაროები ქართულ–თურქული ურთიერთობების შესახებ“, ორი ხალხის კიდევ უფრო უკეთ

გაცნობას შეუწყობს ხელს. ვიმედოვნებ, რომ მსგავსი შრომების რაოდენობის ზრდა კიდევ უფრო უკეთეს მომავალს მოგვიტანს.

პროფესორი **რევიკ თურანი**
თურქეთის საისტორიო საზოგადოების თავმჯდომარე

წინასიტყვაობა

ხალხთა ურთიერთობებს მრავალი წყარო გააჩნია. ყველაზე მნიშვნელოვანია ზეპირი და წერილობითი წყაროები. ზეპირი, რომელშიც დაიღეძება კონკრეტული ფაქტების მხოლოდ ზოგადი ასპექტები, დაიფარება კონკრეტულ და საბოლოოდ შემორჩება ხალხთა მეხსიერებას კეთილისა და ბოროტის ჭიდილი, რომლის დასასრული უეჭველად კეთილის გამარჯვებაა. ასეთია ნება და სურვილი ხალხისა. ხალხი ყოველთვის შემწყალე და სიყვარულის დამფასებელია.

სხვაგვარადაა ყველაფერი, როდესაც საქმე რეალურ წერილობით წყაროთა საფუძველზე შექმნილ ისტორიას ეხება. მეცნიერი ისტორიკოსი პირველ რიგში თავისი ქვეყნის შვილია, სამშობლოს პატრიოტია. ამიტომ, მეცნიერთა შორის ყველაზე მეტად ისტორიკოსებს უჭირთ ობიექტურობა, ფაქტების კრიტიკული ანალიზი. ამ ტიპის დამოკიდებულება განსაკუთრებით მაშინ იჩენს თავს, როდესაც მეზობლები წერენ ისტორიას.

აქედან გამომდინარე, უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველ და თურქ მეცნიერთა ორ უკანასკნელ სიმპოზიუმს. ორივე ქართულ–თურქულ ურთიერთობებს ეხებოდა. ორივე მხარე ხშირად ერთი და იმავე ეპოქას, ფაქტს და მოვლენას მიმოიხილავდა. იყო განცხვავებული ინტერპრეტაციები. მაგრამ იყო კთილგანწყობა და ურთიერთპატივისცემა. მეცნიერები ერთმანეთს საკუთარი ისტორიოგრაფიისა და წყაროების

მონაცემებთა წარმოჩენით ორივე მხარისთვის სასრგებლო საქმეს აკეთებდნენ.

ქართულ-თურქული სამეცნიერო კონტაქტები ისტორიკოსთა შორის კიდევ იმით არის მნიშვნელოვანი, რომ ორენოვანი კრებულები გამოდის, ითარგმნება თითოეულის შრომა, რითაც კიდევ უფრო იზრდება დაინტერესებულ მკითხველთა წრე.

არ შემიძლია არ აღვნიშნო ჩვენი საკონსულოს წარმომადგენელთა ყურადღება ტრაპიზონში. სიმპოზიუმს ესწრებოდა საქართველოს გენერალური კონსული ქალაქ ტრაპიზონში ბატონი ავთანდილ მიქაცაძე. ჩვენთვის მნიშვნელოვანი გახლდათ ეს ყურადღება.

შესანიშნავი მასპინძლობა გაგვიწია ტრაპიზონის შავი ზღვის ტექნიკურმა უნივერსიტეტმა. ყოველ ნაბიჯზე იგრძნობოდა მათი მზრუნველი და მეგობრული დამოკიდებულება.

პროფესორი მერაბ ბერიძე

ÖNSÖZ

Halklar arası ilişkileri incelemek için çok sayıda kaynak kullanılabilir. Bunlardan en önemlisi yazılı ve sözlü kaynaklardır. Bu kaynaklarda somut gerçeklerin genel yönleri yer alınır, ayrıntılı bilgiler örtülür ve insanların hafızasında yalnız iyi ve kötünün kavgası kalır. Sonunda ise iyilik kazanır. Halkın isteği de bundan ibarettir. Halk her zaman merhametlidir ve sevgiye değer verir.

Yazılı kaynaklara dayalı tarihe gelince durum değişiyor. Tarihçiler ilk sırada kendi ülkesinin evlatları ve vatanperverlerdir. Bu yüzden, diğer bilim adamlarına göre tarihçiler objektif olmakta, olaylara tenkit gözüyle bakmakta zorlanırlar. Buna benzeri durum komşular tarih yazdıklarında da belli olmaktadır.

Buradan hareketle, Gürcü ve Türk bilim adamları tarafından düzenlenen son iki sempozyum fazlasıyla önemlidir. Her ikisi de

Gürcü ve Türk ilişkileri üzerine yapıldı. Her iki taraf, çoğu hallerde aynı dönem ve tarihi olayları değerlendirdiler. Farklı yorumlar da yaptılar. Ancak, bilim adamları arasında ilk sırada karşılıklı saygı ve iyi niyet vardı. Bilim adamları kaynak ve tarihi bilgilerini paylaşarak her iki taraf için faydalı iş yaptılar.

Gürcü ve Türk tarihçileri arasında yapılan bilimsel temasların daha önemli noktası sempozyum bildirilerinin her iki dilde basılmasıdır. Her bilim adamının çalışmasının karşı dile çevrilmesi okur ve ilgi sayısını artırmaktadır.

Ayrıca, Sayın Başkonsolosumuz Avtandil Mikatsadze başta olmak üzere Gürcistan Trabzon Başkonsolosluğu temsilcilerinin sempozyum boyunca bizleri yalnız bırakmadıklarını da burada belirtmek isterim.

KTÜ tarafından yapılan mükemmel ev sahipliği ve dostane yaklaşımlar atılan her adımda hissediliyordu.

Prof. Dr. **Merab BERİDZE**

SUNUŞ

Uzun asırlar öncesine inen ve Orta Asyalı Türk kavimleri ile başlayan Türk-Gürcü İlişkileri, zaman zaman mücadeleler zaman zaman da dostluk ve işbirliği şeklinde cereyan ederek günümüze kadar gelmiştir. Söz konusu ilişkiler Gürcistan'ın siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmesinde de önemli rol oynamıştır.

Tarihi süreç içerisinde Gürcüler, Kral David ve Kraliçe Tamara gibi önemli idarecilerin yönetiminde güçlü bir yapı kurdukları gibi zaman zaman Selçuklu, Osmanlı, İran, Rusya olmak üzere Almanya ve İngiltere gibi Devletlerin etkisi altında da kalmıştır.

20. yüzyılın başlarında doruk noktasına ulaşan Büyük Güçler arasındaki rekabetten faydalanan Gürcüler, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru yapılan Trabzon ve Batum Konferansları sonrası 26

Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş ve 4 Haziran 1918'de imzalanan antlaşmayla Türk-Gürcü ilişkileri iyi bir safhaya girmiştir. 31 Aralık 1920'de Gürcistan Elçisi olarak Simon Mdivani Ankara'ya gelmiş, 8 Şubat 1921'de Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmiş ve güven mektubunu sunmuştur. Mustafa Kemal Paşa ile Mdivani arasında samimi bir görüşme yapılmış ve karşılıklı olarak tanınmanın önemi üzerinde durulmuştur. Bu görüşmede sınır komşuluğunu ve bunun önemini vurgulayan Mustafa Kemal Paşa, karşılıklı olarak dostluk ve dayanışmanın gerekliliğini ifade etmiştir. Böylece Ankara'da ilk elçilik kuran Gürcistan'la yakın bağların kurulmasını isteyen Mustafa Kemal Paşa, dostluk ve komşuluğa vermiş olduğu önemi ortaya koymuştur. Ancak Gürcistan'ın bağımsızlığı kısa sürmüş, Kızıl Ordu, Gürcistan'a girerek Menşevik hükümetini yıkmış ve 25 Şubat 1921'de Gürcistan'ın bağımsızlığına son vermiştir.

Bu tarihten sonra uzun yıllar Sovyet idaresinde kalan Gürcistan, adı geçen siyasi yapının dağılma sürecine girmesinin ardından Nisan 1991'de tekrar bağımsız olmuştur. Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan edişinin hemen akabinde 30 Temmuz 1992 tarihinde Türk Hükümeti ile Gürcistan Hükümeti arasında bilim, teknik, sanat ve spor alanlarında bir işbirliği antlaşması imzalanmıştır. "Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri" adı altında yapılan bilimsel etkinliğin bu çerçevede düzenlenmesi, imzalanmış olan antlaşmanın gereğini yapma noktasında Karadeniz Teknik Üniversitesi adına bir misyonun yerine getirilmiş olması sebebiyle bizlere büyük gurur vermektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin ilerlemesine üniversiteler arası işbirliğinin bilimsel katkı sunması ayrıca önemi haizdir. Barış denizi olarak nitelendirdiğimiz Karadeniz'in etrafındaki 6 ülke içerisinde bulunan Türkiye ve Gürcistan'ın mevcut olan dostluğunu bu tür bilimsel etkinliklerle daha ileri noktalara taşıması temennilerimiz arasındadır. Söz konusu bilimsel etkinlikler, Türk-Gürcü ilişkilerinin gerek eski gerekse modern dönemi ile ilgili olarak çok kıymetli tarihi kaynakların karşılıklı olarak paylaşılması ile hem dostluğun pekiştirilmesine hem de sorunların aşılmasına, büyük katkı

sağlayacaktır. Bu düşüncelerle başta Türk Tarih Kurumu olmak üzere Samtskhe-Cavakheti, Gori ve Akaki Tsereteli Devlet Üniversiteleri'ne, Karadeniz Teknik Üniversitesi adına teşekkür ederim.

Prof. Dr. **Hikmet ÖKSÜZ**
KTÜ Rektör Yardımcısı

წინასიტყვაობა

საუკუნეების წინ შუა აზიის თურქულ ტომებსა და ქართველებს შორის დაწყებული ურთიერთობები, რომელიც ხან ერთმანეთთან ბრძოლის, ხან მეგობრობის და ურთიერთ-თანამსრომლობის ხასიათს ატარებდა, დღევანდლამდე გრძელდება. ამ ურთიერთობებს მნიშვნელოვანი როლი ჰქონდა საქართველოს სოციალურ, პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში.

ისტორიის პერიოდში, ქართველებმა მეფეების დავით აღმაშენებლის და თამარ მეფის წინამძღოლობით ძლიერი სახელმწიფოებრივი სისტემა შექმნეს. თუმცა, დრო და დრო ექცეოდნენ სელჩუკთა, ოსმალეთის, ირანის, რუსეთის, ასევე, გერმანიის და ინგლისის გავლენის ქვეშ.

მე-20 საუკუნის დასაწყისში დიდ ძალებს შორის კონკურენციამ პიკს მიაღწია. რითაც ისარგებლეს ქართველებმა და პირველი მსოფლიო ომის ბოლოსკენ ტრაპიზონის და ბათუმის კონფერენციების შემდეგ, 1918 წლის 26 მაისს გამოაცხადეს დამოუკიდებლობა. 1918 წლის 4 ივნისს ხელმოწერილი ხელშეკრულებით ქართულ-თურქულმა ურთიერთობებში კარგი ეტაპი დაიწყო. 1920 წლის 31 დეკემბერს საქართველოს ელჩი სვიმონ მდივანი ანკარაში ჩამოვიდა. 1921 წლის 8 თებერვალს იგი მიიღო მუსტაფა ქემალ ფაშამ და გადასცა რწმუნებათა სიგელი. მუსტაფა ქემალ ფაშას და მდივანს შორის გაიმართა მედობრული საუბარი და ყურადღება გამახვილდა მხარეთა

ოფიციალურ ცნობის საკითხის მნიშვნელობაზე. ამ შეხვედრაზე მუსტაფა ქემალ ფაშამ ხაზი გაუსვა უშუალო მეზობლობის საკითხს, მის მნიშვნელობას და აღნიშნა, რომ აუცილებელი იყო ორმხრივი მეგობრობა და თანადგომა. ამგვარად, მუსტაფა ქემალ ფაშამ გამოთქვა სურვილი დამყარებულიყო ახლო ურთიერთობა საქართველოსთან, რომელმაც პირველმა გახსნა საელჩო ანკარაში. ამით მან აჩვენა, თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა საქართველოსთან მეგობრობას და კეთილმეზობლობას. მაგრამ, საქართველოს დამოუკიდებლობამ მოკლე ხნით გასტანა, წითელი არმია შეიჭრა საქართველოში, დაამხო მენშევიკური მთავრობა და 1921 წლის 25 თებერვალს საქართველოს დამოუკიდებლობის ხანა დაასრულა.

მას შემდეგ, საქართველო მრავალი წლის განმავლობაში დარჩა საბჭოთა მმართველობის ქვეშ. აღნიშნული სისტემის დაშლისთანავე, 1991 წლის აპრილში საქართველომ კვლავ მოიპოვა დამოუკიდებლობა. საქართველოს მიერ დამოუკიდებლობის გამოცხადებისთანავე, 1992 წლის 30 ივლისს თურქეთის მთავრობასა და საქართველოს მთავრობას შორის სამეცნიერო, ტექნიკურ, ხელოვნების და სპორტის სფეროებში ურთიერთ-თანამშრომლობის ხელშეკრულებას ხელი მოეწერა. საერთაშორისო სამეცნიერო ღონისძიება „ქართულ–თურქული ურთიერთობების“ სახელწოდებით, მისი ჩატარება ზემოაღნიშნული ხელშეკრულების ფარგლებში და ამ მისიის შავი ზღვის ტექნიკური უნივერსიტეტის მხრიდან შესრულება, ჩვენთვის მეტად საამაყოა. მნიშვნელოვანია აგრეთვე, უნივერსიტეტებს შორის სამეცნიერო თანამშრომლობა ორი ქვეყნის ურთიერთობის განვითარებისთვის. ვიმედოვნებთ, მშვიდობის ზღვად წოდებული შავი ზღვის აუზში მდებარე ექვს ქვეყანას შორის თურქეთი და საქართველო არსებულ კეთილმეზობლურ ურთიერთობებს სამეცნიერო ღონისძიებებით კიდევ უფრო განამტკიცებენ. ასეთ ღონისძიებებს, სადაც მხარეები გაეცნობიან თურქულ–ქართული ურთიერთობების როგორც ძველი, ისე ახალი პერიოდის ორმხრივ წყაროებს, შესაძლებლობას მოგვცემს გადავლახოთ

პრობლემური საკითხები და კიდევ უფრო განვამტკიცოთ მხარეებს შორის მეგობრობა. აქედან გამომდინარე, უპირველესად მადლობა მინდა გადავუხადო თურქეთის საისტორიო საზოგადოებას, სამცხე-ჯავახეთის, გორის, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტებს და შავი ზღვის ტექნიკურ უნივერსიტეტს.

პროფესორი **ჰიქმეთ ოქსუზი**
შავი ზღვის ტექნიკური უნივერსიტეტის პრორექტორი

ÖNSÖZ

21-24 Nisan 2016'da Samtskhe-Javakheti Devlet Üniversitesi, Türk Tarih Kurumu ve Kafkasya Üniversiteler Birliği'nin ortaklaşa düzenlediği “Türk-Gürcü İlişkileri: Tarih ve Çağdaşlık” konulu bilimsel çalıştay, iki toplum arasındaki ilişkilerin seyri açısından büyük önem taşımaktadır.

İki tarafın bilim adamları bir araya gelerek Türk-Gürcü ilişkilerinin tarihi gelişimi üzerine kafa yormuşlar ve burada alınan kararlar benzer toplantıların tematik bir şekilde devam ettirilmesini kararlaştırmışlardı. Çalıştayda sunulan bildiriler iki dilli olarak 2017'de neşredildi. Ardından daha önce alınan karar gereğince 23-24 Kasım 2017'de Türk Tarih Kurumu'nun desteği ve Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin ev sahipliğinde “Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu: Türk-Gürcü İlişkilerinin Kaynakları” konulu sempozyum düzenlendi. Elinizdeki eser bu sempozyumda sunulan bildirilerin ürünüdür.

Türk-Gürcü İlişkilerinin Kaynakları başlıklı sempozyum iki ülke tarihçileri açısından büyük önem taşımaktadır. Zira özellikle aradaki alfabe farklılığından dolayı tarihçilerin bir diğerinin kaynakları hakkındaki bilgisi sınırlıydı. Her iki ülkede birbirinin dilini ve alfabetini bilen tarihçilerin sayısı artmakla birlikte istenilen seviyeye gelememiştir. O bakımdan bu bildirilerle tanıtılan kaynakların iki

dilli olarak tarihçilerin istifadesine sunulması var olan birikimi büyük ölçüde artıracaktır. Aynı masa etrafında birleşerek milletlerinin ortak tarihini aydınlatmaya çalışan Türk ve Gürcü tarihçilerinin çabası örnek gösterilecek mahiyettedir. Bu çalışmaların devam etmesine yönelik irade, tematik olarak sürdürülecek sempozyumlar ile Türk-Gürcü ilişkilerinin aydınlatılmasına yönelik çabaların iyi bir sonuca ulaşmaya başladığının habercisidir.

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

წინასიტყვაობა

2016 წლის 21–24 აპრილს სამცხე–ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, თურქეთის საისტორიო საზოგადოების და კავკასიის უნივერსიტეტების ერთობლივი ძალისხმევით ჩატარდა საერთაშორისო სამეცნიერო სემინარი „ქართულ–თურქული ურთიერთობები: ისტორია და თანამედროვეობა“. რომელიც მეტად მნიშვნელოვანი იყო ორი ხალხის ურთიერთობის დინამიკის თვალსაზრისით.

სემინარის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღეს ორივე მხარის მეცნიერებმა. მათ განიხილეს და იმსჯელეს ქართულ–თურქული ისტორიულ ურთიერთობების საკითხებზე. შეთანხმდნენ, რომ მსგავსი შეკრებები გაიმართებოდა მომავალშიც, თემატური საკითხების ირგვლივ. სამეცნიერო სემინარზე წარმოდგენილი მოხსენებები გამოიცა 2017 წელს. შემდეგ, ადრე მიღებული გადაწყვეტილების საფუძველზე, თურქეთის საისტორიო საზოგადოების მხარდაჭერით და შავი ზღვის ტექნიკური უნივერსიტეტის პატრონაჟით 2017 წლის 23–24 ნოემბერს გაიმართა საერთაშორისო სიმპოზიუმი „ქართულ–თურქულ ურთიერთობები: წყაროები ქართულ–თურქული ურთიერთობების შესახებ“. წინამდებარე კრებულში წარმოდგენილია სწორედ ამ სიმპოზიუმზე წაკითხული მოხსენებები.

აღნიშნული სიმპოზიუმი – წყაროები ქართულ–თურქული ურთიერთობების შესახებ, ღირებულია ორივე ქვეყნის ისტორიკოსთა თვალსაზრისით. მეტადრე, როდესაც განსხვავებული ანბანის გამო ისტორიკოსთა წვდომა წყაროებზე შეზღუდული იყო. ორივე ქვეყანაში, ორივე ენის და ანბანის მცოდნე ისტორიკოსთა რაოდენობის ზრდის მიუხედავად კვლევებმა სასურველ დონეს ვერ მაიღწია. აქედან გამომდინარე, წინამდებარე სტატიებში ორ ენაზე წარმოდგენილი წყაროები ხელს შეუწყობენ ისტორიკოსებს კიდევ უფრო მეტად გაზარდონ მათ ხელთ არსებული ინფორმაცია. სამაგალითოა ერთ სამუშაო მაგიდასთან ქართველი და თურქი ისტორიკოსების შეკრება და მათი მსჯელობა ორი ერის ისტორიის საკითხებზე. ურთიერთ-თანამშრომლობის სურვილი, თემატური სიმპოზიუმები და ძალისხმევა ქართულ–თურქული ურთიერთობების გასარკვევად. რაც, მომავალში კარგი შედეგების საწინდარს წარმოადგენს.

პროფესორი **იბრაჰიმ თელიოღლუ**

ივანე გვარამაძის ცნობები XIX საუკუნის შუა წლების სტამბოლის და გალათას შესახებ

პროფესორი მერაბ ზერიძე
სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

ივ. გვარამაძე (ვინმე მესხი) მოღვაწეობდა მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარსა და მეოცე საუკუნის დასაწყისში (1831-1912წწ).

ივ. გვარამაძე იყო ისტორიკოსი, ენათმეცნიერი, პუბლიცისტი. მის შრომებში დიდი ადგილი უჭირავს ტოპონიმური მასალის ჩაწერასა და კვლევას. ნაშრომების დიდი ნაწილი ჯერ კიდევ გამოუქვეყნებელია. სამცხე-ჯავახეთის ისტორიის მუზეუმში დაცულია მისი ხელნაწერი N 2102, რომელიც მოიცავს 39 გვერდს. აკლია სათაური, არ უზის თარიღი. ხელნაწერში აღწერილია ავტორის 1859-1860 წლებში მოგზაურობა სტამბოლში. შინაარსის მიხედვით ჩვენ იგი დავასათაურეთ ასე: „აღწერა მესხეთისა და სტამბოლისა“. როგორც სათაურიდან ჩანს, მოგზაური დეტალურად აღწერს მესხეთს, აჭარას, თავს გადამხდარ ამბებს. აღწერა არ არის მხოლოდ სახელების დაფიქსირება. ავტორი მიმოიხილავს გეოგრაფიულ გარემოს, ბუნებრივ პირობებს, მეურნეობას და სხვა.

თურქეთის ტერიტორიაზე დაწვრილებით აღწერს მოგზაური ტრაპიზონს, მის ყველა შესასვლელ კარს, ქუჩას და ა.შ. დავასახელებთ ზოგიერთ მათგანს: ჯაბახანა, ზინდან კაფუსი, ტაბახანა კაფუსი, ორთა კაფუსი, სოხტა კაფუსი, მოლოზ კაფუსი და მუმხანა კაფუსი, ყუზღუნი, ბოზთაფა, იენიჯემამა-ჰალა, იმარეთ ჯამი, გაიურმეიდან. მე-19 საუკუნის სამოციან წლებში ცალკე ქალაქია გალათა, რომელიცდღეს სტამბოლის ერთ-ერთი უბანია, ხოლო „ნაშრომის 60 პროცენტი ეძღვნება სტამბოლის აღწერას. ეს არის შესანიშნავი აღწერა თითქმის საუკუნე ნახევრის წინ ქალაქის სასახლეებისა, ქუჩებისა, უბნებისა, მეჩეთებისა, ეკლესიებისა, მოსახლეობისა“. სულთ-

ნების საფლავების აღწერისას გარდაცვლილთა დამსახურებისა და ცხოვრების თარიღებზე მიუთითებს ავტორი.

საკვანძო სიტყვები: ივანე გვარამაძე, თურქეთი, სტამბოლი, გალათა, ტრაპიზონი.

XIX. ASRIN ORTALARINDA İVANE GVARAMADZE'NİN İSTANBUL VE GALATA HAKKINDA ANLATTIKLARI

Prof. Dr. **Merab Beridze**
Samtskhe-Cavakheti Devlet niversitesi

ÖZ

İvane Gvaramadze (Vinme Meshi) bir tarihçi, dilbilimci ve gazeteci olarak 19. yy. ikinci yarısı ile 20. yy. başlarında faaliyet göstermiştir (1831-1912).

İv. Gvaramadze çalışmalarında yer adları araştırması ile kayıt etmesine fazlasıyla önem vermiştir. çalışmaların büyük kısmı henüz neşredilmemiştir. Samtskhe-Cavakheti devlet Müzesi'nde onun N 2102 kayıt numarasını taşıyan 39 sayfalı, başlıksız ve tarihsiz elyazması bulunur. Elyazmada yazarın 1859 – 1860 yıllarında yaptığı İstanbul seyahatı anlatılmıştır. Eserin içeriğine göre tarafımızdan ona “Mesheti ile İstanbul'un Tasviri” gibi ad verildi. Başlıktan anlaşıldığı kadarıyla, gezgin Mesheti, Acara gibi bölgeleri ile başına gelenlerinin ayrıntılarını anlatmıştır. Anlatılarda yalnız isimler değil, bölgenin coğrafyası, doğası, tarım gibi konulara dikkat çekilmiştir.

Yazar Türkiye Toprakları'nda Trabzon'un ayrıntılarını anlatmıştır. Örn: caba haneden, zindan kapısından, tabak hane kapısından, orta kapıdan, sohta kapıdan, moloz kapıdan, mumhane kapıdan, kuzğjni'den, boz tepeden, yenice mahalleden, imaret camiden, giyaur meydanından v.s. bahsetmiştir. Günümüz İstanbul'un bir semti olan Galata 1860'lı yıllarda müstakil bir şehirdi. “Elyazmanın %60 İstanbul anlatılmıştır. Muhteşem eserde şehrin bir buçuk asır öncesi saraylarından, caddelerinden, semtlerinden, camilerinden, kiliselerinden, nüfusundan söz edilmiştir”. Yazar

padişahların kabirlerini anlattığında emeklerinden ve yaşam tarihlerinden bahsetmiştir.

Anahtar Kelimeleri: İvane Gvaramadze, Türkiye, İstanbul, Galata, Trabzon.

IVANE GVARAMADZE'S INFORMATION ABOUT ISTANBUL AND GALATIA IN THE MIDDLE OF THE 19th CENTURY

Professor **Merab Beridze**
Samtskhe-Javakheti State University

ABSTRACT

Ivane Gvaramadze (Vinme Meskhi) worked in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century (1831-1912).

Ivane Gvaramadze was a historian, linguist and publicist. In his works he paid great attention to recording and researching toponymic materials. Most of his papers are still unpublished. The Samtskhe-Javakheti History Museum keeps his manuscript # 2102 covering 39 pages. It doesn't have a title and a date. The manuscript describes the author's journey in Istanbul from 1859 to 1860. According to the content we gave it the following title: "Description of Meskheta and Istanbul" (M. Beridze, Temples and Names, 2010, p. 258). As the title shows, the traveler describes Meskheta and Adjara in details. But this description is not just a fixation of the names. The author reviews geographical environment, natural conditions, farming and so on.

In the territory of Turkey, the traveler gives a detailed description of Trabzon with its all entrance doors, streets and so on. Some of them are: Jabakhana, Zindan Kafus, Tabahana Kafus, Orta Kafus, Sokhta Kafus, Moloz Kafus and Mumhana Kafus, Kuzghzhni, Boztafa, Yenjemamahala, Imaret Jami and Guyaurmeidan. In the 60s of the 19th century, there was a separate city of Galatia which is one of the districts of Istanbul today. "60 percent of the work is dedicated to the description of Istanbul. This is a remarkable description of

palaces, streets, districts, mosques, churches and population of the city almost half a century ago” (Beridze, p. 266). Describing the Sultans' graves the author indicates their merits and dates of their lives.

Key Words: İvane Gvaramadze, Turkey, İstanbul, Galata, Trabzon.

ივ. გვარამაძე (ვინმე მესხი) მოღვაწეობდა მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარსა და მეოცე საუკუნის დასაწყისში (1831-1912წწ)

ივ. გვარამაძე იყო ისტორიკოსი, ენათმეცნიერი, პუბლიცისტი. მის შრომებში დიდი ადგილი უჭირავს ტოპონიმური მასალის ჩაწერასა და კვლევას. ნაშრომების დიდი ნაწილი ჯერ კიდევ გამოუქვეყნებელია. სამცხე-ჯავახეთის ისტორიის მუზეუმში დაცულია მისი ხელნაწერი #2102, რომელიც მოიცავს 39 გვერდს. საწერი ქალაქის ფორმატი არ არის ტრადიციული ზომა. ჩვეულებრივ რვეულის ფურცლისგან განსხვავებით ორმაგია მისი ფართობი. ...

აკლია სათაური, არ უზის თარიღი. ხელნაწერში აღწერილია ავტორის 1859 -1860 წლებში მოგზაურობა სტამბოლში. შინაარსის მიხედვით ჩვენ იგი დავასათაურეთ ასე: „აღწერა მესხეთისა და სტამბოლისა“ (მ.ბერიძე, ტაძრები და სახელები, 2010 წ. გვ. 258). როგორც სათაურიდან ჩანს, მოგზაური დეტალურად აღწერს მესხეთს, აჭარას, თავს გადამხდარ ამბებს. აღწერა არ არის მხოლოდ სახელების დაფიქსირება. ავტორი მიმოიხილავს გეოგრაფიულ გარემოს, ბუნებრივ პირობებს, მეურნეობას და სხვა.

თურქეთის ტერიტორიაზე დაწვრილებით აღწერს მოგზაური ტრაპიზონს, მისი ციხის ყველა შესასვლელ კარს, ქუჩას და ა.შ.მე-19 საუკუნის სამოციან წლებში ცალკე ქალაქია გალათა, რომელიც დღეს სტამბოლის ერთ-ერთი უბანია, ხოლო „ნაშრომის 60 პროცენტი ეძღვნება სტამბოლის აღწერას. ეს არის შესანიშნავი აღწერა თითქმის საუკუნუნახევრის წინ ქალაქის სასახლეებისა, ქუჩებისა, უბნებისა, მეჩეთებისა, ეკლესიებისა,

მოსახლეობისა“ (ბერიძე, გვ. 266). სულთნების საფლავების აღწერისას გარდაცვლილთა დამსახურებისა და ცხოვრების თარიღებზე მიუთითებს ავტორი.

ნაშრომი დაყოფილია პარაგრაფებად. I პარაგრაფი დაზიანების გამო დაკარგულია. პარაგრაფებად დაყოფის საფუძველია ძირითადად ისტორიულ-გეოგრაფიული პრინციპი. სხვადასხვა კუთხეს ან ქალაქს პარაგრაფის სხვადასხვა ნომერი უზის. აქედან XXVI–XXIX პარაგრაფები ეკუთვნის ტრაპიზონს.

რადგან ჩვენი დღევანდელი კონფერენცია ტარდება ტრაპიზონში, გადავწყვიტეთ, გვესაუბრა სწორედ იმ ცნობების შესახებ, რომელსაც ავტორი გვაწვდის ამ ქალაქის შესახებ. მართალია, ბევრად უფრო ვრცლად არის აღწერილი სტამბოლი, გალათა თუ აჭარა-მესხეთი, მაგრამ ტრაპიზონზე საუბრისას ავტორი ყურადღებას უთმობს მის მოსახლეობას, ეთნიკურ შემადგენლობას, საუბრობს ლაზეთის, იგივე ჭანეთის, კოლხეთის და ისტორიის ზოგიერთ საკითხზე, ავლებს პარალელებს ლაზურ ენასა და მეგრულს შორის, ლაზებსა და მეგრელებს შორის.

ისტორიული, გეოგრაფიული და ონომასტიკური ანალიზი ასახავს მეცნიერების იმდროინდელ დონეს. ზოგიერთი მოსაზრება შეიძლება დღეისათვის სადაო იყოს, მაგრამ ყველაზე მნიშვნელოვანიათვით აღწერა, რომელიც მე-19 საუკუნის შუა წლების რეალურ სურათებს გვაძლევს, ამიტომ კიდევ უფრო მეტად იზრდება ხელნაწერის მნიშვნელობა. ტოპონიმთა ეტიმოლოგიები, ზოგ შემთხვევაში გულუბრყვილო, ხალხური ხასიათისაა, მაგრამ ავტორი რადგან ფლობს ქართულის გარდა ბერძნულ, სომხურ და თურქულ ენებს, საინტერესოა ამ ენებზე არსებული სამეცნიერო მონაცემების და წყაროების დამოწმება.

ტრაპიზონის შესახებ ივ. გვარამაძე წერს. „**ტრაპიზონი** დედაქალაქია მენგრელთა და ჭანთა, რომელთაზედაც შემდგომ სხვა და სხვა ნათესავთა იუფლეს და უფლობენ დღესაც. ძველად იწოდებოდა **ქალხიდი** ქართულად, ბერძულად **კოლქისი** და სომხურადაც **გავლქისი**“. ჩვენ ყურადღებას გავამახვილებთ

ქართულ სახელწოდებაზე. **ქალხიდი** ავტორის მიერ ეტიმოლოგიზირებული **კოლხიდაა**. სხვა შემთხვევაში ამ ვერსიას ხსნის ავტორი შემდეგნაირად: „ტრაპიზონი დაფუძნებულ არს ზღვაზედ გარდამდგარ კლდის თავზედ. ძველი წოდება არა ჰსჩანს და როიცა ბერძენთ ქართველთაგან აუღიათ, **ტრაპიზონი** დაუმთ სახელად, სადაც კერპთ სამზვერველი ტაბლა ყოფილა. აქედან სჩანს, რომ **კოლხიდა** ჰქმევია ქათულად რომელი არა თუ უნდა გამოვსთარგმნოთ **ქალხიდად**, როგორითაცვე ჰსთარგმნიან, არამედ **ქალმხედად**, რადგან ხშირი მისნობა დიაცებში ამ მხარედ უფრო ყოფილა“.

ავტორის მიზანი ნათელია, რომ კოლხიდა ჯერ დაუკავშიროს **ქალხიდას** და შემდეგ - **ქალმხედს**, თითქოს ქალთა მისნობას „**მხედობას**“. ეტიმოლოგია, რა თქმა უნდა, არარეალისტურია, მაგრამ უაღრესად თანამედროვე და მეცნიერულია მისი ლინგვისტური დაკვირვება ლაზურის ანუ ჭანურის შესახებ: „ენაცა არის ჭანური, რომელი ძალიან ეახლოება **მეგრულსა**, მხოლოდ ამით ირჩევა, რომ ჭანნი თათრულს ხშირად ურევენ საუბარში. ყოველნი კი ერთობ სამეგრელოს ხალხს ჰგუანან სახით თუ ტანით, მაგრამ ესენი უფრო მოთეთრწითურო არიან მათგან. ურევიან ნაცრისფერნი და ხუარბლისფერნი ქალ-კაცნიცა. დიდად თუ პატარათ - საზოგადოდ **უყვართ** სიმღერა და ფერხული, ხშირად მეტადრე ნარდში“.

მეცნიერულია და იმდროისათვის საინტერესო ეთნოისტორიული ტერმინების (კოლხიდა, ლაზეთი, ჭანეთი, სამეგრელო) ურთიერთ დაკავშირება და ანალიზი. მართლაც მეგრულისა და ჭანურის (ლაზურის) ურთიერთმიმართება, არა აქვს მნიშვნელობა მათ ენებად ჩავთვლით თუ დიალექტებად, ძირითადად თურქული და ქართველური ლექსიკური მინარევებით უნდა განვიხილოთ.

ქართულ-საისტორიო წყაროებზე დაყრდნობით მიუთითებს ავტორი ჭანეთისა და ჩინეთის ეტიმოლოგიურ სიახლოვეს, როდესაც წერს: „აზრზედ დიდად ახლოს არს და ასეც ვჰგონებ რომ იყოს, ქართლის ცხოვრებაში მწერალნი ორბელიანი

ყმაწულით გარდმოსულს რომ ჰსდებენ გილანით თუ ჩინეთით საქართველოდ და მის შემდგომ ქართველთა თანა შეერთებასა. ბეჯითად ეს ჭანნი მათ ყმათა ჩამამავალნი უნდა იყუნენ, რომლებს წინაპარნი შეეკედლნენ კოლხიდელთა და მის გამო მრთელ კოლხიდას, გინა მენგრელიის რომელსამე ნაწილს დაედუა სახელად ჭანეთი. ამას ყველანი ვჰგრმნობთ, რომ ჭანეთს და ჩინეთს არა დია განსხუავება აქუს მოუცილებელი სიახლოებისაგან კიდე“.

მხატვრულად აღწერს ტრაპიზონის გარემოს ავტორი. მისი თქმით ეს არის ლაზისტანი. „მდებარეობა ქვეყნისა მრთლად ღრმა ღელე-ხევებია დიდრონი ტყიან მაღალის მთებით ჩაღმოე-ბულია, მრავალგან ასასვლელად ადამიანს ფერხი მოეკიდება ჯერედ.აღას აყაფრული მთებია, რომ ამბობენ მკვიდრნი მთის წვერებისგან ერთი ერთმანეთზედ გასასვლელად შეიძლება ტყის ყურძნის ნაკაფებით წანწალები გაიბას და გავიდეს კაცი ერთი მთით მეორე მთაზედაო.“ ვაზის ლერწით გაბმული „წანწა-ლები“, რომელიც მთის წვერებს შეაერთებს და რომელზეც ადა-მიანები გადიან ზედ, თავად ავტორსაც აეჭვებს, ამიტომ ამბობს, რომ „დასტურ ამისთანა ღონისძიებასაც ხმარობენ თურმე“. ასეთი მხატვრული აღწერით მიდის ავტორი ეტიმოლოგიამდე: ამის გამო ოსმალთ დაუმს სახელად „ლაზისტანი, გინა ლეზგის-ტანი ესე ან მიწა ადგილის მიმსგავსებით ლეზგისტანისა“.

სიგრძეს და სიგანეს ქვეყნისას ივ. გვარამაძე ზომავს მაშინდელი ორიგინალური საზომით - სავალით. რამდენ გზა-საც გაივლის ადამიანი დღეში, ამას თვლის საზომ ერთეულად. ასეთი საზომით „სიგრძე ჭანეთისა დაწყებული არზრუმით და ათინით არის ექვსი დღის სავალი“. ხოლო სიგანე არი სამი დღის სავალი. ჰაერი და კლიმატი კარგია, მთების სიმაღლე ვერ უშლის ხელს, რომ კლიმატი იყოს შეზავებული და სასარგებლო.

ივ. გვარამაძე მდინარეთა დასახელების მიხედვით მიუ-თითებს, რომ თითოეულ მდინარის სახელდება ხდება იმ ქალაქების მიხედვით, რომელიც მის ნაპირზეა, ან რომელთანაც ერთვის იგი ზღვას, მაგალითად: ათინის მდინარე, რიზის

მდინარე, ოპის მდინარე და სურმანის მდინარე. ჩამოთვლილია ლაზეთის ქალაქები და დაბები: **ირისა, სურმანა ოფა(ხოფა?) ტრიპოლი, გირასონი,** „რომელ არს ფარნაგია“.

მეურნეობა და მოსავალი ტრადიციულია, რომელიც შესაბამისი გარემო პირობებით არის განპირობებული: **„სიმინდო, ლობიო, ბაკლა და ოსპი,** რომელნიც გაქვანან გარეთ კიდევცა. ხილნი ყოველნაირი, აგრევე **ლიმონი, თურუნჯი, ლეღვი, პროწყული** და მისთანანი. ერთსა და იმავე ვენახში ჭირნახულიც მოდის და ყურძენიცა. აქაური თვითო მადლარი ოთხ-ხუთ საპალნენდინ მოისხამს და ღვინოც ჩინებული ღვინო დგება“.

ტყის ხილნარში ჩინებულია **ვაშლი, ხეჭაჭური,** ნიგოზი და თხილი. ამის დაგვარ სხვაცა. მარტო **კანაფსა და სელს** ღებულობს ოსმალოს მთავრობა, აქეთგან წელიწადში **ორიათას ყანთრამდინ** ამბობენ. სანადიროც ყოველნაირნი მხეცნი და ცხოველნი მოიძევიან ხმელეთისა თუ წყლისანი.“

მითითებულია ტრაპიზონის აღების თარიღი 1461 წელი. მე-19 საუკუნის შუა წლებში ტრაპიზონი შემოზღუდულია გალავნით. გალავანი არის რამდენიმე რიგისა: მისი ტერმინებით გარე გალავნის გარდა არის **შუა გალავანი და შუას შიგანა გალავანი.** ოსმალურიდან თარგმნის სახელწოდებებს ტრაპიზონის ციხეებისა. **გარესგარეთა ციხე, შიგანას შიგანა ციხე და შიგანი შიგანის შიგანა ციხე.** ამ უკანასკნელში არის კარგად გამაგრებული **ჯაბხანის** საცავი. შიგანა ციხე შემოზღუდულია ხელოვნური **თხრილით** - „განგებ ხრამი ჩაკაფული“ და ოთხი კარით. ეს კარებია: **აშალი ჰვსარი კაფუსი** (ციხის ქვეშეთი კარი), **ზინდან კაფუსი** (სატყვეოს კარი), **ტაბახანა კაფუსი და ჯიამა კაფუსი** „ამ ნაწილში მკვიდრობენ მრთლად მაჰმადიანნი. აქვე არს ფაშის სასახლეები, კად ნაკეთები, ორი აბანო და ერთიც ჯამი, რომელიც ყოფილა იოვანე ნათლისმცემლის ეკლესია მთლად ნათალი ქვიათ ნაგები. ფათი მაჰადს გარდუქცევია ჯამად. კედლებზედ ისევ სჩანს ხარება ძეგლად ნაკეთები“. ჯამის მოედანი მოკირწყლულია ფიქალი ქვით, აქვეა სასახლეები და ქულბაქნი. თავდაცვითი ხელოვნური თხრილი არის გარშემოვლებული

გარეთა ციხესაც, რომელსაც აგრეთვე აქვს ოთხი კარი: **ორთა ჰვსარკაფუსი, სობტაკაფუსი, მოლოზკაფუსი**, ზღვის მხარეს და **მუმხანა კაფუსი**. ამ ნაწილში ცხოვრობენ მაღალი წრის წარჩინებული მაჰმადიანნი, რომელთაც აქვთ **ქულბაქნი** და ქარვასლაც.

აღმოსავლეთიდან ციხეს ჩაუდის წყლიანი ხევი, რომელსაც **ყუზლუნს** უწოდებენ. ამ მდინარეზე გადებულია ორი ხიდი - დიდი და მცირე. პირველი დიდი, მაღალი ხიდით გზა მიდის შიგანა ციხის **დაბახანის კარამდე**. **დაბახანას** ალბათ ავტორი უწოდებს იმავე **ტახახანას**. მეორე მცირე ზომის ხიდით გზა მიდის **მუმხანა კაფუსამდე**. არის აგრეთვე ციხის გარშემო მესამე ხიდი, ციხის დასავლეთით. აქ ციხეს ჩაუდის მდინარე რომელსაც უწოდებენ **ისკალიბოზს**. ამ ხიდით გზა მიდის შიგანა ციხის **ზინდან კაფუსამდე**.

ტრაპზონის მოსახლეობა არის 80 000. ძირითადია მაჰმადიანი მოსახლეობა-ორი მესამედი. ხოლო ერთი მესამედი ქრისტიანია. ოსმალთა გარდა ცხოვრობენ ბერძენი და კათოლიკე სომეხნი. ტრაპზონის გარე გარშემოწერილობა (**სიმრგვლე**) გარეთუბნიანად არის **ექვსი ვერსი**. ქალაქი დამშვენებულია ხშირი წყაროებით და ხილნარით, ჩაფლულია მწვანეში. „მოსახლე არ არის, რომ ბალი არ ჰქონდეს“.

ივ. გვარამაძე იყო სასულიერო პირი, ამიტომ ბუნებრივია, რომ მისი ინტერესი ეკლესია-მონასტრების მიმართ არის განსაკუთრებული. მისი აზრით, ბერძნებს აქვთ 24 ეკლესია, რომელთა შორის შვიდი მოქმედია.

ეს ეკლესიებია: **აილორღ** (წმ. გრიგოლისა), რომელიც არის სამთავარეპისკოპოსო. **აიიორ** (წმ. გიორგისა), **ხრისტოს**, **აი იოკირია**, **აი ვასილი**, **ფაროს და სობტად** წოდებული ეკლესია.

ამ სალოცავების მიხედვით აქვთ უბნებს სახელწოდება მიღებული. არის მხოლოდ ერთი დედათა მონასტერი ღვთიშობლის სახელობისა, რომელიც ქალაქის გარეუბანში ბოზთაფის კლდეშია გამოკვეთილი. ამ მონასტერში მომლოცველნი მიაწყდებიან ხოლმე ვნებისკვირაში. ბევრი ეკლესია გადაკეთებუ-

ლია მეჩეთად და აბანოდ. კათოლიკეებს აქვთ ორი ეკლესია. ერთი კაფუჩინებისა და აქვს მონასტერი სასწავლებლითურთ, მეორე არის სომხურ-კათოლიკური.

არის ბევრი მაჰმადიანური ჯამი, რომელთა შორის განსაკუთრებით გამოირჩევა: **იენი ჯუმა მაჰალად** წოდებულ უბანის ჯამი.

იმარეთ ჯამი დიდებულად ნაგები, რომელშიც მარხია **სულთან სელიმის** დედა. ამ ჯამს აქვს სამადლო, სასტუმრო, სასწავლო, სამზარეულო და ფურანე. **კაფალ მეიდან ჯამი**, **ინჯირლიქის** უბანში ზღვისპირის ჯამი და **იერთოლიმაგის ჯამი**.

გარე უბანში არის ბევრი სავაჭრო ქვეთკირით ნაგები. თორმეტი **ქარვანსარა**, ვაჭრობისათვის გარეუბანში, აღმოსავლეთით, არის „გაშლილი“ მოედანი, რომელსაც **გიაურმოედანი** ჰქვია. ამ მოედნის აღმოსავლეთით არის გალავნიანი ჯამი, რომელსაც გამოსდის წყარო.

გიაურმოედნის ცენტრში დგას შადრევანი, კოხტად ნაკეთი, რომელიც გაუკეთებია ქართველ **აბდულა აჯი ფაშას 1791** წელს. შადრევანს აქვს წარწერა ამის შესახებ.

მოგზაური ერთი კვირა დარჩა ტრაპიზონში. როგორც ვნახეთ, მას ამ ხნის მანძილზე უქმად არ დაუკარგავს დრო და შეძლებისდაგვარად ეცნობოდა ტრაპიზონის ღირსშესანიშნაობებს.

İvane Gvaramadze (Vinme Meshi) bir tarihçi, dilbilimci ve gazeteci olarak 19. yy. ikinci yarısı ile 20. yy. başlarında faaliyet göstermiştir (1831-1912).

İv. Gvaramadze çalışmalarında yer adları araştırması ile kayıt etmesine fazlasıyla önem vermiştir. Onun alıřmaların büyük kısmı henüz neřredilmemiřtir. Samtskhe-Cavakheti Devlet Müzesi'nde onun N 2102 kayıt numarasını taşıyan 39 sayfalı, başlıksız ve tarihsiz elyazması bulunur. Elyazmada yazarın 1859-1860 yıllarında yaptıęı İstanbul seyahatı anlatılmıřtır. Eserin içerięine göre tarafımızdan ona “Mesheti ile İstanbul'un Tasviri” řeklinde ad verdim. Başlıktan

anlařıldıđı kadarıyla, gezgin Mesheti, Acara gibi b6lgeleri ile başına gelenlerinin ayrıntılarını anlatmıřtır. Anlatılarda yalnız isimler deđil, b6lgenin cođrafyası, dođası, tarım gibi konulara dikkat çekilmiřtir.

Gezgin T6rk Topraklarında bulunan yerlerden Trabzon'u etraflıca anlatmıřtır. Anlatılarında Trabzon kalesinin b6t6n kapılarından, sokaklarından v.s. bahsedilmiřtir. 19. Y6zyılda Galata ayrı bir řehirdir. Bug6n ise İstanbul'un bir semtine d6n6řm6řt6r. Anıların %60 İstanbul anlatılarından ibarettir. Burada yaklaşık bir buçuk asır 6ncesi řehrin saraylarından, caddelerinden, semtlerinden, camilerinden, kiliselerinden, ahalisinden bahsedilmiřtir. Yazar Padiřahların mezarlarını anlattıđında, onların řereflerinden ve yařam tarihlerinden s6z etmiřtir.

Eser altı paragraftan ibarettir. Zedelendiđinden dolayı I. paragraf kaybolmuřtur. Eserin paragraflara b6lmesi tarihi-cođrafya prensibine dayalı yapıldı. Her b6lge ve řehir paragraf numarası ile iřaretlenmiřtir. XXVI-XXIX paragraflarda Trabzon anlatılmıřtır.

Sempozyumumuzun Trabzon'da yapıldıđı için, yazarın Trabzon 6zerine verdiđi malumatların sizlere sunmasını uygun g6rd6k. Gerçi İstanbul, Galata, Acara-Meskheti b6lgesi daha etraflıca anlatılmıřtır. Fakat Trabzon'u anlattıđında yazar řehrin sakinlerinin etnik k6klerinden, Lazistan yani aneti, Kolheti'nin ve tarihin bazı konularından bahsetmiřtir. Lazca ile Megrelce'nin benzerliklerinden ve Lazlar ile Megrellerden s6z etmiřtir.

Tarihi, cođrafı ve onomastiksel betimlemeler d6nemin biliminin derecesini g6sterir. Tabi ki, bazı bir fikir 6zerine tartıřmalar gerek, fakat konu olan 6nemli anlatılar 19. Y6zyılın ortalarının gerçeklerini g6sterir. Bu y6zden eserin 6nem daha da artıyor. Yer adlarının etimolojisi bazan çok saf bir tarzda yapılmıř ve halk dili arařtırma metotları kullanarak yapılmıřtır. Ancak, bununla birlikte řunu da belirtmek gerekir ki, yazar G6rc6ce dıřında, Yunanca, Ermenice ve T6rkeye h6kimdir. Burada bazı dillerde yazılan ve yazarın dipnot olarak kullandıđı veriler ile kaynaklar da dikkat çekicidir.

Trabzon'u anlattığına yazar: “Trabzon Megrel ve Çanların başkentidir. Fakat daha sonra diğer kavimler ele geçirdiler ve günümüze kadar buraya hâkimler. Eskiden buna Gürcü dilinde Kolhidi, Yunanca Kolkisi ve Ermenice Gavğkisi denilirdi. Dikkatimizi çeken Gürcüce verilen isimdir. Kalhidi yazar tarafında değiştirilen Kolhida'dır. Kendi versiyonunu yazar şöyle açıklamıştır: “Trabzon denize bakan bir uçurum üzerine kurulmuştur. Bunu eski ismi belli değil ve Yunanlar burayı Gürcülerden aldıklarında ve burada kurban sunağı bulunan yere Trapizoni ismini vermişler. Buradan şehrin Kolhida olduğu bellidir. Kolhida ise Kalmheda yani cin karılar bulunan yer anlamına gelir, çünkü buranın bayanları cinlikle meşhurdular” gibi ifadelerini kullanmaktadır.

Yazarın amacı buradan belli olmaktadır. Kendisi Kolhida'yı Kalhida'ya ve daha sonra Kalmheda'ya ve bayanların cinliğine bağlıyor. Tabi ki, bu tür etimoloji doğru değil. Fakat, Lazca yani Çanca üzerine yaptığı dilbilgisel yaklaşımları modern ve bilimseldir. Yazara göre “Çanca Megrelce'ye çok yakındır. Fakat Çanlar konuşmalarında Türkçe kelimeleri sıs sık kullanırlar. Herkes sima ve yapı olarak Samegrelo halkına çok benzerler. Ancak, bunlar onlara göre daha beyaz ve kırmızımsılar. Aralarında kül ve buğdayrenklileri de var. Genel olarak, türkü söylemek ve halay çekmek çok severler. Bunu, özellikle imecede yaparlar.

Yazar tarafından terimlerinin Kolhida, Lazeti, Çaneti, Samegrelo gibi etno-tarihsel terimlerin kullanması, birbirine bağlaması ve tetkik edilmesi onun bilimsel yaklaşımlarını göstermektedir. Lazca ve Megrelce'nin incelenmesi, dil veya bir lehçe olarak saymamıza rağmen, genellikle Türkçe ve Gürcüce'den dâhil olan kelimeler üzerinden yapılacaktır.

Yazar Gürcü Tarihi Kaynaklarına dayalı Çaneti ve Çineti (Çin) adlarının benzerliklerinden bahseder. Yazar “Bana göre, Kartli Kroniklerde Orbeliani isimli yazar tarafından Gilan yani Çin'den bir takım gençlerin Gürcistan'a gelmesi ile Gürcülerle karışması haberin doğru olması gerek. Gerçekten, günümüz Çanların gelen gençlerin

torunları olması gerek. Bunların ataları Kolhara sığındılar ve bu yüzden bütün Kolhidaya ve Mengreliya'nın bir kısmına Çaneti adı verildi. Gördüğümüz kadarıyla Çaneti ve Çineti (yani Çin) kelimeler arasında harflerden başka bir farklılık yok" şeklinde kelimelerini kullanır.

Yazar Trabzon'un çevresinin özelliklerini açıklıyor. Ona göre burası Lazistan'dır. Yazar "Bu ülke uzun boylu ağaçlı ormanları olan uçurum, dağ ve dereler üzerine kurulmuştur. Dolaştığında insanın ayakları karışır. Karşında yüksek dağlar var. Buralılara göre yaban üzümün dallarını bükerek bir ip köprüsü yapıp bir dağdan diğerine geçilebilir" gibi anlatıyor. Fakat ip köprülerine kendisi de inanmıyor ve bu yüzden "buralılar benzeri tedbirlere de başvurmuşlar gibi" ifade ediyor. Buna benzeri açıklamalarla yazar bölgenin adını şu şekilde açıklamış: "Bu yüzden Osmanlılar buraya Lezgistana benzediği için Lazistan yani Lezgistan gibi ad vermişlerdir".

İv. Gvaramadze Ülkenin enini ve boyunu o dönemde kullanılan ölçüsü olan -bir insanın bir gün içinde geçebileceği mesafe, kullanarak hesap etmiştir. Bundan hareketle yaptığı ölçülere göre- "Erzurum'dan Atina'ya kadar Çaneti'nin uzunluğu altı günlük mesafedir. Eni ise, üç günlük mesafe. Havası ve iklimi yidir. Dağların yüksekliği iklimin yumuşaklığı ile faydalı olmasına engel olmuyor".

İv. Gvaramadze'ye göre her ırmak ismini kenarında bulunan şehirden veya denize döküldüğünde yakınında bulunan şehirden alır. Örneğin: Atina çayı, Rize çayı, Opa çayı, Surmana çayı. Burada Lazistan'ın şehir ve kasabalarından söz edilmiştir: İrisa, Surmana, Opa (Hopa?), Tripoli, Girasoni, "eskiden Parnagia".

Tarım ve ziraat doğa şartlarına göre yapılır: "Mısır, fasulye, bakla ve mercimek üretilir. Bunlar dışarıya da satılır. Her türlü meyve var. Limon, Turunç, incir, nar ve benzeri yetişir. Aynı bağda hem üzüm, hemde diğer meyve ve sebzeler yetişir. Buranın bir salkım üzüm ağacından 250 – 300 kg. Üzüm alınır ve şarabı da şahanedir".

Yaban meyvelerinden elma, heçaçuri, ceviz ve fındık bulunur. Duyduğuma göre, bu ürünlerden gayrı, Osmanlı Devleti bu bölgeden

iki bin katran kadar kenevir ve keten götürüyörmüş. Bu memlekette gerek su, gerekse karada bulunan av hayvanları bulunur”.

Trabzon’un fetih tarihi, 1461’den bahsedilmiştir. 19. Yüzyılda Trabzon bir duvarla çevrili idi. Buranın bir kaç duvarı vardı. Yazara göre dış duvar haricinde, orta duvar ve orta duvar içinde bulunan daha bir duvar vardı. Trabzon kalelerinin adlarını Osmanlıca’dan çevirmiştir. Dışduvar dışı duvar, İçduvar içi duvar ve iç kale içi kale. Bu son kalede Cabhane’nin deposu var. İç kale toprak duvarı ile çevrilidir ve buradaki dere “ağaçlardan özellikle temizlenmiştir”. Buranın dört kapısı var. Bu kapıların adları şunlardır: Aşağı Hisar Kapısı, Zindan Kapısı, Tabahana Kapısı ve Ciama Kapısı. “Burada oturanların hepsi müslümandır. Aynı yerde paşa konakları var. Bunlar çok zariftir. Daha iki hamam ve bir cami var. Bu cami eskiden Vaftizci Yahya adına yontulmuş taşlarla yapılan kilise idi. Mehmed Fatif camiye çevirmiştir. Duvarlarında incil tasvirleri daha kalmıştır”. Caminin avlusu kayrak taşlarla döşenmiştir. Hemen burada saraylar ve dükkanlar bulunur. Dış kalesi de savunma amaçlı toprak duvarı ile çevrilmiştir. Bunun dört kapısı var: Orta Kapı, Sohta Kapı, denize bakan Moloz Kapısı ve Mumhane Kapısı. Burada ileri gelen Müslüman tabakası oturur. Burada kervan sarayı ve dükkânlarda vardır.

Kalenin doğusunda Kuzgun Deresi denilen bir dere var. Bu dere üzerinde iki, birisi büyük, diğeri küçük olmak üzere iki köprü var. Büyük ve yüksek olan üzerinden giden yol Dabahanenin kapısına kadar gider. Anlaşılan, yazara göre Tabahane ile Dabahene aynıdır. Küçük köprü üzerinden giden yol ise Mumhane’nin kapısına kadar gider. Kalenin batısında daha bir köprü var. Burada İskaliboz adlı bir dere varmış. Bu köprüden giden yol Zindan kapısına kadar gider.

Trabzon ahali 80.000 dir. Ahalinin genel kısmı yani üçte ikisi Müslümandı. Üçte biri ise Hristiyandı. Osmanlılar dışında burada Yunanlılar ve Katolik Ermeniler yaşıyorlar. Trabzon’un çevre duvarı dış mahallesi dahil olmak üzere altı verst’tir. Şehirde çok sayıda pınar ve meyve ağaçları bulunur, burası tamamen yeşildir. “Her ailenin bahçesi var”.

İv. Gvaramadze din adamı idi. Bu yüzden onun ilgisini daha fazla kilise ve manastırlar çekmişti. Kendisine göre Yunanlıların 24 kilisesi vardı. Bunlardan 7'si faaliyetteydi. Bu kiliseler şunlardır: Başpiskoposluk merkezi olan Aığorğ kilisesi (Aziz Grigoli adına), Aiior kilisesi (Aziz Giorgi adına), Hristios, Ai İokiria, Ai Vasili, Paros ve Sohta kiliseleri.

Bu ibadethanelere göre şehrin semtlerine isim verilmiştir. Şehir dışında, Boztepe deresinde Maryem Ana adına rahibeler manastırı var. Bu tek bir rahibe manastırındır, başkası yoktur. Bu manastıra çok sayıda cemaat Paskalya öncesi haftada gider. Çoğu kilise cami veya hamama dönüştürülmüştür. Katoliklerin iki kilisesi var. Birisi okulu olan Kapuçinlerin, diğeri Ermeni Katolik kilisesininindir.

Çok fazla Müslüman Camisi var. Bunlar arasında en görkemlisi Yeni Cuma Mahallesi'nin camisidir.

İmaret camisi çok güzeldir. Burada Sultan Selim'in annesinin türbesi bulunur. Caminin içinde zarafet, misafirlik, eğitim amaçlı odalar, mutfak ile fırın bulunur. Ayrıca Kapak Meydan Camisi, İncirlik Mahallesi'nin Camisi ve Yerdoğmaz Camisi bulunur.

Dış mahalde harçla yapılmış dükkânlar, on iki kervan sarayı var. Alış-veriş yapmak için şehir dışında, doğu semtinde, "açık" bir meydan var. Bu meydana Giyaur Meydanı denir. Bu meydanın doğusunda etrafı duvarla çevrilmiş bir çarşı var, bu çarşının ortasında bir çeşme akar.

Giyaur Meydanı'nın ortasında zarif bir çeşme var. Bunu Gürcü Abdullah Hacı Paşa yaptırmıştı. Yapılışına dair üzerinde bir yazı bulunur.

Gezgin Trabzon'da bir hafta kalmış. Gördüğümüz kadarıyla, zamanını boşuna harcamamış ve imkanlar dahilinde Trabzon'un gezilecek yerlerini ziyaret etmiştir.

SELÇUKLU KAYNAKLARINDA GÜRCÜLER VE GÜRCİSTAN

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

ÖZ

Selçuklu tarihi kaynakları Gürcüler ve Gürcistan hakkında bilgi veren en önemli tarih kaynaklarından. Selçukluların Tuğrul Bey döneminde Kafkasya ve Anadolu'ya yayılma faaliyetleri ile birlikte Selçuklu kaynakları da Gürcülerden bahsetmeye başlar. 1045'te Gence'de Selçuklularla Roma ordusu arasındaki savaştan itibaren Selçuklu tarihçilerinin ilgisini çeken topluluklardan birisi Gürcülerdir. Ermeni ve Gürcülerin Romalıların yanında yer alması Selçuklu tarihçilerinin özellikle vurgu yaptığı meselelerden birisidir. Bu açıdan 1048'de Pasinler savaşında Roma ordusunun başkomutanlığını yapan Gürcü prensi Liparit de dikkat çekici bir isim olarak kaynaklarda yer bulur. Sultan Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde ise Selçukluların Kafkasya'daki faaliyetlerini yoğunlaşmasına paralel olarak Gürcüler ve Gürcistan'dan daha sık bahsedilir olmuştur. Ancak Gürcü ya da Ermeni kaynaklarıyla kıyaslandığında Selçuklu kaynaklarındaki bilgilerin oldukça soyut olduğu söylenebilir. Gürcü ve Ermeni tarihçilerinin sayfalarca anlattığı bir hadise Selçuklu tarihçilerinin bir paragrafla yer bulur. Hadiselere Selçuklu sultanlarının faaliyetleri kapsamında yaklaşan Selçuklu tarihçileri açısından bir yerin fethedilmesi sıradan bir hal aldığı için bunu ayrıntılı olarak anlatmaya gerek duymayabilir. Haliyle sadece Selçuklu kaynaklarına bağlı olarak gelişmeleri anlamaya çalışmak bazen çok zor olabilir.

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgaları Selçuklu tarihçilerinin dikkatini bu yöne çekmişti. Haliyle Gürcülerle ilgili haberler azalmaya başlamıştı. Ancak Selçukluların Kafkasya'dan çekilmeye başladığı dönemde Selçuklu kaynakları Gürcülerin faaliyetlerinden yeniden bahsetmeye başlar. IV. David ve özellikle de Kraliçe Tamara döneminde yaşananlar Selçuklu tarihçilerinin kayıt

altına aldığı devirlerdir. Türkiye Selçuklu hükümdarı Rükneddin Süleymanşah'ın Kraliçe Tamara ile güç mücadelesine girişmesi, İbn Bibi'nin yazdıkları sayesinde ayrıntısıyla öğrenildi. Bu kayıtlar Selçuklu kaynaklarında Gürcüler hakkında en ayrıntılı bilgilerin olduğu yerdir. Yine bu dönemde Gürcülerin Doğu Anadolu'ya yönelik faaliyetleri de Selçuklu kaynaklarında iz bırakmıştır. Moğolların gelişi ile birlikte Selçuklu tarihçileri Gürcülerden çok az söz eder hale gelmiştir. Bu dönemdeki tarih kitaplarının çoğu Moğol ve onların faaliyetleri ile doludur.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Selçuklu kaynakları, Gürcüler, Gürcistan.

საქართველო და ქართველები სელჩუკურ წყაროებში

პროფესორი იბრაჰიმ თელიძე
ცხრამეტი მაისის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

სელჩუკური წყაროები უმნიშვნელოვანესი დოკუმენტური მასალებია, რომლებიც იძლევა ცნობებს საქართველოსა და ქართველების შესახებ. თოდრულ ბეგის პერიოდში, როდესაც სელჩუკების მიერ კავკასიასა და ანატოლიაში დაპყრობითი მოქმედებების დაწყებასთან ერთად სელჩუკურ წყაროებში ქართველებიც მოიხსენიებიან. 1045 წელს განჯასთან სელჩუკებსა და ბიზანტიელებს შორის გამართული ბრძოლის შემდეგ სელჩუკი მემკვიდრეები სხვა ერებთან ერთად იწყებენ ქართველებით დაინტერესებას. სელჩუკი ისტორიკოსები ხაზს უსვამენ იმ გარემოებას, რომ ქართველები და სომხები ბიზანტიელთა მხარდამხარ იბრძოდნენ. ასეთ ვითარებაში ყურადღებას იპყრობს წყაროებში ნახსენები ლიპარიტ ერისთავის სახელი, რომელიც 1048 წელს ბასიანთან გამართულ ბრძოლაში ბიზანტიელთა ჯარის მთავარსარდალი იყო. სულთან ალფარსლანისა და მელიქშაჰის დროს, როდესაც სელჩუკებმა გაძლიერეს სამხედრო მოქმედებები კავკასიაში, საქართველო და ქართვე-

ლები კიდევ უფრო ხშირად მოიხსნიებოდნენ სელჩუკურ წყაროებში. თუმცა, ქართულ ან სომხურ წყაროებთან შედარებით სელჩუკური წყაროები ძალიან აბსტრაქტულია. მოვლენები, რომელთა აღწერასაც ქართულ და სომხურ წყაროებში გვერდები ეთმობა, სელჩუკ მემატრიანებთან მხოლოდ ერთ აზნაცშია გადმოცემული. სელჩუკ ისტორიკოსებთან ეს მოვლენები მხოლოდ სელჩუკ სულთნებთან მიმართებაში აქვთ მოხსენიებული, როცა საუბარი შეეხება რომელიმე რიგითი ტერიტორიის დაპყრობას და ისინი არ თვლიდნენ საჭიროდ, უფრო დეტალურად მოეთხროთ მის შესახებ. ამიტომ განვითარებული მოვლენების შესახებ აზრის ჩამოყალიბება მხოლოდ სელჩუკურ წყაროებზე დაყრდნობით ხშირად ძალიან ძნელია.

სულთან მელიქშაჰის სიკვდილის შემდეგ ტახტისთვის დაწყებულმა ბრძოლამ, სელჩუკი ისტორიკოსების ყურადღება მთლიანად ამ თემამ მოიკცა, რის გამოც ქართველების შესახებ ცნობებმა იკლო. თუმცა სელჩუკების კავკასიიდან გასვლის პროცესის დაწყების შემდეგ სელჩუკ მემატრიანებთან კვლავ გაჩნდა ცნობები ქართველების მოქმედებების შესახებ. დავით IV-ის და განსაკუთრებით თამარ მეფის დროს მომხდარი მოვლენები სელჩუკ ისტორიკოსებსაც აქვთ აღწერილი. ანატოლიის სელჩუკების მბრძანებლის რუქნადინ სულეიმან შაჰის ბრძოლა თამარ მეფის წინააღმდეგ ბრძოლის შესახებ დეტალური ცნობები იზნ ბიზის ხელნაწერებიდან შეგვიძლია მოვიპოვოთ. ეს სელჩუკური წყაროები ქართველების შესახებ დეტალურ ინფორმაციას იძლევიან. ამავე დროს სელჩუკურ წყაროებში შემორჩენილია ცნობები ამ პერიოდში ქართველების მიერ აღმოსავლეთ ანატოლიაში განხორციელებული ქმედებების შესახებ. მონღოლების გამოჩენასთან ერთად სელჩუკმა ისტორიკოსებმა შეწყვიტეს ქართველების შესახებ ცნობების მოწოდება. ამ პერიოდის ისტორიული წიგნები მხოლოდ მონღოლებისა და მათი მოქმედების შესახებ ცნობებით არის გაჯერებული.

საკვანძო სიტყვები: თურქები, სელჩუკური წყაროები, ქართველები, საქართველო.

GEORGANS AND GEORGIA IN SELJUK SOURCES

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

Ondokuz Mayıs University

ABSTRACT

The sources of Seljuk are the most important historical sources giving information about Georgians and Georgia. The Seljuk sources started to talk about the Georgian with the spreading activities to the Caucasus and Anatolia during the period of Tuğrul Bey. One of the communities that attracted the attention of the Seljuk historians since the war between the Seljuks and the Roman army in Gence in 1045 was Georgians. The Armenian and Georgians' standing beside the Romans is one of the special matter that is emphasized by Seljuk historians. In this respect, the Georgian prince Liparit, who made the commander in chief of the Roman army during the Pasinler war in 1048, also takes place as a remarkable name in the sources. In the period of Sultan Alp Arslan and Meliksah, Georgians and Georgia are mentioned more frequently than ever in parallel to the increase of Seljuk activities in the Caucasus. However, when compared with Georgian or Armenian sources, it can be said that the information in Seljuk sources is quite abstract. While Georgian and Armenian historians talk about an incident in many pages, Seljuk historians talk about the same incident in just one paragraph. Seljuk historians may not have need for elaborate the conquest of a place because they think that it is an ordinary activity. Therefore, it can sometimes be very difficult to try to understand the developments only depending on the Seljuk sources.

After the death of Sultan Meliksah, the struggle of the throne began to attract attention of Seljuk historians to this scope. As a result, the news about Georgian started to decrease. However, when the Seljuks began to withdraw from the Caucasus, the Seljuk sources began to talk about the activities of the Georgian again. Incidents which took place in the time of IV. David and especially Queen

Tamara were the periods recording by the Seljuk historians. The power struggle between the ruler of the Seljuks of Rum, Rukneddin Süleymanşah, and Queen Tamara was learned thanks to writings by İbn Bibi. These records are the most detailed information about Georgians in Seljuk sources. Also during this period, activities of the Georgian people towards Eastern Anatolia also left a mark on Seljuk resources. With the arrival of the Mongols, the Seljuk historians mentioned about Georgians little. Most of the history books in this period are filled with Mongol and their activities.

Key Words: Turks, Seljuk sources, Georgians, Georgia.

Selçuklular ve Gürcüler 1045'te Gence önünde yapılan savaşla başlatılıp Moğol hâkimiyeti dönemine kadar getirildiğinde yaklaşık iki yüz yıl boyunca ortak bir tarihi mirasa sahip olmuştur.¹ Haliyle Gürcü kaynaklarında Selçuklularla ilgili pek çok bilgi yer aldığı gibi Selçuklu kaynaklarında da Gürcüler ve Gürcistan'la ilgili çeşitli bilgiler bulunmaktadır.

Selçuklu kaynakları içerisinde yer alan Umumi İslam tarihi kaynakları genel itibariyle İslam dininin ortaya çıkışından yazıldıkları döneme kadar yaşanan gelişmeleri Müslüman topluluklar merkezinde ele alan çalışmalardır. Selçuklu Devleti kurulduktan sonra da Selçuklulara yer vermeye başlamışlardır. Umumi İslam tarihi kaynakları arasında Gürcülerle ilişkilere temas etmesi bakımından en önemlisi İbnü'l Esir'in hazırladığı çalışmadır. 1160-1232 tarihleri arasında yaşayan İbnü'l Esir, belki de İslam tarihçileri arasında en geniş kaynak bilgisine dayanan tarihçi olarak İslam dünyasının 1231'e kadar olan tarihini ele almıştır. Bunu yaparken de Selçukluların Gürcülerle münasebetlerine ayrıntılı olarak yer vermiştir. Tuğrul Bey devrinden itibaren Türk-Gürcü ilişkilerini kayıt altına almaya başlayan yazar, Selçuklu Devleti'nin ortadan kalkmasına kadar Doğu

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Telliöğlü, **XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Trabzon 2005.

Anadolu, Kafkasya ve Azerbaycan'da ortaya çıkan Türk siyasi teşekküllerinin Gürcülerle münasebetlerine yer verir. Haliyle Türk-Gürcü ilişkilerinin kronolojik bir bütünlük halinde en iyi takip edileceği eser İbnü'l Esir'in El-Kâmil fi't-Tarih isimli kitabıdır.² İbnü'l Kesir'in eserindeki³ Türk-Gürcü ilişkileri ile ilgili bilgiler esas itibarıyla İbnü'l Esir'in yazdıklarının tekrarı mahiyetindedir.

İbnü'l Esir'in kitabı dışındaki Umumi İslam tarihi kaynaklarında da dönemsel olarak Türk-Gürcü ilişkilerine temas edilir. Azimî gibi tarihçiler Tuğrul Bey devrindeki ilk temaslara ve sonrasındaki gelişmelere kısa bir şekilde temas ederken⁴ Hamdullah Kazvini,⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî⁶ gibi tarihçiler hazırladıkları çalışmalarda Sultan Alp Arslan dönemiyle birlikte Türk-Gürcü ilişkileri hakkında bilgi vermeye başlarlar. Ebu'l Fida,⁷ Bundârî⁸ gibi tarihçiler ise David dönemiyle birlikte başlayan Gürcü ilerlemesini yakından takip ederek kayıt altına alırlar. Ata Melik Cüveynî, üst düzey Moğol idarecileri arasına giren bir kişi olarak 1257'ye kadar bizzat yaşadığı olayları kaleme almıştır.⁹ Moğol hâkimiyeti döneminde Türk-Gürcü ilişkileri ve Celaleddin Harzemşah'ın Gürcistan'daki faaliyetleri hakkında Cüveynî'nin naklettikleri önemlidir. 1241'de kaleme aldığı eserinde Celaleddin Harzemşah'ın hayatını ve faaliyetlerini anlatan Nesevi

² İbnü'l Esîr, **El-Kâmil Fi't-Tarih, IX-XII** (nşr. A. Özaydın), İstanbul 1991.

³ İsmail İbnu'l-Kesîr, **El-Bidaye ve'n-Nihaye, XII-XIII** (nşr. M. Keskin), İstanbul 1995.

⁴ **Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler** (nşr. A. Sevim), Ankara 1988.

⁵ Hamdullah Kazvini, **Tarih-i Güzide** (nşr. A. Nevai), Tahran 1923.

⁶ Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan** (nşr. A. Sevim), Ankara 1968.

⁷ İmâdu'd-Din İsmail Ebu'l Fida, **Tarih, II**, İstanbul 1864.

⁸ El-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî, **Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)** (nşr. K. Burslan), İstanbul 1943.

⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa, I-II**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1988.

sayesinde ise Harzemşahların Gürcistan'daki faaliyetleri konusunda ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür.¹⁰

Selçuknameler Selçuklu tarihinin diğer önemli kaynaklarından birisidir. Bu kaynaklar esas itibariyle Selçukluların tarihinden bahsetmek maksadıyla yazıldığı için diğer İslam kaynaklarına göre daha ayrıntılı bilgilere sahiptir. Ancak Gürcülerle ilişkiler noktasında İbnü'l Esir'in eserinde yer alan niceliği bu eserlerde göremezsiniz. Ani şehrinin alınması örneğinde olduğu gibi Gürcü ya da Ermeni kaynaklarında sayfalarca yer bulan bir hadise İslam tarihçileri tarafından birkaç paragraf ya da cümle ile geçiştirilebilir.¹¹ Selçuknamelerin müelliflerine göre Sultan Alp Arslan'ın ömrü zaferlerle geçtiği için Ani şehrinin alınmasının çok kıymeti yoktur. Bu bakış açısıyla ele aldığınızda Selçuknamelerdeki bazı konularla ilgili bilgi kıtlığı şaşırtıcı değildir. Hüseyinî'nin 1194'te yazdığı *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*,¹² ve Ravendî'nin 1202'de kaleme aldığı *Râhat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur*¹³ eserlerinde Selçuklu tarihiyle alakalı pek çok ayrıntı olmasına rağmen Gürcülerle münasebetlerine çok az temas edilmesini bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

Türkiye Selçuklu tarihi açısından XIII. yüzyılın en önemli kaynağı olan İbn Bibi'nin *El Evamirü'l-Ala'iyе fi'l-Umuri'l-Ala'iyе*

¹⁰ Şehabeddin Ahmedün-Nesevi, **Celalüttin Harezemşah** (nşr. N. Asım), İstanbul 1934.

¹¹ Bir Ermeni tarihçisinin etraflıca bahsettiği [Bkz. **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)** (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 118-121.] bu olayı İbnü'l-Cevzî uzunca bir cümle ile anlatmakla yetinmişti. Bkz. Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, **El-Muntazam fi Târihi'l-Ümem'de Selçuklular** (nşr. A. Sevim), Ankara 2014, s. 90.

¹² Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır ibn Ali el-Hüseyini, **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye** (nşr. N. Lugal), Ankara 1943.

¹³ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, **Râhat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur, I** (nşr. A. Ateş), Ankara 1957.

kitabı,¹⁴ Türkiye Selçuklularının Gürcülerle münasebetleri konusunda başka yerlerde bulunamayacak özgünlükte bilgiler içerir. Özellikle XIII. yüzyıl başlarındaki Türk-Gürcü rekabeti hakkında İbn Bibi çok ilginç bilgiler nakleder. Daha veliahtlığı devrinde Rükneddin Süleymanşah ile Kraliçe Tamara ile arasında evlilik bağı kurma çabalarının sonraki gelişmelere etkilerini tek yazar İslam tarihçisi olan yazar özellikle Gürcülerin Doğu Anadolu'ya yönelik faaliyetlerini de yakından takip eder. II. Alâeddin Keykubâd'a sunulan, Anonim Selçuknâme¹⁵ İbn Bibi tarihinin sona erdiği dönemden XIII. yüzyılın sonlarına kadar Selçuklu-Gürcü ilişkilerine yer verir. Ancak bir önceki esere nispetle daha hacimsiz olan bu kitap taraflar arasındaki münasebetlere de oldukça yüzeysel bir şekilde temas eder. Kerîmüddin Mahmud Aksarayî'nin 1323'te telif olunan Müsâmeretü'l-Ahbâr adlı eseri¹⁶ ise Türkiye Selçukluları hakkında hazırlanan böylesi eserlerin sonuncusu mahiyetindedir. Moğollar zamanında Türk-Gürcü ilişkileri konusunda önemli bir kaynaktır. XIII. asrın ikinci yarısından Moğol valileri dönemine kadar olan dönem hakkında geniş bilgi içermektedir. Moğol idaresinde Anadolu'nun geçirdiği buhran devresi için yegâne kaynak sıfatını kazanacak bu eser ise, özellikle XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönemde Türk-Gürcü ilişkileriyle ilgili kısımda değer kazanır.

Şehir ve bölge tarihleri Selçuklu tarihinin kaynakları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Konu edindikleri yer itibariyle Selçuklu-Gürcü ilişkilerinin ilgi alanına girmesi bu kaynaklardaki bilginin niceliğini belirler. İbnu'l Adîm'in Haleb Tarihi konulu eseri¹⁷ Sultan

¹⁴ El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'ie fi'l-Umuri'l-Ala'ie, I-II** (nşr. M. Öztürk), Ankara 1996.

¹⁵ **Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, III, Anonim Selçuknâme** (nşr. F. N. Uzluk), Ankara 1952.

¹⁶ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr** (nşr. M. Öztürk), Ankara 2000.

¹⁷ Kemâluddîn Ebu'l-Kâsım Ömer İbnu'l Adîm, **Buğyetu't-Taleb fi Tarih Haleb, II**, Şam 1954.

Alp Arslan zamanından David dönemiyle birlikte Gürcülerin üstünlüğü ele geçirdiği zamanlarda dâhil olmak üzere Türk-Gürcü münasebetlerine yer verir. İbnü'l Ezrak'ın 1176'da tamamladığı *Meyyâfârikîn* ve *Âmid Tarihi* konulu eseri¹⁸ ise kaleme alındığı dönemde Türk-Gürcü ilişkileri konusunda oldukça kıymetlidir. Gürcistan'da Selçuklu hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Türk beylerinin bölgeye yönelik faaliyetleri hakkında çok önemli bilgiler içerir. 1153'te Tiflis'e gidip bir süre Kral I. Demetre'nin (1125-1156) yanında kalan bizzat İbnü'l Ezrak tanık olduğu olaylar sayesinde XII. yüzyılın ortalarında Türk-Gürcü ilişkilerine dair çok önemli bilgiler verir. Doğu Anadolu'daki Türk beylerinin Gürcülerle mücadeleleri bu eser sayesinde büyük ölçüde aydınlanır. İbnü'l Kalanisi de Şam tarihine yazdığı zeylde¹⁹ diğerleri kadar ayrıntılı anlatmasa da Türk beylerin Gürcülerle mücadelesine yer verir.

Türk-Gürcü İlişkileri konusunda İslam kaynaklarında bu bilgiler mevcut iken Selçuklular hakkındaki Hristiyan bakış açısını ortaya koyan kaynaklar olarak bilinen Ermeni ve Süryani kaynaklarında da çeşitli bilgiler bulunur. Bizans kaynakları Selçuklular zamanında Gürcistan'da olup bitenlere ilgi göstermez. Onlar Doğu Anadolu'daki gelişmeleri bile çoğu zaman kaydetmediği için bu tutumları şaşkıncı değildir. Yalnız Kraliçe Tamara devrinde Gürcülerin Karadeniz havzasında etkili olmaya çalışmaları ve Trabzon Rum Devleti'nin kurulmasına verdikleri destek bazı Bizans tarihçilerinin dikkatini çekmiştir.

Ermeni kaynakları Selçuklu-Gürcü ilişkileri konusunda oldukça etraflı bilgiler içerir. Selçuklular Çağrı Bey'in keşif seferinden itibaren Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yönelik faaliyet gerçekleştirdikçe bunları en dikkatli bir şekilde kayıt altına alan tarihçiler Ermenilerdir.

¹⁸ Ahmed b. Yusuf b. Ali İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi* (nşr. A. Savran), Erzurum 1992.

¹⁹ Ebu Ye'la Hamza b. Esed et-Temîmî İbnü'l Kalanisi, *Zeyl Tarihu Dimeşk* (nşr. Amedroz), Beyrut 1908.

Aristakes²⁰ ve Urfalı Mateos²¹ ile onlardan alıntı yapan Kumandan Simbat²² gibi geç dönem tarihçiler Selçukluların bölgedeki ilk faaliyetleri hakkında bilgi verirken Romalılarla Gürcüler arasındaki dayanışmadan söz ederler. Aynı şekilde Sultan Alp Arslan devrinde Gürcistan'da yaşanan gelişmeler de Ermeni tarihçiler tarafından bahis konusu edilmiştir. Yine Kral David'in Selçukluları ülkeden çıkarmak için yaptığı faaliyetler de Ermeni kaynaklarında yer bulmuştur. Giorgi döneminde ise Kumandan Simbat'ın yazdıkları sayesinde Ermeni tarihçilerin ilgi gösterdiği konular arasında olmuştur. Kraliçe Tamara dönemindeki ilişkilere de ayrıntılı bir biçimde temas eden Stephannos Orbelian²³ gibi Ermeni tarihçileri Moğollar dönemine geldiğinde Genceli Kiragos²⁴, Müverrih Vardan²⁵ ve Aknerli Grigor²⁶ ile Kafkasya'daki gelişmeleri çok yakından takip eder. Özellikle bu dönemde Gürcü-Kıpçak ilişkileri konusunda Ermeni tarihçileri mühim kayıtlar tutmuşlardır.

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Selçuklu kaynaklarında Gürcüler ile bilgiler ilişkilerin yoğunluğuyla eşdeğer olarak çoğalır ya da azalır. Selçuklu-Gürcü münasebetleri arttıkça kaynaklardaki bilgiler de artar. O yüzden Sultan Alp Arslan ve dönemi Selçuklu kaynaklarında Gürcülerle ilgili en çok bilgi bulunulan zamandır. Tuğrul Bey zamanında Gence ve Pasinlerde yapılan savaşlarda Roma ordusu

²⁰ **Histoire D'Arménie par Arisdaguès de Lasdiverd** (nşr. M. É. Prud'homme, Paris 1864.

²¹ **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)** (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 1987.

²² **Smbat Sparapet's Chronicle** (nşr. R. Bedrosian), New Jersey 2005.

²³ Stephannos Orbelian, **Histoire de la Siounie, I** (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1864.

²⁴ **Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians** (nşr. R. Bedrosian), New York 1986.

²⁵ Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi" (nşr. H. D. Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi, I-II** (1937), s. 153-255.

²⁶ Aknerli Grigor, **Moğol Tarihi** (nşr. H.D.Andreasyan), İstanbul 1954.

tarafında yer aldıkları için Gürcülerden bahsedilse de bilgiler bununla sınırlıdır. Ancak Alp Arslan devrinde 1064 Kafkasya seferi sırasında Gürcülerle yapılan mücadele vesilesiyle Selçuklu kaynaklarındaki bilgi de artmaya başlar. İkinci Kafkas seferi ve bölgede kontrolün yeniden sağlanması vesilesiyle de devam eder. Melikşah döneminde Kafkasya'ya yönelik faaliyetlerin sürmesine bağlı olarak Gürcülere yönelik ilgi de sürmüştür. Selçuklu tarihçileri Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgalarına o kadar yoğunlaşmıştır ki IV. David'in ülkede siyasi birliği sağlama çabaları hiç biri tarafından fark edilmemiştir. Ancak, Gürcü Kralı ülkedeki Selçuklu askerlerini dışarı çıkarmak üzere harekete geçtiğinde Selçuklu kaynakları da gelişmeleri kaydetmeye başlamıştır. David, Giorgi ve Tamara dönemleri ise Türklerin Kafkasya'dan geri çekilmesi ile neticelenmesi sebebiyle Selçuklu tarihçilerinin dikkatini çeker hale gelmiştir.

ქართველთა და სელჩუკთა ურთიერთობები, რომელიც 1045 წელს განჯის ბრძოლით დაიწყო და მონღოლთა შემოსევებამდე გაგრძელდა, დაახლოებით ორსაუკუნოვან ისტორიულ მემკვიდრეობას მოიცავს.¹ როგორც ქართულ წყაროებში შეიძლება დიდი რაოდენობით ცნობების მოპოვება სელჩუკების შესახებ, ისე სელჩუკური წყაროებიდან შესაძლებელია მნიშვნელოვანი ინფორმაციის მიღება საქართველოსა და ქართველების შესახებ.

სელჩუკური წყაროები მოიცავს საერთო ისლამური ისტორიულ წყაროებს და წარმოადგენენ მუსლიმური თემების ცენტრებში შექმნილ ნაშრომებს, რომლებიც ასახავენ ისლამური რელიგიის წარმოშობიდან თანადროულ პერიოდში მომხდარ მოვლენებს. სელჩუკთა სახელმწიფოს დაარსების შემდეგ წყაროებში ქართველთა შესახებაც გაჩნდა ცნობები. ქართველებთან ურთიერთობის თვალსაზრისით საერთო ისლამურ ისტორიულ წყაროებს შორის მნიშვნელოვანია იბნულ ესირის ნაშრომი.

¹ დეტალური ინფორმაციისთვის იხილეთ: İbrahim Tellioglu, **XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Trabzon 2005

შეიძლება ითქვას, რომ იბნულ ესირი (1160-1232წწ) ისლამის ისტორიის მემატრიანეებს შორის ყველაზე ფართო ინფორმაციას ფლობს და იგი ისლამური სამყაროს ისტორიის 1231 წლამდე მომხდარი მოვლენების შესახებ მოგვითხრობს. სხვა მოვლენათა შორის დეტალურად აქვს აღწერილი სელჩუკებსა და ქართველებს შორის არსებული კავშირ-ურთიერთობები. ავტორი ქართულ-თურქული ურთიერთობების ჩაწერას თოდრულ ბეგის პერიოდიდან იწყებს და სელჩუკთა სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ ანატოლიაში, კავკასიასა და აზერბაიჯანში დაარსებულ თურქულ პოლიტიკურ წარმონაქმნებთან ქართველების კავშირებს აღწერს. ქართულ-თურქული ურთიერთობები ქრონოლოგიურად ყველაზე კარგად არის მოცემული იბნულ ესირის წიგნში „ელ-კამილ ით-თარიჰი“.² იბნულ ქესირის ნაშრომში³ ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ ცნობები იბნულ ესირის წიგნიდან არის გადმოღებული.

იბნულ ესირის წიგნის გარდა, საერთო ისლამური ისტორიის წყაროებში ქართულ-თურქული ურთიერთობები მოხსენიებულია ზოგადად იმ პერიოდის მოვლენების კონტექსტში. ცნობილი ისტორიკოსები თოდრულ ბეგის პერიოდში განხორციელებულ პირველ კონტაქტებს და შემდგომ განვითარებულ მოვლენებს მხოლოდ გაკვრით ახსენებენ,⁴ თუმცა ჰამდულაჰ ყაზვინი,⁵ სიბთ იბნულ-ჯევზი⁶ და სხვა ისტორიკოსები სულთან ალფ არსლანის პერიოდიდან მოყოლებული უკვე იძლევიან ცნობებს ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ. იბნულ ფიდა⁷, ბუნდარი⁸ და სხვა მემატრიანეები უფრო ყურადღებით

² İbnü'l Esîr, **El-Kâmil Fi't-Tarih, IX-XII** (nşr. A. Özeydin), İstanbul 1991.

³ İsmail İbnu'l-Kesîr, **El-Bidaye ve'n-Nihaye, XII-XIII** (nşr. M. Keskin), İstanbul 1995.

⁴ **Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler** (nşr. A. Sevim), Ankara 1988.

⁵ Hamdullah Kazvini, **Tarih-i Güzide** (nşr. A. Nevai), Tahran 1923.

⁶ Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan** (nşr. A. Sevim), Ankara 1968.

⁷ İmâdu'd-Din İsmail Ebu'l Fida, **Tarih, II**, İstanbul 1864.

აკვირდებიან და აღწერენ დავით აღმაშენებლით დაწყებულ საქართველოს აღმავლობის პროცესს. ათა მელიქ ჯუვეინიმ, რომელიც მაღალი დონის მონღოლი მმართველი იყო, თავის ნაშრომში აღწერა 1257 წლამდე მომხდარი მოვლენები.⁹ მონღოლების მმართველობის პერიოდის ქართულ-თურქული ურთიერთობების და ჯალალედინის საქართველოში განხორციელებული მოქმედებების შესახებ ჯუვეინის მიერ გადმოცემულ ისტორიას დიდი მნიშვნელობა აქვს. 1241 წელს ნესევის მიერ დაწერილ ნაშრომში შეიძლება დეტალური ინფორმაციის მოპოვება ჯალალედინის ცხოვრებისა და ხვარაზმელების საქართველოში ყოფნის შესახებ.¹⁰

სელჩუკთა ისტორიის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა სელჩუკ-ნამეები. ეს წყარო ძირითად სელჩუკთა ისტორიის აღწერის მიზნითაა დაწერილი და სხვა ისლამურ წყაროებთან შედარებით უფრო დეტალურ ინფორმაციას შეიცავს. თუმცა, ქართველების შესახებ ცნობები ისეთი რაოდენობით არაა წარმოდგენილი, როგორც უბნულ ესირის ნაშრომში. მაგალითად, რომ ავიღოთ ქალაქ ანისის აღება, რომელსაც ქართულ და სომხურ წყაროებში რამდენიმე გვერდი ეთმობა, ისლამური ისტორიის მემატრიანეებთან იგივე ამბავი რამდენიმე აბზაცით ან სულაც წინადადებით არის გადმოცემული.¹¹ სელჩუკ-ნამეს

⁸ El-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî, **Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)** (nşr. K. Burslan), İstanbul 1943.

⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa, I-II**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1988.

¹⁰ Şehabeddin Ahmedün-Nesevi, **Celalüttin Harezemşah** (nşr. N. Asım), İstanbul 1934.

¹¹ სომეხი ისტორიკოსის მიერ ყოვლისმომცველად მოთხრობილი ეს ამბავი [იხილეთ **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) და Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)** (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 118-121.] იბნულ ჯგუზისთან ერთ გრძელ წინადადებაში მოთავსდა. იხილეთ Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, **El-Muntazam fi Târihi'l-Ümem'de Selçuklular** (nşr. A. Sevim), Ankara 2014, s. 90.

ავტორების მიხედვით, ქალაქ ანისის დაპყრობა დიდ ღირშესანიშნაობას არ წარმოადგენდა, რადგან სულთან ალფ არსლანის მთლიანი ცხოვრება მსგავსი გამარჯვებებით იყო სავსე. თუ კი ამგვარად მივუდგებით, ზოგიერთ საკითხზე ინფორმაციის ნაკლებობა გასაკვირი არ იქნება. ჰუსეინის მიერ 1194 წელს დაწერილი ნაშრომი „აჰბარ უდ-დეველეთი სელჩუკიე“¹² და რავენდის მიერ 1202 წელს დაწერილი ნაშრომი „რაჰათ უს-სუდურ ვე აიეთ უს-სრური“¹³ სელჩუკების ისტორიის შესახებ ძალიან დეტალურ ცნობებს იძლევა, თუმცა, მწირია ქართველებთან ურთიერთობის საკითხებთან მიმართებაში.

XIII საუკუნის თურქეთის სელჩუკების ისტორიის ყველაზე მნიშვნელოვანი წყარო იბნ ბიბის წიგნი „ელ ევამირულ-ალაიე ფილ-უმურილ ალაიე“,¹⁴ რომელშიც წარმოდგენილია ქართველებთან ანატოლიის სელჩუკების ურთიერთობის ის ეპიზოდები, რომლებიც სხვა ავტორებთან არ გვხვდება. XIII საუკუნის დასაწყისში ქართულ-თურქული მეტოქეობის შესახებ იბნ ბიბი ძალიან საინტერესო ცნობებს იძლევა. ჯერ კიდევ ტახტის მემკვიდრერუქნადინსა და თამარ მეფის ქორწინებისმცდელობები და შემდგომ განვითარებული მოვლენები მხოლოდ აქ არის ნაჩვენები. ამავე დროს, იგი ყურადღებით აკვირდებოდა ქართველების მიერ აღმოსავლეთ ანატოლიის მიმართულებით ჩაატარებულ ღონისძიებებს. ალაედინ ქეიყოზად I-ისთვის მიძღვნილი ანონიმური სელჩუკ-ნამე,¹⁵ რომელიც ასახავს იბნ ბიბის ისტორიის შემდგომ პერიოდს XIII საუკუნის ბოლო ხანებამდე, მათ შორის ქართულ-სელჩუკურ ურთიერთობებსაც.

¹² Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasir ibn Ali el-Hüseyni, **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye** (nşr. N. Lugal), Ankara 1943.

¹³ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendi, **Râhat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur, I** (nşr. A. Ateş), Ankara 1957.

¹⁴ El-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iyе fi'l-Umuri'l-Ala'iyе, I-II** (nşr. M. Öztürk), Ankara 1996.

¹⁵ **Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, III, Anonim Selçuknâme** (nşr. F. N. Uzluk), Ankara 1952.

თუმცა წინა ნაშრომთან შედარებით ნაკლებად მოცულობითია და მხარეებს შორის ურთიერთობა საკმაოდ ზედაპირულად არის გადმოცემული. ქერიმუ-დინ მაჰმუდ აქსარაის მიერ 1323 წელს შედგენილი წიგნი „მუდსმერეთულ-აჰბარი“¹⁶ თურქეთის სელჩუკების შესახებ შექმნილი ბოლო ამგვარი ნაწარმოებია. იგი მონღოლების პერიოდის ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ მნიშვნელოვანი წყაროა. იგი შეიცავს მდიდარ ცნობებს XIII საუკუნის მეორე ნახევარიდან მონღოლი მმართველების გამგებლობის ხანამდე პერიოდის შესახებ. იგი მონღოლთა მმართველობის პერიოდში ანატოლიაში წარმოქმნილი კრიზისის შესახებ ერთადერთი წყაროა და შეიცავს ძვირფას მასალას XIII საუკუნის მეორე ნახევრის ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ.

ცალკეული ქალაქებისა და რეგიონების ისტორიები სელჩუკების ისტორიის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენენ. ამ წყაროებში საკმაოდ დიდი რაოდენობის ცნობებია დაცული ქართულ-სელჩუკური ურთიერთობების შესახებ. იბნულ ადიმის ნაწარმოებში „ალეჰოს ისტორია“,¹⁷ მოცემულია სულთან ალფ არსლანიდან დავით აღმაშენებლის მეფობისა და ქართველების მიერ რეგიონში ლიდერის პოზიციის მოპოვების პერიოდის ჩათვლით პერიოდის ქართულ-თურქული ურთიერთობები. იბნულ ეზრაკის მიერ 1176 წელს დაწერილ წიგნში „მეიაფარიქინის და ამიდის (დიარბაქირის) ისტორია“,¹⁸ მოყვანილი ცნობები იმ პერიოდის ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ, ძალიან ღირებულია. მასში გადმოცემულია მნიშვნელოვანი ცნობები საქართველოში სელჩუკთა ბატონობის დასრულების შემდეგ თურქული სამთავროების მიერ ამ

¹⁶ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr** (nşr. M. Öztürk), Ankara 2000.

¹⁷ Kemâluddîn Ebu'l-Kâsım Ömer İbnu'l Adîm, **Buğyetu't-Taleb fi Tarih Haleb, II**, Şam 1954.

¹⁸ Ahmed b. Yusuf b. Ali İbnu'l-Ezrak, **Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi** (nşr. A. Savran), Erzurum 1992.

რეგიონის მიმართ განხორციელებული ქმედებები. იბნულ ეზრაკი, რომელიც 1153 წელს თბილისში ჩავიდა და გარკვეული პერიოდი მეფე დიმიტრი I-ის კარზე რჩებოდა, გვაწვდის მნიშვნელოვან ცნობებს XII საუკუნის ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ, რომლებსაც თავად შეესწრო. ამ ნაწარმოების მეშვეობით ნათელი მოეფინა საკითხებს აღმოსავლეთ ანატოლიის თურქული სამთავროების ბრძოლას ქართველების წინააღმდეგ. იბნულ ქალანისის მიერ დაწერილი წიგნის „დამასკოს ისტორია“ დანართში¹⁹ წარმოდგენილია ცნობები თურქული სამთავროების ქართველების წინააღმდეგ ბრძოლის შესახებ.

თუ კი ისლამურ წყაროებში ქართულ-თურქულ ურთიერთობებზე შესაძლებელია მასალის მოძიება, აღნიშნულ საკითხზე ცნობები ასევე დაცულია სომხურ და სირიულ წყაროებში, რომლებიც წარმოადგენენ სელჩუკების მიმართქრისტიანთა დამოკიდებულების აღმნიშვნელ ლიტერატურას. ბიზანტიური წყაროები სელჩუკების პერიოდის საქართველოში განვითარებული მოვლენების შესახებ ინტერესს არ იჩენენ. ისინი ხშირ შემთხვევაში არ იწერდნენ აღმოსავლეთ ანატოლიაში მომხდარი მოვლენების უმრავლესობასაც. მხოლოდ ზოგიერთი ბიზანტიელი მემატიანის ყურადღება მიიქცია თამარ მეფის ეპოქაში ქართველების მიერ შავი ზღვის აუზში საკუთარი გავლენის გაზრდისკენ მიმართულმა ქმედებებმა და ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებისთვის გაწეულმა მხარდაჭერამ.

სომხურ წყაროებში ქართულ-სელჩუკური ურთიერთობების შესახებ საკმაოდ მოცულობითი ცნობებია დაცული. ჩადრი ბეგის დაზვერვითი ლაშქრობის შემდეგ სელჩუკების მიერ კავკასიასა და აღმოსავლეთ ანატოლიაში განხორციელებული ქმედებები ყველაზე დეტალურად სომეხ ისტორიკოსებს აქვთ

¹⁹ Ebu Ye'la Hamza b. Esed et-Temîmî İbnu'l Kalanisi, **Zeyl Tarihu Dimeşk** (nşr. Amedroz), Beyrut 1908.

აღწერილი. არისტაკესლასტივერცის,²⁰ მათე ურჰაეცის²¹ და სუმბატ სპასპეტის²² და უფრო გვიანი პერიოდის ისტორიკოსების ნაშრომებში სელჩუკების მიერ რეგიონში განხორციელებულ ქმედებებთან ერთად ქართველებისა და რომაელების ურთიერთდახმარებაზეც მოგვითხრობენ. ასევე მოექცა სომეხი ისტორიკოსების ინტერესების არეალში სულთან ალფ არსლანის დროს საქართველოში მომხდარი მოვლენები. სომხურ წყაროებში აღწერილია მეფე დავით აღმაშენებლის მიერ საქართველოდან სელჩუკების განდევნისთვის განხორციელებული ქმედებები. სუმბატ სპასპეტის ნაწერებიდან ჩანს სომეხი ისტორიკოსების ინტერესი მეფე გიორგის ეპოქისადმი. თამარ მეფის პერიოდის შესახებ დაწერილი აქვს სტეფანოს ორბელიანს,²³ ხოლო მონღოლების მმართველობის დროს კავკასიაში განვითარებული მოვლენების შესახებ ცნობებს გვაწვდიან კირაკოს განძაკეცი,²⁴ ვართაპეტ ვარდანი²⁵ და გრიგოლ აკანეცი.²⁶ სომეხ ისტორიკოსებს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ცნობები აქვთ შემონახული ქართულ-ყივჩალური ურთიერთობების შესახებ.

როგორც ამ ცნობებიდან ჩანს, სელჩუკურ წყაროებში ინფორმაცია ქართველების შესახებ მათთან ურთიერთობის სიხშირის მიხედვით იზრდება ან მცირდება. თუ კი სელჩუკებსა და ქართველებს შორის ურთიერთკავშირები იზრდებოდა, მატუ-

²⁰ **Histoire D'Arménie par Arisdaguès de Lasdiverd** (ნჲრ. M. É. Prud'homme, Paris 1864.

²¹ **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)** (ნჲრ. H. D. Andreasyan), Ankara 1987.

²² **Smbat Sparapet's Chronicle** (ნჲრ. R. Bedrosian), New Jersey 2005.

²³ Stephannos Orbelian, **Histoire de la Siounie, I** (ნჲრ. M. Brosset), Saint-Petersburg 1864.

²⁴ **Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians** (ნჲრ. R. Bedrosian), New York 1986.

²⁵ Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi" (ნჲრ. H. D. Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi, I-II** (1937), s. 153-255.

²⁶ Aknerli Grigor, **Moğol Tarihi** (ნჲრ. H.D.Andreasyan), İstanbul 1954.

ლობდა ცნობები სელჩუკურ წყაროებშიც. ამიტომ ყველაზე მეტი ინფორმაცია ქართველების შესახებ სულთან ალფ არსლანის პერიოდის სელჩუკურ წყაროებში გვხვდება. თულრულ ბეგის დროს განჯისა და ბასიანის ბრძოლებში რომაელთა მხარეს ქართველების მონაწილეობის გამო, ისტორიკოსები მხოლოდ მათი მოხსენიებით შემოიფარგლებიან. თუმცა, ალფ არსლანის გამეფების შემდეგ 1064 წელს კავკასიაში განხორციელებული ლაშქრობის შემდეგ სელჩუკურ წყაროებში იწყება ქართველების შესახებ ინფორმაციის მოცულობის გაზრდა. რეგიონში კონტროლის აღდგენის მიზნით მოეწყო კავკასიის მეორე ლაშქრობაც. მალიქშაჰის მეფობის პერიოდში კავკასიაში გატარებული პოლიტიკის პარალელურად იზრდებოდა ქართველებისადმი ინტერესიც. სელჩუკი მემატიანეები იმდენად იყვნენ დაკავებული მალიქშაჰის სიკვდილის შემდეგ ტახტისთვის დაწყებული ბრძოლით, რომ ყველას გამორჩა მხედველობიდან დავით IV-ის მიერ ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანებისათვის მიღებული ზომები. თუმცა, როგორც კი ქართველთა მეფემ დაიწყო სელჩუკების გაძევება საკუთარი ქვეყნიდან, მათ მაშინვე დაიწყეს განვითარებული მოვლენების ჩაწერა. რადგან დავითის, გიორგის და თამარის მეფობის ხანა კავკასიიდან თურქების გაძევებით აღინიშნა, იგი სელჩუკი ისტორიკოსების დაინტერესების სფეროში მოექცა.

თურქული წყაროები ორი ქართული ქალაქის (ცხინვალი და ახალგორი) შესახებ

პროფესორი გიორგი სოსიაშვილი
გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

ქართულ ისტორიოგრაფიაში მრავალი ნაშრომია შექმნილი შიდა ქართლში არსებული ორი უძველესი ქალაქის ახალგორის და ცხინვალის შესახებ. მკვლევართა არაერთი თაობა ოკვლევდა აღნიშნული ქალაქების სოციალურ-ეკონომიკურ, კულტურულ თუ პოლიტიკური ისტორიის საკითხებს. დაიწერა მონოგრაფიები. თუმცა, როგორც ახალგორის, ისე ცხინვალის ისტორიის ირგვლივ ჯერ კიდევ ბევრი მასალაა გამოსავლენი და საკვლევი. ქსნის საერისთავოს უძველესი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრი დიდ როლს ასრულებდა არა მარტო ქსნის ერისთავთა სათავადოს, არამედ მთლიანად ჩვენი ქვეყნის ცხოვრებაში. უძველესი დროიდან მოყოლებული, ახალგორი ქართული კულტურული და სახელმწიფოებრივი სივრცის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა. ახალგორში მცხოვრები ქართველები, სხვადასხვა ეროვნების წარმომადგენლებთან ერთად ქმნიდნენ მატერიალური და სულიერი კულტურის ნიმუშებს. ეს დასტურდება ხუროთმოძღვრული ძეგლებით, თუ ეპიგრაფიკული წარწერებით. რაც შეეხება ცხინვალს, დიდი ისტორიის მქონე ქართული ქალაქი უძველესი დროიდან ქართველებით იყო დასახლებული და სამეფო კარის საკუთრებას წარმოადგენდა. თუმცა, ცხინვალში სამეფო ხელისუფლების გარდა არაერთი ქართული ფეოდალური საგვარეულო ფლობდა მამულებს. ყოველივე ეს დასტურდება ქალაქში შემორჩენილი მატერიალური კულტურის ძეგლებით, ლაპიდარული წარწერებით, ტოპონიმიკით. ცხინვალი მნიშვნელოვან გზა-მაგისტრალთა გადაკვეთის ადგილი იყო. არქეოლოგიურმა გათხრებმა, რომელიც აქ XX საუკუნეში ცატარდა, აღნიშნულ ტერიტორიაზე ქართული მოსახლეობის ცხოვრების უწყვეტი კვალი დაადას-

ტურა. ცხინვალის მიდამოებში (ნაცარგორა, ზღუდერი) მიკვლევულმა პრეისტორიული ხანის ბევრმა ნიმუშმა ცხადყო, რომ ძველ ქართულ დასახლებას აქტიური ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებთან. ჩვენი ქვეყნის იძულებით გასაბჭოების შემდეგ ორივე ქალაქი სამხრეთ ოსეთის შემადგენლობაში შევიდა. საბჭოთა ხელისუფლების მიერ მიზანმიმართულად მიმდინარეობდა ცხინვალის და ახალგორის ისტორიის გაყალბება, მათი ქართული ტერიტორიიდან მოწყვეტის მცდელობა. ამან კიდევ უფრო მძაფრი ხასიათი შეიძინა 2008 წლის აგვისტოს რუსეთ-საქართველოს ომის შემდეგ. ხელოვნურად შექმნილი ქართულ-ოსური დაპირისპირების შედეგად ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა იძულებით გამოაძევეს მშობლიური ქალაქებიდან. 2008 წლის ომის შეწყობის შემდეგ რუსეთმა წარმოუდგენელი რამ ჩაიდინა - სამხრეთ ოსეთის დამოუკიდებლობა აღიარა. დღეს ცხინვალშიც და ახალგორშიც რუსული ჯარი დგას. ცხინვალის და ახალგორის შესახებ მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდიან თურქული წყაროები. 1728 წლის „თბილისის ვილაეთის დიდი დავთარი“ წარმოადგენს მნიშვნელოვან დოკუმენტს საქართველოს ორი უძველესი ქალაქის, ცხინვალის და ახალგორის შესახებ. დავთარში არსებული ინფორმაცია გვეხმარება დღესათვის ოკუპირებული ქართული ქალაქების მოსახლეობის რაოდენობის, სოციალური ფენების, აღნიშნულ ქალაქებში არსებული სოფლის მეურნეობის და მოსახლეობაზე დაკისრებული გადასახადების დადგენის თვალსაზრისით. თურქულ ფისკალურ დოკუმენტზე დაყრდნობით შეგვიძლია კიდევ ერთხელ გადავაგლოთ თვალი ცხინვალის და ახალგორის ისტორიას XVIII საუკუნის I ნახევარში.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, ცხინვალი, ახალგორი, ქსანი, რუსული ოკუპაცია.

TÜRK KAYNAKLARINA GÖRE İKİ GÜRCÜ ŞEHİRİ (TSKHİNVELİ VE AKHALGORİ)

Prof. Dr. Giorgi SOSİAŞVİLİ
Gori Devlet Eğitim Üniversitesi

ÖZ

Gürcü tarihçiliğinde Şida Kartli Bölgesi'nde bulunan iki kadim şehri olan Tskhinvali ve Akhalgori hakkında çok sayıda akademik çalışmalar mevcuttur. Birçok nesil araştırmacıları tarafından söz konusu şehirlerin sosyal-ekonomik, kültürel ve siyasi tarihi konuları ele alınmıştır. Konu üzerine kitaplar yazılmıştır. Fakat, gerek Tskhinvali, gerekse Akhalgori üzerine araştırılacak fazlasıyla konular araştırmacılar bekliyor. Ksani Eristavli'nin (Beyliği) siyasi ve idari merkezi yalnız beyliğin değil, bütün ülkenin hayatında önemli rol oynuyordu. Eski çağlardan itibaren, Akhalgori Gürcü Kültürü ile Devletin ayrılmaz parçasını oluşturuyordu. Akhalgori'de oturan Gürcüler diğer milletleri ile birlikte maddi ve manevi kültür örneklerini ortaya koyuyorlardı. Bütün bunlar bölgede buluna yazıtlar ile mimari eserlerle ispat edilmektedir. Tskhinvali şehrine gelince, çok eski tarihe sahip olan şehirde eskiden beri Gürcülerle meskundu ve şehir de kral ailesine aitti. Fakat, Tskhinvali'de kral ailesinden başka diğer Gürcü derebeyleride mülk sahipleri idiler. Bunun izleri şehirde muhafaza edilen mimari eserler, yer adları, yazıtlar tarafından belli olmaktadır. Tskhinvali çok önemli yollar kavşağında bulunuyordu. XX. y.y. yapılan arkeolojik kazılar burada Gürcü Halkı'nın kesintisiz izlerini gösterdi. Tskhinvali civarında (Natsargora, Zğuderi) ortaya çıkarılan preistorik çağı örnekler bu eski Gürcü yerleşimin Gürcistan'ın diğer bölgeleriyle yoğun temasta bulunduğunu gösterdi. İkemizi zorla sovyetleştirildikten sonra, her bu iki şehir Güney Osetya Özerk Bölgesi'ne dahil edildi. Sovyet iktidarı tarafından Tskhinvali ve Akhalgori'nin tarihinin tahrifi ve Gürcü Toprakları'ndan koparma teşebbüsleri yapıyordu. 2008 Ağustos

ayında meydana gelen Rusya-Gürcistan savaşında bu durum daha da ağır haline getirildi. Suni olarak yapılan Gürcü-Osetin çekişmeleri sonucunda yerli Gürcü ahalisi kendi şehirlerinden zorla ihraç edildi. 2008 savaş sonrasında Rusya aklına gelmeyen bir adım attı ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanıdı. Günümüzde gerek Tskhinvali'de, gerekse Akhalgori'de Rus askeri birlikleri bulunur. Tskhinvali ve Akhalgori hakkında Türk Kaynaklarında önemli bilgiler mevcuttur. 1728 "Defteri Mufassaal Vilayati Tiflis" Gürcistan'ın kadim şehirleri olan Tskhinvali ve Akhalgori için önemli kaynaktır. Defterde muhafaza edilen bilgiler günümüzde işgal altında bulunan Gürcü şehirlerinin dönemin ahalisi, çeşitli vergiler hakkında önemli malumatlar veriyor. Türkçe olan bu vergi defteri Tskhinvali ve Akhalgori'nin XVIII yy. birinci yarısının tarihini yeniden gözden geçirmesine imkân sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Tskhinvali, Akhalgori, Ksani, Rus işgali.

OTTOMAN SOURCES ABOUT THE TWO GEORGIAN TOWNS (AKHALGORI, TSKHINVALI)

Professor **Giorgi Sosiashvili**
Gori State Teaching University

ABSTRACT

There are various sources in Georgian historiography about the oldest towns of Shida Kartli – Akhalgori and Tskhinvali. Numerous generations of researchers worked on the socio-economic, cultural, or political issues of these towns. There exists various monographs; however, there still exists various un-researched materials about Tskhinvali and Akhalgori. The political-administrative centre of Ksani Dukedome played an important role not only in Ksani, however its importance played a key role in the development of the entire country. From the ancient times, Akhalgori represented a vital

part of the Georgian culture and statehood, whereas the ethnic Georgians residing in Akhgori along with other ethnic minorities have been creating material and cultural sites. This is attested by the existence of various architectural sites or epigraphic inscriptions. With regards to town of Tskhinvali, this is a Georgian town with a long history, which was inhabited by ethnic Georgians and was part of the Georgian Royal house. Apart from the Royal house influence in Tskhinvali, various feudal houses had owned lands in Tskhinvali region. All of the above-mentioned is attested by the preserved material-cultural sites, lapidary inscriptions and toponymics of the region. Tskhinvali also represented as a key location for important roads. Archeological excavations, which took place in Tskhinvali during the XX century, attested the continuous existence of the life of ethnic Georgian population on the territory. In the outskirts of Tskhinvali (Natsargora, Zguderi) there were discovered various pre-historical cultural sites, which once again attested the active relations of the region with other regions of the country. After the forced sovietization of the country, both towns were put under the jurisdiction of South Ossetia. Soviet government acknowledging the true history of the region, falsified their history with the aim of breaking away them from Georgia. This took even a harsher nature during the 2008 Russo-Georgian War, when after a factitious confrontation between Georgians and Ossetians, they forcefully conducted ethnic cleansing by deporting ethnic Georgian population from their home-towns. In the aftermath, Russian Federation took an unprecedented and un-imaginable decision by declaring the independence of South Ossetia. Nowadays, there are Russian military divisions in both town, Tskhinvali and Akhgori. We have rather important information about both towns in Turkish sources. The 1728 Ledger of Tbilisi Wilayah represents an important document that gives us rather interesting information about the oldest towns of Tskhinvali and Akhgori. The information preserved in the Ledger gives us a clear-cut picture of the two occupied territories in terms of

quantity of the population, social structures, and governmental taxes. Based on the fiscal document of the Ottoman Empire, we can once more have a thorough glance at the history of Tskhinvali and Akhagori in the first half of the XVIII century.

Key Words: Georgia, Tskhinvali, Akhagori, Ksani, Russian Occupation.

საუკუნეების მანძილზე ახალგორი ისტორიული ქსნის საერისთავოს პოლიტიკურ, სავაჭრო-ეკონომიკურ და კულტურულ ცენტრს წარმოადგენდა. უძველეს ქართულ ქალაქში, რომელიც დღეს რუსეთის მიერ არის ოკუპირებული, მოსახლეობა ჯერ კიდევ ნეოლითის პერიოდიდან ცხოვრობდა¹. ახალგორის და, ზოგადად, ქსნის საერისთავოს შესახებ ისტორიული ცნობები არაერთ დოკუმენტურ, თუ ნარატიულ ძეგლშია დაცული. ქართული წყაროების გარდა ახალგორის შესახებ უცხოური მასალებიც მოიპოვება, რომელთა შორის ძალზე საინტერესო ცნობებს შეიცავს “1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი”, სადაც წარმოდგენილია საყურადღებო ინფორმაცია ახალგორის მოსახლეობის, მათი სამეურნეო საქმიანობის, ოსმალეთის ხელისუფლების მიერ მოსახლეობაზე დაკისრებული სხვადასხვა სახის გადასახადის შესახებ. როგორც დავთრიდან ჩანს, ახალგორი ამ დროს ქსნის ერისთავს – შანშეს ექვემდებარებოდა. ეს ის შანშე ერისთავი იყო, რომელსაც XVIII საუკუნის I ნახევარში ერთ-ერთი გამორჩეული ადგილი ეკავა საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ქართლში ოსმალთა ბატონობის დამყარების შემდეგ შანშე ერისთავი, ისევე როგორც ბევრი სხვა ქართველი ფეოდალი (მაგ. გივი ამილახვარი)² ერთი

¹ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილევით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2009, გვ. 423-424.

² ე. მამისთვალიშვილი, გორის გარეგნული სახე ოსმალთა პერიოდის ოსმალურ წყაროებში (XVIII ს. 20-30-იანი წლები). გორის სახელ-

პერიოდი ოსმალებთან საერთო ენის გამონახვას ცდილობდა. თუმცა, მალე შანშე ერისთავი ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლის გზას დაადგა და ამ ბრძოლის ერთ-ერთ მედროშედ იქცა. შანშე ერისთავი რუსეთში გადახვეწილ ქართლის მეფეს ვახტანგ VI თავისი ვაჟის – ბაქარის დაბრუნებას სთხოვდა და ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლის გაჩაღებისკენ მოუწოდებდა³. მოგვიანებით ოსმალთა ბატონობა ქართლში „ყიზილბაშობამ“ შეცვალა და ამის შემდეგ შანშე ერისთავი ყიზილბაშთა წინააღმდეგ გამართულ ბრძოლებს ჩაუდგა სათავეში⁴.

როგორც ოსმალური წყაროდან ჩანს, ამ დროისათვის ახალგორი სოფელი იყო. აღსანიშნავია, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი ახალგორს მცირე ქალაქად იხსენიებს: „ოძისს ზევით არს მონასტერი ხოფა უგუმბათო დიდშენი კეთილად და აწ ცარიელი. მის ჩრდილოთ არს მცირე ქალაქი ახალგორი, მსახლობელნი არიან სომეხნი, და სასახლე ქსნის ერისთავისა“⁵. ახალგორს რომ ქალაქის სტატუსი ჰქონდა, შედარებით გვიანდელი პერიოდის წყაროებითაც დასტურდება. 1768-1774 წ.წ. რუსეთ-თურქეთის ომში საქართველოში გამოგზავნილი რუსული სამხედრო კორპუსის სარდლის – გენერალ ტოტლებენის ყოფილი ადიუტანტი ეროვნებით ფრანგი კაპიტანი კარლო დე გრაი დე ფუა თავის ჩანაწერებში ახალგორს ქალაქად მოიხსენიებს⁶.

მწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული, N4, გორი, 2013, გვ. 187.

³ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან თბ., 1955, გვ. 319.

⁴ გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 31.

⁵ ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 359.

⁶ გ. სოსიაშვილი, ცხინვალის და ახალგორის ევროპელ მოგზაურთა ცნობების მიხედვით (XVIII საუკუნის ბოლოს და XIX საუკუნის

ახალგორს მცირე ქალაქად მოიხსენიებს აგრეთვე XVIII საუკუნის II ნახევარში საქართველოში ნამყოფი გერმანელი მოგზაური იაკობ რაინეგსი⁷. მათგან განსხვავებით XVIII საუკუნის II ნახევრის გერმანელი მოგზაური იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი ახალგორს სოფლად მიიჩნევს⁸. ოსმალურ წყაროზე დაყრდნობით ძალზე ძნელია განისაზღვროს ახალგორის ეთნიკური სახე. ერთი შეხედვითაც ჩანს, რომ დავთარში ჩამოთვლილი ახალგორის მკვიდრთა სახელები დამახინჯებულია. თუმცა ადვილი გასარჩევია, რომ ქართული სახელების გვერდით, გვხვდება სომხური სახელებიც. როგორც არის: არუთინა, კარაპეტა, გასპარა და სხვ. სომხური მოსახლეობის არსებობა აქ შემთხვევითი არ არის. ახალგორში სომხები საკმაოდ ძველი დროიდან ცხოვრობდნენ. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ვახუშტი ბატონიშვილი ახალგორში მხოლოდ სომხური მოსახლეობის შესახებ მიუთითებს. დ. ახლოური თვლის, რომ სომხები ახალგორში XV საუკუნეში გადასახლდნენ ქალაქ გორიდან და ახალგორიც შესაძლებელია სწორედ ამიტომ დაარქვეს.⁹ ჩვენი აზრით, ახალგორში სომხური დასახლება XV საუკუნეზე ადრე უნდა გაჩენილიყო. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს ის ფაქტი, რომ XV საუკუნეში სომხებმა ახალგორში ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია განაახლეს. რასაც მოწმობს ეკლესიის დასავლეთ კედელზე არსებული სომხური წარწერა. იგი 1462 წლით თარიღდება და მოხსენიებულია ტაძრის განმაახლებელი ვინმე ხაჩატური¹⁰. ჩვენი აზრით, ახალგორში ახლად ჩამოსახლებულ სომხებს, როგორი მატერიალური შესაძლებლობაც არ უნდა ჰქონოდათ, არავინ მისცემდა იმის საშუალებას, რომ მართლმადიდებლური ეკლესიის კედელზე სომხური წარწერა

დასაწყისში), წიგნში შიდა ქართლის ისტორიის საკითხები, თბ., 2013, გვ. 217.

⁷ იქვე, გვ. 224.

⁸ იქვე, გვ. 226.

⁹ დ. ახლოური, ახალგორის ისტორია, თბ., 2006, გვ. 41.

¹⁰ იქვე, გვ. 42.

ამოეკვეთათ და თავიანთი თავი ტაძრის განმაახლებლად მოეხსენებინათ. როგორც ჩანს, სომხები აქ კარგახნის ჩამოსულები იყვნენ. მათ ახალგორში საკუთარი ეკლესიაც ჰქონდათ და წარწერაში მოხსენიებულ ხაჩატურს სწორედ სომხური ეკლესია განუახლებია. ტაძრის კედელზე კიდევ ერთი სომხური წარწერაა, რომელიც 1693 წლით თარიღდება. წარწერაში აღნიშნულია: „ღმერთო შეიწყალე, ტერ-პეტროს ბევრი შრომა მოვიწიე ბაღდასარის მამის არუთინის გვარის მეშვეობით, ვაშენეთ ეკლესია 1693 წელს, ღმერთმა შეიწყალოს **ბაღდასარი**“¹¹. ეს ეკლესია ს. მაკალათიას სომხურ ეკლესიად **მიაჩნდა**¹². რასაც დ. ახლოური არ ეთანხმება და თვლის, რომ ს. მაკალათიას ადგილობრივმა სომხებმა არასწორი ინფორმაცია მიაწოდეს. მისი მტკიცებით ეკლესია ქართულია და არა სომხური. ჩვენი აზრით დ. ახლოურის მსჯელობა ამ შემთხვევაში არასწორია, რადგან ქართული მართლმადიდებლური ტაძრის კედელზე ასეთი სახის წარწერის ამოკვეთას და ტაძრის ამშენებლად, თუ განმაახლებლად სომეხი გრიგორიანული რწმენის ადამიანთა გამოცხადებას ქსნისერისთავები (ან ადგილობრივი მრევლი) არ დაუშვებდნენ. ექვს გარეშეა, რომ საქმე გვაქვს სომხურ ტაძართან, რომელიც ადგილობრივ სომხებს 1693 წელს განუახლებიათ. აქ საყურადღებოა ერთი გარემოება. წარწერაში აღნიშნულია, რომ ეკლესია ბაღდასარის მამის არუთინის გვარის მეშვეობით აუშენებიათ. როგორც ჩანს, ახალგორში სომეხთა საკმაოდ დიდი დასახლება არსებობდა და ახალგორელ სომხებს იმ დროისათვის თავიანთი ტაძარი აღუდგენიათ. ვახუშტი ბატონიშვილის გარდა ახალგორის ტერიტორიაზე სომხურ მოსახლეობას ადასტურებს გერმანელი მოგზაური იაკობ რაინესი, რომელიც 1778-1781 წლებში ერეკლე II კარზე იმყოფებოდა. მოგზაურის თქმით ახალგორის მოსახლეობის დიდ ნაწილს სომხები შეადგენდნენ: „გორის ჩრდილოეთით და

¹¹ იქვე, გვ. 42.

¹² ს. მაკალათია, ქსნის ხეობა, თბ., 1968, გვ. 60.

შემდეგ ჩრდილო-აღმოსავლეთით კავკასიის მთისწინები გადადია ნგრძელ, ნაკლებ განიერ, მაგრამ ნაყოფიერ ველში, სადაც მრავალრიცხოვან ნაკადულებზე ძვეს ახალგორი (ახალიგორი), პატარა ქალაქი; მისი მოსახლეობის მეტ წილს ასევე ქრისტიანი სომხები შეადგენენ, რომლებიც თითქმის ყველანი ბამბის, ან ტილოს მქსოველები არიან. ისინი უმთავრესად ამზადებენ სხვადასხვანაირ ბამბის ქსოვილებს და ხელსახოცებს, რომლებსაც ორივე მხარეს მოკლე კვანძიანი ფოჩები აქვს და ბანაობის შემდეგ ტანის გასამშრალეზლად **იხმარება**¹³. ახალგორის მახლობლად მუხრანის ტერიტორიაზე სომხებს ასახელებს მეორე გერმანელი მოგზაური, ედუარდ აიხვალდი, რომელიც კავკასიაში 1825-1826 წლებში იმყოფებოდა. მოგზაური წერს, რომ სომხები ქართველებთან ერთად მეეტლედ (ფოსტის მსახურად) **მუშაობდნენ**¹⁴. ოსმალურ წყაროში ახალგორში სულ მოხსენიებულია 67 კაცი და 50 სახლი. ცნობილია, რომ XVIII საუკუნის მოსახლეობის აღწერებში გამოიყენებოდა ტერმინი „თავი“, რომელსაც აკად. ივ. ჯავახიშვილი კომლში ოჯახის უფროსად მიიჩნევდა. მისი აზრით, კომლში შესაძლებელია რამდენიმე ოჯახიც ყოფილიყო და თითოეული ოჯახის სათავეში „თავი“ **იდგა**¹⁵. აღმოსავლეთ საქართველოს XVIII საუკუნის ხალხის აღწერის დავთრებში, ხშირად ერთ კომლში ორი, სამი, ან უფრო მეტი თავი **შედიოდა**¹⁶. თუ დავუშვებთ იმ გარემოებას, რომ დავთარში მოხსენიებული

¹³ გ. სოსიაშვილი, ცხინვალი და ახალგორი ევროპელ მოგზაურთა ცნობების მიხედვით (XVIII საუკუნის ბოლოს და XIX საუკუნის დასაწყისში), წიგნში შიდა ქართლის ისტორიის საკითხები, თბ., 2013, გვ. 224.

¹⁴ იქვე, გვ. 226.

¹⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ხალხის აღწერის და შემოსავლის დავთრები საქართველოში, ჟურნ. „მოამბე“, IV, 1901, გვ. 10-11.

¹⁶ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები, წიგნი, I, აღმოსავლეთ საქართველოს XVIII ს. ხალხის აღწერის დავთრები, თბ., 1967, გვ. 212-213.

ტერმინი „სახლი“, იგივე კომლია, ხოლო წყაროში მოხსენიებული „კაცი“ XVIII საუკუნის აღწერებში გავრცელებული ტერმინის „თავის“ იდენტურია, მაშინ დავთრის შედგენის დროს ახალგორში 50 კომლს უცხოვრია, სადაც გაერთიანებული ყოფილა 67 ოჯახი. თუ საშუალოდ თითოეულ ოჯახზე 7 სულს ვიანგარიშებთ (აღსანიშნავია, რომ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში აღმოსავლეთ საქართველოს ბარი სრაიონებში კომლზე საშუალოდ 8. 32 მოსახლე, ხოლო მთიან რაიონებში 7. 54 მოსახლე **იანგარიშებოდა**)¹⁷, გამოდის, რომ ახალგორში 1728 წლისათვის 455 მოსახლე ყოფილა. 1770 წლის 5 აპრილის დემოგრაფიული ნუსხის მიხედვით ახალგორში, რომელსაც ქალაქის სტატუსი ჰქონდა 140 ოჯახი **ცხოვრობდა**¹⁸. თუმცა, როგორც ვ. ჯაოშვილი აღნიშნავს: „ვ. გამრეკელმა 1770 წლის 5 აპრილის ნუსხაში მოტანილი კომლთა რაოდენობა 10%-ით გაზარდა იმ კონტინგენტების ხარჯზე, ვინც პრივილეგიურ ფენებს ეკუთვნოდა, ან გამოტოვებულთა რაოდენობა არ იქნებოდა 11-12%-ზე ნაკლები, რადგან ბატონყმური ურთიერთობის პირობებში ყველა, ვისაც ყმები ჰყავდა, ცდილობდა, რაც შეიძლება შემცირებულად ეჩვენებინა მათი რაოდენობა. ასეთი ვითარების გამო ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ნუსხაში ნაჩვენები კომლთა რაოდენობა, იმ კორექტივების გათვალისწინებით, რომლებიც ჩვენ ზემოთ უკვე შევიტანეთ, უნდა გადიდდეს 15 %-ით მაინც, რაც ეკვივალენტი იქნება პრივილეგიური და გამოტოვებული **კონტინგენტებისა**“¹⁹. თუ ვ. ჯაოშვილის ამ თვალსაზრისს გავიზიარებთ, ახალგორის მოსახლეობა 1770 წლისათვის 200 კომლამდე ყოფილა, ხოლო მოსახლეობა კი დაახლოებით 1400. თუმცა, ახალგორის მოსახლეობის შესახებ

¹⁷ ვ. ჯაოშვილი, საქართველოს მოსახლეობა, თბ., 1984, გვ. 46.

¹⁸ ვ. გამრეკელი, ზ. ცეციტიშვილი, 1770 წლის 5 აპრილის დემოგრაფიული ნუსხა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების სერია, 1973, N1, 144–145.

¹⁹ ვ. ჯაოშვილი, საქართველოს მოსახლეობა, თბ., 1984, გვ. 34.

ოდნავ განსხვავებული მონაცემებია დაცული 1774 და 1781 წლების მოსახლეობის აღწერებში. ამ მასალებიდან ჩანს, რომ 1774 წელს ახალგორში 123 კომლი და 186 ოჯახი ცხოვრობდა (აღწერაში ცალკეა დასახელებული კომლი, ხოლო ცალკეა თავი, როგორც ჩანს, ერთ კომლში რამდენიმე ოჯახი ცხოვრობდა და აღწერაში ამ ოჯახების უფროსები, ანუ ოჯახის თავები იხსენიება), ხოლო 1781 წელს კი 95 კომლი და 136 ოჯახი²⁰. XIX საუკუნის დასაწყისში რუსული დოკუმენტების მიხედვით ახალგორი იოანე ბატონიშვილის მფლობელობაში იყო და მის მოსახლეობას შეადგენდა 77 კომლი (243 მამრ. 176 მდედრ.), აქედან სომეხი იყო 71 კომლი, ხოლო ქართველი 6 კომლი²¹. ოსმალური დავთრის შედგენის დროს ახალგორი საკმაოდ დიდი და განვითარებული სოფელი ყოფილა, რადგან ფისკალური დოკუმენტის მონაცემებით ქსნის საერისთავოს ცენტრში 455 ადამიანს უცხოვრია. ახალგორში იმ დროისათვის 23 დუქანი ყოფილა და ვფიქრობთ, ეს ციფრი გაზვიადებული არა რის, რადგან ახალგორი ქსნის საერისთავოს სავაჭრო ცენტრს წარმოადგენდა, სადაც სავაჭროდ მისული მთის და ბარის მოსახლეობა თავს სწორედ აქ იყრიდა. როგორც დ. გვრიტიშვილი აღნიშნავს: „ქსნის საერისთავოში ორი სავაჭრო-საბაზრო ცენტრი იყო – ახალგორი და მეჯვრისხევი. ამ ცენტრებში ხდებოდა ადგილობრივი და შემოტანილი საქონლით ვაჭრობა... ორივე ზემოთ დასახელებული სოფლები წარმოადგენდნენ მნიშვნელოვან ცენტრებს. ეს ცენტრები მთასა და ბარს შორის მიმოსვლის რამდენიმე გზას უყრიდნენ თავს“²². ახალგორში ვაჭრობის განვითარებას კიდევ უფრო შეუწყო ხელი აღნიშნულ

²⁰ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები, წიგნი, I, აღმოსავლეთ საქართველოს XVIII ს. ხალხის აღწერის დავთრები, თბ., 1967, გვ. 243–245.

²⁰ АКАК, т. II, Тифлис, 1868 г. стр. 826 №127.

²¹ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 158.

²² დ. ახლოური, ახალგორის ისტორია, თბ., 2006, გვ.134.

ტერიტორიაზე სომხური ნაკადის შემოსვლამ²³. ახალგორის მოსახლეობის გადასახადი, როგორც ოსმალურ დოკუმენტშია მითითებული, ჯამში 8040 ახჩას შეადგენდა. ცნობილია, რომ ახჩა თურქული ვერცხლის ფულის ერთეულს – თეთრს აღნიშნავდა. ფულის ეს სახეობა, როგორც გ. ფუთურიძე აღნიშნავს: „პირველად ორხან-ბეგის სახელზე მოიჭრა 1328 წელს, 1. 54 გ. იწონიდა და უმაღლესი ხარისხისა იყო. ევროპელები ასპერს უწოდებდნენ²⁴. XVII საუკუნეში წონა ერთი-ხუთად შემცირდა და ისე გაფუჭდა, რომ სპილენძისაგან ვეღარ არჩევდნენ. ეკონომიკისა და ფინანსების კრიზისული მდგომარეობის პირობებში ახჩის ღირებულების დაცემა ვაჭრების, ხელოსნებისა და ღარიბების დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა და ხშირი არეულობის მიზეზი ხდებოდა. 1687 წლიდან ახჩა ყურუშმა შეცვალა, რომელსაც ევროპაში პიასტრს უწოდებდნენ“. თუ როგორი სახის ფულის ერთეულს წარმოადგენდა ახჩა ქართლში ოსმალთა ბატონობის დამყარების შემდეგ შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ქ. გორის მაგალითზე. ერთ-ერთი თურქული დოკუმენტის თანახმად 1726 წელს გორშიერთი თოფი 240 ახჩად ფასობდა²⁵. 1728 წლისთვის საქართველოში 1 თურქული ყურუშში 120 ახჩას შეადგენდა²⁶. ოსმალურ დავთარში წარმოდგენილი გადასახადე-

²³ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ, ნაკვ. II, გამოკვლევა, კომენტარები, თბ., 1973, გვ. 132.

²⁴ ოსმალური დოკუმენტური წყაროები საქართველოსა და ამიერკავკასიის შესახებ (XVII-XVIII ს.ს.) თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, ფაქსიმელიებითა და საძიებლებით გამოსაცემად მოამზადეს ასპარუჰ ველიკოვმა და ნოდარ შენგელიამ, წიგნი II, თბ., 1989, გვ. 112.

²⁵ იქვე, გვ. 113.

²⁶ ნ. გორგოძე, ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებანი ქსნისა და არაგვის ხეობაში „თბილისის ვილაეთის დიდი დავთრის (1728 წ.) მიხედვით, ქართული დიპლომატია, წელიწდეული, ტ. 12. თბ., 2005, გვ. 415.

ბიდან ოსმალური ტერმინოლოგიიდან გამომდინარე ბევრი რამ გაურკვეველია, თუმცა დოკუმენტში მოხსენიებული ზოგიერთი გადასახადი მაშინდელი საგადასახადო სისტემის ნაწილობრივ აღდგენის შესაძლებლობას იძლევა. ოსმალებმა დაბეგრეს ახალგორში არსებული სოფლის მეურნეობის ყველა **დარგი**²⁷. ოსმალეთის ხელისუფლებას ახალგორიდან გადასახადების სახით 22570 ახჩა ჰქონდა შემოსავალი. გადასახადების იგივე ეჯამია დაფიქსირებული ახალგორში, პროფ. ნ. შენგელიას მიერ სტამბოლის არქივში მიკვლეულ მეორე თურქულ დოკუმენტში – „თბილისის ლივის სამეფო ხასები“ რომელიც 1730-1732 წლებით თარიღდება. აქ ცალკეა წარმოდგენილი „ამილახვრის ნაჰიეგორის კაზაში“. როგორც დოკუმენტიდან ჩანს, ამ დროისათვის ახალგორი ოსმალეთის ხელისუფლების მიერ ქართლის არაერთ სოფელთან ერთად გივიამილახვარს ჰქონდა გადაცემული. თუ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დავთრის შედგენის დროს ახალგორი „შავი არაგვისა და შანშეს ნაჰიეში“ შედიოდა და ქსნის ერისთავის დაქვემდებარებაში იყო, რამდენიმე წლის შემდეგ, როგორც ჩვენს მიერ ნახსენები მეორე ოსმალური დოკუმენტიც ცხადყოფს, ის უკვე „ამილახვრის ნაჰიეში“ შედიოდა და გივი ამილახვარს ექვემდებარებოდა. დოკუმენტში ახალგორის შესახებ აღნიშნულია: „სოფელი ახალგორი, ექვემდებარება ხსენებულს (იგულისხმება გივი ამილახვარი – გ.ს), **22570**²⁸. როგორც ჩანს, მეორე დოკუმენტის შედგენის დროს გადასახადების ჯამური ოდენობა ახალგორში უცვლელი იყო. „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დავთარში“ მოხსენიებულია გადასახადი ვენახზე. ახალგორში ვენახების არსებობა ოსმალური დავთრის თანამედროვე ქართული დოკუმენტური წყაროე-

²⁷ სამი ოსმალური წყარო თბილისის ისტორიისათვის (1730–1732), თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, ტერმინოლოგიური ლექსიკონითა და ფაქსიმელიებით გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2008, გვ. 410.

²⁸ დ. ახლოური, ახალგორის ისტორია, თბ., 2006, გვ.131.

ბითაც დასტურდება²⁹. მევენახეობა ახალგორსა და, საერთოდ, ქსნის ხეობაში ერთ-ერთი წამყვანი დარგი იყო. ეს დასტურდება უფრო გვიანდელი პერიოდის დოკუმენტური მასალითაც. 1804 წლის რუსული აღწერის მიხედვით ირკვევა, რომ ახალგორში ვენახი თითქმის ყოველ ოჯახს ჰქონდა³⁰. დავთრის მიხედვით ახალგორის მოსახლეობა იხდიდა გადასახადს ერბოზე, რაც ხალგორში მესაქონლეობის განვითარებაზე მიუთითებს. როგორც დ. გვრიტიშვილი აღნიშნავს: „ქსნის საერისთავოს გეოგრაფიულ თავისებურებათა გამო მესაქონლეობას აქ განსაკუთრებული მნიშვნელობა აუნდა ჰქონოდა. ქსნის საერისთავოში რომ მესაქონლეობას წამყვანი ადგილი ეკავა დასტურდება აგრეთვე 1713 წლის ერთი დოკუმენტით, რომელიც დავით ქსნის ერისთავის ასულ ანასტასიას მზითვში გატანებულ ქონებას ასახავს. აღნიშნულ დოკუმენტში არსებულ ცნობებს ახალგორში განვითარებულ იმ მესაქონლეობის შესახებ, კიდევ უფრო ამყარებს ოსმალურ დავთარში დაცული ინფორმაცია, რომლის თანახმადაც ახალგორელები ოსმალეთის ხელისუფლების სასარგებლოდ იხდიდნენ გადასახადს ცხვარზე და ღორზე³¹. დავთარში ასევე ნახსენებია გადასახადი ხილზე, რაც ქსნის საერისთავოს ცენტრში მეზღვეობის განვითარებაზე უნდა მიუთითებდეს. ქსნის ხეობის ქვემო წელზე რომ ნაყოფიერი მიწა არსებობდა, ამას ვახუშტი ბატონიშვილიც მიუთითებს³².

²⁹ გ. სოსიაშვილი, ახალგორის მოსახლეობა XIX საუკუნის დასაწყისში, წიგნში: ნარკვევები შიდა ქართლის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 48.

³⁰ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2009, გვ. 424.

³¹ ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 359.

³² დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. I, თბ., 1940, გვ. 222, N317.

დავთარის მიხედვით ოსმალთა მოხელეების მიერ ახალგორის აღწერის დროს 4 წისქვილი ყოფილა. წისქვილების არსებობა ახალგორში სხვა წყაროებითაც დასტურდება. 1726 წლის ყმისა და მამულის ნასყიდობის წიგნის მიხედვით ზაზა რატიშვილმა შანშე ქსნის ერისთავს ახალგორში მცხოვრები უმარილოშვილი ნასყიდა, ბაინდურა, სარქისა და მანუჩარა მთელი თავიანთი ქონებით მიყიდა. უმარილოშვილების ქონების ჩამონათვალში მითითებულია **წისქვილი**³³. წისქვილების არსებობა ახალგორში უფრო გვიანდელი პერიოდის წყაროებითაც დასტურდება. გერმანელ მეცნიერს გიულდენშტედტს, რომელმაც საქართველოში XVIII საუკუნის 70-იან წლებში იმოგზაურა, ახალგორში რამდენიმე წისქვილი უნახავს. მისი გადმოცემით ახალგორელი მეწისქვილეები წისქვილისდოლაბებს სარკინეთის ქვასატეხში **ყიდულობდნენ**³⁴. დავთარში მოიხსენიება ახალგორში არსებული ოსმალური ხელისუფლების მიერ რეგისტრირებული სათიბები. დ. გვრიტიშვილის გამოკვლევით ახალგორში სულ 24 დღიური სახნავად გამოსადეგი მიწა იყო. რაც შეეხება სათიბებს, ახალგორში სათიბი ადგილები არ **ჰქონიათ**³⁵, თუმცა, ოსმალური დოკუმენტი განსხვავებულ სურათს გვაძლევს. დავთარში მოხსენიებულია ახალგორელთა გადასახადი თივაზე. წყაროში გვხვდება ახალგორში არსებული „უშრის გადასახადი“. როგორც ვ. გაბაშვილი აღნიშნავს უშრის მიწა საკუთრებას წარმოადგენდა და ამ გადასახადს მხოლოდ მუსლიმანი **იხდიდა**³⁶. ქსნის

³³ გ. სოსიაშვილი, ცხინვალი და ახალგორი ევროპელ მოგზაურთა ცნობების მიხედვით (XVIII საუკუნის ბოლოს და XIX საუკუნის დასაწყისში), წიგნში შიდა ქართლის ისტორიის საკითხები, თბ., 2013, გვ. 228.

³⁴ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან თბ., 1955, გვ. 148.

³⁵ ვ. გაბაშვილი, ფეოდალური წყობილება საქართველოში, თბ., 1958, გვ. 162, 322, 341.

³⁶ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და

საერისთავოს ცენტრის აღწერის შემდეგ დავთარში აღნიშნულია, რომ „სოფელი ქვიანი ადგილია, იქ დასამუშავებელი ადგილები არაა“³⁷. ახალგორში „თიმარები“ არსებობდა. რომლის მფლობელები იყვნენ „ისფენჯეები.“ ჩვენი აზრით, „ისფენჯი კაცებში“ თიმარებიდან სამხედრო სამსახურში გამოსაყვანი ადგილობრივი მამაკაცები იგულისხმებოდნენ. ახალგორში როგორც ჩანს, ასეთი მამაკაცი სულ 67 იყო. სწორედ ისინი იყვნენ ოჯახის უფროსები და მათ ჰქონდათ დაკისრებული სამხედრო ვალდებულება. მათ გადასახადს შეადგენდა 8040 ახჩა. რაკი „ისფენჯი კაცებს“ ოსმალთა ხელისუფლებისაგან გადასახადი ჰქონდათ დაკისრებული ისინი პრივილეგირებული თიმარის-მფლობელები ვერ იქნებოდნენ, ამიტომ დავთარში მოხსენიებული „ისფენჯი კაცები“ და „თიმარის მფლობელი ისფენჯეები“ სრულიად განსხვავებული ტერმინებია. ახალგორელები სამხედრო ხარაჯასთან ერთად იხდიდნენ ე. წ. „თაფუს“ – მიწის გადასახადს³⁸. ასევე დემთიბანს, იგი ველზე დაწესებულ გადასახადს წარმოადგენდა³⁹. ახალგორელთა გადასახადების სიაში შედიოდა აგრეთვე „ბადიჰავას“ გადასახადი.

ერთ-ერთი უძველესი ქართულიქ ალაქის--ცხინვალის მოსახლეობის შესახებ საისტორიო წყაროებში ცნობები ერთობ მწირია. თუ არ ჩავთვლით XVIII საუკუნის II ნახევრის დოკუმენტურ მასალებს, რომლებიც წარმოდგენილია, როგორც წყალობის და ნასყიდობის სიგელების სახით, ასევე მოსახლეობის აღწერის მასალებით. აღწერებიდან განსაკუთრებით ფასეულია 1770 წლის 5 აპრილის ქართლ-კახეთის დემოგრა-

ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2009, გვ.424.

³⁷ ნ. გორგოძე, ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებანი ქსნისა და არაგვის ხეობაში „თბილისის ვილაეთის დიდი დავთრის (1728 წ.) მიხედვით, ქართული დიპლომატია, წელიწადეული, ტ. 12. თბ., 2005, გვ. 424.

³⁸ იქვე, გვ. 425.

³⁹ მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორია, ცხინვალი, 1986, გვ. 191.

ფიული ნუსხა. ეს ნუსხა, როგორც ცნობილია, ერეკლე II ინიციატივით წარუდგინეს რუსეთისხელისუფლების წარმომადგენელს ანტონ მოურავოვს⁴⁰. ამ ნუსხის მიხედვით ცხინვალში 700 კომლი მოსახლე ყოფილა, მათ შორი საქართველები, სომხები და ებრაელები⁴¹. ცხინვალის მოსახლეობის შესახებ ცნობებს გვაწვდის ვახუშტი ბატონიშვილი, იგი აღნიშნავს: „დიდის ღიახვს კიდეზედ არს მცირე ქალაქი ქცხილვანი, კეთილ-ჰაოვანი. მსახლობელნი არიან ქართველნი, სომეხნი, ჰურთანი⁴². ვახუშტის ცნობას ცხინვალში ებრაული მოსახლეობის შესახებ XVIII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში საქართველოში ნამყოფი გერმანელი მოგზაური იაკობ რაინეგსიც ადასტურებს⁴³. მ. ცოტნიაშვილი 1770 წლის დემოგრაფიულ ნუსხაზე დაკვირვებით ვარაუდობდა, რომ 700 კომლიან ცხინვალში XVIII საუკუნის II ნახევარში 3500 ადამინს უნდა ეცხოვრა. როგორც ჩანს, მკვლევარი კომლოზე 5 სულს ანგარიშობს. მისი აზრით მოსახლეობის რაოდენობის მიხედვით ცხინვალს საქართველოს სხვა ქალაქებს შორის მეორე ადგილი ეკავა⁴⁴. მკვლევარს ასევე მოჰყავს XVIII საუკუნის II ნახევარში შედგენილი (სავარაუდოდ ერეკლე II დროს) დავთარი, რომელიც დაცულია კ. კეკელიძის ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში. ამ დავთრის მიხედვით ცხინვალში 129 კომლს უცხოვრია, სადაც გაერთიანებული ყოფილა 193 ოჯახი, რომელთა სულადობრივი რაოდენობა სავარაუდოდ 965 შეადგენდა. ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, რაც 1794 წლის ერთ-ერთ სტატისტიკურ ცნობას

⁴⁰ იქვე.

⁴¹ ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 370.

⁴² იაკობ რაინეგსი, მოგზაურობა საქართველოში, გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები გაურთო გია გელაშვილმა, თბ., 2002, გვ. 149.

⁴³ მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორია, ცხინვალი, 1986, გვ. 193.

⁴⁴ იქვე, 197.

ემყარება ცხინვალში 116 კომლს (580 სული მოსახლით) უცხოვრია⁴⁵.

XVII-XVIII საუკუნეების დოკუმენტური მასალების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ცხინვალში ქართველები, ებრაელები და სომხებიც ხოვრობდნენ. ეს სურათი ოდნავ შეიცვალა XIX საუკუნის დასაწყისში. 1802 წლის რუსული დოკუმენტის მიხედვით ცხინვალშიცხოვრობდნენ ქართველები, სომხები, კათოლიკეები და ებრაელები⁴⁶. გორის კაპიტან-ისპრავნიკი სენოხინის 1803 წლის 2 აპრილის #52 რაპორტის მიხედვით, ცხინვალის ნაჩვენებია, როგორც დედოფალ დარეჯანის საკუთრება და მასში ცხოვრობდნენ: მებატონეები – 6 კომლი (19 მამრ. 19 მდედრ), ქართველები 50 კომლი (174 მამრ. 127 მდედრ), სომხები – 7 კომლი (26 მამრ. 48 მდედრ.), სხვა ეროვნების – 36 კომლი (71 მამრ. 48 მდედრ.). გარდა ამისა, აქ მარიამ დედოფალს ჰყავდა 1 კომლი ყმა, საეკლესიო ყმა იყო 24 კომლი, 2 კომლივაჭარი, მაჩაბლებს ჰყავდათ 40 კომლი, ერისთავებს 14, ზეგთაბეგოვებსა და ხერხეულიძეებს 14, ამილახვრებს 13 დასხვ. სულ 122 კომლი⁴⁷. 1804 წლის სტატისტიკური მონაცემებით, რომლის მიხედვით ცხინვალში სულ 186 კომლი ცხოვრობდა, აქედან ქართველი – 41 კომლი, სომეხი – 116 კომლი, ებრაელები – 6 კომლი, ოსები – 16 კომლი⁴⁸. ცხინვალის მოსახლეობის შესახებ საინტერესო ცნობები დაგვიტოვა XIX საუკუნის I მეოთხედში საქართველოში ნამყოფმა გერმანელმა მოგზაურმა – ედუარდ აიხვალდმა, იგი წერს: „ცხინვალში მაშინ 200-მდე სახლი იყო,

⁴⁵ АКАК, Т. I, Тифлис, 1866, გვ. 461, N575.

⁴⁶ АКАК, Т. II, Тифлис, 1868, გვ. 75, N121.

⁴⁷ მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორია, ცხინვალი, 1986, გვ. 201. ჩვენს ხელთ არსებული 1804 წლის აღწერის მიხედვით ცხინვალის მოსახლეობა შეადგენდა 180 კომლს, აქედან ოსი იყო 12 კომლი, იხ. სცსსა, ფონდი 254, N58, გვ. 14–16.

⁴⁸ ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა, თბ., 2005, გვ. 235.

უმეტესად ქართველებითა და სომხებით დასახლებული. სოფელში გარდა 30 ებრაული ოჯახისა, ცხოვრობს აგრეთვე 3-5 ოსური კომლი⁴⁹. ქალაქ ცხინვალის შესახებ ძალზე საინტერესო ცნობებია დაცული 1728 წელს შედგენილ „თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში“. ოსმალეთის ხელისუფლების მიერ შედგენილ ფისკალურ დოკუმენტში ძალზე საყურადღებო ინფორმაციაა თბილისის ვილაიეთში შემავალი სოფლების მოსახლეობის, მათი სოციალური მდგომარეობის, მოსახლეობაზე დაკისრებული გადასახადების შესახებ და სხვ. ქართლის სხვადასხვა სოფლებთან და დასახლებულ პუნქტებთან ერთად დავთარში ცალკე ადგილი ეთმობა ცხინვალს.

თურქულ წყაროზე დაყრდნობით რთულია, ამ დროის ცხინვალის ეთნიკური სურათის სრულყოფილი აღდგენა, თუმცა, დავთრიდან ნათლად ჩანს მოსახლეობის საერთო რაოდენობა, რაც 116 სახლს შეადგენდა. წყაროში მოხსენიებულია ასევე 205 კაცი. შედარებით გვიანდელი ხანის დოკუმენტური წყაროებით შესაძლებელია განსაზღვრულ იქნეს კომლში შემავალი ადამიანების საშუალო მაჩვენებელი. ჩვენი მოსაზრების მიხედვით თუ დავთარში მოხსენიებულ ტერმინს „სახლი“ კომლთან გავაიგივებთ, ხოლო წყაროში ნახსენებ ტერმინს „კაცი“ XVIII საუკუნის აღწერებში გავრცელებულ ტერმინთან „თავი“, მაშინ XVIII საუკუნის I მესამედში ცხინვალში სულ 116 კომლს და ამკომლებში გაერთიანებულ 205 ოჯახს უცხოვრია. თუ საშუალოდ ოჯახზე (ახალგორის მსგავსად) 7 სულს ვიანგარიშებთ, 1728 წელს ცხინვალში 1435 მოსახლე ყოფილა. თურქულ დოკუმენტში ჩამოთვლილ მოსახლეთა სახელების გათვალისწინებით, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მოსახლეობის ძირითად ნაწილს ცხინვალში ქართველები შეადგენდნენ. ცხინვალის მოსახლეობა კიდევ უფრო გაზრდილი ჩანს 1770 წლის 5 აპრილის დემოგრაფიული ნუსხის მიხედვით, საიდანა ცირკვევა, რომ ცხინვალში იმდროს 700 კომლს უცხოვრია. მოსახლეობას

⁴⁹ მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორია, ცხინვალი, 1986, გვ. 193.

შეადგენდნენ ქართველები, სომხები და **ებრაელები**⁵⁰. თურქულ წყაროში მითითებულია, რომ სოფელი ცხინვალი ამილახვარს ექვემდებარებოდა. ამ დროის ქართული დოკუმენტური მასალებიდან ჩანს, რომ ცხინვალში ყმებს ფლობდა სამეფო ხელისუფლება და რამდენიმე ფეოდალური საგვარეულო (მათ შორის: მაჩაბლები, ხერხეულიძეები, ამილახვრები, ბეგთაბეგიშვილები და **სხვ.**)⁵¹. აღსანიშნავია, რომ გივი ამილახვარი დავთარში შემთხვევით არ იხსენიება. იგი ერთი პერიოდი აქტიურად ებრძოდა თურქებს, ხოლო შემდეგ მათ ორიენტაციაზე დადგა. ამის შესახებ ცნობები მოიპოვება როგორც ქართულ, ისე თურქულ წყაროებში. თურქი ისტორიკოსი გურჯი ზადე წერს, რომ გივი ამილახვარი თურქებს ეხმარებოდა და მათ სხვადასხვა სახის ინფორმაციას **აწვდიდა**⁵². ამას ადასტურებს ვახუშტი **ბატონიშვილი**⁵³. თურქეთის სულთანმა ერთგულებისათვის გივი ამილახვარს ჯერ ზემო ქართლი გადასცა, შემდეგ კი **ცხინვალი**⁵⁴. ამ ფაქტს ადასტურებს 1727 წლით დათარიღებული სიგელი, რომლის მიხედვით, სულთანმა ამილახვარს თბილისის სანჯაყი და გორის ნაჰიეში მდებარე სოფ. სინვალი (იგივე

⁵⁰ ა. თაბუაშვილი, ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII საუკუნის II ნახევარი), თბ., 2013, გვ. 56–61.

⁵¹ გურჯი ზადე, თბილისის დაპყრობის წიგნი, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ცისანა აბულაძემ, თბ., 1975, გვ. 36.

⁵² ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 508.

⁵³ გ. ოთხმეზური, აღმოსავლეთ საქართველო 1723–1735 წ.წ. „ოსმალთა“, ნაშრომი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1975, გვ. 82.

⁵⁴ ნ. შენგელია, XV-XIX საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები, თბ., 1974, გვ. 222.

ცხინვალი) უბოძა 66 832 ახჩის შემოსავლით⁵⁵. ცხინვალი რომ ოსმალეთის ხელისუფლებისაგან გივი ამილახვარს ჰქონდა ბოძებული, დასტურდება კიდევ ერთი თურქული დოკუმენტით. საბუთი 1728 წელს არის შედგენილი და იგი აკად. ს. ჯიქიამ გამოაქვეყნა. დოკუმენტში გივი ამილახვარი მოხსენიებულია როგორც „მაღალღირსეული სამეფო ფირმანის მქონებული თბილისის თავადთაგანი“. აქ აღნიშნულია, რომ გივი ამილახვარი ქართლის დაპყრობის დღიდანვე ერთგულად ემსახურებოდა ოსმალებს. ლეკების შემოსევისაგან იცავდა გორის ციხის მიდამოებს. დახმარებას უწევდა მუსლიმებს. ისაკ ფაშას (იგი 1725 წელს ოსმალებმა ქართლის მმართველად დანიშნეს) ძალისხმევით ოსმალების ხელისუფლებამ გივი ამილახვარს სხვადასხვა დამსახურების გამო ცხინვალი უბოძა⁵⁶. ცხინვალის გადასახადია 832 ახჩა⁵⁷. გადასახადების იგივე ოდენობა ფიქსირდება ცხინვალში 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარშიც. ოსმალურ დოკუმენტში ნახსენებია ცხინვალში არსებული „ისფენჯი კაცი“ - 205. რაც, ჩვენი აზრით, ცხინვალიდან ოსმალთა ჯარში მომსახურე მამაკაცთა რაოდენობას უნდა ასახავდეს. როგორც ზემოთაც გამოვთქვით ვარაუდი, იმ დროისათვის ცხინვალში 1435 მაცხოვრებელი უნდა ყოფილიყო, აქედან 205 მამაკაცი (თითო კომლიდან ერთი) ოსმალთა სამხედრო სამსახურში იდგა. დოკუმენტში ძალზე საინტერესო ინფორმაციაა იმ დროის ცხინვალში განვითარებული სოფლის მეურნეობის შესახებ. როგორც წარმოდგენილი გადასახადებიდან ჩანს, ცხინვალის მოსახლეობა აქტიურად მისდევდა მიწათმოქმედებას, მოჰყავდათ: ქერი, ხორბალი, შვრია, ჭვავი, ფეტვი, განვითარებული იყო მევენახეობა. ცხინ-

⁵⁵ გურჯი ზადე, თბილისის დაპყრობის წიგნი, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ცისანა აბულაძემ, თბ., 1975, გვ. 36.

⁵⁶ ს. ჯიქია, ერთი თურქული საბუთი ცხინვალის შესახებ, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 116, თბ., 1965, გვ. 245.

⁵⁷ მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორია, ცხინვალი, 1986, გვ. 182.

ვალში მარცვლეული კულტურების განვითარება უფრო გვიან-
დელი დოკუმენტებითაც დასტურდება. დავთრის შედგენის
დროს ცხინვალში მოქმედებდა ბაზარი, ამის საფუძველს
გვაძლევს დავთარში ნახსენები „ბაზრის ბაჟი“. ეს გადასახადი
ცხინვალში უფრო ადრეც არსებობდა. 1639 წლის დოკუმენტში
აღნიშნულია, რომ როსტომ მეფემ იერუსალიმის ჯვრის მონას-
ტერს შესწირა გორელი ვაჭარი, რომელიც სხვადასხვა სახის
გადასახადისგან, მათ შორის „კრცხილვანის ბაჟისაგან“ **გაათა-
ვისუფლას**⁵⁸. ცხინვალის ბაჟი იხსენიება ასევე 1634 წლის დოკუ-
მენტში, საიდანაც ჩანს, რომ მარიამ დედოფალმა თბილელი
ეპისკოპოსის ყმებს ქრცხილვანის ბაჟი **მოუხსნას**⁵⁹. 1728 წელს
ცხინვალში მოქმედებდა 4 წისქვილი, რომელიც აქ მოწეული
მარცვლეულისათვის იყო განკუთვნილი. მდ. დიდი ლიახვი
შესანიშნავ რესურს სწარმოადგენდა იმისათვის, რომ ცხინვალის
მოსახლეობას წისქვილები გაემართა და მოწეული მარცვლეუ-
ლი დაეფუჭა. ცხინვალში წისქვილების არსებობა სხვა დოკუმენ-
ტური მასალითაც **დასტურდება**⁶⁰. დავთარში მოხსენიებულია 20
დუქანი, რაც ცხინვალში ვაჭრობის განვითარებაზე უნდა
მიუთითებდეს.

ამრიგად, XVIII საუკუნის I ნახევრის თურქული წყაროები,
ფისკალური დოკუმენტები მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწე-
დის საქართველოს ორი უძველესი ქალაქის -- ახალგორის და
ცხინვალის შესახებ. დავთრებში არსებული ინფორმაცია გვეხმა-
რება აღნიშნულ ქალაქებში მცხოვრები მოსახლეობის რაოდე-

⁵⁸ იქვე, 183.

⁵⁹ ქართლი სამართლის ძეგლები, ტ. IV, თბ., ტექსტები გამოსაცემად
მოამზადა და შენიშვნები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. V, თბ.,
1972, გვ. 674.

⁶⁰ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ოსმალური
ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და
ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და
პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2009, გვ. 359.

ნობის, სოციალური ფენების, სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგების და ოსმალეთის ხელისუფლების მიერ ადგილობრივ მაცხოვრებლებზე დაკისრებული გადასახადების დადგენის თვალსაზრისით.

Yüzyıllar boyunca Akhagori, tarihi KsaniEristavi'nin siyasi, ticaret, ekonomik ve kültürel merkezi konumundaydı. Bugün Rusya tarafından işgal edilmiş en eski Gürcü şehrinde halk neolitik dönemden beri yaşamaktaydı.¹Akhagori ve genel olarak KsaniEristavi hakkında çok sayıda tarihi kaynak ve anıtlarda korunmuş belgeler vardır. Gürcü kaynaklarının dışında aralarında “1728 yılında Defteri Mufassalı Vilayeti Tiflis”, adında Akhagori hakkında çok ilginç yabancı kaynakta bulunmaktadır. Bu kaynakta Akhagori halkı hakkında önemli bilgiler sunulmuş, onun tarımsal faaliyetleri ve Osmanlı hükümetine ödemeye maruz kaldığı farklı vergiler hakkında bilgiler verilmiştir. Defterden de görüldüğü gibi, Akhagori o zamanlar Ksani Eristavi Şanşe (Şahanşa)'ya tabi tutulmuştu. Bu kişi 18. yüzyılın ilk yarısında Gürcistan'ın siyasi yaşamında çok önemli bir yer edinmiş tek kişiydi. Osmanlı imparatorluğunun kuruluşundan sonra Şanşe Eristavi çok farklı Gürcü feodali (Örneğin: Givi Amilakhvari)²gibi bir dönem Osmanlıyla ortak bir dil bulmaya çalışıyordu. Hâlbuki Şanşe Eristavi hemen Osmanlılara karşı savaş açtı ve bu savaşın tek bayraktarı oldu. Şanşe Eristavi Rusya'da kaybolan Gürcü Kralı 6. Vakhtang oğlu Bakari'nin dönmesini istiyor ve

¹ 1728 yılının Tiflis vilayetinin büyük defteri, Akademisyen Sergi Jikia ve Prof. Dr. NodarŞengelia, Osmanlıca metni; Gürcüce çevirisi, giriş kısmı, araştırmaları ve faksimileleriyle (kopyaları) yayınlanması için hazırladılar, Tbilisi, 2009, s.s.423-424.

² E. Mamistvalishvili, Gorinin Dış Yüzü Osmanlı Döneminin Osmanlı Kaynaklarında (18. Yüzyılın 20-30'lu yılları). Gori Devlet Eğitim Üniversitesi, Tarih ve Arkeoloji Merkezi Eserler Dergisi, No: 4, Gori, 2013, ss.187.

Osmanlılara karşı savaşı körüklemeye çalışıyordu³. İlerleyen zamanlarda Osmanlı İmparatorluğu Kartli’de “Kızılbaşlılığı” değiştirdi ve sonra Şanşe Eristavi Kızılbaşlılara karşı düşmanların önünde durmuştu.⁴

Osmanlı kaynaklarından görüldüğü gibi, o zamanlar Akhagori köydü. Vakhushti Batonishvili, Akhagori’yi küçük şehir olarak adlandırdığı belirtilmektedir: Omisi’nin ötesinde kubbesiz, büyük ve narin Khopa adlı bir kilise var.Günümüzde ise burası boştur. Kuzeyinde küçük Akhagori şehri, nüfusu Ermenilerden oluşmakta ve sarayı Ksani Eristavi idi.⁵ Akhagori şehir statüsündeydi, nispeten yakın dönemin kaynakları da doğrulamaktadır. 1768-1774 yıllarında Rusya-Türkiye savaşında Gürcistan’a gönderilen Rus askeri birliğinin komutanı General Tottlebe’nin emir subayı Fransız Yüzbaşı Karlo De Gray de Pua kayıtlarında Akhagori’ yi şehir olarak dile getirmektedir.⁶

Ayrıca 18. yüzyılın ikinci yarısında Gürcistan’da bulunan Almanyalı gezgin İakob Rainegsi, Akhagori’yi küçük bir şehir olarak dile getirmektedir.⁷ Onlardan farklı olarak 18. yüzyılın ikinci yarısında Alman gezgin Yohan Anton Güldenştedti, Akhagori’yi köy olarak düşünmektedir.⁸ Osmanlı kaynağına dayanarak Akhagori’nin etnik yüzünü belirtmek çok zordur. Bir görünüşe göre de defterde belirtilen Akhagori sakinlerinin isimleri yanlış anlamlarda

³ D. Gvritashvili, Feodal Gürcistanın Sosyal İlişkileri Tarihinden, Tiflis, 1995, ss.319.

⁴ G. Sosiashvili, liakhvi Vadisi Tarihinden İncelemeler, Tiflis, 2011, ss.31

⁵ Vakhushti Batonishvili, Gürcistan Krallığı Nüfusu, Kartli Yaşamı, Cilt 4, Metn El yazmalarına göre S. Kauhchisvili tarafından düzenlenmiştir, Tiflis, 1973, ss.359.

⁶ G. Sosiashvili, Tskhinvali ve Akhagori Avrupalı Yolcuların Kaynaklarına Göre (18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başlangıcında), İç Kartli Tarih Sorunları Kitabında, Tiflis, 2013, ss.217.

⁷ ss. 224.

⁸ ss. 226

belirtilmiştir. Şöyle ki Gürcü isimlerinin yanında Ermeni isimlerini de görmekteyiz: Arutina, Karapeta, Gaspara vb. Ermeni halkının burada olması rastlantı değildir. Akhalkori'de Ermeniler eski tarihten beri yaşamaktaydılar. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Vakhushti Batonishvili, Akhalkori'de sadece Ermeni nüfusu hakkında bahsetmektedir. D. Akhlauri'nin gözüyle Ermeniler Akhalkori de 15. yüzyılda Gori'den göç etmiş ve Akhalkori ismi de doğrudan bundan dolayı bu şekilde ifade edilmektedir.⁹ Bize göre, Akhalkori de Ermeni yerleşkesi 15. yüzyıldan önce ortaya çıkmış olmalı. Bu söylemin temeli 15 yüzyılda Ermenilerin Akhalkori'de Meryem Ana Kilisini tekrar yenilenmesine dayanmaktadır. Bu, kilisenin batı duvarındaki Ermeni yazıtıyla doğrulanmıştır. 1462 yılına ait bu yazı ve tapınaktaki "Khachaturi"¹⁰nin yenilediği belirtilmiştir. Bize göre, Akhalkori'ye yeni yerleşmiş Ermenilerin hiçbir maddi imkânı yoktu ve ayrıca Ortodoks Kilisesi'nin duvarındaki Ermeni yazıtının yenilenmiş olarak hatırlanmasına kimse izin vermiyordu. Görüldüğü gibi, Ermeniler buraya çok uzun süre önce gelmişlerdi. Akhalkori'de kendi kiliseleri vardı ve yazıtta adı geçen "Khachaturi" aslında Ermeni kilisesiydi. Tapınağın duvarında 1693 yılına ait bir başka Ermeni yazıtı da vardır. Yazıtta şöyle belirtilmiştir: "Tanrım sen koru, Ter-Petro'nun birçok emeğini Baghdadar'ın babası Arutin'in yardımıyla yaptım, 1693'te kiliseyi inşa ettik, Tanrı Bağdasari'yi korusun."¹¹Bu kilise Makalatia Ermeni kilisesi olarak kabul edildi.¹²

D. Akhlauri'nin aynı fikirde olmadığı şey, S. Makalatia'ya yerli Ermenilerin yanlış bilgi vermesidir. Çünkü kilisenin Gürcü olduğunu ve Ermeni olmadığını iddia ediyordu. Bize göre D. Akhlauri'nin düşüncesi bu durumda yanlıştır. Çünkü Gürcü Ortodoks tapınağının duvarında bu tür yazıtların oyulmasına ve tapınağın inşa edilmesi için ya da yenilenmesi için Ermeni Gregoryen inancının insanlar arasında

⁹ D. Akhlauri, Akhalkori Tarihi, Tiflis, 2006, ss.41.

¹⁰ ss. 42

¹¹ ss.42

¹² S. Makalatia, KsnisKheoba, Tbilisi, 1968 ss. 60

duyurulmasına Ksani Ersitaviler izin vermiyorlardı. Ermeni Kilisesi ile uğraştığımızdan 1693'te yerel yerel Ermeniler tarafından yeniden yenilendiğinden kuşumuz yoktur. Burada ilginç bir nokta var.Yazıtta, kilisenin Baghdadar'ın babası Arutin'in yardımıyla inşa edildiği belirtilmiştir.Göründüğü gibi,Akhalgori'de Ermenilerin yeteri kadar bir yerleşimi vardı ve Akhalgorili Ermenileri bu dönemde tapınaklarını yeniden canlandırdılar. Vakhushti Batonishvili'nin dışında, Akhalgori topraklarındaki Ermeni nüfusu 1778-1781 yıllarında II Erekle kapısında bulunan Alman gezgin Jacob Rains tarafından teyit edilmiştir. Gezginin söylemine göre Akhalgori nüfusunun büyük kısmını Ermeniler oluşturuyordu: "Gori'nin kuzeyiyle ve kuzey-doğusuyla Kafkas dağının önü uzun, az geniş ancak Akahalgori'nin çok sayıda deresinin olduğu verimli vadisinde küçük bir kasaba yer almaktadır. Nüfusun yarısının hemen hemen hepsi pamuk ya da keten işleyen Hristiyan Ermenilerden oluşuyordu. Onlar çoğunlukla farklı her iki tarafında kısa düğümlü püsküllü ve banyodan sonra vücudu kurulamak için (peştamal olarak)¹³ kullanılan pamuklu dokumalar ve peçeteler hazırlıyorlar." İkinci Alman gezgin Eduard Aikhvaldi, Akhalgori yakınlarında Mukhrani topraklarındaki Ermenilerin Kafkasya'da 1825-1826 yıllarda yer aldığından bahsetmiştir. Gezgin, Ermenilerin Gürcülerle birlikte postacı olarak çalıştıklarını da yazmaktadır.¹⁴ Osmanlı kaynağında Akhalgori'de 67 kişi ve 50 mesken/konut yer aldığı geçmektedir. 18. yüzyılın nüfus kayıtlarında akademisyen İvane Cavakhishvili'nin hanesinde ailenin en büyüğü olarak belirtilen "Tavi" yani "Baş" terimi kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Ona göre, hane içinde birkaç ailede de bulunuyor ve her bir ailenin başında "tavi" yani "baş" yer alıyordu.¹⁵

¹³ G. Sosiaşvili, Tskhinvali ve Akhalgori Avrupalı Gezginlerin kaynaklarına göre (XVIII yüzyılın sonu ve XIX yüzyılın başlangıcı), Şida Kartli'nin (İç Kartli) tarihi sorunları, Tiflis, 2013, ss. 224.

¹⁴ ss. 226.

¹⁵ İvane Cavakhishvili, Halk kaydı ve gelir defteri Gürcistan, dergi "Moambe", IV, 1901, ss. 10-11

Doğu Gürcistan'ın XVIII. Yüzyılın halk kaydı defterinde bir hanede iki, üç ya da daha fazla “tavi” yani “baş” yer alabiliyordu.¹⁶ Eğer defterde “ev” terimi “hane” ile aynıysa ancak kaynakta “katsi” yani “adam”terimi XVIII yüzyılın kayıtlarında genişletilmiş bir terimle “tavi” yani “baş” terimiyle özdeştir, o zaman defterin hazırlanışı sırasında Akhgori'deki 67 ailenin birlikte olduğu 50 hane yaşamıştır.

Eğer ortalama her ailede 7 kişi olduğunu düşünürsek (18. yüzyılın ikinci yarısında doğu Gürcistan'ın Sraioni ovasında hanede ortalama 8.32 fert ancak dağlık bölgelerde 7.54 fert olduğu hesaplanmıştır.)¹⁷ Buradan hareketle, Akhgori'de 1728 yılında 455 fert olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. 5 Nisan 1770 tarihinde nüfus bilim nüshasına göre şehir statüsünde olan Akhgori'de 140 aile yaşıyordu.¹⁸V. Caoshvili'nin belirttiği gibi, V. Gamrekeli 5 Nisan 1770 yılında nüshada verilen hanelerin sayısı koşullu harcamalar pahasına % 10 artışla büyüdü, ayrıcalıklı katmanların olduğu ya da atlananların sayısının da %11-12 eksik vardır. Çünkü kölelik ilişkileri şartlarında kölelerin sayıları azımsanamayacak derece görmek mümkündür. Böyle bir durumda, yukarıda belirttiğimiz düzeltmeleri de göz önünde bulundursak nüshada gösterilen hane sayısının, en az % 15 oranında artırılması gerektiğini ve bu durumun ayrıcalıklara ve atlanan kontenjanlara eşdeğer olduğunu bize göstermektedir.¹⁹ V. Caoshvili'nin bir görüşünü paylaşacak olursak Akhgori nüfusu 1170 yılına kadar 200 haneye kadardı, ancak nüfus ise yaklaşık 1400'dü. Hâlbuki Akhgori nüfusu ile ilgili 1774 ve 1781 yılı nüfus kayıtlarında biraz farklı veriler gözlemlenmiştir. Bu materyallerden görüldüğü üzere 1774 yılında Akhgori'de 123 hane ve 186 aile

¹⁶ İvane Cavakishvili, Gürcistan ekonomi tarihi anıtları, kitap, I, Doğu Gürcistan XVIII yüzyılın halk kayıt defterleri, Tiflis, 1967, ss. 212-213.

¹⁷ V. Caoshvili, Gürcistan nüfusu, Tiflis, 1984, ss. 46.

¹⁸ V. Gamrekeli, Z. Tskitishvili, 5 Nisan 1770 yılı Nüfus Bilimsel Nüsha, I, Gürcistan Bilimler Akademisi habercisi, tarih, arkeoloji, etnografya ve sanat serisi, 1973, N1, ss. 144-145.

¹⁹ V. Caoshvili, Gürcistan nüfusu, Tiflis, 1984, ss. 34.

yaşamaktaydı (kayıtta ayrı bir hane daha vardır, bu hanede birkaç ailenin yaşadığı ve kayıtta bu ailelerin en büyüğünün de olduğu ya da ailenin başı olarak belirtildiği ayrı bir “baş” da vardır.), ancak 1781 yılında 95 hane ve 136 aile yaşamaktaydı.²⁰ 19. yüzyılın başlarında, Rus belgelerine göre AkhgoriİoaneBatonishvili hâkimiyetindeydi ve nüfusu 77 aileden oluşuyordu (243 erkek, 176 Bayan). Buradan hareketle 71 hane Ermeni, 6 hane Gürcü’dür.²¹ Osmanlı defteri hazırladığı sıra Akhgori yeterince büyük ve gelişmiş bir köymüş, çünkü belge verilerine göre Ksani Eristavi merkezinde 455 insan yaşamıştır. Akhgori’de o zamanlar 23 dükkân varmış ve bunun abartılı bir rakam olmadığını düşünüyoruz, çünkü Akhgori, KsaniEristavinin ticaret merkezi konumundaydı; çünkü dağ ve vadi nüfusu ticaret yapmak için burada toplanmışlardır. D. Gritishvili: “Ksani Eristavi’de iki ticaret merkezi vardı - Akhgori ve Mecriskhevi” şeklinde belirtmiştir. Bu merkezlerde yerel ve ithal mallarla ticaret yapılıyordu... Yukarıda bahsedilen iki köy önemli bir merkez niteliği taşımaktaydı. Bu merkezler dağ ve vadi arasındaki ulaşımı birkaç yolu kesişiriyordu.²² Akhgori’deki ticaretin gelişmesine bölgeye ermeni akışının başlamasına da katkı da bulunmuştur.²³ Akhgori’nin nüfus vergisi, Osmanlı belgesinde belirtildiği gibi, toplam 8040 akçe ’den oluşmaktaydı. Akçe Türk gümüş para birimiydi ve “beyazlığı” simgeliyordu. Bu tür paralar, G. Puturidze’nin belirttiği gibi, “İlk kez 1328 yılında Orhan Bey adına kesilip, 1.54 gram tartıldı ve en yüksek kalitedeydi. Avrupalılar

²⁰ AKAKİ, T. TS. Tbilisi, 1868, 826 No 127.

²¹ D. Gvritishvili, Feodal Gürcü Sosyal İlişkileri Tarihinden, Tiflis, 1955, ss. 158.

²² D. Akhlouri, Akhgori tarihi, Tiflis, 2006, ss.134.

²³ Evliya Çelebi’nin “Seyahatname” Kitabı, Türkçeden çevrildi, yorumlamaları ve incelemesini Giorgi Puturidze yaptı, II Baskı, araştırma, yorumlamaları, Tiflis, 1973, ss.132.

“Asper” olarak adlandırmaktaydı.²⁴ 17. yüzyılda ağırlık beşte bir azaldı, çünkü bakırdan seçemediklerinden dolayı bozuldu. Ekonominin ve finansın kriz koşulları altında, akçe değerinin düşmesi tüccarları, zanaatkârları ve yoksulları son derece memnuniyetsizliğe itiyor ve sık sık karışıklığa neden oluyordu. 1867 yılından beri Avrupa’da “Piastre” olarak adlandırılan “Piastre” akçenin yerini almıştır. Akçe nasıl bir para birimini oluşturuyorsa Kartli de Osmanlı İmparatorluğunun kurulmasından sonra yerine Gori şehrini aldığını düşünebiliriz. Türk belgelerinden birine göre, 1726 yılında Gori’de tek tüfek 240 akçe değerindeydi.²⁵ 1728 yılında Gürcistan’da bir Türk kuruşu 120 akçeydi.²⁶ Osmanlı devletindeki vergilerden, Osmanlı terminolojisinden hareketle çoğu şey belirsizdir, hâlbuki belgede bahsedilen vergilerin bir kısmının dönemin vergi sistemine göre kısmi olarak geri alınabilmesi mümkündür. Osmanlılar Akhagori’deki tüm tarım alanlarını vergilendirdiler.²⁷ Osmanlı hükümdarlığının Akhagori’den vergi olarak 22570 akçe geliri vardı. Vergilerin aynı ecamia da yer alan Akhagori’de Prof. Dr. N. Shengelia tarafından İstanbul arşivinde araştırılmış “Tiflis Liva Krallığının önde gelenleri” adında ikinci Türk belgesi 1730-1732 yıllarına dayanmaktadır. “Amilakhvris Nahiegoris Kazasında” belgesinde de ayrıca sunulmuştur. Belgelerden de görüldüğü gibi, bu zamanda Akhagori Osmanlı hükümdarlığı tarafından Kartli bölgesinde birçok köyle

²⁴ Osmanlı Belge kaynakları Gürcistan ve Güney Kafkasya hakkında (XVII-XVIII Yy.) AsparuhVelikovi ve Nodar Shengelia Türkçeden Gürcüceye çevirisiyle, girişiyle, birebir kopyasının yayınlanması için hazırladılar, kitap II, Tiflis, 1989, ss.112.

²⁵ ss. 113.

²⁶ N. Gorgodze, Ksani ve Aragvi Vadisinde Osmanlı vergi ve yükümlülükleri "Defteri Mufassali Vilayeti Tiflis göre" (1728), Gürcü Diplomasisi, Yıllığı, Cilt 12, Tiflis, 2005, ss.113.

²⁷ Tiflis tarihi için üç Osmanlı kaynağı (1730-1732), Türkçeden Gürcüceye çevirisiyle, giriş kısmıyla, terminoloji sözlüğüyle ve birebir kopyasının yayınlanmasını Nodar Shengelia hazırladı, Tiflis, 2008, ss.415.

birlikte Givi Amaladze'ye devredilmişti. 1728 yılında “Defteri Mufassali Vilayeti Tiflis” hazırlanıldığı zaman Akhalgori “Kara Aragvi ve Shanshe beldesine” giriyordu ve Ksani Eristavi'ye tabiiydi. Birkaç yıl sonra bahsettiğimiz ikinci Osmanlı belge de açıklanmaktadır.,o artık “Amilakhvari beldesi” ne giriyordu ve Givi Amilakhvari'ye tabiiydi. Belgede Akhalgori hakkında şu şekilde belirtilmektedir: Akhalgori köyü hatırlanmaya özgüdür (Givi Amilakhvari kastedilmektedir.), 22570.²⁸ İkinci belge oluşturulması sırasında Akhalgori'deki vergi tutarının miktarında değişiklik olmamış gibi görünüyordu. “1728 yılında Defteri Mufassali Vilayeti Tiflis” üzüm bağındaki vergi şeklinde ifade edilmiştir. Akhalgori'deki üzüm bağının oluşması Osmanlı defterinin çağdaş Gürcü belgesi kaynaklarında da doğrulanmaktadır.²⁹ Bağcılık Akhalgori ve genel olarak Ksani vadisinde önde gelen bölgelerinden biriydi. Bu daha sonraki dönem begeleriyle de onaylanmıştır. 1804 yılında Rus kayıtlarına göre, Akhalgori'de üzüm bağı hemen hemen her ailede tüketiliyordu.³⁰ Deftere göre Akhalgori' de hayvancılık gelişiminin bir göstergesi olan tereyağına Akhalgori halkı vergi ödüyordu. D. Gvritishvili, "KsaniEristavi'nin coğrafi özelliklerinden dolayı hayvancılığın burada özel bir yeri vardır. Ksani Eristavi'de hayvancılığın önde gelen bir yer tutması 1713 yılında Davit Ksani Eristavi'nin kızı Anastasya'nın çeyizindeki eşyaları belirten bir dokümanla onaylanmaktadır. Belirtilen belgedeki bilgilerin Akhalgori' de geliştirilen hayvancılık ile ilgili belgede yer alan bilgiler, Osmanlı defterinde korunan bilgilerle daha da güçlenmekte olup, bunlara göre de Akhalgorililer Osmanlı hükümdarlığının

²⁸ D. Akhlouri, Akhalgori Tarihi, Tiflis, 2006, ss.131.

²⁹ G. Sosiashvili, Akhalgori nüfusu 19. Yüzyıl başlangıcında, kitap: İç Kartli Tarihinden, Tiflis, 2011, ss.48.

³⁰ 1728 yılı Tiflis Vilayetinin Büyük Defteri, Osmanlı metninin Gürcüce çevirisini, giriş kısmını araştırmaları Akademisyen Sergi Cikia ve Prof. Dr. NodarShengelia hazırladılar, Tiflis, 2009, ss.424.

yararına domuzlara koyun üzerinden vergi ödüyorlardı.³¹ Defterde KsaniErsitavi merkezinde bağcılık gelişimini gösteren meyveye ait bir vergiden de söz edilmektedir. Ksani vadisinin aşağı kısmında verimli toprak mevcuttu, onun olduğuna Vakhushti Batonishvili de dikkat çekmiştir.³² Deftere göre Osmanlı memurları tarafından Akhagori'nin kayıt zamanında 4 değirmen varmış. Akhagori'de başka değirmenlerinde olduğu kaynaklarla da onaylanmaktadır. 1726 yılında köle ve toprak tapusu defterine göre Zaza Ratishvili Şanşe Eristavi'ye Akhagori'de yaşayanlar Umariloshvili tapu, Baidura, Sarkisa ve Manaçura, kendi eşyalarıyla satılmıştı. Umariloshvili'ye ait eşyalar listesinde değirmen belirtilmiştir.³³ Akahagori'deki değirmenlere ait bilgiler daha erken dönem kaynaklarıyla da teyit edilmektedir. 18. yüzyılın 70'li yıllarında Gürcistan'a seyahat eden Alman bilim adamı Guldenshted Akhagori'de birkaç değirmen görmüştür. Alman bilim adamına göre Akhagorili değirmenciler Sarkinet taşından değirmen taşları satın alıyorlardı.³⁴ Defterde Akhagori'deki Osmanlı hükümdarlığı tarafından kaydedilmiş kayıtlı çayır, çimenlerden de bahsedilmektedir. G. Gvritishvili'nin araştırmasına göre Akhagori'de 24dönümlük ekilebilir elverişli toprağı vardı. Çayır, çimenlere gelince Akhagori'de çayır, çimen yerler yoktu³⁵, ancak Osmanlı belgelerinde farklı bir resim bize ortaya koymaktadır. Defterde Akhagorililerin kuru ot vergisinden

³¹ Vakhushti Batonishvili, Gürcistan Krallığı Kaydı, Gürcü Yaşamı IV, metin tüm temel yazıtlarına göre S. Kaukhchishvili tarafından oluşturulmuştur, Tiflis, 1973, ss.359.

³² Gürcistan Sosyal Tarihinden Belgeler, N. Berdzenishvili editörlüğünde I, Tiflis, 1940, ss.222, N317.

³³ G. Sosiashvili Avrupalı gezginlerin bilgilerine göre Tskhinvali ve Akhagori (XVIII yüzyılın sonu ve XIX yüzyılın başlangıcında), İç kartli Tarihi Sorunları kitabı, Tiflis, 2013, ss.228.

³⁴ D. Gvritishvili, Feodal Gürcistan sosyal birliği tarihinden, Tiflis, 1955, ss.148.

³⁵ V. Gabashvili, Gürcistanda Feodal sistem, Tiflis, 1958, ss.162, 322, 341.

bahsedilmektedir. Kaynakta Akhagori'deki "üzümbağı vergisi"ni görmekteyiz. V. Gabashvilibu vergi toprakların mülkiyete ait olduğunu ve bu verginin sadece Müslümanlar tarafından ödediğini belirtmektedir.³⁶ Ksani Eristavi merkez kayıtlarından sonra defterde "köyün kayalık bir yer olduğu, işlenecek yer olmadığını" belirtiliyor.³⁷ Akhagori'de "tımarlar" vardı. Sahipleri "İспенçler" idi. Bize göre "İспенç erkeklere, tımarlardan askerlik görevine yetiştirilen yerel erkekler kastediliyordu. Akhagori'de de görüldüğü gibi 67 yaşındaki insanlardı. Doğrudan onlar aile büyükleriydi ve onların görevlendirildiği askeri görevi vardı. Vergileri 8040 akçe idi. "İспенç erkekleri" Osmanlı yetkilileri tarafından vergilendirildikleri için onlar ayrıcalıklı tımar sahipleri olamayacaklardı, bu nedenle defterde bahsedilen "İспенç erkekleri" ve "Tamar sahipleri İспенçleri" tamamen farklı terimlerdir. Akhagori halkı askeri haraçla birlikte "tapu" diye adlandırılan "toprak vergisi" ödüyorlardı.³⁸ Ayrıca "deşbani", arazide kararlaştırılmış bir vergi çeşidiydi.³⁹ Akhagorilerin vergi listesine ayrıca "badihava" vergisi de giriyordu. En eski Gürcü Alaki-Tskinvali halkı hakkında tarihi kaynaklardaki bilgiler çok azdır. 18. yüzyılın ikinci yarısındaki belgesel materyalleri göz önünde bulundurmazsak yani kaynakları ve tapu diplomaları ayrıca nüfus kayıt örnekleriyle temsil edilir. Kayıtlardan özellikle 5 Nisan 1770 yılının Kartli-Kaheti Nüfus bilimi nüshası değerlidir. Bilindiği gibi, bu nüsha II. Erekle'nin inisiyatifiyle Rus hükümdarlığının temsilcisi Anton Mouravo'ya

³⁶ 1728 yılı Tiflis Vilayeti Büyük Defteri, Osmanlıca metnin Gürcüce çevirisi, giriş kısmı, araştırmalarıyla ve birebir kopyasının yayınlanması için Akademisyen Sergi Jikia ve Prof. Dr. Nodar Shengelia hazırladı, Tiflis, 2009, ss.424.

³⁷ N. Gorgodze, Ksani ve Aragvi vadisindeki Osmanlı vergileri ve hükümlülükleri, "Defteri Mufassali Vilayeti Tiflis" göre (1728), Gürcü diplomasi, yıllığı, Cilt. 12, Tiflis 2005, ss. 424.

³⁸ ss.425

³⁹ M. Tsotniashvili, Tskhinvali tarihi, Tskhinvali, 1986, ss.191

sunulmuştur.⁴⁰Bu nüshaya göre Tskhinvali'de 700 hane varmış, onlar arasında Gürcüler, Ermeniler ve Yahudiler vardı.⁴¹ Tskhinvali nüfusu hakkındaki bilgileri Vakhushti Batonishvili şu şekilde bize anlatmaktadır: "Liakhvi nehri kenarında çok küçük Tskhinvali şehri vardır. Nüfusunu Gürcüler, Ermeniler ve Huriler oluşturmaktadır.⁴² Vakhushti'nin bilgisini Tskhinvali'deki Yahudi nüfusu ifadesiyle 18. yüzyılın son çeyreğinde Gürcistan'da bulunan Alman yazar İakob Rainegsi de onaylamaktadır.⁴³ M. Tsotniashvili, gözlemlerine dayanarak, 1770 yılında nüfusbilim nüshasında 18. yüzyılın ikinci yarısında Tshinvali'de 700 haneden 3500 kişinin yaşadığını tahmin ediyordu. Görüldüğü gibi, araştırmacı hanede 5 kişi yaşadığını hesaplamaktadır. Ona göre nüfus miktarına göre Tskhinvali Gürcistan'ın diğer şehirleri arasında ikinci sırada yer almaktadır.⁴⁴ Araştırmacı ayrıca, K. Kekelidze Milli El Yazmaları Merkezi'nde korunmuş olan ve 18. yüzyılın ikinci yarısında düzenlenmiş defteri (muhtemelen II Erekle zamanında) incelemiştir. Bu deftere göre Tskhinvali'de sayıca tahminen 965 kişinin olduğu ve bunun 193'ünün aileden oluştuğu 129 hane yaşamıştır. İvane Javakhishvili'nin araştırmasına göre, 1794 yılında istatistik verilerinden biri Tskhinvali'de yaşan 116 haneye dayanmaktadır.⁴⁵ (580 kişilik nüfusla)

XVII-XVIII yüzyılların belgesel materyallerine göre, tartışacak olursak, Gürcüler, Yahudiler ve Ermeniler de Tskhinvali'de yaşıyorlardı. Bu tablo 19. yüzyılın başlarında biraz değişti. 1802 yılında Rus belgeye göre Tskhinvali'de Gürcüler, Ermeniler,

⁴⁰ Dipnot yok

⁴¹ Vakhushti Batonishvili, Gürcistan Krallığı'nın açıklaması, Kartli Yaşamı IV, metnin tüm temel el yazmalarına göre oluşturulmuş, S. Kaukhchshvili tarafından, Tiflis, 1973 ss.370.

⁴² İakob Rainegsi, ürcistana Yolculuk, Almandan çeviri, giriş ve endeksleri Gia Gelashvili düzenlemiştir, Tiflis, 2002, ss.149.

⁴³ M. Tsotniashvili, Tskhinvali Tarihi, Tskhinvali, 1986, ss.193.

⁴⁴ ss. 197

⁴⁵ T. Akaki, Tiflis, I, 1866, ss. 461, N575.

Katolikler ve Yahudiler yaşıyorlardı.⁴⁶ Gori Kaptanı İspravniki Senokhini 2 Nisan 1803 yılı raporuna göre, Tskhinvali Kraliçe Darejan'ın mülkiyeti olarak gösterilmiş ve orada toprak sahiplerinden - 6 hane (19 erkek, 19 bayan), Gürcülerden - 50 (174 erkek, 127 bayan), Ermenilerden - 7 hane (26 erkek, 58 bayan), diğer milletlerden - 30 hane (71 erkek, 48 bayan) yaşamaktaydılar. Bunun dışında, burada Kraliçe Mariam'ın 1 köle ailesinden; kilise kölesi 24 hane ve 2 köle tüccarından; Machabelalar (Kartli'deki feodal aileler) 40 haneden, Eristaviler 14 haneden, Begtabegovalar ve Kherkheulidzeler 14 haneye Amilkhvarebi 13 haneden oluşuyorlardı. Toplamda 122 hane vardı.⁴⁷ 1804 yılın istatistiklerine göre Tskhinvali'de toplam 186 hane yaşamaktaydı, bunun 41 hanesi Gürcü, 116 hanesi Ermeni, 6 hanesi Yahudi, 16 hanesi Osetlerdi.⁴⁸

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Gürcistan'da bulunan Alman gezgin EduardAikhvaldiTskhinvali nüfusu hakkında ilginç bilgiler bize bıraktı. Şöyle yazmıştır: "Tskhinvali'de o zamanları 200'e kadar ev vardı, çoğunlukla Gürcüler ile Ermeniler yaşırdı." Köyde 30 Yahudi ailenin dışında ayrıca 3-5 Osetli hane yaşamaktadır".⁴⁹Tskhinvali şehri hakkındaki en ilginç bilgileri 1728 yılında "Defteri Mufassalı Vilayeti Tiflis"de korunmaktadır. Osmanlı hükümdarlığından sonra oluşan Mali belgede Tiflis vilayetine giren köy nüfusu, onların sosyal durumları, nüfus üzerine uygulanan vergileri vb. hakkında çok önemli bilgiler yer almaktadır.Kartli'nin farklı köyleri ve yerleşim yerleriyle birlikte defterde ayrı bir yer Tskhinvali'ye yer verilmektedir.

⁴⁶ T. Akaki, Tiflis, II, 1868, ss. 75, N121.

⁴⁷ M. Tsozniashvili, Tskhinvali tarihi, Tskhinvali, 1986, ss.201. Elimizde bulunan 1804 yılı nüfus kaydına göre Tshkhinvale halkı 180 aileden oluşmaktadır, bunların 12 hanesi osetlilerden oluşuyordu. Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi, vakıf 254, N58, ss.14-16.

⁴⁸ Eduard Aikhvald, Gürcistan Hakkında, Almancadan çevirisiyle, giriş kısmıyla malzemelerle Gia Gelashvili düzenlemiştir, Tiflis, 2005, ss.235.

⁴⁹ M. Tsozniashvili, Tskhinvali Tarihi, Tskhinvali, 1986, ss.193.

Türk kaynağına dayanarak o zamanki Tskhinvali'nin etnik resmini hatırlamak zordur. Ancak defterden açıkça nüfusun toplamının 116 olduğu görülmektedir. Kaynakta ayrıca 205 kişi olarak belirtilmiştir. Son dönemin belgesel kaynaklarıyla karşılaştırıldığında hanedeki ailelerin ortalama kişi sayısı belirlenebilir. Bize göre eğer defterde belirtilen “ev” terimini haneyle ancak kaynakta geçen “insan” terimini 18. yüzyıl nüfus kayıtlarında genişletilmiş “baş” terimiyle birlikte özleştirilebilir. O zaman 18. yüzyılın üçüncü çeyreğinde 116 hane ve bu hanede 205 aile yaşamıştır. Eğer ortalama ailede (Akhalgori gibi) 7 can hesaplırsak 1728 yılında Tskhinvali'de 1435 nüfus varmış.

Tskhinvali nüfusu, 5 Nisan 1770 yılındaki nüfusbilimi listesine göre daha da artmıştır. Bu sırada da, 700 hane Tskhinvali'de yaşamıştır. Nüfusu Gürcüler, Ermeniler ve Yahudiler'den oluşmaktaydı.⁵⁰ Türk kaynağında Tskhinvali köyünün Amilakhvari'ye tabi olduğu belirtilmiştir. Bu zamandan itibaren Gürcü belgeleri krallık iktidarının Tskhinvalideki kölelere ve birkaç feodal aileye sahip olduğunu gösteriyor (bunlar arasında Machabeller, Kherkheulidzeler, Amilkhvrelere, Begtabegishviller ve diğerleri).⁵¹ Givi Amilakhvari'nin defterde belirtilmemesi dikkat çekicidir. O bir süre Türkler ile aktif bir şekilde savaşmaktaydı, ancak daha sonra oryantasyon gerçekleşmişti. Bu bilgiler Gürcü ve Türk kaynaklarında bulunmaktadır. Türk tarihçi Gurci Zade, Givi Amilakhvari'nin Türklere yardım ettiğini ve onlara çeşitli bilgiler sağladığını yazıyor.⁵²

⁵⁰ A. Tabuashvili, Tskhinvali şehri ve komşu köylerinin nüfus kayıt defterleri (18. yüzyılın ikinci yarısı), Tiflis, 2013, ss. 56-61.

⁵¹ Gurci Zade, Tiflis fethi kitabı, Türkçe metni Gürcüce çevirisiyle ve giriş kısmıyla Tsisana Abuladze yayınladı, Tiflis, 1975, ss.82.

⁵² Vakhushhti Batonishvili, Gürcistan krallığı nüfus kaydı, Gürcü yaşamı IV, metnin temeli el yazmalarına göre S. Kakhchishvili tarafından düzenlenmiştir, Tiflis, 1973, ss.508.

Bu Vakhushti Batonishvili tarafından da teyit edilir.⁵³ Türkiye Sultanı Givi Amilakhvari'ye sadakatlığı için önce Yukarı Kartli bölgesini sonra ise Tskhinvali'yi verdi.⁵⁴ Bu gerçeği, Sultan Amilakhvari'ye Tiflis sancağını ve GoriNahie'de bulunan Sinvale (Tskhinvali)'yi 66 832 akçe kazançla verdiği 1727 tarihli belge onaylamaktadır.⁵⁵ Tskhinvali, Osmanlı hükümdarlığı tarafından Givi Amilakhvari'ye verildiği, başka bir Türk belgeyle onaylanmaktadır. Belge 1728'de hazırlanıp akademisyen S. Cikia tarafından yayınlanmıştır. Belgede Givi Amilakhvari, "Tiflis'te yüksek dereceli bir Kraliyet şirketinin sahibi" olarak anılıyor. Burada Givi Amilakhvari'nin, Kartli'nin işgali sırasında sadakatle Osmanlılara hizmet ettiği belirtilmektedir. Lek'lerin istilasından Gori kalesinin etrafını koruyor, Müslümanlara yardım ediyordu. İshak Paşa'nın (1725 yılında Osmanlılar Kartli'yi yönetici olarak belirtiler) çabasıyla Osmanlı hükümdarlığı Givi Amilakhvari'ye çeşitli hizmetlerinde dolayı Tskhinvali'yi vermiştir.⁵⁶ Tskhinvali vergisi 832 Akçe "dir."⁵⁷ Defteri Mufassali Vilayeti Tiflis' de 1728 yılında Tskhinvali'de aynı miktarda vergi tespit edilmiştir. Osmanlı belgesinde 205 "İспенç kişi" den bahsedilmiştir. Bize göre, Tskhinvali'den Osmanlı ordusuna hizmet veren erkeklerin sayısı belirtilmelidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, o sırada Tskhinvali'de 1435 kişi vardı, 205 kişi (her bir haneden bir kişi) Osmanlı'nın askeri hizmetinde yer aldı. Belgedeki en ilginç bilgiler Tskhinvali'de geliştirilmiş tarım hakkındadır. Sunulan vergilere göre, Tskhinvali

⁵³ G. Otkhmezuri, Doğu Gürcistan 1723-1735 yılları "Osmanlıcılık", tarih bilimleri adayının bilimsel derecesini elde etmek için yapılan çalışma, Tiflis, 1975, ss. 82.

⁵⁴ N. Shengelia, XV-XIX Yüzyıl Gürcü Tarihi Osmanlı Kaynakları, Tiflis, 1974, ss. 222.

⁵⁵ Gurji Zade, Tiflis fethi kitabı, Gürcüce çeviriler ve tanıtlar Türkçesi metin TsisanaAbuladze, Tiflis, 1975, ss. 36.

⁵⁶ S. Cikia, Tskhinvali'deki bir Türk belgesi, Tiflis Devlet Üniversitesi, Tiflis, cilt 116, Tiflis, 1965, ss. 245.

⁵⁷ M. Tsotniashvili, Tskhinvali Tarihi, Tskhinvali, 1986, ss. 182.

nüfusu, tarımı aktif olarak sürdürüyordu: arpa, buğday, yulaf, çavdar, darı ve bağcılık gelişmişti. Tskhinvali'deki tahıl kültürünün gelişimi daha geç dönemlere dayandığı belgelerle de doğrulanmaktadır.

Defterin hazırlanması sırasında Tskhinvali'de pazar, faaliyet göstermekteydi, defterde “Pazar vergisi” olarak belirtilmiştir. Bu vergi daha önce Tskhinvali’ de vardı. 1639 tarihli belgede, Rostom Kralı Kudüs Jvari Manastırı’na Gorili tüccarını teslim etti ve “Krtskhilvani vergisi” dâhil olmak üzere çeşitli vergilerden kurtulduğu belirtilmektedir.⁵⁸ Tskhinvali vergisi 1634 yılı belgesinde belirtilmiştir. Buradan Kraliçe Mariam Tiflisli Piskoposun kölelerinde “Krtskhilvani vergisi”ni kaldırdığı görülmektedir. 1728 yılında Tskhinvali'de yetiştirilen tahıllar için kullanılan 4 değirmen vardı. Büyük Liakhvinehri, Tskhinvali halkının değirmene gitmesi ve yetiştirilen tahılları hasat etmesi açısından büyük bir kaynaktı. Tskhinvali'deki değirmenler, diğer belgesel materyallerle doğrulanmaktadır.⁵⁹ Defterde Tskhinvali'de ticaretin gelişimini gösteren 20 dükkândan bahsedilmiştir. Böylece XVIII. yüzyılın ilk yarısında Türk kaynakları, Mali belgeler Gürcistan’ın en eski iki şehri olan Akhagori ve Tskhinvali hakkında önemli bilgiler vermektedir. Defterdeki bilgiler, bu şehirlerde yaşayan halkın nüfus sayısını, sosyal tabakalarını, tarım sektörlerini ve Osmanlı hükümdarlığı tarafından yerel halka uygulanan vergilerin oluşturulmasının göz önünde bulundurulması açısından bize katkı sağlamaktadır.

⁵⁸ ss. 183

⁵⁹ 1728 tarihli Defteri Mufassali Vilayeti Tiflis, Osmanlı metnin Gürcüce tercümesiyle, giriş kısmıyla, araştırmalarıyla ve birebir kopyasını akademisyen Sergi Cikia ve Prof. Dr. Nodar Şengelia hazırlamıştır, Tiflis, 2009, ss.359.

TÜRK- RUS SINIR DÜZENLEMELERİ İLE İLGİLİ BİR LAYİHA

Prof. Dr. **Nedim İPEK**

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

ÖZ

Devletlerarasında gerçekleşen savaşlar sonunda imza edilen barış antlaşmalarıyla yeni sınırlar çizilir. Ancak sınır boyunda yaşayan ahali arazilerin kullanımı konusunda çeşitli anlaşmazlıklara düşebilmiştir. Muhtemel bir çatışmayı çözümlmek amacıyla taraflar diplomasi yoluyla söz konusu anlaşmazlığı çözümlmeye çalışmışlardır.

1828- 1829 Savaşını müteakip imza edilen Edirne Antlaşması'na göre Batum ile Faş arasında Şekvetil boğazından Karadeniz'e dökülen Çoluk nehri iki devlet arasında sınır olacaktı. Ancak sınırın her iki taraftaki Osmanlı ve Rus tebaası arasında sınır anlaşmazlıkları çıkmıştır. Bu anlaşmazlığı çözmek amacıyla 1840- 1846 yılları arasında Türk ve Rus murahhasları arasında müzakereler yürütülmüştür. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'nde TY. 380 numaraya kayıtlı "Çürüksu Vak'ası" adlı yazma eser 1846 yılında Çürüksu bölgesinde Türk- Rus sınırının tespiti ile ilgili bir layiha metnidir. Metinmukaddeme, 12 bent, hülasa ve hatimebölümlerinden oluşmaktadır. Bildiri metninde söz konusu layiha tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk, Rus, Edirne, Çürüksu, Layiha.

რუსეთ-თურქეთის საზღვის მოწესრიგებასთან

დაკავშირებული ერთი პროექტი

პროფესორი **ნედიმ იფეკი**

19 მაისის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

სახელმწიფოებს შორის წარმოებული ომების შემდეგ ხელ-მოწერილი სამშვიდობო ხელშეკრულებებით ახალი საზღვრები დგინდება. თუმცა საზღვრის გასწვრივ მცხოვრები ხალხი სავარ-გულების გამოყენების საკითხის მოუგვარებლობის გამო

სხვადასხვა სახის უთანხმოებას შეიძლება გადააწყდეს. ერთ-ერთი ასეთი უთანხმოების მოგვარების მცდელობა, რომელიც შეტაკებაშიც კი გადაიზარდა, გამოიხატა იმაში, რომ მხარეები მის მოგვარებას დიპლომატიური გზით შეეცადნენ.

1828-1829 წლების ომის შემდგომ ხელმოწერილი ადრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულების მიხედვით ორ სახელმწიფოს შორის საზღვარი ბათუმსა და ფოთს შორის მდებარე შეკვეთილის ყურეში ჩამავალი მდინარე ჩოლოქი უნდა ყოფილიყო. თუმცა, საზღვრის ორივე მხარეს, რუსეთის და ოსმალეთის ქვეშევრდომებს შორის სასაზღვრო უთანხმოება დაიწყო. ამ პრობლემის მოსაგვარებლად 1840-1846 წლებში რუს და თურქ დელეგატებს შორის წარმოებდა მოლაპარაკებები. სტამბოლის არქეოლოგიური მუზეუმის ბიბლიოთეკაში TY. 380 ნომრით დაცულია 1846 წლის ხელნაწერი, რომელსაც უწოდებენ „ჩოლოქის ინციდენტის“ დოკუმენტს. მასში წარმოდგენილია რუსეთ-თურქეთის საზღვრის დადგენასთან დაკავშირებული პროექტის ტექსტი. ტექსტი შედგება შესავლისგან, 12 პარაგრაფისგან, რეზიუმესა და დასკვნისგან. წინამდებარე მოხსენება აღნიშნული პროექტის გაცნობას ისახავს მიზნად.

საკვანძო სიტყვები: თურქი, რუსი, ედირნე, ჩოლოქი, პროექტი.

A PLEADING ABOUT THE TURKISH-RUSSIAN BORDER REGULATIONS

Professor **Nedim İPEK**
Ondokuz Mayıs University

ABSTRACT

New border were drawn by the peace settlements between states at the end of the wars. But people who live in the border line can conflict about the landuse. In order to prevent a possible conflict, contract in gpartistry solved the problems diplomatically.

According to Edirne treaty which was signed after the 1828-1829 war, The River Çoluk which disembogues Karadeniz from Şekvetil Bosphorus located between Batum and Faş was agreed as the border of two states. But after this arrangement, some border conflicts occurred between Ottoman and Russian citizens live in the border line. With the intent of solving this conflict Turkish and Russian deputies conduct negotiations. Manuscript named as Çürüksu Vaka'sı registered to number TY.380 is available in İstanbul Archeological Museum is a pleading text about the determination of the Turkish-Russian border. Above mentioned text consist of introduction, 12 chapters, summary, and conclusion part. In this paper this pleading will be introduced.

Key Words: Turkish, Russian, Edirne, Churuksu, Project.

Savaşların sonrasında imza edilen barış antlaşmaları ile devlet sınırları yeni baştan çizilir. Sınırlar çizilirken galip devletlerin siyasi ve stratejik menfaatleri ön planda tutulur. Bölge halkının konumu, arazi kullanım şekli dikkate alınmaz. Bu ise barış döneminde çeşitli sorunların ortaya çıkmasına vesile olur. En önemli sorun tabii olduğu devleti değiştirmek zorunda kalacak olan halktır. Özellikle halk tabii devletin dini kimliği ile kendi kimliği uyuşmadığı zaman tabiiyeti kabullenmekte zorlanmaktadır. Tarihi süreçte Türk halkının büyük bir kısmı bu gibi hallerde çözümü göç etmekte bulacaktır. Ancak taraflar göçe olumlu bakmadıkları durumda kitlesel kırımlar bile meydana gelebilmiştir. Bu açıdan Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan anlaşmalara bakıldığında Rusya hâkimiyetinde kalan Osmanlı tebaası Müslümanlara ve Osmanlı tarafında kalan Hıristiyanlara iki yıl içerisinde göç etme izni verilmekteydi. Edirne Antlaşması'nda da benzer bir maddeyi görmek mümkündür. İkincisi sınırın bir köyün içinden geçmesidir. Bu gibi durumlarda köylünün tasarrufundaki arazi sınırın ötesinde kalabilmekteydi. Bu ise söz konusu kişilerin geçinme sorunuyla karşılaşmasını kaçınılmaz kılmaktaydı. Bu durum özellikle hayvancılıkla geçimini temin eden ve yayla kültürü olan ahali için geçerliydi. Bu gibi durumlarda ilgili devletlerin belirlediği

diplomatlar sınırda diplomatik müzakerelerde bulunarak ortaya çıkan mera sorununu çözmeye çalışmışlardır¹. Keza anlaşmalarla sınırlar çizilirken sınır hattı daha ziyade nehir, ırmak ve çay olarak belirlenmekteydi. Bu ise o nehri su kaynağı olarak kullanan halkın yeni sorunlarla karşılaşmasına vesile olmaktadır.

Bildiri metninde tanıtacağımız eser söz konusu sorunu gündeme getiren bir rapordur. Bu rapor İstanbul Arkeoloji Müzesi TY 380 numaraya kayıtlı *Çürüksu Vak'ası* adlı yazma eserdir. İçeriği Çürüksu hudut meselesi'ne dair H. 1263 (1846) tarihli bir layihadır. Layiha 12 bent, mukaddime, hülasa ve hatime bölümlerinden oluşmaktadır.

Çürüksu (Kabuleti) Karadeniz'in doğusunda Faş (Poti) ile Batum arasında bir bölgedir. Gorya'dan Çoluk nehri ile ayrılır. Nehir Çürüksu-Gurya sınırını çizdikten sonra Şekvetil mevkiinden

¹ Örneğin, 93 Harbi sınırdaki köylülerin yaylaları ile bağlarını koparmıştı. Hayvancılıkla geçimini temin eden köylüler bu durum karşısında büyük bir zorlukla karşı karşıya kaldılar. Rusya ilk yıllar söz konusu köylülerin kendi tarafındaki yaylalara gidip gelmesine izin vermiştir. Ancak zamanla köylülerin sınırı geçmesini kesin olarak yasaklayacaktır. Osmanlı vatandaşları bunun üzerine sorunu aşabilmek adına Rus pasaportuna sahip çoban kiralamışlar veya çift vatandaşlık uygulamasına geçmeye çalışmışlardır. Neticede bu sorunu aşmak adına Osmanlı- Rus hudut komisyonu çalışmalarda bulunup rapor tanzim etmiş ve yetkili makamlara sunmuştur. Bk. Muammer Demirel, "Doğu Anadolu'nun İdari Yapılanması (1877- 1878 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan Sonra), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı. 37, Erzurum 2008, s. 247-258. Benzer bir vakıa 1922'de yaşanır. 20 Mart 1922 tarihinde imza edilen mukavelenameye nazaran Türkiye Gürcistan sınır boyunda bulunan ve hayvancılıkla geçimini temin eden ahaliye hudut ve sınırın diğer tarafında bulunan meralardan belirli kıstaslar içerisinde faydalanma imkânı tanınmıştır. Bk. Hududun tarafeynindeki meralardan müteakiben istifadeye dair Gürcistan Hükümeti ile 20 Mart 1338 tarihinde Tiflis'te İmza edilen Mukavelenamenin Tasdiki Hakkında Kanun ve Batum İtilafnamesi, İstanbul 1927.

Karadeniz'e dökülür. Kintriş suyu ise Açkiva ve Kanişa suları ile birleştikten sonra Çürüksu'dan denize dökülür.

Çürüksu Gurya eyaleti dâhilindeydi. Bu bölgenin ahalişi takriben 1650'lerde Müslümanlığı benimsemişti. Tavadları Rüstem Mehmed ise Müslümanlığı 1718- 1719'da kabul etmişti. Bunun üzerine Kabuleti ve Hino nahiyelerinden müteşekkil Çürüksu kazası Gurya eyaletinden ayrılarak yurtluk ve ocaklık olarak Rüstem Mehmet'e verildi². Osmanlı kendisine sadakat eden ve hizmet gösteren yerel beylere eski topraklarını belirli şartlar çerçevesinde yurtluk ve ocaklık statüsünde verebiliyordu. Devlet kadı tayin etmek, vakıflara nezaret etmek gibi usullerle tıpkı tımar arazisindeki gibi burada da kendi kontrolünü sağlamaktaydı. Bu uygulama sonucu Çürüksu kazası Güril Han tabiiyetinden ayrılarak doğrudan Osmanlı ülkesine dâhil olmuştur. Rüstem Mehmet sonrası yurtluk beyi bir Hıristiyan olup Güril Han'a tebaiyet eder. Bunun üzerine Müslüman ahalinin bir kısmı civar kazalara göç eder. İleriki yıllarda halkın talebi üzerine Çürüksu beyliği Mamuka'nın oğlu Süleyman Bey'e verilir³. Çürüksu Kazası 18. Yüzyılda Kabuleti ve Hino isimli iki nahiyeye ve 15 köyden müteşekkil olup Ahıska sancağına bağlıdır. Köy sayısı 1835'de 13 iken 1870'de 17, 1877'de 19'a çıkmıştır. Ahıska'nın Rus hâkimiyetine geçmesi üzerine Çürüksu Lazistan ismiyle ihdas edilen sancağına bağlanmıştır.

Batum ile Faş arasında Çakoy, Suhterir, Çürüksu, Şekvetil, Kürkevlet, ve Acısu'da kale veya palanga inşa edilmesi kararlaştırılmıştı. Çürüksu'da inşa edilen palanga (1828) Şekvetil boğazından denize dökülen Çoluk nehrinin güney kısmındadır. Bu nehrin kuzeyinde Güril yakasında ise Ruslar bir kale inşa etmişlerdir. Söz konusu bölge 1828- 1829 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında savaş alanıdır. Edirne Antlaşması'na (14 Eylül 1829) göre Şekvetil limanı Türk-Rus sınırını oluşturuyordu. Güril Rusya,

² ÇürüksuVak'ası, s. 63.

³ ÇürüksuVak'ası, s. 64.

Çürüksu Osmanlı dâhilinde kaldı. Ruslar Çoluk nehrinin kuzeyine çekildiler ve nehir boyunca sınır karakolları inşa ettiler.

1835 tarihli nüfus defterine göre Çürüksu 12 köy ve bir mahalleden müteşekkildi. Deftere göre Çürüksu dâhilinde 1.216 hanede 3.374 erkek nüfus mevcuttu. Ayrıca çarşı mahallesinde 25'i Müslim ve 11'i gayrimüslim olmak üzere toplam 36 Trabzon, Hopa, Ahıska ve Kars taraflarından gelen tüccar mevcuttu. Çarşıda yerli esnaf bezzaz, habbaz, çakmakçı, tütüncü, tekneci, kahveci, abacı, cebeci, demirci, kuyumcu ve dericilik yapmaktaydılar. Ayrıca köylerde demirci, kahveci ve bezzaz esnafı da mevcuttu. Askerlik ve tahsil için Çürüksu'dan ayrılanlar olmuştur. Hemen her köyün muhtar ve imamı mevcut idi⁴.

1835 Nüfus Defterine Göre Liva-i Çürüksu'ya Tabi Köyler ve Nüfusu⁵

Köy	Hane	Erkek Nüfus	Köy	Hane	Erkek Nüfus
Kobulet	138	398	Samiba	109	301
Çahat	66	214	Gvara	33	114
Kvirike	273	488	Açkvistav	75	240
Alanbar	78	245	Zirabusbel	64	201
Tkemakarav	102	328	Husuban	77	268
Dagva	92	258	Çarşı mahalle	17	61
Didvake	92	258		1.216	3.374

Oysa Kakuti, Nasahvatavi ve Cihadine köyleri Ceride-i Devlet-i Aliyye'ye tahrir olunmuştu. Cihadine köyü tamamen Müslümandı. Önceki tarihlerde 7, 8 hane halkı din değiştirmek suretiyle Gorya

⁴ Levan Gurgenidze, Çıldır Eyaleti Çürüksu Sancağı Nüfus Defteri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2011.

⁵ Levan Gurgenidze, Çıldır Eyaleti Çürüksu Sancağı Nüfus Defteri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2011.

tarafına geçmiş ve bazıları da köylerini terk ederek Çürüksu'nun sair köylerine göç etmişlerdi. 1846 itibarıyla bu köy 15 Müslüman hanesinden müteşekkildi⁶. Aslında Çürüksu'nun doğrudan Türk topraklarına dahil edilmesini müteakip Müslümanlığı kabul etmeyenler Gorya topraklarına, Gorya ahalisinden Müslümanlığı benimseyenler ise Çürüksu'ya göç etmiştir. Göç edenlerin gayrimenkulleri sahipleri tarafından terk edildiğinden mahlûl hükmünde kaldı. Gorya'dakimahlul araziler mevcut kanunlara göre bir başkasına verildi. Aynı şekilde, Çürüksu'dakimahlûl arazi ise Süleyman Bey tarafından Osmanlı kanunlarına uygun olarak taliplerine verildi⁷.

Bu hudut meselesi devlet hukuku ve tebaa hukukunu ihtiva ediyordu. Devletlerarası hukuk ikidevlet arasındaki sınır meselesi olup Gorya- Çürüksu sınırı yukarıda izah ettiğimiz üzere Edirne ve Petersburg Antlaşmalarının ilgili maddelerinde tartışma götürmeyecek bir şekilde belirtilmişti. Buna rağmen Goryalılar Çürüksu Ayanlığının Gurya'dan ayrıldığı vakit tartışmalı arazinin tamamı Lihaver ve Goryanata Ayanlığınatabi Cihadine, Kakuti ve Nasahvatavi sakinlerinin emlaki olarak Güril Hana haraç verdiklerini birkaç hanenin Kudüs'e vakf edildiğini, Gorya karakollarının Çoluk çocuk ve Sahrapona arasında bulunduğunu, Çürüksu sınırının Sahrapona'dan geçtiğini, dolayısıyla Çürüksuluların Lihaver ve Gorya'ya ait araziye Edirne Antlaşması'na mugayir olarak gasp ettikleri iddiasını ileri sürmüşlerdir. Oysa söz konusu arazi Çürüksulular tarafından gasp edilmemişti. Zira bu arazi eskiden beri Çürüksu ayanlığına dâhil olup Çürüksulular tarafından ekilip biçilmekteydi. Netice itibarıyla sınırtecavüzü söz konusu değildi.

Antlaşma sonrası Ruslardan cesaretlenen Guryalılar Çürüksu'yu yağma ve tahrip etmeye başladılar. Çoluk ve Sahrapona suyu arasında bulunan arazinin kendilerine ait olduğunu iddia etmeye başladılar.

⁶ ÇürüksuVak'ası, s. 47.

⁷ Çürüksu Vakası, 7, 48, 55.

Güril ahalisine göre söz konusu bölge Lihaver, Nсахvatavi, Kakuti ve Çihadine köyleri halkının emlakı olup 1835 yılında Çürüksulular tarafından gasp edilmişti. Rus makamları da bu hususta Goryalıları destekliyordu. Ruslara göre, Acara dağının eteklerinde kurulu olan Kakuti köyünü Çoluknehri ikiye ayırıyordu. Kakuti, Lihver ve Nasahvatavi köyü halkı Rus defterine kaydolunmuştu. Cihadine köyünden 40 hane sipahi ve reaya zümresi 1820'de Goryanata köyüne gitmiş ve 1835 tarihine kadar Sahrapona cihetindeki araziye münakaşasız kullanıyorlardı. Gerçekte bu köyler Ceride-i Devlet-i Aliyye'ye tahrir olunmuştu. Cihadine köyü tamamen Müslüman olup 7, 8 hane halkı köylerini terk edip Gorya'ya, bazıları da Çürüksu'nun sair köylerine göç etmişlerdi. Bu göçler sonucu 1846 tarihinde köyün nüfusu on beş Müslüman hanesine düşmüştü. Aslında Çürüksu Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra buradaki Hıristiyanlar Güril tarafına, Güril tarafındaki Müslümanlar da Çürüksu tarafına göç etmişlerdi⁸⁸.

Bu konu Osmanlı ile Rusya arasında uzun müzakerelere konu olmuştur. İlk müzakere 27 Mayıs 1840 tarihinde cereyan etti. Türk heyetinin başında Mühendishane-i hümayun ikinci halifesi Mehmed Sadık bulunmaktaydı. Türk ve Rus görevlileri kadim sınırı tespit için her iki tarafın ihtiyarlarının bilgisine başvurdular. Ancak her iki taraf da tezlerinden vazgeçmez. Bu durum karşısında bir karara varamayan Mehmed Sadık sorunu Erzurum Valisi Hafız Paşa'ya bildirir. 1840-1843 yılları arasında üç kez daha konu Türk ve Rus yetkililer arasında müzakere edilir.

Gorya ve Çürüksu ahalisinin temsilcileri konuyu Trabzon'da 3 Ağustos- 16 Eylül 1846 tarihleri arasında müzakere ederler. 19 Eylül 1846 tarihli toplantıda ise konu Türk ve Rus murahhas heyetleri arasında tartışılır. Bu toplantıda Rus murahhas heyeti Gorya ve Rus tarafının görüşlerini içeren bir raporu Türk yetkililere teslim eder ve Türk tarafından yazılı cevap ister. Rusya bu teşebbüsten uyuşma

⁸⁸ Çürüksu Vak2ası, s. 35- 64.

çıkmadığı takdirde sorunun çözümünü Sadaret ile İstanbul Rus Elçiliği arasında yapılacak müzakerelere bırakılmasını arzu eder.

Elimizdeki rapor bu temasların ne şekilde çözümlendiğine açıklık getirmemektedir. Netice itibarıyla Çürüksu uzunca bir süre Türk-Rus sınırını oluşturacaktır. Bu nedenle de stratejik bir konumdadır. 1828- 1829 Savaşı'na sahne olmuştur⁹. Savaş sonrası Çürüksu sınırı oluşturacaktır. Tanzimatın tatbiki ile Çürüksu bölgesindeki yurtluk ocaklık statüsü lağvedilip hak sahiplerine maaş bağlanmıştır¹⁰. Kafkaslardan kitlesel göçler Çürüksu'nun nüfusunun artmasına sebebiyet verdi. 1878'in ilk günlerinde bölgenin nüfusu on bini aşar. 93 Harbi sonrası Çürüksu Osmanlı hâkimiyetinden çıkınca Çürüksulular da göç kervanına katılır ve Ordu'dan Bursa'ya kadar yayılır ve yerleşirler¹¹.

KAYNAKÇA

Çürüksu Vak'ası, İstanbul Arkeoloji Müzesi TY 380.

DEMİREL, Muammer, “Doğu Anadolu'nun İdari Yapılanması (1877- 1878 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan Sonra), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 37, Erzurum 2008, s. 247- 258.

GURGENİDZE, Levan, *Çıldır Eyaleti Çürüksu Sancağı Nüfus Defteri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2011.

Hududun tarafeynindeki meralardan müteakabilen istifadeye dair Gürcistan Hükümeti ile 20 Mart 1338 tarihinde Tiflis'te İmza edilen Mukavelenamenin Tasdiki Hakkında Kanun ve Batum İtilafnamesi, İstanbul 1927.

⁹ Bayram Nazır, Osmanlı- Rus Savaşlarında Acaralılar (1774- 1829), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1993, s. 92.

¹⁰ Ömer Toraman, “Trabzon Eyaletinde Yurtluk- Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847- 1864), Uluslar arası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 8, Trabzon 2010, s. 55- 66.

¹¹ Bayram Kodaman, Nedim İpek, “Çürüksu Kazası”, Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 7, Samsun 1992,

KODAMAN, Bayram, Nedim İpek, “Çürüksu Kazası”, Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 7, Samsun 1992, S. 99- 120.

NAZIR, Bayram, Osmanlı- Rus Savaşlarında Acaralılar (1774-1829), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1993, s. 92.

TORAMAN, Ömer , “Trabzon Eyaletinde Yurtluk- Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847- 1864), Uluslar arası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 8, Trabzon 2010, s. 55- 66.

ომების შემდეგ სამშვიდობო ხელშეკრულებების ხელმოწერით თავიდან დგინდება სახელმწიფოს საზღვრები. საზღვრების გავლებისას გამარჯვებული სახელმწიფოების პოლიტიკური და სტრატეგიული ინტერესები წინა პლანზე გამოდის. რეგიონის მოსახლეობის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაკვეთები მხედველობაში არ მიიღება. ეს კი მშვიდობიან პერიოდში სხვადასხვა პრობლემების გაჩენას იწვევს. ყველაზე მნიშვნელოვანი პრობლემა ხალხია, რომელიც იძულებულია შეიცვალოს მოქალაქეობა. განსაკუთრებით კი მაშინ იქმნება სიძნელები, როდესაც სახელმწიფოს რელიგია, რომლის ქვეშევრდომობაშიც გადავიდა მოსახლეობა, ამხალხის რელიგიურ კუთვნილებასთან ვერ მოდის თანხვედრაში. თავისი ისტორიის მანძილზე თურქი ხალხი მსგავს ვითარებაში გამოსავალს გადასახლებაში პოულობდა. თუმცა, როდესაც მხარეები გადასახლებას დადებითად არ უყურებდნენ, საქმე მასობრივ ხოცვა-ჟლეტამდეც შეიძლება მისულიყო. თუკი ამ თვალსაზრისით შევხედავთ ოსმალეთსა და რუსეთს შორის დადებულ ხელშეკრულებებს, დავინახავთ, რომრუსეთის მხარეს დარჩენილ ოსმალეთის მოქალაქე მუსლიმებს და ოსმალეთში დარჩენილ ქრისტიანებს ეძლეოდათ 2 წლიანი ნებართვა გადასახლებისთვის. ადრიანოპოლის ხელშეკრულებაში მსგავსი მუხლის ნახვა შესაძლებელია. მეორე საკითხია საზღვრის გატარება სოფლის შიდა ტერიტორიაზე. ამ შემთხვევაში გლეხის მფლობელობაში მყოფი მიწის ნაკვეთი შეიძლება საზღვრის მეორე მხარეს აღმოჩენი-

ლიყო. ეს კი ამ პირებს სარჩოს მოპოვების საშუალების დაკარგვის წინაშე აყენებდა. ეს განსაკუთრებით მესაქონლეობით დაკავებულ და სამოვრების კულტურის მქონე მოსახლეობას ეხება. მსგავს სიტუაციაში დაინტერესებული ქვეყნების დიპლომატები იწყებდნენ მოლაპარაკებას და სამოვრებთან დაკავშირებით წარმოშობილი საკითხის მოგვარებას ცდილობდნენ¹ ხელშეკრულებების მიხედვით საზღვრების დადგენისას სასაზღვრო ხაზს ძირითადად მდინარის და ღელეს მიხედვით ავლებენ. ესეც პრობლემებს უქმნიდა იმ ხალხს, რომელიც ამ მდინარის და ღელეს წყლით სარგებლობდა.

მოხსნების ტექსტში წარმოდგენილი თემა ხსენებული პრობლემის განხილვის შესახებ შედგენილი ანგარიშია. იგი

¹ მაგალითად, „93 წლის ომის“ შემდეგ სოფლის მცხოვრებლებს შეუწყდათ კავშირი სამოვრებთან. ისინი გაჭირვების წინაშე აღმოჩნდნენ, რადგან მათი მასაზრდოებელი მესაქონლეობა იყო. რუსეთმა პირველ წლებში უფლება მისცა მათ, საკუთარ ტერიტორიაზე მდებარე სამოვრები გამოეყენებინათ. თუმცა გარკვეული დროის შემდეგ მათ აეკრძალათ საზღვრის გადაკვეთა. ოსმალეთის მოქალაქეებმა ამ პრობლემის გადაწყვეტისთვის შეეცადნენ დაეკირავებინათ რუსეთის პასპორტის მქონე მწყემსი ან მიეღოთ ორმაგი მოქალაქეობა. ამ პრობლემის მოგვარებისთვის რუსეთ-ოსმალეთის სასაზღვრო კომისიამ დაიწყო მუშაობა, მოამზადა ანგარიში და წარუდგინა უფლებამოსილ ორგანოებს. იხილეთ Muammer Demirel, “Doğu Anadolu’nun İdari Yapılanması (1877- 1878 Osmanlı- Rus Savaşı’ndan Sonra), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı. 37, Erzurum 2008, s. 247- 258. მსგავსი სიტუაცია დაფიქსირდა 1922 წელსაც. 1922 წლის 20 მარტს ხელმოწერილი კონვენციით საქართველო-თურქეთის საზღვარზე მცხოვრებ მოსახლეობას, რომელიც მესაქონლეობით იყო დაკავებული, შეეძლო გარკვეული დროის განმავლობაში გამოეყენებინა საზღვრის მეორე მხარეს დარჩენილი სამოვრები. იხილეთ Hududun tarafeynindeki meralardan müteakabilen istifadeye dair Gürcistan Hükümeti ile 20 Mart 1338 tarihinde Tiflis’te İmza edilen Mukavelenamenin Tasdiki Hakkında Kanun ve Batum İtilafnamesi, İstanbul 1927.

სტამბოლის არქეოლოგიური მუზეუმში TY 380 ნომრით დარეგისტრირებული და „ჩურუქსუს (ქობულეთის) ინციდენტი“ დასათაურებული ხელნაწერია და წარმოადგენს ქობულეთის საზღვრის საკითხთან დაკავშირებით ჰიჯრით 1263 წელს (1846 წ.) შედგენილ პროექტს. პროექტი შედგება 12 პარაგრაფისგან, შესავლისგან, რეზიუმესგან და დასკვნისგან.

ჩურუქსუ (ქობულეთი) შავი ზღვის აღმოსავლეთით, ფოთსა და ბათუმს შორის მდებარე რაიონია. გურიისგან მდინარე ჩოლოქი გამოყოფს. მდინარე ქობულეთსა და გურიას შორის საზღვარს ავლებს და შემდეგ შეკვეთილში შავ ზღვას უერთდება. მდინარეების კინტრიშის, აჭყვას და კინკვიშას შეერთების შემდეგ, ქობულეთთან უერთდებიან ზღვას.

ქობულეთი გურიის შემადგენლობაში შედიოდა. რეგიონის მოსახლეობამ დაახლოებით 1650-იან წლებში ისლამი მიიღო. თავადი რუსტემ მეჰმედი კი მუსლიმი 1718-1719 წლებში გახდა. ამის შემდეგ ქობულეთის და ხინოს რაიონებისგან შექმნილი რაიონი გურიას გამოეყო და სამკვიდროდ რუსტემ მეჰმედს გადაეცა.² ადგილობრივ დიდგვაროვნებს, რომლებიც ოსმალეთს ერთგულად ემსახურებოდნენ, ძველი მიწები გარკვეული პირობებით სამკვიდროდ მიეცემოდათ. სახელმწიფო ნიშნავდა ყადის, თვალყურს ადევნებდა ვაკუფებს და მსგავსი მეთოდებით თიმარის ნაკვეთის მსგავსად ახორციელებდა კონტროლს რეგიონზე. ამ ქმედებით, ქობულეთის ყაზა გურიელის დაქვემდებარებიდან გამოვიდა და პირდაპირ ოსმალეთის სახელმწიფოს მიუერთდა. რუსტემ მეჰმედის შემდეგ დანიშნული ბეგი ქრისტიანი გახდა და კვლავ გურიელის ქვეშევრდომობა მიიღო. აქედან გამომდინარე, მუსლიმი მოსახლეობა მიმდებარე ყაზებში გაიხიზნა. მოგვიანებით ხალხის მოთხოვნით ქობულეთის ყაზა მამუკას ძე სულეიმან ბეგს გადაეცა.³ XVIII საუკუნეში ქობულეთის და ხინოს რაიონებისგან და 15

² Çürüksu Vak'ası, s. 63.

³ Çürüksu Vak'ası, s. 64.

სოფლისგან შემდგარი ქობულეთის ყაზა ახალციხის სანჯაყს შეუერთდა. 1835 წელს სოფლების რაოდენობა 13 იყო, 1870 წელს - 17, 1877 წელს - 19-მდე ავიდა. რუსების მიერ ახალციხის ალების შემდეგ ქობულეთი ლაზისტანის სახელით დაარსებულ სანჯაყს შეუერთეს.

მიღებულ იქნა გადაწყვეტილება, რომ ბათუმსა და ფოთს შორის ჩაქვში, სუჰთერირში, ქობულეთში, შეკვეთილში, ქურქევლეთსა (გრიგოლეთი) და აჯისუში (მალთაყვა) აშენებულ იყო ციხე ან ჯალამბარი. ქობულეთში 1828 წელს აშენებული ჯალამბარი, შეკვეთილში ზღვაში ჩამდინარე მდინარე ჩოლოქის სამხრეთით მდებარეობდა. მდინარის ჩრდილოეთით გურიის მხარეს კი რუსებმა ციხე ააშენეს. ხსენებული რეგიონი 1828-1829 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის მიმდინარეობისას ბრძოლის ველი იყო. ადრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულების (1829 წლის 14 სექტემბერი) მიხედვით, გურია რუსეთის, ქობულეთი კი ოსმალეთის შემადგენლობაში მოხვდა. რუსებმა ჩოლოქის ჩრდილოეთით გადაიწიეს და მდინარის გასწვრივ საგუმაგოები ააშენეს.

1835 წლის მოსახლეობის აღწერის დავთრის მიხედვით ქობულეთის ყაზა 12 სოფლისგან და ერთი უბნისგან შედგებოდა. დავთრის მიხედვით ქობულეთში ცხოვრობდა 1216 კომლი, აქედან 3374 მამაკაცი. ამასთანავე ბაზრის უბანში ტრაპიზონის, ხოფას, ახალციხის და ყარსის მხარიდან ჩამოსული 25 მუსულმანი და 11 არამუსლიმი ვაჭარი იმყოფებოდა. ბაზარში ადგილობრივი ამქრიდან იყვნენ: ბაზაზი, ხაბაზი, კვესის გამკეთებელ-გამყიდველი, მეთამბაქოე, მეჭურჭლე, მეყავე, მენაბდე, მესაჭურვლე, მჭედელი, ოქრომჭედელი და დაბადი. ამავე დროს სოფლებშიც იყვნენ მჭედელი, მეყავე და ბაზაზი. სამხედრო სამსახურში გაწვევისა და განათლების მისაღებად

ქობულეთიდან წასული იყო რამედნიმე ადამიანი. თითქმის ყველა სოფელს ჰყავდა მამასახლისი და იმამი.⁴

1835 წლის მოსახლეობის დავთრის მიხედვით ქობულეთის ლივანში შემავალი სოფლები და მოსახლეობა⁵

სოფელი	კომლი	მამაკაცი	სოფელი	კომლი	მამაკაცი
ქობულეთი	138	398	სამება	109	301
ჭახათი	66	214	გვარა	33	114
კვირიკე	273	488	აჭყვისთავი	75	240
ალამბარი	78	245	ზირაბუსბელი	64	201
ტყემკარავი	102	328	ხუცუბანი	77	268
დაგვა	92	258	ბაზრის უბანი	17	61
დიდვაკე	92	258	სულ	1216	3374

სოფლები ქაქუთი, ნაცხავატევი და ჯიხანჯური სახელმწიფო დავთარში არის გატარებული. სოფელი ჯიხანჯურში მხოლოდ მუსლიმები ცხოვრობდნენ. ადრეულ წლებში 7-8 კომლი რელიგიის შეცვლის საბაზით გურიაში გადასახლდა. სხვებმა საცხოვრებელი მიატოვეს და ქობულეთის სხვა სოფლებში გადასახლდნენ. 1846 წელს ეს სოფელი 15 მუსლიმური კომლისგან შედგებოდა.⁶ ქობულეთის პირდაპირ თურქეთთან შეერთების შემდეგ ისინი, ვინც არ მიიღო ისლამი, გურიაში გადასახლდნენ, ხოლო გურიაში მცხოვრები მუსლიმები ქობულეთში გადმოვიდნენ. გადასახლებულების უძრავი ქონება უპატრონოდ დარჩა. გურიაში მიტოვებული მიწები არსებული კანონის მიხედვით სხვებს გადაეცათ. ამის მსგავსად, ქობულეთში არსებული უპატ-

⁴ Levan Gurgenidze, Çıldır Eyaleti Çürüksu Sancağı Nüfus Defteri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2011.

⁵ Levan Gurgenidze, Çıldır Eyaleti Çürüksu Sancağı Nüfus Defteri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2011.

⁶ Çürüksu Vak'ası, s. 47.

რონო მიწები ოსმალეთის კანონმდებლობის თანახმად სულეიმან ბეგმა მიხოვნელებს დაურიგა.⁷

საზღვრის პრობლემა სახელმწიფო სამართალს და ქვეშევრდომობის სამართალს ექვემდებარებოდა. საერთაშორისო სამართლის მიხედვით ორ ქვეყანას შორის საზღვრის პრობლემას წარმოადგენდა და როგორც ზემოთ იყო ნახსენები გურიასა და ქობულეთს შორის საზღვარი ადრიანოპოლის და პეტერბურგის ხელშეკრულებების შესაბამისი მუხლებით ისე იყო განსაზღვრული, რომ კამათი არ დაწყებულყო. ამის მიუხედავად, გურულები აცხადებდნენ, რომ ადრიანოპოლის ხელშეკრულების საწინააღმდეგოდ ისინი გამარცხეს და ლიხაურისა და გურიის კუთვნილი ტერიტორია ქობულეთელებს გადასცეს. ისინი ამტკიცებდნენ, რომ როდესაც ქობულეთის საბატონო გურიას გამოეყვნენ, საკამათო ნაკვეთი ლიხაურის და გურიანთას საბატონოს დაქვემდებარებული სოფლების ჯიხანურის, ქაქუთის და ნაცხავატევის მოსახლეობის ქონება იყო და გურიელს ხარაჯად გადაეცა, რომელმაც რამდენიმე კომლი იერუსალიმს შესწირა. ეს ნაკვეთი მდებარეობდა გურიის საგუშაგოებს ჩოლოქსა და საჰრაპონას (შარისწყალს) შორის, ქობულეთის საზღვრის საჰრაპონას (შარისწყლის) გადასასვლელში. თუმცა ხსენებული ნაკვეთი ქობულეთელებს არ მიუტაციათ. უფრო მეტიც, ეს ნაკვეთი უძველესი დროიდან ქობულეთის საბატონოში შედიოდა და მას ქობულეთელები ამუშავებდნენ. ამგვარად ძალადობა საზღვარზე არ ფიქსირდებოდა.

ხელშეკრულების დადების შემდეგ, რუსებისგან შეგულიანებულიმა გურულებმა ქობულეთის ძარცვა და აოხრება დაიწყეს. ამტკიცებდნენ, რომ ჩოლოქსა და საჰრაპონას (შარისწყალს) შორის მდებარე ეს ნაკვეთი მათი საკუთრება იყო. გურულების მიხედვით, ხსენებული ტერიტორია სოფლებს ლიხაურის, ნაცხავატევის, ქაქუთის და ჯიხანჯურის მოსახლეობას ეკუთვნოდა და 1835 წელს ქობულეთელებმა მიიტაცეს. რუსმა

⁷ Çürüksu Vakası, 7, 48, 55.

ჩინოსნებმაც გურულების მხარე დაიჭირეს: აჭარის მთების კალთებზე მდებარე სოფელ ქაქუთს მდინარე ჩოლოქი ორად ჰყოფს. სოფლების ქაქუთის, ლიხაურის და ნაცხავატევის მოსახლეობა რუსეთის აღწერის დავთრებში იყო გატარებული. 1820 წელს სოფელი ჯიხანჯურიდან სიფაჰების და ქრისტიანების 40 კომლი სოფელ გურიანთაში გადასახლდა და 1835 წლამდე მდინარე საჰრაპონას (შარისწყლის) მახლობლად მდებარე ტერიტორიას უდავოდ იყენებდნენ. სინამდვილეში ეს სოფლები სახელმწიფო დავთარში არის აღწერილი. სოფელი ჯიხანჯური მთლიანად მუსლიმური იყო, ხოლო ისინი, ვინც დატოვა სოფელი, 7-8 კომლი გადასახლდა გურიაში, დანარჩენები ქობულეთის სხვა სოფლებში. ამ გადასახლების შედეგად 1846 წელს სოფლის მოსახლეობა 15 მუსლიმ კომლამდე შემცირდა. ქობულეთის ოსმალეთის მმართველობის ქვეშ შესვლის შემდეგ აქ მცხოვრები ქრისტიანები გურიაში, გურიაში მცხოვრები მუსლიმები კი ქობულეთში გადასახლდნენ.⁸

ამ თემაზე რუსეთსა და ოსმალეთს შორის ხანგრძლივი მოლაპარაკებები დაიწყო. პირველი შეხვედრა 1840 წლის 27 მაისს გაიმართა. თურქულ დელეგაციას ხელმძღვანელობდა სამეფო საინჟინრო სასწავლებლის ხელმძღვანელის მეორე მოადგილე მეჰმედ სადიკი. რუსმა და თურქმა მოხელეებმა ძველი საზღვრის დადგენის მიზნით, ორივე მხარის ხანდაზმულები გამოკითხეს. მაგრამ არც ერთმა მხარემ უარი არ თქვა საკუთარ პოზიციაზე. რადგან გადაწყვეტილების მიღება ვერ მოხერხდა მეჰმედ სადიკმა ამის შესახებ არზრუმის გუბერნატორს ჰაფიზ ფაშას აცნობა. 1840-43 წლებში ეს საკითხი რუსი და თურქი წარმომადგენლების მოლაპარაკების საგანი კიდევ ერთხელ გახდა.

გურიისა და ქობულეთის მოსახლეობის წარმომადგენლებს შორის ამ საკითხზე 1846 წლის 3 აგვისტოდან და 16 სექტემბრამდე ტრაპიზონში მოლაპარაკებები გაიმართა. 1846 წლის 19

⁸ Çürüksu Vakası, s. 35- 64.

სექტემბერს კი ეს საკითხი რუს და თურქ უფლებამოსილ პირებს შორის შეხვედრისას იქნა განხილული. ამ შეხვედრისას რუსულ-მა დელეგაციამ რუსული და გურული მხარეების შეხედულებების შესახებ ანგარიში გადასცა თურქულ მხარეს და მისგან წერილობითი პასუხი მოითხოვა. თუ კი ამ მცდელობიდან არაფერი გამოვიდოდა, რუსული მხარე საკითხის მოგვარებას სტამბოლში რუსეთის ელჩსა და დიდგვზირის ადმინისტრაციას შორის მოლაპარაკებებზე გადაცემას ითხოვდა.

ჩვენს ხელთ არსებულ ანგარიშში ნათლად არ ჩანს პრობლემის მოგვარების გზები. საბოლოო ჯამში ქობულეთი დიდი ხნის მანძილზე იქცა რუსეთ-თურქეთის საზღვრად. რადგან მას სტრატეგიული მდებარეობა ეკავა. იგი იქცა 1828-29 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ბრძოლის ველად.⁹ ომის შემდეგ ქობულეთში უნდა მოწესრიგებულიყო საზღვარი. თანზიმათის პერიოდში ქობულეთის რეგიონში არსებული სამკვიდრო ტერიტორიების სტატუსი გაუქმდა და მიწის მფლობელებს ხელფასი დაენიშნათ.¹⁰ კავკასიიდან მასობრივმა გადასახლებამ ქობულეთში მოსახლეობის რაოდენობის ზრდა გამოიწვია. 1878 წლის დასაწყისში რეგიონის მოსახლეობა 10 ათასზე მეტი იყო. 1877-1878 წლების ომის შემდეგ ქობულეთი გამოვიდა ოსმალეთის მმართველობიდან, ქობულეთელებიც გადასახლებულთა ქარავნებს შეუერთდნენ, გაიფანტნენ და დასახლდნენ ორდუდან ბურსამდე ტერიტორიაზე.¹¹

ლიტერატურა

Çürüksu Vak'ası, İstanbul Arkeoloji Müzesi TY 380.

⁹ Bayram Nazır, Osmanlı- Rus Savaşlarında Acaralılar (1774- 1829), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1993, s. 92.

¹⁰ Ömer Toraman, “Trabzon Eyaletinde Yurtluk- Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847- 1864), Uluslar arası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 8, Trabzon 2010, s. 55- 66.

¹¹ Bayram Kodaman, Nedim İpek, “Çürüksu Kazası”, Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 7, Samsun 1992

DEMİREL, Muammer, “Doğu Anadolu’nun İdari Yapılanması (1877- 1878 Osmanlı- Rus Savaşı’ndan Sonra), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı. 37, Erzurum 2008, s. 247- 258.

GURGENİDZE, Levan, Çıldır Eyaleti Çürüksu Sancağı Nüfus Defteri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2011.

Hududun tarafeynindeki meralardan müteakabilen istifadeye dair Gürcistan Hükümeti ile 20 Mart 1338 tarihinde Tiflis’te İmza edilen Mukavelenamenin Tasdiki Hakkında Kanun ve Batum İtilafnamesi, İstanbul 1927.

KODAMAN, Bayram, Nedim İpek, “Çürüksu Kazası”, Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 7, Samsun 1992, S. 99- 120.

NAZIR, Bayram, Osmanlı- Rus Savaşlarında Acaralılar (1774- 1829), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1993, s. 92.

TORAMAN, Ömer , “Trabzon Eyaletinde Yurtluk- Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847- 1864), Uluslar arası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 8, Trabzon 2010, s. 55- 66.

ქართლ-კახეთ-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVIII ს-ის 80-იან წლებში

პროფესორი რომან გოგოლაური
სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

1783 წლის 24 ივლისს გეორგიევსკში დადებული ტრაქტატი მკვეთრი შემობრუნება იყო არამართო რუსეთ-ქართლ-კახეთს, არამედ რუსეთ-ირანს, რუსეთ-ოსმალეთს და რაც ჩვენთვის საინტერესოა, ქართლ-კახეთ-ოსმალეთის ურთიერთობაშიც.

გეორგიევსკის ტრაქტატის დადებამ ყველაზე მეტად ახალციხელი სულეიმან ფაშა აღაშფოთა, ვინაიდან ტრაქტატის შესავალში ერეკლე II სამცხე-საათაბაგოს მფლობელად იყო აღიარებული და სეპარატული მეოთხე მუხლითაც რუსეთი ამ ტერიტორიის დაბრუნებას აღუთქვამდა მეფეს. ამის საპასუხოდ, ახალციხის ფაშა სულეიმანმა დადესტნიდან ომარ-ხან ავარიელი მოიწვია ლაშქართურთ, რასაც მოჰყვა ქართლ-კახეთისა და იმერეთის აოხრება.

ვინაიდან ოსმალეთს გადაწყვეტილი ჰქონდა ახლო მომავალში ომი დაეწყო რუსეთის წინააღმდეგ და საამისო სამზადისში იმყოფებოდა, საჭიროდ მიიჩნია კონფლიქტი დროებით თავიდან აეცილებინა და სულეიმან ფაშას კატეგორიულად უბრძანა ერეკლე II-ს მორიგებოდა.

1786 წლის მაისში პორტის დავალებით სულეიმან ფაშამ მოლაპარაკება დაიწყო ერეკლე მეფესთან.

წინასწარი მოლაპარაკებების საფუძვლზე ერეკლე II-სა და სულეიმან ფაშას შორის 1786 წლის 15 სექტემბერს ზავი გადაიდო, მაგრამ ამ ხელშეკრულების რატიფიკაცია 1786 წელს არ მოხდა. სულეიმან ფაშამ სულთნის მოთხოვნით ერეკლე II-ს წაუყენა პრეტენზიები, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოდან მთლიანად დაეთხოვა რუსეთის მთავრობა და მეფის ძენი გამოეწვია რუსეთის კარიდან. წინააღმდეგ შემთხვევაში სულეიმან ფაშა

ითხოვდა ორი თავადის ამანათად მიცემას. ერეკლე II-მ კავკასიის ხაზის სარდალ პ. პოტიომკინთან შეთანხმების შემდეგ მიიღო გადაწყვეტილება ამანათად ორი თავადი მიეცა.

ამ ნაბიჯს ერეკლე იმიტომ დგამდა, რომ საქართველოში მყოფი რუსეთის ჯარი არ იყო საკმარისი მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად. უფრო მეტიც. იმ ხანებში ერეკლესთან მოსული სულეიმან ფაშას მიერ გამოგზავნილი თავადი აბაშიძე მეფეს დაბეჯითებით არწმუნებდა *„ფაშამ საიდუმლოდ გამიმხილა, რომ სულ მალე რუსები საქართველოდან თავის ჯარებს გაიყვანენ“*.

1786 წ. 18 დეკემბერს ერეკლე II-მ საგარეჯოში შეკრიბა დიდებულები. თათბირს ესწრებოდნენ, როგორც ტრაქტატის მომხრენი, ასევე მოწინააღმდეგენი. ქართლ-კახეთის წინაშე კვლავ დადგა საგარეო ორიენტაციის გადასინჯვის საკითხი. გადაწყდა, რომ დადებულიყო ზავი ფაშასთან. უმრავლესობამ ასევე მხარი დაუჭირა მძევლების გადაცემას. რუსეთის რეზიდენტი ბურნაშევი მოითხოვდა ამ საკითხის პოტიომკინთან შეთანხმებას, თანახმად მეოთხე არტიკულისა.

საბოლოოდ სამშვიდობო ხელშეკრულება ახალციხის ფაშასთან რატიფიცირებული იქნა სულთნის მიერ 1787 წ. ზაფხულში. ამ ხელშეკრულების დადებას სულთანმა აფასებდა, როგორც წინ გადადგმულ ნაბიჯს გეორგიევსკის ტრაქტატის გასაუქმებლად. სულთანმა სულეიმან ფაშასაგან მოითხოვდა ტრაქტატის მთლიანად ანულირებას და ერეკლე II-ის შესვლას პორტას მფარველობაში.

1787 წელს ურთიერთობა რუსეთსა და ოსმალეთს შორის უკიდურესად დაიძაბა. რუსეთის მთავრობამ სცადა დამაბულობა მოეხსნა, ამიტომ აგვისტოში გაიწვია თავისი ჯარი და წარმომადგენელი საქართველოდან და ერეკლეს ურჩიეს მეზობლებთან თვითონ მოეგვარებინა ურთიერთობა. ამით გეორგიევსკის ტრაქტატის მოქმედება შეწყდა, თუმცა მხარეებს ხელშეკრულება არ გაუუქმებიათ.

1787 წლის სექტემბერში რუსეთ-ოსმალეთს შორის ომი დაიწყო (1787-1791 წწ). ოსმალთა ისტორიკოსი ჯევედეთ-ფაშა ომის მიზეზად პირდაპირ საქართველოს ასახელებს.

1789 წლიდან სულეიმან ფაშასა და ერეკლე II-ს შორის ურთიერთობა დაიძაბა. საფაშოს მხრიდან გახშირდა ლეკ-ოსმალთა თარეშები ქართლზე, რაც იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ მხარეებს შორის ზავი დარღვეული იყო.

ქართველებიც საპასუხო ლაშქრობებს აწყობდნენ საფაშოს ტერიტორიაზე და დიდ ზიანს აყენებდნენ მოწინააღმდეგეს.

ამ დროისათვის სულეიმან ფაშამ კვლავ გააბა ურთიერთობა ჩრდილო კავკასიის მფლობელებთან, რასაც საარქივო მასალებიც მოწმობს.

როგორც საარქივო მასალებიდან ირკვევა, სულეიმან ფაშა ოსმალეთის მფარველობით, ფინანსებით და ჩრდილო კავკასიელების სამხედრო დახმარებით, იმედოვნებდა ჩაეშალა გეორგიევსკის ტრაქტატით ნაკისრი რუსეთ-საქართველოს ერთობლივი სამხედრო მოქმედების გეგმა, ამით მოეხსნა ქართლ-კახეთიდან დამუქრებული საშიშროება და განემტკიცებინა საკუთარი პოზიციები სამხრეთ საქართველოში.

საკვანძო სიტყვები: ქართლ-კახეთი, ოსმალეთი, რუსეთი, ერეკლე II, სულეიმან ფაშა.

1780'li YILLARINDA KARTL-KAKHETİ VE OSMANLI İLİŞKİLERİ TARİHİNDEN

Prof. Dr. **Roman Gogolauri**
Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi

ÖZ

24 Temmuz 1783'te Georgiyevsk'te imzalanan antlaşma gerek Rusya ve Kartl-Kaheti, gerekse Rusya-İran ve Rusya-Osmanlı ve dikkatimizi çeken meselenin, Kartl-Kaheti ve Osmanlı arasındaki ilişkileri için keskin bir dönüş noktası olmuştur.

Georgiyevsk Anlaşması'nın imzalaması en fazla Akhaltsikhe (Ahıska) Paşası olan Süleyman'ı öfkелendirdi. Çünkü, anılan sözleşmenin girişinde Kral II. Erekle Samtskhe-Saatabago'nun sahibi olarak gösterişmişti ve ek anlaşmanın IV. maddesi gereğince Rusya bu toprakların krala vereceği için vaatlenmişti. Ahıska Paşası Süleyman buna cevap olarak Dağıstan'dan Avar'lı Ömer Han'ı askeri birlikleriyle birlikte davet etti ve Kartl-Kaheti ve İmereti bölgelerini yağmalattı.

Osmanlı, yakın dönemde Rusya'ya karşı savaşaacağı niyetinde iken ve gerekli hazırlıklarda bulunmuşken, ön çatışmalardan geçici olarak vazgeçmek için Süleyman Paşa'dan II. Erekle ile barışın sağlanmasını talep etti.

Mayıs 1786'da Bab-ı Ali'den verilen vazife üzerine Süleyman Paşa Kral Erekle ile görüşmelerine başladı.

Ön görüşmelere göre, II. Erekle ve Süleyman Paşa arasında 15 Eylül 1786'da bir barış akdedildi. Fakat, 1786'da bu barış onaylanmadı. Padişah'ın telebi üzerine Süleyman Paşa II. Erekle'den kendi topraklarından Rus devlet temsilcilerini tamamen ihrac edilmekle birlikte kralın oğullarının Rus Saray'ından geri çekmesini istedi. Aksi takdirde, Süleyman Paşa iki derebeyin rehin olarak verilmesini talep ediyordu. II. Erekle Kafkas Cephesi komutanı P. Potyomkin ile görüştüktan sonra rehinleri verme kararını aldı.

Erekle tarafından atıldığı bu adım düşmana karşı savaşmak için Gürcistan'da Rus askeri birliklerinin yeterli olmadığından kaynaklanıyordu. Daha fazlası, bu dönemde Süleyman Paşa tarafından Kral Erekle'ye gönderilen Abaşidze soyadlı bir derebey *"Paşa'nın bana açıkladığı bir sırra göre yakın zamanda Ruslar Gürcistan'dan askerlerini çekecekler"* gibi ifadelerde bulundu ve kralı ikna etmeye çalıştı.

18 Aralık 1786'da II. Erekle Sagareco'da derebeylerin toplantısını yaptı. Toplantıya gerek Georgiyevsk Antlaşması'nın taraftarları, gerekse karşı çıkanlar iştirak ettiler. Kartl-Kaheti Krallığı yeniden dış oryantasyon konusunu çözmek için baş başa kaldı. Burada Süleyman

Paşa ile bir antlaşma imzalamak kararına varıldı. Çoğunluk kararıyla da rehinler verilecekti. Rusya temsilcisi Burnaşev Georgiyevsk Antlaşması'nın IV. eki gereğince bu meselenin Potyomkin'le görüşmesini talep etti.

Sonuç olarak, 1787 yaz aylarında Ahıska Paşası ile yapılan antlaşma Padişah tarafından onaylandı. Padişah tarafından bu antlaşma Georgiyevsk Antlaşması feshi yolunda bir adım olarak değerlendirilmişti. Padişah Süleyman Paşa'dan Georgiyevsk Antlaşması'nın tamamıyla feshini ve II. Erekle'nin Osmanlı himeyesi altına girmesini talep ediyordu.

1787 yılında Rusya ile Osmanlı arasında durum fazlaıyla gergin hale geldi. Rusya bu gerginliği yumuşatmak için Ağustos ayında askeri güçlerini Gürcistan'dan çekti ve komşuları ile ilişkilerinin düzeltilmesini Kral Erekle'ye bıraktı. Bununla Georgiyevsk Antlaşması yururluktan çekildi, fakat, taraflarca bu antlaşma feshedilmedi.

1787 eylül ayında Rusya ve Osmanlı arasında savaş başladı (1787 - 1791). Türk tarihçisi Cevdet Paşa'ya göre bu savaşın sebebi Gürcistan'dı.

1789'dan itibaren Süleyman Paşa ile Kral Erekle arasındaki ilişkiler gerildi. Paşalık topraklarından Kartli topraklarına Osmanlı ve Dağıstanlıların istilaları yoğunlaştı. Buradan, taraflar arasındaki barışın bozulduğu belli olmaktadır.

Gürcüler buna cevap olarak Paşalık Topraklarını isitila etmekten ve büyük zarar vermekten çekinmediler.

Arşiv malzemelerine göre, bu dönem içerisinde Süleyman Paşa Kuzey Kafkasya Hükümdarları ile yeniden bağlantılar kurdu.

Arşiv malzemelerine göre, Süleyman Paşa Osmanlı'nın gerek mali, gerekse diğer destekleri ve Kuzey Kafkasyalıların askeri yardımlarıyla Georgiyevsk Antlaşması gereğince taraflarca üstlenen Rus-Gürcü askeri ittifakının bozmasını ümit edip, Kartl-Kaheti'den gelen tehlikeyi meydana kaldırarak Güney Gürcistan'da kendi tutumunu sağlamak niyetindeydi.

Anahtar Kelimeler: Kartl-Kaheti, Osmanlı, Rusya, II. Erekle, Süleyman Paşa.

FROM THE HISTORY OF RELATIONS BETWEEN KARTL-KAKHETI-OTTOMAN IN 80ies OF XVIII

Professor **Roman Gogolauri**
Samtskhe-Javakheti State University

ABSTRACT

On 24 July In 1783, signed the Treaty of Georgievsk with the Russian Empire, it was one of the most important event in the relations between Russian-Kartli-Kakheti, also Russian-Iran-Ottoman and lastly so interesting thing for us is the relations between Kartli-Kakheti-Ottoman.

Akhalsikhe Sulayman phasha was so outraged to understand about Georgievsk Treaty. According to this document Samtskhe-Saatabago (The Principality of Meskheti) was under the governing of king Erekle II, Russian empire had promised to the king to give back Samtskhe's territory to the king. To response of this event Akhalsikhe Sulayman phasha had invited Omar-Khan Avarieli with his army from Dagestan. Later, it was terribly war in Georgia and Kartli Kakheti and Imereti were invaded by the army and destroyed.

Because of that Ottoman empery had already decided to have a war with Russian Empery and was preparing for that considered to ask for Akhalsikhe Sulayman phasha to negotiate with Erekle II. They did not want to have a conflict situation at above mentioned time.

Sulayman phasha has begun to negotiate with Erekle II under the order of Ottoman in 1786.

Truce between Erekle II and Sulayman phasha which was planned on September 15, in 1786 was postponed. Ratification of this document did not happen in this year. Sulayman phasha asked for

Erekle II to isolate Georgian country from Russian empire and take his sons from Russia. If the Georgian King Erekle II did not do this, Sulayman would require him two princes as a victim. Erekle II had found out to give two princes to them after agreement with P. Potiomkin.

Erekle II has done these for several reasons, firstly, Russian army was not enough to fight against to enemy and secondly, Prince Abashidze who has visited to the king's place told him that he had understood a secret from Pasha that Russian soldiers would leave Georgia very soon.

On 18 December, 1786 Erekle II made a congress with grand people. At that meeting there were people who think that creation of treaty was good idea but also they were also the people who against of this document. Kartli and Khaheti were in the position to define international policy at this difficult time of its history. They decided to sign the truce with Pasha. Most majority also supported to give hostages. Representative from Russian empire demanded to make negotiation with Potemkin according to fourth article of Treaty.

At last peaceful agreement with Akhaltsikhe Pasha was ratified by Sultan in summer of 1787. Sultan evaluated this agreement as stepped in the future, to cancel the Georgiev's Treaty. Sultan ask Sulayman Pasha for cancel the treaty at all and he wanted to join Erekle II under Ottoman rules.

Relations between Ottoman and Russia was completely tensed in 1787. Russian government let its army to move from Georgia to save peace and ignore tense with Ottoman country. They told king Erekle to talk over with Ottoman by himself. This action provided to stop conditions of Giorgievsk Treaty but it was not invalid at this time.

Russian and Ottoman war began in September, 1787. (1787-1791). According to the Turkish historian Jevded –Pasha, Georgia was the main reason of this war.

Relations between Sulayman Pasha and Erekle II was completely tensed in 1789. Ottoman army had ravaging over the

Kartli territory, and it gives us the supposition that the treaty conditions were broke.

Georgian army had invaded the territory of Phasha and destroyed them.

According to the resources from the archive we can carried out that Sulayman Phasha had collaboration with The north Caucasus owners.

According to the archive we can say that Sulayman Phasha used Ottoman financial support and he had their hope to make his propose true. He also hoped to disturb Giorgievsk Treaty and its plans. All of this help him to survive from Kartli and Kaheti and make his position better, in the southern Georgia.

Key Words: Kartl-Kakheti, Ottoman, Russia, Erekle II, Suleyman Pasha.

1783 წლის 24 ივლისს გეორგიევსკში დადებული ტრაქტატი მკვეთრი შემობრუნება იყო არა მარტო რუსეთ-ქართლ-კახეთს, არამედ რუსეთ-ირანს, რუსეთ-ოსმალეთს და რაცჩვენთვის საინტერესოა, ქართლ-კახეთ-ოსმალეთის ურთიერთობაშიც.

გეორგიევსკის ტრაქტატის დადებამ ყველაზე მეტად ახალციხელი სულეიმან ფაშა აღაშფოთა, ვინაიდან ტრაქტატის შესავალში ერეკლე II სამცხე-საათაბაგოს მფლობელად იყო აღიარებული და სეპარატული მეოთხე მუხლითაც რუსეთი ამ ტერიტორიის დაბრუნებას აღუთქვამდა მეფეს. მის საპასუხოდ, ახალციხის ფაშა სულეიმანმა დაღესტნიდან ომარ-ხან ავარიელი მოიწვია ლაშქრითურთ, რასაც მოჰყვა ქართლ-კახეთისა და იმერეთის აოხრება.

რუსეთის სამეფო კარმა კონსტანტინოპოლში მყოფ რეზიდენტს ბულგაკოვს უბრძანა ოსმალეთის მთავრობისათვის განეცხადებინა, რომ თუ პორტა დაუსჯელს დატოვებს სულეიმან ფაშას თავისი მოქმედების გამო ქართლის მიმართ, მაშინ ჩვენ უფლებას ვიტოვებთ გამოვიყენოთ სამხედრო ძალა.

ვინაიდან ოსმალეთს გადაწყვეტილი ჰქონდა ახლო მომავალში ომი დაეწყო რუსეთის წინააღმდეგ და საამისო სამზადისში იმყოფებოდა, საჭიროდ მიიჩნია კონფლიქტი დროებით თავიდან აეცილებინა და სულეიმან ფაშას კატეგორიულად უბრძანა ერეკლე II-ს მორიგებოდა.

1786 წლის მაისში პორტის დავალებით სულეიმან ფაშამ მოლაპარაკება დაიწყო ერეკლე მეფესთან.

სულეიმან ფაშას და ერეკლე II-ს შორის მოლაპარაკება ჯერ დაწყებული არ იყო, როცა სტამბოლიდან ელჩები მოვიდნენ, რომლებიც ცდილობდნენ ქართლ-კახეთის მეფე კავშირზე დაეყოლიებინათ, წინააღმდეგ შემთხვევაში ომით იმუქრებოდნენ. მათი ძირითადი მოთხოვნა საქართველოდან რუსეთის ჯარის გაყვანა იყო. ოსმალეთმა ვიდრე შეთანხმების თაობაზე პასუხს მიიღებდა, დაიწყო სამხედრო სამზადისი, სასაზღვრო ოლქებში. ვფიქრობ ამ აქციით მას სურდა ზემოქმედება მოეხდინა ქართლ-კახეთზე, დაედო მასთან სასურველი ზავი და ამით მომავალ ომში რუსეთთან ზურგი გაემაგრებინა.

მაგრამ ერეკლეს არ შეეძლო დამოუკიდებლად გაეფორმებინა ეს ხელშეკრულება, ვინაიდან გეორგიევსკის ტრაქტატით მას ამისი უფლება არ ჰქონდა, ერეკლემ მის შესახებ სასწარაფოდ აცნობა კავკასიაში რუსეთის ხელისუფლების წარმომადგენელს გრიგოლ პოტიომკინს, მან საჭიროდ ჩათვალა, რომ შექმნილ რთულ ვითარებაში, როცა რუსეთს ქართლ-კახეთის დასახმარებლად ძალები არ ჰყოფნიდა, ფაშასთან მოლაპარაკება ერთადერთი გამოსავალი იყო. ამის თაობაზე თავადი პოტიომკინი იმპერატორსაც მოახსენებდა, რომ მისი დასტურით, დროის მოგების მიზნით, ერეკლე ახალციხის ფაშას შეურიგდო.

წინასწარი მოლაპარაკებების საფუძველზე ერეკლე II-სა და სულეიმან ფაშას შორის 1786 წლის 15 სექტემბერს ზავი გადაიდო,

1. „მისის დიდებულების და ათამანის პორტის საშუალ მანამდის მშვიდობა არის ჩვენის მხრიდან ხონთქრის რაიათს არაფერი მტრობა და ზიანი არ მიეცემა რა.

2. რუსეთის დიდებულს ხელმწიფეს, სამი ათასი კაცი რომ ჩვენი მტრის პასუხად მისაცემად უბოძებია საბოლოოდ ამ რიცხვით უნაკლოდ უნდა გვყვანდეს და ამ სამიათასზე მეტი რუსეთის ჯარი არ მოვიყვანო.

3. ვინც ჩვენს საფარველს ქვეშე მყოფს ქვეყანაზე მოინდომოს მტერობა ამ სამი ათასი რუსის ჯარით და ჩვენი ჯარით პასუხი გავცეთ“.

ახალციხის სულეიმან ფაშა ერეკლე მეორესთან პირობას დებდა:

1. „დადესტნის ჯარი თავის ქვეყანაში დააყენოს და არც თავის ჯარით საქართველოს უმტროს არც ცხადად და არც ფარულად და არც იმ მხარეს საქართველოს ტყვე არც აყიდვინოს და არც დაასყიდვინოს.

2. სულეიმან ფაშამ სიტყვით და საქმით ცხადად და ფარულად ჩვენს მეზობლებთან და მტრებთან არა გვიმტროს რა.

3. ხონთქრის ჯარი ჩვენს საზღვარზე არსად დააყენოს“.

ამ ხელშეკრულებაში ერთი თვალში საცემი ფაქტია ხელშეკრულების მეორე მუხლში საქართველოში მყოფი რუსის ჯარის რაოდენობა სამი ათასითაა განსაზღვრული. როგორც ერეკლესა და პავლე პოტიომკინის მიმოწერიდან ირკვევა ერეკლე II-ს ფაშას ელჩების დაჟინებული მოთხოვნის მიუხედავად ხელოვნურად გაუზრდიათ სამი ათასამდე. სინამდვილეში კი მათი რაოდენობა ორ ბატალიონს არ აღემატებოდა.

მაგრამ ამ ხელშეკრულების რატიფიკაცია 1786 წელს არ მოხდა. სულეიმან ფაშამ სულთნის მოთხოვნით ერეკლე II-ს წაუყენა პრეტენზიები, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოდან მთლიანად დაეთხოვა რუსეთის მხედრობა და მეფის ძენი გამოეწვია რუსეთის კარიდან. წინააღმდეგ შემთხვევაში სულეიმან ფაშა ითხოვდა ორი თავადის ამანათად მიცემას. ერეკლე II-მ კავკასიის ხაზის სარდალ პ. პოტიომკინთან შეთანხმების შემდეგ მიიღო გადაწყვეტილება ამანათად ორი თავადი მიეცა.

ამ ნაბიჯს ერეკლე იმიტომ დგამდა, რომ საქართველოში მყოფი რუსეთის ჯარი არ იყო საკმარისი მტრის წინააღმდეგ

საბრძოლველად. უფრო მეტიც. იმ ხანებში ერეკლესთან მოსული სულეიმან ფაშას მიერ გამოგზავნილი თავადი აბაშიძე „მეფეს დაბეჯითებით არწმუნებდა, ფაშამ საიდუმლოდ გამიბხილა, რომ სულ მალე რუსები საქართველოდან თავის ჯარებს გაიყვანენო“.

1786 წ. 18 დეკემბერს ერეკლე II-მ საგარეჯოში შეკრიბა დიდებულები. თათბირს ესწრებოდნენ, როგორც ტრაქტატის მომხრენი, ასევე მოწინააღმდეგენი. ქართლ-კახეთის წინაშე კვლავ დადგა საგარეო ორიენტაციის გადასინჯვის საკითხი. გადაწყდა, რომ დადებულოცო ზავი ფაშასთან. უმრავლესობამ ასევე მხარი დაუჭირა მძევლების გადაცემას. რუსეთის რეზიდენტი ბურნაშევი მოითხოვდა ამ საკითხის პოტიომკინთან შეთანხმებას, თანახმად მეოთხე არტიკულისა.

სულეიმან ფაშამ, როგორც კი მიიღო ცნობა ამანათების გაცემაზე ერეკლეს თანხმობის შესახებ, მაშინვე სულთანს კაცი გაუგზავნა მოხსენებით, რომ ერეკლე რუსეთს ჩამოსცილდაო. ამ ცნობის მიღებისთანავე კონსტანტინეპოლიდან მდიდარი საჩუქრებით საგანგებო პირი გამოგზავნა, რომელსაც სულეიმანთან ერთად სათანადო ხელშეკრულების გაფორმება და ამ გზით ოსმალეთის მფარველობაში ერეკლე II-ს შეყვანა დაევალა.

საბოლოოდ, სამშვიდობო ხელშეკრულება ახალციხის ფაშასთან რატიფიცირებულ იქნა სულთანის მიერ 1787 წ. ზაფხულში. ამ ხელშეკრულების დადებას სულთანი აფასებდა, როგორც წინ გადადგმულ ნაბიჯს გეორგიევსკის ტრაქტატის გასაუქმებლად. სულთანი სულეიმან ფაშასაგან მოითხოვდა ტრაქტატის მთლიანად ანულირებას და ერეკლე II-ის შესვლას პორტას მფარველობაში.

ამ პერიოდისათვის უკვე ცხადი შეიქმნა რუსეთ-თურქეთის ომის გარდაუვალობა. ამიტომ იყო, რომ სულეიმან ფაშა ყოველნაირად ცდილობდა თავის გადარჩენას. თბილისში მან ელჩები გამოაგზავნა, რომელთაც მეფე ერეკლეს სიტყვიერად განუცხადეს, რომ მომავალ ომში თუ რუსეთი გაიმარჯვებდა, სულეიმან ფაშა რუსეთს მაშინვე დაემორჩილებოდა.

1787 წელს ურთიერთობა რუსეთსა და ოსმალეთს შორის უკიდურესად დაიძაბა. რუსეთის მთავრობამ სცადა დამაბულობა მოეხსნა, ამიტომ აგვისტოში გაიწვია თავისი ჯარი და წარმომადგენელი საქართველოდან და ერეკლეს ურჩიეს მეზობლებთან თვითონ მოეგვარებინა ურთიერთობა. ამით გეორგიევსკის ტრაქტატის მოქმედება შეწყდა. თუმცა, მხარეებს ხელშეკრულება არ გაუუქმებიათ.

1787 წლის სექტემბერში რუსეთ-ოსმალეთს შორის ომი დაიწყო (1787-1791 წწ). ოსმალთა ისტორიკოსი ჯევედეთ-ფაშა ომის მიზეზად პირდაპირ საქართველოს ასახელებს.

აღნიშნული ომის პირველ ხანებში ურთიერთობა ერეკლესა და სულეიმანს შორის ნორმალური იყო. მიუხედავად არსებული დაზავებისა ერეკლე II მაინც ცდილობდა ესარგებლა ამ ომით და დაებრუნებინა სამცხე-საათაბაგო. ეს კარგად ჩანს მისი წერილიდან გრაფ ბეზბოროდკოსადმი.

ერეკლე II-ის ასეთი დამოკიდებულება სამცხე-საათაბაგოსადმი ჩვენი აზრით უცნობი არ უნდა ყოფილიყო სულეიმან ფაშასათვის.

1789 წლიდან სულეიმან ფაშასა და ერეკლე II-ს შორის ურთიერთობა დაიძაბა. საფაშოს მხრიდან გახშირდა ლეკ-ოსმალთა თარეშები ქართლზე, რაც იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ მხარეებს შორის ზავი დარღვეული იყო.

ქართველებიც საპასუხო ლაშქრობებს აწყობდნენ საფაშოს ტერიტორიაზე და დიდ ზიანს აყენებდნენ მოწინააღმდეგეს.

1789 წლის ოქტომბერში დავით ბატონიშვილმა, ერეკლე მეფის დავალებით ილაშქრა ყარსის მხარეში და აიღო დასახლებული პუნქტები: ინჯალარი, ჟუმუშლი, ფალდ რევანი და დიდძალი ტყვითა და ნადავლით უკან დაბრუნდა.

ამ დროისათვის სულეიმან ფაშამ კვლავ გააბა ურთიერთობა ჩრდილო კავკასიის მფლობელებთან, რასაც საარქივო მასალებიც მოწმობს.

პირველი დოკუმენტი დათარიღებულია 1790 წლის 25 აპრილით. იგი ეხება სულთნის ემისრების ანტირუსულ საქმიან-

ნობას დაღესტანში და წარმოადგენს ომარ-ხან ავარიელის წარმომადგენლის ჩვენებას ყიზლარის კომენდატისადმი. მასში საუბარია სულთნის მოწოდებაზე კავკასიის მთავრობისადმი, რომ დახმარება აღმოუჩინონ ანაპაში მყოფ ბატალ-ფაშას და შეერთებული ძალით იერიში მიიტანონ ყიზლარის ციხე-სიმაგრეზე. წერილში აღნიშნულია, რომ სულეიმან ფაშა დახმარებას სთხოვს ყუმუხებს ქართლ-კახეთზე სალაშქროდ, მაგრამ, საბოლოოდ სულთანმა აკრძალა ლაშქრობა და მთელი ყურადღება ყიზლარზე გადაიტანა.

მეორე წერილში, რომელიც დათარიღებულია 1790 წლის 18 ივლისით, სულეიმან ფაშა მოწოდებით მიმართავს შამხალ ბამატს, რომ ბამატი სხვა დაღესტნელ მთავრებთან ერთად, რომლებიც სულთნის ერთგულები არიან, ერთობლივი ძალისხმევით გამოვიდნენ საერთო მტრის წინააღმდეგ. ჩვენი აზრით „საერთო მტერში“ სულეიმან ფაშა რუსეთთან ერთად ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II-საც უნდა გულისხმობდეს.

როგორც მოვლენების შემდგომმა განვითარებამ ცხადყო სულეიმან ფაშას მოწოდებები ჩრდილო-კავკასიელთა მიმართ ვერ განხორციელდა, ვინაიდან ჩრდილო კავკასიაში მყოფი ბატალ-ფაშასკორპუსი ყაზარდოში დამარცხდა 1790 წლის სექტემბერში, ხოლო 1791 წლის 22 ივნისს რუსთა რაზმმა ი. გუდოვიჩის სარდლობით ანაპა აიღო და ტყვედ ჩაიგდო კავკასიაში „საღვთო ომის“ მქადაგებელი შეიხ მანსური.

ამრიგად, როგორც საარქივო მასალებიდან ირკვევა, სულეიმან ფაშა ოსმალეთის მფარველობით, ფინანსებით და ჩრდილო კავკასიელების სამხედრო დახმარებით, იმედოვნებდა ჩაეშალა გეორგიევსკის ტრაქტატით ნაკისრი რუსეთ-საქართველოს ერთობლივი სამხედრო მოქმედების გეგმა, ამით მოეხსნა ქართლ-კახეთიდან და მუქრებული სამიშროება და განემტკიცებინა საკუთარი პოზიციები სამხრეთ საქართველოში.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. მ. სამსონაძე, საქართველოს გაერთიანების პრობლემა და საგარეო ორიენტაცია XVIII, თბ., 1988.
2. ი. ცინცაძე, 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი, თბ., 1960.
3. თეიმურაზ ბაგრატიონი, დავით ბაგრატიონის ისტორია, თბ., 1972.
4. ვ. მაჭარაძე, ბესიკი დიპლომატიურ სარბიელზე, თბ., 1968.
5. რ. გოგოლაური, ორი წერილი ჩრდილო-კავკასია – ახალციხის საფაშოს ურთიერთობის ისტორიიდან, რუსეთ-თურქეთის 1787-1791 წწ. ომის დროს. კრებული „მესხეთი“, თბილისი-ახალციხე 2002.
6. Н. Дубровин, История войны и владчества Русских на Кавказе, Т. II, Спб, 1906.
7. А. Цагарели, Грамоты и другие документы XVIII столетия отнявшаие к Грузии, Т. II, Спб, 1898.
8. Джевдет-Паша, Описание собитый в Грузии и Черкесии по отношению к Османской империи от 1192 года по 1202 год хиджры (1775-1784), „ Русский архив“. Т. I ,М.,1888
9. АВПР, ф. 52. Д.194 Л.11.
10. АВПР, ф. 52. Д.194 Л.47.
11. ქსე, ტ.8 თბ., 1984.

24 Haziran 1783 yılı Georgievski'de imzalanmış anlaşma gerek Rusya-Kartli-Kakheti'nin, gerekse Rusya-İran'ı, Rusya-Osmanlı'yı ve ilgimiz çeken, Kartli-Kakheti-Osmanlı'nın ilişkilerinde dönüştürme noktası olmuştur.

Georgievsk'ta imzalanan anlaşma en fazla Akhaltsikhe (Ahıska) paşası olan Suleyman Paşa'yı rahatsız etti. Çünkü anlaşmanın girişinde II. Erekle Samtskhe-Saatabago'nun sahibi olarak gösterilmişti ve ek olan 4. maddeye göre de Rusya, Kral'a bu toprakların kendine

bağlaması sözünü vermişti. Ona cevaben, Akhaltsikhe paşası Süleyman, Dağistan'dan Avar Ömer Han'ı seferi için davet etmesiyle birlikte, Kartli-Kakheti ve İmereti'nin yağmalanması peşinden geldi.

Çar Sarayı, Konstantiniye'de bulunan istihbarat şefi Bulgakov'a, Süleyman Paşa'yı Kartli'ye yönelik yaptığı eylemlerden dolayı cezalandırmadığı için askeri güç kullanacağını Osmanlı Devleti'ne beyan etmesini emretti. Osmanlı ileriki zamanlarda Rusya'ya karşı savaş başlayacağına kararlı olduğu için gerekli hazırlıklarda bulunuyordu ve bu yüzden çatışmalara henüz girmemek için Süleyman Paşa'dan II. Erekle ile bir an önce müzakerelerin başlatılmasını talep etti.

Mayıs 1786'da Devlet-i Aliyye tarafından verilen emir gereği Süleyman Paşa, Kral Erekle ile müzakerelere başladı. Süleyman Paşa ve Kral II. Erekle arasında müzakere henüz başlamamışken İstanbul'dan elçiler geldi ve Kartli ve Kakheti krallarını ittifak için ikna etmeye çalıştılar. Aksi takdirde onlarla savaşmakla tehdit ediyorlardı. Onların asıl talebi Gürcistan'dan Rus askerlerinin çıkartmaktı. Osmanlı antlaşma üzerine henüz cevap almamışken sınır bölgelerinde askeri hazırlıklara başladı. Bana göre, bu eylemle Kartli-Kakheti üzerine etki yapıp istediği barışı sağlayıp ileriki zamanlarda Rusya'ya karşı yapılacak cephesini sağlama almak niyetindeydi. Ancak Kral Erekle kendi başına bir karar veremezdi, çünkü Georgievsk Anlaşması gereğince bunu yapmak için hakkı yoktu. Erekle durumu bir an önce Kafkasya'da Rusya Askeri Temsilcisi olan Grigol Potiomkin'e bildirdi ve Erekle'ye yardım etmek için Rusya'nın Kafkasya'da gerekli askeri güçleri olmadığı yüzünden Süleyman Paşa ile müzakerelerin yapılmasını tek çare olarak belirledi. Bu konu üzerine Potiomkin, İmparatoriçe'ye bir rapor sunup zaman kazanmak açısından Erekle'nin Akhaltsikhe Paşası ile barış yaptığını bildirdi.

Ön müzakerelerden sonra II. Erekle ve Süleyman Paşa arasında 15 Eylül 1786 yılında barış imzalandı.

1. Yüce Padişah ve Devlet-i Aliyye ve aramızda şimdi barış var ve tarafımızdan Padişah'ın reayasına düşmanlık

yapılmayacak, zarar verilmeyecektir.

2. Rusya'nın şanlı kralı, 3000 askeri düşmanlarımıza karşılık vermek için vermiştir. Tam olarak bu sayı bizde kalmalı, ancak daha fazlasını getirmeyeceğim.

3. Kim ki himayemiz altında bulunan ülkeye saldırıya kalkarsa, bu üç bin Rus askeri ve bizim askerlerimizle birlikte cevap verilecektir.

Akhalsikhe Paşa'sı Süleyman, II.Erekle 'ye karşı şu vaatlerde bulundu:

1. Dağıstan'ın askeri Dağıstan'da kalacak ve kendisi de askeriyle Gürcistan'a açık veya gizli olarak düşmanlık etmeyecek ve hiçbir tarafa Gürcistan'dan esir satın aldırmayacak ve sattırmayacak.

2. Süleyman Paşa sözü ve işiyle ne açık bir tarzda, ne de gizlice komşularımızı bize karşı düşman etmeyecek ve düşmanlarımızla ittifak etmeyecek.

3. Sultan'ın askerini sınırlarımızda bulundurmayacak.

Bu antlaşmada göze çarpan bir husus var. Antlaşmanın ikinci maddesinde Gürcistan'da bulunan Rus askerinin tanımlı miktarı üç bindir. Erekle ve Pavle Potiomkin'in yazışmalarından anlaşıldığı gibi II. Erekle, Paşa'nın elçilerinin ısrarlı taleplerine rağmen, Rus askeri sayısını suni olarak 3000 olarak bildirmiştir. Gerçekte ise onların sayısı iki taburdan fazla değildi.

Fakat bu antlaşmanın onaylanması 1786 yılında gerçekleşmedi. Süleyman Paşa Padişahın talebi üzerine II. Erekle'den Kartli-Kakheti Krallığı'ndan Rus askeri birliklerinin tamamen çıkarılmasını ve veliahtların Çar Sarayı'ndan geri çekilmesini istedi. Aksi takdirde Süleyman Paşa iki derebeyinin kendine emanet olarak gönderilmesini talep ediyordu. II. Erekle Kafkasya Cephesi Komutanı olan P. Potiomkin ile görüştüktan sonra emanet olarak iki derebeyin verilmesine karar verdi.

Gürcistan'da olan Rus askerlerinin sayısı düşmana karşı savaşmak için yeterli olmadığından dolayı II. Erekle bu adımı

atmıştır. Daha fazlası, o zamanlarda Süleyman Paşa tarafından gönderilen ve Erekle'nin yanına gelen derebeyi Abaşidze Kral'ı ısrarla "Paşa'dan gizli olarak aldığım habere göre çok geçmeden Rus askerleri Gürcistan'dan tamamen çekilecektir" ikna etmeye çalışıyordu.

18 Aralık 1786'da II. Erekle Sagareco'da derebey toplantısını düzenledi. Toplantıya Georgiyevsk Antlaşması'nın yanlıları ve karşıtları katılıyorlardı. Kartli-Kakheti yeniden dış oryantasyonuna karar vermek için karşı karşıya kalmıştı. Paşa ile barış anlaşması yapılacağı kesinleşti. Çoğunluk rehinenin verilmesine yana idi. Rus istihbarat şefi Burnaşev Georgievsk Anlaşması'nın dördüncü maddesine göre kararın Potiomkin ile görüşüp anlaşmasını talep ediyordu.

Süleyman Paşa, emanetin verilmesinde bilgileri aldıktan sonra Padişah'a bir adam gönderip Erekle'nin Ruslardan döndüğünü bildirdi. Bu haber alındıktan hemen sonra Konstantiniye'den hususi bir kişi ile değerli hediyeler göndererek Süleyman Paşa dâhil olmak üzere II. Erekle ile bir yapılacaktı ve böylelikle II. Erekle, Osmanlı Devleti'nin himayesi altına girecekti.

Sonuç olarak Akhaltsikhe Paşası ile yapılan barış anlaşması Padişah tarafından 1787 yılı yaz aylarında onaylamıştır. Bu antlaşma Padişah tarafından Georgievsk Anlaşması'nın feshedilmesi için ilk adım olarak kabul edilmişti. Padişah, Süleyman Paşa'dan antlaşmanın tüm olarak iptalini ve II. Erekle'nin Osmanlı Devleti himayesine girmesini talep ediyordu.

Bu dönem için artık Rusya-Türkiye savaşı kaçınılmaz oldu. Bu yüzden ki Süleyman Paşa her türlü kendini kurtarmaya çalışıyordu. Kendisi Tiflis'e elçilerini gönderdi, Elçiler Kral Erekle'ye sözlü olarak beyan ettiklerinde "gelecek savaşta Rusya'nın kazanmasıyla Süleyman Paşa Rusya'ya tabi olacaktır" açıklamada bulundular.

1787 yılında Osmanlı ve Rusya arasındaki ilişkiler son derece gergin hale geldi. Rusya hükümeti gerilimin meydandan kaldırmak

için her türlü gayreti gösterdi. Bu yüzden Ağustos da kendi askerini ve temsilcilerinin Gürcistan'dan çekti ve Erekle'ye komşularıyla ilişkilerinin kendinin halletmesini tavsiye ettiler. Bununla birlikte Georgievs Anlaşması'nın geçerliliği durdu. Ancak taraflar antlaşmayı iptal etmediler.

Eylül 1787'de Rusya-Osmanlı arasında savaş başladı (1787-1791). Osmanlı Tarihçisi Cevdet Paşa savaşın sebebi olarak direkt Gürcistan'dan bahsediyor. Belirtilen savaşın ilk zamanlarında Erekle ve Süleyman Paşa arasındaki ilişkiler iyi idi. Var olan anlaşmaya rağmen, II. Erekle yine de bu savaştan faydalanıp Samtkhe-Saatabago'nun geri almak için gayret ediyordu. Niyeti Grap Bezborodko'ya yazdığı mektuptan belli oluyordu. Bize göre, II. Erekle'nin yukarıdaki fikirlerden Süleyman Paşa'nın haberdar olması gerek.

1789 yılından Süleyman Paşa ve II. Erekle arasındaki ilişkiler gerildi. Paşalık tarafından Osmanlı ve Dağıstanlıların Kartli'ye akınlarına fazlasıyla desteklendi ve sıklaştı. Buradan anlaşıldığına göre tarafla arasındaki barış bozuldu. Gürcülerde buna cevaben Paşalık topraklarına seferler düzenliyorlardı ve büyük ziyana uğrattıyorlardı. 1789 yılının Ekim ayında Veliht olan Davit Batonişvili, Kral Erekle tarafından verilen vazifeye istinaden Kars Bölgesi'ne sefere çıktı ve İncalar, Jumuşli, Paldrevani gibi yerleri aldı ve çok fazla esir ve ganimetle geriye döndü. Bu dönemde Süleyman Paşa Kuzey Kafkasya hükümdarlarıyla ilişkilerini yeniledi. Bunu ispatlayan arşiv malzemeleri mevcuttur. İlk belge 25 Nisan 1790'da tarihlendirilmiştir. Bu belge Sultan'ın casuslarının Rusya aleyhine Dağıstan'da yapılan faaliyetler üzerine olup Avarlı Hanı Ömer'in temsilcisinin ifadesidir. Mektuba göre Padişah Kafkas Hükümdarı Anapa'da bulunan Battal Paşa'nın yardımına ve birleşik güçleriyle Kızlar kalesine karşı sefer açmaya davet ediyordu. Aynı mektupta Süleyman Paşa Kumuklardan Kartli-Kakheti üzerine sefer düzenlemek için yardım talep ediyordu. Ancak Padişah söz konusu sefere izin vermedi ve bütün dikkatini Kızlar üzerine yöneltti.

18 Temmuz 1790 tarihli ikinci mektupta Süleyman Paşa Şamkhal Bamatın'a bir çağrıda bulunup Padişaha sadık olan diğer Dağıstanlı yöneticisiyle birlikte ortak düşmanlara karşı çıkmalarını istiyordu. Bize göre Süleyman Paşa "ortak düşman" olarak Rusya ile birlikte, Kartli-Kakheti'nin kralı II. Erekle'yi düşünüyordu. Olayların sonradan gelişimine göre Süleyman Paşa'nın Kuzey-Kafkasya'ya yaptığı çağrılar gerçekleşmedi. Çünkü 1790 yılı Eylül ayında Kuzey Kafkasya da bulunan Battal Paşa birlikleri Kabarda da yenilgiye uğradı. 22 Haziran 1791'de ise İ. Gudoviçi'nin komutanlığında olan Rus birlikleri Anapa'yı alıp esirleri ve Kafkasya'da cihadın lideri olan Şeyh Mansur'u ele geçirdiler.

Sonuç olarak, arşiv malzemelerinden anlaşıldığı gibi, Süleyman Paşa Osmanlının himayesinde olarak, verilen maddi destek ile ve Kuzey Kafkashların askeri yardımlarıyla Georgievsk'in Anlaşmasını bozmayı düşünüyordu. Ayrıca Kartli-Kakheti'den gelen tehlikelerden kurtulup Güney Gürcistan'da kendi durumunu sağlama almayı planlıyordu.

GENELKURMAYI ATASE ARŞİVİ BELGELERİNDE GÜRCÜLER VE GÜRCİSTAN

Prof.Dr. Enis ŞAHİN
Sakarya Üniversitesi

ÖZ

Türkler ve Gürcüler, M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren birbirleriyle münasebet kurmaya başlayan iki millettir. Kimmer ve İskitler döneminden itibaren başlayan bu ilişkiler, miladî devirlerle birlikte gelişme göstermiş, Oğuz Türklerinin Anadolu'ya gelişleriyle birlikte iki komşu millet münasebetlerine dönüşmüştür. Selçuklularla başlayan yoğun münasebetler, Osmanlılar döneminde artarak gelişme göstermiştir. Özellikle Osmanlı devletinin son döneminde devletleşme süreci yaşayarak, Rus Çarlığı'yla bağlantılarını koparan ve bağımsızlık evresine giren Gürcistan, Türkiye ile daha yakın münasebetler yaşamaya başlamıştır. 1917 yılındaki Rus ihtilalleriyle başlayan bu süreç, tarihî Türk ve Gürcü dostluğunun en yakın ve yoğun ilişkilerinin yaşandığı bir evre olmuştur. Tabiatıyla bu “yakın ve yoğun ilişkiler”in Türk arşiv belgelerine yansımaları da aynı yoğunlukta gerçekleşmiştir.

Türkiye ile yakın münasebetleri nedeniyle Gürcüler ve Gürcistan konusunda, ülkemizdeki en zengin arşivlerden birisi, özellikle askerî konuda ilk akla gelen Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi'dir. Kısaca ATASE Arşivi olarak bilinmektedir. 1916 yılında “Tarih-i Harb Şubesi” adıyla İstanbul'da kurulan, 1923'te Konya'ya nakledilen ve nihayet 1926 tarihinde başkent Ankara'ya taşınan arşiv, 1954 yılından beri bugünkü yerinde, yani Ankara'da TBMM Dikmen giriş kapısının karşısında, Sahil Güvenlik Komutanlığı ile Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın arasındaki binasında hizmet vermektedir. Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi dönemlerinin özellikle askerî evresini aydınlatmak için son derece önemli bir müracaat yeri olan ATASE Arşivi'nde, yaklaşık yirmi adet tasnif halinde, sekiz milyon kadar

belge bulunmaktadır. Mezkûr arşivdeki en eski tarihli belge 1853 yılına ait iken, en yenisi 1991 Körfez Savaşı'na aittir. Önceleri “dosya usulü tasnife” göre belgeleri sınıflandırılmış olan arşiv, yakın zamanlarda yapılan çalışmalar sonucunda “bilgisayara uyarlı analitik tasnif” usulüne geçmiştir. Tasnifte olan ve araştırmacıların hizmetine sunulan belgelerin tamamı dijital ortama aktarılmıştır.

Bu bildiriye, ATASE Arşivi'nin Gürcüler ve Gürcistan ile ilgili belgelerin yoğun olduğu bilinen iki tasnifi üzerinde durulacaktır. Bunlar; Birinci Dünya Harbi (BDH) ve İstiklâl Harbi (İSH) koleksiyonlarıdır. Bu kataloglardan ilkinde, savaşın başlangıcından sonuna, hatta mütareke dönemine kadar olan evrede Gürcüler ve Gürcistan mevzuuna ait geniş bir belge yelpazesi yer almaktadır. Bilhassa Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılma aşamasında Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları döneminde Gürcüler ve Gürcistan ile ilgili çok fazla sayıda belgenin mevcudiyeti dikkatlerden kaçmayacak boyuttadır. Bu yoğunluk 1919 ortalarına kadar da devam etmektedir. İkinci tasnif olan İSH katalogunda ise, mütareke sonrasında Türkiye'nin Kafkasya'yı tahliye etme aşamasından, Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) millî yapılanma ve plebisit mevzununun uygulanması aşamasına Gürcistan'ın durumu ve Türk-Gürcü ilişkileri, İstanbul Konferansı sırasında tarafların münasebetleri, Türkiye'nin Kafkasya'yı tahliyesinden sonra İngiltere'nin Kafkasya ve Gürcistan üzerindeki tahakkümü ve nihayet bu gelişmenin sonrasındaki Bolşevik işgal sürecinin Gürcistan'a ait yansımalarını takip etmek mümkündür. Müteakiben Moskova Barışı'ndan Kars Antlaşması'na kadar geçen evredeki Türk-Gürcü ilişkilerine dair de yine bu katalogda geniş bir belge yelpazesi mevcuttur. Kısaca ifade etmek gerekirse, ATASE Arşivi Türk-Gürcü ilişkilerinin bilhassa 1914-1921 arası evresi için vazgeçilmez bir bilgi kaynağı durumundadır.

Anahtar Kelimeler: Gürcüler, Gürcistan, ATASE Arşivi, Türk-Gürcü İlişkileri.

საქართველო და ქართველები გენშტაბის სამხედრო ისტორიის კვლევის ინსტიტუტის არქივში დაცული დოკუმენტების მიხედვით

პროფესორი ენის შაჰინი
საქარსა უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

ქართველებმა და თურქებმა ურთიერთობის დამყარება ჩვენს წელთაღრიცხვამდე VIII საუკუნეში დაიწყეს. კიმი-რიელების და სკვითების დროს დაწყებული ეს ურთიერთობა, შემდგომ პერიოდებში გაგრძელდა და ოღუზ-თურქების ანატოლიაში მოსვლის შემდეგ ორ მეზობელ ერს შორის ურთიერთობა კიდევ უფრო განვითარდა. სელჩუკების დროს გაგრძელებული ეს მჭიდრო ურთიერთობა, ოსმალების დროს კიდევ უფრო გაიზრდა. განსაკუთრებით ოსმალეთის სახელმწიფოს ბოლო პერიოდში, როდესაც საქართველო მოწყდა ცარისტულ რუსეთს, დაიწყო სახელმწიფოდ ჩამოყალიბება და დამოუკიდებელად ცხოვრება, თურქეთთან უფრო ახლო ურთიერთობებს ჩაეყარა საფუძველი. 1917 წლის რუსული რევოლუციებით დაწყებული ისტორიის ეს ეტაპი ქართველების და თურქების ყველაზე ახლო და მჭიდრო მეგობრული ურთიერთობის ეტაპად იქცა. ბუნებრივია ეს „ახლო და მჭიდრო ურთიერთობა“ თურქულ საარქივო დოკუმენტებშიც შესაბამისად აისახა.

საქართველოსა და ქართველებთან თურქეთის ურთიერთობის თემის კვლევისას, განსაკუთრებით სამხედრო მიმართულებით, პირველი რაც გახსენდება არის თურქეთის გენშტაბის სამხედრო ისტორიის კვლევის სტრატეგიული ინსტიტუტის არქივი, რომელიც ერთერთი ყველაზე მდიდარი არქივია ქვეყნის მასშტაბით. იგი უფრო ცნობილია როგორც ATASE. იგი დაარსდა 1916 წელს როგორც სამხედრო ისტორიის განყოფილება, 1923 წელს გადატანილ იქნა ჯერ კონიაში, ხოლო 1926 წელს ანკარაში. 1954 წლიდან იგი ფუნქციონირებს ანკარაში, თურქეთის დიდი ეროვნული კრების შენობის მპირდაპირე

მხარეს, სანაპირო დაცვის სარდლობისა და სამხედრო-საზღვაო ძალების სარდლობის შენობებს შორის. უახლესი და თურქეთის რესპუბლიკის პერიოდების და განსაკუთრებით სამხედრო ისტორიის საკითხებისთვის ნათელის მოფენის მიზნით ATASE არქივისთვის მიმართვა აუცილებელია. აქ ინახება დაახლოებით 8 მლნ დოკუმენტი, რომელიც დაყოფილია 20 განყოფილებად. ხსენებულ არქივში ყველაზე ძველი დოკუმენტი 1853 წლით თარიღდება, ხოლო ყველაზე ახალი 1991 წლით, რომელიც სპარსეთის ყურის კრიზისის დროინდელია. თავდაპირველად დოკუმენტები საქმეების მიხედვით იყო კლასიფიცირებული, ბოლო დროს ჩატარებული სამუშაოების შედეგად კომპიუტერისთვის შესაბამის კლასიფიცირების ანალიტიკურ მეთოდზე გადავიდნენ. კლასიფიცირებული და მკვლევარებისთვის გაცემული ყველა დოკუმენტი გაციფრულებულია.

ამ მოხსენებაში შევჩერდებით ATASE არქივის დოკუმენტების ორ განყოფილებაზე, რომლებშიც როგორც ცნობილია მრავლად არის დოკუმენტები საქართველოსა და ქართველების შესახებ. ესენია პირველი მსოფლიო ომის (BDH) და განმანთავისუფლებელი ბრძოლის (ISH) კოლექციები. პირველ კატალოგში შესულია დიდი რაოდენობით დოკუმენტები, რომლებიც შეეხება ომის, დასაწყისიდან დროებით ზავამდე არსებული პერიოდის განმავლობაში საქართველოსა და ქართველებთან დაკავშირებული თემებს. აღსანიშნავია ის დოკუმენტები, რომლებიც საქართველოსა და ქართველებს შეეხება კავკასიის რუსეთიდან გამოყოფის და ტრაპიზონის და ბათუმის კონფერენციებისა და ხელშეკრულებების დადების პერიოდში. დოკუმენტები მოიცავს 1919 წლის შუა ხანებამდე პერიოდს. მეორე კატალოგის (ISH) დოკუმენტებით კი შესაძლებელია თვალყურის მიდევნება დროებითი ზავის დადების შემდეგ განვითარებული მოვლენებისთვის - თურქეთის გასვლა კავკასიიდან, ელვიეი სელასეს (ყარსი, არტაანი, ბათუმი) მოწყობა და პლებისციტი, ამ პერიოდში საქართველოში არსებული მდგომარეობა, ქართულ-თურქული ურთიერთობები, სტამბოლის კონფერენ-

ციაზე მხარეებს შორის წარმოებული მოლაპარაკებები, თურქეთის კავკასიიდან გასვლის შემდეგ ინგლისელების მიერ კავკასიასა და საქართველოში განხორციელებული ძალადობა და ბოლოს ბოლშევიკების მიერ ქვეყნის ანექსია. მოსკოვის ხელშეკრულებიდან ყარსის ხელშეკრულებამდე პერიოდში მიმდინარე ქართულ-თურქული ურთიერთობის შესახებ ცნობები ისევ ამ კატალოგში შესულ დოკუმენტებში შეიძლება იქნეს მიკვლეული. მოკლედ რომ ითქვას, ATASE არქივი ქართულ-თურქული ურთიერთობის ისტორიის 1914-1921 წლების პერიოდის შესწავლისთვის შეუცვლელ წყაროს წარმოადგენს.

საკვანძო სიტყვები: ქართველები, საქართველო, ATASE არქივი, თურქულ-ქართული ურთიერთობები

GEORGIA AND GEORGIANS IN THE DOCUMENTS OF GENERAL STAFF MILITARY ATASE ARCHIVE

Prof. Dr. Enis ŞAHİN
Sakarya University

ABSTRACT

Turks and Georgians are two nations having relations with each other since the 8th century. Started from the period of Cimmerians and Scythians, these relations developed in the AD. period, and with the advent of the Oghuz Turks to Anatolia, they became two neighbouring nations. The intensive relations that started with the Seljuks showed an improvement in the Ottoman period. Particularly in the last period of the Ottoman state, Georgia experienced a period of nationalization, broke its ties with the Tsarist Russia and entered into a phase of independence, and began to have closer relations with Turkey. This process, which started with the Russian revolutions of 1917, became a stage in which the closest and intensified historical relations of Turkish and Georgian friendship were experienced. Naturally, the reflection of these "close and intensive relations" in the Turkish archival documents could also be seen at the same intensity.

One of the richest archives in our country on the subject of Georgian and Georgia due to its close relations with Turkey is the General Staff Military History and Strategic Studies Department, which first comes to mind especially on the military issue. It is known as the abbreviated form (ATASE). It was established in 1916 in İstanbul in the name of "War History Department", transferred to Konya in 1923 and finally moved to the capital Ankara in 1926. In 1954, it began to serve in the present premises situated in Ankara opposite to the entrance of TBMM from Dikmen, between Turkish Coast Guard Command and Turkish Admiralty. There are about eight million documents classified in 20 folders in the ATASE Archive, which is a very important place to elucidate the military history of the Early Modern period and the Republic of Turkey. The oldest document in the collection is from 1853, the most recent is from the 1991 Gulf War. The archive, which has been classified as documents according to the "file procedure", have recently passed the "computerized analytical sorting" procedure as a result of recent works. All of the documents in the classification and presented to the service of the researchers are transferred to the digital medium.

In this paper, it will be discussed two classifications of ATASE known to be including intensive documents about Georgia and Georgians. These are the First World War (BDH) and Independence War (ISH) Collections. In the former, there is a wide range of documents about Georgia and Georgians from the beginning to the end of the World War and even to the Armistice. The existence of a large number of documents on Georgia and Georgians during the period of the Conferences of Trabzon and Batumi particularly in the time of the separation of Caucasus from Russia has a considerable importance. The density of the documents continues to the mid-1910s. In the second (ISH) classification, it could be found the documents about the state of Georgia and Turkish-Georgian relations from the Turkish evacuation of Caucasus after the Armistice to the phase of nationalization and the application of plebiscite in Elviye-i

Selâse- Three Provinces (Kars, Ardahan, Batum), the relations of the parties during the Istanbul Conference, the domination of Britain over the Caucasus and Georgia after Turkey's evacuation of the Caucasus, and finally following Bolshevik occupation of Georgia. Moreover there is also a wide range of documents in this catalogue about the Turkish-Georgian relations in the period from the Treaty of Moscow to the Treaty of Kars. In short, ATASE Archive is an indispensable source of information for the Turkish-Georgian relations, especially for the period between 1914 and 1921.

Key Words: Georgians, Georgia, ATASE Archive, Turkish-Georgian Relations.

Türklerin ve Gürcülerin ilişkilerini, M.Ö. VIII. yüzyıla kadar geriye götürebilmek mümkündür. Kimmer ve İskitlerin Kafkasya ve Anadolu coğrafyasına intikal etme döneminden itibaren başlayan bu ilişkiler, asıl olarak miladî devirlerle birlikte gelişme göstermiş, ilişkiler özellikle Oğuz Türklerinin Anadolu'ya gelişleriyle birlikte iki komşu millet münasebetine dönüşmüştür. Selçuklularla başlayan yoğun münasebetler, Osmanlılar döneminde artarak gelişme göstermiştir. Özellikle Osmanlı devletinin son döneminde devletleşme süreci yaşayarak, Rus Çarlığı'yla bağlantılarını koparan ve bağımsızlık evresine giren Gürcistan, Türkiye ile daha yakın münasebetler yaşamaya başlamıştır. 1917 yılındaki Rus ihtilalleriyle başlayan bu süreç, tarihî Türk ve Gürcü dostluğunun en yakın ve yoğun ilişkilerinin yaşandığı bir evre olmuştur. Tabiatıyla bu "yakın ve yoğun ilişkiler" in Türk arşiv belgelerine yansımaları da aynı yoğunlukta gerçekleşmiştir.

Türkiye ile yakın münasebetleri nedeniyle Gürcüler ve Gürcistan konusunda, ülkemizdeki en zengin arşivlerden birisi, özellikle askerî konuda ilk akla gelen Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi'dir. Kısaca ATASE Arşivi olarak bilinmektedir. 29 Mart 1916 tarihinde "Tarih-i Harb Şubesi" adıyla

İstanbul'da kurulmuştur¹. Müteakiben İstanbul'un işgali ve sonraki süreçteki mücbir sebepler nedeniyle 1923'te Konya'ya nakledilen ve nihayet 1926 tarihinde başkent Ankara'ya taşınan arşiv, 1954 yılından beri bugünkü yerinde, yani Ankara'da TBMM Dikmen giriş kapısının karşısında, Sahil Güvenlik Komutanlığı ile Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın arasındaki binasında hizmet vermektedir. Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi dönemlerinin özellikle askerî evresini aydınlatmak için son derece önemli bir müracaat yeri olan ATASE Arşivi'nde, yaklaşık yirmi adet tasnif halinde², sekiz milyon kadar belge bulunmaktadır. Mezkûr arşivdeki en eski tarihli belge 1853 yılına ait iken, en yenisi 1991 Körfez Savaşı'na dairdir. Önceleri "dosya usulü tasnife" göre belgeleri sınıflandırılmış olan arşiv, yakın zamanlarda yapılan çalışmalar sonucunda "bilgisayara uyarlı analitik tasnif" usulüne geçmiştir. Tasnifte olan ve araştırmacıların hizmetine sunulan belgelerin tamamı dijital ortama aktarılmıştır.

Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri II. Sempozyumu'na sunulan bu bildiri, ATASE Arşivi'nin Gürcüler ve Gürcistan ile ilgili belgelerin yoğun olduğu bilinen iki tasnifinden birincisi üzerinde durulmuştur. Bu iki tasnif; Birinci Dünya Harbi (BDH) ve İstiklâl Harbi (İSH) koleksiyonlarıdır. Bu bildiri, Birinci Dünya Harbi kataloğu ve ihtiva

¹ Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), Arşiv No. 1/16, Klasör No. 1486, Dosya No. 17-109 (332-335/1916-1919).

² Bu tasnifleri şu şekilde aktarmak mümkündür: Osmanlı-Rus Harbi (Kırım Harbi, 1853-1856), Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi (1875-1877), Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi, 1877-1878), Osmanlı-Yunan Harbi (1897), Osmanlı-İtalyan Harbi (Trablusgarp Harbi, 1911-1912), Osmanlı Devri İç Ayaklanmaları (1896-1914), Balkan Harbi (1912-1913), Birinci Dünya Harbi (1914-1918), Türk İstiklâl Harbi (1919-1922), Cumhuriyet Devri İç Ayaklanmaları (1923-1938), Kore Harbi (1950-1953), Kıbrıs Barış Harekâtı (1974), Barış Faaliyetleri, Körfez Savaşı (1991), Haritalar – Albümler, Atatürk Koleksiyonu (E. Semih Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Ankara, 2004, s. 48-51).

ettiği belgeler üzerine temerküz ettirilmiştir³. Bu katalogda genel olarak; savaşın başlangıcından sonuna, özellikle Rus İhtilâllerinden başlayarak meydana gelen gelişmeler, Gürcülerle ilgili istihbarî bilgiler, savaş içerisindeki münasebetler, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmalarına dair ayrıntılar ve hatta mütareke dönemine kadar olan evrede Gürcüler ve Gürcistan mevzuuna ait geniş bir belge yelpazesi yer almaktadır.

Bu tasnifle ilgili olarak Rus İhtilallerine kadar devam eden süreçteki ana gelişmeler ve arşivdeki ilgili evrak şu şekilde izah edilebilir: Cihan Harbi dahilinde Kafkas Cephesi'ne ait harekât ve bölgeyle ilgili istihbarât raporları, Rus hududuna dair bilgiler ve raporlar, Rize-Artvin-Ardahan'ın doğusunda Türk-Rus sınırı boyunca sağlanan bilgiler ve gözetleme raporları, Rus uçaklarıyla atılan ve çeşitli yollarla Türkiye'ye doğu sınırından sokulan beyannameler, Türk Doğu Cephesi'ne dair istihbarat raporları, Rusya'nın siyasî ve askerî durumuyla ilgili raporlar, Ermenilerle ilgili çeşitli bilgi ve raporlar, Ermenice kitap ve haritalar, Ermenilerle ilgili siyasî, coğrafi ve istatistikî bilgi ve raporlar, Rus ahvâli ve ordusu hakkında raporlar, Batum ile ilgili bilgiler ve istihbarat raporları, Kuzey ve Güney Kafkasya'daki siyasî olaylar, askerî teşkilat ve Ermeni mezalimi, Rus-Ermeni-Gürcü ve Kafkas Müslümanlarına dair raporlar, Rus İhtilâlleriyle ilgili bilgi ve istihbarî bilgiler.

Birinci Dünya Harbi koleksiyonunda, Gürcü ve Gürcistan ile ilgili olarak, Rus İhtilâllerinin zuhurundan Brest-Litovsk Barışı'nın imzalanmasına kadar geçen bir yıllık süre zarfındaki belge yoğunluğu ise şu ayrıntılardan oluşmaktadır: Şubat İhtilâli, gelişimi ve sonuçları, ihtilâlde Gürcüler, Rus Duması'nda Gürcü Mebuslar ve hatipler, Geçici Rus Hükümeti ve Kafkasya, Osobiy Zakavkazskiy Komitet'in (OZAKOM) kuruluşu ve üyelerinin Tiflis'e gelişi, Maverâ-yı Kafkasya'da Gürcü Sosyal Demokrat Fırkası başta olmak üzere diğer

³ ATASE Arşivi'nin İSH yani İstiklâl Harbi Kataloğu, başka bir bildirininki konusu olarak istikbalde değerlendirilebilir.

siyasî partiler, Geçici Rus Hükümeti'nin Ermeni ve Türkiye politikaları, Lenin'in Avrupa ve Rusya'daki faaliyetleri ve Ekim İhtilâli, Ekim İhtilâli ve Gürcüler, Gürcü Menşevikleri ve Rusya Müessisler Meclisi, Maverâ-yı Kafkasya'da Rusya'ya muhalefetin yeni merkezi: Tiflis, ZAKAVKOM yani Zakavkazskiy Komissariat'ın kuruluşu ve Kafkasya'nın güneyinin Rusya'dan ayrılma sürecinin başlangıcı, Maverâ-yı Kafkasya'nın müstakilliği konusundaki adımlar ve Tiflis, Tiflis'te Maverâ-yı Kafkasya kanun yapıcı meclisi olan Seym'in kuruluşu ve çalışmaları, Türkiye ile imzalanacak barışın esasları, Brest-Litovsk ve Erzincan Mütarekeleri ve ihtilâller sonrası Türk ve Kafkas taraflarının ilk temasları, Türkiye'nin Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'ne yakınlaşma çabaları ve Gürcüler, Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasında Gürcü faktörü, taraflar arasındaki görüşme yerinin Tiflis'ten Trabzon'a çevrilmesi, 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Barış Antlaşması, Gürcüler ve Türkler. Görüldüğü üzere Rus İhtilâllerinden sonra ATASE Arşivi belgelerinde Kafkasya ve özellikle Gürcülerle ilgili belgelerde önemli bir yoğunluk dikkat çekmektedir.

Ama bu ilişki ve belge yoğunluğu, Trabzon ve Batum Konferansları döneminde zirve yapmakta ve muhtemelen tarihinin en yüksek seviyesine ulaşmaktadır. Bu nedenle Cihan Harbi'nin bu son evresinde, özellikle Brest-Litovsk Barışı'nın hemen akabindeki Trabzon Konferansı ile başlayan bu üçüncü evre hakkında, ATASE Arşivi'ndeki belgelerden bazı örnekler vermek ve ilişkilerin niteliğini ortaya koymak, meselenin anlaşılmasına önemli katkı sağlayacaktır. Hem bu dönem ilişkiler en yüksek seviyede gerçekleştiği gibi, Türk-Gürcü ilişkileri “en sıcak” mertebeye de ulaşmıştır. Trabzon Konferansı bunun başlangıcını teşkil etmektedir. Bu aşamada metot olarak önce bu “sıcak” ilişkilere değinilecek, sonrasında tarafların konferanstaki diğer ilişkileri üzerinde durulacaktır. Trabzon Konferansı'nda Türk ve Gürcü taraflarını birbirine yaklaştıran en önemli mesele, taraflar arasında hakikaten bir “mesele” olan Ermeniler hususudur.

Türkiye ile Maverâ-yı Kafkasya Federasyonu murahhasları arasında yapılan Trabzon Müzakereleri 14 Mart-14 Nisan 1918 tarihlerinde tam bir ay sürdü. Rauf Bey (Orbay) Türk delegasyonu ile birlikte konferansın da başkanlığını yapıyordu, konuk karma heyetin başkanlığını ise Gürcü Akakiİvanoviç Çhenkeli yürütüyordu. Görüşmelerden Gürcüler, Azerbaycan Türkleri ve Ermenilerin temsil ettiği Kafkasya heyeti adına herhangi bir somut gelişme çıkmadı. Bunun sebebi çoğunlukla Ermeniler oldular. Zira Kafkas Seymi'ndeki Ermeniler, Türk Doğu vilayetleriyle ilgili önemli taleplerde bulunuyorlardı ve hatta Osmanlı devletinin işlerine müdahale anlamına gelen istekler ileri sürüyorlardı. Bu nedenle taraflar arasında bir ilerleme olamadı, Türk delegasyonu ile konuk delegasyondaki Gürcülerle bazı konularda önemli yakınlaşmalar ve diyaloglar mevzubahis oldu. Konferansın 16 Mart tarihli üçüncü oturumu sırasında Maverâ-yı Kafkas delegasyonuna Türk delegasyonu tarafından verilen Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kafkasya için mecburî olması gerektiği konusundaki beyanname üzerine, konuk heyet başkanı Gürcü Çhenkeli, 17 Mart 1918 günü için, Rauf Bey'le "hususî ve mahrem" bir görüşme yapma talebinde bulundu⁴. Bu talep Türk heyeti başkanı Rauf Bey tarafından olumlu karşılanmış ve konferansın dördüncü oturumunun başlamasından önce, iki taraf heyet başkanları arasında, biri 17 Mart Pazar⁵ ve diğeri de 19 Mart Salı⁶ günleri olmak üzere iki adet gizli görüşme yapılmıştır.

17 Mart 1918 tarihli ilk görüşmede, Maverâ-yı Kafkas tarafının sulh şartları üzerinde durulmuştur. Bu şartlar bilindiği gibi 1914 Türk-Rus devlet sınırının muhafazası ile Osmanlı devleti dahilinde bir "Türk Ermenistanı"nın⁷ oluşturulmasına dairdi. Çhenkeli, bunların

⁴ ATASE, A. 4-3671, K. 1914, D. 475, F. 4-24; ATASE, A. 4-3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1-30.

⁵ ATASE; A. 4-3671, K. 2921, D. 511, F. 1-33.

⁶ ATASE, A. 4-3671, K. 2921, D. 511, F. 1-140.

⁷ Osmanlıların Vilayât-ı Sitte/Şarkıye dedikleri bölgeye, Ermeniler, Ruslar ve Batı dünyası "Six Armenian Vilayets" veya "Turkish Armenia"

barış şartları olarak ileri sürüleceğini teyid etmiş, bunun üzerine Rauf Bey'le aralarında uzun uzadıya görüşmeler yapılmıştır. Neticede Rauf Bey, Ermenilerle Ermenistan hakkında ileri sürdükleri bakış açısının, Kafkas istiklâli hakkında gelecekte pek vahim sonuçlar vereceğini, Gürcülerin hakiki menfaatlerinin Kafkas Türkleriyle ittihatla bulunduğunu ve Kafkas Ermenilerin ancak Kafkas hükümeti tebasından olmak ve hiçbir imtiyaza sahip olmamak şartıyla mümkün olabileceğini ifade etti. Bu durum karşısında Çhenkeli, o sırada Ermenilerin İngilizlerden sağladıkları nakdî ve fikrî yardımlar sayesinde memleketin dahili asayişini ihlâl ve bir anarşi ortaya çıkaracakları endişesiyle “Türk Ermenistanı” hakkındaki maddeyi Seym'de teklife mecbur kaldıklarını, ancak bu hususta sonuna kadar ısrarcı bulunmayacaklarını üstü kapalı olarak beyan etmiştir. Hatta sözlerinin sonunda Kafkasya'nın istiklâlinin, orada oturan Türklerle birlik tesis edip, Osmanlı Türkleri ve Kafkasya'daki Türk kavimleriyle sıkı münasebetler kurmakla mümkün olabileceğini, bu nedenle de İngilizlerin Osmanlı hükümeti aleyhine olarak yaptıkları teklifleri reddettiklerini ifade etmiştir⁸. Özetle ifade etmek gerekirse Çhenkeli, “Türk Ermenistanı” ile ilgili maddenin Ermeniler sebebiyle teklif edildiğini belirtiyordu.

17 Mart tarihli bu görüşme, Rauf Bey tarafından bir gün sonra Hariciye Nezareti'ne⁹ ve heyetin askerî üyeleri olan Tevfik Salim (Sağlam) ve Hüsrev (Gerede) Beyler tarafından da III. Ordu Kumandanlığı'na iletilmiştir. Gerek Hariciye Nezareti'ne ve gerekse III. Ordu Kumandanı Vehip Mehmet Paşa'ya gönderilen yazıda, bir gün önceki “mahrem görüşme”nin ve bununla ilgili değerlendirmelerin ayrıntıları vardı. Buna göre Çhenkeli, Ermenilerin

demektedirler. Bu kavramların karşılığı olarak kastedilen araziler Türkiye'nin doğusunu oluşturuyordu ve şu vilayetlerden meydana geliyordu: “Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Elazığ ve Sivas” (Ali Emirî, Osmanlı Vilayât-ı Şarkıyesi, İstanbul, 1334/1918, s. 19).

⁸ ATASE, A. 4-3671, K. 2921, D. 511, F. 1-133, 1-134.

⁹ ATASE, A. 4-3671, K. 2921, D. 511, F. 1-133.

elinde çok az miktarda arazi kaldığını, bu nedenle Ermenilerin ısrarları üzerine, Şarkî Anadolu ve bilhassa Türkiye Ermenilerinin himaye ve istiklallerini kazanmaları için gayret ettiklerini belirtiyor, fakat bu meselenin müzakerelerde ikinci derecede bir önemi olduğunu ifade ediyordu. Yani Gürcüler bu konuda fazla ısrarcı olmayacaklardı. Hatta bu konuda bir adım daha ileri giden Çhenkeli, Ermenilerin Kafkasya dahilinde bir “unsur-ı muzır” olduklarını belirtiyor ve onların ancak Türk ve Gürcü unsurlarının kontrolünde bulundurulmak şartıyla, memleket dahilinde herhangi bir karışıklık çıkarmadan yaşayabileceklerine olan inancını ifade ediyordu¹⁰. “Unsur-ı muzır”, zararlı millet, zararlı unsur anlamına geliyordu ki, bu tabir Ermenilerle ortak bir devlet ve hükümet dahilinde bulunan Gürcüler tarafından kullanılıyordu. İşte bu durum, Maverâ-yı Kafkasya'nın dahilî vaziyetindeki gerçek durumu yansıtıyor, konfederasyon içinde bulunan milletlerin birbirlerine karşı beslemiş oldukları gerçek duygu ve düşünceleri yansıtması bakımından son derece büyük bir önem arz ediyordu. Gürcülerden gelen bu samimi yaklaşım ve iki tarafın bakış açılarındaki benzerlik, Hariciye Nezareti'nin Trabzon'daki Türk delegasyonuna gönderdiği yazılara olumlu bir şekilde yansımakta gecikmedi. Nitekim aynı gün Hariciye Nezareti Trabzon'daki delegasyona gönderdiği şifreli bir yazıda, Gürcülerle yapılacak gizli görüşmelerin üzerinde önemle duruyor ve Rauf Bey'e; Gürcülerle kurulan iyi ilişkilerin sürdürülmesine gayret edilmesi ve Müslüman delegeleriyle olduğu gibi onlarla da mahrem görüşmelerde bulunarak, Devlet-i Aliyye'nin gerekirse kendilerine yardımcı olabileceğinin Gürcülere ihsas edilmesi talimatını veriyordu¹¹.

Trabzon Konferansı'nda Gürcülerle 19 Mart tarihinde bir gizli görüşme daha yapıldı. Yine Tevfik Salim ve Hüsrev Beylerin III. Ordu Kumandanlığı'na verdikleri bilgiye göre, görüşme şu şekilde cereyan

¹⁰ ATASE, A. 4-3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1-31, 1-32.

¹¹ ATASE, A. 4-3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1-36.

etmişti: “Bugün tekrar Kafkas heyeti reisi Çhenkeli ile mahremane görüşüldü. Bu görüşmede Rauf Bey, söz konusu hükümetin bir birleşik hükümet olması nedeniyle, Ermenilerin müstakil bir vaziyet almalarının kaçınılmaz olduğunu ve İngiliz yardımıyla bu unsurun Kafkasya’daki diğer milletler için bir bela ve istiklalleri için bir tehlike olacağına altını tekrar çizdi. Çhenkeli Ermenilerin dağıntık bulunmaları ve mühim bir yoğunluk oluşturamayacaklarından bir tehlikeye sebebiyet veremeyeceklerini, ekseriyeti Gürcü ve Müslüman olan bir merkezî hükümetin bunları doğru yolda tutabileceğini ve İngiliz yardımının da Kafkas içişlerine bir müdahale olacağından kabul görmeyeceğinin altını çizdi. Ama memleketlerinin ticaret ve sanayiinin mühim bir kısmının ellerinde bulunması ve tahrikçi bir unsur olan Ermenilerin Kafkasya hükümeti tarafında kazanılmasına çalışmaya da mecbur olduklarını ilave etti. Görüşmenin sonunda, Rauf Bey tarafından yapılan nihaî açıklamada, Kafkasya’da kurulacak merkezî bir hükümette Gürcü ve Müslümanların hakim bir vaziyette tutulmak istendiğine özellikle vurgu yapıldı¹². Bu görüşmeden çıkan sonuç son derece açıktı: Maverâ-yı Kafkasya Federasyonu’nda hakim konumda bulunan Gürcüler, aynı birlik içerisinde buldukları Ermeniler için hiç de iyi niyetler beslemiyorlardı, en azından Ermenilerden memnun değillerdi. Onlar, birtakım nedenlerden dolayı Ermenilere katlanıyorlardı. Sonuç itibarıyla bu iki gizli görüşmeden önemli sonuçlar elde edilmiş, federasyonun gerçek mahiyeti anlaşılmıştı.

Yukarıda da izah edildiği üzere, Türk-Gürcü ilişkileri açısından Trabzon Konferansı bir yakınlaşma ortamı doğurmuş ve iyi münasebetlerin kapısı iyice aralanmıştı. Bunda Rauf Bey’le birlikte, konuk heyetin başkanı Gürcü Akakiİvanoviç Çhenkeli’nin müsbet yaklaşımları son derece etkili olmuştur. Brest-Litovsk Barış’ının kabul edilmemesi ve görüşmelerde bir ilerleme olmaması üzerine başlatılan Türk ileri harekâtını durdurmak için, Çhenkeli kendi inisiyatifiyle

¹² ATASE, A. 4-3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1-146, 1-147.

birtakım tavizlerde de bulunmuş ama Tiflis'e gönderdiği bir yazıda da; "Türkler bizim azamî tavizlerimizi kabul etmezlerse, Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul etmek için yetki istemeyi zarurî hesap ediyorum" demek zorunda kalmıştı¹³. Tiflis'ten yetki isteyen Çhenkeli, bu suretle "barış taraftarı" olduğunu da göstermiş oluyordu¹⁴. Ancak Tiflis'ten gelen cevap, Brest Barışı'nın kabul edilmemesi yönündeydi¹⁵. Bunun üzerine Çhenkeli, Rauf Bey'e haber göndererek, 9 Nisan'da hususî görüşme talebinde bulunmuştu. Öğlen saat 12'de bir araya gelen iki lider, Brest Barışı ve Kafkasya tarafının yaptığı tavizler konusunda görüşmüşler, ancak tavizler Rauf Bey'ce reddedilmiştir. Tiflis'ten de haber gelmemesi üzerine, 10 Nisan tarihinde Çhenkeli, başında bulunduğu delegasyonu toplayarak, meseleyi kendi aralarında görüşmüşler ve "yetkilerini aşarak" ve ancak "oybirliğiyle" Brest-Litovsk Barışı'nın kabul edilmesini kararlaştırmışlardır¹⁶. Çhenkeli bu kararlarını da akşam saatlerinde Rauf Bey başkanlığındaki Türk heyetine bildirmiştir¹⁷. Aynı anda Tiflis'e gönderilen bir yazıyla da hükümet gelişmeden haberdar edilmiştir¹⁸. Böylece tamamen Çhenkeli'nin iyi niyetiyle ve olumlu yaklaşımıyla mesele önemli ölçüde aşılmış ve müzakereler artık Brest-Litovsk Barışı doğrultusunda yürütülecekti. Aynı akşam Trabzon'daki Kafkas delegasyonundan iki Ermeni üye, Hatisyan ve Kaçaznuni Tiflis'e gönderdikleri bir yazıyla, böyle bir kabulü, mevcut şartlar içerisinde "en az kötülük olarak gördüklerini" bildiriyorlardı¹⁹. Ancak Tiflis'in bu durumu kabul etmemesi nedeniyle, Kafkas heyeti Trabzon'dan ayrılma hazırlıklarına başlamış ve Çhenkeli 14 Nisan'da Rauf Bey'e

¹³ Dokumentı i Materyali Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii, Tiflis, 1919, vesika: 76, s. 159-160.

¹⁴ Tasvir-i Efkâr, 28 Nisan 1334/1918, No. 2 438.

¹⁵ ATASE, A. 4-3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1-235.

¹⁶ Dokumentı i Materyalı, ves. 54, s. 112.

¹⁷ ATASE, A. 4-3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-93.

¹⁸ Dokumentı i Materyalı, ves. 83, s. 167.

¹⁹ Dokumentı i Materyalı, ves. 78, s. 160.

veda ziyaretinde bulunmuştur. Çenkeli bu son görüşmede, ayrılıklarının görüşmelerin kesilmesi olarak değil, müzakerelere ara verilmesi şeklinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiş ve en kısa zaman zarfında tekrar görüşme umudunda olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Tiflis'e dönünce barış konusunda davranmaya devam edeceğini de eklemiştir²⁰. Bunu müteakiben heyet aynı günün akşamı (14 Nisan) deniz yoluyla Trabzon'dan ayrılmıştır²¹. Böylece Trabzon Konferansı resmen sona ermiş bulunuyordu. Müzakerelerden bir sonuç elde edilemese de, bu konferans, Türk-Gürcü ilişkileri açısından sıcak bir evrenin başladığı manasına geliyordu.

Bu şekilde iyi münasebetlerin kurulduğu Trabzon Konferansı dönemine ait ATASE Arşivi'nin Birinci Dünya Harbi kataloğunda, tarafların ilişkileriyle ilgili yoğun bir belge mevcudiyeti söz konusudur. Öyle ki bu döneme ait arşive ait yüzlerce daha doğrusu binlerce evrakında tarafların gün gün, hatta saat saat ilişkilerine yer verilmiş, Trabzon'dan İstanbul'a ve III. Ordu Kumandanlığı'na çok yoğun bir enformasyon akışı gerçekleştirilmiştir. Bu belgelerin temel konularını şu şekilde sınıflandırmak mümkündür: Maverâ-yı Kafkasya ile ilgili istihbarat raporları, Komiserlik ve Türkiye'nin yaklaşma çabalarına dair evrak, Mavara-yı Kafkasya'nın Brest-Litovsk Müzakerelerine davetiyle ilgili yazışmalar, Ermeni mezaliminin artması karşısında, Türk tarafının General Prjevalski ve General Odişelidze nezdindeki mezalimi engelleme yazışmaları, taraflar arasında (Türkiye ile Maverâ-yı Kafkasya) barış yapılması için yazışmalar, barışa karar verilmesi ve müzakere mahalli hususu, görüşme yeri olarak Trabzon'un belirlenmesi, Brest Barışının imzalanması, Brest'e göre Elviye-i Selase, Maverâ-yı Kafkasya'nın Brest Barışını reddi, Türkiye'nin Elviye-i Selase'yi tahliye talebiyle ilgili yazışmalar, ayrı barış hususu, Trabzon Görüşmelerinde heyetler

²⁰ Enis Şahin, Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Ankara, 2002, s. 441-442.

²¹ ATASE, A. 4-3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1-248.

ve Trabzon'a geliřmeleri, heyetlerin Trabzon'daki ilk temasları, gayr-ı resmî görüřmeler, heyetlere verilen talimatlar meselesi, müzakereler öncesi Türk tarafının son istihbarat çalıřmaları, konferansın başkanlıęı meselesi, Rauf Bey'in başkanlık mevzuu, konferans müzakereleri (altı oturum), müzakerelerde taraflar arasındaki notalařmalar ve çıkmazlar, Türk ve Gürcü tarafları arasındaki yakınlařmalar ve özel görüřmeler, Ermeni meselesiyle ilgili olarak Türk-Gürcü delegasyonlarının ortak bakıř açıları ve "unsur-ı muzır" hususu, müzakerelere ara verilmesi ve Tiflis'teki geliřmeler, Trabzon'daki Kafkas delegasyonundan küçük bir heyetin Tiflis'e gönderilmesi, Seym'de müzakereler, konferansa ara verilen dönemde Türk ve Gürcü murahhasların Trabzon'daki gizli görüřmeleri, konferansın ikinci evresinde Türkler ve Gürcüler, konferansın son oturumu ve görüřmelere tekrar ara verilmesi, Batum meselesi ve Kafkas delegasyonundaki Müslüman murahhasların Batum'la ilgili Babialî'ye verdikleri muhtıra, Seym'de savař rüzgarları, savařla ilgili geliřmeler karřısında Çhenkeli'nin dostane davranıřları, Maverâ-yı Kafkas heyetinin Brest-Litovsk Barıřı'nı heyet olarak kabul ediři, heyetin Tiflis'e geri çağrılıřı, Trabzon'da son geliřmeler ve konuk heyetin Trabzon'dan ayrılıřı, Türk heyetinin Trabzon'daki çalıřmaları ve İstanbul ile istihbaratı.

İki konferans arası, yani Trabzon ve Batum Konferansları arası dönemde de Türkler ve Gürcüler arasında önemli askerî ve siyasî geliřmeler yařanmıřtır. Bunları anahatlar halinde řu řekilde bir sınıflandırmaya tabi tutulabilir: 12 řubat 1918 tarihinde bařlayan ve yer yer devam eden Türk askerî harekâtı, askerî harekâтта Karadeniz sahilinde ve Doęu Anadolu'da kurtarılan kaza ve vilayetler, 1914 sınırının ařılması ve yer yer 93 harbi sınırlarına ulařılması, Türkiye aleyhine Tiflis'teki propaganda ve geliřmeler, yayınlanan beyannameler, Ermeni faaliyetleri ve savař çıęırtkanlıkları, Türkiye-Maverâ-yı Kafkasya arasında yeni savař ve Batum'un Türkler tarafından ele geçirilmesi, taraflar arasında yeni barıř düşüncesi, Tiflis'te önemli geliřmeler, Türkiye'nin ısrar ve talepleri doęrultusunda Maverâ-yı Kafkasya'da baęımsızlık ilânı: Maverâ-yı

Kafkasya Bağımsız Cumhuriyeti, Maverâ-yı Kafkasya halklarına bağımsızlık bildirgesi, Türkiye'nin yeni cumhuriyeti tanınması, diğer Türk taleplerinin kabul edilmesi, Tiflis'te hükümet değişikliği ve Çenkeli'nin hükümet başkanı oluşu, Türkiye ile Maverâ-yı Kafkasya'nın tekrar barış konferansına karar vermeleri, yeni konferans yeri: Batum, heyetlerin tespiti ve Batum yolculukları, heyetlere verilen talimatlar, bir Şimalî Kafkas heyetinin İstanbul'dan Batum'a gelişi, konferans için son hazırlıklar, Batum'da Almanlar, Batum Konferansı'na Rusların katılma arzuları ve bunun özellikle Gürcülerin itirazları sebebiyle reddedilmesi, konferans için son hazırlıklar.

Trabzon'u müteakiben taraflar arasındaki müzakerelere yeni evsahipliği yapacak olan yer Batum'du. Batum Konferansı 11 Mayıs 1918 tarihinde başladı ve o günkü resmî oturum, konferansın tek resmî oturumuydu. O günden sonra resmî oturumlarda müzakere yapılmadı, konferans bu tarihten sonra gündem dışı nota teatileriyle devam etti. Nota teatileri 26 Mayıs'ta Gürcistan'ın federasyonu parçalayıp, bağımsızlık ilan etmesine kadar sürdü. Gürcistan'ın Azerbaycan ve Ermenistan devletlerinin bağımsızlık ilan etmeleri takip etti. Ama Türk tarafının konferansla ilgili beklentileri devam ettiği için, federasyon parçalansa da reel durumda herhangi bir değişiklik olmadığı taraflara bildirildi. Yeni üç devlet ile Türkiye'nin barış müzakereleri 26 Mayıs'ta Seym'in ve Komiserlik'in parçalanmasından sonra ayrı ayrı devam etti. Sürdürülen bu müzakereler neticesinde Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya ile Osmanlı devleti arasında 4 ve 8 Haziran 1918 tarihlerinde Batum'da müşterek ve münferit olarak toplamda 20 adet antlaşma imza edildi. Bu antlaşmalar, Rusya'nın da yokluğunda, Kafkasya'da Türkiye'nin üstünlüğünün altını çizen gelişmelerdi. Nitekim Batum Konferansı'nın başlangıcından, Batum Antlaşmalarının imzalanmasına kadarki yaklaşık bir aylık dönemde, Türk ve Gürcü tarafları arasındaki ilişkiler oldukça yoğundur ve ATASE Arşivi belgelerine önemli yansımaları olmuştur. Bu dönemki ilişkilerin

mezkûr askerî arşive yansımalarını ve konuyla ilgili belli başlı belge gruplarını şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

Türkiye ve Maveray-ı Kafkasya hükümeti arasında barışla ilgili son yazışmalar ve Batum Konferansı'nın toplanması (11 Mayıs), konferansın tek resmî oturumu, Türk tarafının konferanstaki yeni talepleri, konferans resmî oturumunun sona ermesi ve gündemdışı gelişmeler, nota teatileri ve Türkiye'nin taleplerinde ısrar etmesi, Almanya'nın arabuluculuk teşebbüsleri ve Gürcülerle ilgisi, Maveray-ı Kafkas Federasyonu'nun dağılmasından önce Batum'daki son gelişmeler, federasyonun dağılma süreci, Gürcistan ve ayrılığa giden yol, Seym'in kendisini feshetmesi ve Gürcüler, Türk heyetinin 26 Mayıs tarihli nihaî ultiyatı, Maveray-ı Kafkasya'da müstakil cumhuriyetler: Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan, Batum müzakerelerine ayrı heyetler halinde devam edilmesi, Türk-Gürcü, Türk Azerî, türk-Ermeni ve Türk-Şimalî Kafkas müzakereleri, müzakerelerin sona ermesi, Batum ve Poti'de Gürcü-Alman müzakereleri, Gürcistan'ın Almanya kontrolünü kabul etmesi ve Berlin'e giden Gürcü heyeti, Batum'da Türk ve Gürcistan antlaşmaları (2 müşterek, 6 münferit), Batum'da diğer antlaşmalar (2 müşterek, 12 münferit), Batum Antlaşmalarının dökümü, müşterek antlaşmalar (2) ve münferit antlaşmalar (18), Batum Antlaşmaları sonrası Türk-Gürcü ilişkileri, Türkiye'nin diğer Kafkas cumhuriyetleriyle ilgileri, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Azerbaycan'a yardım ve İslâm ordusunun teşkili, Türk-Ermeni ilişkileri ve Ermenilerle Gümrü'de yapılan müzakereler ve imzalanan protokoller (Haziran-Temmuz 1918), Batum Antlaşmaları sonrası Türkiye'nin doğu sınırı, Türk-Gürcü sınırının tespitiyle ilgili gelişmeler ve nihayet 1918 yılının ikinci yarısında önemli bir teşebbüs olan ama gerçekleşme imkânı bulamayan İstanbul Konferansı ve bununla ilgili yazışmalar. Ancak bu kısımdaki belge yoğunluğunun Batum Antlaşmalarıyla zirveye ulaştığı ve ondan sonra Türk-Gürcü ilişkileriyle ilgili belgelerin azalış gösterdiğinin de belirtilmesi gerekmektedir. 1918 yılının son

çeyreğiyle birlikte yoğunluk daha çok Kafkasya'nın Türk askerî birlikleri tarafından tahliye edilmesiyle alakalıdır²².

Görüldüğü üzere Türk Genelkurmay Arşivi ATASE'de, Türk-Gürcü İlişkileriyle ilgili çok zengin bir evrak koleksiyonu mevcuttur. Bu belge yoğunluğu, Rus İhtilallerinden Batum Antlaşmaları sonrasına kadar olan evrenin tüm detaylarını ortaya koyacak niteliktedir. Hatta bu evre, Gürcistan'ın bağımsız olma arifesi ve bağımsızlığın gerçekleştirilme dönemi olması, buna karşılık Türkiye'nin eski ve köklü bir devlet olması nedeniyle, elindeki belge yoğunluğunun çok daha zengin olması sonucunu doğurmuştur. Yani genç bir devlet olan Gürcistan'ın elindeki teknik imkânların kısıtlı olması, buna karşılık Türkiye'nin imkânlarının geniş olması ve Türk iletişim hatlarının kullanılması, Türkiye'yi belge zenginliği açısından daha ön plâna yükseltmektedir. Bu nedenle Gürcistan Cumhuriyeti'nin kurulma arifesinde ve kuruluş sürecinde olduğu bu evre için, Genelkurmay ATASE Arşivi'nin önemi, diğer arşiv vesikalarıyla mukayese edilemeyecek kadar zengindir. Bu dönemi çalışan Türk ve Gürcü araştırmacılar için vazgeçilmez bir kaynak durumundadır.

Batum Konferansı ve Batum Antlaşmalarıyla sonlanan bu süreç, Türkiye'ye Kafkasya'da büyük bir üstünlük sağladı. Rusya'nın yokluğu da Türkiye'nin bölge üzerindeki etkilerini artırmıştır. Gerçi aynı sıralarda "Türkiye'nin müttefiki durumundaki Almanya"nın Rusya ile kurmuş olduğu diyalog ve sonrasında 27 Ağustos 1918 tarihinde taraflar arasında imzalanmış olan antlaşma, "uluslararası ilişkilerin değişmez esaslarından birisi"ni tekrar gözler önüne seriyordu. Nitekim belirtilen tarihte "BrestLitovskAntlaşması'na Ek" adını taşıyan ve Kafkasya'yı Rusya ile birlikte çeşitli nüfuz bölgelerine

²² Bu gelişmelerin ayrıntıları için bkz. Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, 2001; Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Ankara, 2014; Mustafa Sarı, "I. Dünya Savaşı'ndan Sonra Ahıska ve Civarında Türk Teşkilatlanması (Ekim 1918-Nisan 1919)" *Yeni Türkiye*, VIII/78 (2015), s. 309-323.

ayırarak, bu paylaşımında önemli bir pay elde eden Almanya, büyük bir devlet olarak müttefikini değil, devlet menfaatlerini ön planda tuttuğunu da göstermiş oluyordu²³. Türkiye hem Almanya'nın bu ikiyüzlü politikası, hem de Cihan Harbi'ni mağlup olarak kapamasının etkisiyle, 1918 yılı son çeyreği itibariyle Kafkasya üzerindeki etkisini büyük ölçüde kaybetmiştir. Tabiidir ki bu durum, Almanya için de geçerli olmuş ve Almanya bölgedeki hiçbir menfaatini gerçekleştiremediği gibi, İtilaf devletleri karşısında çok ağır bedeller ve ağır tazminatlar ödemek zorunda kalmıştır.

Sonuç itibariyle Mondros Mütarekesi ile başlayan gelişmeler zinciriyle Türkiye Kafkasya ile bağlarını uzun süreliğine dondurmuş ve bölgeden çekilmek zorunda kalmış, Rusya ise Gürcistan'ın da içinde bulunduğu Güney Kafkas devletlerini 1920-1921 sürecinde uzun süreliğine sovyetleştirmiştir. Bu süreç zarfında Türk-Gürcü ilişkilerinin, tarihinin en zayıf evresi olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. İlişkiler ancak XX. yüzyılın son evresinde Sovyet Rusya'nın parçalanması ve ülkeyi oluşturan cumhuriyetlerin bağımsızlığını kazanmasından sonra normalleşebilecek, iki komşu olan Türkiye ile Gürcistan'ın ilişkileri, iki dost ve yakın iki komşu ülke ilişkileri hüviyetini kazanabilecektir. Geçen yıl (2016) Ahışa'da ve bu yıl da (2017) Trabzon'da yapılan bu toplantılar, bu sıcak dostluğun en güzel örneklerindedir ve bu toplantıların da bu iki komşu ülkenin sıcak ilişkilerine ciddi olumlu etkiler yapacağı ve bu sıcaklığı daha da artıracığına dair umutlar, bu satırların yazarının en önemli beklentilerindedir.

²³ Bu gelişmelerin ayrıntıları için bkz. Enis Şahin, *Diplomasi ve Sınır: Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri – 1918*, İstanbul, 2005, s. 322-330.

ქართველებსა და თურქებს შორის ურთიერთობის ისტორიისათვის თვალის მიდევნება ჩვენს წელთაღრიცხვამდე VIII საუკუნეებამდეა შესაძლებელი. კიმირიელების და სკვითების კავკასიასა და ანატოლიაში გადასვლით დაწყებული ეს ურთიერთობები, ძირითადად გვიან პერიოდებში განვითარდა, როდესაც ოღუზები ანატოლიაში მოვიდნენ. სელჩუკების დროს დაწყებული ინტენსიური ურთიერთობა, ოსმალების დროს კიდევ უფრო ხშირი გახდა. განსაკუთრებით ოსმალეთის სახელმწიფოს არსებობის ბოლო ეტაპზე, როდესაც სახელმწიფოს ჩამოყალიბების მცდელობისას საქართველომ გაწყვიტა კავშირი ცარისტულ რუსეთთან და დამოუკიდებელი ცხოვრება დაიწყო, თურქეთთან უფრო ახლო ურთიერთობებს ჩაეყარა საფუძველი. ეს პერიოდი, რომელიც 1917 წელს რუსეთში რევოლუციის შემდეგ დაიწყო, ქართველებსა და თურქებს შორის მეგობრობის ყველაზე ახლო და მჭიდრო ურთიერთობის ხანად იქცა. ბუნებრივია, ეს „ყველაზე ახლო და მჭიდრო ურთიერთობა“ თურქულ საარქივო დოკუმენტებში შესაბამისად აისახა.

თურქეთთან ახლო ურთიერთობიდან გამომდინარე ჩვენს ქვეყანაში ყველზე მდიდარი არქივი საქართველოსა და ქართველების შესახებ თემის საკვლევად, განსაკუთრებით კი სამხედრო თემაზე, არის გენერალური შტაბის სამხედრო ისტორიის და სტრატეგიული კვლევების განყოფილების არქივი, იგი უფრო ცნობილია როგორც ATASE. დაარსდა სტამბოლში 1916 წლის 29 მარტს როგორც „სამხედრო ისტორიის სამმართველო“.¹ სტამბოლის ოკუპაციის დროს წარმოქმნილი მიზეზების გამო არქივი 1923 წელს ჯერ კონიაში, ხოლო 1926 წელს ანკარაში გადაიტანეს. 1954 წლიდან იგი ფუნქციონირებს ანკარაში, თურქეთის დიდი ეროვნული კრების შენობის მოპირდაპირე მხარეს, სანაპირო დაცვის სარდლობისა და სამხედრო-საზღვაო ძალების სარდლობის შენობებს შორის. უახლესი და თურქეთის რესპუბ-

¹ Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), Arşiv No. 1/16, Klasör No. 1486, Dosya No. 17-109 (332-335/1916-1919).

ლიკის პერიოდების და განსაკუთრებით სამხედრო ისტორიის საკითხების შესასწავლად აუცილებელია ATASE-სარქივში მუშაობა. აქ ინახება დაახლოებით 8 მლნ დოკუმენტი, რომელიც დაყოფილია 20 განყოფილებად.² ხსენებულ არქივში ყველაზე ძველი დოკუმენტი 1853 წლით თარიღდება, ხოლო ყველაზე ახალი 1991 წლით, რომელიც სპარსეთის ყურის კრიზისის დროინდელია. თავდაპირველად დოკუმენტები საქმეების მიხედვით იყო კლასიფიცირებული, ბოლო დროს ჩატარებული სამუშაოების შედეგად კომპიუტერიზაციის შესაბამის კლასიფიცირების ანალიტიკურ მეთოდზე გადავიდნენ. კლასიფიცირებული და მკვლევარებისთვის გაცემული ყველა დოკუმენტი გაციფრულებულია.

ქართულ-თურქული ურთიერთობების მეორე საერთაშორისო სიმპოზიუმზე წარმოდგენილ ამ მოხსენებაში შევჩერდებით ATASE არქივის იმ ორი განყოფილებიდან ერთერთზე, რომლებშიც, როგორც ცნობილია მრავლად არის დაცული დოკუმენტები საქართველოსა და ქართველების შესახებ. ესენია პირველი მსოფლიო ომის (BDH) და განმათავისუფლებელი ბრძოლის (ISH) კოლექციები. ეს მოხსენება პირველი მსოფლიო ომის კატალოგსა და მასში შემავალ დოკუმენტებზეა კონცენტრირებული.³ ამ

² ეს განყოფილებები შემდეგია: რუსეთ-ოსმალეთის ომი (ყირიმის ომი 1853-1856), ოსმალეთ-სერბეთ-ჩერნოგორიის ომი (1875-1877), რუსეთ-ოსმალეთის ომის (93 წლის ომი 1877-1878), ოსმალეთ-საბერძნეთის ომი (1897), ოსმალეთ-იტალიის ომი (ტრიპოლიტანიის ომი (1911-1912), ოსმალეთის პერიოდის შიდა აჯანყებები (1896-1914), ბალკანეთი ომი (1912-1913), პირველი მსოფლიო ომი (1914-1918) თურქეთის განმანთავისუფლებელი ომი (1919-1922), რესპუბლიკის პერიოდის შიდა აჯანყებები (1923-1938), კორეის ომი (1950-1953), კვიპროსის სამშვიდობო მისია (1974), სამშვიდობო მისიები, სპარსეთის ყურის ომი (1991), რუკები და ალბომები, ათათურქის კოლექცია E. Semih Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Ankara, 2004, s. 48-51

³ ATASE არქივში ISH ანუ განმათავისუფლებელი ბრძოლის კატალოგი, სხვა მოხსენების თემა შეიძლება გახდეს

კატალოგში დაცულია საქართველოსა და ქართველების შესახებ თემაზე დოკუმენტების ფართო სპექტრი, რომელიც უმთავრესად წარმოადგენს მასალებს ომის დასაწყისიდან მის დასრულებამდე, განსაკუთრებით რუსეთში რევოლუციების შემდეგ განვითარებული მოვლენების კონტექსტში, მათ შორის ქართველებთან დაკავშირებულ სადაზვერვო ცნობებს, ომის მსვლელობისას წარმოებულ მოლაპარაკებებს, ტრაპიზონისა და ბათუმის კონფერენციებსა და ხელშეკრულებებთან დაკავშირებულ დეტალებს, ასევე ცეცხლის შეწყვეტის შეთანხმებამდე პერიოდს.

არქივის ამ განყოფილებაში რუსეთის რევოლუციამდე განვითარებული ძირითადი მოვლენების ამსახველი დოკუმენტებია თავმოყრილი და შემდეგი სახით არის დაჯგუფებული: მსოფლიო ომის კავკასიის ფრონტზე განხორციელებული ოპერაციები და რეგიონთან დაკავშირებული სადაზვერვო ანგარიშები, რუსეთის საზღვართან დაკავშირებული ცნობები და ანგარიშები, რიზე-ართვინი-არტაანის აღმოსავლეთით მდებარე რუსეთ-თურქეთის საზღვრის შესახებ მოპოვებული ინფორმაცია და დაკვირვების ანგარიშები, რუსული თვითმფრინავებიდან გადმოყრილი და სხვადასხვა გზებით თურქეთში აღმოსავლეთ საზღვრიდან შემოტანილი პროკლამაციები, თურქეთის აღმოსავლეთ ფრონტთან დაკავშირებული სადაზვერვო ანგარიშები, რუსეთის პოლიტიკური და სამხედრო მდგომარეობის შესახებ ანგარიშები, სომხებთან დაკავშირებული სხვადასხვა ცნობები და ანგარიშები, სომხური წიგნები და რუკები, სომხებთან დაკავშირებული პოლიტიკური, გეოგრაფიული და სტატისტიკური ცნობები და ანგარიშები, რუსეთში არსებული სიტუაციისა და რუსული არმიის შესახებ ანგარიშები, ბათუმის შესახებ ცნობები და სადაზვერვო ანგარიშები, ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიაში განვითარებული პოლიტიკური მოვლენები, სამხედრო სტრუქტურა და სომხების ძალადობა, ანგარიშები რუსების, სომხების, ქართველების და ჩრდილოკავკასიელების შესახებ, რუსეთის რევოლუციების შესახებ ცნობები და სადაზვერვო მონაცემები.

პირველი მსოფლიო ომის კოლექციაში, საქართველოსთან და ქართველებთან დაკავშირებით შეიმჩნევა დოკუმენტების რაოდენობის ზრდა რუსეთის რევოლუციებიდან ბრესტ-ლიტოვსკის სამშვიდობო ხელშეკრულების ხელმოწერამდე ერთწლიან პერიოდში. ეს დოკუმენტები ასე ნაწილდება: თებერვლის რევოლუცია, განვითარება და შედეგები, ქართველი რევოლუციონერები, ქართველი წარმომადგენლები და ორატორები რუსეთის სახელმწიფო დუმაში, რუსეთის დროებითი მთავრობა და კავკასია, ოზაკომის დაარსება და მისი წევრების ჩასვლა თბილისში, ამიერკავკასიაში მოქმედი ქართული სოციალ-დემოკრატიული და სხვა პოლიტიკური პარტიები, რუსეთის დროებითი მთავრობის სომხური და თურქული პოლიტიკა, ლენინის მოქმედება რუსეთსა და ევროპაში და ოქტომბრის რევოლუცია, ოქტომბრის რევოლუცია და ქართველები, ქართველი მენშევიკები და რუსეთის დამფუძნებელი კრება, ამიერკავკასიაში რუსეთის ახალი ოპოზიციური ცენტრი - თბილისი, ამიერკავკასიის კომისარიატის დაარსება და სამხრეთ კავკასიის რუსეთიდან გამოყოფის პროცესის დაწყება, ნაბიჯები ამიერკავკასიის გამოყოფისთვის და თბილისი, თბილისში ამიერკავკასიის საკანონმდებლო ორგანოს - სეიმის დაარსება და მისი საქმიანობა, თურქეთთან ხელმოსაწერი სამშვიდობო დებულებები, ბრეს-ლიტოვსკის და ერზინჯანის დროებითი ზავი და რევოლუციის შემდგომ პირველი კავშირი კავკასიასა და თურქეთს შორის, თურქეთის ამიერკავკასიის კომისარიატთან დაახლოების მცდელობები და ქართველები, კავკასიის რუსეთისგან გამოყოფაში ქართული ფაქტორი, თბილისის შეცვლა ტრაპიზონით მხარეებს შორის მოლაპარაკებების გამართვისთვის. 1918 წლის 3 მარტის ბრესტ-ლიტოვსკის შეთანხმება, ქართველები და თურქები. ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ შეიმჩნევა რუსეთის რევოლუციების შემდეგ ATASE დოკუმენტებში კავკასიის და განსაკუთრებით საქართველოს შესახებ დოკუმენტების რაოდენობის ზრდა.

ამ კავშირმა და დოკუმენტების რაოდენობამ თავის პიკს ტრაპიზონის და ბათუმის კონფერენციების მსვლელობისას მიაღწია და დიდი ალბათობით ისტორიის მანძილზე ეს იყო ყველაზე მაღალი დონე. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ საკითხის უკეთ გაგებისთვის საინტერესო იქნება მსოფლიო ომის ამ ბოლო ეტაპის, განსაკუთრებით ბრესტ-ლიტოვსკის სამშვიდობო ხელშეკრულების დადების შემდეგ ტრაპიზონის კონფერენციით დაწყებულ ამ მესამე ეტაპის შესახებ ATASE არქივის დოკუმენტებიდან რამდენიმე მაგალითის გამოყენებით ვაჩვენოთ არსებული კავშირის ხარისხი. ამ პერიოდის კავშირების ყველაზე მაღალ დონეზე განხორციელებასთან ერთად ქართულ-თურქულმა ურთიერთობამ „ყველაზე ცხელ“ საფეხურსაც მიაღწია. ამის დასაწყისად იქცა ტრაპიზონის კონფერენცია. ამ ეტაპზე ჯერ შევხებით ამ „ცხელ“ ურთიერთობებს, შემდეგ კი შევჩერდებით კონფერენციაზე მხარეების სხვა კავშირებზე. ტრაპიზონის კონფერენციაზე ქართულ და თურქულ მხარეს შორის დაახლოების ყველაზე მნიშვნელოვანი პრობლემა მართლაც სომხების საკითხი იყო.

თურქეთისა და ამიერკავკასიის ფედერაციის დელეგატებს შორის გამართული მოლაპარაკებები ტრაპიზონში 1918 წლის 14 მარტსა და 14 აპრილს შორის, ზუსტად ერთი თვე მიმდინარეობდა. თურქულ დელეგაციას ხელმძღვანელობდა და ამავდროულად კონფერენციას უძღვებოდა რაუფ ბეი (ორბაი), ხოლო სტუმრების გაერთიანებულ დელეგაციას მეთაურობდა აკაკი ჩხენკელი. კავკასიის წარმომადგენელ ქართველებთან, აზერბაიჯანელებთან და სომხებთან მოლაპარაკებებზე რაიმე კონკრეტული წინსვლის მიღწევა ვერ მოხერხდა. ამის ძირითადი მიზეზი სომხები იყვნენ. იმიტომ რომ კავკასიის სეიმში მყოფ სომხებს თურქეთის აღმოსავლეთ ვილაიეთებთან დაკავშირებით ჰქონდათ მოთხოვნები და მეტიც, მათი გაჟღერებული სურვილები ოსმალეთის საშინაო საქმეებში ჩარევის ტოლფასი იყო. ამიტომ მხარეებს შორის რაიმე წინსვლა ვერ მოხდა, თუმცა თურქულ დელეგაციასა და ქართველ სტუმრებს შორის ზო-

გიერთ საკითხზე მნიშვნელოვანი დაახლოება და დიალოგის დაწყება მოხერხდა. 16 მარტს, კონფერენციის მესამე სამუშაო დღეს თურქულმა მხარემ ამიერკავკასიის ფედერაციის დელეგაციას წარუდგინა დეკლარაცია, რომ ბრესტ-ლიტოვსკის შეთანხმების შესრულება კავკასიისთვის სავალდებულო იყო. რის შემდეგაც სტუმარი დელეგაციის ხელმძღვანელმა აკაკი ჩხენკელმა სთხოვა რაუფ ბეის 1918 წლის 17 მარტისთვის ჩაეტარებინათ „სპეციალური და საიდუმლო“ შეხვედრა.⁴ თურქული დელეგაციის ხელმძღვანელი რაუფ ბეი დათანხმდა ამ თხოვნას და ორი დელეგაციის მეთაურს შორის გაიმართა ორი საიდუმლო შეხვედრა. ერთი 17 მარტს კვირა დღეს,⁵ კონფერენციის მეოთხე სამუშაო დღის დაწყებამდე, ხოლო მეორე 19 მარტს, სამშაბათს.⁶

1918 წლის 17 მარტს პირველი შეხვედრისას განიხილეს ამიერკავკასიის მხარის სამშვიდობო პირობები. როგორც ცნობილია, ეს პირობები ითვალისწინებდა 1914 წლის რუსეთ-თურქეთის საზღვრის შენარჩუნებას და ოსმალეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში „თურქეთის სომხეთის“⁷ ჩამოყალიბებას. ჩხენკელმა დაადასტურა ამ პირობების წამოყენების საკითხი და რაუფ ბეისთან ერთად მათ შესახებ ხანგრძლივად დეტალურად ისაუბრა. შედეგად რაუფ ბეიმ აღნიშნა, რომ კავკასიის დამოუკი-

⁴ ATASE, A. 4-3671, K. 1914, D. 475, F. 4-24; ATASE, A. 4-3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1-30.

⁵ ATASE; A. 4-3671, K. 2921, D. 511, F. 1-33.

⁶ ATASE, A. 4-3671, K. 2921, D. 511, F. 1-140.

⁷ ოსმალეების მიერ „ვილაიეთი სითე/შარქიე“ (ექვსი/აღმოსავლეთ ვილაიეთები) მოხსენიებულ რეგიონს სომხები, რუსები და დასავლეთის სამყარო უწოდებდა “Six Armenian Vilayets” (6 სომხური ვილაიეთი) ანუ “Turkish Armenia” (თურქეთის სომხეთი). ტერიტორია, რომელიც ამ ტერმინის ქვეშ იგულისხმებოდა, მოიცავდა თურქეთის აღმოსავლეთ ნაწილს და შედგებოდა შემდეგი ვილაიეთებისგან: არზრუმის, ვანი, ბითლისის, დიარბაქირის, ელაზილის და სივასის (Ali Emiri, Osmanlı Vilayât-ı Şarkıyesi, İstanbul, 1334/1918, s. 19).

დებლობის შემთხვევაში სომხეთთან დაკავშირებული მიდგომებით სამომავლოდ შეიძლება სახიფათო შედეგების მიღება, რომ ქართველების ნამდვილი ინტერესი კავკასიის მუსლიმებთან გაერთიანება დასომხებისმხოლოდ კავკასიის მთავრობის ქვეშევრდომად დარჩენა იყო აუცილებელი და რომ სხვაგვარ დათმობებზე ისინი ვერ წავიდოდნენ. ამ ვითარების საწინააღმდეგოდ ჩხენკელმა განაცხადა, რომ სომხები ინგლისელებისგან იღებდნენ ფულად და ინტელექტუალურ დახმარებას, რის გამოც ქვეყნის შიგნით საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვისა და ანარქიის თავიდან ასაცილებლად სეიმი იძულებული იყო „თურქეთის სომხეთის“ შესახებ მუხლი დაეტოვებინა მოთხოვნათა სიაში, თუმცა არაპირდაპირ მიანიშნა, რომ აღნიშნულ საკითხზე ძალიან არ გაჯიუტდებოდნენ. თანაც საუბრის ბოლოს განაცხადა, რომ კავკასიის დამოუკიდებლობის შემთხვევაში შესაძლებელია იქ მცხოვრები თურქების გაერთიანება და ოსმალეთის თურქებსა და კავკასიაში მცხოვრებ თურქულ ხალხებს შორის მჭიდრო კავშირის დამყარება, ამისათვის კი საჭირო იყო ინგლისელების მიერ ოსმალეთის მთავრობის წინააღმდეგ შემოთავაზებული პირობების უარყოფა.⁸ მოკლედ რომ ვთქვათ, ჩხენკელის განცხადებით „თურქეთის სომხეთის“ შესახებ მუხლი მხოლოდ სომხების ინიციატივით იყო წამოყენებული.

17 მარტის ამ შეხვედრის შესახებ რაუფ ბეიმ მეორე დღესვე შეატყობინა საგარეო საქმეთა სამინისტროს,⁹ ხოლო დღეგაციის სამხედრო წევრებმა თევფიკ სალიმ ბეიმ (საღლამი) და ჰუსრევ ბეიმ (გერედე) მესამე არმიის სარდლობას. როგორც საგარეო საქმეთა სამინისტროში, ისე მესამე არმიის სარდალს ვეჰიბ მეჰმედ ფაშასთვის გაგზავნილ წერილებში ეწერა წინა დღით ჩატარებული „საიდუმლო შეხვედრის“ დეტალები და შეფასებები. ამის მიხედვით ჩხენკელი აცხადებდა, რომ სომხების ხელში ძალიან მცირე ტერიტორია იყო დარჩენილი და

⁸ ATASE, A. 4-3671, K. 2921, D. 511, F. 1-133, 1-134.

⁹ ATASE, A. 4-3671, K. 2921, D. 511, F. 1-133.

ამიტომ ითხოვდნენ დაჟინებით აღმოსავლეთ ანატოლიის და განსაკუთრებით თურქეთის სომხების მფარველობასა და დამოუკიდებლობას, თუმცა, მოლაპარაკებებზე ამ საკითხს მეორეხარისხოვანი ადგილი ეჭირა. ანუ ქართველები ამ საკითხში ზედმეტად მომთხოვნები არ იქნებოდნენ. ამასთანავე, ჩხენკელი კიდევ უფრო შორს წავიდა და განაცხადა, რომ სომხები კავკასიაში „უნსურუ მუზირი“ იყვნენ და ისინი სამშობლოში მხოლოდ ქართული და თურქული კონტროლის ქვეშ, ყოველგვარი წინააღმდეგობის შეუქმნელობის პირობით შეძლებდნენ ცხოვრებას.¹⁰ ტერმინ „უნსურუ მუზირი“ ანუ მტრულ ელემენტს ქართველები უწოდებდნენ სომხებს, რომლებთან ერთადაც ერთ საერთო სახელმწიფოში და მთავრობაში იყვნენ. ეს სიტუაცია ასახავდა ამიერკავკასიაში არსებულ ნამდვილ ვითარებას, კონფერენცია მონაწილე ერების ერთმანეთის მიმართ განცდილი გრძნობების და შეხედულებების ასახვის თვალსაზრისით ძალიან დიდ მნიშვნელობას იძენდა. ქართველების მხრიდან წამოსული დაახლოების ამ სურვილმა და ორი მხარის შეხედულებების მსგავსებამ არ დააგვიანა და დადებითად აისახა საგარეო საქმეთა სამინისტროს მიერ ტრაპიზონში თურქეთის დელეგაციისთვის გამოგზავნილ წერილში. მართლაც, იმავე დღეს ტრაპიზონში თურქული დელეგაციისთვის გაგზავნილ დამიფრულ წერილში, საგარეო საქმეთა სამინისტრო ყურადღებას ამახვილებდა ქართველებთან წარმოებულ საიდუმლო მოლაპარაკებაზე და რაუფ ბეის აძლევდა ინსტრუქციას დიდი გულმოდგინებით გაეგრძელებინა ურთიერთობა ქართველებთან და ისევე როგორც მუსლიმ დელეგატებთან, ქართველებთანაც ეწარმოებინა საიდუმლო მოლაპარაკებები, ეგრძნობინებინა ქართველებისთვის, რომ ოსმალეთი საჭიროების შემთხვევაში მათ დახმარებას გაუწევდა.¹¹

¹⁰ ATASE, A. 4-3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1-31, 1-32.

¹¹ ATASE, A. 4-3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1-36.

ტრაპიზონის კონფერენციის მიმდინარეობისას, 19 მარტს კიდევ ერთხელ გაიმართა საიდუმლო შეხვედრა ქართველებთან. თევფიკ სალიმ ბეისა და ჰუსრევ ბეის მიერ მესამე არმიის სარდლობაში გაგზავნილი ცნობიდან ჩანს, როგორ მიმდინარეობდა ეს შეხვედრა: „დღეს კიდევ ერთხელ მოხდა საიდუმლო შეხვედრა კავკასიის დელეგაციის ხელმძღვანელ ჩხენკელთან. ამ შეხვედრისას რაუფ ბეიმ განაცხადა, რომ შეუძლებელი იყო სომხების საკითხის დამოუკიდებლად განხილვა, რადგან ისინი ერთიან მთავრობაში იყვნენ და კიდევ ერთხელ გაუსვა ხაზი, რომ სომხები ინგლისელების დახმარებით საფრთხეს წარმოადგენდნენ კავკასიის სხვა ერებისთვის და ქვეყნის დამოუკიდებლობისთვის. ჩხენკელი ამტკიცებდა, რომ სომხები დაქსაქსულები იყვნენ და იმის გამო, რომ არ შეეძლოთ მნიშვნელოვანი სიმრავლის შექმნა, საფრთხეს არ წარმოადგენდნენ. ცენტრალურ მთავრობაში უმრავლესობას ქართველები და მუსლიმები შეადგენდნენ, რომელთა სწორ გზაზე დაყენება და ინგლისელებისთვის კავკასიის შიდა საქმეებში ჩარევის დაუშვებლობა შესაძლებელი იყო. თუმცა აღინიშნა, რომ ქვეყნის ვაჭრობის და მრეწველობის მნიშვნელოვანი ნაწილი მათ ხელში იყო და საკუთარი წამქეზებლური ხასიათის გამო სომხებმა მოახერხეს კავკასიის მთავრობის საკუთარ მხარეზე გადაბირება. შეხვედრის დასასრულს, რაუფ ბეიმ დასკვნით სიტყვაში ხაზი გაუსვა, რომ ისურვებდა კავკასიაში ჩამოსაყალიბებელ ცენტრალურ მთავრობაში წამყვანი პოზიციების ქართველების და მუსლიმების ხელში გადასულიყო.¹² ამ შეხვედრების შედეგები ცხადია: ამიერკავკასიის ფედერაციის მთავრობაში ხელმძღვანელ პოზიციაზე მყოფ ქართველებს, ამავე გაერთიანებაში მყოფი სომხების მიმართ კეთილი სურვილები არ ჰქონდათ, სულ ცოტა ისინი სომხებით კმაყოფილი არ იყვნენ. ისინი სხვადასხვა მიზეზების გამო ემორჩილებოდნენ სომხებს. საბოლოო ჯამში ამ ორი

¹² ATASE, A. 4-3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1-146, 1-147.

ფარული შეხვედრიდან მნიშვნელოვანი დასკვნები გაკეთდა და ფედერაციის ჭეშმარიტი ინტერესები იქნა გამოვლენილი.

როგორც ზემოთ განხილულიდან ჩანს, ქართულ-თურქული ურთიერთობის თვალსაზრისით, ტრაპიზონის კონფერენციამ შექმნა დაახლოების გარემო და კარი გაუღო მხარეებს შორის მჭიდრო კავშირების დამყარებას. ამაზე დიდი გავლენა იქონია რაუფ ბეის და სტუმარი დელეგაციის თავმჯდომარის აკაკი ჩხენკელის დადებითმა შეხედულებებმა. ბრეს-ლიტოვსკის სამშვიდობო ხელშეკრულების მიუღებლობის და მოლაპარაკებებზე წარუმატებლობის შემდეგ დაწყებული თურქების წინსვლის შეჩერებისთვის ჩხენკელმა საკუთარი ინიციატივით მოთხოვნების ჩანაცვლება სცადა, მაგრამ თბილისში გაგზავნილ დეპეშაში წერდა: „გაითვალისწინეთ, რომ თუ თურქები ჩვენს მაქსიმალურ შეთავაზებაზე უარს იტყვიან, მე დამჭირდება უფლებამოსილება, რომ დავთანხმდე ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების პირობებზე.“¹³ თბილისისგან ამ უფლებამოსილების მოთხოვნით, ჩხენკელმა აჩვენა, რომ იგი მშვიდობის მომხრე იყო.¹⁴ თუმცა თბილისიდან მოსული პასუხი ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების მიღების საწინააღმდეგო იყო.¹⁵ ამგვარად ჩხენკელი დაუკავშირდა რაუფ ბეის და ითხოვა 9 აპრილისთვის სპეციალური შეხვედრა. შუა დღის 12 საათზე ორი ლიდერი შეხვდა ერთმანეთს და ბრეს-ლიტოვსკის სამშვიდობო ხელშეკრულებასა და კავკასიის მხარის მიერ სანაცვლო შეთავაზებებზე ისაუბრეს, თუმცა რაუფ ბეიმ არ მიიღო ეს შეთავაზებები. რადგან თბილისიდან პასუხი იგვიანებდა, 10 აპრილს ჩხენკელმა შეკრიბა საკუთარი დელეგაცია, მათ განიხილეს მათ წინაშე არსებული საკითხი, გადაამეტეს უფლებამოსილებას და ხმების უმრავლესობით გადაწყვიტეს, დათანხმებოდნენ ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო ხელშეკრულების

¹³ Dokumentı i Materyali Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii, Tiflis, 1919, vesika: 76, s. 159-160.

¹⁴ Tasvir-i Efkâr, 28 Nisan 1334/1918, No. 2 438.

¹⁵ ATASE, A. 4-3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1-235.

პირობებს.¹⁶ ჩხენკელმა ეს გადაწყვეტილება სალამოს საათებში თურქულ დელეგაციას აცნობა.¹⁷ ამავე დროს თბილისში გაგზავნილი წერილით მთავრობას შეატყობინა განვითარებული მოვლენების შესახებ.¹⁸ ამგვარად, მხოლოდ ჩხენკელის კეთილგანწყობისა და დადებითი შეხედულების წყალობით გადაწყდა, რომ მოლაპარაკებები მხოლოდ ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების რატიფიცირების შესახებ გაგრძელდებოდა. იმავე სალამოს დელეგაციის ორი სომეხი წევრი, ხატისიანი და კაჩაზნური, თბილისში გაგზავნილ წერილში იტყობინებოდნენ, რომ დათანხმება იძულებითი პირობების გამო მოხდა და მათი შეხედულებით ეს იყო „ყველაზე მცირე ბოროტება“.¹⁹ მაგრამ თბილისმა არ მიიღო ეს თანხმობა და კავკასიის დელეგაციამ ტრაპიზონიდან გამგზავრებისთვის მზადება დაიწყო. ჩხენკელი 14 აპრილს რაუფ ბეის შეხვდა გამოსამშვიდობებელ მიღებაზე. ჩხენკელმა აღნიშნა, რომ მათი გამგზავრება მოლაპარაკებების შეწყვეტას არ ნიშნავდა, არამედ დროებითი შესვენება იყო და იგი იმედოვნებდა ისინი კვლავ შეხვდებოდნენ უახლოეს მომავალში. ასევე დაამატა, რომ თბილისში დაბრუნების შემდეგაც იგი გააგრძელებდა მშვიდობის დამყარებისთვის ზრუნვას.²⁰ დელეგაცია იმავე დღეს (14 აპრილს) სალამოს ზღვით გაემგზავრა ტრაპიზონიდან.²¹ ამგვარად დასრულდა ტრაპიზონის კონფერენცია. მიუხედავად იმისა, რომ მოლაპარაკებებმა არავითარი შედეგი არ მოიტანა, იგი იქცა ქართველებსა და თურქებს შორის უფრო მჭიდრო ურთიერთობების დასაწყისად.

¹⁶ Dokumentı i Materyalı, ves. 54, s. 112.

¹⁷ ATASE, A. 4-3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-93.

¹⁸ Dokumentı i Materyalı, ves. 83, s. 167.

¹⁹ Dokumentı i Materyalı, ves. 78, s. 160.

²⁰ Enis Şahin, Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Ankara, 2002, s. 441-442.

²¹ ATASE, A. 4-3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1-248.

ამგვარად, ATASE არქივის პირველი მსოფლიო ომის კატალოგი, რომელიც მოიცავს ამ დადებითი ურთიერთობების დაწყების, ტრაპიზონის კონფერენციის პერიოდს, შეიცავს დიდი რაოდენობით დოკუმენტებს, რომლებიც ამ ურთიერთობებს ასახავს. არქივში არსებული ამ პერიოდის ასობით, უფრო სწორად ათასობით დოკუმენტი მხარეების ყოველდღიურ და ყოველი საათის ურთიერთობას ასახავს. ტრაპიზონიდან სტამბოლსა და მესამე არმიის სარდლობას ინფორმაცია დიდი სიხშირით მიეწოდებოდა. ეს დოკუმენტები შესაძლებელია შემდეგნაირად დახარისხდეს: ამიერკავკასიის შესახებ სადაზვერვო ანგარიშები, კომისარიატსა და თურქეთს შორის დაახლოების მცდელობის ამსახველი დოკუმენტაცია, ბრესტ-ლიტოვსკში მოლაპარაკებებზე ამიერკავკასიის მიწვევასთან დაკავშირებით წარმომებული მიმოწერა, სომხური ძალადობის ზრდასთან დაკავშირებით თურქული მხარის მიმოწერა გენერალ პრჟევალსკისთან და გენერალ ოდიშელიძესთან, რათა მათ შეეჩერებინათ მათ მახლობლად მიმდინარე ძალადობა, მხარეებს შორის (ამიერკავკასია და თურქეთი) მშვიდობის დამყარებისთვის წარმომებული მიმოწერა, მშვიდობის შესახებ გადაწყვეტილების მიღება და ვითარება მოლაპარაკებების მსვლელობისას, შეხვედრის ჩასატარებლად ტრაპიზონის არჩევის გადაწყვეტილება, ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების ხელმოწერა, ბრესტის ხელშეკრულების მიხედვით ევლიე-ი სელასე (ბათუმის, ყარსის, არტანის მხარეები), ამიერკავკასიის მიერ ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების აღიარებაზე უარის თქმა, თურქეთის მიერ ევლიე-ი სელასეს ევაკუაციის მოთხოვნასთან დაკავშირებით წარმომებული მიმოწერა, განსხვავებული სამშვიდობო ვითარება, ტრაპიზონის მოლაპარაკებებზე დელეგაციების ჩასვლა, ტრაპიზონში დელეგაციების პირველი შეხვედრა, არაოფიციალური შეხვედრები, დელეგაციებისთვის მიცემული ინსტრუქციების საკითხი, მოლაპარაკებების დაწყებამდე თურქული მხარის მიერ ჩატარებული ბოლო სადაზვერვო ქმედებები, კონფერენციის თავმჯდომარის საკითხი, რაუფ ბეის თავმჯდომარედ არჩევის

საკითხი, კონფერენციის მოლაპარაკებები (ექვსი სხდომა), მოლაპარაკებებზე მხარეების მიერ ნოტების გაცვლა და გამოუვალი მდგომარეობები, ქართულ და თურქულ მხარეებს შორის დაახლოება და კერძო შეხვედრები, სომხურ საკითხთან დაკავშირებით ქართულ და თურქულ დელეგაციებს შორის საერთო პოზიციის ჩამოყალიბება და „მტრული ელემენტის“ თემა, შესვენების გამოცხადება მოლაპარაკებებზე და თბილისში განვითარებული მოვლენები, კავკასიის დელეგაციიდან მცირე ჯგუფის ტრაპიზონიდან თბილისში გაგზავნა, სეიმში გამართული მოლაპარაკებები, კონფერენციაზე შესვენების პერიოდში ქართველ და თურქ დელეგატებს შორის გამართული საიდუმლო შეხვედრები ტრაპიზონში, ქართველები და თურქები კონფერენციის მეორე ეტაპზე, კონფერენციის ბოლო სხდომა და კვლავ შესვენების გამოცხადება, ბათუმის საკითხი და ბათუმთან დაკავშირებით კავკასიის დელეგაციის მუსლიმი წევრების მიერ უმაღლესი პორტასთვის გადაცემული მემორანდუმი, ომის განწყობა სეიმში, ომთან დაკავშირებით განვითარებული მოვლენების წინააღმდეგ ჩხენკელის დამოკიდებულება, ამიერკავკასიის დელეგაციის მიერ ბრესტ-ლიტოვსკის სამშვიდობო შეთანხმების აღიარება, დელეგაციის თბილისში გამომახება, ტრაპიზონში განვითარებული ბოლო მოვლენები და სტუმარი დელეგაციის გამგზავრება ტრაპიზონიდან, თურქული დელეგაციის გაწეული სამუშაოები ტრაპიზონში და ინფორმაციის მიწოდება სტამბოლისთვის.

ორ კონფერენციას - ტრაპიზონის და ბათუმის კონფერენციებს შორის ქართულ-თურქულ ურთიერთობებში მნიშვნელოვანი სამხედრო და პოლიტიკური მოვლენები მოხდა. მათი ძირითადი ნაწილი შემდეგნაირად შეგვიძლია დავაჯგუფოთ: 1918 წლის 12 თებერვალს დაწყებული და სხვადასხვა ადგილას მიმდინარე თურქული სამხედრო ოპერაციები, სამხედრო ოპერაციის დროს შავი ზღვის სანაპიროსა და აღმოსავლეთ ანატოლიაში განთავისუფლებული რაიონები და მხარეები, 1914 წლის საზღვრის გადალახვა და ადგილ-ადგილ 1877-1878 წლის

ომის საზღვართან მიახლოება, თურქეთის წინააღმდეგ თბილისში მიმდინარე პროპაგანდა და განვითარებული მოვლენები, გამოქვეყნებული მანიფესტები, სომხების მოქმედებები და ომისთვის მოხალისეების შეგროვება, თურქეთსა და ამიერკავკასიას შორის ახალი ომი და ქალაქ ბათუმის თურქების ხელში გადასვლა, მხარეების ფიქრი ახალი სამშვიდობო შეთანხმების შესახებ, თბილისში განვითარებული მნიშვნელოვანი მოვლენები, თურქეთის მოთხოვნისა და დაჟინების საფუძველზე ამიერკავკასიის დამოუკიდებლობის გამოცხადება: ამიერკავკასიის დამოუკიდებელი რესპუბლიკა, ამიერკავკასიის მოსახლეობისთვის დამოუკიდებლობის აქტის გაცნობა, თურქეთის მიერ ახალი რესპუბლიკის ცნობა, თურქეთის სხვა მოთხოვნების მიღება, თბილისში მთავრობის ცვლილება და ჩხენკელის დანიშვნა მთავრობის მეთაურად, ამიერკავკასიასა და თურქეთს შორის მშვიდობის დამყარებისთვის ახალი კონფერენციის მოწვევის გადაწყვეტილების მიღება, ახალი კონფერენციის ადგილი - ბათუმი, დელეგაციების შერჩევა და ბათუმში გამგზავრება, დელეგაციებისთვის მიცემული ინსტრუქციები, ჩრდილოეთ კავკასიის დელეგაციის ჩამოსვლა სტამბოლიდან ბათუმში, კონფერენციის ბოლო მოსამზადებელი სამუშაოები, გერმანელები ბათუმში, ბათუმის კონფერენციაში რუსების მონაწილეობის მოთხოვნა და ქართველების უარის გამო მათი არდაშვება.

ტრაპიზონის კონფერენციის შემდეგ მხარეებს შორის მოლაპარაკების ადგილი ბათუმი გახდა. ბათუმის კონფერენცია 1918 წლის 11 მაისს დაიწყო და იმ დღეს გამართული ოფიციალური სხდომა კონფერენციის ერთადერთი ოფიციალური სხდომა იყო. იმ დღის შემდეგ ოფიციალური სხდომა არ გამართულა და კონფერენცია დღისწესრიგით გაუთვალისწინებელი ნოტების გაცვლით გაგრძელდა. ნოტების ურთიერთგაცვლა 26 მაისამდე, საქართველოს მიერ ფედერაციის დაშლისა და დამოუკიდებლობის გამოცხადებამდე გაგრძელდა. საქართველოს შემდეგ დამოუკიდებლობა აზერბაიჯანმა და სომხეთმაც გამოაცხადეს. მაგრამ თურქულ მხარეს კონფერენციისგან გარკვეული შედე-

გების მოლოდინი ჰქონდა და ამიტომ მხარეებს შეატყობინა, რომ ფედერაციის დაშლის მიუხედავად, რეალური ვითარება არ შეცვლილა. ამგვარად, თურქეთმა 26 მაისს სეიმისა და კომისარიატის დაშლის შემდეგ სამ ახალ სახელმწიფოსთან გააგრძელა მოლაპარაკებები. მიმდინარე მოლაპარაკებების შედეგად 1918 წლის 4-8 ივნისს ბათუმში საქართველოს, აზერბაიჯანს, სომხეთს, ჩრდილოეთ კავკასიას და ოსმალეთს შორის ხელი მოეწერა მთლიანობაში 20 ერთობლივ და ორმხრივ ხელშეკრულებას. ეს ხელშეკრულებები რუსეთის არყოფნაში ხაზს უსვამდა კავკასიაში თურქეთის პირველობას. საბოლოო ჯამში ბათუმის კონფერენციის დაწყებიდან ბათუმის ხელშეკრულებების ხელმოწერამდე დაახლოებით ერთი თვის განმავლობაში ქართულ და თურქულ მხარეებს შორის საკმაოდ ინტენსიური ურთიერთობა გრძელდებოდა, რაც შესაბამისად აისახა ATASE არქივში დაცულ დოკუმენტებში. ამ პერიოდის ურთიერთობები ზემოთხსენებული არქივის დოკუმენტებში ასახული თემები შემდეგი სახით შეგვიძლია დავაჯგუფოთ:

თურქეთსა და ამიერკავკასიის მთავრობას შორის სამშვიდობო ხელშეკრულებისთვის წარმოებული ბოლო მიმოწერა და ბათუმის კონფერენციის შეკრება (11 მაისი), კონფერენციის ერთადერთი ოფიციალური სხდომა, კონფერენციაზე თურქული მხარის ახალი მოთხოვნები, კონფერენციის ოფიციალური სხდომის დასრულება და დღისწესრიგით გაუთვალისწინებელი მოვლენები, ნოტების გაცვლა და თურქეთის მოთხოვნები, გერმანელების მიერ შუამავლობის მცდელობა და ქართველების ინტერესი, ამიერკავკასიის ფედერაციის დაშლამდე ბათუმში განვითარებული მოვლენები, ფედერაციის დაშლის პროცესი, საქართველო და გამოყოფისკენ მიმავალი გზა, სეიმის თვითლიკვიდაცია და ქართველები, თურქეთის დელეგაციის მიერ 26 მაისს გამოცხადებული საბოლოო ულტიმატუმი, ამიერკავკასიის დამოუკიდებელი რესპუბლიკები: საქართველო, აზერბაიჯანი და სომხეთი, ბათუმის მოლაპარაკებების ცალკეული დელეგაციების სახით გაგრძელება, თურქულ-ქართული, თურ-

ქულ-აზერბაიჯანული, თურქულ-სომხური და თურქულ-ჩრდილოკავკასიური მოლაპარაკებები, მოლაპარაკებების დასრულება, ბათუმსა და ფოთში გამართული ქართულ-გერმანული მოლაპარაკებები, საქართველოს მიერ გერმანიის კონტროლის ქვეშ შესვლაზე თანხმობა და ქართული დელეგაციის გამგზავრება ბერლინში, ბათუმში თურქეთსა და საქართველოს შორის ხელმოწერილი ხელშეკრულებები (2 ერთობლივი და 6 ორმხრივი) ბათუმში ხელმოწერილი სხვა შეთანხმებები (2 ერთობლივი და 12 ორმხრივი), ბათუმის ხელშეკრულებების დეტალური აღწერა, ერთობლივი ხელშეკრულებები (2) და ორმხრივი ხელშეკრულებები (18), ბათუმის ხელშეკრულებების შემდეგ ქართულ-თურქული ურთიერთობები, კავკასიის სხვა რესპუბლიკებისადმი თურქეთის ინტერესები, თურქეთ-აზერბაიჯანის ურთიერთობები, დახმარება აზერბაიჯანისადმი და კავკასიის ისლამური არმიის დაარსება, თურქეთ-სომხეთის ურთიერთობები, სომხებთან გიუმრში გამართული მოლაპარაკებები და ხელმოწერილი პროტოკოლები (1918 წლის ივნის-ივლისი), ბათუმის ხელშეკრულების ხელმოწერის შემდეგ თურქეთის აღმოსავლეთ საზღვარი, საქართველო-თურქეთის საზღვრის დადგენასთან დაკავშირებით განვითარებული მოვლენები, 1918 წლის მეორე ნახევარშისტამბოლის კომფერენციის ჩატარების მნიშვნელოვანი ინიციატივა, რომლის განხორციელებაც ვერ მოხერხდა და მასთან დაკავშირებით წარმოებული მიმოწერა. თუმცა ამ ნაწილში დოკუმენტების სიხშირემ ბათუმის ხელშეკრულებების ხელმოწერასთან ერთად მიაღწია უმაღლეს წერტილს. უნდა აღინიშნოს, რომ შემდეგში ქართულ-თურქულ ურთიერთობებთან დაკავშირებული დოკუმენტების რაოდენობის კლება შეინიშნება. 1918 წლის უკანასკნელ მეოთხედში დოკუმენტების უმრავლესობა კავკასიიდან თურქული ნაწილების გაყვანას ეხება.²²

²² ამ საკითხთან დაკავშირებით იხილეთ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, 2001; Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Ankara, 2014; Mustafa Sarı, "I. Dünya

როგორც დავინახეთ, თურქეთის გენერალური შტაბის ATASE არქივში ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ დოკუმენტების ძალიან მდიდარი კოლექცია არის დაცული. ამ დოკუმენტების უმრავლესობას შეუძლია წარმოაჩინოს ყველა დეტალი, რომელიც ეხება რუსული რევოლუციებიდან და ბათუმის ხელშეკრულების დადების შემდგომ პერიოდს. რადგან დოკუმენტები ეხება საქართველოს დამოუკიდებლობის წინმსწრებ და დამოუკიდებლობის მოპოვების პერიოდებს, ხოლო თურქეთი იყო ძველი და უკვე ჩამოყალიბებული სახელმწიფო, ამიტომ დაგროვდა ჩვენს ხელთ არსებული დოკუმენტების ასეთი მდიდარი ნაკრები. ანუ ახალგაზრდა ქართულ სახელმწიფოს ჰქონდა შეზღუდული ტექნიკური შესაძლებლობები, სამაგიეროდ თურქეთს გააჩნდა ფართო შესაძლებლობები და კომუნიკაციების საშუალებები, რაც თურქეთს დოკუმენტების სიმდიდრის თვალსაზრისით, კიდევ უფრო აწინაურებს. საქართველოს რესპუბლიკის დაარსების წინმსწრები და დაარსების პერიოდების კვლევისთვის გენერალური შტაბის ATASE არქივის მნიშვნელობა სხვა არქივებთან შეუდარებლად დიდია. ამ პერიოდზე მომუშავე ქართველი და თურქი მკვლევარებისთვის ეს წყარო უალტერნატივოა.

ბათუმის კონფერენციით და ბათუმის ხელშეკრულებებით დასრულებულმა ამ პერიოდმა თურქეთს კავკასიაში დიდი უპირატესობა მოუტანა. რუსეთის არყოფნამ გაზარდა თურქეთის გავლენა რეგიონზე. ზუსტად ასევე თურქეთის მოკავშირე გერმანიამ დაამყარა ურთიერთობა რუსეთთან და შემდეგ 1918 წლის 27 აგვისტოს მხარეებს შორის ხელმოწერილმა ხელშეკრულებამ კიდევ ერთხელ ცხადჰყო „საერთაშორისო დიალოგის შეუცვლელი ხასიათი“. ხსენებული რიცხვით დათარიღებული და „ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების დანართად“ წოდებული შეთანხმების ძალით გერმანია და რუსეთი კავკასიას

გავლენის სხვადასხვა სფეროებად იყოფდნენ და ამ გაყოფის დროს მნიშვნელოვან ნაწილზე პრეტენზიის მქონე გერმანია, წინ აყენებდა არა საკუთარი მოკავშირის, არამედ საკუთარ, როგორც დიდი სახელმწიფოს ინტერესებს.²³ თურქეთმა გერმანიის ამ ორსახოვანი პოლიტიკის და მსოფლიო ომში დამარცხებით დამთავრების გამო, 1918 წლის ბოლო მეოთხედში თითქმის მთლიანად დაკარგა კავკასიაზე გავლენა. ბუნებრივია ეს მდგომარეობა გერმანიისთვისაც დროებითი აღმოჩნდა და რეგიონში ვერც ერთი საკუთარი ინტერესი ვერ განახორციელა, იძულებული გახდა მოკავშირეებისთვის მძიმე საფასური და დიდი კონტრიბუცია გადაეხადა.

მუდროსის დროებითი ზავით დაწყებულ მოვლენათა ჯაჭვით თურქეთის კავშირი კავკასიასთან დიდი ხნით გაიყინა და იგი იძულებული გახდა რეგიონიდან გასულიყო. რუსეთმა კი 1920-21 წლებში სამხრეთ კავკასიის სახელმწიფოები და მათ შორის საქართველოც დიდი ხნით გაასაბჭოვა. ეს პერიოდი საქართველო-თურქეთის ურთიერთობებისთვის ისტორიის ყველაზე სუსტი ეტაპი გახდა. ურთიერთობები მხოლოდ XX საუკუნის ბოლოს საბჭოთა რუსეთის დაშლისა და ამ ქვეყნის შემადგენელი რესპუბლიკების მიერ დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ დარეგულირდა. ორ მეზობელ ქვეყანას საქართველოსა და თურქეთს შორის დამოკიდებულებამ, ორი მეგობარი და ახლო მეზობელი ქვეყნის ურთიერთობის ხასიათი მიიღო. გასულ წელს (2016) ახალციხეში და წელს (2017) ტრაპიზონში ჩატარებული შეკრებები, ამ ახლო მეგობრობის ყველაზე კარგი ნიმუშია, რაც ორი ქვეყნის ურთიერთობაზე დიდ დადებით ზეგავლენას მოახდენს და იმედია ამ სიახლოვეს კიდევ უფრო გაზრდის. ეს არის ამ სტრიქონების ავტორის ყველაზე სასურველი მოლოდინი.

²³ დეტალებისთვის იხილეთ Enis Şahin, *Diplomasi ve Sınır: Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri – 1918, İstanbul, 2005, s. 322-330.*

თურქეთის თემა გაზეთ „კომუნისტის“ ფურცლებზე (1921 – 1922)

პროფესორი როინ ყავრელიშვილი
სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

ცენტრალური და თბილისის კომიტეტის და სრულიად საქართველოს მუშათა, გლეხთა, წითელ არმიელთა და მატროსთა დეპუტატთა საბჭოს ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის ყოველდღიურ გაზეთში „კომუნისტი“ ასახულია იმ პერიოდის თურქეთში მიმდინარე მოვლენები, თურქეთ-საბჭოთა საქართველოს, თურქეთ-საბჭოთა რუსეთს, თურქეთ-საბჭოთა უკრაინას შორის ურთიერთობები, სრუტეების საკითხი, თურქეთ-საბერძნეთის ომის მსვლელობის საკითხები, სამხრეთი კავკასიის საბჭოთა რესპუბლიკებსა და ანკარის მთავრობას შორის ხელმოწერილი ეკონომიკური, სატრანსპორტო, სამართლებრივი, ფოსტა-ტელეგრაფის, საკონსულო მომსახურების და სხვა სახის ხელშეკრულებების შესახებ ინფორმაცია, აშშ-ს თურქეთისადმი დამოკიდებულება, სევრის ხელშეკრულების გადასინჯვის შესახებ ინფორმაცია, მუდანის და ლოზანის კონფერენციების მსვლელობის და იმ პერიოდის მსოფლიოში არსებული ვითარების შესახებ სხვადასხვა სახის ინფორმაცია.

გაზეთის ფურცლებზე საუბარია საქართველოს ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის 1922 წლის 14 მაისის სხდომის შესახებ. ამ სხდომაზე განხილულ იქნა ყარსის ხელშეკრულების რატიფიკაციის საკითხი. სხდომაზე, მემარცხენე სოციალ-ფედერალისტთა ფრაქცია საქართველოს პოლიტიკური, ეკონომიკური და სტრატეგიული მოტივაციიდან გამომდინარე წინააღმდეგი წავიდა ყარსის ხელშეკრულების იმ მუხლის შესახებ, რომელიც ეხებოდა სახელმწიფო საზღვარს. იგივე ფრაქციის განცხადებით, ყარსის ხელშეკრულება უნდა განხილულიყო როგორც საქართველოს ინტერესების საზომით, ისე საერთაშორისო ობიექტური მდგომარეობის მიხედვით. მიუხედავად

წინააღმდეგობისა, აღნიშნულმა ფრაქციამ არ შეიტანა რეზოლუცია ხელშეკრულების საწინააღმდეგოდ. ამავე სხდომაზე აჭარის ავტონომიის წარმომადგენელმა ისაუბრა რეგიონში არსებულ მდგომარეობაზე და შემდეგ, მხარი დაუჭირა ყარსის ხელშეკრულების წარმოდგენილ ვარიანტს. საბოლოოდ, კომუნისტური პარტიის მხრიდან რეზოლუციის წარდგენის შემდეგ რატიფიცირებულ იქნა ყარსის ხელშეკრულება. გაზეთში მოთავსებულია ყარსის ხელშეკრულების ყველა მუხლის ქართული ვარიანტი.

რაც შეეხება იმ პერიოდის საბჭოთა რესპუბლიკების და თურქეთის სახელმწიფო მოღვაწეების ურთიერთობებს, გაზეთში მოცემულია რუსეთის საბჭოთა სოციალისტური ფედერაციული რესპუბლიკის პოლიტიკური წარმომადგენლის არალოვის თურქეთში ვიზიტის შემდეგ მისი განმარტებები თურქეთის არმიის შესახებ. იგი აღნიშნავს, რომ ყველა ჯარისკაცი და ოფიცერი მტკიცედ იდგა და მზად იყო არ მიეღო ანტანტის პირობები, რადგან იცოდნენ, რომ ეს თურქეთის დასასრულს მოასწავებდა. ისინი მზად იყვნენ ებრძოლათ საბოლოო გამარჯვებამდე. აქვე მოტანილია უკრაინის თავდაცვის მინისტრის ფრუნზეს თურქეთში ვიზიტის შემდეგ თბილისში საბჭოების ყრილობაზე გაკეთებული განცხადება. ფრუნზე განმარტავს თავისი ვიზიტის მიზანს და აღნიშნავს, რომ საბჭოთა რუსეთი და საბჭოთა რესპუბლიკები დაეხმარებოდნენ ანკარის მთავრობას იმპერიალიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ფრუნზე მიუთითებს იმ ეკონომიკურ და პოლიტიკურ კავშირებზე, რომელიც უნდა დამყარებულიყო მხარეებს შორის. კიდევ ერთი ინფორმაციის მიხედვით, 1922 წლის 21 ოქტომბერს საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის საგარეო ვაჭრობის, საგარეო საქმეთა და მსუბუქი მრეწველობის კომისარი ბუდუ მდივანი ანკარას ეწვია. სადაც მას ანკარის მთავრობამ დიდი დახვედრა მოუწყო.

საგაზეთო ინფორმაციის მიხედვით, მუსტაფა ქემალ ფაშამ ლენინს და უკრაინის საბჭოთა მთავრობის მეთაურს

პეტროვსკის წერილობით მიმართა. სადაც აღნიშნული იყო უკრაინის თავდაცვის მინისტრის ფრუნზეს თურქეთში ვიზიტის შესახებ. მუსტაფა ქემალის მიერ ფრუნზეს თურქეთში სიტყვით გამოსვლები, უკრაინასა და თურქეთს შორის დასამყარებელი პოლიტიკური, ეკონომიკური და სხვა კავშირები, საქარიას ბრძოლების წინ უკრაინის მხრიდან თურქეთის სასარგებლოდ გამოხატული პოზიცია და ორ ხალხს შორის მეგობრობის დასამყარებლად გადადგმული ნაბიჯები პოზიტურად არის შეფასებული.

კიაზიმ ყარაბექირ ფაშა ფრუნზეს გამოსვლის შეფასებისას მიუთითებდა თურქეთსა და საბჭოთა რეპუბლიკებს შორის დამყარებულ პოზიტიურ კავშირებზე, თურქეთისთვის აღმოჩენილ მხარდაჭერაზე, დასავლეთის წინააღმდეგ მიმართულ ერთობლივ ძალისხმევებსა და საბჭოთა რუსეთსა და კავკასიის ხალხებთან ურთიერთობების კიდევ უფრო გაღრმავებაზე.

საკვანძო სიტყვები: კომუნისტი, თურქეთი, საქართველო, რუსეთი, კავკასია.

“KOMUNİSTİ” GAZETESİ SAYFALARINDA TÜRKİYE (1921 - 1922)

Prof. Dr. **Roin KAVRELİŞVİLİ**
Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi

ÖZ

Merkezi ve Tiflis Komitesi ve Bütün Gürcistan'ın İşçi, Amele, Kızıl Ordu ve Denizciler Şurası Merkezi İcra Komitesi'nin günlük yayın organı olan “Komunisti” gazetesinde çeşitli başlıklar altında 150'den fazla haberde dönemin Türkiye Toprakları'nda meydana gelen olaylar, Türkiye-Sovyet Gürcistan, Türkiye-Sovyet Rusya ve Türkiye-Sovyet Ukrayna arasında yapılan temeslerden, boğazlar konusundan, Türk-Yunan Savaşlarından, Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ile Ankara Hükümeti arasında yapılan

iktisadi, ulařtırma, hukuki, posta-telgraf, Őehbenderlik v.s. konular üzerine yapılan anlařmalardan, ABD'nin Türkiye olan yaklařmalarından, Sevr Antlařması'nın yeniden gözden geirileceğinden, Mudanya Konferansı'ndan, Sovyet Rusya'nın Doęu Meselesine olan yaklařmalarından, Lozan Konferansı'ndan dönemin muhtelif siyasi konularından bahsedilmiřtir.

Gazetenin sayfalarında Gürcistan Merkezi İcra Komitesi tarafından 14 Nisan 1922'de Kars Antlařması'nı onaylamak için düzenlenen toplantıdan bahsedilmiřtir. Bu toplantıda solcu sosyalist-federal fraksiyonu Gürcistan'ın siyasi, ekonomik ve stratejik durumunu ileri sürerek anlařmanın devlet sınır hattı ile ilgili maddesine karřı çıkmıřlardır. Aynı fraksiyon bu anlařmanın yalnız Gürcistan menfaatlerine göre deęil, uluslararası duruma göre de görüřülmesi teklifini de ileri sürmüřtü. Tartıřmalara raęmen bu fraksiyon anlařmaya karřı yazılı dilekçe vermemiřti. Acara Hükümeti temsilcisi bölgedeki durum üzerine çeřitli fikirler ileri sürüldükten sonra Kars Anlařması'nı desteklenmiřti. Sonunda Komünist Partisi Fraksiyonu tarafından verilen bir karar dilekçesi üzerine söz konusu anlařma metni onaylandı. Kars Antlařması'nın Gürcüce metni bütün maddeleriyle gazete sayfalarında yer almıřtır.

Dönemin Sovyet Cumhuriyetleri ile Türkiye Devlet Adamları'nın temasları meselesine gelince, gazetedeki haberlerde Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti Siyasi Temsilcisi Aralov'un Türkiye ziyaretinden sonra Türk Ordusu hakkında yapılan açıklamalarından söz edilmiřtir. Buna göre, her asker ve subay dik durup İtilaf Devletleri tarafından ileri sürülen Őartların asla kabul etmemesi için hazır olduklarını beyan etmiřler ve bu Őartların kabulünü Türkiye'nin sonu olarak gryorladı ve zafere kadar savařmak için hazır olduklarını açıklamıřlardır. Aynı sayfalarda Ukrayna Savunma Bakanı Frunze'nin Anadolu ziyaretinden sonra Tiflis'te düzenlenen Őuralar Kurultayı'nda yaptığı açıklamalar yer almıřtır. Frunze, ziyaretinin amacından söz edip Ankara Hükümeti'ne Sovyet Rusya ile Sovyet Cumhuriyetleri'nin emperyalizme karřı savařta destek

vereceklerinden, taraflar arasında kurulacak ekonomik ve siyasi konulardan bahsetmiştir. Başka bir habere göre, 21 Ekim 1922'de Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Dış Ticareti, Dış İşleri ve Tekstil Sanayi Bakanı Budu Mdivani'nin Ankaraya vardığından ve Ankara Hükümeti tarafından büyük bir merasimle kabul edildiğinden söz edilmiştir.

Haberlerden anlaşıldığı kadarıyla, Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin ile Ukrayna Sovyet Hükümeti Başkanı Petrovski'ye gönderdiği mektuptan bahsedilmiştir. Mustafa Kemal tarafından Frunze'nin konuşmaları, Ukrayna ve Türkiye arasında kurulacak siyasi, ekonomik ve diğer işbirliği meseleleri, Sakarya savaşı öncesinde Ukrayna'nın Türkiye lehindeki kararı ve iki halk arasında dostluk kurmak için atılan adımlar olumlu değerlendirilmiştir.

Kazım Karabekir Paşa'nın Frunze tarafından yapılan açıklamalarına verilen cevapta Türkiye ve Sovyet Cumhuriyetleri arasında kurulan olumlu bağlantılardan, Türk tarafına verilen desteklerden, Batıya karşı yapılan ortak mücadelelerden, Sovyet Rusya ve Kafkas Halklarıyla kurulan ilişkilerinin daha da güçlendireceğinden bahsetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Komünisti, Türkiye, Gürcistan, Rusya, Kafkasya.

TURKEY IN “COMUNISTI” NEWSPAPER (1921 – 1922)

Professor **Roin KAVRELISHVILI**
Samtskhe-Cavakheti State University

ABSTRACT

In the “Comunisti” newspaper, which was the daily official publication of Central, Thibilisi and all Georgia's Committee for Workers, Labourers in the Red Army and Sailors' Central Management more than 150 headings took place on different topics as regards the events and issues in Turkish land, such as

negotiations between Turkey –soviet Georgia, Turkey – Soviet Russia and Turkey – Soviet Ukraine, issue of the straits, wars between Turkey and Greece, pacts and agreements between Ankara Government and South Caucasian Soviet Socialist Republics as regards economic, transportation, law, and communication, the politics followed by the U.S. about Turkey, The Sevres Agreement, Mudanya Conference, the politics of Soviet Russia about the East Issues, Losanne Conference and other issues.

In the newspaper, some details were presented about the meeting held in order to discuss Kars Agreement on 14th April, 1922 by Georgian Central Management Committee. In this meeting, the leftist socialist-federal fraction members were against the border article in the agreement due to the political, economic and strategic position of Georgia. The same members put forward that the agreement should be designed not only in line with Georgia's interests but also with the international conditions. Despite the disputes, the members did not present a written proposal. Representative of Adjara Government supported the agreement following long and heated discussions. In the end, the agreement text was approved upon the submission of a decision proposal by the Communist Party members. The Georgian version of the agreement text with all the articles took place in all Georgian newspapers.

As for the issue of negotiations between Turkish statesmen and Soviet Republics' representatives, the newspapers presented the explanations made by Aralov, Political Representative of Russian Socialist Federative Soviet Republic, on Turkish army after his visit of Turkey. According to the explanations, all the officials and soldiers were determined to stand against all the

invasion activities of foreign countries, as the previously taken decisions were seen by them as the end of Turkey, so they were ready to fight until the final victory. In the same newspapers, there were the explanations made by Frunze, the Minister of Defense of Ukraine, in the Meeting of Committees held in Thibilisi following his visit of Turkey. Frunze declared that Soviet Russia and Soviet Republics would support Turkey's struggle against imperialist Powers and explained the new economic and political order to be established by both sides. According to another news, it was presented that on 21th October, 1922, Budu Mdivani, Minister of Export, Foreign Affairs and Textile and Industry of Georgian Soviet Socialist Republic, arrived in Ankara and was received with a grand official ceremony.

In the news, the letter sent by Mustafa Kemal Paşa to Lenin and Petrovsky, the Chief of Ukrainian Soviet Government was presented and discussed. Positive evaluations were made about Frunze's talks, the political, economic and other bilateral agreements to be established between Turkey and Ukraine, Ukraine's supportive decisions for Turkey before Sakarya War, and the steps to be taken for the friendship of Ukrainian and Turkish peoples.

In the reply made by Kazım Karabekir Paşa to the explanations by Frunze, the positive relations between Turkey and Soviet Republics, the support made to Turkish side, cooperative struggles against the Western Powers, the solid and strong relations in the future between Turkey and Soviet Russia and Caucasus peoples took place in the newspapers.

Key Words: Komunisti, Turkey, Georgia, Russia, Caucasia.

XX საუკუნის დასაწყისი რეგიონის ისტორიაში ერთ–ერთი მნიშვნელოვანი და მოვლენებით აღსავსე პერიოდია. რაც გამოიხატა უამრავი ცვლილებით, როგორც პოლიტიკური, ასევე სოციალური მიმართულებით, აზროვნების სისტემების სწრაფი ცვლით.

ცენტრალური და თბილისის კომიტეტის და სრულიად საქართველოს მუშათა, გლეხთა, წითელ არმიელთა და მატროსთა დეპუტატთა საბჭოს ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის 1921–1922 წლებში გამოცემულ ყოველდღიურ გაზეთ „კომუნისტში“ გამოქვეყნებულ საგაზეთო სტატიებში ასახულია უშუალოდ თურქეთთან და თურქეთის თემასთან დაკავშირებული მოვლენები.

უნდა აღინიშნოს, რომ დროის მონაკვეთის და შექმნილი პოლიტიკური მდგომარეობიდან გამომდინარე, მედიაგზავნილებში თურქეთის დიდი ეროვნული კრების მთავრობისადმი სიმპათია აშკარად არის გამოხატული. საგაზეთო სტატიები მომზადებულია როგორც ადგილობრივი, ასევე უცხოური პრესის მასალების მიხედვით. ხშირად, ერთი და იგივე საკითხი მრავალჯერ არის გაშუქებული და მის გაშუქებას მოცულობითი სივრცე ეთმობა. მასალები ძირითადად ეყრდნობა ოფიციალურ მონაცემებს, რიგ შემთხვევებში გამოქვეყნებულია სტატიასთან დაკავშირებული ოფიციალური დოკუმენტები, მოთხრობილ ამბებს თან ერთვის წინარე ისტორია და რედაქციის მოსაზრებები საკითხთან დაკავშირებით, განხილულია მიზეზ–შედეგობრივი კავშირი.

ცნობილია, რომ საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ თბილისში გაზეთ კომუნისტის გამოცემა მარტის თვიდან დაიწყო. თურქეთის თემასთან დაკავშირებით 1921 წლის კომუნისტში 65–მდე სტატია არის გამოქვეყნებული.

5 მარტის ნომერში¹ გამოქვეყნებულია სტატია სათაურით – „ოსმალებზე ვავლენა“. მასში მოცემული ცნობები აღებულია

¹ კომუნისტი, 5 მარტი, 1921.

ბელგრადის გაზეთ „ტრიბუნაიდან“. ნათქვამია, რომ ოსმალეთ-ზე² ზეგავლენის მოსახდენად სტამბოლში შევიდა ინგლისის, საფრანგეთის და იტალიის 60.000 მეტი ჯარისკაცი.

8 მარტის გაზეთი³ სტამბოლიდან⁴ მიღებული ინფორმაციის თანახმად იტყობინება, რომ ანკარის მთავრობის გადაწყვეტილებით ქემალ ფაშა და ეროვნული მოძრაობის ლიდერები აღდგენილ იქნენ ყველა პოლიტიკურ და ქონებრივ უფლებებში. სტატის სათაურია – „ქემალ ფაშას უფლებათა აღდგენა“.

9 მარტის ნომერში⁵ გამოქვეყნებული სტატია სათაურით – „ქემალისტები და რუსეთის რევოლუცია“ ეფუძნება სტამბოლიდან მიღებულ ინფორმაციას და ეხება ქემალისტების მხრიდან ბოლშევიკური რევოლუციის მოკლე შეფასებას. ნათქვამია რომ *„ქემალისტთა ოფიციალური რუსეთის რევოლუციას, მსოფლიოში ადრე მომხდარ რევოლუციებისგან გამოარჩევს მიწის საკითხის სასურველად მოგვარების გამო. თუმცა, იგივე ოფიციალური აზრით, ანატოლიაში არ დგას ასე მწვავედ მიწის საკითხი და ამდენად, აქ ბოლშევიკური რევოლუციის მოხდენა შეუძლებელია. ამიტომაც ანატოლია რუსეთის კომუნიზმს ყველაფერში ვერ მიბაძვას“*. აქვე არის განთავსებული კიდევ ერთი სტატია სათაურით – „ოსმალეთის ბედი“. იგი წარმოადგენს პარიზიდან მიღებულ ინფორმაციას. რომლის მიხედვითაც, საფრანგეთი და იტალია ცდილობენ გამოვიდნენ შუამავლის როლში ბერძნებს და თურქებს შორის.

მოსკოვის და ლონდონის კონფერენციებთან დაკავშირებით საინტერესო ინფორმაცია არის 11 მარტის ნომერში⁶ გამოქვეყნე-

² საგაზეთო სტატიებში ზოგან გამოყენებულია ტერმინი ოსმალეთი რომელიც ჩავანაცვლეთ თურქეთით.

³ კომუნისტი, 8 მარტი, 1921.

⁴ საგაზეთო სტატიებში ზოგან მოხსენიებულია სტამბოლი, ზოგან კონსტანტინეპოლი. ჩვენ მითითებული გვაქვს თანამედროვე დასახელებით – სტამბოლი.

⁵ კომუნისტი, 9 მარტი, 1921.

⁶ კომუნისტი, 11 მარტი, 1921.

ბულ სტატიაში „ორი კონფერენცია“. მასში აღნიშნულია, რომ „მოსკოვში თურქეთის და საბჭოთა რუსეთის დელეგაციები შეიკრიბნენ საერთო მტრის ანტანტის წინააღმდეგ საერთო გეგმის შემუშავების მიზნით. ამას გარდა, მოსკოვის კონფერენციაზე მხარეები ცდილობენ ანტანტისგან თავის დაცვას, რადგან პარალელურად ლონდონში ანტანტა ცდილობს ჩამალოს მოსკოვის კონფერენციის მიზნები და ჩამოაშოროს რევოლუციური თურქეთი საბჭოთა რუსეთს. რისთვისაც ინგლისი უამრავ დაპირებას იძლევა“. სტატიაში გაკეთებული შეფასებით, გარკვეულწილად ამ კონფერენციებზე წყდებოდა თურქეთის, ანტანტის და რუსეთის პოლიტიკის ხასიათი ახლო აღმოსავლეთში. ამიტომ ანკარაზეა დამოკიდებული თუ რომელ გზას აირჩევდა იგი.

იტალიის მხრიდან ანკარის მთავრობის ცნობის შესახებ არის გამოქვეყნებული ინფორმაცია 17 მარტის ნომერში დაბეჭდილ სტატიაში⁷ „იტალია და ქემალისტები“. ინფორმაცია მიღებულია ლონდონიდან. მასში აღნიშნულია, რომ იტალიის საგარეო საქმეთა მინისტრის განცხადებით „იტალია სცნობს ანკარის მთავრობას და აპირებს მასთან ფინანსური და ეკონომიკური კავშირების დამყარებას“.

ლონდონის კონფერენციაზე თურქეთის დელეგაციის მიერ წარდგენილ მოთხოვნებზეა საუბარი 18 მარტის ნომერში. ინფორმაცია მიღებულია ლონდონიდან. სტატიის სათაურია – „ოსმალეთის აღდგენა“⁸. სტატიის მიხედვით ზემოაღნიშნული მოთხოვნები მოიცავდა შემდეგს: „1) ევროპის ოსმალეთის აღდგენა 1913 წლის საზღვრებში. 2) სმირნის ტერიტორიის ევაკუაცია ბერძნების მიერ. 3) თავისუფალი ნაოსნობა სრუტეებში ისე, რომ დაცულ იქნას კონსტანტინეპოლის უსაფრთხოება და თურქეთის სუვერენიტეტი სრუტეებზე. 4) საერთაშორისო კომისიის დაწესება სრუტეებზე თვალყურის სადევნად. კომისიაში

⁷ კომუნისტები, 17 მარტი, 1921.

⁸ კომუნისტები, 18 მარტი, 1921.

უნდა შედიოდნენ თურქეთის წარმომადგენლები. 5) თურქეთის სუვერენიტეტის აღიარება სასამართლო საქმეებში და თურქი და უცხოელი იურისტების მონაწილეობით კომისიის შედგენა სასამართლო საქმეების რეფორმისათვის. 6) თურქეთს უნდა მიეცეს უფლება იყოლიოს საკმარისი სამხედრო და საზღვაო ძალა შიდა წესრიგის, საზღვრების და ნაპირების დასაცავად. 7) მთელს თურქეთში ჟანდარმერიის რეორგანიზაცია. 8) თურქეთის სრული ფინანსური და ეკონომიკური თავისუფლება“.

23 მარტის ნომერში⁹ განთავსებული ინფორმაცია საინტერესოა რუსეთსა და თურქეთს შორის დადებული ხელშეკრულების თვალსაზრისით. ინფორმაცია მიღებულია მოსკოვიდან 20 მარტს საგარეო საქმეთა კომისარიატიდან. სტატიაში მოკლედ არის განხილული მოსკოვის 1921 წლის 16 მარტის ხელშეკრულება. აღნიშნულია, რომ „მხარეები არ სცნობენ არავითარ საერთაშორისო აქტს, რომელიც არ არის ცნობილი თითოეულის მიერ. თურქეთის ტერიტორია განსაზღვრულია ე.წ. „ნაციონალური“ შეთანხმების მიხედვით. ე.ი. საზეიმო აქტით, რომელიც მიიღო ოსმალეთის პარლამენტმა კონსტანტინეპოლში 1920 წლის 28 იანვარს. თურქეთის აღმოსავლეთი საზღვარი მტკიცედ არის გამორკვეული. ბათუმი რჩება საქართველოს იმ პირობით, რომ მას ექნება ავტონომია ადგილობრივი და საკუთარი აგრარული რეჟიმის უფლება. თურქეთს ექნება საქონლის თავისუფალი ტრანზიტი ბათუმით“. სტატიის ბოლოში საუბარია ნახიჭევანის ავტონომიის და სრუტეების საერთაშორისო სტატუსის შესახებ.

29 მარტის ნომერში¹⁰ საუბარია თურქეთის სამხედრო შენაერთების მიერ ახალქალაქის, ახალციხის და ბათუმის მხარეების დაცლის შესახებ. აღნიშნულის მიხედვით, თურქეთის აღმოსავლეთის ფრონტის სარდალმა კიაზიმ ყარაბექირ ფაშამ ოფიციალურად აცნობა რუსეთის არმიის სარდლობას

⁹ კომუნისტი, 23 მარტი, 1921.

¹⁰ კომუნისტი, 29 მარტი, 1921.

მოსკოვში, რომ რუსეთ–თურქეთის კონფერენციის დადგენილების თანახმად, მისი ჯარები ტოვებენ ახალციხეს, ახალქალაქს და ბათუმის ოლქს.

თურქულ ენაზე განათლების მიღებასთან დაკავშირებით საინტერესო ინფორმაცია არის მოთავსებული 3 აპრილის გაზეთში¹¹. ინფორმაცია მიღებულია ბაქოდან 29 მარტს. აღნიშნულია, რომ სახალხო განათლების კომისარიატის სააკადემიო განყოფილებამ მიიღო გადაწყვეტილება უნივერსიტეტთან დაარსოს მუშათა ფაკულტეტი თურქულ ენაზე, რომლის მიზანია თურქი ახალგაზრდების მომზადება უმაღლეს სასწავლებლებში ლექციების მოსასმენად. სტატიის სათურია „საბჭოთა ადერბაიჯანში“.

10 აპრილის ნომერში¹² გამოქვეყნებულ სტატიაში „აღმოსავლეთ ფრონტზე“, გამოქვეყნებულია ცნობები, მიღებული ანკარიდან 23 მარტს. აღნიშნულია, რომ საფრანგეთის და იტალიის ჯარებს მოუვიდათ ოფიციალური ბრძანება უკანდახვევის შესახებ. ანკარის მთავრობის ცნობით, ქალაქ ადანას და ადანას მხარის მცხოვრებლებმა პროტესტი განუცხადეს ფრანგებს, რომლებიც პლებისციტის დროს ძალით ართმევდნენ მათ ხმებს.

20 აპრილის გაზეთის ნომერში¹³ არის სტატია – „კონსტანტინეპოლის ამბები“. მასში მოთავსებულია მუსტაფა ქემალ ფაშას განცხადება, რომელიც მან წარმოსქვა ანკარაში თურქეთის დიდი ეროვნული ყრილობის წლისთავისადმი მიძღვნილ სხდომაზე. ეს ინფორმაცია მიღებული ტრაპიზონიდან 6 აპრილს. აქ, ქემალ ფაშა მიმოიხილავს ყრილობის 1920 წლის 23 აპრილის პირველ შეკრებას, დასახულ ამოცანებს, მიზნებს და მიღწეულ შედეგებს. იგი, ასევე, ეხება ანკარის მთავრობის არმიის შექმნის და მისი საშუალებით საშინაო და საგარეო პოლიტიკის განხორციელების საკითხს.

¹¹ კომუნისტი, 3 აპრილი, 1921.

¹² კომუნისტი, 10 აპრილი, 1921.

¹³ კომუნისტი, 20 აპრილი, 1921.

10 მაისის ნომერში¹⁴ მოცემულია მოკლე ინფორმაცია ანატოლიაში მომხდარი აჯანყებების და არეულობების შესახებ. სტატიას ჰქვია „აჯანყება ოსმალეთში“. ინფორმაცია აღებულია თურქული პრესიდან და მიღებულია ტრაპიზონიდან 28 აპრილს. აღნიშნულია, რომ ეს არეულობები იყო ხანმოკლე და ანკარის მთავრობამ მალევე მოახდინა მისი ლიკვიდაცია.

17 მაისის ნომერში¹⁵ ანკარის პანისლამისტური კონგრესის შესახებ ნათქვამია, რომ ანკარის ეროვნულმა ყრილობამ ერთხმად მიიღო პროექტი ანკარაში პანისლამისტური კონგრესის ჩატარების შესახებ. სადაც მიიწვევენ მთელი სამუსლიმანო მსოფლიოს წარმომადგენლებს. მათ შორის ალჟირიდან და ინდოეთიდან. აღნიშნული ინფორმაცია მიღებულია სტამბოლიდან.

საინტერესო ინფორმაცია არის გამოქვეყნებული 21 მაისის ნომერში¹⁶. ინფორმაცია მიღებულია ბათუმიდან. სტატია ეხება ანკარის მთავრობის განათლების მინისტრის რიზა ნურ ბეის საუბარს გრუკავროსტის თანამშრომელთან. სადაც რიზა ბეიმ განაცხადა, რომ „*მოსკოვის ხელშეკრულებით სრულიად გადაწყდა რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობის საკითხი. ორივე სახელმწიფო ერთმანეთთან ძმურ მეგობრულ კავშირშია. ორივეს მიზანია იმპერიალიზმისგან გათავისუფლება. მოსკოვის ხელშეკრულებამ განსაზღვრა თურქეთის საზღვრები კავკასიაში და საბოლოოდ გამოირკვა თურქეთის და ამიერკავკასიის რესპუბლიკების ურთიერთობები. ამ რესპუბლიკებსა თურქეთის თანხმობით, ალბათ, ყარსში შედგება კონფერენცია. რუსეთი ამ კონფერენციაში მონაწილეობას ვერ მიიღებს. ვინაიდან, მოსკოვის ხელშეკრულების ძალით მისი შეხედულება სავსებით ნათლად გამოიკვეთა. გიუმრის ხელშეკრულება დღესაც ძალაშია. მაგრამ, ჩვენი მთავრობა თანახმაა მის განხილვაზე. რუსეთ-თურქეთის ხელშეკრულების ძალით სომხეთი ღებულობს გარკვეულ საზღვრებს. ჩვენ სრული იმედი გვაქვს, რომ რუსე-*

¹⁴ კომუნისტი, 10 მაისი, 1921.

¹⁵ კომუნისტი, 15 მაისი, 1921.

¹⁶ კომუნისტი, 21 მაისი, 1921.

თის რესპუბლიკა დაგვეხმარება სომხეთსა და თურქეთს შორის აღნიშნული საზღვრების განმტკიცების საქმეში“. შემდეგ მინისტრი საუბრობს ანკარის მთავრობის საშინაო და საგარეო პოლიტიკაზე, თურქეთ–საბერძნეთის კონფლიქტზე.

26 მაისის ნომერში¹⁷ არის მოკლე ინფორმაცია სტამბოლში მუშათა მოთხოვნის შესახებ. ინფორმაცია მიღებულია ბათუმიდან 17 მაისს, რომელიც ეყრდნობა სტამბოლიდან მიღებულ ინფორმაციას. აქვე ნათქვამია, რომ დიდმა ვეზირმა საზოგადო შრომის მინისტრს მისცა წინადადება შეადგინოს განსაკუთრებული კომისია საკითხის მოსაგვარებლად. კომისია ნამდვილად შედგა შრომის მინისტრის ბურხან ედინ ბეის ხელმძღვანელობით.

პირველი ივნისის ნომერში¹⁸ ვრცელი ინფორმაცია არის მოთავსებული ანტანტის დამოკიდებულების შესახებ ანატოლიის ტერიტორიაზე მიმდინარე ომთან დაკავშირებით. სტატიის სათაურია „ანატოლიის ომში ანტატანტა ნეიტრალიტეტს იცავს“. აღნიშნული ინფორმაცია მიღებულია ბათუმიდან 26 მაისს დეპეშით. ინფორმაცია წარმოადგენს სტამბოლში მყოფ მოკავშირეთა სარდლობის ბრძანებას. მას ხელს აწერენ საფრანგეთის უმაღლესი კომისარი პელე, ინგლისის უმაღლესი კომისარი რუმბოლდი, იტალიის უმაღლესი კომისარი კორონი. მასში ნათქვამია, რომ „მოკავშირე სახელმწიფოებსა და თურქეთს შორის მიმდინარე სამხედრო მოქმედებების გამო დიდი ბრიტანეთის, საფრანგეთის და იტალიის ჯარებმა დაიკავეს შემდეგი ადგილები: 1) სტამბოლის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთი მხარის სამხრეთი ნაწილები, შავი ზღვის ნაპირიდან მოყოლებული 7 კმ-ის მანძილზე ჩრდილო დასავლეთის მიმართულებით არდინა–სტრანია–მურტეკლი–ჩიფთლიქი–ქადიქოის ხაზზე ყველა დასახლებული ადგილი. 2) გალიპოლის ნახევარკუნძული მთლიანად. 3) იზმითის ნახევარკუნძული

¹⁷ კომუნისტი, 26 მაისი, 1921.

¹⁸ კომუნისტი, პირველი ივნისი, 1921

მთლიანად. 4) სოფლების: კარამიხ – ბიხ ბერალის – უზან გეისის¹⁹ გამაერთიანებელი გზის ჩრდილოეთით და დასავლეთი მდებარე ანატოლიის ტერიტორიები. ვინაიდან ანატოლიაში თურქეთსა და საბერძნეთს შორის უკვე გაჩაღებულია ომი, აუცილებელია დიდი ბრიტანეთის, საფრანგეთის და იტალიის ჯარების მდგომარეობის უზრუნველყოფა. ყველა ზემოაღნიშნულ ნაწილებში გამოცხადებულია ნეიტრალიტეტი. მოკავშირეთა ჯარები და ადგილობრივები უნდა დაემორჩილონ სრულ ნეიტრალიტეტის პირობებს ნახსენები ომის მიმართ. მათ ეკრძალებათ ამ ომში მიიღონ მონაწილეობა რაიმე და როგორიმე სახით. კერძოდ, დასახლებულ ადგილებში დაუშვებელია სამხედრო ფორმირებების შექმნა. აკრძალულია ამ ადგილებში გასაწევ პირთა შეგროვება. თურქეთის და საბერძნეთის კერძო მოქალაქეებს შეუძლიათ მიმოსვლა საბერძნეთსა და თურქეთში“. აქვე არის ინფორმაცია 19 მაისს არჩეული ანკარის მთავრობის ახალი კაბინეტის შესახებ. ცალკე სტატიაში მოკლედ არის საუბარი ანკარის და მოსკოვის ურთიერთობების შესახებ. ინფორმაცია მიღებულია ნაუენიდან და ეყრდნობა გაზეთ „ტაიმსის“ ცნობებს. ნათქვამია, რომ ანკარის ახალი კაბინეტი სავარაუდოდ ახლო კავშირს იქონიებს მოსკოვთან.

საფრანგეთს და ანკარის მთავრობას შორის კილიკიის თაობაზე ხელმოწერილ ხელშეკრულებაზე საუბარი 17 ივნისის ნომერში²⁰. ინფორმაცია მიღებულია ბათუმიდან 10 ივნისს ტელეგრაფით. მასში აღნიშნულია, რომ „პრეს დიუ სუარის“ ცნობით „ანკარის მთავრობამ წინადადებით მიმართა საფრანგეთის მთავრობას შეიტანოს შეიტანოს შემდეგი ცვლილება ხელშეკრულებაში რომელიც დაიდო ბეჩირ სამი ბეისთან: 1) საზღვრები შეიცვალოს ისეთი სახით, რომლის დროსაც თურქეთის ტერიტორია 25კმ-ით იქნება დაშორებული ალექსანდრიეტადან და 50 კმ-ით ალექსოდან. 2) ეკონომიკური წესების

¹⁹ დასახელებული ზოგიერთი პუნქტის სახელწოდება არასწორად არის მითითებული.

²⁰ კომუნისტი, 17 ივნისი, 1921.

შეცვლა, რომელიც გათვალისწინებული იყო ლონდონის კონფერენციის მიერ. 3) ტყვეების გაცვლა უნდა მოხდეს კილიკიის დაცლის შემდეგ. 4) საფრანგეთმა მოკავშირეთა წინაშე მხარი უნდა დაუჭიროს თურქეთის მოთხოვნებს, როგორც ეკონომიკურს, ისე პოლიტიკურს“.

22 ივნისის ნომერში²¹ საუბარია ახლო აღმოსავლეთის პრობლემაზე. ინფორმაცია მიღებულია 16 ივნისს ლიონიდან რადიოთი. მასში ნათქვამია, რომ ჩერჩილმა თემთა პალატაში გაკეთებული განცხადებისას თურქებსა და არაბებთან შერიგების პოლიტიკაზე ისაუბრა. აღნიშნა, რომ „*დროა ინგლისმა მკვიდრი შეთანხმება დადოს თურქეთთან*“.

23 ივნისის გაზეთში²² გამოქვეყნებულ სტატიაში „ოსმალეთი და ანტანტა“, საუბარია ანკარის მთავრობის მხრიდან სუვერენიტეტის აღიარების მოთხოვნაზე. აღნიშნულია, რომ ანატოლიაში ძლიერდება პროპაგანდა ინგლისის წინააღმდეგ. ინფორმაცია მიღებულია მოსკოვიდან 16 ივნისს. ამავე სტატიაში საუბარია ინგლისელთა მოქმედებებზე ბურსასთან ბერძნების დამარცხების შემდეგ. ნათქვამია, რომ ინგლისელებმა ნეიტრალური ხაზის გასამაგრებლად გააგზავნეს სამხედრო ნაწილი. ასევე მოიქცნენ ბერძნების იზმითთან დამარცხების შემდეგ. ხოლო მუდანასთან შეაირადეს ბერძნები. ინგლისელთა ეს მოქმედება შეფასებულია ვითომდა „*ნეიტრალიტეტად*“.

ანატოლიაში ომის დასრულების შესახებ არის საუბარი 28 ივნისის გაზეთში²³. ინფორმაცია მიღებულია ნაუენიდან 22 ივნისს რადიოთი. მასში აღნიშნულია, რომ „*ტაიმსის*“ ცნობით „*ბერძნები თანახმანი არიან ინგლისის და საფრანგეთის შუამავლობით დაასრულონ ომი ანატოლიაში*“.

30 ივნისის გაზეთში გამოყვეყნებულ სტატიაში²⁴ „ოსმალეთის საფრთხე“ გადმოცემულია ინგლისური პრესის დამოკიდე-

²¹ კომუნისტი, 22 ივნისი, 1921.

²² კომუნისტი, 23 ივნისი, 1921.

²³ კომუნისტი, 28 ივნისი, 1921.

²⁴ კომუნისტი, 30 ივნისი, 1921.

ბულება ანკარის მთავრობასა და ინგლისს შორის არსებულ მტრულ ურთიერთობებზე. გაზეთი „დეილი მეილი“ აცხადებს, რომ ინგლისის მთავრობა მალე მოსთხოვს ანკარას პასუხს.

10 ივლისის ნომერში²⁵ გამოქვეყნებულია ვრცელის სტატია – „სტამბოლისაკენ“. მასში განხილულია სტამბოლის ადგილი ძველი და ახალი ცივილიზაციების პერიოდში. აღნიშნულია, რომ ისლამური სამყაროს გაერთიანებისთვის სტამბოლზე ოცნებობენ ძველი მუსლიმური ქვეყნები. თუმცა, ახლა მის ჩასაგდებად ყველა ხერხს ხმარობს ევროპა–ამერიკის იმპერიალიზმი და ფინანსური კაპიტალიზმი. ამ ორი კოალიციის გარდა, საუბარია მესამე ძალაზეც. ამ ძალად გაზეთი განიხილავს აღმოსავლეთის რევოლუციურ ძალებს და მსოფლიო რევოლუციურ პროლეტარიატს. გაზეთის აზრით, პირველი ორი კოალიცია განიხილება ბურჟუაზიულ–რეაქციულ ძალად, რომელსაც სათავეში უდგას ანტანტა. ხოლო, მესამე კოალიციის სათავეში განიხილავს საბჭოთა რუსეთს, რომელსაც მიიჩნევს ახალი თურქეთის ახლად აღორძინებული და რევოლუციური ერის მოკავშირედ. გაზეთი, აღნიშნული კოალიციების ჭიდილში საბჭოთა საქართველოს პოლიტიკასაც განიხილავს და თვლის, რომ მან უნდა აწარმოოს სწორი „აღმოსავლური პოლიტიკა“. ისეთი, როგორსაც აწარმოებს საბჭოთა რუსეთი.

12 ივლისის გაზეთში²⁶ სათურით „განათლება ანატოლიაში“, საუბარია ანატოლიის სახალხო განათლების სამინისტროს მიერ განათლების მუშაკთა ყრილობის მოწვევის შესახებ. ნათქვამია, რომ ხალხი ამ ყრილობისგან მოელის სახალხო განათლების სისტემის ძირფესვიანად შეცვლას.

„უფლებათა დაცვის საზოგადოების“ პოზიციაზე საუბარი 13 ივლისის ნომერში²⁷. აღნიშნულია, რომ იგი სახელმწიფოებრიობრივი მთლიანობის და დამოუკიდებლობის უზრუნველსაყოფად მიისწრაფის მშვიდობიანობისკენ. მის პროგრამას

²⁵ კომუნისტი, 10 ივლისი, 1921.

²⁶ კომუნისტი, 12 ივლისი, 1921.

²⁷ კომუნისტი, 13 ივლისი, 1921.

წარმოადგენს ერზრუმისა და სივასის კონგრესების ძირითადი პრინციპების გაგრძელება. აქვე, ცალკე სათაურით – „მუშათა ინტერესების დაცვა“ საუბარია ზონგულდაღის და ერიქლის ქვანახშირის მადაროს მუშათა ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებისთვის მიღებული ზომების შესახებ. იმავე სტატიაში, არის მოწოდება ანატოლიის ქალებისადმი. საუბარია ანატოლიაში შემდგარ „დამოუკიდებელ დედათა კომიტეტის“ შექმნაზე. აღნიშნული კომიტეტი მოუწოდებს ანატოლიელ ქალებს შექმნან ანალოგიური კომიტეტები და აღმოუჩინონ დახმარება ბრძოლის ველზე დაღუპულ მეომართა ოჯახებს. საინტერესო ცნობა არის სტატიაში ქვესათაურით „ოსმალეთისთვის აეროპლანები“. ნათქვამია, რომ დიდი ეროვნული ყრილობის წევრთა მონაწილეობით ანკარაში შედგა ჯარის საჭიროებისთვის თვითმფრინავების შემძენი კომისია. კომისია შეუდგა პროექტის შემუშავებას, რომლის ძალითაც ანატოლიის თითოეულმა რეგიონმა უნდა შეიძინოს თითო თვითმფრინავი. აქვე აღნიშნულია, რომ დიდი ეროვნული ყრილობის წევრთა ერთმა ჯგუფმა თავისი საკუთარი ხარჯებით შეიძინა ერთი თვითმფრინავი და საჩუქრად გადასცა მთავრობას.

ძალიან მოკლე ინფორმაცია არის მოცემული 16 ივლისის სტატიაში²⁸ „შეთქმულება მოკავშირეთა წინააღმდეგ“. იგი მიღებულია ნაუენიდან პირველ ივლისს. მასში ნათქვამია, რომ სტამბოლში გამოავლინეს შეთქმულება მოკავშირეთა წინააღმდეგ. ინგლისის ჯარმა თავის თავზე აიღო პოლიციის ფუნქციები. სტამბოლის სხვადასხვა რაიონში დააპატიმრეს დაახლოებით 100 რუსი პიროვნება. მათ შორის, რამდენიმე ბოლშევიკი.

17 ივლისის ნომერში²⁹ გამოქვეყნებულ სტატიაში „აღმოსავლეთის ომების ხანა“ მოცემულია ანკარაში იტალიის წარმომადგენლის ტუოლზის მოსაზრება. მისი თქმით, „თუ ოსმალეთ-ინგლისის კონფლიქტს ბოლო არ მოეღება, აუცილებლად

²⁸ კომუნისტი, 16 ივლისი, 1921.

²⁹ კომუნისტი, 17 ივლისი, 1921.

დაიწყება ხანა აღმოსავლეთის ომებისა, რომლის მოქმედების და ფარგლების გათვალისწინება შეუძლებელია. ამ ომების გამო წააგებენ უმთავრესად იტალია და საფრანგეთი. რომლებიც დროულად უნდა შეუთანხმდნენ ანკარას“. ტუოლოზი აქვე აღნიშნავს, რომ „ანკარის მთავრობა გამოხატავს ხალხის ნებას და მისი განადგურება შეუძლებელია. იგი შეინარჩუნებდა სი-სოცხლისუნარიანობას იმ შემთხვევაშიც კი, თუკი განიდევნებოდა ანკარიდან“.

6 აგვისტოს სტამბოლიდან მიღებული ინფორმაცია გამოქვეყნებულია 25 აგვისტოს ნომერში³⁰ სათაურით – „ბრძოლა მუშებთან“. იგი აღებულია გაზეთ „ჰეიან საბაჰიდან“. მასში საუბარია ტრამვაის მუშების მოთხოვნების შესახებ. აქვე არის ინფორმაცია, მიღებული ბათუმიდან 25 აგვისტოს ტელეგრაფით, სადაც საუბარია ანტანტის მიერ სტამბოლში შესვლისთვის აკრძალვების შემოღების შესახებ.

26 აგვისტოს გაზეთში³¹ გამოქვეყნებული სტატია – „სტამბოლის ბედი“, მკითხველს აუწყებს ლონდონის გაზეთ „დეილი ტელეგრაფში“ გამოქვეყნებულ ინგლისის მთავრობის გადაწყვეტილებას სრუტეების შესახებ. მასში ნათქვამია, რომ ინგლისი არ დაუშვებს სტამბოლი ეკუთვნოდეს მხოლოდ ერთ სახელმწიფოს, რომელიც რუსეთთან ახლო მეგობრულ კავშირშია.

„საბჭოთა სომხეთის ნოტა ოსმალეთის დიდ ეროვნულ ყრილობას“. ასეთი სათაურით არის გამოქვეყნებული სტატია პირველი სექტემბრის ნომერში³². ინფორმაცია მიღებულია ერევნიდან 24 აგვისტოს. სტატია საკმაოდ ვრცელია. იგი წარმოადგენს სომხეთის საგარეო საქმეთა კომისრის მრავიანის მიმართვას ანკარის მთავრობის საგარეო საქმეთა მინისტრის იუსუფ ქემალისადმი. მასში გამოთქმულია სურვილი ურთიერთობის საბოლოო მოგვარების და ორმხრივი ხელშეკრულების დადების შესახებ. საუბარია რუსეთის წარმომადგენლის

³⁰ კომუნისტი, 25 აგვისტო, 1921.

³¹ კომუნისტი, 26 აგვისტო, 1921.

³² კომუნისტი, 1–ლი სექტემბერი, 1921.

მონაწილეობით ამიერკავკასიის რესპუბლიკების მთავრობებს და ანკარის მთავრობას შორის ახლო მომავალში გასამართ კონფერენციის, მხარეებს შორის როგორც ეკონომიკური, ასევე პოლიტიკური კავშირების განმტკიცების შესახებ.

მეტად საინტერესო ინფორმაცია არის გამოქვეყნებული 10 სექტემბრის გაზეთში³³. იგი ეხება ამიერკავკასიის საბჭოთა რესპუბლიკების და თურქეთის დიდი ეროვნული ყრილობის მთავრობის კონფერენციას. აღნიშნული სტატიაში წარმოდგენილია თურქეთის დიდი ეროვნული ყრილობის მთავრობის საგარეო საქმეთა მინისტრის იუსუფ ქემალ ბეის ოფიციალური ნოტები საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა სახალხო კომისრის სვანიძის, სომხეთის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა სახალხო კომისრის მრავიანის და აზერბაიჯანის საგარეო საქმეთა სახალხო კომისრის გუსეინოვისადმი. იუსუფ ქემალი თავის ნოტებში წინადადებას აძლევს ამიერკავკასიის რესპუბლიკების მთავრობებს, რომ კონფერენცია ჩატარდეს ქ. ყარსში სექტემბრის თვის ბოლოს რსფსრ დელეგაციის თანდასწრებით. აქვე ასახელებს თურქეთის მხარის დელეგაციის შემადგენლობას: დელეგაციის ხელმძღვანელი კიაზიმ ყარაბექირ ფაშა, ეროვნული ყრილობის დეპუტატი ველი ბეი, ანკარის მთავრობის სრულუფლებიანი წარმომადგენელი ბაქოში მემედ შევქეთ ბეი და აღმოსავლეთ ანატოლიის რკინიგზების უფროსის მოადგილე მუხტარ ბეი. იუსუფ ქემალი მოითხოვს სამივე რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა სახალხო კომისრებისგან წინასწარ აცნობონ თავიანთი დელეგაციის შემადგენლობის შესახებ. აღნიშნული ნოტები ფორმით ერთნაირია. თუმცა, შინაარსობრივად საკმაოდ განსხვავდება ერთმანეთისგან. ყველა ნოტას ახლავს თარიღი.

სტატია „ოსმალეთ–საბერძნეთის ფრონტზე“ წარმოადგენს კიაზიმ ყარაბექირის დეკემას საქართველოს რევკომის თავმჯდომარის მდივნისადმი. სტატია გამოქვეყნებულია 15 სექტემ-

³³ კომუნისტი, 10 სექტემბერი, 1921.

ბრის ნომერში³⁴. კიაზიმ ფაშა საუბრობს საქარიასთან თურქეთის არმიის საბოლოო გამარჯვების შესახებ და მას თვლის დამოუკიდებლობის და უფლებების დაცვის ბრძოლის გზაზე მიღწეულ გამარჯვებად. გამოთქვამს რწმენას, რომ ანკარის მთავრობის მეგობრები გაიზიარებენ აღნიშნულ გამარჯვებას.

16 სექტემბრის სტატია³⁵ არის საქართველოს რევკომის თავმჯდომარის ბუდუ მდივნის დეპეშა კიაზიმ ყარაბეირ ფაშასადმი. იგი მას სარიყამიში გაეზავნა. ბუდუ მდივანი ულოცავს კიაზიმ ფაშას ამ გამარჯვებას და აღნიშნავს, რომ მისალოცი დეპეშა მან უკვე გაუგზავნა თურქეთის დიდი ეროვნული ყრილობის თავმჯდომარეს მუსტაფა ქემალ ფაშას. ბუდუ მდივნის დეპეშა დათარიღებულია 1921 წლის 13 სექტემბრით.

ზოგადად თურქეთ–საბერძნეთის ომის შესახებ 1921 წლის კომუნისტი მრავალი საინტერესო სტატია არის გამოქვეყნებული³⁶.

9 ოქტომბრის ნომერში³⁷ საუბარია ყარსის კონფერენციის დაწყების შესახებ. ინფორმაცია მიღებული მოსკოვიდან 7 ოქტომბერს რადიოთი. სტატიაში დადებითად არის შეფასებული კონფერენციის მიმდინარეობა, დასახელებულია მონაწილე მხარეები. აღნიშნულია, რომ ოქტომბრის შუა რიცხვებში ხელი მოეწერება ხელშეკრულებას, რაც უზრუნველყოფს ამიერკავკასიის მშვიდობიან თანაცხოვრებას თურქეთთან.

21 ოქტომბრის³⁸ სტატიაში სათაურით – „მტკიცე ზავის და მეგობრობის ხელშეკრულება“, საუბარია ყარსის ხელშეკრულების შესახებ. აღნიშნულია, რომ ზავს ხელი მოეწერა 13

³⁴ კომუნისტი, 15 სექტემბერი, 1921.

³⁵ კომუნისტი, 16 სექტემბერი, 1921.

³⁶ იხ. კომუნისტი: 27 მარტი; 10, 17 აპრილი; 19 მაისი; 22, 24 ივნისი; 29 ივლისი; 3, 18, 28 აგვისტო; 3, 6, 7, 8, 9, 13, 17, 30 სექტემბერი; 4, 13 ოქტომბერი; 16 ნოემბერი; 2, 22 დეკემბერი.

³⁷ კომუნისტი, 9 ოქტომბერი, 1921.

³⁸ კომუნისტი, 21 ოქტომბერი, 1921.

ოქტომბერს. შეფასებულია ხელშეკრულების მნიშვნელობა და აღნიშნულია, რომ „საქართველოს მშრომელებს ამიერიდან აღარ მოელოთ საფრთხე სამხრეთიდან. ხელშეკრულებამ ოფიციალური დასტური მისცა იმ განწყობილებას და ურთიერთობას, რომელიც ბუნებრივია იმ ორი ბანაკისთვის, რომელიც ერთი და იგივე მიზანს ისახავენ დღეს აღმოსავლეთის გამოღვიძებაში. საბჭოთა რესპუბლიკები და ახალი თურქეთი ერთნაირად არიან დაინტერესებული იმპერიალიზმის ფრთის შეკვეცით ახლო და შორეულ აღმოსავლეთში...“. აქვე არის ყარსის ხელშეკრულების სრული ტექსტი ქართულ ენაზე.

საფრანგეთსა და თურქეთის ურთიერთობის შესახებ მოკლე სტატია არის განთავსებული 12 ნოემბრის ნომერში³⁹ სათაურით – „საფრანგეთი და ოსმალეთი“. ინფორმაცია მიღებულია ნიკოლაევიდან რადიოთი. მასში აღნიშნულია, რომ „საფრანგეთ–ანგორის ხელშეკრულების თანახმად, საფრანგეთი ვალდებულია დაეხმაროს ქემალს მის მოთხოვნებში – სმირნის, ადრიანოპოლის და ფრაკიის დაბრუნებაში. საფრანგეთი სცნობს თურქეთის სუვერენიტეტს სტამბოლზე და ამასთანავე, სრულტებით თავისუფლად ისარგებლებს ყველა სახელმწიფო და მას ნება არ ეძლევა დარდანელის გამაგრების. საფრანგეთი ჰპირდება თურქეთს სესხს და თურქეთი სევრის ხელშეკრულების თანახმად ცნობს საფრანგეთის ზონის გავლენას“.

13 ნოემბრის ნომერში⁴⁰ გამოქვეყნებულ სტატიაში კვლავ საფრანგეთ–ანკარის ურთიერთობაზეა საუბარი. ინფორმაცია მიღებულია ნაუენიდან 11 ნოემბერს, რადიოთი. მასში ნათქვამია, რომ ბრაიანის ბრძანებით, ვარტოლდმა ტელეგრაფით მისცა ბრძანება საგარეო საქმეთა სამინისტროს, რომ მათ გამოიმუშავონ ნოტის პროექტი ინგლისის პროტესტის საპასუხოდ საფრანგეთ–ანკარის ხელშეკრულების გამო. რადგან, ინგლისი კატეგორიულად მოითხოვს ამ ხელშეკრულების გაუქმებას.

³⁹ კომუნისტი, 12 ნოემბერი, 1921.

⁴⁰ კომუნისტი, 13 ნოემბერი, 1921.

26 ნოემბრის ნომერში⁴¹ საუბარია მუშათა მოძრაობაზე სტამბოლში. ინფორმაცია მიღებულია სტამბოლიდან გაზეთ „ილორის“ ცნობებზე დაყრდნობით. აღნიშნულია, რომ სტამბოლში სოციალური და ეკონომიკური მდგომარეობიდან გამომდინარე ხდება მუშათა გამოსვლები. აქვე არის მუშათა განცხადება, სადაც მუშები საკუთარი ორგანიზაციების ნაკლოვანებებსა და მუშათა შეუკავშირლობაზე საუბრობენ. მათი თქმით, სწორედ ეს არის მუშათა დუხჭირი ცხოვრების ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი.

საფრანგეთ-თურქეთის ხელშეკრულებაზე საუბარი 2 დეკემბრის გაზეთში⁴². ინფორმაცია მიღებულია სტამბოლიდან და ეფუძნება გაზეთ „დილამის“ ცნობებს. მასში აღნიშნულია, რომ *“საფრანგეთ – თურქეთის ხელშეკრულებამ ორივე მხარეზე პოზიტიური ზეგავლენა მოახდინა. ეს განსაკუთრებით ითქმის თურქულ მხარეზე, რადგან ის ცნეს მოლაპარაკებების მხარის სრულყოფილებიან წევრად”*. აქვე ნათქვამია, რომ მოკავშირეებთან შეთანხმებას ხელს არ შეუშლის „ნაციონალური შეთანხმება“ და ამის მაგალითია ყარსის ხელშეკრულება. სადაც თურქები სხვა დანარჩენი აღმოსავლელი ხალხის სასარგებლოდ დათმობებზე წავიდნენ. ცალკე მოტანილია გაზეთ „დელი საბარის“ მოსაზრება ამავე საკითხზე. გაზეთის აზრით, *“აღმოსავლეთის საქმეები უნდა ირჩეოდეს არა ანატოლიასა და თრაკიაში, არამედ ევროპაში განსაკუთრებით ლონდონში. ხოლო< თურქებმა, პარტიის განურჩევლად მხარი უნდა დაუჭიროონ ევროპულ არჩევანს. ევროპელებმა, თავის მხრივ, თურქები უნდა მიიღონ როგორც ევროპაში მობინადრე ხალხი”*. ამავე ნომერში ცალკე სათაურით არის სტატია „ოსმალთა დელეგაცია ევროპაში“ სადაც საუბარია ანკარის მთავრობის დელეგაციების ვიზიტებზე ევროპის და ამერიკის ქვეყნებში როგორც ეკონომიკური, ასევე პოლიტიკური კავშირების დამყარების მიზნით.

⁴¹ კომუნისტი, 26 ნოემბერი, 1921.

⁴² კომუნისტი, 2 დეკემბერი, 1921.

11 დეკემბრის სტატიაში⁴³ „ქრისტიანები ოსმალეთში“ აღნიშნულია, რომ *“თურქეთის მთავრობა შეფიქრიანდა იმ შთაბეჭდილებით. რომელიც ევროპაზე კილიკიიდან ქრისტიანთა გადასახლებამ მოახდინა. ამის გამო, თურქეთის მთავრობამ წინადადებით მიმართა უწმინდეს ტახტს მასთან უშუალო შეთანხმებას მოაწეროს ხელი”*. აღნიშნული ინფორმაცია მიღებულია რომიდან 6 დეკემბერს რადიოთი.

14 დეკემბრის ნომერში⁴⁴ გამოქვეყნებულია თურქეთის დიდი ეროვნული ყრილობის პროტესტი მოკავშირე სახელმწიფოების მიმართ. მასში ნათქვამია: *“1) ანტანტის სახელმწიფოების გემების არსებობას სტამბოლში თურქეთის სუვერენული უფლებებისთვის დიდი ზიანი მოაქვს. 2) ხელშეკრულება ზავის შესახებ, დადებული თურქეთსა და ანტანტის ახელმწიფოებს შორის, არ აძლევს ამ უკანასკნელს თურქეთის ტერიტორიის ოკუპაციის, აქ მცხოვრებთა ეროვნული გრძნობების შელახვის და დამცირების უფლებას. რისი საფუძველიც არის ანტანტის საგანგებო პოლიციის არსებობის ფაქტი სტამბოლში”*.

სტატიაში – „სტამბოლი ტყვეობაში“, რომელიც გამოქვეყნებულია 18 დეკემბრის ნომერში⁴⁵ და ეყრდნობა 3 დეკემბერს ბერლინში გამოცემული გაზეთის „მატენის“ ცნობებს, საუბარია ინგლისელთა პოლიტიკის შესახებ სტამბოლში. სტატიის მიხედვით, *“დამად ფერიდ ფაშა და მისი დანიშნული პირები წარმოადგენენ ინგლისის მარიონეტებს. რომლებიც დროგამოშვებით პროვოკაციებს აწყობენ ინგლისის გავლენის გასაძლიერებლად. რაც იწვევს ფარულ დაპირისპირებას ანტანტის წევრ ქვეყნებს შორის”*.

21 დეკემბრის გაზეთში⁴⁶ სამი მოკლე სტატიაა გამოქვეყნებული თურქეთის თემასთან დაკავშირებით. სტამბოლიდან მიღებული ინფორმაციით, რომელიც ეყრდნობა ჟურნალ

⁴³ კომუნისტი, 11 დეკემბერი, 1921.

⁴⁴ კომუნისტი, 14 დეკემბერი, 1921.

⁴⁵ კომუნისტი, 18 დეკემბერი, 1921.

⁴⁶ კომუნისტი, 21 დეკემბერი, 1921.

„დორიანის“ ცნობებს ნათქვამია, რომ *“საბერძნეთის პოლიციამ ბურსაში აღმოაჩინა ფარული ეროვნული ორგანიზაცია. ამის გამო, დააპატიმრეს სამი ქემალისტი ოფიცერი”*. სტატიაში „საშინელი ანგარიში“, სადაც ინფორმაცია მიღებულია მოსკოვიდან 10 დეკემბერს, ნათქვამია, რომ ინგლისის მთავრობამ შეადგინა იმ ზარალის ანგარიში, რომელიც ბერძნების ჯარმა მიაყენა მცირე აზიას. ზარალი 525 მილიონ ოსმალურ ლირას უდრის. აქვე, მესამე სტატიაში „სმირნის ოლქის ავტონომია“, საუბარია ბერძენთა თანხმობაზე იზმირის ოლქის ავტონომიის შესახებ. ინფორმაცია მიღებულია სტამბოლიდან და ეფუძნება გაზეთ „ნეოლოგოსის“ ცნობებს. ნათქვამია, რომ *„ავტონომიის შემთხვევაში მოკავშირე სახელმწიფოებმა ოლქი ბერძენ მმართველს უნდა ჩააბარონ“*. ბერძნები თანხმობას აცხადებდნენ შემდეგ პირობებზე: 1) ანატოლიის ევაკუაციასა და იზმირის ოლქის ავტონომიაზე. 2) თრაკიის საზღვრის გადასინჯვაზე და ენის მიდიის ხაზამდე გადატანაზე.

22 დეკემბრის ნომერში⁴⁷ თურქეთის თემაზე გამოქვეყნებულ სტატიებიდან ერთ-ერთში საუბარია ანატოლიის ახალ წესწყობილებაზე. აღნიშნული ვრცელი მოსაზრება ეკუთვნის იზმირის დეპუტატს მაჰმუდ ესად ბეის, რომელიც გამოქვეყნდა „ჰაქიმეთი მილლიეში“. ავტორი საუბრობს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის საბოლოო გამარჯვებაზე და ამ საქმეში ერთ-ერთ მთავარ დასაყრდენად ასახელებს გლეხობას. თავის დასკვნაში მაჰმუდ ესად ამბოს, რომ *“ახალმა თურქეთმა უნდა გაატაროს რამდენიმე ძირითადი რეფორმა. მათ შორის, უნდა მოახდინოს საზოგადოებრივი წარმოებების და ინსტიტუტების ნაციონალიზაცია, მოხდეს ბიუჯეტის მკაცრი კონტროლი და ჩატარდეს წარმომადგენლობითი არჩევნები ხალხის ფენებიდან”*. ამავე ნომერში არის სტატია „კილიკიის საკითხი“ ინფორმაცია მიღებულია პარიზიდან და ეყრდნობა გაზეთ „მატენის“ ცნობებს. მასში ლოი ჯორჯის პოზიციაა გაკრიტიკებული,

⁴⁷ კომუნისტი, 22 დეკემბერი, 1921.

რომელიც მოითხოვს კილიკიის საკითხის განხილვას ვაშინგტონის კონფერენციაზე. აღნიშნულია, რომ ამით იგი ცდილობს აშშ გარიოს საფრანგეთ-ანტანტის ურთიერთობაში. რაც ძლიერ აღელვებს საფრანგეთის პოლიტიკურ წრეებს. გაზეთი „ტანი“ საფრანგეთის პოზიციას ამართლებს ანატოლიის მიმართ და ქრისტიანთა უმცირესობების დასაცავად ფრანგ ჯარისკაცებთან ერთად ინგლისელი, ამერიკელი და იტალიელი ჯარისკაცების გაგზავნას ითხოვს. უკიდურეს შემთხვევაში, მოითხოვს დაწესდეს მკაცრი კონტროლი საფრანგეთ-ანკარის ხელშეკრულებაზე ანკარის მიმართ. საინტერესო ცნობებია ამავე გაზეთის კიდევ ერთ სტატიაში „სომხები და ოსმალები“, მოტანილია ინფორმაცია გაზეთ „ტაიმსიდან“. ნათქვამია, რომ *“კილიკიელი ქრისტიანები ვერ ენდობიან საფრანგეთ-ანკარის ხელშეკრულებას და სირიაში გადადიან საცხოვრებლად. მათ, ასევე, პეტიცია გადაუგზავნეს სომეხთა პატრიარქს სტამბოლში და მოითხოვეს, რომ მიიღოს სასწრაფო ზომები სომეხთა ემიგრაციისთვის ისეთ რეგიონებში, რომლებიც ანკარის კონტროლის ქვეშ არ იმყოფება. ამის გამო, სომეხთა პატრიარქმა მიმართა ინგლისის უმაღლეს კომისარს, რომ სომხები კილიკიიდან გადაესახლებინათ მესოპოტამიასა და იზმირში”*.

1922 წლის კომუნისტში თურქეთის თემასთან დაკავშირებით დაახლოებით 160 სტატია არის გამოქვეყნებული. სტატიები მრავალფეროვანია და ეხება იმ პერიოდში მიმდინარე სხვადასხვა მნიშვნელოვან მოვლენას. ცალკე, ლოზანის კონფერენციასთან დაკავშირებით არის 23, მუდანის კონფერენციასთან დაკავშირებით – 7, გენუის კონფერენციასთან დაკავშირებით – 2, თურქეთ – საბერძნეთის ომებთან დაკავშირებით 27 სტატია. ცალკეული სტატიებში არის ინფორმაცია სრუტეების, აშშ-ს თურქეთისადმი დამოკიდებულების, სევრის ხელშეკრულების და სხვა საკითხების შესახებ.

წინამდებარე სტატიის ამ ნაწილში მიზანშეწონილად მივიჩნით შევხებოდით ისეთ თემებს, სადაც მოცემულია ინფორმაცია თურქეთის დიდი ეროვნული ყრილობის მთავრობას, საბჭოთა

რუსეთს, ამიერკავკასიის საბჭოთა რესპუბლიკებს და უკრაინის საბჭოთა რესპუბლიკას შორის ურთიერთობების შესახებ.

15 იანვრით დათარიღებულ ნომერში სათაურით „რ.ს.ფ.ს.რ. წარმომადგენელი ოსმალეთში“⁴⁸, საუბარია რ.ს.ფ.ს.რ. სრულუფლებიანი წარმომადგენლის არალოვის გემ „ფელიქს ძერჟინსკით“ ტრაპიზონში ჩასვლასთან დაკავშირებით. ნათქვამია, რომ არალოვი ადგილობრივი ხელისუფლების წარმომადგენლებმა სამხედრო აღლუმით მიიღეს. აქვე არის ინფორმაცია ფრუნზეს წერილობით მიმართვასთან დაკავშირებით. ინფორმაცია მიღებულია ანკარიდან 21 დეკემბერს ანატოლიის სააგენტოსგან. მასში ნათქვამია, რომ უკრაინის სსრ სრულუფლებიანმა წარმომადგენელმა ანკარაში ფრუნზემ მიმართა დიდ ეროვნულ ყრილობას წერილით. რომელშიც უკრაინის მთავრობის, ხალხის, ყველა საბჭოთა რესპუბლიკის მუშურ-გლეხური არმიის სახელით მიულოცა თურქეთის დიდ ეროვნულ ყრილობას ანატოლიის არმიას და თურქ ხალხს წარმატებები. გამოთქვა რწმენა მათი საბოლოო გამარჯვების შესახებ. ფრუნზე აღნიშნავს, რომ თურქეთსა და უკრაინას შორის დაწყებული დაახლოების პროცესი დასრულდა შეთანხმებით და საზავო ხელშეკრულების ხელმოწერით, რაც ორივე მხარისთვის მისაღები აღმოჩნდა. იგივე ფრუნზეს თქმით, მეგობრობა საბჭოთა რესპუბლიკებსა და თურქეთს შორის არასოდეს არ დაირღვევა. სტატიაში აღნიშნულია, რომ ფრუნზეს წერილი წაკითხულ იქნა თურქეთის დიდი ეროვნული ყრილობის სადამოს სხდომაზე, მან დამსწრეთა შორის ტაში გამოიწვია. კრების მიერ დადგინდა, რომ გაიგზავნოს საპასუხო სამადლობელი დეპეშა უკრაინის სსრ მთავრობის და საბჭოთა ყრილობის სახელზე.

22 იანვრით დათარიღებულ სტატიაში⁴⁹ „ანატოლიის ოსმალეთის შესახებ“ ვრცლად არის მოცემული უკრაინის თავდაცვის მინისტრის ფრუნზეს თურქეთში ვიზიტის შემდეგ თბილისში

⁴⁸ კომუნისტი, 15 იანვარი, 1922.

⁴⁹ კომუნისტი, 22 იანვარი, 1922.

საბჭოების ყრილობაზე გაკეთებული განცხადება. ფრუნზე განმარტავს თავისი ვიზიტის მიზანს და აღნიშნავს, რომ საბჭოთა რუსეთი და საბჭოთა რესპუბლიკები ყოველთვის დაეხმარებოდნენ ანკარის მთავრობას იმპერიალიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ფრუნზე მიუთითებს იმ ეკონომიკურ და პოლიტიკურ კავშირებზე, რომელიც უნდა დამყარებულიყო მხარეებს შორის.

მომდევნო სტატია⁵⁰, დათარიღებული 24 იანვრით, ეხება საბჭოთა რუსეთის და თურქეთის ურთიერთობებს. ინფორმაცია მიღებულია მოსკოვიდან 19 იანვარს. მასში აღნიშნულია, რომ კომისიამ, რომელიც მუშაობდა ოსმალეთსა და უკრაინას შორის საზავო ხელშეკრულების მომზადებაზე, მუშაობა დაასრულა. აღნიშნულის გამო, გაიმართა ბანკეტი, რომელსაც დაესწრნენ მუსტაფა ქემალ ფაშა, მთავრობის მინისტრები, ეროვნული კრების თვალსაჩინო დეპუტატები. ბანკეტის დროს გამოითქვა აზრი, რომ აუცილებელია აღმოსავლეთის ქვეყნების მწყობრი და საერთო მუშაობა. რაც შეიძლება მჭიდრო კავშირი უნდა დამყარდეს აღმოსავლეთის ქვეყნებსა და საბჭოთა ფედერაციას შორის აღმოსავლეთში ევროპის იმპერიალიზმისთვის წინააღმდეგობის გასაწევად.

სტატია სათურით „მუსტაფა ქემალ ფაშას წერილი ლენინისა და პეტროვსკისადმი“ არის გამოქვეყნებული 26 იანვრის გაზეთში⁵¹. ინფორმაცია აღებულია ანკარის გაზეთ „ისტიკბალიდან“. მასში ნათქვამია, რომ თურქეთის დიდი ეროვნული კრების თავმჯდომარემ მუსტაფა ქემალ ფაშამ ლენინს და უკრაინის საბჭოთა ყრილობის თავმჯდომარეს პეტროვსკის გაუგზავნა სამადლობელი წერილი. წერილის ტექსტი ასეთია: *„თურქეთის დიდი ეროვნული კრება დღეს ბედნიერი გახდა. მოისმინა რა უკრაინის საგანგებო ელჩის ფრუნზეს განცხადებანი, რომლებმაც უნდა დასტოვოს მნიშვნელოვანი კვალი*

⁵⁰ კომუნისტი, 24 იანვარი, 1922.

⁵¹ კომუნისტი, 26 იანვარი, 1922.

ჩვენი დამოუკიდებლობის ისტორიაში. კრების წევრებმა დიდი სიხარულით მოისმინეს ეს განცხადება. ყოველივე ფრაზას გულწრფელი ტაშით ხვდებოდნენ. ეს ოვაციები სრულიად არ გავდნენ იმ ყალბ, ცრუ და პირმოთნე დემონსტრაციებს, რომლებიც ხსირად იყო ხმარებაში იმპერიალისტური რეჟიმის დროს. რომელთა ნანგრევებზეც ჩვენ ვაშენებთ ხალხთა თვითგამორკვევის პრინციპს. ეს ოვაციები წარმოიშვა იმ ვითარებაში, რომელიც უდავოდ მოწმობს ორ მეგობარ ხალხს შორის ღრმა გულწრფელობის არსებობას. ამასთან, კრების ყველა დამსწრე წევრებზე ყველაფერმა ამან დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა. ის გარემოება, რომ უკრაინის სსრ გამოგზავნა ჩვენთან გამოჩენილი პოლიტიკური მოღვაწე, რომელიც არის წითელი ლაშქრის გამარჯვების ერთი გმირი ხელმძღვანელთაგანი და რომელიც ამჟამად უკრაინის ლაშქრის მთავარსარდალია. უკრაინასა და ჩვენს შორის მეგობრული ხელშეკრულების დასადებად და ჩვენს შორის არსებულ პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და სხვა კავშირის გასამტკიცებლად. აგრეთვე ის გარემოება, რომ უკრაინამ გვაცნობა ჩვენ თავისი გადაწყვეტილების შესახებ საქარიასთან ბრძოლის წინ, როდესაც ჩვენმა მტრებმა ამცნეს მთელ მსოფლიოს ახლო მომავალში ჩვენი დამარცხების შესახებ. თურქეთის დიდმა ეროვნულმა ყილობამ ეს მიიღო, როგორც ერთგულების და გულწრფელობის დამამტკიცებელი საბუთი. რომელიც თვისობრივად შეადგენს ჩვენი ურთიერთდამოუკიდებულების განმასხვავებელ ღირებულებას. რისთვისაც თურქეთის დიდი ეროვნული კრება განსაკუთრებით მაღლობელია. მე ვიმეორებ, ეს ძვირფასი ძმური კავშირი, რომელიც არის უძლიერესი დასაყრდენი ჩვენი დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში, წარმოადგენს საუკეთესო საწინდარს ჩვენი დიდი მიზნების მისაღწევად. ვსარგებლობ რა შემთხვევით, გადმოგცემთ თურქთა სალამს და გრძნობებს თურქეთის ერთაერთი წარმომადგენლობითი ორგანოს დიდი ეროვნული კრებისგან. თურქეთის დიდი ეროვნული კრების თავმჯდომარე, უმაღლესი მთავარსარდალი. მუსტაფა ქემალი“.

15 მარტის ნომერში⁵² გამოქვეყნებულ სტატიაში აღნიშნულია, რომ კიაზიმ ყარაბეკირ ფაშა ფრუნხეს გამოსვლის შეფასებისას მიუთითებდა თურქეთსა და საბჭოთა რესპუბლიკებს შორის დამყარებულ პოზიტიურ კავშირებზე, თურქეთისთვის აღმოჩენილ მხარდაჭერაზე, დასავლეთის წინააღმდეგ მიმართულ ერთობლივ ძალისხმევებსა და საბჭოთა რუსეთსა და კავკასიის ხალხებთან ურთიერთობების კიდევ უფრო გაღრმავებაზე.

25 აპრილის გაზეთში მოთავსებულია მუსტაფა ქემალ ფაშას წერილი⁵³ საბჭოთა რუსეთის წარმომადგენელ არალოვისადმი. წერილის ტექსტი აღებულია გაზეთ “გიუხელ ტრაპეზუნდიდან“. წერილის შესახებ ინფორმაცია მიღებულია ტრაპიზონიდან 7 აპროლს რადიოთი. მუსტაფა ქემალ ფაშა წერს: „საბჭოთა რუსეთმა უჩვენა გზა თავისუფლებისაკენ აღმოსავლეთის დაჩაგრულ ერებს და აღიარა პრინციპი სამართლიანობის და თვითგამორკვევის. როცა ჩვენ გარშემორტყმული ვიყავით ათასგვარი დაბრკოლებებით და გარეშე მტრებით, მხოლოდ ერთმა, საბჭოთა რუსეთმა აღნიშნა, რომ ჩვენ ვიბრძვით სამართლიანი საქმისთვის და რომ ჩვენსკენ იქნება გამარჯვება. ანატოლიის მიერ აღფრთოვანებით მიღებული მძური და გულწრფელი მოლოცვა საბჭოთა რუსეთისა და წითელი ლაშქრის, ჩვენ დაუყოვნებლივ გადავეცით ჩვენი ჯარის ყველა ნაწილებს და გამოვაქვექნეთ თურქეთის დიდ ეროვნულ ყრილობაში, სადაც მას შეხვდნენ ტაშის ცემით. გადავეცით სალამი წითელ ლაშქარს ჩვენი რევოლუციური ლაშქრისგან“.

რაც შეეხება იმ პერიოდის საბჭოთა რესპუბლიკების და თურქეთის სახელმწიფო მოღვაწეების ურთიერთობებს, 29 აპრილის ნომერში⁵⁴ მოცემულია რუსეთის საბჭოთა სოციალისტური ფედერაციული რესპუბლიკის პოლიტიკური წარმომადგენლის არალოვის თურქეთში ვიზიტის შემდეგ მისი განმარ-

⁵² კომუნისტი, 15. 03. 1922.

⁵³ კომუნისტი, 25 აპრილი, 1922.

⁵⁴ კომუნისტი, 29. 04. 1922.

ტებები თურქეთის არმიის შესახებ. იგი აღნიშნავს, რომ ყველა ჯარისკაცი და ოფიცერი მტკიცედ იდგა და მზად იყო არ მიეღო ანტანტის პირობები, რადგან იცოდნენ, რომ ეს თურქეთის დასასრულს მოასწავებდა. ისინი მზად იყვნენ ებრძოლათ საბოლოო გამარჯვებამდე.

18 მაისის სტატიაში საუბარია ამიერკავკასიის და თურქეთის დელეგაციის კონფერენციის შესახებ⁵⁵. ინფორმაცია მიღებულია თბილისიდან 17 მაისს. აღნიშნულია, რომ 9 მაისს შედგა მეშვიდე სხდომა ამიერკავკასიის და თურქეთის დელეგაციებს შორის სავაჭრო, სატრანსპორტო, საკონსულო, იურიდიულ, რკინიგზის და ფოსტა-ტელეგრაფის საკითხებზე. ამით დასრულდა სამი თვის წინასწარი სამუშაოები. კომისის მუშაობის შედეგები წარედგინება საბოლოო რეზოლუციისთვის პლენარულ სხდომებს. ნათქვამია, რომ ახლო აღმოსავლეთში დღის წესრიგში მდგარი ეკონომიკური, ფინანსური და სხვა საკითხები მოწესრიგდება შესაბამისი აქტებით, სწორედ, ეს საკითხები გამომდინარეობს ყარსში ანკარის დიდი ეროვნული კრების მთავრობასა და ამიერკავკასიის რესპუბლიკებს შორის დადებული ხელშეკრულების ჩარჩოებიდან. დასკვნის სახით მითითებულია, რომ ხელშეკრულებანი და კონვენციები განამტკიცებენ კეთილმეზობლურ დამოკიდებულებას ამიერკავკასიასა და თურქეთს შორის. ერთხელ და სამუდამოდ ბოლოს მოუღებენ იმ უთანხმოებას, რომელიც ცარიზმის იმპერიალისტური პოლიტიკით იყო აღმოსავლეთში გამოწვეული.

21 მაისის ⁵⁶ გაზეთის ფურცლებზე საუბარია საქართველოს ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის 1922 წლის 14 მაისის სხდომის შესახებ. ამ სხდომაზე განხილულ იქნა ყარსის ხელშეკრულების რატიფიკაციის საკითხი. სხდომაზე, მემარცხენე სოციალ-ფედერალისტთა ფრაქცია საქართველოს პოლიტიკური, ეკონომიკური და სტრატეგიული მოტივაციიდან

⁵⁵ კომუნისტი, 18 მაისი, 1921.

⁵⁶ კომუნისტი, 21. 05. 1922.

გამომდინარე წინააღმდეგი წავიდა ყარსის ხელშეკრულების იმ მუხლის შესახებ, რომელიც ეხებოდა სახელმწიფო საზღვარს. იგივე ფრაქციის განცხადებით, ყარსის ხელშეკრულება უნდა განხილულიყო როგორც საქართველოს ინტერესების საზომით, ისე საერთაშორისო ობიექტური მდგომარეობის მიხედვით. მიუხედავად წინააღმდეგობისა, აღნიშნულმა ფრაქციამ არ შეიტანა რეზოლუცია ხელშეკრულების საწინააღმდეგოდ. ამავე სხდომაზე აჭარის ავტონომიის წარმომადგენელმა ისაუბრა რეგიონში არსებულ მდგომარეობაზე და შემდეგ, მხარი დაუჭირა ყარსის ხელშეკრულების წარმოდგენილ ვარიანტს. საბოლოოდ, კომუნისტური პარტიის მხრიდან რეზოლუციის წარდგენის შემდეგ რატიფიცირებულ იქნა ყარსის ხელშეკრულება. გაზეთში მოთავსებულია ყარსის ხელშეკრულების ყველა მუხლის ქართული ვარიანტი.

30 მაისის ნომერში⁵⁷ გამოქვეყნებულია სტატია სათაურით „ანგორა რუსეთის შესახებ“. ინფორმაცია მიღებულია ტრაპიზონიდან გაზეთ „ჰაქიმეთი მილლიე“ ცნობებზე დაყრდნობით. თურქული გაზეთი უწონებს რუსეთის დელეგაციას და ჩიჩერინს გენუის კონფერენციაზე გამოხატულ პოზიციას და აღნიშნავს: *„ჩიჩერინი აწარმოებდა მკაცრ თავდასხმას ლოიდ ჯორჯზე და არ უშვებდა არ ერთ საბჭოთა მისი გამოსაშვარებისთვის. ჩიჩერინმა მოიპოვა საყოველთაო სიმპატია“*. დასასრულ გაზეთი ხაზს უსვამს საბჭოთა მთავრობის რეალურ გამარჯვებას და წინასწარმეტყველებს ევროპის ბურჟუაზიული პოლიტიკის კრახს.

18 ივნისის გაზეთში⁵⁸ სათაურით „ამიერკავკასიის და ოსმალეთის მოლაპარაკებების შესახებ“ მოცემულია ინფორმაცია ამიერკავკასიის რესპუბლიკებსა და თურქეთს შორის მიმდინარე კონფერენციის დასრულების შესახებ ინფორმაცია. აღნიშნულია, რომ *„მხარეებმა განიხილეს სხვადასხვა კონვენ-*

⁵⁷ კომუნისტი, 30 მაისი, 1922.

⁵⁸ კომუნისტი, 18 ივნისი, 1922.

ციების მუხლები და ხელშეკრულებები, რომლებიც სათანადო ტექსტის შემუშავების შემდეგ ხელი მოეწერება.

საბჭოთა საქართველოს და თურქეთს შორის დადებულ კონვენციებს გარდა, რომელიც ეხება მოსაზღვრე ადგილების მცხოვრებთათვის საზღვარზე გადასვლის გაადვილებას და საზღვრის იქით მდებარე სავარგულების გამოყენებას. ხელმოსაწერად გამზადებულია შემდეგი კონვენციები:

1. საკონსულო საკითხები; რომელიც განსაზღვრავს ელჩების დანიშვნის უფლებამოსილებას, საელჩოს თანამშრომლების უფლება-მოვალეობებს, საელჩოს თანამდებობის პირების კომპეტენციებს, მათ მონაწილეობას მზრუნველობისა და მემკვიდრეობის საკითხებში.

2. სამართლებრივი საკითხები; რომელიც საზღვრავს უწყების და სასამართლოს სხვადასხვა აქტების ჩაბარების წესს, გადმოგაზვნილს მეგობარი სახელმწიფოს (იგულისხმება ხელშეკრულების მომწერი მხარეები. რ.ყ.) სასამართლოდან.

3. ფოსტა-ტელეგრაფის საკითხები; რომელიც აწესრიგებს საფოსტო, სატელეგრაფო, რადიო-ტელეგრაფის და სატელეფონო კავშირს რუსეთსა და ამიერკავკასიის საბჭოთა რესპუბლიკებს და ოსმალეთს⁵⁹ შორის.

4. სარკინიგზო საკითხები; რომლითაც წესდება პირდაპირი მიმოსვლა ერთის მხრივ რუსეთსა და ამიერკავკასიის საბჭოთა რესპუბლიკებს და ოსმალეთის რკინიგზას შორის, მეორეს მხრივ“.

აქვე მითითებულია, რომ პლენუმმა თითქმის უკვე შეიმუშავა სავაჭრო ხელშეკრულების ტექსტი და კონვენცია ბათუმზე გავლით შეღავათიანი ტრანზიტის შესახებ. ნათქვამია, რომ „სავაჭრო ხელშეკრულება აწესრიგებს რა ნორმალურ სავაჭრო ურთიერთობას მხარეებს შორის, ამასთან ერთად, უზრუნ-

⁵⁹ იგულისხმება ანატოლიის მთავრობა. ქართულ ტექსტში ყველგან წერია ოსმალეთი ან ოსმალეთის მთავრობა. თუმცა, ხელშეკრულებას ხელი მოეწერა არა ოსმალეთის სულთნის, არამედ თურქეთის დიდი ეროვნული კრების მთავრობასთან.

ველყოფს გაერთიანებული საგარეო ვაჭრობის კომისარიატის ანუ საბჭოთა სახელმწიფოს ამ მნიშვნელოვანი ორგანოს დაუბრკოლებლად მუშაობას“.

რაც შეეხება ბათუმით შეღავათიანი ტრანზიტის კონვენციას, აღნიშნულია მისი აუცილებლობა, რომ თურქეთის აღმოსავლეთი ვილაეთებს (ყარსი, არტაანი, ართვინი) ჰქონდეთ კავშირი როგორც ანატოლიასთან, ისე დასავლეთ ევროპის ბაზართან. „ამ ვილაეთებს, რომელნიც ამ საარსებო კავშირის გაბმის საქმეში სავსებით დამოკიდებული არიან ბათომზე - ესაჭიროებათ დახმარება მძიმე პირობების გადატანაში თავიანთი ეკონომიკური მდგომარეობიდან და განვითარების დონიდან გამომდინარე. ასევე, მომავალი განვითარებისთვის. ამიერკავკასიის საბჭოთა რესპუბლიკებს არ შეუძლიათ არ დაეხმარონ ამ რაიონებს. ამრიგად, საქმე, რომელსაც სამირკველი ჩაეყარა წასული წლის ოქტომბერში ყარსში, თავდება ამ დღეებში თბილისში“ ნათქვამია სტატიაში.

09 სექტემბრის სტატიაში⁶⁰ სათაურით „მისალოცი დეპეშები“ მოცემულია საკავშირო და კავკასიის ცალკე არმიის რევოლუციონერ სამხედრო საბჭოს მიერ საბერძნეთის ჯარებზე გამარჯვების გამო მუსტაფა ქემალ ფაშასა და კიაზიმ ყარაბექირ ფაშასადმი გაგზავნილი მისალოცი დეპეშა. მასში ნათქვამია: „კავკასიის ცალკე არმიის რევოლუციონერი სამხედრო საბჭო და ადერბაიჯანის, სომხეთის და საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების ფედერაციის საკავშირო საბჭო, რომელიც აღტაცებით და სიხარულით ადევნებდა თვალყურს ახალი ოსმალეთის ძლევამოსილ ჯარების ბრწყინვალე გამარჯვებას, გიგზავნით აღფრთოვანებულ სალამს თქვენ და ოსმალეთის დიდ ეროვნულ ყრილობას და სულით და გულით გილოცავთ საბერძნეთის ჯარებზე გამარჯვებას. იმ ჯარებზე, რომელნიც არიან კაპიტალისტურ ანტანტის მიერ დაქირავებული. ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ თქვენი გამარჯვება

⁶⁰ კომუნისტი, 09 სექტემბერი, 1922.

კიდევ უფრო განამტკიცებს მეგობრულ კავშირს ოსმალეთს ერთის მხრივ და მეორეს მხრივ საბჭოთა რუსეთს და ამიერკავკასიის რესპუბლიკებს შორის. აზერბაიჯანის, სომხეთის და საქართველოს მშრომელი მასების და წითელი არმიის სახელით ჩვენ ვუსურვებთ ახალ ოსმალეთის მთავრობას მომავალ გამარჯვებას და დარწმუნებული ვართ, რომ თქვენ მიაღწევთ ანატოლიიდან კაპიტალისტური ინგლისის, საფრანგეთის, იტალიის და საბერძნეთის სრულ განდევნას, ეროვნული აღთქმის განხორციელებას და ოსმალეთის მშრომელთა ნამდვილი ბედნიერების დამყარებას.

გაუმარჯოს ახალ ოსმალეთს!

გაუმარჯოს მათ ბრძოლას ევროპიელ კოლონიზატორების წინააღმდეგ!

გაუმარჯოს ოსმალეთის ძლევაგამოსილ არმიას!

გაუმარჯოს ოსმალეთის მეგობრობას საბჭოთა რესპუბლიკებთან!

კავკასიის ცალკე არმიის რევოლუციური სამხედრო საბჭოს წევრი - ორჯონიკიძე.

ამიერკავკასიის საკავშირო საბჭოს წევრნი: ნარიმანოვი, მდივანი, მiasნიკოვი.

კავკასიის ცალკე არმიის სარდალი - ეგოროვი“.

სარიკამიში. აღმოსავლეთის ფრონტის სარდალს კიაზიმ კარა ბეკირ ფაშას:

„კავკასიის ცალკე არმიის რევოლუციონური სამხედრო საბჭო; გაიგო რა ოსმალეთის არმიის გამარჯვება კაპიტალისტური ევროპის საბრძნეთის ჯარებზე, გამოსთქვამს ამის გამო თავის სიხარულს.

რევოლუციონური საბჭო დარწმუნებულია, რომ კარაგისარის, ესკიშეხირის და ბრუსის აღებას, მოჰყვება საბერძნეთის არმიის სრული განადგურება.

წითელი არმია დარწმუნებულია, რომ ოსმალეთის არმიის განმათავისუფლებელი ბრძოლის მეოხებით და იმ დახმარებით, რომელსაც უწევს აღმოსავლეთის ხალხს წითელი არმია, ეს

ხალხი საბოლოოდ განთავისუფლდება ევროპის კაპიტალისტური უღლისგან.

გაუმარჯოს ბრძოლაში გამობრძმედილ ოსმალეთის გულად ასკერს!

კავკასიის ცალკე არმიის სარდალი - ეგოროვი,

რევოლუციონური სამხედრო საბჭოს წევრი: ორჯონიკიძე, მიასნიკოვი, ელიავა, კარაევი, კვირკველია“.

26 სექტემბრის სტატიაში⁶¹ ფრუნზე საუბრობს თურქეთ-საბერძნეთის სამხედრო კონფლიქტის შესახებ. მასში ნათქვამია: „პოლიტიკური მნიშვნელობა ოსმალეთის მიერ სმირნის დაკავების კოლოსალურია. ამ ფაქტის პირველი შედეგია ოსმალეთის დიდი ეროვნული კრების მთავრობის ავტორიტეტის ამაღლება მუსლიმურ მსოფლიოს თვალში. ოსმალეთის გამარჯვება ართულებს ინგლისის მდგომარეობას. ვინაიდან, მოსოპოტამიის მთელი არაბული მოსახლეობა მტრულადაა განწყობილი ინგლისის მიმართ. თვით ხალხში ქემალისტების გამარჯვებამ დიდი აღფრთოვანება გამოიწვია. ხალხი სავსებით უჭერს მხარს თავის მთავრობას. ვფიქრობ, რომ მუსტაფა ქემალი და მისი მთავრობა სულ მალე გახდებიან მდგომარეობის ბატონ-პატრონი. მე არა მგონია, რომ ახლა ისინი შეტევით წავიდნენ სტამბოლზე, მაგრამ ისინი მიადგებიან სრუტეებს და შეუქმნიან აუტანელ პირობებს საოკუპაცია აპარატებს. ასევე, გააძლიერებენ პარტიზანულ მოქმედებას მესოპოტამიის მიმართულებით. ასეთმა მოქმედებამ უნდა აიძულოს ანტანტის მხრიდან დათმობა და სტამბოლის დაბრუნება ოსმალეთისადმი. მცირე აზიაში მიმდინარე მოვლენები საბჭოთა ფედერაციისთვის შეიძლება ჩაითვალოს სავსებით დადებითად“.

26 ოქტომბრის გაზეთში⁶² მოთავსებულია მუსტაფა ქემალ ფაშას საპასუხო დეპუტის ტექსტი საკავშირო საბჭოსადმი. მასში ნათქვამია: „მე ძალიან საიამოვნოდ დამრჩა კავკასიის წითელი

⁶¹ კომუნისტი, 26. 09. 1922

⁶² კომუნისტი, 26. 10. 1922.

არმიის სარდლის ამხ. ეგოროვის ამიერკავკასიის ფედერაციული რესპუბლიკების საკავშირო საბჭო წევრების ამხ. ნარიმანოვის, მდივნის, მიასნიკოვის და კავკასიის ცალკე არმიის სამხედრო რევოლუციური საბჭოს წევრის ორჯონიკიზის კოლექტიური მოლოცვა“. აქვე, მუსტაფა ქემალ ფაშა ფაშა მადლობას უხდის აღნიშნულ პირებს საბერძნეთის არმიაზე გამარჯვებასთან დაკავშირებით გაგზავნილი დეპეშის გამო.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ პერიოდულ პრესაში გამოქვეყნებული სტატიები ავსებს საკვლევე პერიოდის წყაროებსა და ლიტერატურას და არის მნიშვნელოვანი მიმდინარე მოვლენებში გასარკვევად.

XX. yy. başları bölge tarihi açısından çok önemli ve çeşitli gelişmelerle dolu bir dönemdir. Bu dönem içerisinde gerek siyasi ve sosyal, gerekse fikir sistemleri açısından fazlasıyla değişiklik yaşanmıştır.

Merkezi ile Tiflis Komitesi ve Bütün Gürcistan İşçi, Amele, Kızıl Ordu ve Denizciler Mebuslar Şurası Merkezi İcra Komitesi'nin 1921-1922 yıllarında çıkan günlük gazetesi "Komunisti"de Türkiye konulu çok sayıda makale bulunmaktadır. Bunu da belirtmek gerekiyor ki, dönem ve oluşan siyasi durumdan kaynaklı basındaki yazılarda TBMM Hükümeti hakkında gösterilen sempati açıkça belirtilmiştir. Gazete makaleleri gerek yerel, gerekse yabancı basın malzemelerine dayalı hazırlanmıştır. Bazı durumlarda aynı konular birçok defa işlenmiş ve geniş bir tarzda yer almıştır. Makaleler, genellikle, resmi verilere dayanarak yazılmıştır. Birçok hallerde makalelerini sıra resmi belgeler de mevcuttur. Anlatılan haberlerden önce konu ile ilgili kısa tarihçe ve gazete şefliğinin fikirleri anlatılmış, sebep-sonuç bağlantısı irdelenmiştir.

Gürcistan Sovyetleştirildikten sonra "Komunisti" gazetesi Sovyet Gürcistan'da Mart ayından itibaren çıkarıldı. 1921 "Komunisti" gazetesinde Türkiye konulu 65 civarında makale bulunmaktadır.

5 Martsaysında “Osmalebze Gavlena (Osmanlılar Üzerine Tesir)” başlıklı makaledeki haberler Belgrad gazetesi “Tribun”dan alınmıştır. Burada anlatıldığı kadarıyla Osmanlı¹ üzerine tesir yapmak için İstanbul’a 60.000’den fazla İngiliz, Fransız ve İtalyan askeri girmişti.

8 Mart gazetesinde, İstanbul’da² alınan habere göre, Ankara Hükümeti kararı gereğince Mustafa Kemal Paşa ile Milli Hareket liderlerine bütün siyasi ve maddi haklarının iade edilmesinden bahsetmiştir. Makleninbaşlığı KemalPaşasUplebataAğdgena (Kemal Paşa’ya Haklarının İade Edilmesi)”dir.

9 Mart gazetesinde yayınlanan “Kemalistebi Da Rusetis Revolutsia (Kemalistler ve Rus İhtilali)” başlıklı makaledeki haberler İstanbul’dan alınan bilgiler üzerinden hareketle yapılmış ve Kemalistler tarafından Bolşevik İhtilali hakkında kısa değerlendirmesi üzerinedir. Yapılan değerlendirmeye göre *“Kemalistlerin ileri gelenleri Rus İhtilali’ni dünyada daha önce yapılan ihtilallerdenarazi konusunu olumlu çözdüğü için farklı değerlendiriyorlar. Ancak, aynı yetkililere göre, Anadolu’da arazi konusu çok keskinolmadığı için Bolşevik ihtilalinin Anadolu’da yapılması mümkün değildir. Bu yüzden Anadolu Rusya komünizmine her konuda öykünemez”*. Devamında “Osmaletis Bedi (Osmanlı’nın Kaderi)” adlı daha bir makale mevcuttur. Bu makale Paris’ten alınan bir haberdir. Buna göre *“Fransa ve İtalya Türkler ile Yunanlılar arasında aracı olmaya gayret gösteriyordu”*.

Moskova ve Londra Konferanslarına dair çok ilgi çekici “Ori Konperencia (İki Konferans)” adlı makale 11 Mart sayısında neşredilmiştir. Burada, Moskova’da Türkiye ve Sovyet Rusya Heyetlerinin ortak düşmanları olan İtilaf Devletleri’ne karşı bir plan yapmak için her iki heyetin bir araya geldiği anlatılmıştır. Buna göre *“Moskova Konferansı’nda taraflar İtilaf Devletleri’nden*

¹ Makalelerinin bazılarında Osmanlı adı kullanılmıştır. Aşağıda Osmanlı yerine Türkiye kullanılacaktır.

² Makalelerin bazılarında Konstantinopolis adı kullanılmıştır. Aşağıda günümüzde kullanılan İstanbul kullanılacaktır.

kendilerini korumaya kalkmışlardı, çünkü aynı dönem içerisinde Londra’da yapılan konferansta İtilaf Devletleri Moskova Konferansı’nın amaçlarını bozmak ve İhtilacı Türkiye’yi Sovyet Rusya’dan koparmak için her türlü vaatlerde bulunarak bütün çabalarını harcıyorlardı”. Makalede yapılan değerlendirmeye göre, bu konferansta Türkiye’nin, İtilaf Devletlerinin ve Rusya’nın Yakın Doğu’daki siyaseti bir nevi çözülecekti. Bütün bunları göz önünde bulundurarak, geleceğini belirleyecek yolun seçmesi Ankara’ya bırakılmıştı.

İtalya tarafından Ankara Hükümeti’nin resmen tanıdığı haber 17 Mart gazetesinde “İtalia Da Kemalistebi (İtalya ve Kemalistler)” adlı makalede yayınlamıştır. Bu haber Londra’dan alınmıştır. Buna göre, İtalya Dış İşleri Bakanı kendi beyanatında “*İtalya tarafından Ankara Hükümeti resmen tanıdı ve onunla iktisadi ve mali temasların kurulması niyetindedir*” gibi ifadeler kullanmıştır.

Londra Konferansı’nda Türkiye heyeti tarafından ileri sürülen talepler 18 Mart sayısında çıkan “Osmaletis Ağdgena (Osmanlı’nın Yeniden Kurulması)” başlıklı makalede anlatılmıştır. Bu haberler Londra’dan alınmıştır. Buna göre: “1) *Türkiye’nin Avrupada’ki sınırlarının 1913 hudutlarına göre çizilmesi.* 2) *İzmir bölgesinin Yunanlılar tarafından boşaltılması.* 3) *İstanbul’un güvenliği ile Türkiye’nin boğazlar üzerine egemenliği şartıyla boğazlardan gemilerin serbest geçmelerine izin verilmesi.* 4) *Komisyonunda Türk temsilcilerindahil edilmesi şartıyla boğazların uluslararası bir komisyon tarafından kontrol edilmesi.* 5) *Adliye işlerinde Türkiye’nin egemenliğinin tanınması ve Adliye işlerinde reformların gerçekleştirilmesi için Türk ve yabancı hukukçular dahil edilerek bir heyetin kurulması.* 6) *Sahiller ile hudutları korumak için Türkiye’ye yeterli askeri ve bahriye güçlerini bulundurmak için izin verilmesi.* 7) *Bütün Türkiye’de jandarma teşkilatının yeniden teşkil edilmesi.* 8) *Türkiye’nin mali ve ekonomik işlerinde tamamen serbest bırakılması”* gibi şartlar belirlenmiştir.

23 Mart sayısında yer alan haber Rusya ve Türkiye arasında imzalanan anlaşma açısından dikkate değerdir. Bu haber Moskova'dan Dış İşleri Komiserliği'nden alınmıştır. Makalede kısaca 16 Mart Moskova Anlaşması idrak edilmiştir. Buna göre *“Her iki taraf, yalnız her iki tarafça kabul görülen uluslararası anlaşmaların geçerliğini tanımaktalar. Türkiye Toprakları 28 Ocak 1920’de Osmanlı Meclisi tarafından kabul edilen Misak-i Milli’ye göre belirlenmiştir. Türkiye’nin Doğu sınırları katiiyen belirlenmiştir. Batum, özerklik ve özel tarım şartlarıyla Gürcistan’a kalmıştır. Batum üzerinden serbest transit geçişler şartıyla Türkiye’ye mal taşıma hakkı tanınmıştır”*. Makalenin sonunda Nahcivan özerkliği ile boğazların uluslararası statüsünden söz edilmiştir.

29 Mart sayısında Türkiye askeri güçleri tarafından Akhalkalaki³, Akhaltsikhe⁴ ve Batum bölgelerinin boşaltmasından bahsedilmiştir. Habere göre, Türkiye’nin Doğu Cephesi komutanı Kazım Karabekir Paşa Moskova’da Rus Askeri Komutanlığı’na Türkiye ve Rusya Arasında İmzalanan Anlaşmaya gereğince askeri birliklerinin Akhaltsike, Akhalkalaki ve Batum bölgelerinden çekilmelerini resmen bildirmiştir.

Türk dilinde eğitim almak üzerine haber³ Nisangazetesinde mevcuttur. Bu haber 29 Mart’ta Bakü’den alınmıştır. Buna göre Milli Eğitim Komiserliği Akademi Şubesi Üniversite bünyesinde Türkçe Eğitim verilmesi için İşçi Fakültesi’nin açılmasına karar vermişti. Bu karar Türk gençlerinin yüksekokullarda ders dinlemelerini amaçlamıştı. Makalenin başlığı “Sabçota Azerbaicanş (Sovyet Azerbaycan’da)”dır.

10 Nisan sayısında yer alan makalede “Ağmosavletis Prontze (Doğu Cephede)” 23 Mart’ta Ankara’dan alınan haberler neşredilmiştir. Buna göre, Fransa ve İtalyan askeri birlikleri geri çekilmek için resmi emir almışlardı. Adana ve bölgesi ahalisi plebisit

³ Türk literatüründe Ahılkelek olarak geçiyor.

⁴ Türk lüeratüründe Ahıska olarak geçiyor.

zamanında yapılan zor kullandıkları için Fransızlara karşı protesto etmişlerdi.

20 Nisan gazetesindeki “Konstantinepolis Ambebi (İstanbul Haberleri)” başlıklı makalede Mustafa Kemal Paşanın TBMM’de Ankara Hükümeti’nin yıldönümü kutlandığında yaptığı beyanatu mevcuttur. Bu haber 6 Nisan’da Trabzon’dan alınmıştır. Beyanatında Kemal Paşa 23 Nisan 1920’de TBMM hakkında genel bakışını açıklamış, hedeflerden, vazifelerden ve sonuçlardan söz etmiştir. Ayrıca, Ankara Hükümeti Ordusu’nun kuruluşundan, ordu üzerinden yapılan dış ve iç siyasetten bahsetmiştir.

10 Mayıs sayısında yer alan “Acankeba Osmaleşi (Osmanlıda Grev)” adlı makalede Anadolu’da meydana gelen grev ve karışıklıklardan kısaca bahsedilmiştir. Bu haber 28 Nisan’da Trabzon’dan alınmış ve Türk basını haberlerine dayanmaktadır. Buna göre *“grev ve karışıklıklar çok kısa sürdü ve Ankara Hükümeti en kısa zamanda bastırdı”*.

17 Mayıs sayısında Ankara’da düzenlenecek Panislamist Kongresi’nden söz edilmiş ve *“Ankara Milli Meclisi Ankara’da Panislamist Kongresi projesini tüm oylarıyla kabul etti. Kongreye bütün İslam Alemi’nden, Cezayir’den ve Hindistan’dan da delegeler davet edilecektir”* gibi ifadeler kullanmıştır. Bu haber İstanbul’dan alınmıştır.

21 Mayıs gazetesinde Batum’dan alınan bir haber mevcuttur. Bu makale Türkiye Eğitim Bakanı Rıza Nur Bey’iyn “Grukavrosti” muhabiriyle yaptığı röportajdır. Rıza Bey’in açıklamada *“Moskova Anlaşmasıyla Rusya ve Türkiye ilişkilerinin konusu tamamıyla çözüldü. Her iki devlet arasında kardeş ve dostluk ilişkiler kuruldu. Her ikisinin amacı emperyalizmden kurtulmaktır. Moskova Anlaşmasıyla Türkiye’nin Kafkasya’daki sınırları belirlendi ve Türkiye ile Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin ilişkileri belli oldu. Büyük ihtimalle, Bu cumhuriyetlerin ve Türkiye’nin kabulü üzerine Kars’ta bir konferans düzenlenir. Rusya bu konferansa katılmayacak, çünkü Moskova Anlaşmasıyla Rusya’nın yaklaşımları tamamen açıklandı.*

Gümrü Anlaşması günümüze kadar geçerlidir. Ancak, hükümetimiz bu anlaşmayı yeniden görüşmek için hazırdır. Rusya ve Türkiye Anlaşması gereğince Ermenistan belirli sınırlara sahip olmuştur. Kesinlikle umuyoruz ki, Rusya Cumhuriyeti Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırlarının netleştirme konusunda bize yardımcı olacaktır” gibi ifadeler kullanılmıştır.Devamında, bakan Ankara Hükümeti'nin dış ve iç siyasetinden, Türk-Yunan çatışmalarından bahsetmiştir.

26 Mayıs sayısında İstanbul işçilerinin taleplerinden söz edilmiştir. Bu haber 17 Mayıs'ta Batum'dan İstanbul haberlerine dayanarak alınmıştır. Burada bahsedildiğine göre “*Sadrazam çalışma bakanına meseleyi çözüme kavuşturmak için özel bir komisyon kurmasını teklif etti. Bu komisyon, Çalışma Bakanı Burhan Edin Bey başta olmak üzere gerçekten kuruldu”.*

Bir Haziran sayısında Anadolu'da devam eden savaş hakkında İtilaf Devletleri'nin yaklaşımı üzerine “Anatoliis Omşi Antanta Neitralitets İtsavs (Anadolu Savaşı'nda İtilaf Devletleri Tarafsız Kalıyorlar)” başlıklı etraflıca bir makale mevcuttur. Bu haber 26 Mayıs'ta Batum'dan telgrafla alınmıştır. Haber İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri Komutanlığı'nın emridir ve Fransa Yüksek Komiseri Pele, İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold, İtalyan Yüksek Komiseri Koron tarafından imzalanmıştır. Haberde “*İtilaf Devletleri ile Türkiye arasında devam eden askeri hareketlerden dolayı Büyük Britanya, Fransa ve İtalyan askeri birlikleri aşağıdaki bölgeleri işgal etmişleridir: 1) İstanbul Yarımadası'nın Doğu semtinin Günye bölgeleri, Karadeniz sahilinden itibaren 7 km. boyunca Kuzey-Batı semtinde Ardina-Strania-Murtekli-Çiftlik-Kadıköy hattında bütün yerleşim yerleri. 2) Bütün Gelibolu Yarımadası. 3) Bütün İzmit Yarımadası. 4) Karamih-Bih Baral – Uzan Geyis'f bağlayan yolun Kuzey ve Batı'sında bulunan Anadolu'nun bütün toprakları. Anadolu'da Türkiye ile Yunanistan arasında var olan savaştan dolayı Büyük Britanya, Fransa ve İtalya askeri güçlerinin statüsünü sağlamak için gerekli tedbirlerin alınması*

⁵ Bazı bir yerleşim yerin adı yanlışlıkla belirtilmiştir.

mecburidir. Bütün yukarıda bahsedilen yerlerde tarafsızlık ilan edilmiştir. İtilaf Devletleri askeri birlikleri ile yerli ahali bu savaşa yönelik tüm tarafsızlık şartlarına uymalıdır. Bu savaşa her türlü katılmaları yasaktır. Özellikle, yerleşim yerlerinde askeri birliklerinin kurulması ve askeri yaşında olanların bir araya getirilmesi. Türk ve Yunan vatandaşlarına Türkiye ile Yunanistan serbest geçişlerine izin verilmiştir” gibi bilgiler mevcuttur. Devamında, 19 Mayıs tarihinde Ankara’nın Yeni Hükümeti hakkında bir bilgi vardır. Başka bir maddede kısaca Ankara ve Moskova ilişkilerinden bahsedilmiştir. Bu son haber Nauen’den alınmış ve “Times” gazetesi haberlerine dayanmaktadır. Bu habere göre, Ankara Yeni Kabini Moskova ile yakın temaslarda bulunacaktı.

17 Haziran gazetesinde Fransa ile Ankara Hükümeti arasında Kilikia hakkında imzalanan sözleşmeden söz edilmiştir. Bu haber Batum’dan 10 Haziran tarihinde alınmıştır. Bu haber “Presu du Soir” adlı gazetenin bilgileri üzerine hazırlanmıştır. Buna göre, “*Ankara Hükümeti Fransa Hükümeti’ne başvurup Bekir Sami Bey’le imzalanan anlaşmada aşağıdaki düzeltmelerin yapılmasını teklif etmiştir: 1) Sınırlar değişerek Türkiye topraklarının İskenderiye’den 25 km. ve Halep’ten 50 km. uzaklıkta bulunması. 2) Londra Konferansı’nda karar verilen ekonomik kurallarının değişmesi. 3) Askeri esirleri değişiminin Kilikya boşaltıldıktan sonra yapılması. 4) İtilaf Devletleri huzurunda Fransa tarafından Türkiye’nin gerek ekonomik, gerekse siyasi taleplerinin desteklenmesi*”.

22 Haziran sayısında Yakın Doğu meselesinden bahsedilmiştir. Bu haber 16 Haziran Londra’dan radyo aracılığıyla alınmıştır. Buna göre, Churchill Avam Kamarası’nda yaptığı açıklamada Türkler ile Araplarla yapılacak barış politikasından bahsetmiş ve “*İngiltere’nin Türkiye ile kesin barış yapması zamanı gelmiştir*” şeklinde ifadeler kullanmıştır.

23 Haziran gazetesinde çıkan “Osmaleti da Antanta (Osmanlı ve İtilaf Devletleri)” adlı makalede Ankara Hükümeti tarafından kendi bağımsızlığının kabul edilmesi talebi mevcuttur. Burada

bahsedildiğine göre, Anadolu’da İngiltere’ye karşı propaganda güçleniyordu. Bu haber 16 Haziran’da Moskova’dan alınmıştır. Aynı makalede Bursa civarında Yunanların yenilgisinden sonra İngilizlerin davranışlarından bahsedilmiştir. Anlatılanlara göre, İngilizler tarafsız hattını korumak için askeri birliklerini gönderdiler. Aynısını İzmit civarında Yunanlıların mağlubiyetinden sonra yaptılar. Mudanya’da ise Yunanlıları silahlandırdılar. İngilizlerin bu davranışları sözde “tarafsızlık” olarak değerlendirilmiştir.

28 Haziran gazetesinde Anadolu’da savaşın bitmesi hakkında söz edilmiştir. Bu haber Nauen’den 22 Haziran’da radyo aracılığı ile alınmıştır. Haber “Times” gazetesini tarafından yayınlanan haberdur. Buna göre Yunanlılar İngiliz ve Fransızların aracılığıyla Anadolu’daki savaşa son verilmesini kabul ediyorlardı.

30 Haziran gazetesinde basılan “OsmaletisAprthe (Osmanlı’dan Tehdit)” başlıklı makalede İngiliz basını tarafından Ankara Hükümeti ile İngiltere arasında var olan düşmanıdavranışlardan bahsedilmiştir. “Daily Mail” gazetesine göre İngiliz Hükümeti yakınlarda Ankara’dan bir cevap talep edecektir.

10 Temmuz gazetesinde yayınlanan “Stambolisaken (İstanbul’a Doğru)” adlı etraflıca makalede eski ve yeni medeniyetler döneminde İstanbul’un yeri anlatılmıştır. Buna göre, İslam Dünyasını birleştirmek üzere eski İslamülkeleri İstanbul’u ele geçirmek için hayal ediyorlardı. Şimdilik ise, İstanbul için Avrupa-Amerika’nın emperyalizmi ve mali kapitalizmi her türlü gayret gösteriyor. Burada bu iki koalisyon dışında üçüncü güçten de bahsediliyor. Üçüncü bu güç olarak gazetede Doğu ihtilalci güçleri ile Dünya ihtilalci proletaryadan söz edilmiştir. Gazeteye göre, ilk iki koalisyon İtilaf Devletleri başlarında olmak üzere burjuva ve gerici güçlerdir. Gazete üçüncü koalisyonun başında Sovyet Rusya’yı düşünüyor ve onu yeni Türkiye’nin yeniden kurulan ve ihtilalci milletin müttefiki olarak görüyor. Gazetede bu koalisyonlar arasındaki kavgada Gürcistan’ın siyasetinden de bahsedilmiş ve Gürcistan’ın “Doğu Politikası” Rusya’nın Doğu Politikası ile birlikte tanımlanmıştır.

12 Temmuz sayısında basılan “Ganatleba Anatoliaşi (Anadolu’da Eğitim)” makalede Türkiye Eğitim Bakanlığı tarafından eğitim sisteminde çalışanların kurultayından bahsedilmiştir. Habere göre, halk bu toplantıdan eğitim sisteminin tamamıyla değişmesi bekliyordu.

13 Temmuz gazetesinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin yaklaşımlarından söz edilmiştir. Buna göre, bu cemiyet toprak bütünlüğü ile bağımsızlık için barışa doğru hareket ediyordu. Programı Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararların devam ettirilmesi idi. Aynı gazetede “Muşata İnteresebis Datsva (İççiler Menfaatlerini Korumak)” adlı makalede Zonguldak ve Erikli kömür ocaklarında çalışan işçilerin hayat şartlarını düzeltmek amacıyla alınan tedbirlerden bahsedilmiştir. Devamında Anadolu kadınlarına yapılan çağrıdan ve Anadolu’da “Özgür Anneler Komitesi”nden söz edilmiştir. Bu komite Anadolu kadınlarına bir çağrı göndererek benzeri komitelerin kurulması ile savaş meydanında hayatlarını kaybeden askerlerin ailelerine yardımda bulunmasına davet ediyordu. Aynı gazetede yer alan “Osmaletistvis Aeroplanebi (Osmanlı İçin Uçaklar)” adlı makalede TBMM vekillerinden Ankara’da ordu için uçak temini üzerine bir komisyonun kurulmasından bahsedilmiştir. Bu komisyon proje üzerine çalışmış ve Anadolu’nun her bölgesi tarafından ordu için bir uçağın satın alınması kararına varmıştı. Burada bahsedildiğine göre, meclis üyelerinin bir grubu kendi masraflarıyla bir uçak satın-alıp hükümete hediye etmişti.

“Şetkmuleba Mıkavşireta Tsinaağmdeg (Müttefiklere Karşı Komplö)” adlı çok kısa bir haber 16 Temmuz gazetesinde yer almıştır. Bu haber bir Temmuz’da Nauen’den alınmıştır. Buna göre, İstanbul’da müttefikler karşı bir komplö düzenleniyordu. İngiliz askeri polis vazifelerini üstlendi. İstanbul’da 100 civarında Rus asıllı insan yakalandı. Bunlar arasında bir kaç Bolşevik de vardı.

17 Temmuz sayısında basılan “Ağmosavletis Omebis Hana (Doğu Savaşların Devri)” adlı makalede Ankara’da İtalya temsilcisi Tuolz’un ifadeleri yer almıştır. Kendisi “*Eğer Türk – İngiliz çatışmalarına son*

verilmezse, doğu savaşların devri başlar ve cephelerinkapsamı belli olmaz. Bu savaşlar yüzünden en fazla İtalya ve Frnsa kaybeder. Bu yüzden bunların bir an önce Ankara ile anlamaları gerek” gibi açıklamada bulunmuştur. Aynı Tuolz“Ankara Hükümeti halk iradesini temsil ediyor ve onun yok etmesi mümkün değil.Hükümet Ankara’dan ayrılrsa dahi, hayat gücünü daha devam ettirecektir” gibi ifadelerini kullanmıştır.

6 Ağustos’ta alınan haber “Brdzola Muşebtan (İşçilerle Mücadele)” başlıklı makale halinde 25 Ağustos sayısında basılmıştır. Bu haber “Heyan Sabah” adlı gazeteden alınmıştır. Burada tramvay işçilerinin talepleri açıklanmıştır. Devamında Batum’dan 25 Ağustos’ta telgrafla alınan haber mevcuttur. Burada İtilaf Devletleri tarafından İstanbul girişlerinin yasaklamakonusu anlatılmıştır.

26 Ağustos gazetesinde yer alan “Stambolis Bedi (İstanbul’un Kaderi)” başlıklı makalede Londra “Daily Telegraph”ta yayınlanan İngiliz Hükümeti’nin boğazlar hakkında aldığı karar üzerindeki değerlendirmeler mevcuttur. Bu karara göre İngiltere, Rusya ile yakın temaslarda olan tek bir ülkeye İstanbul’u bırakmayacaktır.

Bir Eylül gazetesinde “Sabçota Somkhetis Nota Osmaletis Did Erovnul Kırlobas (Sovyet Ermenistan’ın TBMM’ne Verdiği nota)” başlıklı makale vardır. Bu haber 24 Ağustos’ta Erivan’dan alınmıştır. Makale yeterli kadargeniştir. Makalede Ermenistan Dış İşleri Komiseri Mravyan’ın Ankara Hükümeti Dış İşleri Bakanı Yusuf Kemal Bey’e yazdığı yazı mevcuttur. Yazıdaki asıl konu iki taraflı ilişkilerinin düzenlemesi ile ikili anlaşmanın imzalanması arzusudur.Ayrıca, Rusya temsilcisi dahilinde Güney Kafkasya Cumhuriyetleri Hükümetleri ile Ankara Hükümeti arasında yakında yapılacak konferanstan, taraflar arasında gerek ekonomik, gerekse siyasi bağlantıların pekiştirileceğinden bahsedilmiştir.

10 Eylül sayısında önemli bir kaç haber vardır. Bu haber Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile TBMM hükümetleri konferansına ilişkindir. Makalede TBMM Hükümeti Dış İşleri Bakanı Yusuf Kemal Bey’in Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Dış İşleri Komiser

Svanidze'ye, Ermenistan Dış İşleri Komiseri Mravyan'a ve Azerbaycan Dış İşleri Komiseri Hüseyinov'a gönderdiği yazılar bulunur. Yusuf Kemal Bey Güney Kafkasya Cumhuriyetleri Hükümetlerine, Rusya Federasyonu temsilcisi de dahil olmak üzere, ortak konferansın Eylül ayında Kars'ta yapılmasını teklif ediyor. Yazılarında Yusuf Bey Türk tarafı heyeti üyelerini de açıklamıştır: Heyet Başkanı Kazım Karabekir Paşa, TBMM üyesi Veli Bey, Ankara Hükümeti Bakü temsilcisi Mehmed Şevket Bey ve Doğu Anadolu Demiryolları Müdür Yardımcısı Muhtar Bey. Yusuf Kemal Bey her üç cumhuriyeti dış işleri bakanlarından kendi heyetlerinin listelerini konferans başlamadan önce talep etmiştir. Yazılan notalar şekil olarak aynı, fakat muhteviyat açısından farklıdır. Her nota üzerinde bir tarih vardır.

“Osmalet – Saberdznetis Prontze (Osmanlı – Yunan Cephesi'nde)” başlıklı makale Kazım Karabekir Paşa tarafından Gürcistan İhtilal Komitesi Başkanı Mdivani'ye gönderdiği telgrafi içeriyor. Makale 15 Eylül gazetesinde neşredilmiştir. Kazım Paşa Sakarya savaşlarında Türk Ordusu'nun galibiyetinden bahseder ve bu galibiyetin bağımsızlık ve hakları müdafaa etmek yolunda kazanılan bir galibiyet olarak değerlendiriyor. Kazım Bey'in beyanatına göre Ankara Hükümeti dostları galibiyet sevincini paylaşacaklardı.

16 Eylül sayısında Gürcistan İhtilal Komitesi Başkanı Budu Mdivani'nin Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgraf bulunmaktadır. Telgraf Sarıkamış'a gönderilmiştir. Budu Mdivani Kazım Paşa'ya Türk zaferini kutluyor ve daha bir kutlama telgrafın Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiğinden bahsediyor. Budu Mdivani'nin Kazım Paşa'ya gönderdiği telgrafın tarihi 13 Eylül 1921'dir.

Genel olarak 1921 yılı Komünisti⁶ gazetesinde Türk-Yunan Savaşları hakkında çok sayıda makale mevcuttur.

9 Ekim gazetesinde Kars Konferansı'nın başladığından söz edilmiştir. Bu haber Moskova'dan radyo üzerinden alınmıştır.

⁶ Komünisti: 27 Mart; 10,17 Nisan; 19 Mayıs; 22, 24 Haziran; 29 Temmuz 3, 18, 28 Ağustos; 3, 6, 7, 8, 9, 13, 17, 30 Eylül; 4, 13 Ekim; 16 Kasım; 2, 22 Aralık.

Makalede konferansın gidişatı olumlu değerlendirilmiştir. Ayrıca, katılan heyetlerden söz edilmiş ve Ekim ortalarında anlaşmanın imzalandığından, bu anlaşmaya dayalı Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye'nin barış içerisinde yaşayacağından ümit edilmiştir.

21 Ekim gazetesinde mevcut olan “Mtkitse Zavis Da Megobrobis Khelşekruleba (Güçlü Barış ve Dostluk Anlaşması)” adlı makalede Kars Anlaşması'ndan söz edilmiştir. Barışın 13 Ekim'de imzalandığı açıklanmış ve önemi şöyle değerlendirilmiştir *“Bundan sonra Gürcistanlı işçilere Güney'den tehlike beklenmiyor. Bu anlaşmayla bütün Doğu'yu uyandırmak için amaç kuran her iki tarafotak düşünce ve ilişkilerini resmen onayladılar. Sovyet Cumhuriyetleri ve yeni TürkiyeUzak ve Yakın Doğu'da emperyalizmin kanatlarını kesmek için aynı fikirdeler”*. Aynı gazetede Gürcü Dili'nde olan Kars Anlaşma'nın tüm metni bulunmaktadır.

Türkiye ve Fransa ilişkileri üzerine “Saprangeti da Osmaleti (Fransa ve Osmanlı)” adlı kısa bir haber 12 Kasım sayısında mevcuttur. Bu haber Nikolayev şehrinden radyo aracılığıyla alınmıştır. Buna göre *“Fransa-Ankara Anlaşması gereğince, Fransa Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir, Edirne ve Trakya bölgelerinin iadesini üstlenecek; Fransa tarafından İstanbul üzerine Türkiye'nin egemenliğini tanımak gibi taleplerini yerine getirmek için yardımda bulunacaktır. Ayrıca, her ülkeye boğazlardan serbest geçiş hakkı tanınmakla birlikte Türkiye tarafından Çanakkale Boğazı istihkâm edilmeyecektir. Fransa Türkiye'ye borç vadinde bulundu ve Türkiye Sevr Anlaşması gereğince Fransa etkisi altına bırakılan bölgeyi tanıyıp kabul edecektir”*.

13 Kasım gazetesinde bulunan haberde yine de Ankara-Fransız ilişkilerinden bahsedilmiştir. Haber 11 Kasım'da Nauen'denradyo aracılığıyla alınmıştır. Buna göre *“Bryan emiri üzerine Eartold Dış İşleri Bakanlığı'na bir telgraf çekerek Fransa-Ankara Anlaşması İngiltere tarafından protesto edildiği için karşılıklı bir nota hazırlamasına emir verdi. Çünkü, İngiltere bu anlaşmanın feshedilmesini katiyen talep ediyordu”*.

26 Kasım gazetesinde İstanbul'da işçilerin hareketlerinden bahsedilmiştir. Bu haber İstanbul'da çıkan "İlor" gazetesinden alınmıştır. Buna göre, sosyal ve ekonomik nedenleri yüzünden İstanbul'da işçi hareketleri vuku buldu. Aynı haberde, işçilerin açıklamaları mevcuttur. İşçiler kendi teşkilatları ile işçilerin düşünce açısından dağınık halinde olduklarından ve bütün bunların işçi hayatına olumsuz etkilediğinden söz etmişlerdir.

2 Aralık gazetesinde Fransa-Türkiye ilişkileri anlatılmıştır. Haberde "Dilam" gazetesinin bilgileri kullanılmıştır. Buna göre, *Türkiye-Fransa Anlaşması her iki tarafı olumlu etkiledi. Bu, özellikle Türk tarafı için geçerlidir, çünkü Türkiye'yi müzakerelerde tam taraf olarak kabul ettiler*". Burada denildiğine göre *"Mısak-i Milli İtilaf Devletleri ile yapılacak anlaşma yolunda bir engel olmayacaktı ve bunun iyi bir örneği Kars Anlaşması'dır. Çünkü Türkler diğer Doğu milletleri lehine gerekli imtiyazlarda bulundular"*. Ayrıca, bu sayıda "Deli Sabar" adlı gazeteden alınan haberlerden de istifade edilmiştir. Buna göre *"Doğunun işleri Anadolu ile Trakya'da değil de Avrupa'da, özellikle Londra'da çözümlenmelidir. Türkler sie, parti mensupluğunu göz önünde bulundurmadan Avrupa yolunu seçmeliler. Avrupahılar ise, Türkleri Avrupa'da oturan halk olarak kabul etmeliler"*. Aynı sayıda, "OsmaltaDelegciaEvropaşi (Avrupa'da Türklerin Heyeti)" adlı daha bir makale mevcuttur. Burada, Avrupa ile Amerika'yı ekonomik ve siyasi açıdan ziyaret eden Ankara Hükümeti heyetlerinin faaliyetlerinden söz edilmiştir.

11 Aralık haberine "Kristianebi Osmaletşi (Osmanlı'da Hiristiyancılar)" göre *"Kilikya'dan Hristiyanların göç etmeleriyüzünden Avrupa'nın endişelenmesi nedeniyle Türkiye Hükümeti belli düşüncelere daldı. Bu yüzden, Türkiye Hükümeti Kutsal Taht'a başvurarak aralarında bir anlaşmanın imzalanması teklifinde bulundu"*. Bu haber Roma'dan 6 Aralık'ta radyo üzerinden alınmıştır.

14 Aralık sayısında TBMM tarafında İtilaf Devletlerine karşı yapılan protesto metni mevcuttur. Buna göre, *"1) İtilaf Devletleri*

gemilerinin İstanbul'da bulunması Türkiye egemenlik haklarına ziyan vericidir. 2) İtilaf Devletleri ile Türkiye arasında imzalanan barış anlaşması İtilaf Devletleri'ne Türkiye topraklarını işgal, burada oturan insanların milli duygularını ihlal etmek ve aşağılamak için izin vermemektedir. Bütün bunların sebebi ise İstanbul'da İtilaf Devletleri'nin özel polis güçlerinin bulunmasıdır”.

18 Aralık gazetesinde çıkan “Stamboli Tkveobaşı (Esirlikte İstanbul)” başlıklı makalede İstanbul'da İngilizlerin politikası anlatılmıştır. Bu haber 3 Aralık Berlin'de çıkan “Maten” adlı gazetenin haberine göre yapılmıştır. Makaleye göre *“Damad Ferid Paşa'nın göreve getirdiği adamlar İngiltere'nin kuklalarıdır. Bu insanlar İngiltere'nin etkisini güçlendirmek için zaman zaman provokasyonlar düzenliyorlar. Bu yüzden İtilaf Devletleri arasında gizli gerginlik meydana gelmektedir”.*

21 Aralık sayısında Türkiye konulu üç kısa makale mevcuttur. İstanbul'dan alınan ve “Doryan” deşisinde yayınlanan haberlere göre *“Yunan polisi İstanbul'da gözli bir milli cemiyetinin var olduğunu öğrenip üç Kemalist subayını göz altına aldı”.* Moskova'dan 10 Aralık'ta alınan “Saşineli Angarişı (Korkunç Hesap)” adlı haberde İngilizler tarafından hesap edilen ve Yunan askerinin Küçük Asya'ya verdiği 525 milyon Lira zarardan bahsedilmiştir. Üçüncü “Smirnis Olkis Avtonomia (İzmir Bölgesi Özerkliği)” başlıklı makalede İzmir Bölgesi'ne özerklik verilmesinin unanlılar tarafından kabul edildiğinden söz edilmiştir. Bu haber İstanbul'dan alınmış ve “Neologos” gazetesi bilgilerine dayanmaktadır. Buna göre *“Özerklik verildiği takdirde İtilaf Devletleri bölge idaresini Yunanlılara bırakmalılar”.* Yunanlılar 1) Anadolu'yu tahliye etmek ve İzmir Bölgesi'nin özerkliğini, 2) Trakya sınırını yeniden belirlemek ile Enis Midya hattına kadar taşımalarını kabul ediyorlardı.

27 Aralık gazetesinde Türkiye hakkında basılan haberlerden birisinde Anadolu'nun yeni düzeninden söz edilmiştir. Bu düzen üzerine İzmir milletvekili Mahmud Esad Bey'in “Hâkimiyeti Milliye'de” çıkan etraflıca düşünceleri paylaşılmıştır. Mahmud Esad

Bey İstiklal Harbi zaferlerini anlatır ve bu işte dayanak güçlerinden birisi olan amele sınıfından bahsediyor. Esad Bey'e göre *“Yeni Türkiye bir kaç reform geçirmek zorundadır. Bunlar arasında Kamu İşletmelerinin ve Kurumlarının Kamulaştırılması, bütçenin kati kontrolü ve halk sınıflarından temsilci seçimleri yapılmalıdır”*. Aynı sayıda “Kilikii Sakithi (Kilikiya Meselesi)” adlı makale vardır. Bu haber Paris'ten “Maten” adlı gazete haberinden paylaşılmıştır. Gazetede Lioyd George'nin Washington Konferansı'nda Kilikiya konusunun gündeme getirme tutumu tenkit edilmiştir. Burada denildiğine göre, Lioyd George ABD'yi Fransa-İtilaf Devletleri ilişkilerine dahil etmek istiyordu. Bu durum ise Fransız siyasetçilerini fazlasıyla rahatsız etmişti. “Tan” gazetesi Fransa'nın Anadolu üzerine yaptığı yaklaşımlarını doğru buluyor ve Hristiyan Azınlıkları korumak için Fransız askerleriyle birlikte İngiliz, Amerikan ve İtalya askerlerinin gönderilmesini, en kötü ihtimalde Fransa-Ankara Anlaşması'nın kati bir kontrolle hayata geçirilmesini talep ediyordu. Aynı sayıdaki “Somhebi da Osmalebi (Ermeniler ve Osmanlılar)” adlı makalede ilgi çekici haberler vardır. Bu haberler “Times” gazetesinden paylaşılmıştır. Buna göre, *“Kilikyalı Ermeniler Fransa-Ankara Anlaşması'na güvenmiyorlardı ve Suriye'ye göç ediyorlardı. Ayrıca, Ermeniler İstanbul Ermeni Patriği'ne bir mektup yazarak Ankara kontrolünde olmayan bölgelere Ermenilerin göçü için gerekli tedbirlerin alınmasını talep ettiler. Bu yüzden, Ermeni Patriği İngiliz Baş Komiseri'ne başvurup Ermenilerin Mezopotamya ile İzmir'e göç ettirmesini istedi”*.

1922 yılında çıkan “Komunisti” gazetesinde Türkiye konulu 160 civarında makale mevcuttur. Makaleler farklı konular üzerine olup dönem içerisinde meydana gelen gelişmeleri içeriyor. Ayrıca, Lozan konferansı üzerine 23, Mudanya Konferansı üzerine 7, Genova Konferansı üzerine 2, Türk – Yunan savaşları üzerine 27 makale bulunur. Çeşitli haberlerde boğazlar, ABD – Türkiye ilişkileri, Sevr Anlaşması v.s. konuları anlatılmıştır.

Makalemizin bu bölümünde TBMM, Sovyet Rusya, Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri ve Ukrayna arasındaki ilişkilere değinilmiştir.

15 Ocak gazetesinde basılan “R.S.P.S.R. Tsarmomadgeneli Osmaleti (Rusya Sovyetler Federasyon Sovyet Cumhuriyeti Temsilcisi Osmanlı’da)” başlıklı makalede Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Temsilcisi Aralov’un “Feliks Dzerjinsky” adlı gemiyle Trabzon’a vardığından bahsedilmiştir. Buna göre, Aralov yerel idari makamları tarafından törenle karşılanmıştır. Aynı yerde Frunzen’in resmi yazısından söz edilmiştir. Bu haber 21 Aralık’ta Anadolu Ajansı’ndan alınmıştır. Habere göre *“Ukrayna SSC yetkili temsilcisi TBMM’ne bir yazı yazarak Ukrayna Hükümeti, Halkı ve Bütün Sovyet Cumhuriyetleri İşçi ve Amele Ordusu adına TBMM ile Anadolu Halkı’na başarılar diledi. Frunze Türklerin kesin zafer kazanacağından emin olduğunu da açıkladı”*. Frunze’ye göre Türkiye ile Ukrayna arasında başlatılan yakınlaşma süreci her iki taraf için uygun görülen ikili bir anlaşmayla sonuçlandı ve Sovyet Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki dostluk hiç bir zaman bozulmayacaktı. Makalede bahsedildiğine göre, Frunze’nin mektubu TBMM akşam toplantısında okundu ve alkışlarla karşılandı. Toplantıda Ukrayna SSC Hükümeti ile Sovyetler Şurası adına bir teşekkür mektubun gönderilmesine karar verildi.

22 Ocak sayısında yer alan “Anatoliis Osmaleti Şesaheb (Anadolu Türkiye’si Hakkında)” adlı makalede Ukrayna Savunma Bakanı Frunze’nin Anadolu ziyaretinden sonra Tiflis’te düzenlenen Şuralar Kurultayı’nda yaptığı açıklamalar yer almıştır. Frunze, ziyaretinin amacından söz edip Sovyet Rusya ile Sovyet Cumhuriyetleri’nin emperyalizme karşı savaşta Ankara Hükümeti’ne destek vereceklerinden, taraflar arasında kurulacak ekonomik ve siyasi konulardan bahsetmiştir.

24 Ocak sayısında basılan makale Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkileri anlatıyor. Bu haber 19 Ocak’ta Moskova’dan alınmıştır. Buna göre *“Türkiye-Ukrayna arasında imzalanacak anlaşma*

üzerine çalışan komisyon çalışmalarını tamamladı. Bunun için bir ziyafet verildi. Ziyafete Mustafa Kemal Paşa, Bakanlar ve milletvekilleri katıldılar. Ziyafet zamanda yapılan ifadelere göre Doğu Ülkeleri'nin ortaklaşa ve düzenli çalışmalarından, Doğu'da Avrupa Emperyalizmi 'ne karşı çıkmak için doğu ülkeleri ile Sovyet Rusya arasında en sıkı temasların gerekli olduğundan bahsedildi”.

26 Ocak sayısında yer alan “Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin ve Petrovsky'ye gönderdiği Mektup“ adlı makale “İstikbal” gazetesinden alınan haber üzerinden yapılmıştır. Buna göre TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa Lenin ile Ukrayna Sovyet Şurası Petrovsky'ye teşekkür mektubunu göndermişti. Mustafa Kemal Paşa mektubunda “*TBMM bugün Ukrayna Büyükelçisi olan Frunze'nin beyanatlarını dinledikten sonra çok mutlu oldular. Bu beyanatlar bağımsızlık tarihimizde önemli iz bırakacaktır. Bütün milletvekilleri beyanatları büyük sevinçle karşıladılar. Her ifadesini içtenlikle alkışladılar. Bu heyecan, halkların kendi kaderini kendileri tarafından belirleyeceği prensiplerinden kaynaklanıyor ve üzerine inşa edeceğimiz harabe haline gelmiş emperyalist rejiminin döneminde kullanılan sahte ve yalaka heyecanlara benzemiyor. Bu heyecan iki dost halk arasında var olan derin samimiyetten dolayı ortaya çıkmıştır. Bütün bunlarla birlikte, Ukrayna SSC tarafından Kızıl Ordu'nun başarılarını sağlayan ve kahramanlardan birisi olan ve şuan Ukrayna Ordusu Komutanı görevini üstlenen ünlü siyasetçinin aramızda bulunması, bir dostluk anlaşmasının imzalanması, siyasi, ekonomik ve diğer bağlantılarının pekiştirmesi için Sayın Frunze'nin bizlere gönderilmesi katılımcıları fazlasıyla etkiledi. Ayrıca, Sakarya Savaşları öncesinde düşmanlarımızca bütün dünyaya gelecekte mağlup olacağımız üzerine yaptıkları açıklamalardan dolayı Ukrayna tarafından alınma karar ve bu kararın bizlere bildirilmesi milletvekillerimizi fazlasıyla mutlu etti. TBMM tarafından bu haberi dostluk ve samimiyet belgesi olarak kabul edildi. Bu davranış aramızdaki ilişkilerin diğerlerinden farklı değerlere dayalı olduğunu göstermektedir. Bu yüzden TBMM Sizlere özellikle müteşekkirdir. Tekrar ediyorum, bağımsızlık mücadelemiz*

döneminde aramızda var olan çok önemli değerli ve dostane bağımız amaçlarımıza varmak için en iyi koşuldur. Bu vesile ile Türklerin selamını ileterek TBMM tarafından gösterilen samimiyetimizi sizlere bildirmek istiyorum. TBMM Başkanı, Başkomutan Mustafa Kemal” gibi ifadelerini kullanmıştır.

15 Mart sayısında yer alan makale Kazım Karabekir Paşa'nın Frunze tarafından yapılan açıklamalarına verilen cevaptır. Burada paşa Türkiye ve Sovyet Cumhuriyetleri arasında kurulan olumlu bağlantılardan, Türk tarafına verilen desteklerden, Batı'ya karşı yapılan ortak mücadelelerden, Sovyet Rusya ve Kafkas Halklarıyla kurulan ilişkilerinin daha da güçleneceğinden bahsetmiştir.

25 Nisan gazetesinde Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyet Rusya Temsilcisi Aralov'a gönderdiği mektup bulunmaktadır. Bu mektup “Güzel Trabzon” gazetesinden aktarılmıştır. Bu mektup hakkında haber 7 Nisan'da Trabzon'dan radyo üzerinden alınmıştır. Mustafa Kemal Paşa *“Sovyet Rusya Doğu'da yaşayan mazlum halklara özgürlüğe doğru yol gösterdi ve hak ile kendi kaderini kendileri tarafından belirleme prensibini tanıdı. Bizler, birçok zorluklar ve düşmanlarla kuşatılmış olup yalnız Sovyet Rusya bizim hak için mücadele ettiğimizi ile son zaferin bize kalacağını açıkladı. Sovyet Rusya ile Kızıl Ordu tarafından kutlanan zaferimiz tarafımızdan büyük heyecanla karşılandı ve bu kutlama hakkında bütün askeri birliklerimiz haberdar edildi. Ayrıca, bu kutlama TBMM'de de resmen okundu ve alkışlarla karşılandı. İhtilalcı ordumuz tarafından Kızıl Ordu'ya selamlarımın iletmenizi arz ederim”* gibi ifadelerini kullanmıştır.

Dönemin Sovyet Cumhuriyetleri ile Türkiye Devlet Adamları'nın temasları meselesine gelince, 29 Nisan gazetesinde yer alan haberde Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti Siyasi Temsilcisi Aralov'un Türkiye ziyaretinden sonra Türk Ordusu hakkında yapılan açıklamalarından söz edilmiştir. Buna göre, her asker ve subay dik durup İtilaf Devletleri tarafından ileri sürülen şartların asla kabul etmemesi için hazır olduklarını beyan etmiş ve bu şartların kabulünü

Türkiye'nin sonu olarak görüp zafere kadar savaşmak için hazır olduklarını açıklamıştı.

18 Mayıs sayısında basılan makalede Güney Kafkasya ile Türkiye Heyeti arasında yapılan konferanstan söz edilmiştir. Bu haber 17 Mayıs'ta Tiflis'ten alınmıştır. Buna göre 9 Mayıs tarihinde Güney Kafkasya ve Türkiye heyeti arasında ticaret, ulaştırma, konsolosluk, hukuk, demiryolları ve PTT üzerine yapılan 7. toplantı icra edildi. Bu toplantıyla üç ay önce başlatılan ön çalışmalar sonuçlandı. Heyetler tarafından alınan sonuçlar son karar için değerlendirme komisyonuna sunulacaktı. Alınan karara göre, Doğu'da gündemde olan ekonomik, mali ve diğer konular gerekli kararnamelerle çözülecekti. Çözülecek konuların tamamı ise Kars'ta TBMM ve Güney Kafkasya Cumhuriyetler arasında imzalanan anlaşma gereğince yürütülecekti. Makalenin sonunda belirttiğine göre bütün anlaşmalar Güney Kafkasya ile Türkiye arasındaki iyi komşuluk ilişkilerini daha sağlam hale getirecek, Çarizm'inemperyalist politikası yüzünden Doğu'da meydana gelen anlaşmazlığa son verecekti.

21 Mayıs gazetesinin sayfalarında Gürcistan Merkezi İcra Komitesi tarafından 14 Nisan 1922'de Kars Antlaşması'nı onaylamak için düzenlenen toplantıdan bahsedilmiştir. Bu toplantıda solcu sosyalist-federal fraksiyonu Gürcistan'ın siyasi, ekonomik ve stratejik durumunu ileri sürerek anlaşmanın devlet sınır hattı ile ilgili maddesine karşı çıkmıştı. Aynı fraksiyon bu anlaşmanın yalnız Gürcistan menfaatlerine göre değil, uluslararası duruma göre de görüşülmesi teklifini de ileri sürmüştü. Tartışmalara rağmen bu fraksiyon anlaşmaya karşı yazılı dilekçe vermemişti. Acara Özerk Hükümeti temsilcisi bölgedeki durum üzerine çeşitli fikirler ileri sürüldükten sonra Kars Antlaşması'nı desteklenmişti. Sonunda Komünist Partisi Fraksiyonu tarafından verilen bir karar dilekçesi üzerine söz konusu anlaşma metni onaylandı. Kars Antlaşması'nın Gürcüce metni bütün maddeleriyle birlikte gazete sayfalarında yer almıştır.

30 Mayıs gazetesinde çıkan “Angora Rusetis Şesaheb (Rusya Hakkında Ankara’nın Görüşleri)” başlıklı makalede “Hâkimiyeti Milliye”den alınan haberler paylaşılmıştır. Bu haber Trabzon’dan alınmıştır. Türk gazetesi Rusya heyeti ve başkanı olan Çiçeri’ne Genova’daki tutumlarını kutluyor ve “*Çiçerin Liöd George katı cevaplar veriyordu ve onu serbest beyanlarına maruz bırakmıyordu. Çiçerin herkesin sempatisini kazandı*” ifadelerle açıklamada bulunuyor. Makalenin sonunda Sovyet Hükümeti’nin kesin zaferinden ve Avrupa Burjuvaları politikalarının batacağından söz edilmiştir.

18 Haziran gazetesinde çıkan “Amierkavkasiis Da OsmaleTis Molaparakebebis Şesaheb (Güney Kafkasya ve Türkiye Arasında Yapılan Görüşmeler Hakkında)” adlı haberde Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında düzenlenen görüşmelerin sonuçlandığından bahsedilmiştir. Buna göre, taraflar imzalanacak sözleşmelerin projelerini görüşmüşlerdi. Gerekli ortak beyanat metni hazırlandıktan sonra bu sözleşmeler imzalanacaktı. Gürcistan ve Türkiye arasında imzalanan ve sınır bölgelerinde oturan ahalinin sınırdan geçişleri ile sınır ötesinde bulunan arazilerin kullanımını kolaylaştıran antlaşma dışında, aşağıda bulunan antlaşmalar imzalanmıştı:

1. Konsolosluk antlaşması; Buna göre, büyükelçi tayını, elçilik personelinin görev ve öncülükleri, sorumlulukları, vasilik ve miras konuları;
2. Hukuki Yardımlaşma Anlaşması; Buna göre, dost olan karşı ülke mahkemesinden gelen ihbarname ile diğer mahkeme evraklarının teslim-tesellümü konuları;
3. Posta-Telgraf Anlaşması; Buna göre, bir taraftan Rusya ve Güneyi Kafkasya Cumhuriyetleri, diğer taraftan Türkiye arasında posta, telgraf, genel yazışma ve telefon irtibatı konuları;
4. Demiryolu Antlaşması; Buna göre, Bir taraftan Rusya ve Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri ve diğer taraftan Türkiye

arasında demir yolu hattıyla her iki tarafındirekmen bağlantısı konuları belirlendi.

Aynı habere göre, ortak komisyon Batum üzerinden imtiyazlı transit yapılmak için ticari antlaşmasını tamamlamak üzere idi. Anılan anlaşmaya göre, iki devlet arasında ticari konuları ile şartlar belirlenecekti. Bununla birlikte, bu antlaşma ile Sovyet ülkesinin Ortak Dış Ticareti Komiserliği'nin engelsiz faaliyetleri belirlendi. Batum'un imtiyazlı transit için bir bölge olarak kullanılması üzere yapılan antlaşmaya gelince, Türkiye'nin Doğu Vilayetlerinin (Kars, Ardahan, Artvin) gerek Anadolu, gerekse Batı Avrupa ile bağlantıda bulunması için yapıldığı belirtilmiştir. Yapılan yorumlara göre, bahsedilen vilayetlerin geçi şartları tamamen Batum'la ilgili idi ve zor ekonomik durumlardankalkınmaları için destek verileceğinden dolayı, Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri bu bölgelere kolaylık sağlamışlardı. Yorumların sonunda *“Demek olur ki, geçen yılın Ekim ayında Kars'ta temeli atılan işbirliği Tiflis'te tamamlandı”* gibi ifadeler kullanmıştır.

09 Eylül gazetesinde basılan “Misalotsi Depeşebi (Kutlama Telgrafları)” başlıklı haberde, Birleşmiş ve Kafkas Müstakil Ordusu İhtilalcı Askeri Şurası tarafından Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa'ya Yunan Ordusu'na karşı Türk Ordusu'nun zaferine dair gönderilen telgraflar mevcuttur:

TBMM Başkanı Sayın Mustafa Kemal Paşa'ya: *“Kafkasya Müstakil Ordusu İhtilalcı Askeri Şurası ve Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federatif Birleşik Şurası Güçlü Türkiye Ordusu'nun şanlı zaferini dikkatle takip ederek,sizler başta olmak üzere TBMM'ne kapitalist itilaççılar tarafından yardım gören Yunan Ordusu'na karşı zafer kazandığınızı içtenlikle kutlar ve heyecanlı selamımızı iletiyoruz. Eminiz ki, zaferiniz bir taraftan Türkiye, diğer taraftan Sovyet Rusya ile Güney Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri arasında var olan dostluğu daha da sağlam hale getirecektir. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın çalışan halkın ve Kızıl Ordu'su adına yeni Türkiye Hükümeti'ne gelecekte de*

zaferler dileriz. Eminiz ki, Sizler kapitalist İngiltere'nin, Fransa'nın, İtalya'nın ve Yunanistan'ın Anadolu'dan tamamen ihraç edilmesini başaracaksınız, Misak-ı Milli prensiplerini yerine getirerek Türkiye'nin çalışan halkını gerçek mutluluğa kavuşturacaksınız.

Yaşasın Yeni Türkiye!

Yaşasın Avrupa Sömürgecilerine Karşı Mücadeleniz!

Yaşasın Türkiye'nin Güçlü Ordusu!

Yaşasın Türkiye'nin Sovyet Cumhuriyetleri ile Dostluğu!

Kafkasya Müstakil Ordusu İhtilacı Askeri Şurası Üyesi – Orconikidze,

Güney Kafkasya Birleşik Şurası Üyeleri - Narimanov, Mdivani, Miyasnikov”.

Kafkasya Müstakil Ordusu Komutanı - Egorov.

Başka bir telgrafa göre:

Sarıkamış. Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya: *“Kafkasya Müstakil Ordusu İhtilacı Askeri Şurası, Türk Ordusu'nun kapitalist Avrupa'nın Yunan Ordusu'na karşı galip geldiği haberini aldıktan sonra, sevincini bildirmektedir. İhtilacı Şurası emindir ki, Karahisar, Eskişehir ve Bursa'nın ele geçirilmesinden sonra Yunan Ordusu tamamen yok edilecektir. Kızıl Ordu emindir ki, Türk Ordusu'nun kurtarıcı mücadelesi sonucunda ve Doğu Halkları Kızıl Ordusu yardımıyla Türk Halkı Avrupa'nın kapitalist boyunduruğundan tamamen kurtulacaktır.*

Yaşasın savaşlarda çelikleşmiş Türk Askeri!

Kafkas Müstakil Ordusu Komutanı - Egorov.

İhtilacı Askeri Şurası Üyeleri – Orconikidze, Miyasnikov, Eliava, Karayev, Kvirvelia”.

26 Eylül gazetesindeki makalede Frunze'nin Türk-Yunan Savaşı üzerine bir açıklaması bulunur. Frunze'ye göre *“Türkler tarafından İzmir'in ele geçirilmesinin muazzam bir siyasi anlamı vardır. Buradan edinilen birinci sonuç TBMM Hükümetinin İslam Dünyası'nda otoritesinin yükselmesidir. İkincisi, Bütün dünyanın nazarında İngiltere'nin durumunun zorlaşmasıdır. Çünkü Mezopotamya'nın*

bütün Arap ahalisi İngiltere'ye karşıdır. Üçüncüsü, Türk halkında Kemalistlerin zaferi büyük sevinçle karşılandı ve halkkendi hükümetini tamamen destekliyor. Bana göre, yakında Mustafa Kemal Paşa ve hükümeti duruma tamamen hâkim olacaktır. Şimdilik ise onların İstanbul'a taaruz edeceklerini zannetmiyorum. Onlar boğazlara dayanır ve işgalci güç ile makamlarını zor şartlara sokarlar. Aynı zaman, Mezopotamya istikametinde çete savaşlarını açarlar. Bu durum yüzünden İtilaf Devletleri tavizde bulunur ve İstanbul'u iade ederler. Anadolu'da meydana gelen olaylar Sovyet Federasyonu için olumlu sayılır".

26 Ekim sayısında bulunan haber Mustafa Kemal Paşa tarafından Birleşik Şura'ya gönderdiği telgraftır. Telgraf 24 Ekimde İzmir'den gönderilmiştir. Mustafa Kemal Paşa telgrafında "Kafkasya Kızıl Ordu komutanı Egorov, Mavera-i Kafkasya Federatif Cumhuriyetleri Birlik Şurası üyeleri Narimanov, Mdivani, Miasnikov ve Kafkasya'nın müstakil Ordusu Askeri İhtilalcı Şurası üyesi Orconikidzetarafından gönderilen toplu kutlama mektubundan fazlasıyla memnun kaldım" gibi ifadeler kullanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın teşekkür telgrafi Türk Ordusu'nun Yunan Ordusu üzerine galip geldikten sonra bahsedilen kişiler tarafından gönderilen telgrafın cevabıdır.

Sonuç olarak denilebilir ki, basında yer alan makaleler döneme ait kaynak ve literatüre gerekli bilgileri ilave ediyor ve güncel olaylardaki olup bitenleri öğrenmek için önemlidir.

TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİNİN (1918-1921) KAYNAKLARI

Prof. Dr. Serpil SÜRMELİ

19 Mayıs Üniversitesi

ÖZ

1918-1921 yılları arasını kapsayan Türk -Gürcü İlişkilerinin birinci el kaynakları Askeri Arşiv (ATASE), Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi, Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi En Yeni Tarih Arşivi (ACMDTA) belgeleri, Türkçe, Fransızca, İngilizce, Rusça yayınlanmış arşiv materyalleri ve resmi yayınlardır. İkinci elden kaynakları ise ana kaynaklardan yararlanılmış kitaplar, makaleler ve hatıratlar, yazılı kaynaklarını ise süreli yayınlardır.

İncelenen dönem itibariyle Askeri Arşiv, istihbarat ve askerî harekât bilgilerini, Başbakanlık Osmanlı Arşivi siyasi antlaşmalar, teşkilatlanma ve hükümet icraatlarını, Alman Dışişleri Politik Arşivi (Ocak- Mart 1918) Türk-Gürcü-Alman ilişkilerini, ACMDTA ise (Mart-Mayıs 1918) Türk-Gürcü-Azeri ilişkilerine dair belgeleri içermektedir.

Dokumenti i Materyali po Vneşney Politiki Zakavkazya i Gruzii ve Dokumenti Vneşney Politiki SSSR-I adlı kitaplar, Rus ihtilâli ve sonrası Transkafkasya'da meydana gelen siyasi teşekküller, bölgede kurulan bağımsız cumhuriyetler ve Türk-Rus-Alman-Azeri-Gürcü-Ermeni ilişkilerine dair gelişmelerin ağırlıklı olarak yer aldığı yayınlanmış arşiv belgelerinden oluşmaktadır. Krasniy Arhiv, Mondros Mütarekesi sonrası Güneybatı Kafkasya'da İngiliz işgal siyaseti, Senate Documents ve Documents on British Foreign Policy 1919 -1939 adlı eserler, Gürcistan'ın askeri ve siyasi açıdan önemi, İngiliz-Gürcü ilişkileri ve Transkafkasya'da İngiliz-Amerikan faaliyetlerine dair bilgileri içeren yayınlanmış arşiv kaynaklarıdır.

İkinci elden kaynaklar arasında yer alan hatıralar ise arşiv belgelerinden sonra önemli bir yere sahiptir. Bunlar resmî belgelerin arasını özel bilgilerle dolduran ve besleyen yayınlardır. Birkaç örnek

vermek gerekirse 1918,1920 Doğu vilayetlerinin Rus ve Ermeni işgallerinden kurtarılması görevini ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ile sonuçlanan görüşmeleri yürüten Kazım Karabekir Paşa'nın Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi ve İstiklal Harbimiz adlı eserleri, Batum Konferansı (Konferansta Gürcü heyetinde danışman) Alman-Gürcü ilişkileri, Gürcistan'ın bağımsızlığı, (10 Şubat-10 Nisan 1920) Londra Konferansı'nda Gürcü görüşlerini açıklayan Z.Avalov'un, Nezavisimost Gruzii adlı eseri, Batum'un İngiliz işgalinde son günleri ve şehrin Gürcülere devrinde yaşanan gelişmeleri aktaran Tiflis'teki İngiliz Yüksek Temsilcisi Sir Harry Luke'un Cities and Men, II, adlı eseri sayılabilir. İncelenen dönemin güncel ve sıcak olaylarını aynı tazelikte tarihe mal eden yazılı kaynaklar içinde gazeteler de kaynaklar arasında önemli bir yer tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Arşivler, Resmi Yayınlar, Hatıralar, Kitaplar, Gazeteler.

წყაროები ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ (1918-1921წწ)

პროფესორი სერგილ სურმელი
19 მაისის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

1918-1921 წლების ქართულ-თურქული ურთიერთობების პირველწყაროებია სამხედრო არქივის (ATASE), პრემიერ-მინისტრის ოსმალური არქივის, გერმანიის საგარეო საქმეთა სამინისტროს პოლიტიკური არქივის, აზერბაიჯანის რესპუბლიკის უახლოესი ისტორიის ცენტრალური არქივის (ACMDTA) დოკუმენტები, თურქულად, ფრანგულად, ინგლისურად და რუსულად გამოცემული საარქივო მასალები და ოფიციალური გამოცემები. ხოლო მეორადი წყაროებია ძირითადი წყაროების გამოყენებით გამოცემული წიგნები, სტატიები და მოგონებები.

კვლევის პერიოდთან დაკავშირებით სამხედრო არქივში მოიპოვება დაზვერვითი და სამხედრო მოქმედებების შესახებ ცნობები, პრემიერ-მინისტრის ოსმალურ არქივში - პოლიტიკური შეთანხმებების და სამთავრობო გადაწყვეტილებების ტექსტები, გერმანიის საგარეო სამქეთა სამინისტროს პოლიტიკურ არქივში (1918 წლის იანვარი-მარტი) ქართულ-თურქულ-გერმანული ურთიერთობების, ხოლო ACMDTA-ში (1918 წლის მარტი-მაისი) ქართულ-თურქულ-აზერბაიჯანული ურთიერთობების შესახებ დოკუმენტები.

წიგნებში *Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии* და *Документы Внешней Политики СССР* წარმოდგენილია საარქივო დოკუმენტები, რომლებიც იძლევიან წარმოდგენას რუსეთის რევოლუციისა და შემდგომი პერიოდის ამიერკავკასიაში შექმნილი პოლიტიკური ორგანიზაციების, რეგიონში დაარსებული დამოუკიდებელი რესპუბლიკების და ქართულ-სომხურ-აზერბაიჯანულ-რუსულ-თურქულ-გერმანული ურთიერთობების განვითარების შესახებ. დოკუმენტების კრებულში *Красный Архив* წარმოდგენილია ცნობები მუდროსის ხელშეკრულების გაფორმების შემდეგ სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში ინგლისელთა დაპყრობითი პოლიტიკის შესახებ, ასევე, წიგნებში *Senate Documents* და *Documents on British Foreign Policy 1919-1939* გამოქვეყნებულია საქართველოსთვის მნიშვნელოვანი სამხედრო და პოლიტიკური თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი ქართულ-ინგლისური ურთიერთობების და ამიერკავკასიაში ინგლისურ-ამერიკული მოქმედებების ამსახველი დოკუმენტები.

მეორად წყაროებს შორის მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს მოგონებებს. ისინი ავსებენ ოფიციალურ დოკუმენტებს შორის დარჩენილ სიცარიელეს განსაკუთრებული ცნობებით. მაგალითისთვის ასეთებად შეიძლება ჩაითვალოს წიგნები - „ერზინჯანის და არზრუმის განთავისუფლება“, „სარიყამიში, ყარსი და სხვა“ და „ჩვენი განმანთავისუფლებელი ბრძოლა“, რომელშიც შესულია ქაზიმ ქარაბექირ ფაშას მოგონებები, ვინც 1918-1920

წლებში მივლინებული იყო აღმოსავლეთ ვილაიეთების რუსი და სომეხი დამპყრობლებისგან განთავისუფლებისთვის და ხელმძღვანელობდა თურქულ დელეგაციას მოლაპარაკებებში, რომელიც 1921 წლის 13 ოქტომბერს ყარსის ხელშეკრულებით დასრულდა; ასევე ზ. ავალოვის ნაწარმოებში Независимость Грузии, რომელშიც ნაჩვენებია ბათუმის კონფერენციაზე ქართული დელეგაციის მრჩეველების სახით წარმოდგენილ გერმანელებსა და თავად ქართველებს შორის ურთიერთობები, საქართველოს მიერ დამოუკიდებლობის გამოცხადება, 1920 წლის 10 თებერვლიდან 10 აპრილამდე ლონდონში გამართულ კონფერენციაზე საქართველოს ინტერესების წარდგენა; თბილისში ინგლისის უმაღლესი წარმომადგენლის სერ ჰარი ლუკას ნაშრომი Cities and Men, რომელშიც გამოქვეყნებულია მოგონებები ბათუმის ინგლისური ოკუპაციის ბოლო დღეების და ქალაქის ქართველებისთვის გადაცემის პერიპეტეების შესახებ. კვლევის პერიოდის ყოველდღიური მოვლენების აღწერის საქმეში მნიშვნელოვან წერილობით წყაროს წარმოადგენენ გაზეთები.

საკვანძო სიტყვები: თურქულ - ქართული ურთიერთობები (1918=1921), არქივები, ოფიციალური გამოცემები, რუკები, მონოგრაფიები, გაზეთები.

SOURCES OF THE TURKISH-GEORGIAN RELATIONS (1918-1921)

Prof. Dr. **Serpil SÜRMEĒİ**
19 Mayıs University

ABSTRACT

A significant part of the “Turkish-Georgian Relations”, which covers the years between 1918 and 1921, consists of first hand resources. These resources are Military Archive (ATASE), Prime Ministry Ottoman Archive, German Ministry of Foreign Affairs

Political Archive, Azerbaijan Republic Central Newest History Archive (ACMDTA) documents, Turkish, French, English and Russian published archive materials and legal official publications. The second hand resources of the work include books, articles and memoirs which made use of main resources and the written sources consist of periodicals.

In terms of the period examined, Military Archive includes information about intelligence and military action; Prime Ministry Ottoman Archive includes documents about political treaties, organization and government actions; German Ministry of Foreign Affairs Political Archive (January- March 1918) includes documents about Turkish-Georgian-German relations; while ACMDTA (March-May 1918) includes documents about Turkish-Georgian- Azerbaijani relations.

Books named *Dokumenti i Materyali po Vneşney Politiki Zakavkazya i Gruzii* and *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR-I* consist of published archive documents which include developments about Russian revolution and the following political organizations in Transcaucasia, independent republics in the region and Turkish-Russian-German-Azerbaijani-Georgian-Armenian relations. *Krasniy Arhiv* is an archive about English occupation in Southwest Caucasia following the Armistice of Mudros, and *Senate Documents and Documents on British Foreign Policy 1919 -1939* are published archives which include information about the military and political significance of Georgia, British-Georgian relations and British-American activities in Transcaucasia.

Memoirs also have an important place among second hand resources. These are publications which fill in and feed legal documents with private information. A few examples are *Erzincan and Erzurum's Liberation Sarıkamış, Kars and Beyond and Our Independence War* memoirs of Kazım Karabekir Pasha who was assigned to the duty of saving Eastern cities from Russian and Armenian occupation in 1918 and 1920 and who carried out the

negotiations which resulted in 13 October 1921 Kars Treaty; Nezavisimost Gruzii by Z.Avalov who stated his opinions about Batumi Conference (advisor in Georgian Committee during the conference), German-Georgian relations, Georgia's independence and Georgia's point of view in London Conference (10 February-10 April 1920); Cities and Men, II by British higher representative Sir Harry Luke who reported Batumi's last days in British occupation and the developments which took place in the transfer of the city to Georgians. Newspapers also have a significant place among written sources which attribute the contemporary and important events of the era to history with the same freshness.

Key Words: Turkish-Georgian Relations (1918-1921) Archives, Legal Publications, Memoirs, Books, Newspapers.

1918-1921 yılları arasını kapsayan Türk-Gürcü ilişkilerinin birinci el kaynaklarını kuşkusuz arşiv materyalleri oluşturur. Bunlar Askeri Arşiv (ATASE), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi (PA-AA) Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi En Yeni Tarih Arşivi (ACMDTA) ayrıca Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Rusça yayınlanmış arşiv belgeleri ve resmi yayınlardır. İkinci elden kaynaklar, ana kaynaklardan yararlanılmış kitaplar, makaleler ve hatıratlar olup, yazılı kayaklarını ise süreli yayımlar teşkil etmektedir.

İncelenen dönem itibariyle Askeri Arşiv, istihbarat, I. Dünya Savaşı ve Türk İstiklâl Savaşı askeri harekât bilgilerini, Başbakanlık Osmanlı Arşivi siyasi antlaşmalar teşkilatlanma ve hükümet icraatlarına dair belgeleri içerir. 1918 siyasi gelişmeleri itibariyle bu belgeleri; Brest-Litovsk müzakereleri sırasında Gürcü heyetinin Petersburg'a gitme arzuları, Tiflis'te Gürcü hükümeti teşkili, Gürcü-Ermeni, Gürcü-Osmanlı ilişkileri, Osmanlı hükümeti ile Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında barış müzakereleri, Trabzon ve Batum'da barış müzakereleri, Batum'da Gürcistan ve Kafkasya ile barış akdi,

Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın statüsü hakkında Osmanlı Devleti ile Almanya arasında protokol, Gürcistan delegeleri hakkında rapor, Gürcistan ile posta ve telgraf münasebetleri ve tesiri, Batum'un alınması sırasında elde edilen Gürcü esirlerin Gürcistan hükümetinin kurulması akabinde ülkelerine iade edildiklerinin bildirilmesi, Batum Antlaşması sonrası Gürcistan Konsolosluğu kurma çalışmaları, Tiflis üzerinden sevki gereken nakliyatın Gürcüler tarafından alıkonulması, Türkiye Gürcistan sınır ahalisinin geçiş hakları, Gürcistan'ın bağımsızlığını elde etmesinden sonra dünya devletleri ve milletlerine yayınladığı bildiri (Fransızcası mevcuttur.) şeklinde sıralamak mümkündür. 1921 yılı belgeleri arasında Paris Barış Konferansı'nda Gürcistan'ın bağımsızlığının onaylanması (Fransızcası mevcuttur), Gürcistan'ın tanınması, Gürcistan Cumhuriyeti İstanbul Konsolosluğu telgrafları yer alırken, İstanbul'da bulunan ve kaldırılmış olan Gürcistan ve Ermenistan konsoloshanelerine ait evrakın Azerbaycan Bolşevik Sefaret Heyeti'nce götürülme talebi ve bu hususa dair görüş bildirilmesi, Gürcistan ve Azerbaycan'da halk ayaklanması, eski Gürcistan temsilcisinin Gürcistan ihtilâlinde sonra Türkiye'ye sığınan mültecilerin Avrupa'ya gönderilmeleri için İstanbul'a sevklerinin sağlanması ile ilgili ricasının bulunduğu belgeler 1923 sonu ve 1924 yılları kapsamındadır. Alman Dışişleri Politik Arşivi, 1918 Ocak, Mart Türk-Alman-Gürcü ilişkilerini, Azerbaycan Cumhuriyeti En Yeni Tarih Arşivi ise Mart, Mayıs 1918 Türk-Gürcü-Azeri ilişkilerine dair belgeleri içermektedir.

Rusya'da 1917 Kasım'ında meydana gelen Bolşevik ihtilali ve sonrası askeri ve idari açıdan yaşanan gelişmelere bağlı olarak Transkafkasya'da oluşan siyasi teşekküller, bölgede kurulan bağımsız cumhuriyetler ve Türk-Rus-Alman -Azeri-Gürcü ve Ermeni ilişkilerine dair gelişmelerin ağırlıklı olarak yer aldığı Dokümenti i Materyali poVneşney Politiki Zakavkazya i Gruzii adlı yayınlanmış arşiv belgelerinden oluşan eser oldukça önemlidir ki, Rus ihtilali sonunda bölgede yaşanan siyasi kargaşalığı Türk-Rus-Alman cephesinde I. Dünya Savaşı'nı bitiren gelişmeleri Transkafkasya'da

sakin milletlerin ortaklık ve çıkar mücadelelerini genel ve özel tarihi birörgü vebütünlükle takipetmek mümkündür. Yine Dokumenti Vneşney Polititiki SSSR-I bu dönem için yararlanabilecek kaynak eserlerden biridir. Yayınlanmış Arşiv Materyalleri arasında Krasniy Arhiv, Mondros Mütarekesi sonrası Güneybatı Kafkasya'da İngilizlerin siyasi ve ekonomi öncelikli işgal politikalarını, Senate Documents ve Documents on British Foreign Policy 1919-1939 adlı eserler, Gürcistan'ın askeri ve siyasi açıdan önemini, İngiliz-Gürcü ilişkileri ve Transkafkasya'da İngiliz-Amerikan faaliyetlerine dair bilgilerin yer aldığı yayınlar olarak göze çarpmaktadır. Resmi kaynaklar ise Düstur, Meclis-i Ayan, Meclis-i Vükela ve TBMM Zabıt Cerideleridir. Bunlar Elviye-i Selase'nin (Kars, Ardahan, Batum) Türkiye'ye iltihakı ve üç sancakta yapılan oylama sonucunda idari teşkilatlanma ve atamaları, TBMM'nin açılmasıyla 1921 Türk-Gürcü diplomatik ilişkiler ve siyasi gelişmelere dair bilgileri içermektedir.

İkinci elden kaynakları ana kaynaklardan yararlanarak hazırlanmış kitap ve makalelerle, hatıratlar oluşturmaktadır. Tespit edilebilen kaynak sayısı iki yüz elliye yakın olup bu kaynaklar içinde hatıratlar ise önemli ve dikkate değer bir yere sahiptir. Dönemin tarihi olaylarına doğrudan dahil olan siyasi veya askeri yetkilere sahip şahsiyetlerin görev, görüş ve izlenimlerine dair yazdıkları bu eserler, resmi belgelerin arasını özel bilgilerle doldurup besleyen canlılık ve renk katan kaynaklardır. Birkaç örnek vermek gerekirse 1918-1920 Doğu vilayetlerinin Rus ve Ermeni işgallerinden kurtarılması görevini ve 13 Kasım 1921 Kars Antlaşması ile sonuçlanan Türk -Rus-Gürcü-Ermeni ve Azeriler arasında yapılan görüşmeleri TBMM Hükümeti adına yürüten Türk Heyeti Başkanı Kâzım Karabekir Paşa'nın Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi ile İstiklal Harbimizadlı kitapları, Batum Konferansı (Gürcü heyetinde danışman), Alman-Gürcü ilişkileri, Gürcistan'ın bağımsızlığı, 10 Şubat-10 Nisan 1920 Londra Konferansı'nda Gürcistan'ın görüşlerini açıklayan Z. Avalov'un, Nezavisimost Gruzii v Mezhdunarodnoi Politike (1918-1921) adlı eseri ve Batum'un İngiliz işgalinde son

გუნღერი ილე ჟჱრინ გურცულერი დევრი სირასინდჱ იჱჱანჱნი გელჱმელირჱ აკტარჱნი ტიფლის'ტეკი ინგლისი ჱიჱსეკ ტემსილი სირ ჰარი ლუკე'უნ ციტიესჱნი დენ ილადი კიტიბი სჱილბილბი. ანჱ კჱნჱკლდჱნი იარჱრლჱნი სურეტილჱ ხჱზრლჱნი ბილმსელ ჟჱლისმჱლჱ დჱ ორნეკ ოლარჱკ; სერპილ სურმელი'ნინ ტურკ-გურცუ ილისკილერი (1918-1921), მუსტჱფჱ სარჱ'ნინ, ტურკილჱ-კჱფკჱსიჱ ილისკილერიდჱ ბჱტუმ (1917-1921) ვე ნჱტჱლიჱ ჟჱრნიჱენკინჱ'ნინ რუს არჱივლერინე გორე მოსკოვჱ ვე კარს კონფერანსჱნი ტუტჱნჱკლჱრ ვე ბელგელჱ 'ინი გოსტერეკ მუჱმუნდური.

ინელენი დონემინ გუნელ ვე სიჱკ ოლჱიარჱნი ჱერ დჱიმ აინი ტჱელიკტეტუტჱნი ვე ტჱრიჱე მჱლ ედენ იჱილი კჱნჱკლჱრ არჱსინდჱ გჱზეტელერ ონემლი ბირ იერ იჱგჱლ ეტმეკტედი. ბუნლდჱნი ტურკ გჱზეტელირჱ იჱინდჱ ისტჱნბულ'დჱ იჱილნლჱნი აჱიკსოზ, აკჱჱმ, ატი, სონ სჱჱტ, ტჱნინ, ტჱსვირ-ი ეფკჱრ, ვჱკიტი, იენიგუნ, ტიფლის'ტე; ბორბჱ, ერტობჱ, თჱ გორგიჱნი მესსენჯერ, თჱ ტრჱნსკჱსიჱნი პოსტ, ბჱტუმ'დჱ; ისლჱმ გურციტჱნი, სჱდჱ-ი მისლეტი, ბჱკუ'დჱ; ალბჱიარჱკ, კომმუნისტი, მოსკოვჱ'დჱ; იზვესტიჱ, ლონდრა'დჱ; თჱ ტიმეს ვე ამერიკჱ'დჱ, ნიუ იორკ ტიმეს გჱზეტელირჱ ორნეკ ოლარჱკ ვერილბილბი.

1918-1921 წლების ქართულ-თურქული ურთიერთობების ამსახველ პირველად წყაროს, უპირობოდ, საარქივო მასალები წარმოადგენს. ესენიჱ გენერჱლური შტჱბის სჱმხედრო ისტორიის დჱ სტრჱტეგიული კვლევების გჱნჱიფილბების არქივი (ATASE), პრემიერ-მინისტრის ოსმჱლური არქივი (BOA), გერმჱნიის სჱგჱრეო სჱჱმეტჱ სჱმინისტროს პოლიტიკური არქივი (PA-AA), აზერჱიჯჱნის რესპუბლიკის უჱხლესი ისტორიის ცენტრჱლური არქივი (ACMDTA), თურქულად, ფრჱნგულად, ინგლისურად დჱ რუსულად გჱმოჱჱვენებული სჱარქივო დოკუმენტები დჱ ოფიციალური გჱმოცემები. მეორჱდი წყაროები – ძირითადი წყაროების გჱმოყენებით დჱწერილი მონოგრაფიები, სტჱტიები დჱ მოგონებები. ხოლო, წერილობითი წყაროები – პერიოდული გჱმოცემბიჱ.

სჱმხედრო არქივში დჱცულიჱ დჱზვერვის, პირველი მსოფლიო ომის დჱ თურქეთის გჱნმჱტჱვისუფლებელი ბრძოლის

ოპერაციების საბუთები, პრემიერ-მინისტრის ოსმალეთის არქივში დაცული პოლიტიკური ხელშეკრულებების შედგენასთან და სამთავრობო ბრძანებებთან დაკავშირებული დოკუმენტები. რომლებიც საკვლევი პერიოდის ამსახველ ცნობებს შეიცავენ. 1918 წელს განვითარებული მოვლენები შესაძლებელია შემდეგი სახით დაჯგუფდეს: ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკებების დროს ქართული დელეგაციის პეტერბურგში გამგზავრების საკითხი, თბილისში ქართული მთავრობის ჩამოყალიბება, ქართულ-სომხური და ქართულ-ოსმალური ურთიერთობები, ოსმალეთის მთავრობა და აზერბაიჯანი, საქართველო-სომხეთის სამშვიდობო მოლაპარაკებები, სამშვიდობო მოლაპარაკებები ტრაპიზონსა და ბათუმში, ბათუმში საქართველოსთან დაკავასიასთან გაფორმებული სამშვიდობო აქტი, საქართველოს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის სტატუსის შესახებ ოსმალეთსა და გერმანიას შორის გაფორმებული პროტოკოლი, ანგარიში ქართული დელეგაციის შესახებ, საქართველოსთან საფოსტო და სატელეგრაფო მოლაპარაკებები და მისი შედეგები, ინფორმაცია ბათუმის აღებისას ტყვედ ჩავარდნილი ქართველების ახლად-ჩამოყალიბებული ქართული მთავრობისთვის გადაცემის შესახებ, ბათუმის ხელშეკრულების ხელმოწერის შემდეგ საქართველოს საკონსულოს გახსნის შესახებ ჩატარებული სამუშაოები, ქართველების მიერ თბილისის გავლით მიმავალი ტვირთების შეფერხების თემა, მოსახლეობის მხრიდან საქართველო-თურქეთის საზღვრის გადაკვეთის წესები, საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების შესახებ მსოფლიოს სხვადასხვა სახელმწიფოებისა და ერების ოფიციალური ინფორმირება (არსებობს ფრანგული პირიც). 1921 წლის დოკუმენტები შეეხება შემდეგ თემებს: პარიზის საზავო კონფერენციის მიერ საქართველოს დამოუკიდებლობის დადასტურება (არსებობს ფრანგული პირიც), საქართველოს დამოუკიდებლობის აღიარება, სტამბოლში საქართველოს საკონსულოს მიერ მიღებული დეკრეტები. ასევე, არის დოკუმენტები 1923 და 1924 წლების სტამბოლში მოქმედი და შემდეგ გაუქმებული საქართველოსა და

სომხეთის საკონსულოების დოკუმენტაციის საბჭოთა აზერბაიჯანის წარმომადგენლობისთვის გადაცემის მოთხოვნის და ამ საკითხზე წარმოებული მოლაპარაკებების, საქართველოს და აზერბაიჯანის მოსახლეობის აჯანყების, საქართველოს ძველი ხელისუფლების წარმომადგენლების მიერ მოწყობილი აჯანყების შემდეგ თურქეთში გახიზნული ლტოლვილების ევროპაში გადაყვანის უზრუნველყოფის შესახებ. გერმანიის საგარეო საქმეთა სამინისტროს პოლიტიკურ არქივში დაცულია 1918 წლის იანვარი-მარტის ქართულ-თურქულ-გერმანული მოლაპარაკებების, ხოლო აზერბაიჯანის რესპუბლიკის უახლოესი ისტორიის არქივში – 1918 წლის მარტი-მაისის ქართულ-თურქულ-აზერბაიჯანული ურთიერთობის ამსახველი დოკუმენტები.

1917 წლის ნოემბერში რუსეთში მომხდარი ბოლშევიკური რევოლუციის შემდეგ განვითარებული მოვლენების, ამიერკავკასიაში ჩამოყალიბებული პოლიტიკური წარმონაქმნების, დაარსებული დამოუკიდებელი რესპუბლიკების, ქართულ-თურქულ-რუსულ-გერმანულ-სომხურ-აზერბაიჯანული ურთიერთობების შესახებ ძალიან მნიშვნელოვანია საარქივო დოკუმენტების კრებული *Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии*, საიდანაც რუსეთის რევოლუციის შემდეგ რეგიონში განვითარებული პოლიტიკური დაპირისპირების, პირველი მსოფლიო ომის რუსულ-თურქულ-გერმანულ ფრონტზე ბოლო მოვლენების, ამიერკავკასიაში მცხოვრები ერების ერთიანობის და მათ შორის მიმდინარე ბრძოლის, საერთო და კერძო ისტორიისთვის თვალის მიდევნება არის შესაძლებელი. ამასთან ერთად, *Документы Внешней Политики СССР* ამ პერიოდის კვლევისთვის სასარგებლო წყაროს წარმოადგენს. გამოქვეყნებულ საარქივო მასალებს შორისაა *Красный Архив*, მუდროსის ცეცხლის შეწყვეტის შეთანხმების შემდეგ სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში ინგლისელების პოლიტიკურ და ეკონომიკურ დამპყრობლურ პოლიტიკას *Senate Documents* და *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*

დოკუმენტებში ვხედავთ. ამ გამოცემებში წარმოდგენილია საქართველოს სამხედრო და პოლიტიკური თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი ქართულ-ინგლისური ურთიერთობები და ამიერკავკასიაში ინგლისურ-ამერიკული მოქმედებები. ოფიციალური წყაროებია – კანონთა კრებული, წარმომადგენელთა მეჯლისის, მინისტრთა კაბინეტის და თურქეთის დიდი ეროვნული კრების ოქმების ჟურნალები. ისინი შეიცავენ ცნობებს ელვიე-ი სელასეს (ყარსი, არტაანი, ბათუმი) თურქეთთან შეერთების, აღნიშნულ სამ სანჯაყში ჩატარებული რეფერენდუმის შედეგად ადმინისტრაციული მართვის მოწყობისა და დანიშვნების, თურქეთის დიდი ეროვნული კრების გახსნის შემდეგ 1921 წელს ქართულ-თურქული დიპლომატიური ურთიერთობების და პოლიტიკური კავშირის დამყარების შესახებ.

მეორადი წყაროები წარმოადგენს ძირითადი წყაროებზე დაყრდნობით მომზადებულ მონოგრაფიებს და სტატიებს, მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს მოგონებებს, რომელთა რაოდება 250-ია. იმ პერიოდის ისტორიული მოვლენების მომსწრე პოლიტიკურ და სამხედრო თანამდებობებზე მყოფი პირების მოგონებებში აღწერილია მათი მოვალეობა, შეხედულებები და მომხდარი ამბები, რაც ავსებს ოფიციალური დოკუმენტებში დაცულ ცნობებს და უფრო მეტ ელფერს ჰმატებს წყაროებს. შეგვიძლია მოვიყვანოთ რამდენიმე მათგანი: კიაზიმ ყარაბექირ ფაშას შრომები „ერზინჯანის და არზრუმის გათავისუფლება“, „ყარსი, სარიყამიში და დანარჩენი მხარეები“, „ჩვენი ბრძოლა დამოუკიდებლობისთვის“. იგი იყო 1918-1920 წლებში აღმოსავლეთ ვილაიეთებში რუსული და სომხური ოკუპაციის წინააღმდეგ მოქმედი გენერალი და 1921 წლის 13 ოქტომბერს ყარსი მოლაპარაკებების დროს თურქეთის დიდი ეროვნული კრების დელეგაციის ხელმძღვანელი. ბათუმის კონფერენციაზე ქართული დელეგაციის მრჩევლის ზ. ავალოვის წიგნი „Независимость Грузии в Международной Политике (1918-1921)“, რომელშიც ასახულია საქართველო-გერმანიის ურ-

თიერთობები, საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება, 1920 წლის 10 თებერვალი-10 აპრილის ლონდონის კონფერენციაზე საქართველოს პოზიცია. თბილისში ინგლისის უმაღლესი წარმომადგენლის სერ ჰარი ლუკის წიგნი „ქალაქები და ადამიანები“, რომელშიც აღწერილია ინგლისის საოკუპაციო ჯარების ბათუმში ყოფნის ბოლო დღეები და ქალაქის ქართული მხარისთვის გადაცემის დროს მომხდარი მოვლენები. ძირითადი წყაროების გამოყენებით მომზადებული სამეცნიერო ნაშრომების რამდენიმე მაგალითად შეგვიძლია მოვიყვანოთ სერფილ სურმელის „თურქულ-ქართული ურთიერთობები (1918-1921)“, მუსტაფა სარის „თურქეთ-კავკასიის ურთიერთობებში ბათუმი (1917-1921)“ და ნატალია ჩერნიჩენკინას „მოსკოვისა და ყარსის კონფერენციები რუსული არქივების მიხედვით. ოქმები და დოკუმენტები“.

წერილობით წყაროებში ასევე დიდი ადილი უჭირავს პრესას, რომლებიც აჩვენებენ კვლევის პერიოდის ყოველდღიურობას და იმ პერიოდში განვითარებულ მოვლენებს ისე წარმოგვიდგენენ, როგორც ახალ ამბებს. ასეთებია სტამბოლში გამომავალი თურქული გაზეთები „აჩიქსოზი“, აქშამი“, „ათი“, „სონ საათი“, „თანინი“, „თასვირი ეფკარი“, „ვაქითი“, „იენიგუნი“; თბილისში გამომავალი „The Georgian Messenger“, „The Transcaucasian Post“. ბათუმში გამომავალი „სამუსლიმანო საქართველო“, „სედაი მილეტი“. ბაქოში გამომავალი „ალბაირაქი“, „კომუნისტი“. მოსკოვში გამომავალი „ივესტია“. ლონდონში გამომავალი „The Times“. აშშ-ში გამომავალი „New York Times“ და სხვა.

თურქ-სელჩუკთა სულთნის ალფ-არსლანისა და საქართველოს მეფის ბაგრატ IV-ის დისშვილის ქორწინების საკითხისათვის

ასოცირებული პროფესორი ვასილ მოსიაშვილი
სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

1. ალფ-არსლანმა პირველი ლაშქრობა საქართველოში 1064 წლის ზაფხულში განახორციელა. მან დაარბია სამხრეთ საქართველოს პროვინციები და მიწასთან გაასწორა ახალქალაქი. ამ ლაშქრობის შესახებ მნიშვნელოვანი ცნობებია დაცული როგორც ქართულ, ასევე უცხოურ (სომხურ, არაბულ, ოსმალურ, ირანულ და სხვ.) საისტორიო წყაროებში. ყველა წყარო ცალსახად მიუთითებს სამხრეთ საქართველოს და განსაკუთრებით ახალქალაქის დიდი სისასტიკით დარბევასა და აქედან უამრავი ნადავლის გატანაზე.

2. XI საუკუნის ქართული საისტორიო წყაროს (მატიანე ქართლისა) მიხედვით, თურქ-სელჩუკების მიერ ახალქალაქის აოხრების შემდეგ, ალფ-არსლანმა ბაგრატ IV-ს ელჩი გაუგზავნა, მშვიდობა შესთავაზა და დისშვილი სთხოვა ცოლად. შემდეგ კი ანისის მიმართულებით გაილაშქრა. ბაგრატის დისშვილი, რომელსაც ითხოვდა სულთანი, იყო სომეხთა მეფის კვირიკეს ძმისშვილი. საქართველოს მეფეს სამხედრო ძალის გამოყენება დასჭირდა სომეხთა წინააღმდეგ, სულთნის სურვილის შესრულებისათვის. ბაგრატი ცდილობდა, სულთანთან ნორმალური ურთიერთობა ჰქონოდა, მასთან დამოყვრებით იგი ქვეყანაში მშვიდობის შენარჩუნებას ცდილობდა.

3. ალფ-არსლანისა და ბაგრატის დისშვილის ქორწინება დასტურდება მათე ურჰაეცის, ვარდან დიდისა და ყაზვინის ცნობებითაც, მაგრამ ეს ავტორები არაფერს ამბობენ ამ საქმეში ბაგრატ IV-ის მონაწილეობაზე.

4. საისტორიო წყაროთა მიერ შემონახული ცნობები ალფ-არსლანის მიერ არჩეული საცოლის ირგვლივ განსხვავებულია.

წყაროთა ერთი ნაწილის მიხედვით, ალფ-არსლანის საცოლე სომეხთა მეფის კვირიკეს ასულია (მათე ურჰაეცი; ვარდან დიდი). მეორე ნაწილის მიხედვით, ალფ-არსლანის საცოლის მამის სახელი უცნობია (ჰამდალაჰ ყაზვინი, ბარ ჰებრაი). ქართველი მემატიანის („მატიანე ქართლისაჲ“) ცნობით, ალფ-არსლანის საცოლე იყო ქართველთა მეფის ბაგრატის დისშვილი და სომეხთა მეფის კვირიკეს ძმისშვილი.

5. „მატიანე ქართლისაჲ“-ს მიხედვით, ალფ-არსლანის საქართველოში პირველი ლაშქრობის დროს ბაგრატს თან ახლდა თავისი და გურანდუხტი. სწორედ ეს გურანდუხტი უნდა იყოს სომეხთა დედოფალი და ალფ-არსლანის რჩეულის დედა. შემთხვევითი არ არის, რომ ქართველი მემატიანე ერთგან გურანდუხტს დედოფლად იხსენიებს. მართალია, საისტორიო წყაროებში გურანდუხტი პირდაპირ არსად არ მოიხსენიება სომეხთა მეფის მეუღლედ, მაგრამ მათი ჩვენებით (ვარდანი, ბარჰებრაი,მატიანე ქართლისაჲ) ალფ-არსლანის საცოლე ბაგრატ IV-ის დისშვილი ყოფილა.

6. ნ. შენგელია ბარ ჰებრაის ცნობებზე დაყრდნობით ალფ-არსლანისა და ბაგრატის დისწულის ქორწინების თარიღად 1066 წელს მიიჩნევს, იგი წერს „ბარ ჰებრაი 1066 წლის ამბების გადმოცემის დროს აღნიშნავს, რომ ქართველთა მბრძანებლის ბაგრატის დისშვილი სულთან ალფ არსლანთან დასაქორწინებლად იქნა მოყვანილი. მან ქორწილი ქალაქ ჰამანდაში გადაიხადა. მცირე ხნის შემდეგ ალფ-არსლანი ამ ქალს გასცილდა და იგი თავის ერთ-ერთ წარჩინებულთან დააქორწინა“.

7. ვახუშტი ბატონიშვილი ალფ-არსლანისა და ბაგრატის დისშვილის ქორწინებას 1065 წლით ათარიღებს. „მატიანე ქართლისაჲ“-ს მიხედვითაც, ბაგრატის დისშვილისა და ალფ-არსლანის ქორწინება 1065 წლით შეიძლება დავათარილოთ. მართალია, ქართველი მემატიანე პირდაპირ არ მიუთითებს ამ თარიღზე, მაგრამ იგი ალფ-არსლანის საქართველოში მეორე ლაშქრობის თარიღად 1068 წელს ასახელებს, ამავე დროს

მიუთითებს, რომ ეს ქორწინება მოხდა ბაგრატის დისშვილის ალფ-არსლანზე გათხოვებიდან „შემდგომად სამისა წლისა“.

8. ბაგრატის დისწულისა და ალფ-არსლანის ქორწინების თარიღად 1065 წლის მიჩნევა 1066 წელთან შედარებით უფრო ლოგიკურია ბაგრატის აქტიური და რადიკალური მოქმედებიდან გამომდინარეც. ვფიქრობთ, ქართველთა მეფეს, ქვეყნის უსაფრთხოების დაცვის მიზნით, ალფ-არსლანის მოთხოვნის შესრულებისათვის ახალქალაქის აოხრებიდან ერთ წელზე მეტი არ დასჭირდებოდა.

9. ქართული საისტორიო წყაროებისა და ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული აზრის მიხედვით, ბაგრატ IV-ს თურქ-სელჩუკთა სასარგებლოდ ხარკის გადახდა არ უკისრია. ალფ-არსლანმა ახალქალაქის აოხრების შემდეგ საქართველოში ლაშქრობას თავი მიაჩნება და ანისის მიმართულებით გაილაშქრა.

10. ახალქალაქის აოხრების შემდეგ სელჩუკებმა საქართველოს სიღრმეში ლაშქრობაზე ხელი აიღეს. ამ საქმეში გარკვეული როლი უნდა შეესრულებინა ბაგრატის თანხმობას და შემდგომ აქტიურ მოქმედებას თავისი დისშვილის სულთანზე გათხოვებასთან დაკავშირებით. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ბაგრატის დამოყვრებამ სულთანთან ვერ იხსნა საქართველო სელჩუკთა მეორე (1068 წ.) ლაშქრობისაგან. ჰამდალაჰ ყაზვინის მიხედვით, სულთანი მალე გაეყარა ბაგრატის დისშვილს და ნიზამ აღმულქს შეართვევინა.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, სელჩუკები, ბაგრატ IV, ალფ-არსლანი, ახალქალაქი.

SULTAN ALP ASLAN VE GÜRCİSTAN KRALI IV. BAGRAT'IN YEĞENİNİ EVLİLİĞİ ÜZERİNE

Doç. Dr. **Vasil Mosiaşvili**

Samtskhe-Cavakheti Üniversitesi

ÖZ

1. Gürcistan seferini Alp Aslan ilk defa 1064 yılında yaz aylarında düzenledi. Sefer sonucunda Gürcistan'ın Güney bölgelerini yağmaladı

ve Akhalkalaki şehrini toprakla bir etti. Bu sefer hakkında gerek Gürcü, gerekse yabancı (Ermeni, Arap, Osmanlı, Fars v.s) kaynaklarda önemli bilgiler mevcuttur. Her kaynakta Güney Gürcistan'ın, özellikle Akhalkalaki'nin büyük şiddet kullanarak yıkıldığı ve buradan büyük ganimetin götürüldüğü belirtilmiştir.

2. XI. yy. Gürcü kroniğine (Matiane Kartlisai) göre, Türk – Selçuklular tarafından Akhalkalaki şehri tahrip edildikten sonra Alp Aslan IV. Bagrat'a bir elçi göndererek barış teklif etmiş ve Bagrat'ın yeğenini avrad olarak istemiştir. Daha sonra ise Ani'ye doğru sefer açmıştır. Sultan tarafından avrad olarak istenen Bagrat'ın yeğeni (kız kardeşi tarafından) Ermeni Kralı Kvirike'nin de yeğeni (erkek kardeşi tarafından) idi. Sultanın isteğini yerine getirmek için Gürcü kralı Ermeni kralına karı güç kullanma zorunda kaldı. Bagrat sultanla iyi geçinmek niyetinde idi ve sultanla akrabalık kurmakla ülkesine barış sağlamak için çaba gösteriyordu.

3. Alp Aslan'ın ve Bagrat'ın yeğenini evliliği üzerine olan bilgiler Urfalı Mateos, Büyük Vardan ve Kazvin gibi vakainüvistlerin eserlerinde mevcuttur. Lakin, anılan vakainüvistler bu iş içinde Bagrat'ın olup olmadığından söz etmiyorlar.

4. Alp Aslan'ın avrad seçtiği bayan hakkında olan kaynak bilgileri birbirinden farklıdır. Kaynakların bir kısmına göre, Alp Aslan'ın avradı Ermeni Kralı Kvirike'nin kızıdır (Urfalı Mateos, Büyük Vardan). Diğer kaynaklarda Alp Aslan'ın avradının babasının adı belli değildir (Hamdalah Kazvin, Bar Hebrayi). Gürcü vakainamesine (Matiane Kartlisai) göre, Alp Aslan'ın avradı Gürcü kralı Bagrat'ın yeğeni (kızkardeşinin çocuğu) ve Ermeni kralı Kvirike'nin yeğeni (erkek kardeşinin çocuğu) idi.

5. “Matiane Kartlisaie” göre, Alp Aslan'ın Gürcistan'a yaptığı ilk seferde Bagrat'ın yanında kızkardeşi Guranduht da bulunuyordu. Anılan Guranduht'un Ermeni Kraliçesi ve Alp Aslan'ın seçtiği kızın annesi olması gerek. Hemde, Gürcü vakainüvistin eserindeki bir yerde Guranduht'un adı kraliçe olarak geçiyor. Gerçi, tarihi kaynaklarda Guranduht direk Ermeni Kralı'nın eşi olarak gösterilmiş değil, ancak

Alp Aslan'ın seçtiği avradlık IV. Bagrat'ın yeğeni olarak belirtilmiştir (Vardan, Barhebray, Matiane Kartlisayi).

6. N. Şengelia Bar Hebrayi'nin bilgisine dayalı Alp Aslan ile Bagrat'ın yeğeninini evlenme tarihi olarak 1066 yılını koymuştur. Şengeliya'ya göre "Bar Hebrayi 1066 yılında meydana gelen olaylardan bahsettiğinde "Gürcü Hükümdarı Bagrat'ın yeğeni Alp Aslanla evlendirmek için getirildi. Alp Aslan düğününü Hamadan'da yaptı. Az zaman sonra Alp Aslan bu kızı boşadı ve kendi beylerinden birisi ile evlendirdi" gibi malumat veriyor.

7. Vakhuşti Batonişvili Alp Aslan ile Bagrat'ın yeğeninini evlenme tarihi olarak 1065 yılını koymuştur. "Matiane Kartlisis'e" göre ise Bagratın Yeğeni ile Alp Aslan'ın evlenme tarihi olarak 1065 yılını koymak mümkündür. Gerçi Gürcü vakainüvisti bu tarihten direk bahsetmiyor, ancak Alp Aslan'ın Gürcistan'a yaptığı ikinci seferin tarihini 1068 olarak koyuyor. Hemde, bu seferin Bagrat'ın yeğeninini Alp Aslanla evlendikten "üç yıl sonra" olduğunu belirtiyor.

8. Bagrat'ın aktif ve radikal davranışlarına bakarsak, Bagrat'ın yeğeni ile Alp Aslan'ın evlenme tarihinin 1066 değil de 1065 kabul edilmesi daha mantıklı olur. Bize göre, Gürcü kralı ülkesinin rahatını sağlamak için Akhalkalaki'nin tahribinden sonra Alp Aslan'ın talebini yerine getirmek üzere işi bir yıldan fazla uzatmazdı.

9. Gürcü tarihi kaynak ve literatürüne göre IV. Bagrat Selçuklulara haraç ödememişti. Alp Aslan Akhalkalaki'yi tahrip ettikten sonra Gürcistan seferinden vazgeçti ve Ani'ye karşı hareket etti.

10. Selçuklular Akhalkalaki'yi tahrip ettikten sonra Gürcistan'ın içine doğru seferden vazgeçtiler ve Ani'ye karşı hareket ettiler. Selçuklularca alınan bü tür kararda Bagrat tarafından önce kendine verilen teklifin kabulü, daha sonra ise yeğeninini Sultan'la evlendirmek için aktif hareketlere geçmesi olabilirdi. Ancak, şunu da belirtmeli ki, Bagratla Sultan arasında kurulan akrabalık Gürcistan'ı Selçukluların ikinci (1068) seferinden kurtaramadı. Hamdallah Kazvin'e göre, sultan Bagrat'ın yeğenini çabuk boşadı ve Nizamülmülkle evlendirdi.

Anahtar Kelimeler:Gürcistan, Selçuklular, IV. Bagrat, Alp Aslan, Akhalkalaki.

ABOUT THE MARRIAGE OF TURK – SELJUK SULTAN ALP-ASLAN AND THE NIECE OF BAGRAT IV, KING OF GEORGIA

Associated Professor **Vasil Mosiashvili**
Samtskhe-Javakheti State University

ABSTRACT

1. Alp -Arslan's first invasion in Georgia took place in the summer of 1064. He dispersed the provinces of southern Georgia and destroyed the city of Akhalkalaki. Important information about this invasion is kept in Georgian and foreign (Armenian, Arabic, Ottoman, Iranian, etc.) historical sources. All sources clearly indicate the brutal breakdown of southern Georgia, especially Akhalkalaki. These sources also tell us that invaders have taken lots of loot.

2. According to the 11th -century Georgian historical source ("Chronicle of Kartli"), after destroying Akhalkalaki Alp- Arslan sent the ambassador to Bagrat IV, offered him peace and asked him his niece's hand. After that he attacked Anisi. Bagrat's niece (who Sultan asked for) was also a niece (brother's daughter) of the Armenian King, Kvirike. The Georgian King had to use military force against Armenians to fulfill Sultan's wish. King Bagrat tried to have a normal relationship with Sultan. By this marriage he tried to keep peace in the country.

3. The marriage of Alp -Arslan with Bagrat's niece is confirmed with historical sources by Mate Urhaetsi, Vardan the Great and Kazvini, however nothing is said about Bagrat IV participation in it.

4. The information about Alp- Arslan's fiancée kept in historical sources is diverse. According to one part of the sources, Alp- Arslan's fiancée is a daughter of King Kvirike, the King of Armenia (Mate Urhaetsi; Vardan the Great). According to the other part of sources,

the name of his fiancée's father is unknown (Hamdalah Kazvin, Bar Hebrai). According to the Georgian chronicles ("Chronicles of Kartli"), Alf-Arslan's fiancée was the niece (sister's daughter) of the Georgian King Bagrat and the niece (his brother's daughter) of the Armenian king, Kvirike.

5. According to the "Chronicles of Kartli", during Alf -Arslan's first invasion of Georgia, King Bagrat was accompanied by his sister, Gurandukhti by name. To our mind she should be the queen of Armenia and the mother of Alf- Arslan's fiancée. It is not accidental that Georgian chronicler mentions Gurandukhti as a queen. Though it should be mentioned that in some historical sources, Gurandukhti is not directly mentioned as the wife of Armenian King, however according to their statements (Vardan, Bahrebrai, "Cronicles of Kartli), Alf- Arslan's fiancée was a niece of King Bagrat IV.

6. Basing on Bar Hebrai N. Shengelia considers 1065, the year of the marriage of Alf- Arslan to Bagrat's niece. He writes "Talking about 1066 Bar Hebrai mentions that the niece of King Bagrat of Georgia was brought to Sultan to get married. He celebrated his marriage in the city of Hamanda . After a while he divorced and gave the woman to one of his nobles to get married".

7. Vakhushti Batonishvili dates the marriage of Alf –Arslan and Bagrat's niece by 1065. According to "Chronicles of Kartli" we can date their marriage by 1065 too. Although "Chronicles of Kartli" does not directly point to this date, but it mentions the date- 1068, Alf-Arslan's second invasion in Georgia. At the same time , it indicates that the invasion took place after three years of Alf –Arslan's marriage to the niece of King Bagrat.

8. To consider 1065 as the date of marriage of Alf- Arslan with the niece of King Bagrat sounds more logical compared to 1066, because of Bagrat's active and radical actions. We think that King of Georgia would not need more than one year after Alf Arslan destroyed Akhalkalaki in order to protect his country.

9. According to Georgian historical sources and Georgian historiography, Bagrat IV didn't pay a tribute to Turk-Seljuk. After destruction of Akhalkalaki Alp-Arslan quitted Georgia and directed to Anisi.

10. After the destruction of Akhalkalaki, the Seljuk did not continue their invasion in Georgia. In this case, King Bagrat's approval should play its role, and of course, his further actions regarding the marriage of Sultan with Bagrat's niece too. However, it should be noted that the marriage could not save Georgia from Seljuk's second invasion (1068). According to Hamdalah Kazvin, very soon Sultan divorced with Bagrati's niece and let his noble, Nizam al-Mulks marry her.

Key Words: Georgia, Seljuk, Bagrat IV, Alp Aslan, Akhalkalaki.

დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ფუძემდებლის თოდრულ-ბეგის გარდაცვალების შემდეგ სულთნის ტახტი დაიკავა ალფ-არსლანმა (1063-1072). იბნ ალ-ასირის მიხედვით, იგი 424 (1032/33), რავენდის მიხედვით, კი 431 (1039/40) წელს დაიბადა. მან კიდევ უფრო წარმატებით განაგრძო და განავითარა თავისი წინამორბედის საქმეები. ი. ჯავახიშვილის შეფასებით, ალფ-არსლანი მამაზე, ჩაღრი-ბეგზე და ბიძაზე თოდრულ-ბეგზე, უფრო გამბედავი და გულადი იყო, რომელმაც მცირე აზიაში მრავალი სახელოვანი ომი გადაიხადა (ჯავახიშვილი 1983: 151).

ალფ-არსლანი ბერძნულ-ქართულ-სომხური წყაროების მიხედვით, ძირითადად უარყოფით, ხოლო არაბულ-სპარსულ-ოსმალური წყაროების მიხედვით, დადებით პიროვნებად ხასიათდება. აღმოსავლურ წყაროებში აღნიშნული სულგრძელობის მიუხედავად, ალფ-არსლანი სახელმწიფო მართვის საქმეებში მკაცრი და შეუვალი იყო. ნიზამ ალ-მულქი, სულთნის მრჩეველი და ქვეყნის ფაქტობრივი გამგებელი, აღნიშნავდა: „ალფ-არსლანი იმდენად მტკიცე იყო მმართველობაში, რომ ძრწოლას იწვევდა და მეც ყოველთვის შიშით ვემორჩილებოდი, რადგან შაფიტების მოძღვრებას იგი ეჭვით უცქერდაო“ (Низам

ალ-მულქი 1949: 102). მიუხედავად დიდი ნდობისა, ნიზამ ალ-მულქი მაინც ფრთხილობდა ალფ-არსლანთან. მას ამის საფუძველი ჰქონდა, რადგან ისინი ისლამის რელიგიის სუნიტური სექტის სხვადასხვა მიმდევრობას ეკუთვნოდნენ; სულთანი იმამ აბუ ჰანიფას მიმდევარი იყო, ხოლო ნიზამ ალ-მულქი შაფის მიმდინარეობას უჭერდა მხარს. ეს კი ალფ-არსლანისთვის დიდ ცოდვად ითვლებოდა (შენგელია 968:126).

ალფ-არსლანი იმდენად წარმატებული ყოფილა სამხედრო საქმეებში, რომ, მიხეილ სირიელის მიხედვით, მისთვის ხალიფა ქაიმს „გამარჯვების მამა“ შეურქმევია. ეს ცნობა სირიელს არაბულ წყაროებში მოუძიებია (www.vostlit.info, *Восточная литература, Авторы и источники на букву „М“ Михаил Сириец*). ალფ-არსლანმა ჯერ კიდევ სულთნობამდე გამოიჩინა თავი, როგორც ძლიერმა მმართველმა და სამხედრო მეთაურმა. მას არაერთი წინააღმდეგობის დაძლევა მოუხდა სასულთნო ტახტზე ასვლისათვის. ხალიფა ალ-ქაიმის მიერ შეკრებილ მეჯლისში 1064 წლის 27 აპრილს ალფ-არსლანი საზეიმო ვითარებაში სულთნად აკურთხეს (www.vostlit.info. ინფო, *Восточная литература, Авторы и источники на букву „И“ Ибн-ал-Асир, Тирих-ал-Камиль, Полный свод всеобщей Истории*).

ალფ-არსლანმა ხელისუფლების განიმტკიცების შემდეგ მთელი ყურადღება დაპყრობით ომებზე გადაიტანა. თურქი ისტორიკოსის სელჩუკოლოგ ალი სევიმის აზრით, ალფ-არსლანმა, როგორც კი დაიკავა ტახტი, დაიწყო მზადება ლაშქრობებისათვის აღმოსავლეთ ანატოლიასა და საქართველოში. მას ეახლა ანატოლიაში მუდმივად მოლაშქრე ემირი თულთეგინი და მიაწოდა ინფორმაცია ანატოლიაში მიმავალი გზების შესახებ (Sevim 2002: 67). ვფიქრობთ, ალფ-არსლანის დასავლეთისკენ გამოლაშქრების ძირითადი მიზეზი საქართველოს დამორჩილება და ენერგიული ბაგრატ IV-ის ბიზანტიისაგან იზოლირება უნდა ყოფილიყო. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ ლაშქრის იმ ნაწილს, რომელიც საქართველოს წინააღმდეგ უნდა დაძრულიყო, ალფ-არსლანი თვითონ ჩაუდგა სათავეში, ხოლო მეორე

ნაწილის მეთაურობა, რომელთაც ბიზანტიის იმპერიის მოსაზღვრე ციხეები უნდა დაეპყროთ, მელიქ-შაჰსა და ნიზამ ალ-მულქს მიაწოდო. ალფ-არსლანის საქართველოში უშუალო ლაშქრობა ამ ქვეყნისადმი განსაკუთრებულ ინტერესზე მიუთითებს.

ხელისუფლების განმტკიცების შემდეგ, ალფ-არსლანის დასავლეთის მიმართულებით დამპრის ძირითადი მიზეზი რომ საქართველოა, კარგად ჩანს იბნ ალ-ასირის ცნობიდან, რომლის მიხედვით, ალფ-არსლანი რუმების წინააღმდეგ ლაშქრობის მიზნით 456 წლის რუბილეველის დასაწყისში (1064 წლის თებერვლის მიწურული) გაემართა რეიდან აზერბაიჯანის მიმართულებით და მოვიდა ქალაქ მარანდში. აქედან იგი თულთეგინმა ნახჭევანში მოიყვანა. ალფ-არსლანმა ხომალდების მომზადება და მდინარე არაქსის გადალახვა ბრძანა. ამ დროს მას შეატყობინეს ხოისა და სელმასის მოსახლეობის განდგომა; იგი იძულებული გახდა მათ წინააღმდეგ ხორასნის გამგებლის მეთაურობით ლაშქარი გაეგზავნა. ხორასნის გამგებელმა დაიმორჩილა ისინი და ამ ქვეყნის ლაშქარიც მას მოუვიდა ნახჭევანში. უამრავი ლაშქრის შეკრების შემდეგ ალფ-არსლანი დაიძრა ქართველთა ქვეყნისაკენ (www.vostlit.info, *Восточная литература, Авторы и источники на букву „И“ Ибн-ал-Асир, Тирих-ал-Камиль, Полный свод всеобщей Истории*).

„მუნეჯიმ ბაშის ცნობით, საქართველოში ლაშქრობის წინ არანის, შირვანის, ბაბ ალ-აზვაბის და სხვა ტერიტორიების გამგებლები და ამირები მივიდნენ ალფ არსლანთან, მორჩილება გამოუცხადეს და თავიანთი ლაშქრით სამსახური შესთავაზეს“ (შენგელია 1968: 219-220).

ალფ-არსლანმა პირველი ლაშქრობა საქართველოში 1064 წლის ზაფხულში განახორციელა. მან დაარბია სამხრეთ საქართველოს პროვინციები და მიწასთან გაასწორა ახალქალაქი. ამ ლაშქრობის შესახებ მნიშვნელოვანი ცნობებია დაცული როგორც ქართულ, ასევე უცხოურ (სომხურ, არაბულ, ოსმალურ, ირანულ და სხვ.) საისტორიო წყაროებში. ყველა წყარო ცალსახად მიუთითებს სამხრეთ საქართველოს და განსაკუთრებით

ახალქალაქის დიდი სისასტიკით დარბევასა და აქედან უამრავი ნადავლის გატანაზე.

აღმოსავლურ წყაროებში დაცული ცნობების ფონზე ალფ-არსლანის საქართველოში ლაშქრობისთვის საგანგებო მზადების შესახებ, საინტერესოა ქართველი მემატიანის გადმოცემა, მისი საქართველოში შემოჭრის მოულოდნელობასთან დაკავშირებით. იგი წერს: „ამისა მეფობისა ჟამთა შინა გამოვიდა სულტანი არფასარან, მეფე სპარსეთისაჲ, დასხმის გუარად, უგრძნეულად მოვიდა და შემუსრა კანგარი და თრიალეთი. და დღესა ერთსა მარბიელმან მისმან მიუწია ყუელისყურსა, გარდავიდა შავშეთს, კლარჯეთს და ტაოს ვიდრე ფანასკურტამდე. და მასვე დღესა ჩამოუწია თორს დაღვის კვეს, და თვთ დადგა თრიალეთს სამ დღე“ („მატიანე ქართლისაჲ“ 2008: 289) დედასა და დასთან ერთად ტაოდან მომავალი საქართველოს მეფე ძლივს გადაურჩა თურქ-სელჩუკებს და ქართლში გადმოვიდა. „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი ალფ-არსლანის მიერ სამხრეთ საქართველოს კუთხეების (კანგარი, თრიალეთი, ყუელისყური, შავშეთი, კლარჯეთი, ტაო) დარბევის შემდეგ ახალქალაქის აოხრებას შემდეგნაირად გადმოგვცემს: „წავიდეს ჯავახეთს და მოადგეს ახალქალაქს, რამეთუ მესხნი აზნაურნი და ზემოსა კერძისანი ძლიერად დგეს ახალქალაქს და ჰბრძოდეს სამ დღე. რამეთუ არა ზღუდითა მტკიცითა განსრულებულ იყო ახალქალაქი, ვერღარა დაუდგმიდეს ბრძოლითა ძლიერითა. აღიჭურნეს მყოფნი ქალაქისანი და განახუნეს კარნი და შეებნეს ძლიერად, მოსრნეს პირითა მახვლისაჲთა. და შევიდეს ქალაქად თურქნი და ტყვე ყვნეს ურიცხვნი სულნი ქრისტიანეთანი, აღიღეს განძი და ტყუე ძლიერი, და შეიღება წყალი ახალქალაქისაჲ სისხლითა“ (მატიანე ქართლისაჲ 2008: 289).

ახალქალაქის აოხრების შემდგომ განვითარებულ მოვლენებს ისტორიული წყაროები სხვადასხვანაირად გადმოგვცემენ. სადრ ად დინ ჰუსეინის მიხედვით, ბაგრატ IV-მ ალფ-არსლანის სასარგებლოდ ხარკი იკისრა (სადრ ად-დინ ჰუსეინი 1974: 190). ქართულ-ბერძნულ-სომხური წყაროებით ამ დროს საქართვე-

ლოს დახარკვა არ დასტურდება. სპარსი ისტორიკოსი ჰამდალ-ლაჰ ყაზვინი აღნიშნავს, რომ „ბრძოლის შემდეგ იმ ადგილის მმართველმა ბაგრატ გრიგოლის ძემ სულტანთან ზავი დასდო“ (ჰამდალლაჰ ყაზვინი 1937: 27). ვერ დავეთანხმებით აზერბაიჯანელ ისტორიკოსს ჰუსეინოვს, თითქოს სელჩუკების მიერ ახალქალაქის აოხრების შემდეგ „ბაგრატ IV-მ საქართველოს სხვა პროვინციებისა და ქალაქების გადარჩენის მიზნით, ალფ-არსლანს ვასალობის ფიცი მისცა და ჯიზიის გადახდა იკისრა“ (Гусейн-Заде 2010: 72). უსაფუძვლოა ასევე თურქი ისტორიკოსის ალი სევიმის მოსაზრებაც, რომ „ალფ-არსლანმა დაიპყრო კანგარი ქართლი და ჯავახეთი. ბაგრატ IV-მ გაქცევით უშველა თავს, სულთანს ელჩი გაუგზავნა, მიიღო ისლამი და იკისრა ხარაჯის გადახდა“ (Sevim 2002: 69). ქართველი მემატინის მიხედვით, ახალქალაქის აოხრების შემდეგ ალფ არსლანმა ბაგრატ IV-ს ელჩი გაუგზავნა, მშვიდობა შესთავაზა და დისშვილი სთხოვა ცოლად. შემდეგ კი „მიიქცა სულტანი ანისად, შემოსრა და წაუღო ანისი, მოსრნა და ტყუე ყვნა ურიცხვნი სულნი და წარვიდა ქუეყანად თვსად სპარსეთად. და ანისი წარუღო ბერძენთა და მისცა მანუჩეს, ძესა აზულასვარისსა.

ხოლო დისწული ბაგრატისი, რომელსა ითხოვდა სულტანი, იყო ძმისწული სომეხთა მეფისა კვრიკესი. სთხოვა ბაგრატ და არა მოსცა სომეხთა მეფემან. მიგზავნა ბაგრატ მოციქულად დიდძალად ერისთავი ვარაზ-ბაკურ | გამრეკელი. იბირნა კაცნი სომეხთა მეფისანიცა და სამშლდეს შემომავალი სომეხთა მეფე კვრიკე და ძმად მისი | სუმბატ შეიპყრეს ქუემის ჭალასა და აცნობეს ბაგრატს. და წავიდა ქვაჭურელთადთ მსწრაფლ, და მოგუარნეს პერობილნი კლდეკართა ქუემე. სთხოვა სამშლდე და არა მოსცეს, რამეთუ ერთი ძმად მათი ადარნასე შესრულ იყო სამშლდეს. ხოლო მიიყვანეს სამშლდეს და ამართეს ძელი და გასუეს სომეხთა მეფე კვრიკე სამ დღე. ითხოვეს მშვიდობად და მოსცეს სამშლდე. ხოლო მოსრულ იყვნეს ორნი ერისთავნი სომეხთა მეფისანი: ლუკიის ერისთავი და კაქვაქარისა. ამღევდა და მოსცემდა სამთა ციხეთა სუმბატ, ძმად კვრიკესი: ორბეთს და

კომკსა და ვარზაქარსა. ხოლო შეეწყალნეს ბაგრატ მეფესა: მისცნა და უთავისუფლნა ყოველნი ციხენი თჳნიერ სამშჳლდისა; და არცა სხუანი ციხეთა უფალნი, კაცნი დიდებულნი, შემოუშუნა, არამედ სამშჳლდე ოდენ იურვა სახლად თჳსად, და ეგრეთვე ჰმონებდეს სომეხნი.

ხოლო დიდმან ბაგრატ მეფემან გაათხოვა ასული თჳსი მართა და შერთო ბერძენთა მეფესა.

ხოლო შემდგომად ამისა გაათხოვა დისწული თჳსი და შერთო სპარსთა მეფესა, სულტანსა“ (მატიანე ქართლისაჲ 2008: 289-290). როგორც ქართველი მემატიანის ცნობიდან ირკვევა, საქართველოს მეფე ახალქალაქის აოხრების შემდეგ საკმაოდ აქტიურად მოქმედებს. გართულებული პოლიტიკური მდგომარეობის მიუხედავად, ბაგრატ IV-მ შეძლო სომეხთა დამორჩილება და სამშვილდის შემოერთება, შემდეგ კი თავისი ასული მართა ბერძენთა მეფეზე გაათხოვა, დისშვილი კი სელჩუკთა სულთან ალფ-არსლანზე. ბაგრატი ცდილობდა, სულთანთან ნორმალური ურთიერთობა ჰქონოდა, მასთან დამოყვრებით იგი ქვეყანაში მშვიდობის შენარჩუნებას ცდილობდა და ამიტომაც მოქმედებდა ასე რადიკალურად. პოლიტიკური დატვირთვა ჰქონდა ბიზანტიის კეისარზე მართას გათხოვებასაც, რომელსაც გიორგი ხუცესმონაზონი ასე გადმოგვცემს: „მი-რად-იგვალა თეოდორა დედოფალი, მეყსეულად მართა ასული ბაგრატისი სამეუფოდ შემოიყვანეს. და ვითარცა იხილა წმიდამან ამან მართა, სასმენელად ყოველთა წინასწარმეტყუელა და თქუა, ვითარმედ: „უწყოდეთ ყოველთა, ვითარმედ დღეს დედოფალი შემოვიდა“. ხოლო მაშინ დაყო მცირედი ჟამი და კუალად ზევე წარიყვანეს მართა. ხოლო ოდეს მოიწია ჟამი, კუალად მოსთხოა დუკიწმან და სძლად თჳსად სამეუფოსა ამას ქალაქსა შემოიყვანა (გიორგი მცირე 1967: 141).

ალფ-არსლანისა და ბაგრატის დისშვილის ქორწინება დასტურდება მათე ურჰაეცის, ვარდან დიდისა და ყაზვინის ცნობებითაც, მაგრამ ეს ავტორები არაფერს ამბობენ ამ საქმეში ბაგრატ IV-ის მონაწილეობაზე. მათე ურჰაეცის მიხედვით

„სელჩუკებმა ჯერ სომხეთი აიღეს, აგვანში მოვიდნენ, მოსახლეობა გაჟლიტეს, შემდეგ აგვანის მეფეს გორიგეს (კვირიკეს?) ქალიშვილი მოთხოვეს. მეფე შიშით იძულებული გახდა დათანხმებულყო. ამის გამო სულთანი მასთან მუდამ მშვიდობასა და მეგობრობას ინარჩუნებდა. ალფ-არსლანმა აგვანის მეფე დიდი პატივითა და საჩუქრებით გაგზავნა ქალაქ ლორეში. ამის შემდეგ ალფ-არსლანი დიდი ლაშქრით შევიდა საქართველოში, მოსახლეობა გაანადგურა, ჯავახეთში გადავიდა და იქ დაბანაკდა“ (შენგელია 1968: 223). (შეგნიშნავთ, რომ მათე ურჰაეცის გარდა ყველა სხვა საისტორიო წყაროს მიხედვით სელჩუკებმა ჯერ სამხრეთ საქართველოში ილაშქრეს, შემდეგ კი სომხეთში).

ვარდან დიდის გადმოცემით, ალფ-არსლანს ჯერ საქართველოს სამხრეთი რაიონები აუოხრებია და მხოლოდ ამის შემდეგ მოუთხოვია კვირიკესათვის ქალიშვილი: „აილო ახალქალაქი, სამშვილდე და მოიყვანა ცოლად ქალიშვილი კვირიკესი დისშვილი ქართველთა მეფე ბაგრატისა“ (www.vostlit.info, *восточная литература, Авторы и источники на букву „В“, Вардан Великий, „Всеобщая история“*).

ჰამდალლაჰ ყაზვინის ცნობით, საქართველოდან წასვლის შემდეგ „სულტანი გაემართა არმენიის დასაპყრობად და იმ ადგილის მეფესთან ზავი დასდო და მისი ქალი ცოლად ითხოვა. რამდენიმე ხნის შემდეგ სულტანი გაეყარა მას. ნეზამ ოლ-მოლქს უბრძანა აეყვანა ის ცოლად. ნეზამ ოლ-მოლქს იმ ქალისაგან შვილები ეყოლა. ხოჯა აჰმედი იმ ქალისაგან იყო“ (ჰამდალლაჰ ყაზვინი 1937: 27).

საისტორიო წყაროთა მიერ შემონახული ცნობები ალფ-არსლანის მიერ არჩეული საცოლეს ირგვლივ განსხვავებულია. წყაროთა ერთი ნაწილის მიხედვით, ალფ-არსლანის საცოლე სომეხთა მეფის კვირიკეს ასულია (მათე ურჰაეცი; ვარდან დიდი). მეორე ნაწილის მიხედვით, ალფ-არსლანის საცოლეს მამის სახელი უცნობია (ჰამდალლაჰ ყაზვინი). ქართველი მემკვიდრის ცნობით, ალფ არსლანის საცოლე იყო ქართველთა მეფის ბაგრატის დისშვილი და სომეხთა მეფის კვირიკეს ძმისშვილი.

(მატიანე ქართლისაჲ 2008: 189). ი. ჯავახიშვილის აზრით, ბაგრატ მეფის დისწული იყო სომეხთა მეფის კვირიკეს ასული (ჯავახიშვილი 1983: 152). ამ საკითხებთან დაკავშირებით საინტერესოა ჰალბატისა და სანაჰინის სომხური მონასტრების ეპიგრაფიკული წარწერები. სანაჰინის წარწერაში აღნიშნულია: „შუბ (1063) წელსა, მამამთავრობასა ტერ დეოსკოროსი, მეფობასა კვირიკესი და სმბატისა, მე ჰრანუმ დედოფალმა, დავით მეფის ქალიშვილმა ავაშენე ეკლესია“ (დარჩიაშვილი 1982: 68). ჰალბატის ეკლესიის 1089 წლით დათარიღებული წარწერა გვამცნობს: „მე ტერსარგისმა, ჰალბატის წინამძღვარმა აღვმართე საუფლო ნიშანი, მორწმუნეთა იარაღად და ჩვენი მეფეების კვირიკეს, სმბატისა და მათი თესლის დავითის დასაცავად“ (დარჩიაშვილი 1982: 68). წარწერების შინაარსიდან გამომდინარე შ. დარჩიაშვილი ავითარებს აზრს, რომ აღნიშნულ ხანაში ლორე-ტაშირის სომეხთა სამეფოში ორმეფობას ჰქონდა ადგილი, კვირიკესთან ერთად მეფობდა მისი ძმა სმბატიც. შემდეგ კი ასკვნის: „ალფარსლანის მიერ საცოლედ შერჩეული პიროვნება არა კვირიკეს, არამედ სმბატის ქალიშვილი უნდა ყოფილიყო, რადგანაც ცნობილია, რომ კვირიკეს საერთოდ არ ჰყოლია ქალიშვილი, რაც შეეხება წყაროებში მოხსენიებულ „სომეხთა მეფის ქალიშვილს“, აქ სომეხთა მეფედ სმბატი უნდა ვიგულისხმოდ, როგორც სომხურ წყაროებში გვხვდება. ამდენად, მისაღებია „მატიანე ქართლისაჲს“ ცნობა, რომელიც სომეხთა მეფის ქალიშვილს კვირიკეს ძმისწულად აცხადებს“ (დარჩიაშვილი 1982: 69). როგორც ჩანს, სომეხთა მეფე კვირიკე უფრო ავტორიტეტული და გავლენიანი პიროვნებაა, ვიდრე მისი ძმა სმბატი, ამიტომაც შენიშნავს „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი: „ხოლო დისწული ბაგრატისი, რომელსა ითხოვდა სულტანი, იყო ძმისწული სომეხთა მეფისა კვირიკესი“ (მატიანე ქართლისაჲ 2008: 189). ალფარსლანის საქართველოში პირველი ლაშქრობის დროს ბაგრატს თან ახლდა თავისი და გურანდუხტი: „რამეთუ მას ჟამსა მომავალ იყო მეფე ტაოდთ, და თანა ჰყვანდეს დედაჲ და დაჲ და ძე მისი გიორგი“ (მატიანე ქართლისაჲ 2008: 289). სწორედ ეს

გურანდუხტი უნდა იყოს სომეხთა დედოფალი და ალფ-არსლანის რჩეულის დედა. შემთხვევითი არ არის, რომ ქართველი მემატიანე ერთგან გურანდუხტს დედოფლად იხსენიებს: „ვიდრედა იყო ბაგრატ საბერძნეთს, ითხოვა ლიპარიტ მე ბაგრატისი, გიორგი, მეფედ, რადთა მოსცეს იგი დედამან მისმან და დიდებულთა მის ქუეყანისთა. მოიყვანეს საყდარსა რუისისასა და აკურთხეს მეფედ. და მოიყვანეს მზრდელად მისა ლიპარიტ და პატრონად დაჲ ბაგრატისი, გურანდუხტ დედოფალი“ (მატიანე ქართლისაჲ 2008: 287). მართალია, საისტორიო წყაროებში გურანდუხტი პირდაპირ არსად არ მოიხსენიება სომეხთა მეფის მეუღლედ, მაგრამ მათი ჩვენებით (ვარდანი, ბარჰებრაი, მატიანე ქართლისაჲ) ალფ-არსლანის საცოლე ბაგრატ IV-ის დისშვილი ყოფილა. ამავე დროს, წყაროების მიხედვით, იგი სომეხთა მეფის ქალიშვილია.

ნ. შენგელია ბარ ჰებრაის ცნობაზე დაყრდნობით ალფ-არსლანისა და ბაგრატის დისწულის ქორწინების თარიღად 1066 წელს მიიჩნევს, იგი წერს: „ბარ ჰებრაი 1066 წლის ამბების გადმოცემის დროს აღნიშნავს, რომ „ქართველთა მზრძანებლის ბაგრატის დისწული სულთან ალფ-არსლანთან დასაქორწინებლად იქნა მოყვანილი. მან ქორწილი ქალაქ ჰამადანში გადაიხადა. მცირე ხნის შემდეგ ალფ-არსლანი ამ ქალს გასცილდა და იგი თავის ერთ-ერთ წარჩინებულთან დააქორწინა“. ამგვარად, ბარ ჰებრაის მიხედვით, ქალი სულთნისთვის მიუყვანიათ 1066 წელს, ვიდრე ბაგრატ მეფე და გაგიკ სომეხთა მეფე შეთანხმდნენ ქალის გათხოვების საკითხზე და ვიდრე ქალს ჰამადანში ჩაიყვანდნენ, საკმაო დრო უნდა გასულიყო. ამას გარდა, ბარ ჰებრაის ცნობებს ადასტურებს ქართული წყაროც. ქართველ მემატიანეს ვრცლად აქვს მოთხრობილი ბაგრატის დისწულისა და ამავე დროს კვირიკე სომეხთა მეფის ძმისწულის სულთნისათვის მითხოვების ამბავი. ბაგრატ მეფეს დასჭირდა მრავალი ღონისძიების მიღება კვირიკე მეფის მიმართ, რათა იგი დათანხმებოდა თავისი ძმისწულის მითხოვებას სელჩუკთა სულთნისათვის“ (შენგელია 1968: 226-227).

ვახუშტი ბატონიშვილი ალფ-არსლანისა და ბაგრატის დისწულის ქორწინებას 1065 წლით ათარიღებს. იგი ამ საქმეში ბაგრატის მონაწილეობის ამბავს შემდეგნაირად გადმოგვცემს: „დისწული ბაგრატისა, რომელსა ითხოვდა სულთანნი, იყო ძმისწული სომეხთა მეფისა კვრიკესი და არა მოსცა იგი ბაგრატს; ამისთვის აბირნა ბაგრატ კაცნი და სამშვლდეს შემომავალნი შეიპყრნეს კვრიკე და მმა მისი სუმბატ, მოართუეს ბაგრატ მეფესა; მოადგა მეფე სამშვლდეს; მოსცეს სამშვლდე, ოფრეთი და სხუანი ციხენიცა; არამედ ბაგრატ შეიწყალა კვრიკე და მისცნა ყობელნი, სამშვილდისაგან კიდე; გარნა იგი დაიპყრა სახლად თვსად; შემდგომად მისცა ასული თვსი მარიამ ბერძენთა მეფესა ცოლად ქუსა ჩუდე, ქართულსა სუპე (1065), და დისწული მისცა სპარსთა მეფესა ცოლად ამასვე ქუნს წარვიდა გიორგი მთაწმინდელი მთაწმიდასა“ (ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: 150). „მატიანე ქართლისაჲს“ მიხედვითაც, ბაგრატის დისწულისა და ალფ-არსლანის ქორწინება 1065 წლით შეიძლება დავათარიღოთ. მართალია, ქართველი მემატიაზე პირდაპირ არ მიუთითებს ამ თარიღზე, მაგრამ იგი ალფ-არსლანის საქართველოში მეორე ლაშქრობის თარიღად 1068 წელს ასახელებს. ამავე დროს მიუთითებს, რომ ეს ლაშქრობა მოხდა ბაგრატის დისწულის ალფ-არსლანზე გათხოვებიდან „შემდგომად სამისა წლისა“ (მატიანე ქართლისაჲ 2008: 290-291).

ბაგრატის დისწულისა და ალფ-არსლანის ქორწინების თარიღად 1065 წლის მიჩნევა 1066 წელთან შედარებით უფრო ლოგიკურია ბაგრატის აქტიური და რადიკალური მოქმედებიდან გამომდინარეც. ვფიქრობთ, ქართველთა მეფეს, ქვეყნის უსაფრთხოების დაცვის მიზნით, ალფ-არსლანის მოთხოვნის შესრულებისათვის ახალქალაქის აოხრებიდან ერთ წელზე მეტი არ დასჭირდებოდა.

ალფ-არსლანმა ახალქალაქის აოხრების შემდეგ საქართველოში ლაშქრობას თავი მიანება და ანისის მიმართულებით გაილაშქრა. ალბათ, ქართველთა დიდმა წინააღმდეგობამ აიძულა იგი უარი ეთქვა ქვეყნის სიღრმეში ლაშქრობაზე. ამ საქმეში

გარკვეული როლი უნდა შეესრულებინა ბაგრატის თანხმობას და შემდგომ აქტიურ მოქმედებას თავისი დისშვილის სულთანზე გათხოვებასთან დაკავშირებით.

საქართველოს მეფე ბაგრატ IV-მ აქტიური პოლიტიკისა და ქართველი ხალხის ბრძოლისუნარიანობის წყალობით შეძლო საქართველოს ეროვნული დამოუკიდებლობის შენარჩუნება. ამ საქმეში გარკვეული როლი ითამაშა ბაგრატის დისწულის გათხოვებამ ალფ-არსლანზე. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ბაგრატის დამოყვრებამ სულთანთან ვერ იხსანა საქართველო სელჩუკთა შემდგომი (მეორე) ლაშქრობისაგან. სულთანი მალე გაეყარა ბაგრატის დისშვილს და ნიზამ ალ-მულქს შეართვევინა.

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა

1. გიორგი მცირე 1967: გიორგი მცირე, „ცხოვრება გიორგი მთაწმინდელისა“ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II, (XI-XIII სს.), ილია აბულაძის რედაქციით, თბ., 1967.

2. დარჩიაშვილი 1982: დარჩიაშვილი შ., სომხური ლიპიდარული წარწერები და „მატიანე ქართლისას“ ერთი ცნობა, თსუ შრომები, ისტორია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია, თბ., 1982.

3. ვახუშტი ბატონიშვილი 1973: ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973.

4. მატიანე ქართლისაჲ 2008: მატიანე ქართლისაჲ, ქართლის ცხოვრება მთავარი რედაქტორი რ. მეტრეველი. თბ., 2008.

5. სადრ ად-დინ ჰუსეინი 1976: სადრ ად-დინ ჰუსეინი, ალფ-არსლანის საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქვეყნებში ლაშქრობის შესახებ, მიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა და შენიშვნები დაურთო ნ. შენგელიამ, თბ., 1976.

6. შენგელია 1968: შენგელია ნ., სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში, თბ., 1968 .

7. ჯავახიშვილი 1983: ჯავახიშვილი ი., ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. II, თბ., 1983.

8. ჰამდალლაჰ ყაზვინი 1937: ჰამდალლაჰ მუსთოფა ყაზვინი, თარგმანი შენიშვნებითა და სამიებლითურთ ვ. ფუთურიძისა, თბ., 1937.

9. Вардан Великий, Всеобщая история, www.vostlit.info, восточная литература, Авторы и источники на букву „В“.

10. Гусейн-Заде 2010: Гусейн-Заде Р. А., Кавказ и Сельджуки, Баку 2010.

11. Ибн-ал-асир, Полный свод всеобщей Истории, www.vostlit.info, восточная литература, Авторы и источники на букву „И“.

12. Михаил Сирец, Хроника, www.vostlit.info, Восточная литература, Авторы и источники на букву „М“.

13. Низам-ал-Мульк 1949: Низам-ал-Мульк, Сиасет-намэ, Книга о правлении, перевод, введение в изучение памятника и примечания Б. Н. Заходера, М.-Л., 1949.

14. Sevim 2002: Sevim A., Genel Çızgileri İle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Türk Tarihi Kurumu Yayinlari, Ankara 2002.

Büyük Selçuklu Devleti kurucusu Tuğrul Beyin ölümünden sonra tahtı Alparslan (1063-1072) devraldı. İbn Al Asir'e göre, Alp Arslan 424 (1032/33), Ravendi'ye göre ise 431 (1039/40) yıllarında doğdu. O atasının işlerini daha fazla ve başarıyla devam ettirdi. İv. Cavakhişvili'nin değerlendirmelerine göre Alparslan babası Çağrı Bey ile amcası Tuğrul Bey'den daha cesaretli ve yürekli olup küçük Asya'da pek çok şöhretli savaş ödedi. (Cavakhişvili 1983:151).

Alparslan Yunan-Gürcü-Ermeni kaynaklarına göre, genellikle olumsuz olmasının yanı sıra Arap-Fars-Osmanlı kaynaklara göre ise olumlu şahıs olarak nitelendiriliyor. Doğu kaynaklarında hoşgörülü olarak kayıtlı olmasına rağmen Alparslan devlet yönetim işlerinde sert ve kararlıydı. Nizamülmülk sultanın danışmanı ve ülkenin gerçek yöneticisi olup Alparslan'ı şu sözleriyle belirtiyordu: "Alparslan o

kadar sert yöneticiydi, iç ürpertir ve bende hep korkuyla itaat ediyordum çünkü Şafi öğretilerine şüpheyle bakıyordu. (Nizamülmülk 1949: 102). Çok güvenmesine rağmen Nizamülmülk yine de Alparslan'a temkinli yaklaşıyordu. Böyle düşünmesinin sebepleri vardı, çünkü onlar İslam dininin Sünni mezhebinin çeşitli mezheplerine aittirler; Sultan, İmam Ebu Hanife'ye bağlı olmasıyla Nizamülmülk Şafi akımını destekliyordu. Bu ise Alparslan için büyük günah olarak sayılıyordu. (Şengelia: 968:126)

Alparslan askeri işlerde başarılar gösterdiğinden dolayı Suriyeli Mikail'e göre onun için halife Kayım tarafından ona "Zaferlerin babası" adı verildi. Bu bilgiyi Suriyeli bilim adamı Arap kaynaklarında bulmuştur.

Alparslan hala sultanlığına kadar kendini başarılı ve güçlü hükümdar ve askeri komutan olarak gösterdi. Kraliyet tahtına giden yolda sürü direnişin üstesinden gelmek zorunda kaldı. Halife Al-Kayımtarafından toplanmış mecliste 1064 yılının 27 Nisan'a Alparslan'ı sultan yaptılar (www.vostlit. info, Восточная литература, Авторы и источники на букву „М“ Михаил Сириец).

Alparslan iktidarının kesinleşmesinden sonra tüm dikkatini fetih savaşlarına yöneltti. Türk Selçuklu tarihçisi olan Ali Sevim'in düşüncesiyle, Alparslan tahtı devraldığında Doğu Anadolu'ya ve Gürcistan'a sefer için hazırlıklara başladı. Yanına Anadolu'ya daimi seferler açan Emir Tuğtekin geldi ve Anadolu'ya girme yolları hakkında bilgi verdi (Sevim 2002:67). Bize göre, Alparslan'ın batıya doğru seferinin genel sebebi Gürcistan'ı ele geçirmek ve hareketli IV. Bagrad'ın Bizans'dan ayırmak olmalıydı. Tesadüf değildi ki, ordunun Gürcistan'a karşı giden kısmını Alparslan bizzat komuta etti. Bizans İmparatorluğuna hem sınır olan kaleleri zapt edecek İkinci kısmınaise komutan olarakMelik Şah ile Nizamülmülk'ü görevlendirdi. Alparslan'ın Gürcistan'a bizzat yaptığı seferleri bu ülkeye olan olağanüstü ilgisini da gösteriyor.

İktidarlığın kesinleşmesinden sonra, Alparslan'ın batıya yönelik hareketinin genel sebebinin Gürcistan olduğu İbn Al Asir'in

bilgilerinden iyice belli olmaktadır. Ona göre, Alparslan Rumlara karşı seferinin sebebiyle 456 yılının Rebiulevvel'in başlarında (1064 yılının Şubat sonu) Rey'den Azerbaycan'a yöneldi ve Marandşehrine geldi. Buradan Tuğtekinonu Nahçıvan'a getirdi. Alparslan teknelerin hazırlanmasını ve Aras nehrini geçmeyi emretti. Bu zamanı Hoyve Selman nüfusunun ona karşı çıkmasını bildirdiler. O Horasan'ın yönetici komutasında onlara karşı asker gönderdi. Horasan yöneticisi onları itaat altına aldı ve Horasan ordusu da Nahçıvan'a Alparslan'ın huzuruna geldi. Büyük bir ordu toplanmasından sonra Alparslan Gürcüler ülkesine karşı hareket etti (www.vostlitinfo, Восточная литература, Авторы и источники на букву „И“ Ибн-ал-Асир, Тирих-ал-Камиль, Полный свод всеобщей Истории). Münecsim Başı bilgisine göre, "Gürcistan seferinden önce Aran, Şirvan, Bab Al Abvabve başka toprakların yöneticileri ve emirleri Alparslan'a getirdiler, boyun eğdiklerini beyan ettiler ve ordularıyla birlikte hizmet edeceklerini açıkladılar" (Şengelia 1968:219-220)

Alparslan ilk seferini Gürcistan'a 1064 yılı yaz aylarında gerçekleştirdi. O güney Gürcistan vilayetlerini yağmaladı ve Akhalkalaki'yi yerle bir etti. Bu fetih hakkında önemli bilgiler; Gürcü ve yabancı (Ermeni, Arap, Osmanlı, İran ve başka) tarihi kaynaklarda korunmuştur. Bütün kaynaklar Güney Gürcistan ve özellikle Akhalkalaki'nin büyük şiddetle harap edilmesi ve buradan fazlasıyla ganimet çıkarıldığını kesin olarak gösteriyor.

Doğu kaynaklarda muhafaza edilmiş bilgiler ışığında Alparslan'ın Gürcistan'a seferi için özel hazırlık yapması hakkında, Gürcü vakanüvist tarafından verilen bilgiler de çok önemlidir. O, Alparslan'ın Gürcistan'a yaptığı ani istilasını şöyle anlatıyor:"Onun krallık zamanında Fars kralıSultan Alparslan geldi,sinsi ve ani istila yaptı ve Kangari ile Trialeti'yi yerle bir etti. Bir gün onun akıncıları Kueliskuri'ye vardılar, Şavşat'a, Klarceti'ye ve Tao'yave Panasketi'ye kadar gittiler. Aynı gün Tori'yeDağvi vadisine geldi ve üç gün Trialeti'dekaldi. (Matiane Kartlisai, 2008:289). Annesi ve kız kardeşiyle birlikte Tao'dan gelen Gürcü, Türk Selçukluların elinden

kendini zor kurtardı ve Kartli'ye geçti. "Matiane Kartlisai" adlı kaynağın yazarı Alparslan tarafından Güney Gürcistan bölgelerini (Kangari, Trialeti, Kueliskuri, Şavşat, Klarceti, Tao) yakıp yıktıktan sonra Akhalkalaki'nin yıkmasını şöyle anlatıyor: "Cavakheti'ye gitti ve Akhalkalaki'ye dayandı, Meskh soyluları ile yukarı bölgelerin yöneticileri Akhalkalaki'de iyice direnişlerdi ve 3 gün savaştılar. O zaman Akhalkalaki kalesinin duvarların inşası henüz tamamlanmış değildi ve bu yüzden dayanamadılar. Şehir içindekiler zırhlандılar, kapıyı açtılar ve şiddetli savaşa girdiler ve kılıca geçirdiler ve şehre Türkler girdiler ve sayısız Hristiyan'ı esir ettiler, çok define ve esirleri aldılar ve Axalkalaki çayınıkana boyadılar". (Matiane Kartlisai 2008: 289)

Akhalkalaki'nin yağmalanmasından sonra gelişen olayları tarihsel kaynaklar farklı farklı anlatıyorlar. Sadr Addin Hüseyin'e göre IV.Bagrat Alparslan'a haraç ödemeye başladı (Sadr Addin Hüseyin 1974:190). Gürcü-Yunan ve Ermeni kaynaklarına göre Gürcistan'ı haraca bağlanması ispat edilmiyor. Fars Tarihçi Hamdallah Kazvin; "Savaştan sonra o yerin yöneticisi olan Bagrat Grigol'in oğlu sultanla barış yaptığını belirtiyor (Hamdallah Kazvin 1937:27). Biz Azerbaycanlı Tarihçi olan Hüseyinov'un düşüncelerine katılamayız. Ona göre, sanki Selçuklular tarafından Akhalkalaki'nin yağmalanmasından sonra "IV. Bagrat Gürcistan'ın başka bölgeleri ile şehirlerini kurtarmak için, Alparslan'a bağımlılığını ifade etti ve cizye ödemeyi üstlendi" (Гусейн-Заде 2010:72). Konu üzerine, Türk Tarihçisi Ali Sevim'in düşüncesi de asılsızdır. Ona göre de "Alparslan Kangari, Kartli ve Cavakheti bölgelerini fethetti.IV. Bagrat kaçarak kendini kurtardı ve sultana elçi gönderdi, İslam dinini kabul etti ve haraç ödemeyi üstlendi" (Sevim 2002:69). Gürcü vakainüviste göre, Akhalkalaki'nin yağmalanmasından sonra Alparslan IV. Bagrat'a elçi gönderdi, barış teklif etti ve yeğenini eş olarak istedi. Sonra ise "Sultan Ani'ye gitti, yağmaladı ve Ani'yi aldı, sayısız kişiyi esir aldı ve ülkesi olan İran'a döndü. Ani'yi Yunanlılardan aldı ve AbulAsvar Oğlu Manuçe'ye verdi".

Sultan Tarafından istenen Bagrat'ın kız kardeşinin kızı Ermeni

KralıKvirike'nin erkek kardeşinin kızı idi.Bagrat ondan kızı istedi. Ancak, Ermeni kralı vermedi. Bagrat, derebey Varaz-Bakur Gamrekeli'yi elçi olarak gönderdi. Ermenilerin adamlarını lehine çekti ve Samşvilde'ye gelen Ermeni Kralı Kvirike ile Kardeşi olan Sumbat'ı Kueşi Çayırlarında ele geçirdiler ve durumu Bagrat'a bildirdiler ve acilen Kvakhvrelili'den yola çıktı ve Kldekeri'ye esirleri getirdiler. Samşvilde'yıkraldan istedi, ama vermedi, çünkü onun Adrnase adlı onun bir erkek kardeşi Samşvilde'ye girmişti. Samşvilde'ye götürdüler ve Ermeni kralını üç gün boyunca darağacına çaktılar. Barış istediler ve Savşvilde'yi verdiler. Ermeni kralının Lukia ve Kakvakari bölgelerinin sahipleri olan iki derebeyi gelmişti. Kvirike'nin erkek kardeşi Sumbat Bagrat'a Orbeti, Koşki ve Varzakar gibi üç tane kale teklif ediyordu. Bagrat onları affetti. Samşvilde dışında kalelerini serbest bıraktı ve geri verdi ve diğer kalelerinin sahiplerine ve derebeylerine bölgeyi bırakmadı, Samşvildeyi kendine konak yaptı ve ona Ermeniler itaat ettiler. Bundan sonra Büyük Kral Bagrat Kızı olan Marta'yı Yunan Kralına verdi. Bundan sonra kız kardeşinin kızını Pers Kralı Sultana verdi” (Matiane Kartlisa'yi 2008:289-290). Gürcü vakainüvistin anlattığı bilgilerden, Gürcistan'ın kralı Akhalkalaki'nin harap edilmesinden sonra yeterince aktif hareket ediyor. Zor siyasi durumun olmasına rağmen, IV. Bagrat Ermenileri itaat altına aldı ve Samşvilde'yi kendine bağlayabildi. Daha sonra ise kendi kızını Yunan kralı ile evlendirdi. Kız kardeşinin kızını ise Selçuklu Sultanı Alp Aslan'a verdi. Bagrat Sultanla iyi geçinmeye yana idi.Onunla akraba olmakla ülkesinde barışı sağlamak için çaba gösteriyordu ve bu yüzden de kesin davranıyordu. Bizans Sezarı'na kız vermesinin de siyasi tarafı vardı. Giorgi Khutsesmonazoni'ye göre: “Kraliçe Teodora vefat ettikten sonra, hemen Bagrat'ın kızı olamMarta'yi kraliçe olarak getirdiler ve bu aziz Marta'yi gördükten sonra, herkese bildirmek için şunu söyledi: İşitin ki, bugün kraliçemiz geldi. Bir müddet bekledikten sonra Marta'yi götürdüler, vakti geldiğinde ise, Duka yeniden istedi (onu) gelin olarak ve payitahta getirdiler” (Giorgi Mtsire1967:141)

Alparslan ve Bagrat'ın yeğenin evlenmesi Urfalı Mateos'un, Büyük Vardan ve Kazvin'in verdiği malumatlarda da ispat ediliyor. Fakat, bu işin içinde IV. Bagrat'ın yer aldığına dair bir şey söylemiyorlar. Urfalı'ya göre, onlar "Selçuklular önce Ermenistan'ı aldılar Agvan'a geldiler, nüfusu imha ettiler sonra Agvan Kralı Gorige'nin (Kvirike?) genç kızını istediler. Kral korkuyla razı olmak zorunda kaldı. Bundan dolayı Sultan onunla her zaman barış ve dostluğu içerisindeydi. Alp Aslan Agvan Kralını büyük şerefle ve hediyelerle Lore şehrine gönderdi. Bundan sonra Alp Arslan büyük ordusuyla Gürcistan'a girdi, nüfusu yok etti, Cavakheti'ye geçti ve orada mevki aldı" (Şengelia 1968:223). (Şunu da belirtmek gerekiyor ki Urfalı dışında bütün diğer tarihi kaynaklara göre Selçuklu henüz güney Gürcistan'ı, daha sonra ise Ermenistan'ı işgal etti).

Büyük Vardan'ın anlatmasıyla, Alp Aslan önce Gürcistan'ın güney bölgelerini harap etti ve sadece ondan sonra Kvirike'denkızını istedi: "Akhalkalaki"yi, Samşvilde'yi aldı ve Kvirikenin kızı ile evlendi ve bu kız Gürcü kralı Bagrat'ın kız kardeşinin kızı idi" (www.vostlit.info, Восточная литература, Авторы и источники на букву "В", Вардан Великий, "Всеобщая история").

Hamdallah Kazvin'in bilgilerine göre, Gürcistan'dan gittikten sonra "Sultan Ermenistan'ı işgal etmek için yöneldi ve o yerin kralıyla barış yaptı ve onun bayanını eş olarak istedi. Biraz zaman sonra Sultan ondan ayrıldı. Nizamülmülk'e (onun) eş olarak almasını emretti. Nizamülmülk'ün o kadından çocukları oldu. Hoca Ahmet o kadındandı" (Hamdallah Kazvin 1937:27).

Tarihi kaynaklar tarafından saklanmış bilgiler Alp Aslan tarafından seçilmiş eşi hakkında değişiktir. Kaynakların bir kısmına göre, Alparslan'ın eşi Ermeni Kralı Kvirike'in kızıdır (Urfalı Mateos; Büyük Vardan). Diğer kaynaklara göre, Alp Aslan'ın eşinin babasının adı bilinmiyor (Hamdallah Kazvin). Gürcü vakanüvislerin bilgileriyle, Alparslan'ın eşi Gürcü Kralı Bagrat'ın yeğeni (yani kız kardeşinin kızı idi) ve Ermeniler Kralı Kvirike'in yeğenidir (yani erkek kardeşinin kızı) (Matiane Kartlisai 2008:189). İv. Cavakhişvili'nin düşüncesiyle

Kral Bagrat'ın yeğeni Ermeni Kral Kvirike'nin kızıdır (Cavakhişvili 1983:152). Buna ilişkin olarak Hağbatve Sanahin Ermeni Manastırları üzerindeki yazıtlarönemlidir. Sanahin yazıtlarına göre: “(1063) yılında, Ter Deoskoros başpapaz iken Kvirike ile Smbat'ın krallık döneminde, ben Kral David'in kızı olan kraliçe Hranuş kiliseyi inşa ettim“ (Darçiaşvili 1982:68). Hağbat kilisesinin 1089 yazına göre: “Ben Ter Sargis, Hğbat”ın önderi, dindarların silahı ve Krallarımız Kvirike, Smbat ve onların tohumu olan Davit'i korumak için Tanrı simgesini diktim” (Darçiaşvili 1982:68). Yazıtların içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla Ş. Darçiaşvili “ Bu dönemde Lore-Taşiri krallığında çifte kral yönetimi vardı.Kvirike ile birlikte kardeşi Smbat da kral oluyordu” gibi düşüncelerini ileri sürüyor. Aynı Darçiaşvili “Alp Aslan tarafından eş olarak seçilmiş kişi Kvirike'nin değil, aksine Smbat'ın kızı olmalıydı. Çünkü Kvirike'nin kıza sahip olmadığı malumdur. Bazı bir kaynaktabelirtilen Ermeni Kralın kızı, burada Ermeni Kral olarak Smbat'ın olduğunu düşünmemiz gerek” gibi ifadelerini ileri sürüyor. Buradan hareketle, “Matiane Kartlisai”de muhafaza edilen bilgiler yani Ermeni Kralı kızının Kvirike'nin yeğenini olduğu daha inandırıcıdır (Darçiaşvili 1982:69). Halbuki Ermeni Kralı Kvirike erkek kardeşi Smbat'ınaksine daha otoriter ve etkili kişidir. Bu yüzden “Matiane Kartlisai”sin yazarşunu belirtiyor: “Sultan tarafından istenen Bagrad'ın yeğeni Ermeni Kralı Kvirike'nin yeğeniydi” (Matiane Kartlisai 2008:189). Alparslan'ın Gürcistan'a ilk seferi zamanında kız kardeşi Guranduht Bagratla birlikteydi: “O zaman kral Tao'dan yolculuk yapıyordu, yanında annesi, kız kardeşi ve oğlu Giorgi vardı” (Matiane Kartlisai 2008:289). Tam bu Guranduht'un Ermeni Kraliçesi ve Alp Aslan'ın seçtiği kızın annesi olmalıydı. Gürcü vakanüvisti tarafından da Guranduht'un bir yerde kraliçe olarak belirttiği de tesadüf değildir: ”Bagrat Yunanistan'da iken Liparit Bagrat'ın oğlu olan Giorgi'nin kral olarak taşlamasını istedi. Annesi ve ülkenin derebeyleri verdiler. Ruisi kilisesine getirdiler ve kral tacını giydirdiler ve lalası olarak Liparit'i ve patronu olarak Bargarat'ınkız kardeşi olan kraliçe Guranduht'u tayin ettiler (Matiane Katlisai

2008:287). Gerçi, tarihi kaynaklarda Guranduht hiçbir yerde direk Ermeni Kral eşıeşı olarak gösterilmemiş, ancak kaynaklara göre (Vardan, Bar Hebray, Matiane Kartlisai) Alparslan tarafından eş olarak istenen kız IV. Bagrat'ın yeğenidir. Aynı kaynaklar bu kızı Ermeni Kralının kızı olarak göstermektedirler.

N. Şengelia Bar Hebrai'nin bilgilerine dayanarak Alp Aslan ile Bagrat'ın yeğeninini evlilik tarihini 1066 yılı olarak kabul ediyor. Şengelia'ya göre: "Bar Hebrai 1066 yılı olayını anlattığında Gürcülerin hükümdarı Bagrat'ın yeğenini Sultan Alp Aslanla evliliği için getirildiğini belirtiyor. O düğününü Hamadan'da yaptı. Kısa bir zaman sonra Alp Aslan onu boşadı ve soylularından birisi ile evlendirdi". Böylece, Bar Hebrayı'ye göre kadın sultan için 1066 yılında getirilmişti. Kral Bagrat ve Ermeni Kralı Gagik kadının evlenmesi konusunda anlaşmaları ve kadının Hamadan'a götürülmesi belli bir zaman alacaktı. Bunun dışında, Bar Hebrai'nin bilgilerini Gürcü kaynağı da ispat etmektedir. Gürcü vakanüvisti tarafından Bagrat'ın yeğeni ve aynı zamanda Ermeni KralıKvirike'nin yeğeninini sultan ile evlenmesi olayı geniş bir tarzda anlatılmıştır. Kral Bagrat Ermeni Kralının yeğenini Selçuklu Sultanı ile evlendirmesi için Ermeni Kralını ikna etme yolunda fazlasıyla tedbir almak zorunda kaldı (Şengelia 1968:226-227)

Vakhuşti Batonişvili Alparslan ve Bagrat'ın yeğeninini evliliğini 1065 yılıyla tarihlendiriyor. O bu işte Bagrat'ın katılımı olayını şöyle anlatıyor: "Sultanın istediği Bagrat'ın yeğeni Ermeni Kralı Kvirike'nin yeğeniydi ve onu Bagrat'a vermedi; Bu yüzden Bagrat adamlarını gönderdi ve Samşvilde'ye gelen Kvirike'yive onun erkek kardeşi Sumbat'I girenleri yakaladı. Kral Bagrat Samşvilde'nin yakınlarına geldi ve ona Samşvilde, Opreti ve diğer kaleleri teslim ettiler. BagratKvirike'yi afetti ve Kobeli'yi verdi. Ancak, Samşvilde'yi kendisi tuttu ve konak yaptı. Sonradan kızı olanMariam'ı Yunan Kralı'na eş olarak verdi յ-ցՆ Բ-ոյ, Gürcü takvimib-Յյ (yani yıl 1065); ve yeğeninini Fars Kralına eş olarak verdi. յ-Յյյ tarihinde Giorgi Mtatsmindeli Mtatsminda'ya gitti". (Vakhuşti Batonişvili 1973: 150).

“Matiane Kartlisai’ye” göre de Bagratın yeğeni ile Alp Arslan’ın evlenme tarihi olarak 1065 koyabiliriz. Gerçi, Gürcü vakanüvisti evlenme tarihini direk göstermiyor, ancak Alparslan’ın Gürcistan’a ikinci seferinin tarihi olarak 1068 yılı olarak adlandırıyor. Aynı zaman, bu seferin tarihini Bagrad’ın yeğeninın Alparslan’la evlendikten “Üç yıl sonra” yapıldığını belirtiyor (Matiane Kartlisai 2008:290-291).

Bagrat’ın yeğeninın ve Alparslan’la evlilik tarihi olarak 1065 yılını kabul etmek. 1066 yılına göre Bagrat’ın aktif ve radikal hareketinden doğması da nispeten daha mantıklıdır. Bize göre, Gürcü Kralı ülkenin güvenliğini sağlamak açısından Alparslan’ın talebini yerine getirmek için Akhalkalaki’nin harap edilmesinden sonra 1 yıldan daha fazla zamana ihtiyaç duymayacaktı.

Alparslan Akhalkalaki’yi harap ettikten sonra Gürcistan’a olan seferinden vazgeçti ve Ani’ye yönelik sefere çıktı. Belki de, Gürcülerin güçlükle direnmesi onu ülkenin derinlerine sefer açmaktan vazgeçirdi. Bu işte Bagrat tarafından sultanın evlenme teklifinin kabul edilmesi ve sonradan yeğeninın evlendirmesi için aktif hareketlere geçmesi sultanın iç Gürcistan seferlerine vazgeçmesine etkin olacaktır.

Gürcistan Kralı IV. Bagrat aktif siyaseti ile Gürcü Halkı’nın savaş kabiliyetiyle Gürcistan’ın bağımsızlığını koruyabildi. Bu işte Bagrat’ın yeğeninın Alparslan’la evliliği de belli bir rol oynadı. Şunu da belirtmek gerekirkıBagrat’ın sultanla akraba olması Gürcistan’ı Selçukluların dahasonraki yani ikinci seferinden kurtaramadı. Sultan çok geçmeden Bagrat’ın yeğeninından ayrıldı ve kızı Nizamülmülk’le evlendirdi.

İSLAM TARİHİ KAYNAKLARINDA GÜRCÜLER VE GÜRCİSTAN

Prof. Dr. Mehmet Çoğ
Karadeniz Teknik Üniversitesi

ÖZ

Müslüman Arapların Sasani devletini yıkması ve Bizans topraklarının doğu kesimini büyük oranda ele geçirmesiyle birlikte Güney Kafkasya'ya yöneldiğini görmekteyiz. İkinci Halife Ömer döneminde kısmen başlayan Kafkasya'daki fetih hareketleri Halife Osman'ın devrinde hızlanmıştır. Emeviler ve Abbasiler döneminde Arap-Gürcü ilişkilerinin hareketli bir periyod izlediğini görmekteyiz. Müslümanların Yaklaşık 400 yıl süren Güney Kafkasya egemenliği döneminde bölge halklarıyla bazan savaş, bazan barış ve ittifak halinde geçen karşılıklı etkileşimin olduğu uzun bir zamanı içermektedir.

Geniş bir literatüre sahip olan İslam kaynakları, gerek siyasi gerek coğrafya kitaplarında Kafkas halklarına ve coğrafyasına yer vermişlerdir. Siyasi tarih kitaplarında bölgenin fetih tarihi, önemli anlaşmalar ve askeri müdahalelere yer verirken, coğrafya kitaplarında din, mezhep, kültürel yaşam, ekonomik yapı gibi bilgilere ulaşmaktayız. İbniHavkal'ın *Kitâb-ı Sûreti'l-Arz*, İstahri'nin *Mesâliki'l-Memâlik*, Mesudi'nin *Mürûcu'z-Zeheb*, Yakut el-Hamavi *Mu'cem el-Bûldân*, adlı kitapları X. yüzyılda Gürcüstan ve Gürcüler hakkında gözleme dayanan önemli bilgiler vermektedir. Örneğin, kendisi coğrafya bilgini aynı zamanda tüccar da olan İbniHavkal ticaret yaptığı yıllardaki Tiflis ve Gürcüler hakkında oldukça zengin ve olumlu bilgiler vermektedir. Ona göre Tiflis Hristiyanları Müslümanlara gayet saygılı davranmaktadır ve aralarında sorun bulunmamaktadır. Şehre gelen misafirleri ağırlamak memnun etmek temel prensiplerinden biridir.

İbnü'l-Esirel-*Kâmil fi't-Tarih* i, Belazuri *Fütûhu'l-Buldân*, Halife b. Hayyat, *Tarih-i Halife b. Hayyat*, Taberi *Târih el-Rûsûlve'l-Mülûk*,

adlı eserlerde siyasi tarih bağlamında Gürcüler ve diğer Kafkasya halkları hakkına bilgilere ulaşmak mümkündür. Siyasi tarihlerde özellikle Arap-Hazar mücadelesi bağlamında Gürcistan coğrafyasında gelişen olaylar ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Kaynakları, Gürcüler, Kafkasya, Gürcistan, Araplar.

საქართველო და ქართველები ისლამურ საისტორიო წყაროებში

პროფესორი მეჰმეთ ჩოგი
შავი ზღვის ტექნიკური უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

სასანიდური ირანის განადგურების და ბიზანტიის აღმოსავლეთ ნაწილის დაპყრობის შემდეგ მუსლიმი არაბები სამხრეთ კავკასიას მიაღწენ. ხალიფა ომარის დროს კავკასიაში დაწყებული დაპყრობები, ხალიფა ოსმანის ეპოქაში კიდევ უფრო დაჩქარდა. ომაიანთა და აბასიანთა სახალიფოების პერიოდში შეიმჩნევა ქართულ-არაბული ურთიერთობის გააქტიურება. მუსლიმთა ბატონობა სამხრეთ კავკასიაში დაახლოებით 400 წელი გრძელდებოდა, ერთმანეთს ენაცვლებოდა ომისა და მშვიდობის წლები, მაგრამ კიდევ უფრო ხანგრძლივი პერიოდი მოიცვა ადგილობრივ მოსახლეობასთან ურთიერთზეგავლენის შედეგებმა.

როგორც პოლიტიკური, ისე გეოგრაფიული შინაარსის ისლამურ წყაროებში კავკასიის რეგიონსა და ხალხებს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. პოლიტიკური ისტორიისა და გეოგრაფიის წიგნებში შეიძლება მივაკვლიოთ ინფორმაციას რეგიონის დაპყრობის ისტორიის, მნიშვნელოვანი ხელშეკრულებების, სამხედრო შეტაკებების, რელიგიური და კულტურული ცხოვრების, ეკონომიკური სტრუქტურის და სხვა თემების შესახებ. იბნ ჰავკალის წიგნში ქითაბი სურეთი-აზრი, ისთაჰრის წიგნში მესალიკი-მემელიკი, მესუდის წიგნში მარუჯუს-ზეჰები,

იაქუთ ელ-ჰამავის წიგნში მუჯემ ელ-ბულდანი დაცულია მნიშვნელოვანი ინფორმაცია X საუკუნის საქართველოსა და ქართველების შესახებ. მაგალითისთვის, იბნ ჰავკალი, რომელიც იყო ვაჭარი და გეოგრაფი, სავაჭრო საქმიანობის წლებში თბილისისა და ქართველების შესახებ მდიდარ და მნიშვნელოვან ცნობებს იძლევა. ამ ცნობების მიხედვით თბილისელი ქრისტიანები მუსულმებს დიდი პატივისცემით ექცეოდნენ და მათ შორის არანაირი პრობლემა არ არსებობდა. ქალაქში ჩამოსული სტუმრების გულუხვი გამასპინძლება ერთერთი უმთავრესი პრინციპი იყო.

წიგნებში „იბნულ-ესერელ-ქამილ ფით-თარიჰი“, ჰალიფე ბინ ჰაიათი, თარიჰი ჰალიფე ბინ ჰაიათი, ბელაზურის წიგნში „ფუთუჰუ ბულდანი“, თაბერის წიგნში „თარიჰ ელ-რუსულვე მულუკი“ შესაძლებელია პოლიტიკური ისტორიის შინაარსის ცნობების მოპოვება ქართველების და კავკასიის სხვა ხალხების შესახებ. პოლიტიკურ ისტორიაში აღსანიშნავია არაბებსა და ხაზარებს შორის წრმოებული ომების დროს საქართველოში განვითარებული მოვლენები.

საკვანძო სიტყვები: ისლამური საისტორიო წყაროები, ქართველები, კავკასია, საქართველო, არაბები.

GEORGIAN AND GEORGIA IN ISLAMIC HISTORY SOURCES

Prof. Dr. **Mehmet Çog**
Karadeniz Technical University

ABSTRACT

We see that the Arabs are headed for the South Caucasus with the destroying the Sassanid state and seizing the eastern part of Byzantine territory in great measure. The conquest movements in the Caucasus which started partly in the Second Caliph Omer period were accelerated during the reign of Caliph Osman. We see that Arab-Georgian relations have followed a dynamic period during the Umayyads and Abbasids. It is a long time for Muslims to have a

mutual interaction with the people of the region during war, sometimes peace and alliance, in the period of South Caucasus domination, which lasted for about 400 years.

Islamic sources, which have a broad literature, have included Caucasian peoples both geography in and political—geographical books. While political history books contain history of the conquest of the region, important agreements and military interventions, we have access to information such as religion, sect, cultural life and economic structure in geography books. The books of Ibni Havkal's *Kitâb-ı Sûreti'l-Arz*, Istahri's *Mesâliki'l-Memâlik*, Mesudi's *Mürûcu'z-Zeheb*, Yakut al-Hamavi's *Mu'cem al-Bûldân* were published in the Xth century in Georgian and Georgian. It provides important information based on observation. For example, Ibni Havkal, who is also a trader of geographical knowledge, provides very rich and positive information about Tbilisi and Georgians in the years when he made trade. According to him, Christians of Tbilisi are very respectful to Muslims and there are no problems between them. It is one of the basic principles to please the guests coming to the city.

Ibn al-Qadr, *el-Kâmil fi't-Tarih* İ Belazuri *Futut al-Buldân*, Caliph b. Hayyat, *Tarih-i Calife b. Hayyat*, Tabari *Târih al-Rûsûlve'l-Mülûk*, it is possible to get information about the Georgian and other Caucasian peoples in the context of political history. Political events, particularly in the context of the Arab-Caspian struggle, deal with events that have developed in the geography of Georgia.

Key Words: Islamic Resources, Georgians, Caucasus, Georgia, Araps.

Müslüman Arapların Sasani devletini yıkması ve Bizans topraklarının doğu kesimini büyük oranda ele geçirmesiyle birlikte Güney Kafkasya'ya yöneldiğini görmekteyiz. İkinci Halife Ömer döneminde kısmen başlayan Kafkasya'daki fetih hareketleri Halife Osman'ın devrinde hızlanmıştır. Özellikle Muaviye'nin valiliği ve halifelik yıllarında Ermeni ve Gürcü coğrafyasında geniş bir alanın

İslam hâkimiyetine girdiğini görmekteyiz. Bu yüzden 644 yılından sonraki Güney Kafkasya fetih hareketlerini Muaviye politikası olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Bu tarihten sonra gerçekleşen Kafkasya fetihleri, halifenin de izniyle Muaviye tarafından idare edilmiştir. Bu bağlamda Muaviye'nin ilk yaptığı düzenleme, Bizans savaşlarında oldukça tecrübeli bir komutan olan Habib b. Mesleme'yi, (645) Ermeniyeye, yani Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya fethiyle sorumlu komutan ataması olmuştur. Bu sayede Ömer devrinde yarıda kalan fetihlerini tamamlama imkânı bulan Mesleme, Erzurum, Dvin ve Nahçıvan'ı alarak Ermeni topraklarında hâkimiyet sağladı. Osman devrinde Güney Kafkasya'da sağlanan başarılı fetih hareketleri ve geçici barışın mimarı olarak Muaviye'nin diplomatik başarılarını burada vurgulamak gerekir. Habib b. Mesleme cizye karşılığında dini ve kültürel haklarını tanıyan anlaşma metnini imzaladıktan sonra Tiflis'te İslâm egemenliğini pekiştirmek için çalışmalar başlattı. Bu bağlamda ilk olarak bölgeye Arap kabileler yerleştirildikten sonra İslâm'ı yaymak için din adamları da tayin edildi. Nitekim bu amaçla görevlendirilen Abdurrahman b. Cez es-Sülemi'nin yapmış olduğu tebliğin başarılı sonuçlar verdiği ve İslamlaşmanın az da olsa başladığı söylenebilir. Gürcistan'daki İslâm egemenliği Kafkasya'daki siyasi gelişmeler için önemli bir adım olarak kabul edilmektedir. Hazar sınırında olması Gürcistan'ı bir nevi sınır boyu konumuna getirmiştir.. Bizans ve Hazar akınlarının yoğun olarak görüldüğü 707-715 yıllarında bu durum ziyadesiyle kendisini hissettirmiştir. Bölgeye atanan komutan Mesleme b. Abdümelik özellikle Alan (Daryal) geçidinde vuku bulan savaşlarda Arap egemenliğini Gürcistan'a iyice yaymıştır.

Abbasi dönemi Gürcü münasebetlerinde önemli gelişmeler, Hazar mücadelesi ve Tiflis'te kurulan Arap emirliği çerçevesinde bir seyir takip etmektedir. Gürcü toprakları Hazar sınırında olduğu için en büyük zararı bunlar görmüş, çıkan kargaşada her iki tarafın da baskılarına maruz kalmışlardır. Komşuları Ermeniler kadar olamasa da Gürcü beylerinin bağımsızlık istekleri olayların gelişmesinde ayrı bir

rol oynadığı anlaşılmaktadır. Tiflis'te kurulan İslâm Emirliği zamanla bölgede güçlenmiş ve Halifelîğe karşı direnmeye başlamıştır. Adı geçen emirlik Abbasiler dönemi Gürcü politikasının önemli ayaklarından birini oluşturmaktadır. Netice olarak Yaklaşık 400 yıl süren Müslümanların Güney Kafkasya egemenliği bölge halklarıyla bazen savaş, bazen barış ve ittifak halinde geçen karşılıklı etkileşimin olduğu uzun bir zamanı içermektedir.

Araplarda İslam öncesinde tarih yazıcılığı gelişmemiştir. Bunu yerine şiir geleneği ya da şifahi tarih bilgisi tecrübesi hâkimdir. Yeni ülkelerin fethiyle birlikte yaşadıkları medeniyetlerin birikimlerinden de faydalanarak yeni her alanda yeni ürünler ortaya koymuşlardır. İslam'a yeni giren diğer milletlerin de katkısıyla İslam tarih yazıcılığı özellikle VIII. Yüzyıldan itibaren önemli eserler vermeye başlamıştır. Bu bağlamda geniş bir literatüre sahip olan İslam kaynaklarına baktığımızda, gerek siyasi gerek coğrafya kitaplarında Kafkas halklarına ve coğrafyasına yer vermişlerdir. Siyasi tarih kitaplarında bölgenin fetih tarihi, önemli anlaşmalar ve askeri müdahalelere yer verilirken, coğrafya kitaplarında din, mezhep, kültürel yaşam, ekonomik yapı gibi bilgilere ulaşmaktayız. Erken dönem fetihler ve siyasi tarih söz konusu olduğunda ilk tarihçilerden biri Belazuri'dir.

1- Belazuri'nin (öl-892) *Fütûhu'l-Buldân*¹ adlı eseri Kafkasya'da ilk fetih hareketleri, Arap-Hazar mücadelesi ve İslâm hâkimiyetinin tarihi sürecini anlatan en güvenilir kaynaklardan biridir. Taberi gibi bir takım eserlerde bilgiler ve kronolojide çelişkiler görülmesine rağmen Belazûrî bu konuda güven veren başvuru eserlerden biri olarak bilinmektedir. Eserde, fetih tarihinin yanı sıra coğrafya ve iktisat tarihi bakımından da dikkate değer bilgiler sunulmaktadır. Arap ordularının Tiflis'i aldıklarında Habib b. Mesleme'nin Gürcülerle yapmış olduğu anlaşma, Güney Kafkasya'nın idari taksimatı, Tiflis bu taksimatta ikinci Ermeniye de Sisakan ve Arran

¹ Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Buldân*, nşr. A. Enis et-Tabba, Beyrut 1987.

birlikte yer almaktadır. Buna ilaveten Arap-Hazar savaşlarında Gürcistan topraklarında geçen mücadeleler için önemli bilgiler içermektedir.

2- Halife b. Hayyat, *Tarih-i Halife b. Hayyat*,² Abbasiler döneminde yaşayan ve İslam tarihçiliğinin gelişmeye başladığı dönemde yetişen Halife, İslam Tarihi'nin ilk ve en verimli kaynaklarından birini ortaya koymuştur. Çağdaşları ve kendisinden sonra gelen tarihçiler tarafından da en güvenilir tarihçilerden biri olarak zikredilmektedir. Şebab lakabı ile bilinen yazar İslam medeniyetinin ilim merkezlerinden olan Basra'da doğmuş ve küçük yaşlardan itibaren ilmi bir ortamda yetişmiştir.³ Hz. Muhammed'in doğumuyla eserine başlayıp, 847 yılına kadar olan olayları ele almaktadır. Daha ziyade siyasi tarih üzerinde duran eserde, Müslüman Arapların Kafkasya Fetihleri, Hazarlarla olan münasebetlerine dair bilgiler bulabilmekteyiz. Bununla birlikte kurumlar tarihi, şehirlerin gelişimiyle ilgili aktardığı bilgiler de tarih araştırmaları için en önemli verileri ihtiva etmektedir.

3- Ahmed b. Ebu Yakub b. Vazih el-Yakubi'nin (öl-905) *Tarih*⁴ adlı eserleri ile genel tarih ve coğrafya çalışmalarında, İslam tarihçiliğinin en önemli şahsiyetleri arasına girmiştir. Aynı zamanda bürokrat bir aileden gelip kendisi de Abbasilere bağlı Tahirilerin memurluğunu yapmıştır. Çok yer gezmesi ve devlet mekanizmasını iyi bilmesi nedeniyle verdiği bilgiler her zaman geçerliliğini korumaktadır. Coğrafyaya ait eseri alıntı olmayıp bizzat müşahedelerine dayanmaktadır. Adı geçen kitap Coğrafi bilgilerin yanı sıra vergi, üretim, topografya alanında da vazgeçilmez haberler içermektedir.

² Ebu Amr b. Halife b. Hayyat, *Tarih-i Halife b. Hayyat*, Tah: Ekrem Ziya Umeri, Riyad 1985.

³ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, çev: Abdulhalik Bakır, Ankara 2001, s. 27.

⁴ Ahmed b. Ebu Yakûb b. Vazih el-Ya'kûbî, *Târihü'l-Yâ'kûbî*, I-II, Beyrut 1992.

4- Taberi (832-923) *Târih el-Rüsûlve'l-Mülûk*⁵: Taberi İslam dünyasının yetiştirdiği en önemli Tarihçi ve din adamlarından biridir. Tefsir, İslam Hukuku, Hadis ve Tarih bilim dallarında önemli eserler meydana getirmiş ve bu eserler her devirde kendinden sonra gelen bilim adamları için kaynak olmuşlardır. İslam Tarihinin ana kaynaklarından olan ve bir çok dile de çevrilen *Târih el-Rüsûlve'l-Mülûk*, adlı eserini yazarken belli kaynağa bağlı kalmamış, sağlamlığına güvendiği çok sayıda bilgiyi ve rivayeti nakletmiştir. Bu özelliğiyle muhteva olarak en zengin tarih kitapları arasında yer almaktadır. Dünya tarihi yada genel tarih kitaplarında olduğu gibi eserinde, insanın yaradılış hikayesinden başlayıp kendi dönemine kadar olan olayları anlatmıştır. Gürcüler hakkında direk olarak bilgiler bulunmamakla birlikte, Halife Ömer döneminde başlayan Arapların Kafkasya'yı ilk fetihleri, Emeviler döneminde Derbendgeçidinde olan Arap- Hazar savaşları, Abbasiler dönemindeki Babek isyanı hakkında oldukça teferruatlı bilgilere ulaşmak mümkündür.

5- Mesudi'nin (893-967) Türk tarihi için de temel başvuru eseri olan *Mürûcu'z-Zeheb* adlı kitabı, İslam coğrafyası, siyasi ve kültür tarihi araştırmaları için temel kaynaklardan birisidir. Bağdat'ta ilimle uğraşan Mesudi, İslam ülkelerinin çoğunu ziyaret etmiş gözlemlerini eserine kaydetmiştir. Eserinden anlaşıldığı kadarıyla İran, Hindistan, Madagaskar, Musul, Azerbaycan, Tiflis, Ermenistan, Mısır seyahat ettiği ve gözlem yaptığı yerlerdir.

Muhtemelen kuzeyden seyahat ettiği için Gürcistan topraklarını tanıtırken öncelikle Abhaz ve Alanlar hakkında verir. Bunlardan sonra Gürcü topraklarının başladığını ifade eder. Mesudiye göre Gürzan denilen bu halk Hristiyan'dır ve büyük bir halktır. Başlarında Menbagi denilen bir lider vardır. Yazar bundan sonra Tiflis'te hüküm sürmüş olan İslam Emirliğinden ve bunun gerilemesinden

⁵ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Târih el-Rüsûlve'l-Mülûk*, I-XIII, Beyrut 1987.

bahsetmektedir. Daha sonra Tiflis civarındaki Hristiyan ve pagan kavimlerden bahsetmektedir. Sanar adı verilen ve kendilerini AraplarınKureyş kabilesine dayandıran bir kavimden bahsetmektedir. Mesudi'de Gürcü coğrafyasına dair bilgiler sınırlı olmakla birlikte Hazar bölgesini bir gördüğü için Kafkasya hakkında oldukça çok bilgi bulunmaktadır.

6- Yakut el-Hamavi'nin (1179-1229) *Mu'cem el-Bûldâr*⁶adlı coğrafya kitabı İslâm Tarihi kaynaklarından muhtemelen en önde gelen çalışmalardan biridir. Alfabetik sıraya göre hazırlanan eser yaklaşık on beş yıllık titiz bir araştırmanın ürünüdür. Kaleme aldığı şehir ve kasabaların koordinatlarını, bölgede yaşayan kavimleri ve önemli bilim adamlarını da eserine alması bakımından kültür tarihi için de temel başvuru kaynaklarımızdan biri olmuştur. Gürcüler hakkında daha ziyade geçmişe sadık kalmakla birlikte Müslüman ahalden bahsetmektedir.

7- İbniHavkal'ın, *Kitâb-ı Sûreti'l-Arz*⁷: İbniHavkal İslam coğrafya biliminin ileri seviyede olduğu X. Yüzyılda yaşamış en önemli coğrafyacılarından biridir. Bağdat yada Nusaybin doğumlu olduğu tahmin edilmektedir. Yaşadığı yıllar Abbasi halifeliğinin eyaletlerde gücünün azaldığı, ancak ticaretin çok canlı olduğu dönemdir. Ticaretle ilgilendiği için İslam dünyasının çoğunu görme imkanı bulmuştur. Bu bakımdan verdiği bilgilerin büyük bir kısmı kendi gözlemlerine dayanmaktadır. Ayrıca kendisi genç yaşlardan itibaren coğrafya bilimine meraklı olduğu için seyahatlere çıkmadan önce de ilmi alt yapısı bulunmaktaydı. Ticari seyahatleri bu birikimine oldukça katkıda bulunmuş, bundan dolayı İslam dünyasının en önemli coğrafyacılarından biri olmuştur.

Havkal eserinde gezdiği bölgelerin coğrafi özelliklerini kaydetmekle yetinmeyip, halkın dini inançları, mezhepleri, örf ve

⁶ Yakut el-Hamavi, *Mu'cem el-Bûldân*, Beyrut 1996.

⁷ Ebu'l-Kâsım en-Nasibî İbn Havkal, *Kitâb-ı Sureti'l-Arz*, neşr: H. Kramers, Lieden 1939. İbniHavkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, Ter: Ramazan Şeşen, İstanbul 2014.

adetleri hakkında da objektif bilgiler vermiştir. Kendisinin ticaretle meşgul olması yazdıklarının objektif olmasına katkıda bulunduğu düşüncesindeyiz. Çünkü herhangi bir siyasi kaygısı yada korkusunun olmaması daha tarafsız olmasını etkilediği görülmektedir. Ancak döneminde mezhep kavgaları yaygın olduğu için bu konuda titiz davrandığı görülmektedir.

Gezdiği yerler arasında Güney Kafkasyada bulunan İbniHavkal, buraları eserinde Arran, Ermeniyye, Azerbaycan adı altında tek bir coğrafya olarak görmektedir. Bu başlık altında Tiflis'e yer veren Havkalgerçek Gürcüler gerekse Tiflis'teki Müslümanlar hakkında oldukça faydalı ve onları öven bilgiler vermektedir.Tiflis'te bulunan Müslümanlardan bahseden yazar, Müslümanlara karşı Gürcülerin oldukça saygılı ve hoşgörülü olduğunu aralarında bir sorun yaşanmadığına dair izlenimlerini anlatmaktadır. Özellikle şehre giden misafirlerin mutlaka Tiflis halkı tarafından konuk edildiğini, hatta kendisinin kaldığı müddet içinde kendi evinde yemek yemesine fırsat vermediklerini anlatmaktadır.

8- İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik*⁸: İbniHavkal ile aynı yüzyılda yaşayan İstahri,nin ondan etkilendiği anlaşılmaktadır. Tiflis ve Gürcüler hakkında verdiği bilgiler muhtemelen Havkal'dan alınmıştır. Çünkü eserinde Tiflis'le alakalı coğrafi bilgiler yer alıp sadece Abhaz krallığına değinmektedir. Bölgeyi gezmediği için sosyal ve kültürel bilgiler bulunmamaktadır. Ancak diğer Kafkas şehirleri hakkında biraz daha geniş malumata ulaşabilmekteyiz.

9- İbnü'l-Esir'in (öl-1233) *el-Kâmil fi't-Tarih*⁹ Çoğu konuda olduğu gibi Kafkas çalışmalarında da önemli sayılan umumi tarihlerimizdendir. Genel tarih niteliğinde olan ve yaratılıştan başlayıp kendi dönemine kadar olan olayları ayrıntılı bir tarzda ele alan İbnül Esir Türk tarihinin de en önemli kaynakları arasındadır.

⁸ Ebu Ishak el-İstahri,,*Mesâlikü'l-Memâlik*, neşr: Goeje, Lieden 1927.

⁹ Ebu'l-Hasen Ali b. İzzuddin İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Târih*, I-XIII, Beyrut 1993. İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, çev: Abdullah Köse, İstanbul 1989.

Taberi'nin etkisinde olan müellif X. Yüzyıla kadar olan vakaları genelde Taberi'den nakleder. Bunun yanı sıra kendi araştırmalarını da ekleyerek Taberi'nin eksiklerini tamamlamış bulunmaktadır. Kendisi Selçuklu devrine şahit olduğu için, Selçuklu ve Haçlı Seferleri için en güvenilir kaynaklar arasındadır.

İbnül Esir genel tarih olması itibariyle Kafkasya ile ilgili kendi yüzyılına kadar olan olaylar hakkında kronolojik ve kısa bilgiler vermektedir. Emeviler döneminde Kafkasya, Abbasiler dönemi Ermeni İsyancıları, Hazar-Arap savaşları, Babek İsyanı ve Kafkasya, Gürcü-Abhaz ilişkileri,Sacoğulları Beyliği Gürcü ilişkileri, Gürcülerin Ani'yi fethi gibi konular eserinde görebildiğimiz konu başlıklarıdır.

10- *Azimi Tarihi*,¹⁰İbnül esir gibi XII. Yüzyılda yaşamış ve Selçuklu dönemine şahit olmuş tarihçilerdendir. Selçuklu tarihinin temel kaynaklarından olan eserde Selçukluların Kafkasya'daki siyasi faaliyetleri, Gürcü-Bizans, Gürcü-Selçuklu ilişkilerine dair önemli veriler bulunmaktadır.

11-Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri(1300-1348),*Mesalik el-Ebsar fi Memalik el-Emsar*¹¹; Şam'da doğan ve Mekke, Kahire, İskenderiye'de dönemin ilim adamlarından dersler almıştır. Baba tarafından da ilim sahibi bir aileye mensuptur. Memlûklü devletinde katiplik görevi alan Ömeri Sultanın aldığı bir kararı onaylamadığı için görevinden alınmıştır. Yoğun devlet işleri arasında ilim çalışmalarına da devam ederek, 17 adet kitap yazmıştır. Bunlardan en önemlisi ve günümüze kadar gelen çalışmalarında biri *Mesalik el-Ebsar fi Memalik el-Emsar*'dır. Toplam 27 ciltten oluşan eser Tarih,Coğrafya, Edebiyat, Astronomi, Tıp, Teşkilat, Bürokrasi gibi farklı bilim dallarını içeren Ansiklopedi tarzında bir çalışmadır. Hayat hikayesinden anlaşıldığı kadarı ile Mısır ve Suriye dışına seyahat etmediği anlaşılmaktadır. Buna rağmen İslam coğrafyasına dair oldukça detaylı

¹⁰ Ebu Muhammed el-Azimi, *Azimi Tarihi*, Selçuklularla İlgili Bölümler, çev: Ali Sevim, TTK, Ankara 2016.

¹¹ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri,*Mesalik el-Ebsar fi Memalik el-Emsar*,çev: Ahsen Batur, İstanbul 2014.

bilgiler vermektedir. Onun bu bilgileri önceki kitaplardan ve bölgeyi gezenlerden derlediği anlaşılmaktadır. Özellikle Anadolu Beylikleri ve Moğollarla ilgili verdiği bilgiler Türk tarihi açısından büyük öneme sahiptir.

Kısa olmakla birlikte Gürcüler hakkında da bilgi vermektedir. Gürcü prenses Tamara ve onun Erzurum beyinin oğlu ile olan evliliği, Melikşah döneminde Gürcülerin Tiflis ve Azerbaycan'a akınları, Azerbaycan'da hüküm süren İldenizliler hanedanının Gürcülerle ilişkileri, Gürcü Hatun Selçuklu sarayına gelin gitmesi, Gürcülerin Ahlat'a saldırmaları gibi konular ele alınmaktadır.

სასანიდური ირანის განადგურების და ბიზანტიის აღმოსავლეთ ტერიტორიების დიდი ნაწილის დაპყრობის შემდეგ მუსლიმი არაბები სამხრეთ კავკასიას მიადგნენ. ხალიფა ომარის დროს კავკასიაში დაწყებული დაპყრობები, ხალიფა ოსმანის ეპოქაში კიდევ უფრო დაჩქარდა. ეს განსაკუთრებით შეინიშნება მოავიას მხარის გამგებლად და შემდგომ ხალიფას თანამდებობაზე ყოფნის დროს. მაშინ, როდესაც ქართველებით და სომხებით დასახლებული ტერიტორიები ისლამური მმართველობის ქვეშ შევიდა. ამიტომ არ შევცდებით თუ ვიტყვით, რომ 644 წლის შემდეგ კავკასიის დაპყრობა მოავიას პოლიტიკას წარმოადგენდა. ამ თარიღის შემდეგ ხალიფას ხელდასმით მოავია ხელმძღვანელობდა კავკასიის რეგიონის დაპყრობისკენ განხორციელებულ ღონისძიებებს. ამ მიმართულებით მოავიას პირველი ბრძანებულება იყო ერმენიეს ანუ აღმოსავლეთ ანატოლიის და სამხრეთ კავკასიის დაპყრობაზე პასუხისმგებელ პირად ბიზანტიასთან ომებში საკმაოდ გამოცდილი მხედართმთავრის ჰაბიბ იბნ მასლამას დანიშვნა. ამგვარად, მასლამამ დაასრულა ომარის დროს სანახევროდ განხორციელებული დაპყრობები და არზრუმის, დვინის და ნახჩევანის ალებით უზრუნველყო სომხურ ტერიტორიებზე მუსლიმთა მმართველობის გავრცელება. აუცილებელია აღინიშნოს მოავიას დიპლომატიური ნიჭი, რისი მეშვეობითაც განმტკიცდა დაპყრობები

სამხრეთ კავკასიაში და დაიდო დროებითი ზავი. ჯიზიას გადახდის სანაცვლოდ რელიგიური და კულტურული უფლებების დაცვის ხელშეკრულების ხელმოწერის შემდეგ ჰაბიბ იბნ მასლამამ თბილისში დაიწყო ისლამის გავრცელებისკენ მიმართული ქმედებების განხორციელება. ამისათვის, პირველ რიგში დაიწყო არაბული ტომების ჩამოსახლება რეგიონში და ისლამის განმტკიცებისთვის სასულიერო პირების დანიშვნა. სწორედ ამ მიზნით მივლინებული აბდურაჰმან ბინ ჯეზ ეს-სულემის ცნობის გათვალისწინებით შეიძლება ითქვას, რომ მას ჰქონდა წარმატებები და ნელა, მაგრამ დაიწყო გამუსლიმების პროცესი. კავკასიაში პოლიტიკურ ცვლილებებს შორის ისლამის გავრცელება ერთერთ მნიშვნელოვანი მომენტად ითვლება. ხაზარეთის საზღვარზე მდებარეობის გამო საქართველო ერთგვარ ბუფერულ ზონად იქცა. ამას ადასტურებს ბიზანტიელების და ხაზარების გახშირებული თავდასხმები 707-715 წლებში. საქართველოში არაბული გავლენა კიდევ უფრო გაძლიერდა რეგიონის მმართველად სარდალი მასლამა იბნ აბდულმალიქის დანიშვნის და განსაკუთრებით დარიალის ხეობაში წარმოებული ომების დროს.

აბასიანთა სახალიფოს პერიოდში ქართველებთან დაკავშირებული მნიშვნელოვანი მოვლენები ხაზარებთან ბრძოლა და თბილისის საამიროს დაარსება იყო. რადგან საქართველო ხაზარეთს ესაზღვრებოდა, ყველაზე დიდი ზიანი მათ მიიღეს. წარმოებულ ომებში ორივე მხარე დაზარალდა. თუმცა, მეზობელი სომხების მსგავსად არა, უნდა ითქვას, რომ ქართველი ფეოდალების მისწრაფებამ დამოუკიდებლობისკენ მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა მოვლენების განვითარებაზე. თბილისში დაარსებული ისლამური საამირო დროთა განმავლობაში გაძლიერდა და სახალიფოს წინააღმდეგ დაიწყო გამოსვლები. ხსენებული საამირო აბასიანთა პერიოდში ქართველების მიმართ გატარებული პოლიტიკის მნიშვნელოვანი ინსტრუმენტი იყო. საბოლოო ჯამში მუსლიმთა ბატონობა სამხრეთ კავკასიაში დაახლოებით 400 წელი გრძელდებოდა, ერთმანეთს

ენაცვლებოდა ომისა და მშვიდობის წლები, მაგრამ კიდევ უფრო ხანგრძლივი პერიოდი მოიცვა ადგილობრივ მოსახლეობასთან ურთიერთზეგავლენის შედეგებმა.

ისლამამდელ არაბებში ისტორიული მწერლობა განვითარებული არ იყო. მისი ადგილი ეკავა პოეზიითა და ზეპირი გადმოცემებით ისტორიული ცნობების შენახვას. ახალი ქვეყნების დაპყრობასთან ერთად იქ არსებული ცივილიზაციების დაგროვებული ცოდნით ისარგებლეს და ყველა სფეროში ახალი პროდუქტი შექმნეს. ახალი გამუსლიმებული ერების მონაწილეობით, განსაკუთრებით VIII საუკუნის შემდგომ პერიოდში, ისლამურმა საისტორიო მწერლობამ მნიშვნელოვანი ნაშრომები მოგვცა. ამგვარად, როგორც პოლიტიკური, ისე გეოგრაფიული შინაარსის ისლამურ წყაროებში კავკასიის რეგიონისა და ხალხების აღწერამ მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა. პოლიტიკური ისტორიის და გეოგრაფიის წიგნებში შეიძლება მივაკვლიოთ ინფორმაციას რეგიონის დაპყრობის ისტორიის, მნიშვნელოვანი ხელშეკრულებების, სამხედრო შეტაკებების, რელიგიური და კულტურული ცხოვრების, ეკონომიკური სტრუქტურის და სხვა თემების შესახებ. ადრეული პერიოდის დაპყრობების და პოლიტიკური ისტორიის ერთერთი პირველი მკვლევარიაბალაძორი:

1. ბელაზურის (გარდ. 892წ.) ნაშრომები „ფუთუჰუ ლ-ბულდან“¹ ერთერთი ყველაზე სანდო წყაროა კავკასიის დაპყრობის, არაბულ-ხაზარულიდაპირისპირების და რეგიონში ისლამური მმართველობის პერიოდის შესახებ. მიუხედავად იმისა, რომ თებერის მსგავსად მის ნაშრომშიც შეინიშნება ცნობებისა და ქრონოლოგიების აღრევა, ბელაზური მაინც საიმედო ავტორად არის ცნობილი. ნაშრომში დაპყრობის ისტორიასთან ერთად მოცემულია გეოგრაფიული, ეკონომიკური და სხვა ხასიათის ცნობები. ნაშრომში წარმოდგენილია

¹ Belâzurî, Ahmed b. Yahya, Fütûhu'l-Buldân, nşr. A. Enis et-Tabba, Beirut 1987.

არაბების მიერ თბილისის აღების შემდეგ ჰაბიბ იბნ მასლამას მიერ ქართველებთან დადებული ხელშეკრულება, სამხრეთ კავკასიის მართვისთვის ჩამოყალიბებული ადმინისტრაციული ერთეული, რომელშიც თბილისიც შედიოდა მეორე ერმენიეს, სისაკანთან და არანთან ერთად. მოცემულია მნიშვნელოვანი ცნობები არაბებსა და ხაზარებს შორის საქართველოს ტერიტორიაზე მომხდარი ბრძოლების შესახებ.

2. ჰალიფე ბინ ჰაიათის ნაშრომი „თარიჰი ჰალიფე ბინ ჰაიათი“.² ჰალიფე, რომელმაც მოგვცა ისლამის ისტორიის პირველი და ერთერთი ყველაზე ნაყოფიერი წყარო, ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა აბასინიანთა ეპოქაში, ისლამური ისტორიოგრაფიის განვითარების საწყის ეტაპზე. თავის თანამედროვე და მის შემდგომ მოღვაწე ისტორიკოსებს შორის ერთერთი ყველაზე სანდო ისტორიკოსის რეპუტაცია აქვს. იგი ცნობილია შებაბის ზედმეტსახელით, დაიბადა ისლამური ცივილიზაციის ერთერთ სამეცნიერო ცენტრში - ბასრაში და პატარაობიდან სამეცნიერო წრეში ტრიალებდა.³ მისი ნაშრომი იწყება წმ. მუჰამედის დაბადებით და აღწერილია 847 წლამდე მომხდარი მოვლენები. ნაშრომი ძირითადად მოიცავს პოლიტიკურ ისტორიას, მუსლიმი არაბების მიერ კავკასიის დაპყრობისა და ხაზარებთან ურთიერთობის შესახებ ცნობებს. ისტორიული კვლევის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია ნაშრომში მოყვანილი საზოგადოების და ქალაქების განვითარების ისტორიასთან დაკავშირებული საკითხები.

3. აჰმედ ბინ ებუ იაკუბ ბინ ვაზიჰ ელ-იაკუბის (გარდ. 905წ.) ნაშრომი „ისტორია“⁴ ერთერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი წყაროა ისლამური ისტორიოგრაფიისთვის, რომელშიც დამუშავებულია

² Ebu Amr b. Halife b. Hayyat, Tarih-i Halife b. Hayyat, Tah: Ekrem Ziya Umeri, Riyad 1985

³ Halife b. Hayyat, Tarihu Halife b. Hayyat, çev: Abdulhalik Bakır, Ankara 2001, s. 27.

⁴ Ahmed b. Ebu Yakûb b. Vazîh el-Ya'kûbî, Târihü'l-Yâ'kûbî, I-II, Beyrut 1992.

ისტორიისა და გეოგრაფიის საკითხები. თუმცა იმის გამო, რომ მისი ოჯახი ბიუროკრატიას ეკუთვნოდა, იგი აბასიანთა კარის ისტორიკოსს წარმოადგენდა. მან ბევრი მხარე მოიარა და სახელმწიფო მექანიზმს კარგად იცნობდა, რაც მის მიერ მოწოდებულ ინფორმაციას ყოველთვის აძლევდა ფასს. საკუთარი გეოგრაფიული ნაშრომისთვის არ იყენებდა სხვა ნაშრომებს და საკუთარი დაკვირვებებს ემყარებოდა. ხსენებულ წიგნში გეოგრაფიული ცნობების გარდა მოცემულია ძვირფასი ინფორმაცია გადასახადების, წარმოების, ტოპოგრაფიისა და სხვათა შესახებ.

4. თაბარის (832-923წწ) ნაშრომი „თარიჰი ელ-რესულ ვე'ლ-მულუქი“⁵: თაბარი ისლამური სამყაროსთვის ერთერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ისტორიკოსი და რელიგიური მოღვაწეა. მან შექმნა მნიშვნელოვანი ნაწარმოებები თაფსირის (ყურანის კომენტარები), ისლამური სამართლის, ჰადისების და ისტორიის სფეროებში, რომლებმაც აქტუალობა არ დაკარგეს არც ერთ ეპოქაში. „თარიჰი ელ-რესულ ვე'ლ-მულუქი“ ისლამის ისტორიის ერთერთი მთავარი წყაროა და ნათარგმნია მრავალ ენაზე. მისი დაწერისას მხოლოდ ერთი წყარო არ არის გამოყენებული და მასში შესულია მრავალი სანდო ცნობა და გადმოცემა. ამის გამო შინაარსობრივად იგი ერთერთი ყველაზე მდიდარი საისტორიოწიგნია. მსოფლიო ისტორიის ან ზოგადი ისტორიის წიგნების მსგავსად თხრობას იწყებს ადამიანის წარმოშობიდან და საკუთარ ეპოქამდე მოდის. ნაწარმოებში უშუალოდ ქართველების შესახებ ინფორმაცია არ მოიპოვება, მაგრამ მასში შესულია დაწვრილებითი ცნობები ხალიფა ომერის დროს არაბების მიერ კავკასიის პირველი დაპყრობების, ომაიანთა სახალიფოს ეპოქაში დერბენდის მახლობლად არაბულ-ხაზარული ბრძოლების და აბასიანთა პერიოდში ბაბექის აჯანყების შესახებ.

⁵ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberi, Târih el-Rüsûl ve'l-Mülûk, I-XIII, Beyrut 1987

5. მესუდის (893-967წწ) ნაშრომი „მურუჯუ‘ზ-ზეჰები“, რომელიც ითვლება თურქული ისტორიის საფუძვლად. იგი ერთერთი საბაზო წყაროა ისლამის გეოგრაფიის, პოლიტიკისა და კულტურის ისტორიის კვლევისთვის. მესუდიმ, რომელიც მეცნიერებას ბაღდადში ეზიარა, მოიარა ბევრი მუსლიმური ქვეყანა და ნანახი თავის ნაწარმოებში ასახა. როგორც მისი წიგნიდან ჩანს, მან მოინახულა და აღწერა ირანი, ინდოეთი, მადაგასკარი, მოსული, აზერბაიჯანი, თბილისი, სომხეთი, ეგვიპტე.

დიდი აღბათობით იგი საქართველოს ტერიტორიაზე ჩრდილოეთის მხრიდან შევიდა, რადგან ქვეყნის წარდგენამდე იგი აფხაზების და ალანების შესახებ იძლევა ცნობებს და შემდეგ იწყებს ქართული მიწების გაცნობას. მესუდის მიხედვით გურჯანებად წოდებული ეს ხალხი ქრისტიანები არიან და დიდ ერს წარმოადგენენ. თავდაპირველად მათ ყავდათ ლიდერი სახელად მენზაგი. მწერალი მოგვითხრობს თბილისში დაარსებული ისლამური საამიროს და მისი განვითარების შესახებ. შემდეგ ყვება თბილისის გარშემო მცხოვრები ქრისტიანი და კერპთაყვანისმცემელი ხალხების შესახებ. იგი ახსენებს არაბული ყურეშიტთა ტომის ერთერთ თემს, რომელსაც სანარს უწოდებენ. მესუდიმ ქართულ მიწებთან ერთად მოსაზღვრე ხაზართა რეგიონიც მოინახულა და შემოგვინახა დიდი რაოდენობით ცნობები კავკასიის ხალხების შესახებ.

6. იაქუთ ელ-ჰამავის (1179-1229წწ) გეოგრაფიის წიგნი „მუჯემ ელ-ბულდანი“⁶ ისლამის ისტორიის წყაროებში ერთერთი გამორჩეული ნაშრომია. იგი დაახლოებით 15 წლის მუყაითი კვლევების შედეგად მზადდებოდა და ანბანურად არის დალაგებული. ნაშრომში ასევე მოყვანილია შესწავლილი ქალაქების და დაბების კოორდინატები, ცნობები რეგიონში მცხოვრები ხალხების და ცნობილი ადამიანების შესახებ. ამ თვალსაზრისით იგი კულტურის ისტორიის ერთერთი წყარო-

⁶ Yakut el-Hamavi, Mu'cem el-Bûldân, Beyrut 1996.

ცაა. ქართველების შესახებ საუბრისას წარსულის ერთგულ-ბასთან ერთად მუსლიმ მოსახლეობასაც ახსენებს.

7. იბნი ჰავკალის ნაშრომი „ქითაბი სურეთი'ლ-არზი“⁷ იბნი ჰავკალი X საუკუნის ისლამური სამყაროს სამეცნიერო ელიტის ერთერთი გამორჩეული წარმომადგენელია გეოგრაფიის დარგში. სავარაუდოდ ბაღდადში ან ნუსაიბინში დაიბადა. მისი ცხოვრების წლები დაემთხვა აბასიანთა სახალიფოს დასუსტების, მაგრამ ვაჭრობის გააქტიურების პერიოდს. რადგან მისდევდა ვაჭრობას, ისლამური სამყაროს ბევრი ადგილის ნახვის საშუალება ჰქონდა. აქედან გამომდინარე მოწოდებული ცნობების დიდი ნაწილი მის ნანახს ეფუძნება. რადგან ახალგაზრდული წლებიდან ინტერესდებოდა გეოგრაფიით, მოგზაურობის დაწყებამდე გარკვეული ცოდნა დააგროვა ამ მიმართულებით. სავაჭრო მოგზაურობები მის ცოდნას წაადგა, რითიც ისლამური სამყაროს ერთერთი ყველაზე მნიშვნელოვან გეოგრაფად იქცა.

ჰავკალი თავის ნაშრომში მონახულებული რეგიონების გეოგრაფიული თავისებურებების აღწერასთან ერთად იქ მცხოვრები ხალხის რელიგიის, აღმსარებლობის, ტრადიციისა და ჩვეულების შესახებ იძლევა ობიექტურ ინფორმაციას. რადგან იგი ვაჭრობას მისდევდა, ვფიქრობთ, რომ მის მიერ შეგროვებული ინფორმაცია ობიექტური უნდა იყოს. რადგან მის ნეიტრალურობაზე არ მოქმედებდა რაიმე სახის პოლიტიკური ჩანაფიქრი ან შიში. თუმცა იმ პერიოდში დაწყებულ რელიგიურ მიმდინარეობებს შორის დაპირისპირების გამო, ამ საკითხზე უფრო დელიკატურად მსჯელობს.

იბნი ჰავკალის მონახულებულ ადგილებს შორის სამხრეთ კავკასიაცაა. იგი თავის ნაშრომში ერთი სათაურის ქვეშ ერთ გეოგრაფიულ ერთეულად განიხილავს არანს, ერმენიეს და აზერბაიჯანს. ამ თავში თბილისის განხილვისას ჰავკალი

⁷ Ebu'l-Kâsım en-Nasibî İbn Havkal., Kitâb-ı Sureti'l-Arz, neşr: H. Kramers, Lieden 1939. İbni Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, Ter: Ramazan Şeşen, İstanbul 2014

გვაწვდის ქართველების, თბილისში მცხოვრები მუსლიმების შესახებ საკმაოდ საინტერესო და მათ საქებარ ინფორმაციას. თბილისელი მუსლიმების შესახებ საუბრისას, მწერალი აღნიშნავს, რომ ქართველები დიდი პატივისცემით და კეთილგანწყობილად ეკიდებიან მათ და მათ შორის არ არის პრობლემები. იგი აღნიშნავს, რომ ქალაქში ჩასულ სტუმრებს აუცილებლად თბილისის მოსახლეობა მასპინძლობს, უფრო მეტიც თბილისში მისი ყოფნის მანძილზე მას საკუთარ სახლებში სადილითაც უმასპინძლებოდნენ.

8. ისტაჰრის ნაშრომი „მესალიქილ-მემალიქი“⁸: ისტაჰრი იმავე საუკუნეში ცხოვრობდა, რომელშიც იბნი ჰავქალი და შეიმჩნევა მისი გავლენაც. დიდი ალბათობით თბილისისა და ქართველების შესახებ ინფორმაცია ჰავქალისგან გადმოიღო, რადგან თავის ნაშრომში მხოლოდ თბილისთან და აფხაზეთის სამეფოსთან დაკავშირებული გეოგრაფიული ცნობები აქვს გამოყენებული. რადგან რეგიონში არ უმოგზაურია, სოციალური და კულტურული ცხოვრების შესახებ ცნობები არ აქვს. თუმცა კავკასიის სხვა ქალაქების შესახებ უფრო მეტი ინფორმაცია გააჩნია.

9. იბნუ'ლ-ესირის (გარდ. 1233 წ) ნაშრომი „ელ-ქამილ ფით-თარიჰი“⁹: იგი იმ ისტორიკოსთაგანია, რომლის შრომებიც ბევრ საკითხში და მათ შორის კავკასიის შესახებ მნიშვნელოვნად ითვლება. მისი ნაშრომი ზოგადი ისტორიის ხასიათისაა და სამყაროს შექმნიდან მის ეპოქამდე მომხდარი მოვლენები აქვს დეტალურად გადმოცემული. იბნუ'ლ ესირის ნაწარმოები ამავე დროს მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს თურქთა ისტორიისთვის. იგი განიცდის თაბარის დიდ გავლენას და X საუკუნემდე მომხდარი მოვლენების შესახებ ცნობებითაბარისგან აქვს გადმოწერილი. ამავე დროს დამატებული აქვს საკუთარი კვლევა, რითიც შეავსო ის ხარვეზები, რაც ჰქონდა თაბარის. რადგან

⁸ Ebu Ishak el-İstahri., Mesâlikü'l-Memâlik, neşr: Goeje, Lieden 1927

⁹ Ebu'l-Hasen Ali b. İzzuddin İbnü'l-Esir, El Kâmil Fi't-Târih, I-XIII, Beyrut 1993. İbnü'l-Esir, İslam Tarihi, çev: Abdullah Köse, İstanbul 1989.

სელჩუკთა ეპოქაში ცხოვრობდა, იგი სელჩუკებისა და ჯვაროსნული ლაშქრობების კვლევისთვის ერთერთ ყველაზე სანდო წყაროს წარმოადგენს.

იბნულ ესირი მის ეპოქამდე კავკასიასთან დაკავშირებული მოვლენების შესახებ მოკლე ქრონოლოგიურად დალაგებულ ცნობებს იძლევა. ნაშრომში განხილულია ისეთი საკითხები, როგორცაა კავკასია ომაიანთა სახალიფოს ეპოქაში, აბასიანთა ეპოქაში სომხების აჯანყება, არაბულ-ხაზარული ომები, ბაბეკის აჯანყება, ქართულ-აფხაზური ურთიერთობები, ქართველთა ურთიერთობები საჯოღლლუთა ბეილიკთან, ქართველების მიერ ანისის აღება და სხვა.

10. „აზიმის ისტორია“¹⁰: იბნულ ესირის მსგავსად აზიმიც XIIსაუკუნეში მცხოვრები და სელჩუკთა თანამედროვე ისტორიკოსია. ეს ნაწარმოები სელჩუკთა ისტორიის საბაზისო წყაროს წარმოადგენს და მასში წარმოდგენილია სელჩუკების მიერ კავკასიაში გატარებული პოლიტიკის, ქართულ-ბიზანტიური და ქართულ-სელჩუკური ურთიერთობების შესახებ მნიშვნელოვანი ცნობები.

11. შეჰაბედინ ბინ ფაზლულაჰ ელ-ომერის ნაშრომი (1300-1348წწ) „მესალიქ ელ-ეზსარ ფი მემალიქ ელ ემსარი“¹¹: ავტორი დაიბადა დამასკოში. მექაში, კაიროსა და ალექსანდრიაში იმ პერიოდის ცნობილ მეცნიერებთან მიიღო განათლება. მამამისი სამეცნიერო ტრადიციების მქონე ოჯახს ეკუთვნოდა. მამლუქთა სახელმწიფოში მდივნის თანამდებობაზე მყოფი ომერი, სულთნის მიერ მიღებული გადაწყვეტილების შეუსრულებლობის გამო გადააყენეს. სახელმწიფო საქმეებში ჩართულობის მიუხედავად აგრძელებდა სამეცნიერო საქმიანობას და 17 წიგნი დაწერა. ამათგან ყველაზე მნიშვნელოვანი, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია „მესალიქ ელ-ეზსარ ფი მემალიქ ელ ემსარია“. ნაშრომი

¹⁰ Ebu Muhammed el-Azimi, Azimi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler, çev: Ali Sevim, TTK, Ankara 2016

¹¹ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri, Mesalik el-Ebsar fi Memalik el-Emsar, çev: Ahsen Batur, İstanbul 2014

შედგება 27 ტომისგან და მოიცავს ისტორიას, გეოგრაფიას, ლიტერატურას, ასტრონომიას, მედიცინას, ორგანიზაციულ და ბიუროკრატიულ სფეროებს. მისი ბიოგრაფიიდან ჩანს, რომ ეგვიპტისა და სირიის გარდა არსად უმოგზაურია. ამის მიუხედავად, ისლამური გეოგრაფიისთვის საკმაოდ დეტალურ ცნობებს იძლევა. მან ეს ცნობები ძველი წიგნებიდან და მოგზაურთა მონათხრობებიდან შეკრიბა. თურქების ისტორიისთვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ანატოლიის ბეილიქებისა და მონღოლების შესახებ ინფორმაციებს.

იგი მოკლე ცნობებს გვაწვდის ქართველების შესახებაც. მათ შორის არის ცნობები ქართველ უფლისწულ თამარს და არზრუმის მმართველის შვილს შორის ქორწინების, მალიქშაჰის მმართველობის დროს თბილისსა და აზერბაიჯანზე ქართველების თავდასხმების, აზერბაიჯანის მმართველი ილდეღიზების დინასტიის ქართველებთან ურთიერთობის, ქართველი დიდგვაროვანი ქალების სელჩუკებზე დაქორწინების, ქართველების ხლათზე თავდასხმის შესახებ და სხვა ცნობები.

კულტურული მოზაიკა ტერმინებში (საისტორიო და ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით)

ასოცირებული პროფესორი დავით შავიანიძე
აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

საქართველოს ისტორიულად ემეზობლებოდნენ კავკასიის დიდი, თუ პატარა, თუმცა სტაბილურად მკვიდრი ეთნოსები და ხალხები. სამხრეთიდან თურქეთი და სომხეთი; აღმოსავლეთით ალბანელები, XI ს-დან თურქულენოვანი მოსახლეობა, დღეს უკვე აზერბაიჯანელები. XIX საუკუნის დასაწყისში საქართველო პოლიტიკურ ნიშანზე ორიენტირებული რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაშია. საბჭოთა პერიოდიც, ძირითადად რუსულ კულტურასთან ასოცირებული გასაბჭოებული ქართული კულტურისთვის ნაცნობი, თუმცა უცხო სამყაროა. ისტორიული განვითარების შესაბამისად მიღებული ახალი მდგომარეობის, გლობალიზაციის და ტრადიციული კულტურული მემკვიდრეობის მივიწყების აწინდელ ეპოქაში მეტი აქტუალობა შეიძინა კულტურული მოზაიკის საკითხებს: ეთნოფსიქოლოგიის; ტრადიციების ხასიათის, კულტურის სხვა და სხვა მიმართულებამახასიათებლების; სოციალური გენდერის; ეკონომიკური და უფლებრივ-ზნეობრივი მახასიათებლების შესწავლამ.

საოჯახო ყოფასთან ისტორიულად დაკავშირებული და დღევანდელი სინამდვილის აღმნიშვნელი, ეთნოგრაფიულ ჭრილში განხილული, ისტორიული განვითარების შესაბამისი ინფორმაციის შემცველი, სხვა კულტურებიდან, ენებიდან ქართულში შემოსული, შენარჩუნებული ქართული ტერმინების (ოჯახი, ოდა, მეიდანოდა, ბუხარი, აშურა, ჩადრი, მუჯღებალიში...) დღევანდელი მნიშვნელობის ანალიზით დგინდება: 1. ქართულ საოჯახო ურთიერთობათა აღმნიშვნელი სპარსული „ჯალაბ“-ი ძირითადად ოჯახის, ოჯახის წევრების, სახლეულის, ცოლის, სახლობის, დედა-წულის, დედა-წულიანობის აღმნიშვნ-

ნელია. დღეს ტერმინის მნიშვნელობა დავიწროებულია, ოჯახური სოციუმი უფრო მცირეა. ინდივიდის ეკონომიკური გამ-ლიერებით, კარიერულად გაკეთილშობილებულ, ოღონდ ტრადიციულ-ეროვნული შინაარსისგან დაცლილ მდგომარეობამდე მიყვანით მიღებულ დღევანდელი ერთ, ან ორ თაობიან ოჯახში **ჯალაზი/ოჯახობა** მხოლოდ ერთი პიროვნების ოჯახობას აღნიშნავს; აჭარული სახლის ცალკე, იზოლირებული სასტუმრო ოთახი „**მეიდანოდა**“ ქართველთა დიდი, მოხერხებული საცხოვრისის „**ოდა**“-ს, იმერული „**ზალა სახლის**“, ანუ „სახლი, სადაც მთავარი იყო ერთი დიდი, სასტუმრო ოთახი“ იდენტურია. აჭარაში გამოყენებულ ტერმინი **სახლი** (აქ ოჯახის/სახლობის სამყოფს **მუთუალი**) კი იგივეა რაც იმერეთსა და დანარჩენ საქართველოში სახლი **კერათი**. „კერა“ ყოფაში ჩაანაცვლა „**ბუხარმა**“, და იგი უკვე დღეს „ფუფუნებისადმი შენი დამოკიდებულების განმსაზღვრელია“; **2. გენდერი**, სქესთან მიმართების, რელიგიურ-სამართლებრივი ნორმის, სოციალური ინსტიტუტების - ოჯახის, ნათესაობის, მოყვრობის, თემის ცხოვრების წესის მოწყობის გარანტია დღემდე საქართველოში; **3.** მთიან აჭარაში შემონახული, დღეს უკვე აქტიურად აღარ აღნიშვნადი „სარკვეჩამაგრებული ბალიშის“/„**მუჯდე-ბალიში**“ სიძისადმი ქორწილის ბოლოს ჩაბარების და „**აშურა ღამესთან**“ დაკავშირებული წესები XVI საუკუნიდან მაჰადიანობასთან ზიარებული ქართველების მოდიფიცირებული რწმენა-წარმოდგენების და თაობებს გადაცემული, ადაპტაციური მექანიზმების წყალობით გადარჩენილი, ეთნიკურ-სულიერი სპეციფიკის მატარებელი კულტურის მახასიათებლების შენარჩუნების მაგალითია.

ჩვენი მიზანია: საისტორიო და ეთნოლოგიური მონაცემების, ახალი ეთნოგრაფიული მასალების დადასტურებით და ანალიზით გავზარდოთ ცოდნა ქართველურის ისტორიულ-რელიგიური-კულტურული განვითარების სინამდვილეზე, ქართველთა თვითშეგნების, ყოფის და კულტურის, ტრადიციებისა და წესჩვეულებების შესახებ აწმყოში.

საკვანძო სიტყვები: კულტურა, მოზაიკა, ტერმინი, აზურა, ჩადრი.

TARİH VE ETNOGRAFIK MALZEMELERE DAYALI TERİMLERDE KÜLTÜREL MOZAIK

Doç Dr. **Davit ŞAVİANİDZE**
Akaki Tsereteli Devlet Üniversitesi

ÖZ

Tarih boyunca güneyden Türkiye ve Ermenistan, Doğudan XI yüzyıldan Türkçe konuşan, şimdiki Azerbaycan, eskiden ise Arnavutlar gibi çeşitli yerli etnik gruplardan oluşan halk Gürcistan'ın komşularıydı. XIX yüzyıldan Gürcistan Rusya İmparatorluğu'ne bağlandı. Sovyetler dönemi, genelde Rus kültürüyle bağlantılı Gürcü kültürü yine de farklı bir dünya olarak kendini muhafaza edebildi. Tarihi gelişimler ardından ortaya çıkan durum, küreselleşme ve geleneksel kültür mirasının kaybolma tehlikesi günümüzde halk psikolojisini, gelenek özelliklerini, cinsiyet eşitliğini, iktisadi meselelerini, ahlaki ve diğer kültürel mozaik konularını ele alınması için güncel kılmıştır.

Aile yaşamı ile ilgili ve günümüz gerçeğini belirten ve etnografya açısından incelenmekle birlikte tarihi gelişmeleri diğer kültür ve dillerden Gürcü dilinde dahil olan **Ocakhi, Meydanoda, Bukhari, Aşura, Çadri, Mujde Balişi (Yastık)...** gibi terimler ele alındıktan sonra aşağıdaki hususla ortaya konulmuştur: 1. Gürcü aile ilişkilerini belirtilen Farsça kökenli **Calabi** kelimesi aile, ev, eş anlamına gelir. Günümüzde bu terimin anlamı daralmış, aile çevresi kısmıştır. Birey ekonomik ve kariyer açısından güçlenmiş, fakat gelenek ve milliyetçi duygulardan boşanmıştır. Bu yüzden, günümüzün bir veya iki kuşaklı ailelerde **Calabi/Ocakhoba** kelimesi sadece bir bireyin ailesi anlamına gelir; Acara bölgesindeki ayrı, **Meydanoda** denilen izole edilmiş misafir odası diğer Gürcüler'in büyük ve müsait **Oda** denilen

oturum yerinin, İmereti bölgesindeki **Zala Sakhli** yani misafir odası denilen büyük bir evin aynisidir.

Acara bölgesinde kullanılan **Sakhli** terimi İmereti ve Gürcistan'ın diğer bölgelerinde kullanılan **Kerati** terimi ile aynıdır. **Kera** teriminin yerinin günlük yaşamda **Bukhari** terimi almıştır ve görkem içinde yaşamak demektir.

2. **Cinsiyet (Gender)**, cinsiyet ilişkileri, dini ve hukuki normlar, sosyal kurumlar - aile, akrabalık ilişkiler ve toplumun yaşam tarzı günümüz Gürcistan'da hala muhafaza edilmektedir. 3. Dağlık Acara bölgesinde korunmuş, ama gittikçe unutulmuş „**Aynatakılmış yastık**”/Müjde yastığının düğün sonunda damada teslim edilmesi ve **Aşure Gecesi** ile ilgili kurallar XVI yüzyılda İslam Dinini kabul eden Gürcülerin nesilden nesle aktardığı değiştirilmiş inanın ve etnik-kültürel özeliğini taşıyan bir kültürün örneğidir.

Amacımız: Tarihi ve etnolojik veriler ile yeni etnografya malzemelerin analizlerine dayanarak Gürcülerin tarihi, dini kültürel gelişimi, bilinç, yaşam, kültür ve gelenekler hakkında olan bilgileri geliştirmektir.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Mozaik, Terim, Aşure, Peçe.

CULTURAL MOSAİC İN TERİMS (ACCORDİNG TO THE HİSTORİCAL AND ETNOGRAPHİC MATERİALS)

Asociated Professor **David Shavianidze**
Akaki Tsereteli State University

ABSTRACT

Georgia historically closely coexisted Caucasian, big and small, but steady indigenous ethnic groups and peoples. From the south Turkey and Armenia; From the East Albanians, the Turkish population of XI century is now Azerbaijanis. In the beginning of the XIX century Georgia is part of the Russian empire, oriented on a

political sign. The Soviet period is mainly familiar to Georgian culture, which is associated with Russian culture, but is a foreign world. Historical development in accordance with the new situation, globalization and the traditional cultural heritage of the present-day era, more topical in the cultural mosaic of issues: Ethnic psychology; The nature of traditions, different directions and characteristics of culture; Study of social gender economic and legal and moral characteristics. Historically related to family life and denoting the present reality, containing information relevant to historical development, discussed in ethnographic context, from other cultures, from languages to Georgian, preserved Georgian terms (Family, "Oda"outhouse, "Meidanoda" "Bukhari"(fireplace), yashmask, mujde-pillow) analysis of today's importance is established: 1. Persian "Jalab" denoting the Georgian family relations, mainly family, family members, wife housing, wife and child, wife and child denote. Today the importance of the term is narrowed, family socius is smaller. With the economic growth of the individual, bringing to a state of dissatisfaction, but from the traditional-national content, in today's family with one or two generations, Jalabi / family only one person's family notes; Adjarian house separate, isolated guest room "Meidanoda" ,the large, comfortable home of the Georgian "Oda" (outhouse), Imeretian "hall House", or House, where the main one was a great hotel room" is identical. The term house used in Adjara, (Here is the residence of the family-Mutuaghi) is the same as in Imereti and the rest of Georgia in the house with hearth. "The hearth has been replaced by "Bukhari"(fireplace), and it is today "determining your dependence on luxury"; 2. Gender. Sex relations, religious-legal norms, social institutions is still the guarantee of family, kinship, recruitment, community life arrangement in Georgia; 3. Preserved in the mountainous Adjara, no longer actively noting "The pillow with a strapped mirror " / "mujde-pillow"to the end of the wedding to the bride and "Ashura Night" rules are examples of preserving thanks to adaptive mechanisms, cultural characteristics of

the ethnic-spiritual nature have been transferred, modified beliefs and performances of Georgians shared with Muslims from the XVI century.

Our goal: Historical and ethnological data, confirmation of new ethnographic materials and to increase the knowledge of the reality of Kartvelian's historical and religious-cultural development, the self-consciousness, life and culture, traditions and customs of the present time.

Key Words: Culture, Mosaic, The term, Ashura, Veil.

ისტორიული ექსკურსი. საკითხის განხილვის საჭიროების შესახებ: ქართული ეთნოსის ისტორიული განვითარების, სხვა ცივილიზაციებთან კონტაქტების შედეგად შემდგარი კულტურული მოზაიკურობის საკითხთან დაკავშირებით დღემდე არაერთი კვლევა ჩატარებულა. აღნიშნულის მიუხედავად სამსჯელოდ გამოგვაქვს ყოფითი-კულტურული მახასიათებლების შესახებ ინფორმაციის შემცველი უმნიშვნელოვანესი წყაროს, ახალი ეთნოგრაფიული მასალების (**ტერმინები: ოჯახი, ოდა, მეიდანოდა, ბუხარი, აშურა, მუჯდე-ბალიში, ჩადრი**¹) კვლევის საფუძველზე მიღებული ჩვენეული მოსაზრებები. კვლევის საჭიროება განაპირობა: 1. ევროპისა და აზიის, სამხრეთისა და ჩრდილოეთის გზაშესაყარ, სხვათა ქვეყნებისთვის საინტერესო, უცხოთა მიგრაციისთვის ხელსაყრელ რეგიონ კავკასიაში, საკუთარი ისტორიული განსახლების არეალში მკვიდრი ქართული ეთნოსის გარშემო მიმდინარე პოლიტიკური² ისტორია; 2.

¹ კვლევის დროს შეგვხვდა და განსახილველად გამოვიტანეთ არა მხოლოდ თურქულიდან, სხვა კულტურებიდანაც შემოსული სიტყვებით გადმოცემული ქართველთა ყოფასთან დაკავშირებული ჩვენეული მოსაზრებებიც.

² სამხრეთიდან თურქეთი და სომხეთი, აღმოსავლეთით სამხრეთ კავკასიაში აზერბაიჯანლები, მანამ ალბანელები, შემდეგ, XI ს-დან თურქულენოვანი მოსახლეობა გვემეზობლებოდა. XIX საუკუნის დასაწყისში საქართველო მხოლოდ პოლიტიკურ ნიშანზე ორიენტირ-

ისტორიული განვითარებით და თანამედროვე კულტურული გლობალიზაციის/ტრადიციული კულტურული მემკვიდრეობის მივიწყების აწინდელი ეპოქის გავლენით ეთნოფსიქოლოგიის საფუძველზე შემდგარი დღევანდელი აზროვნების მახასიათებლები; ტრადიციების ხასიათი; სოციალური გენდერი; ეკონომიკური მდგომარეობის განმსაზღვრელობის და უფლებრივ-ზნეობრივი საკითხები.

„ოჯახი“. „სახლი“: ეთნოსის, განვითარების კვალდაკვალ ცვალებადი ამ უმნიშვნელოვანესი სოციუმის მრავალფეროვანი ფუნქციების შესახებ კვლევის აქტუალობას განაპირობებს ისტორიულ-საზოგადოებრივი მნიშვნელობა და დღევანდელი საოჯახო ურთიერთობები. „მეიდანოდა“, აჭარული სახლის ცალკე, იზოლირებული სასტუმრო ოთახი, ქართველთა მოხერხებული საცხოვრისი „ოდას“ ([Oda - ოთახი]. ოკრიბული „ზალა სახლი“, ანუ რამდენიმე ოთახიანი სახლი, სადაც მთავარი იყო ერთი დიდი, სასტუმრო ოთახი - ხაზი ჩვენია) იდენტური უნდა იყოს³. აჭარული „სახლ -ი“ იგივეა რაც სახლი კერათი (Ocak - კერია, კერა) იმერეთსა და დანარჩენ საქართველოში: „საცხოვრისს, რომელშიც ცეცხლის დასანთები, გამორჩეული ადგილი იყო ვემახოდით სახლს“ (მთხრობელები, ავ. შავაძე, ნ. ხოზრევანიძე, დიდაჭარა, ივლისი, 2009). „სახლი“ მსგავსი მნიშვნელობით აჭარაში დღეს აღარ გვხვდება. „კერასაც“ რეალურ ყოფაში ვერსად ნახავთ საქართველოში. კერას ჩამნაცვლებელ ბუხარსაც⁴ დღეს საცხოვრისის გამათბობელის, საჭმლის მომზა-

ბული რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაშია. საბჭოთა პერიოდიც, ძირითადად რუსულ კულტურასთან ასოცირებული გასაბჭოებული ქართული კულტურისთვის უცხო სამყაროა.

³ არაბული „Meydan“ მოედანს, არენას აღნიშნავს. „ოდა“ კი შენობით შემოფარგლული დიდი სწორი ადგილია ქალაქსა და სოფელში. ხის, ქვის ბოძებზე დადგმული ფიცრული სახლი (ქეგლ, 1986, გვ. 314, 361).

⁴ არაბ. **Buhar** - ორთქლი. ბუხარი – „ეს(ე) თურქთა ენით არის. ყოველსა აორთქლებას სტომაქისა, ანუ ქვეყნისა ბუხარად უწოდენ, კედელთა

დების ადგილის ოჯახის წევრთა და მის მტერ-მოყვარეთა შესაკრებელის ფუნქცია აღარ აქვს. **ეთნოგრაფიული მასალა:** „შენთვისაც კი, როგორც სტუმრისთვის ბუხარი აღარ გავაჩადე. თანამედროვე ტექნოლოგიებით აგებულ საცხოვრისში ჩაშენებული ბუხარი თითქმის სიმბოლური მნიშვნელობისაა და სიძველისადმი, უფრო ფუფუნებისადმი შენი დამოკიდებულების განმსაზღვრელია“ (მთხრობელი, ა. ლომთაძე, სოფ. ჯონია, სექტემბერი, 1995წ).

სახლი გარდა იმისა, რომ ზოგადი სახელი არის ყოველთა სახლთა („ვანი“, „ტაძარი“, „სავანე“, „სასახლე“, „სენაკი“) აღნიშნავს სახლიერობას, სახლის თესლობას, სახლეულს, თანსგანს, შვილებს, ოჯახს, ოჯახის წევრებს (საბა, II, 1993, გვ. 76, 78; ი. აბულაძე, 1973, გვ. 384). სახლობის, დედა-წულის, დედა-წულიანობის აღმნიშვნელად აჭარაში და არა მხოლოდ აქ გვხვდება სპარსული „ჯალაბ“-ი⁵ (ქეგლ. 1986, გვ. 584; საბა, 1993, II, გვ. 151). **ეთნოგრაფიული მასალა:** „ჯალაბია, მაგალითად ათი ოჯახი რომ ცხოვრობს ერთად. დიდაჭარის **ბოლქვანებში** ერთ ჯიშს, მოდგამას „ჯალაბოლი“ ჰქვია“; „ჯალაბ“ დიდი ოჯახს/ოჯახობას აღნიშნავს სვანეთში; იგივე ითქმის იმერეთის სინამდვილეზეც. თუმცა ოჯახის თითოეული წევრის ფინანსურ-კარიერული მდგომარეობის გაკეთილშობილების, სოციალურ-ეკონომიკური პირობების ცვალებადობის საფუძველზე დღეს არსად საქართველოში აღარ არსებობენ გაუყოფელი დიდი ოჯახები. ანუ, „ჯალაბი-ს“ მნიშვნელობა დავიწროვდა და ყველგან მხოლოდ ერთი პიროვნების ოჯახობას აღნიშნავს. **შდრ.:** სამეგრელოში ოჯახობა მეუღლე, მეორე ნახევარია: „ათენა ჩქიმი ოჯახობა რე“ (ეს ჩემი ოჯახობა, ანუ ცოლიაო).

სახეზეა ტრადიციულ ქართული საოჯახო ურთიერთობებისთვის შეუსაბამო ერთი გარემოებაც. აწმყომი ოჯახის წევრთა ფუნქცია-ვალდებულებების შესამჩნევად შეცვლის,

სახლისათად ატანებულსა საცეცხლეთა ბუხარსა უკმობენ, ქართული არა არს“ (სულხან-საბა ორბელიანი, 1991, გვ. 124).

⁵ ჯალაბ = სახლი + ოღლი/შვილი = სახლი შვილს

კერძოდ ოჯახის ქალის არატრადიციული მდგომარეობის შესახებ. იგი ინარჩუნებს ოჯახის „**მაწადმართველის**“, „**სახლის თავის**“ როლს, თუმცა დავუმატეთ საოჯახო, ფინანსური რესურსის მომძიებლის სტატუსი, ოჯახის ინსტიტუტზე უარყოფითი გავლენის მომხდენი, სოციალურ-ეკონომიკური, ტრანსფორმაცია-გარდაქმნებით განპირობებული ტვირთი. **ჩვენი შენიშვნა აღნიშნულთან დაკავშირებით:** დღემდე სოციალური გენდერი არა მხოლოდ სქესთან მიმართების, სოციალურ-რელიგიურ-ნორმების, ინსტიტუტების (ოჯახი, ნათესაობა, მოყვრობა...), ცხოვრების მოთხოვნილებების, განათლების, ზოგადად ურთიერთობათა მომწესრიგებელია საქართველოში. შესაბამისად ოჯახის წევრებიც აღნიშნულის საფუძველზე და თავიანთი საქმიანობა-დამოკიდებულებებით, ნიშანდობლივი თვისებებით ახერხებდნენ, ახერხებენ „**პატივისცემით მართული**“ სოციალურობის რეალიზებას. ანუ, დღემდე უმნიშვნელოვანესია სოციუმის მენტალობის თავისებურებებით, ბუნებითი კატეგორიებით, ტრადიციული საოჯახო ურთიერთობებით ნასაზრდოები ქმედება-დამოკიდებულებები. თუმცა შესამჩნევია ეთნოსის გარშემო მიმდინარე გარე და შიგა ფაქტორების ზემოქმედების, უცხო ეთნოსებთან ურთიერთობის შედეგი - კულტურულ-ყოფითი ერთგვაროვნების ცვალებადობა. ამიტომაც, დღეს როცა საქართველოს ნებისმიერ თემში გიყვებიან წარსულში მოწესრიგებულ საოჯახო ურთიერთობებზე, აღნიშნავენ, რომ სოციალურ ურთიერთობათა მსგავს დონეზე დატოვების, უფრო დახვეწის პირობა საოჯახო ტრადიციით მოტანილი წეს-ჩვეულებების აუცილებელი შენარჩუნება, ღვთის საჩუქარი დედაშვილობა-მამაშვილობის, ქალობა-მანდილოსნობის ცნობასწავლაა (მოხრობელები, რ. რომანაძე. ქობულეთი, სოფ. აჭყვისთავი, 2004 წ; მ. ქალდანი, ნაკრა, ივლისი, 2017).

კულტურის ფენომენებს შორის გამორჩეული, სულის და გონის მზრდელი, შემეცნების განმაპირობებელი რელიგიაა. ამ თეზით განვიხილავთ **აშურა ღამის** (მუჰარემის თვის მეთაე დღე, როცა ქერბალასთან ჰუსეინი აწამეს) და თურქულ-ქართული

კომპოზიციით გადმოცემულ **მუჯდე-ბალიშთან** (თურქ. Müjde - სასიხარულო, კარგი ამბავი, სამახარობლო) დაკავშირებულ, აჭარაში გავრცელებულ ტრადიციას.

აშურება იგივეა რაც შურის აღება (საბა, I, 1991, გვ. 82). **ეთნოლოგიურ ლიტერატურაში დადასტურებული მონაცემები და ეთნოგრაფიული მასლები:** „ღმერთი ერთია, რწმენა ყველასთვის ძალაა. ღირსი იმამ ჰუსეინის დაბადების დღისადმი მიძღვნილ **შეპულების ღამის**, წარღვნის შემდეგ ახალი ცხოვრების დასაწყისის აღსანიშნ **ჩვენებურთა ამ ჩვენულ** დღესასწაულს ახალი მთვარის მეშვიდე დღეს ვზეიმობთ. დღესასწაულზე ყველანაირი მარცვლეულიდან ვამზადებთ „**აშურას**“ (კერძია - ხაზი ჩვენია), შვიდ კერძს და დოვლათის ნიშნად ვდებთ ფულს. შვიდი კერძი იმიტომ, რომ გადმოცემის მიხედვით ხალხმაც შვიდი კერძი გააკეთა ამ ღამეს“ (მთხრობელი, არჩ. გობაძე. დიდაჭარა, 2009); „ნამზადს შეუძლოებს, უპოვრებს აძლევენ. ეს მადლია, მადლი სიხარულია. ყველაფერი კი ჩვენი წინაპრებიდან გადმოცემული მახასიათებელია, ჩვენი ქრისტიანული რწმენის შედეგია“ (მთხრობელი, შ. გიორგაძე. სოფ. ზენითი 2007).

ჩვენი მოსაზრება: დიდაჭარელთა ოჯახებში მოძიებული ახალი ეთნოგრაფიული მასალები ადასტურებენ ადგილობრივთაგან ქრისტიანული რწმენის, ტრადიციული ცოდნის შენარჩუნ-

⁶ -**შვიდი**, ქართულ ეთნოგრაფიულ ყოფაშიც და მსოფლიოს ბევრი ეთნოსისთვის, თუ ხალხისთვის საკრალურია. ქრისტიანულ რელიგიაში კი შვიდი, სული წმიდის და მისი შვიდი ნიჭის (სიყვარული, სიხარული, მშვიდობა, სულგრძელობა, სიტკბოება, სახიერება, სარწმუნოება) აღმნიშვნელია.

⁷ **შდრ.:** სტუმრისადმი მასპინძლის მიმართვა სოფელ მაჩხატეთში: „ღმერთი იცით თქვენ? დიახ, თუ შეჭამთ ღმერთს გაუხარდება“ (რ. თოფჩიშვილი, 2017); „საქართველოში სტუმრად ის მოდის, ვინც ღმერთი იცის. სტუმრის გამასპინძლება ქალის პატიოსნების ფასი იყო. ღვინით უნდა დალოცო, შენც ეზიარო და ისიც“ (მთხრობელები, მ. ქათამაძე, ჯ. შავიანიძე, ოკრიბა, სოფ. ორპირი, 2005).

ნების შესახებ. აღნიშნულზე უნდა მიგვანიშნებდეს მთხრობელთაგან გამოყენებული ტერმინები: „**ჩვენებურობა**“ და „**ჩვენეული**“. „**ღირსი**“ კი იგივეა, რაც ღირსი პატივისცემისა, ანუ ღმრთის მსახური, წმიდად გარდაცვლილი. ისტორიული სინამდვილეც და ეთნოგრაფიული მასალაც ჰუსეინს „ღირსად“ მიიჩნევს. საზეიმო დღისთვის, წმინდანის სახელთან დაკავშირებული დღისადმი ტრადიცია-რიტუალის სამზადისში ექსტაზური დამოკიდებულების, ღირსის პატივისცემისთვის ღამის თევის შესახებ დღესაც მოგვითხრობენ ქართული ყოფითი სინამდვილის ამსახველი მასალები. აღნიშნულიდან გამომდინარე, „აშურა ღამის“ წესიც XVI საუკუნიდან მაჰადიანობასთან ზიარებული ქართველების მოდიფიცირებული რწმენა-წარმოდგენების ქართველური ეთნიკურ-სულიერი სპეციფიკის მატარებელია.

მუჯდე ბალიშთან დაკავშირებით ეთნოგრაფიული მასალები ჩაწერილი აქვთ და თავის მოსაზრებებს გვაწვდიან როგორც უცხოელი, ისე ქართველი მკვლევარები⁸. ნ. ნოლაიდელი ვრცლად აღწერს აღმოსავლურ და კავკასიურ სივრცეში პირველი ღამის რიტუალთან დაკავშირებულ ქმედებებს. „წინ დედოფალს თან მიჰქონდა პირბალიში - **მუჯდე ბალიში (სამახარობლო ბალიში)**, რომელიც დაქარგული იყო და შუაში სარკე ჰქონდა ჩადგმული. დედოფალს ახლდა ამ ბალიშის წამლები, რომელსაც მუჟდეჯის ეძახდნენ. ნეფე რომ მიუახლოვდებოდა მუჟდეჯი მას ბალიშს გაუქნევდა ან აწვალეზდა. თუ „ძაბუნ ნეფე“ იყო დ ვერ დაიჭერდა ბალიშს, დასცინებდნენ. მუჟდეჯის შერბეთს დააღვეინებდნენ და დაასაჩუქრებდნენ“ (ნ. ნოლაიდელი, II, 1979, გვ. 17)⁹. ჩვენი ეთნოგრაფიული მასალა სხვა შინაარსსაც გადმოგვცემს: „ადრინდელი წესით ბიჭის ხალ-

⁸ რ. გალუნოვი; მე-18 საუკუნის მოგზაური ადამ ოლფარიუსი; ნინო ოქროსცვარიძე (<http://iliauni.edu.ge/uploads/other/2/2686.pdf> - ოჯახი და საოჯახო ყოფა თურქეთელ ქართველებში (ინეგოლის რაიონის სოფელ ჰაირიეს მოსახლეობის მაგალითზე) დოქტორანტი-ნინო ოქროსცვარიძე).

⁹ ნახე აგრეთვე: გ. გოცირიძე, 2010

ხს ქალწულობის დამადასტურებელ ნივთად გოგოს მხრიდან მოჰქონდა „ბურდაბალიში“/„მუჟდე-ბალიში“. მასში ჩამაგრებული იყო სარკე შეურცხვენელი ცხოვრებით ცხოვრების დასტურად. მეორე დილით, ბალიშის მომტანი, თუ ბალიშში ჩამაგრებულ სარკეს ვეღარ ნახავდა, ესე იგი, ქალწულობის სიწმინდე არ იყო დაცული. ასეთ საქმეს მხოლოდ ძაბუნი სიძე არ ჩაშლიდა. ეს ადრინდელი წესი ყოფილა. დღეს აღარავინ იცის“ (მთხრობელი აიშე, გობაძე. დიდაჭარა 2008წ).

ჩვენი მოსაზრება: ცნობილია, რომ საქართველოს ყველა კუთხეში ქორწინების წინ ამოწმებდნენ ქალ-ვაჟის მორალურ, სოციალურ და ფიზიკურ მდგომარეობას: „თავის მისადები, სახლობა ექნებოდა თუ შენარჩუნებული ექნებოდა ქალწულობა. ისე ვატყობ მგონი მალე მსგავსს არაფრად მიაქცევენ ყურადღებას, არადა ქალწულობაში ყოველნაირი სიწმინდე-სიკეთის მატარებლობაც იგულისხმებოდა ოდითგან“ (მთხრობელი, ვ. ხუჯაძე, სოფელი ნაბოსლევნი, 1994)¹⁰. თუ ჩვენი მთხრობელიც ზედმიწევნით სწორად გადმოგვცემენ **მუჟდე-ბალიშთან** დაკავშირებულ ისტორიას, უნდა აღინიშნოს რამდენიმე გარემოებაზე: 1. უცხო კულტურისა და რელიგიის გავლენა და საკუთარი ეთნიკური თვითშეგნებით საზოგადოებაში დაწესებული სიწმინდის ნორმის დაცვის, ტრადიციული მიდგომების შენახვის პასუხისმგებლობა; 2. ეთნოსის ფსიქოლოგიის შეუსაბამო პროცესებისგან დაცვა შინაგანი კულტურული დინამიკის შესაბამისი, ქართულ ზნეობრივ-მენტალური კანონის უზენაესობით.

განსხვავებული ყოფით-კულტურული ცხოვრების მახასიათებელთა მიღების და პოლიტიკური-რელიგიური საფუძვლების, კულტურის, ადაპტაციური მექანიზმების აქტიური გავლენის შესწავლის საშუალებაა ტერმინი „**ჩადრი**“. იანეთელ რეპატრიარტთაგან არავინ ატარებს „**ჩადრს**“, ახურავთ ჭრელი თავსაფრები, კაბები აცვიათ ფერადი, განიერი და ნაოჭიანი. აჭარის გამაჰმადიანებული ქართველებიც იცვამენ ფაბრიკული

¹⁰ **შდრ.:** ბალიში - თავის სადები (საბა, 1991. გვ. 92).

ქსოვილისაგან შეკერილ ქალაქური მოდის ტანისამოსს. მხოლოდ ერთეულები თავის შეხედულებისამებრ ატარებენ პირბადეს/„ჩადრს“ (მთხრობელი, აიშე გობაძე, დიდაჭარა, ივლისი 2008).

დასკვნის სახით: პოლიტიკურ-სამეურნეო-კულტურული მოვლენების შესაბამისად განვითარებადი ეთნოსისთვის უცხო იდეოლოგიების ზედმეტი გავლენისგან დაცვის საფუძველი ეროვნულ-ეთნიკურის საფუძველზე გათვლილი მიდგომა-დამოკიდებულება იყო. ასე არ ზარალდებოდა ქართველური თვითშეგნებით განპირობებული ნორმა-ჩესები, არ ივიწყებოდა ეთნოსის სხვა კულტურული კომპლექსები. ეთნოსისგან თვითმყოფადი სახის შენარჩუნებისთვის მომავალში საჭიროა: **ა.** ეროვნულ-კულტურული მახასიათებლების შემნარჩუნებელი გეგმით, მისი შესრულების მაღალი ხარისხით უცხო კულტურული ელემენტების ეთნიკურისადმი შესაბამება. **ბ.** სახელმწიფოს ხედვა, დაიცვას ისტორიული და კულტურული მემკვიდრეობა.

ლიტერატურა

- ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, 1973
- რ. გალუნოვი, მე-18 საუკუნის მოგზაური ადამ ოლქარიუსი, ნინო ოქროსცვარიძე (<http://iliauni.edu.ge/uploads/other/2/2686.pdf> - ოჯახი და საოჯახო ყოფა თურქეთელ ქართველებში (ინეგოლის რაიონის სოფელ ჰაირიეს მოსახლეობის მაგალითზე) დოქტორანტი-ნინო ოქროსცვარიძე)
- რ. თოფჩიშვილი, საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები, 2017
- სულხან-საბა ორბელიანი, I, 1991
- სულხან-საბა ორბელიანი, II, 1993
- ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი 1986
- ქკოსკ, შეადგინა ალ. ლლონტმა
- გ. ღავთაძე, დ. შავიანიძე - ქართველთა საოჯახო-სათემო ყოფის ეკონომიკური საფუძველები და შინაარსი (სვანეთის

ახალი ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, მეორე საერთა-შორისო კონფერენცია, „თანამედროვე განვითარების ეკონომიკური სამართლებრივი და სოციალური, პრობლემები, კონფერენციის მასალები. №2, EISSN 2346-8203, ქუთაისი, 29-30 სექტემბერი, 2017წელი. <http://atsu.edu.ge/EJournal/BLSS>;

<http://atsu.edu.ge/EJournal/BLSS/eJournal/Papers/GavtadzeGeorge.pdf>

<http://www.tabula.ge/ge/story/89327-ashura-glovisa-da-tanagrdznobis-gamoxatvis-dghesastsauli>

<https://ka.wikipedia.org/wiki/ისლამი>

<http://intermedia.ge/სტატია/1199-ეს-საოცარი-რიცხვი-შიიდი>

(<http://iliauni.edu.ge/uploads/other/2/2686.pdf> - ოჯახი და საოჯახო ყოფა თურქეთელ ქართველებში (ინეგოლის რაიონის სოფელ ჰაირიეს მოსახლეობის მაგალითზე) დოქტორანტი-ნინო ოქროსცვარიძე

Tarihi toplu bakış. Konu incelemenin gereği hakkında:

Günümüze kadar Gürcü halkının tarihi gelişimi, diğer medeniyetleri ile temasa bulunduğu sonucu olarak oluşturulmuş kültürelmozaik ile ilişkin çok sayıda araştırma yapılmıştır. Buna rağmen yaşamsal-kültürel özellikleri içeren önemli kaynağı, yeni etnografik bilgileri araştırarak (Terimler: Ocakhi, oda, Meydanoda, bukhari, Aşura, Mujdebalışı, Çadri¹) ulaşılmış sonuçları göze alarak düşüncelerimizi sunmaktayız. Araştırmanın iki temeli vardır: 1. Avrupa ve Asya, Güney ve Kuzey kavşağında, diğer ülkelerin ilgisi uyandıran, yabancı göç için elverişli Kafkas bölgesinde, kendi tarihi yerleşme sahasında yaşayan Gürcü halkının etrafında gelişmiş olan siyasi tarihi². 2. Tarihi

¹ Araştırma sürecinde yalnız Türkçeden değil aynı zamanda diğer kültürlerden girmiş Gürcülerin yaşamı ile ilgili kelimeleriyle de karşılaştık. Adı geçen kelimeleri de incelemeye aldık.

² Güneyden Türkiye ve Ermenistan, Doğuda Güney Kafkasya'da Azeriler, daha önce Arnavutlar, sonra XI yy.dan beri Türkçe konuşan nüfus komşularımızdı. XIX yüz yılın başlangıcından Gürcistan Rusya

gelişimi ardından küreselleşme ve geleneksel kültür mirasının kaybolma tehlikesi nedeniyle çağımızın etkisiyle etnik psikolojisine dayanarak oluşturulmuş düşünceözellikleri: geleneklerin karakteri, sosyal cinsiyet, iktisadı durumu belirten ve yasal-ahlaksal konular.

“**Ocaklı**”. “**Sakhli**” (Aile, Ev). Bir halkın gelişimine bağlı olarak değişimine uğramış halkın değişik görevleri hakkında sürdürmekte olan araştırmalarının güncelliğini tarihi- toplumsal önemi ve bugünkü aile ilişkileri ile belirtmektedir. “**Meydanoda**”, Acara bölgesindeki evlerin ayrı olan misafir odası, Gürcülerin oturma Odasının (Oda-otakhi), Okribadaki **Zalaskhli**, yanı birkaç odalı ev, evde önemli olan bir büyük misafir odasıydı³. “Acar evi” ise İmeretive diğer Gürcistan’da olan “**Sakhli Kerati**” (Ocaklı evin) aynıdır (Ocak-keria- kera) “ocağı olan, özel yeri olan yaşam yere ev diyorduk”. (anlatanlar: Ak. Shavadze, N. Khozrevanidze, Didacara, Temmuz, 2009). Bu anlamıyla ev artık Acara’da bulunmamaktadır. Zamanımızda Gürcistan’da Ocak, “**Kera**” ile de rastlamıyoruz. **Keranin (Ocak)** yerini alan Bukhari⁴ (**Şömine**) de artık evi ısıtma, yemek pişirme, aile halkın ve yakın insanların toplama yeri olmaktan çıkmıştır. Etnografik bilgiler: “Senin için bile, misafir olmana rağmen şömineyi yakmadım. Çağdaş teknoloji ile inşa edilmiş evde olan şömineler hemen hemen sembolü anlamı taşıyıp eski eşyalara, daha lüks hayatı ile senin ilişkini belirtmektedir”. (anlatan: A. Lomtadze, Okriba, Conia köyü, Eylül, 1995) .

Ev her türlü evin (Saray, tapınak, küçük oda) genel ismi olma dışında evhalkı, çoluk çocuğu, aile üyeleri anlamına gelmektedir

İmparatorluğuna bağlıdır. Sovyet dönemi de Sovyetleşmiş Gürcü kültürü için yabancı bir dünya olarak kalmıştır.

³ Arapça olan Meydan, bir meydanı, alanı demektir, Oda ise Şehir ve köyde etrafında binaolan büyük düz yeridir. Taş, ahşap direklere konulmuş ahşap ev demektir. (Kegl, 1986, 314,361 s.)

⁴ Arapça Buhar - Bu Türk dilindedir, herşeyin buharlaşmasına buhar diyorlar, evin duvarlarına kadar yükselmiş ocak yakma yerine buhar diyorlar (Sulkan-Saba Orbeliani, 1991, 124 s.)

(Saba, II, 1993, 76. 78. s. İ. Abuladze, 1973, 384 s.) Ev halkı için Acara'da ve sadece orada değil, farsça kelime olan Calabi⁵ kullanılmaktaydı. Etnografik bilgiler: “On aile beraber yaşadıysa calabidir (ev halkı) Didacar'daBolkvandznebi'de bir soyaCalaboğlı denilmekte. CalabSvaneti'de büyük aile demektir. Aynı şey İmereti için de geçerlidir. Fakat aile üyelerinin maddi durumları, sosyal ekonomisi şartlarının değişmesine bağlı olarak bugün Gürcistan'da bu tür aileler bulunmamaktadır. Yani “Calab” kelimesi daraltıp yalnız bir kişinin ailesini kast edilmekte. Krş. Samegrelo'da ocakhoba, (ev halkı) eş anlamına gelmektedir. (Ateničkimi Ocakhoba, Bu benim ailem yani benim eşimdir)”.

Gürcü geleneksel aile ilişkilerine yabancı olan bir durum söz konusudur. Çağımızda aile üyelerinin görevleri açık şekilde değişmektedir, yani aile kadının durumu değişimine uğramış. Kadın “aile başının” rolünü üstlenmeye devam etmekte, fakat maddi tarafı sağlamak için çabalayan kadın statüsü de eklediğimiz için bu durumu aile enstitüsüne olumsuz etkilemektedir.

Adı geçen ile ilgili bizim düşüncemiz: Gürcistan'da bugüne kadar sosyal cinsiyet, sadece cinslerle ilişkin konuların, sosyal-dini-normların, enstitülerin (aile enstitüsü, akrabalık, arkadaşlık), yaşam isteklerinin, eğitimin değil, genel olarak ilişkilerin düzelticisidir. Buna uygun olarak aileüyerleri kendi iş ve ilişki ile bu zamana kadar ve halen sosyalleşmelerini “saygı ile yönetilmiş” ilkesine dayanarak gerçekleştirmekte. Yani toplumun düşünce özellikleri, geleneksel aile ilişkileri ile beslenmiş ilişkiler bugüne dek önemlidir. Fakat halkın etrafında gelişmekte olan iç ve dış faktörlerin etkisi, diğer yabancı halkları ile etkileşimin sonucu açıktır. Bu etkileşim yaşamsal-kültürel hayatını değiştirmektedir. Bu yüzden bugün Gürcistan'ın her hangi bir bölgesinde geçmişteki aile ilişkileri anlatınca, sosyal ilişkilerinin aynı düzeyde kalmasının, ilerlemesinin temelkoşulu aile geleneği ile uygulanmış örf ve adetlerin muhafaza edilmesinin, Tanrı hediyesi

⁵ Calab- Ev+oğlı- ev oğlu

olan anne -çocuk, baba-çocuk sevgisinin, kadınlığının tanınması ve kabul edilmesinin önemli olduğunu altını çizerler. (anlatanlar: R. Romanidze, Kobuleti, Açkivistavi köyü, 2004, M. Kaldani, Nakra, Temmuz, 2017).

Kültür fenomenler arasında özel olan, ruhu ve vücudu büyüten dindir. Bu açıdan Aşure geçesi (Muharrem ayının onuncu günü, Kerbala'da Hz. Hüseyin şehit olmuştur) ve Gürcü-Türk kompozit kelimesi olan müjde-**yastık** ile ilgili (Türk. Müjde- iyi, sevinç verici bir haber) Acara'da yaygın olan geleneği ele alacağız.

Aşureba haset anlamına gelmektedir (Saba, I, 1991, 82 s.) Etnoloji edebiyatında muhafaza edilmişveriler ve etnografik bilgiler: “Tanrı tektir, inanç herkes için güçtür, Hz. Hüseyin’in doğum gününe adanmış nefret gecesinin, kıyametten sonraki yeni hayatının başlangıcı Çveneburta (Bizimkiler, Türkiye’li Gürcüler) bu bayramı yeni aynın yedinci⁶ gününde kutluyoruz. Bayramda her türlü tohumdan aşure (yemektir- çizgi benimdir) yedi tane yemek yapıyoruz ve bereket için para da koyuyoruz. Yedi tane yemeğin pişirilmesi de efsaneye bağlıdır. O gece halk yedi tane yemek yapmış. (anlatan: Arç. Gobadze, Didacara, 2009). Yemekler kimsesizlere, hastalara, fakirlere dağılmaktadır. Bu büyük bir fazilet ve sevinçtir. Bütün bunlar ise atalarımızdan bize ulaştırmış bir özelliğidir, bizim Hıristiyan inancımızın bir sonucudur⁷. (anlatan: Ş. Giorgadze, Zenati köyü 2007).

Düşüncemiz: Didacara'da yaşayan ailelerden toplanmış yeni etnografik bilgiler, yerlilerden Hıristiyan inancının, geleneksel

⁶ Yedi, Gürcü etnografik yaşamında ve dünyanın çoğu millet ve halkı için kutsaldır. Hıristiyanlıkta ise yedi kutsal ruhunun ve onun yedi faziletinin göstergesidir (sevgi, sevinç, barış, gönül yücelliği, iyilik, din, huzur)

⁷ krş. Maçkhateti köyünde misafire hitap etmek: “Tanrıyı kabul ediyor musunuz siz? Evet, yerseniz eğer Tanrı sevinir, (R. Topçışvili,2017) Gürcistan'da misafire Tanrı kabul eden gider, Misafiri ağırlamak kadın saflığı gibi kutsaldı. Misafirin şerefine içmelisin, (anlatanlar: M.Katamadze, J. Şavianidze, Okriba, Orpiri köyü)

bilginin muhafaza edilmesini tasdik etmektedir. Adı geçen bir örneği olarak anlatıcılar tarafından kullanılmış **Çveneburoba**, (**Bizim gibi, bizimkiler**) ve **Çveneuli** (bizim) terimleri gösterebiliriz. **Hazreti** ise dinsel olarak kutsal sayılan kimselerin adlarının başına getirilen sandır. Hem tarih hem etnografik bilgilerinde Hüseyin, **Hazreti Hüseyin** olarak geçmektedir. Gürcü yaşamını yansıtan bilgilerde Hazreti Hüseyin için kutlanmış bayramda bütün gece uyumamak ve ekstaza ulaşmak gibi ritüeller hakkında söz edilmektedir. Buna ilgili olarak **“aşure gecesi”** ile ilgili gelenek, XVI yüzyıldan Müslümanlığı kabul eden Gürcülerin değiştirilmiş inanç ve görüşlerini Gürcü etnik –ruhsal özelliği taşımaktadır.

Müjde yastıkla ilgili etnografik bilgiler hem Gürcü hem de yabancı araştırmacılar⁸ kayda alınıp kendi düşünceleri paylaşmaktalar. N. Noğaideli Doğu ve Kafkas sahasında ilk gece ile ilgili ritüelleri geniş ve derin şekilde ele almaktadır. “Gelin yanında müjde yastığı almaktaydı, Müjde yastığı dantelli olup ortasında ayına vardı. Gelinle beraber müjdecî olarak adlandırılan bu yastığı taşıyan kişi bulunuyordu. Damat yaklaşık müjdecî ona ya yastık atardıya da onunla oynamaya başladılar. Damadın zayıf veya güçsüz olduğunda, yastığı yakalayamadığı durumlarda onunla alay ederlerdi. Müjdecîye şerbet içirirhediye verilirdi”. (Noğaideli, II, 1979, 17 s.)⁹ Etnografik bilgiler başka içeriği de barındırır. Eski âdetine göre damadın tarafı kızın bakire olduğunu ispatlayan eşya olarak kızın tarafından müjde yastığı alıp getiriyordu. Yastığın ortasında bulunanayına kızınlekesiz hayatınınimgesiydi. Ertesi gün yastık getiren ortasında ayna bulamadığı durumlarda demek kız bakire değilmştir. Böyle bir işi ancak zayıf olan damat kabul ederdi. Bu eski bir adetmiş şimdi kimse bilmiyor”. (anlatan: Ayşe Gobadze, Didacara,2008).

⁸ R. Galunov, 18. Yüzyılın gezgini olan Adam Olearius, Nino Okrostsvardze (<http://iliuni.edu.ge/uploads/other/2/2686.pdf>) Türkiye’de yaşayan Gürcülerin Ailesi ve aile yaşamı (İnegöl ilçesi Hayriye köyü nüfusüne göre) doktora öğrencisi – NinoOkrostsvardze

⁹ bkz. G. Gotsiridze, 2010

Düşüncemiz: Bilindiğigibi Gürcistan'ın her bölgesinde evlenmeden önce kızın ve oğlanın ahlaki, sosyal ve fiziksel durumunu kontrol edilirdi. “Bakireliği muhafaza edildiği durumlarda evi, barınacak yeri olabilirdi”. Görüldüğü gibi artık buna kimse dikkat etmeyecektir, eskiden beri bakireliğinde hertürlü temizlik- iyilik kast edilmekteydi (anlatan: V. Khujadze, Naboslevi köyü, 1994)¹⁰. Anlatıcımız müjde yastığı hakkında doğru bilgiler veriyorsa aşağıdaki birkaç durumu altını çizmeliyiz. 1. Yabancı kültür ve dinin etkisi ve kendi etnik bilinciyle toplumda uygulanmış bakirelik âdetinin korunması, geleneksel yaklaşımlarının muhafaza edilmesi. 2. Halkın psikolojisine yabancı olan süreçlerinden korumak için iç kültürel dinamiğine uygun olarak Gürcü ahlaki-düşünsel kanunun üstünlüğü.

Çadri (tesettür) terimi değişik yaşamsal-kültürel yaşam özelliklerinin kabulü ve siyasi- dini dayanaklarının, kültürün, adaptasyon mekanizmaların aktif etkileşimin araştırma yoludur. Ülkesine geri dönmüş İnetelilerden hiç kimse tesettür kullanmamaktadır, renkli başörtüleri takıp renkli, geniş elbiseleri giyinmekte. Acara'da Müslümanlığı kabul eden Gürcüler de fabrika üretimi şehir giyinme tarzına uygun elbiseler giyinmekte. Ancak bazıları kendi isteklerine bağlı olarak tesettürü taşımaktaydı. (anlatan: Ayşe Gobadze, Didacara, 2008).

Sonuç itibariyle: Siyasi- iktisadi- kültürel olaylara uygun olarak gelişmekte olan halk için yabancı ideolojiden fazla etkilenmemenin temeli, milli-etnik dayanaklarına uyum sağlamışlardır. Bu şekilde Gürcü bilinci ile belirten norm ve adetlere zarar verilmeyip halkın diğer kültürel değerleri unutulmamaktaydı. Gelecekte halkın kendi özgünlüğünü muhafaza etmesi için a. Milli-kültürel özellikleri sağlayan planın üretilmesi ve ona göre yabancı kültürel öğelerinin milli öğelerine uyum sağlanması, b. Tarihi ve kültürel mirasını korumak için devletin belli bir yaklaşıma sahip olması gerekmektedir.

¹⁰ krş. Yastık-baş koyuma eşya (Saba, 1991,92 s.)

Bibliyografi:

İ. Abuladze, Esi Gürcü Dilinin Sözlüğü, 1973

R. Galunov, 18. Yüzyılın gezgini olan Adam Olearius, NinoOkrostsvardize (<http://iliuni.edu.ge/uploads/other/2/2686.pdf>)

Türkiye’de yaşayan Gürcülerin Ailesi ve aile yaşamı (İnegol ilçesi Hayriye köyü nüfusüne göre) doktora öğrencisi – NinoOkrostsvardize

R. Topçışvili, Gürcista’nın tarihi etnografik bölgeler, 2017

Sulkhan-Saba Orbeliani, I,1991

Sulkahn- Saba Orbeliani, II, 1996

Gürcü Dilinin Açıklama Sözlüğü, 1986

GMKES, hazırlayan Al. Glonti

G. Gavatdze, D. Şavianidze – Gürcülerin aile-cemaat yaşamının iktisadi dayanakları ve içeriği (Svaneti’de elde edilmiş yeni etnografik bilgilere göre) II uluslararası konferansı Çağdaş gelişiminin iktisadi, hukuki ve sosyal sorunları, konferans bildirileri : №2, EISSN 2346-8203, Kutaisi, 29-30 Eylül, 2017

<http://ats>

u.edu.ge/EJournal/BLSS/eJournal/Papers/GavatdzeGeorge.pdf

<http://www.tabula.ge/ge/story/89327-ashura-glovisa-datanagrdznobis-gamoxatvis-dghesastsauli>

<https://ka.wikipedia.org/wiki/İslam>

[http://intermedia.ge/makale/1199- bu mucize bir rakam - yedi](http://intermedia.ge/makale/1199-bu-mucize-bir-rakam-yedi)

(<http://iliauni.edu.ge/uploads/other/2/2686.pdf> - Türkiye’de yaşayan Gürcülerin Ailesi ve aile yaşamı (İnegol ilçesi Hayriye köyü nüfusüne göre) doktora öğrencisi – Nino Okrostsvardize

SAFEVÎ KAYNAKLARINDA GÜRCÜLER VE GÜRCİSTAN

Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

Ankara Üniversitesi

ÖZ

Asya ile Avrupa arasında bir köprü oluşturan Kafkasya'nın güneyinde bulunan Gürcistan coğrafyası, stratejik konumu sebebiyle tarihin her döneminde istilalara maruz kalmıştır. Miladî IV. asırda Hıristiyanlık ile tanışan Gürcüler, VII. asırda Müslüman Araplarla karşılaşmışlardır. Bu bağlamda Bizans-Sasani-Arap mücadelelerinin yaşandığı Gürcistan coğrafyasında, 11. yüzyıla gelindiğinde Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır. 12. yüzyılda Kraliçe Tamara devrindeki (1184-1213) bağımsızlıktan sonra ise bölge, Atabeyler (İldenizliler ya da Azerbaycan Atabekleri) ve Harzemşahların akınlarına maruz kalmıştır. Ardından 13. asrın ilk yarısında Moğolların geldiği Gürcistan coğrafyası, bir süre sonra Timur'un saldırılarına ve en sonunda 16. yüzyılda Osmanlı akınlarına sahne olacaktır. Safevî Devleti'nin 1501 tarihinde kurulup güçlenmesinin ardından ise bölgeye Safevî taarruzları başlayacak ve Safeviler Gürcistan'da mutlak hâkimiyet kurmak isteyeceklerdir. Bu bağlamda Gürcistan, Osmanlı-Safevî rekabet alanı içinde kalacaktır. Biz bu çalışmamızda, Farsça Safevî kronikleri ve modern çalışmalar ışığında Şah I. Abbas (1587-1629) devrindeki Safevi-Gürcü münasebetlerini merkeze alarak Safevî tarihinde Gürcistan ve Gürcülerin rolü hakkında bazı tespitlerde bulunmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Safeviler, Şah I. Abbas, Gürcistan, Kartli, Kaheti.

საქართველო და ქართველები სეფიანთა წყაროებში

ასოცირებული პროფესორი **ჯიჰათ აიდოლმუშოღლუ**
ანკარის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

საქართველო, რომელიც მდებარეობს ევროპისა და აზიის დამაკავშირებელი კავკასიის რეგიონის სამხრეთ ნაწილში, თავისი სტრატეგიული მდებარეობიდან გამომდინარე ისტორიის ყველა ეტაპზე განიცდიდა თავდასხმებს. ქართველებმა ჩვენი წელთაღრიცხვით IV საუკუნეში ქრისტიანობა მიიღეს, VII საუკუნეში კი მუსულმანი არაბების პირისპირ აღმოჩნდნენ. ასეთი ვითარებიდან გამომდინარე საქართველო ბიზანტიურ-სასანიდურ-არაბული დაპირისპირების შემდეგ XI საუკუნეში სელჩუკთა ბატონობის ქვეშ აღმოჩნდა. XII საუკუნეში თამარ მეფის ეპოქის შემდეგ რეგიონს ათაბაგებმა (აზერბაიჯანელმა ილდეღიზიდებმა) და ხვარაზმელებმა შეუტეს. XIII საუკუნის პირველი ნახევრიდან საქართველო ჯერ მონღოლების, შემდეგ თემურ-ლენგის და ბოლოს XVI საუკუნიდან ოსმალების თავდასხმების არეალში მოხვდა. 1501 წელს სეფიანთა სახელმწიფოს დაარსებისა და გაძლიერების შემდეგ საქართველო სეფიანთა ინტერესების სფეროში მოხვდა და მათ საქართველოში აბსოლიტური ძალაუფლების დამყარება მოინდომეს. ჩვენს ნაშრომში შევეცადეთ წარმოგვედგინა მოსაზრებები სეფიანთა სპარსული ქრონიკებისა და თანამედროვე ნაშრომების მიხედვით შაჰ აბას I-ის ეპოქაში სეფიანთა სახელმწიფოსა და ქართველებს შორის არსებული ურთიერთობა და სეფიანთა ისტორიაში ქართველთა როლის შესახებ.

საკვანძო სიტყვები: სეფიანები, შაჰ აბას პირველი, საქართველო, ქართლი, კახეთი.

GEORGIA AND GEORGIANS IN THE SAFAVID'S SOURCES

Associate Professor **Cihat AYDOĞMUŞOĞLU**

Ankara Üniversitesi

ABSTRACT

The geography of Georgia, located in the south of the Caucasus, which forms a bridge between Asia and Europe, has been subjected to invasions in every period of history due to its strategic location. Georgians who met Christianity in the fourth century, encountered Muslim Arabs in the seventh century. In this context, the geography of Georgia, where the Byzantine-Sassanian-Arab fights are experienced, began to dominate Seljuks in the 11th century. After independence in the 12th century during the reign of Queen Tamara (1184-1213), the region was subjected to the influx of Atabegs (Eldiguzids - Atabegs of Azerbaijan) and Harzemshahs. Then, the geography of Georgia -where the Mongols arrived in the first half of the 13th century- will be the scene of the attacks of Timur after a while and finally the Ottoman raids in the 16th century. After the Safavid State was established in 1501 and strengthened, the region will be attacked by the Safavids and the Safavids will want to establish an absolute dominion in Georgia. In this context, Georgia will remain within the Ottoman-Safavid rivalry. In this work, we will try to give some information about Georgia and the role of Georgians in the Safavid history by centering the Safavid-Georgian relations of Shah I. Abbas (1587-1629) in Persian Safavid chronicles and modern studies.

Key Words: Safavids, Shah Abbas I, Georgia, Kartli, Kakheti.

Giriş

Gürcistan, Güney Kafkasya'nın ortasında, Kür (Kura) ırmağı havzasında, batıda Karadeniz, kuzeyde Kafkasya sıra dağlarının orta kısmı, güneyde Ermenistan ve Türkiye, doğuda ise Azerbaycan ile

hudutlanmış bir memleketdir.¹ Başkenti Tiflis olan Gürcistan'da Abhazya, Acarya ve Güney Osetya özerk bölgeleri bulunmakta olup toplam nüfus 5,5 milyondur.²

İnsanlık tarihinde uzun bir geçmişi olan ve Asya ile Avrupa arasında bir köprü oluşturan Kafkasya, hiçbir zaman önemini kaybetmemiş, öteden beri hareketli bir bölge ve bir câzibe merkezi olmuştur.³ Stratejik konumu itibariyle çok sayıda insanın birbiriyle karşılaştığı, tanıştığı ve kaynaştığı bir saha olan Kafkasya'da bir hayli farklı millet ve dil yaşamaktadır. Bu bölge halklarından biri de Ortodoks Hıristiyan olan Gürcülerdir. Kafkas halklarının güney koluna mensup olan ve Güney Kafkasya'nın merkezinde bulunan Gürcüler, kendilerini efsanevi ataları Kartlos'tan dolayı *Kartveli* şeklinde adlandırır ve dillerine *Kartuli*, ülkelerine de *Sakartvela* derler.⁴

Gürcistan, tarihi boyunca farklı feodal siyasi yapıların varlığını sürdürdüğü bir ülkeydi. Ülkenin coğrafi yapısının bunda büyük payı vardı. Derin vadiler ve yüksek dağlardan teşekkül eden Gürcistan coğrafyası, âdetâ tabii olarak birbirinden ayrılmış ve parçalanmış görüntüsü veriyordu. Böylece bölgede küçük feodal yapılar oluşmuştu. Bölgenin coğrafi ve kültürel yapısı, bu feodal siyasi yapıların bütün bölgeyi kapsayacak şekilde merkezi bir otorite kurmalarını önlemişti.⁵

¹ Mirza Bala, "Gürcistan", İA, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1945, c. 4, s. 837; Davut Dursun, "Gürcistan", DİA, İstanbul, 1996, c. 14, s. 310.

² Mehmet Saray, "Gürcistan ve Gürcüler", Kafkas Araştırmaları, İstanbul, 1997, Sayı 3, s. 1.

³ Ali İpek, "Sultan Alp Arslan Dönemi Türk-Gürcü Münasebetleri", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 180, Haziran 2009, s. 130.

⁴ Haydar Çoruh-Meral Kabaloğlu, "Tarihî Perspektiften Türk-Gürcü Akraba Toplulukları ve Akrabalık İlişkilerinin Bugüne Yansımadaki Yanılgılar", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 153, 1999, s. 17.

⁵ H. Mustafa Eravcı, "İran Don Juani'nın Gürcistan ve Azerbaycan'a Dâir Verdiği Bilgiler", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 166, s. 37.

Gürcistan'a Hıristiyanlık 4. yüzyılda gelmişti. Bizans ve İran (Sasani) arasındaki çekişmelerin sahne olduğu Gürcistan toprakları, 7. yüzyılda ise Müslüman Araplarla tanıştı. Hazar akınlılarının da dâhil olduğu Bizans-Sasani-Arap mücadelelerinin ardından 11. yüzyılda Selçuklu hâkimiyeti başlamış, ardından da Gürcü ulusal bağımsızlık hareketi gelişerek Kraliçe Tamara döneminde (1184-1213) zirvesine ulaşmıştır. Bu dönemde birleşik bir yapıya kavuşan Gürcüler, kuzeyde Çerkesya'dan güneyde bugünkü Azerbaycan'a, batıda Erzurum'dan doğuda Gence'ye uzanan küçük bir Kafkas imparatorluğu kurdular.⁶ Altın Çağ olarak adlandırılan bu dönemde Gürcüler, mimari, edebiyat ve ticari açılardan büyük gelişme gösterdiler. 12. yüzyılın ilk yarısında kısa süreli bir Harzemşah hâkimiyetinden sonra 1231'deki Moğol istilası Gürcülerin siyasi birliğini ortadan kaldırdı ve Gürcülerin yaşadığı topraklar yeniden küçük devletlere bölündü. Böylece Gürcistan'daki krallıklar küçük feodal bölgelere ayrılmış, Gürcüler ise yeniden küçük prensliklere bölünmüşlerdi.⁷

İlhanlı Devleti (1256-1344) dâhilinde bir vilayet haline getirilen Gürcistan, iktisadi ve medeni inkişafa kavuştu. İlhanlı Devleti'nin sükûtunun ardından Kara Koyunlu, Timur ve Ak Koyunlu nüfusu altına giren Gürcistan, özellikle Timur'un seferlerinden oldukça etkilenmiş, halk birçok bölgeyi tamamen terk etmiş, iktisadi hayat alt-

⁶ David Marshall Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy (1658-1832)*, Columbia University Press, New York, 1957, s. 8.

⁷ 11-13. Yüzyıllar arasında Gürcülerin siyasi durumu ve Türk-Gürcü münasebetlerini ihtiva eden ilmî ve ayrıntılı bir çalışma için bkz. İbrahim Telliöđlu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Serander Yayınları, Trabzon, 2009. İbrahim Telliöđlu, "Ortaçağda Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler," ICANAS 38 Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (Ankara, 10-15 Eylül 2007), VI, 6 / 2012, s. 3077-3090. Ayrıca bkz. Nebi Gümüş, "Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri", *Türkler*, 4, Ankara, 2002, s. 713-721. Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 35, 2016, s.73-96.

üst olmuş ve kısa süre zarfında Gürcistan üç krallığa (Kartli, Kaheti, İmereti) ayrılmıştır.⁸ 15. yüzyılda ise Ak Koyunlu Bayındır sülalesine haraç veren Gürcistan'ın Osmanlı Devleti'nin hızlı genişlemesinin ardından Avrupa ile bağları sarsılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti ile Ak Koyunlu Devleti'nin ardından 1501 tarihinde kurulan Safevi Devleti arasında sıkışıp kalmıştır. 16. yüzyıldan itibaren ise Gürcistan'ın batı kesimi Osmanlıların eline geçmiştir. Böylece ülke batıdan Osmanlı, doğudan Safevi ordularının saldırılarına uğramıştır. Zira Gürcistan, konumu itibarıyla iki devletin de nüfuz alanı içinde idi ve bu sebeple Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasındaki savaşlara sahne oluyordu.

Safevî-Gürcü Siyasi İlişkileri

İsmail Mirza'nın devletini tesis etmeden önce –tıpkı ataları gibi- Gürcistan'a sefer yapmayı hatta Gürcü memleketlerini hâkimiyet altına almayı tasavvur ettiği rahatlıkla söylenebilir.⁹ Bu bağlamda Hulefa Bey'i Gürcistan'a göndermiş, o da bir grup askerle yüklü miktarda ganimet elde edip İsmail'e avdet etmişti.¹⁰ Safevi Devleti'nin kuruluşundan sonraki ilk uğraşlarından biri, Doğu Gürcistan'a boyun eğdirmek idi. 1516 yılında Gürcistan beylerinden Karkara ile Menuçehr arasında çatışma meydana gelmiş ve Karkara Tebriz'e kaçarak Şah'tan yardım talep etmişti. Şah, Rumlu Div Sultan, Tekelü Çirkin Hasan, Kaçar Narin Bey ve Rumlu Kazak Bey'i Gürcistan üzerine göndermiştir. Neticede Div Sultan, Gürcistan hâkimiyetini Karkara'ya bırakmıştır.¹¹ 1518/1519 yılında Gürcistan Meliki Karkara, Şah'ın huzuruna geldi. Şah da Div Sultan'ı onunla birlikte Gürcistan'a gönderdi. Div Sultan, Lori ve Solem kalelerine hâkim oldu.¹² 1522

⁸ Mirza Bala, a.g.e., s. 841.

⁹ Tufan Gündüz, Son Kızılbaş Şah İsmail, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 48, 62.

¹⁰ Rumlu Hasan, Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevârih), Çeviren: Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara, 2004, s. 52.

¹¹ Tufan Gündüz, a.g.e., s. 150.

¹² Rumlu Hasan, a.g.e., s. 208.

yılında ise Şah İsmail, Tiflis'i yağmalarken ardılı Şah I. Tahmasb(1524-1576) dört başarılı Gürcü seferi¹³ gerçekleştirmiştir. 1540 yılında Tiflis'i ele geçiren Şah Tahmasb'ın yine bu seferlerin birinde 1558 yılında Garisi Savaşı'nda Kartli Hâkimi Luarsab [Luvarsab] öldürülmüştür.¹⁴ Şah Tahmasb'ın Gürcü seferleri sonucunda çok sayıda esir de İran'a götürülmüştür.¹⁵ Şah Tahmasb zamanında Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Gürcistan odaklı olarak yaşanan uzun soluklu Safevi-Osmanlı mücadelesi Amasya sulhu ile son bulmuş ve 1 Haziran 1555 yılındaki Amasya Antlaşması'na göre Gürcistan toprakları, Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında paylaşılmıştır. Kartli ve Kaheti'nin bulunduğu doğu Gürcistan Safevilerde kalırken, İmereti'nin dâhil olduğu Batı Gürcistan Osmanlı toprağı sayılmıştır.¹⁶ Şah Abbas'ın Safevi tahtına geçtiği 16. yüzyılın son çeyreğinde ise Safevi-Osmanlı mücadelesi tekrar başlamış, Osmanlı kuvvetleri Tiflis'i almış ve Kaheti Hâkimi Aleksander yılda 10 yük (bir milyon) akça haraca bağlanmıştı.¹⁷

¹³ Şah Tahmasb'ın başarılı Gürcü seferleri ve ayrıntısı için bkz. Şah Tahmasb-ı Safevî, Tezkire, Giriş ve Çeviri: Hicabi Kırlangıç, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s. 33, 54, 73, 75, 78, 80, 81, 83. Yine Tarih-i Kızılbaşan adlı anonim kaynağın ilgili sayfalarına ve Tufan Gündüz'ün dipnotlardaki açıklamalarına bakılabilir. Bkz. Anonim, Kızılbaşlar Tarihi Tarih-i Kızılbaşan, Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 47, 58, 92, n. 158, 98.

¹⁴ D. M. Lang, "Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1952, Sayı 14, s. 523.

¹⁵ Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan (Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi)", DİA, İstanbul, 1996, c. 14, s. 314.

¹⁶ Remzi Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları, Tez Yayınları, İstanbul, 2001, s. 77.

¹⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590), Sevinç Matbaası, Ankara, 1976, s. 364.

Bölgenin tamamını kapsayan siyasi bir hâkimiyetin bulunmadığı Gürcistan¹⁸, başlıca İmereti (İmereti)¹⁹, Kartli ve Kaheti krallıklarından müteşekkil idi. Kartli krallarının bağımsız hareketleri ile Kaheti hükümdarlarının duruma göre Rusya veya Osmanlı'ya meyilli davranmaları Safevi hükümdarı Şah Abbas'ı oldukça rahatsız ediyordu. Bu sebeple Şah, Moskova Çar'ı Boris Godunov'a müracaat eden Kaheti hükümdarı II. Aleksandır'ın oğlu olan ve İran'da Müslüman olarak büyümüş ve yetişmiş Konstantin'i babasına karşı destekleyerek Aleksandır'ın katlinde rol oynadı (1605).²⁰ Fakat Ortodoks Hıristiyan Kaheti halkı, Safevi sarayında Müslüman olarak yetişmiş olan Konstantin'i tahtta görmek istemeyince Şah Abbas geri adım attı ve Kaheti Kralı olarak Aleksandır'ın torunu Tehmurs (1605-1648) başa geçti. Safevi kaynaklarının "*Vâli-yi Vilâyet-i Kaht Tehmurs Han*" olarak kaydettikleri Tehmurs, tahta geçişinin ardından Şah Abbas'ın etkili politikalarını dengelemek için Osmanlı desteğini aramaya koyulmuştur.

Şah Abbas, saltanatı müddetince Gürcistan' tam olarak hâkim olmak istemiş ve bu amaçla Gürcü krallıklarının iç işlerine müdahale etmiştir. 1606 yılında Osmanlı-Safevi savaşları devam ederken Tiflis'i fetheden Şah Abbas, Kartli krallığına Giorgi'nin oğlu Luarsab'ı getirdi.²¹ Ayrıca Kartli'yi hanlık olarak ilan etti. Daha sonra

¹⁸ Gürcistan'ın o devirdeki tasviri ve Gürcü beylerinin aralarındaki mücadeleler için bkz. Oruç Bey Bayat (İranlı Don Juan), İlişkiler (Bir Şif / Katolik), Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 114-118, 122-127.

¹⁹ Merkezi Kutayis (Başiaçuk) olan Batı Gürcistan yani İmereti için Safevi kaynakları "Mülk-i Bagrat ki Baş Âçûk iştihâr daşt[şöhret bulmuştu]" demektedir. Bkz. Kadı Ahmet Kumî, Hülasatü't-Tevârih, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1383, c. I, s. 300.

²⁰ D. M. Lang, a.g.e., s. 523; David Marshall Lang, a.g.e., s. 12.

²¹ II. Luarsab'ın kız kardeşi ile evlenen Şah Abbas, daha sonra bu kızı İran'a götürüp boğduracaktır. Bkz. V. Minorsky, "Tiflis", İA, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1974, c. 12/1, s. 273.

Osmanlılarla yapılan muharebelerde ardı ardına zaferler kazanan Safevi hükümdarını tebrik etmek ve itaatlerini sunmak üzere Gürcü emirleri Şah'ın huzuruna gelmişlerdir. Buna oldukça memnun olan Şah, Gürcü emirlerine ihسانlarda bulundu. Görünüşte Kaheti Hâkimi Tehmurs Han dışında itaatsizlik edecek kimse kalmamıştı. Gürcü emirleri Şah'ın kararlı tutumu karşısında boyun eğmiş ve Safevi hâkimiyetine uyum sağlamaya çalışmışlardı. Kurnaz bir idareci olan Şah Abbas, bazı Gürcü emirleri ve devlet adamlarını bölgede karışıklık çıkarmamaları veya çıkma ihtimali olan isyanlarda rol oynamamaları için kendisiyle birlikte Safevi sarayına götürmüştür.²²

Şah Abbas, 1612 yılında Osmanlı Devleti ile Nasuh Paşa sulh antlaşmasını imzalamasına rağmen Gürcistan'da kendi idaresini kabul etmeyen Kaheti Hâkimi Tehmurs Han gibi bazı yerel hâkimleri ve bölgeleri itaat altına almak için 24 Ekim 1613 tarihinde ordusuyla İsfahan'dan hareketle Gürcistan seferine çıkmıştır.²³ Şah Abbas, Gürcistan topraklarına girmeden önce Erdebil'de iken elçisi Taliş Muhammed Bek aracılı ile Nasuh Paşa'yı haberdar etmiştir. Şah Abbas'ın ordusuyla Gürcü topraklarına girmesi, Tehmurs Han'ı güvenilir adamları aracılığıyla tâbiyet arz edip af talep etmeye sevk etmiştir. Fakat kararlı bir şekilde ilerleyişine devam eden Şah Abbas karşısında Tehmurs Han, önce Kartli'ye ardından da Osmanlı Devleti'ne bağlı olan İmereti (Başaçuk) Hanı Gorgin'e sığınmıştır. Tehmurs'un kaçmasının ardından Şah Abbas, Kaheti bölgesi hâkimliğine Müslüman olan İsa Han Mirza'yı getirmiştir.²⁴ Olayların tanığı olan İskender Bey Türkmen, Şah'ın bu Gürcistan seferi sonucunda 30.000 kişinin esir edildiğini, 40.000 adet inek ve koyun ele geçirildiğini ve 30.000 kâfirin İslâm ile şereflendiğini yazmaktadır.²⁵

²² D. M. Lang, a.g.e., s. 524.

²³ İskender Bey Türkmen, Târih-i Âlem Âra-yi Abbasi, Haz. İrec Afşar, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1387, s. 869.

²⁴ İskender Bey Türkmen, a.g.e., s. 870, 873.

²⁵ İskender Bey Türkmen, a.g.e., s. 875.

Şah Abbas, 28 Mart 1616 tarihinde Kaheti Hâkimi Tehmurs Han'ın Müslüman kanı dökmesi üzerine Gürcistan'a bir tedip seferine çıkmıştır.²⁶ Kurçi, gulâm ve tüfenkçi sınıflarına ait birliklerin katıldığı bu seferde Safevi ordusu bir hayli tahribatta bulunmuştur. Şah Abbas, aynı zamanda Kartlili General Giorgi Saakadze'nin ilticasından da yararlanarak Gürcistan üzerinde acımasız bir yağma, katliam ve sürgün politikasına girişmiştir. Bu bağlamda Kartli Kralı II. Luarsab, bir hileyle Safevi ordugâhına çağrılmış ve az sonra da öldürülmüştür. Kaçıp canını zor kurtaran Kaheti Kralı I. Tehmurs'un iki oğlu ise hadım edilip, annesi de işkenceyle öldürülmüştür. Ardından Şah'ın gazabı Kaheti üzerine yoğunlaşmış, bu bölgedeki şehirler -başta Zagem [Zaghen?] olmak üzere- yerle bir edilmiş, 60.000 kişi katledilerek 100.000 kişi de İran'ın çeşitli bölgelerine sürülmüştür. Gürcü esirlerin tanesi 1 Abbasi'ye satılır olmuştu. Bu sebeple bugün Gürcistan'da Şah Abbas, "*uğursuz, lanetli*" lakabıyla anılmaktadır.²⁷ Tabii kaynakların sayıları abartılı verdiklerini unutmamamız gerekmektedir.

Gürcistan seferleri sonucunda, Şirvan ve Karabağ ahalisi, bir miktar Yahudi ile Ermeni ve bir kısım Gürcü esiri, Horasan, Mazenderan ve Gilan'a göç ettirilmişti. Böylece Gürcistan bu bölgedeki nüfusunun yarından çoğunu kaybetti. Birçok şehir harabe haline geldi. 60.000 nüfusu ihtiva eden Tiflis'te ancak 20.000 kişi kalmıştı. Ziraat ve bilhassa ipekçilik tamamıyla sönmüş, ticaret durmuş ve Safevilerinağır vergileri altında ahali sefil bir hale gelmişti.²⁸ Şah Abbas'ın Gürcistan seferleri bölge hayvancılığını da etkiledi. Zira Şah, seferleri sonucunda çok sayıda esirin yanında 40.000 inek ve koyun ele geçirmişti.²⁹ Rıza Kulu Han'ın, Şah Abbas'ın Tehmurs Han'ı tedip için çıktığı Gürcü seferinin sonucunda 70.000

²⁶ İskender Bey Türkmen, a.g.e., s. 897.

²⁷ D. M. Lang, a.g.e., s. 523.

²⁸ Mirza Bala, a.g.e., s. 842.

²⁹ İskender Bey Türkmen, a.g.e., s. 875.

Gürcü'yü öldürüp, 130.000 Gürcü'yü de esir ettiğini söylemesi³⁰, rakamların abartılı olmasına rağmen bölgeyi nasıl tahrip ettiğinin kanıtıdır.

Safevilerin son devrelerinde İran coğrafyasında Afgan istilası yaşanmıştır. Afganların Doğu sınırlarındaki isyan faaliyetleri üzerine Şah Hüseyin, 1704'te Gürcü asıllı dirayetli bir vali olan Gorgin [Giorgi] Han'ı 20.000 kişilik bir kuvvetle bölgeye göndermiştir.³¹ Safevilerin ihmalkâr tavrı nedeniyle altı yıl sonra Afgan Mir Üveys, Nisan 1709'da isyan bayrağını açmıştır.³² Ardından bir vesile ile şehir dışında bulunan Kandahar Valisi Gürcü Gorgin Han'ı gafil avlayarak maiyetiyle birlikte katletmiştir. Daha sonra da 3000 kişiyle şehri koruyan Safevî askerini kılıçtan geçirmiş ve Kandahar'ı ele geçirmiştir.³³ Bu haberin İsfahan'a ulaşması neticesinde bölgeye 12.000 Kızılbaş askeri ile maktûl Gorgin Han'ın yeğeni İsfahan Darugası Keyhüsrev³⁴ gönderilmiştir(Kasım 1709). Bunun üzerine Mir Üveys, Safevi askerinin geçeceği yol üzerinde olan otları biçtirip Kandahar'ı silah ve zahire ile tahkim ettirmiştir. Safevîlerin Kandahar kuşatması, ordudaki açlık, hayvan yemi kıtlığı, hastalık (dizanteri) ve Gürcü-Kızılbaş çekişmesi gibi nedenlerle yarıda kalmıştır (26 Ekim 1711).

³⁰ Rıza Kulu Han, a.g.e., s. 6845.

³¹ P. M. Sykes, 1915, s. 307; İlker Külbilge, 2010, s. 90.

³² P. Avery, Mir [Ü]Veys'in Gorgin Han'a başkaldırmasında Gürcü valinin Kandahar'da sorumsuzca hareket etmesi, aşırı alkol tüketmesi ve şehvet düşkünü olup ahalinin kızlarına sarkıntılık ederek Afgan aşiret reisinin bir kızını zorla alkoymasını göstermektedir. Bkz. Peter Avery, "Nadir Shah and the Afsharid Legacy", The Cambridge History of Iran, Cambridge, 1991, c. 7, s. 12.

³³ Rıza Kulu Han, a.g.e., c. 8, s. 495; P. M. Sykes, a.g.e., s. 308-309; İlker Külbilge, a.g.e., s. 93; Laurence Lockhart, 1958, s. 87.

³⁴ Bu kişi, Osmanlı müverrihi Şem'dânî-Zâde'de "Mir Üveys'in katl ettiği Gürcü Yorgi Bey'in karındaşı Hüsrev" şeklinde geçmektedir. Bkz. Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1976, c. 1, s. 50.

Safevî Devleti'nde Gürcüler

Şah Tahmasb'ın 1576 yılında ölümünden sonra Safevi ülkesi tekrar iç karışıklıklarla sarsılmıştır. Şah'ın vefatını müteakip devlet içinde hâkim pozisyonda kalabilmek için Türkmen, Tacik ve Kafkas menşeli gruplar arasında mücadele başlamıştır. Bu mücadele, Harem'in katılımıyla fazlasıyla karışık bir hal almıştır. Sarayda Çerkez ve Gürcü menşeli Tahmasb'ın hanımları kendi oğullarını iktidara taşımak için kıyasıya bir mücadeleye girmişlerdir.³⁵

Şah I. Abbas (1587-1629), devlette egemen olan Türkmen emirlerinin nüfusunu kırmak için Osmanlı Kapıkulu Ocakları'nı örnek alarak bir ocak kurmuştur. Bu teşkilatta Kafkas menşeli çoğu Hıristiyan aile çocukları Şii terbiyesi ile yetiştirilip, Şah'a bağlı hale getiriliyorlardı. Sayıları 12.000'i bulan kapıkulu askerleri arasında Çerkez ve Ermeni asıllıların yanında Gürcü asıllılar da bulunmaktaydı.³⁶ Örneğin Şah'ın yeni oluşturduğu bu birliğin ilk Kullar Ağası Gürcü asıllı Allahverdi Han idi. Bu şahıs, Şah Abbas zamanının en güçlü Kullar Ağalarından biriydi ve 18 yıl bu görevi yürütmüştü. Ayrıca bir ara 1598 yılında tüm İran ordularının başına getirilmiş ve bu sayede gücü en üst seviyeye ulaşmıştı.³⁷ Önemli başarılar elde edip, yararlılıklar gösterince kendisine Şah tarafından "Sultan" unvanı verilmişti. Hatta 1613 yılında vefat edince babasının hizmetleri göz önüne alınarak oğlu İmam Kulu Han, gelirleri yüksek olan Fars eyaletinin Hâkimi olarak atanmıştı.

Gürcü tarihi üzerinde uzmanlaşmış İngiliz bilim adamı D. M. Lang, Şah Abbas devrinde İran'a gelen misyoner ve seyyahların raporlarına dayanarak, Ermeniler nasıl ticarete kabiliyetli ise Gürcülerin de askerlikte maharetli olduğunu ve Şah'ın da 25.000 kişilik Gürcü asıllı atlı askerinin bulunduğunu söylemektedir.³⁸ Oruç

³⁵ H. Mustafa Eravcı, 2002, s. 887.

³⁶ Faruk Sümer, "Abbas I", DİA, İstanbul, 1988, c. 1, s. 18.

³⁷ Roger Savory, İran Asr-ı Safevi (Iran Under The Safavids), İngilizce'den Farsça'ya Çev: Kambiz Azizi, Neşr-i Merkez, Tahran, 1374, s. 79.

³⁸ D. M. Lang, a.g.e., s. 525.

Bey Bayat da Şah Abbas'ın korumalarının Gürcü asıllı devşirmelerden oluştuğunu yazmaktaydı.³⁹

Şah Abbas devrinde idari görevlerde çalışan Gürcü asıllı kişiler vardı. Örneğin İmam Kulu Han⁴⁰ Fars Hâkimi idi. Yine Şah Abbas'ın son yıllarında İsfahan Darugahı⁴¹ görevi Gürcü şehzadelerine verilmeye başlanmıştı. Bu bağlamda 1620 yılında bu göreve Gürcü Hüsrev Mirza getirilmişti.⁴² Minorsky, Safevi sarayında özellikle Harem dairesinde Gürcü asıllı Harem Ağalarının görev yaptığını belirtmektedir.⁴³ Netice olarak Şah Abbas devrinde çeşitli saray ve devlet kademelerinde (harem ağası, komutan, vali, daruga v.s) görev yapan pek çok Gürcü menşeli kişi vardı.

Safevi haremde çok eski tarihten itibaren Safevi hanedanlığına mensup kişilerle evlenen Kafkasya soylu hatunlar bulunmaktaydı. Şah I.Tahmasb (1524-1576) döneminde Gürcistan bölgesine yapılan seferler dolayısıyla büyük bir kısmı kadın ve çocuklardan oluşan çok sayıda Gürcü, Çerkes ve Ermeni esir ele geçirilerek bunların

³⁹ Oruç Bey Bayat, *Don Juan Of Persia: A Shi'ah Catholic (1560-1604)*, Çev: G. Le Strange, Great Britain, 1926, s. 209

⁴⁰ Şah Safi (1629-1642) devrinde Allahverdi Han'ın oğlu Fars Beylerbeyi İmam Kulu Han ve oğlu Safi Kulu Bek katledildikten sonra onlara ait olan emlak Eşik Ağası Baş Uğurlu Han'a verilmiştir. Bkz. Veli Kulu Bek Şamlu, 1374, s. 213.

⁴¹ Daruga, Moğol devlet teşkilâtında idarî, askerî ve malî yetkilere sahip büyük memurlara verilen unvan idi. Bu unvan elbette İlhanlı ve Çağatay yoluyla Safevilere tevarüs etmiştir. İlhanlılardan sonra kurulan Celâyirîliler, Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular'da daruga tabirinin, herhangi bir şehrin veya idarî birimin idare, inzibat ve malî işlerine bakan büyük memur mânasında kullanıldığı bilinmektedir. Daruga tabiri daha yaygın olarak Akkoyunlular'dan sonra İran'da hüküm süren Safevîler'in devlet teşkilâtında görülmektedir. Bu dönemde şehirler yanında kasabalara ve hatta köylere dahi daruga tayin edilmiştir. Bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Daruga", *DİA*, 1993, cilt 8, s. 505-506.

⁴² İskender Bey Türkmen, a.g.e., s. 1057.

⁴³ V. Minorsky, *Tadhkirat al-Mulûk*, London, 1943, s. 113.

çoğunluğu saray hizmetine alınmışlardır. Esir kadınlardan bazıları ise Safevi Şahı ile ya da Mirzalar ile evlendirilmişlerdir. Şah I. Tahmasb'ın dört Gürcü bir Çerkes eşi varken, Şah II. İsmail, Çerkes gulamlardan Şemhal Sultan'ın kızını haremine almıştı. Şah Abbas'ın haremindedir ise İranlı, Gürcü, Ermeni, Tatar ve Çerkes menşeli kadınların olduğu bilinmektedir. Yine Şah I. Abbas, beyaz tenli Gürcü gulamlarından 100 kişiyi harem görevlisi yapmış, bunların içinden en itibarlısını seçerek ona yüzbaşı unvanı vermiş ve hepsinden sorumlu tutmuştur. Gürcü, Çerkes ve Ermeni kadınlar, şahın haremine girdikten sonra Müslüman olurlardı. Ama onlardan bazıları gizlice ibadetlerini sürdürürlerdi.⁴⁴

Sonuç

Derebeylik usulünün son derece inkişaf etmiş olduğu ve stratejik açıdan çok önemli bir konumda yer alan Gürcistan coğrafyası, tarih boyunca çeşitli kavim ve devletlerin taarruzlarına uğramıştır. Gürcü krallıklarının dâhili birliği sağlayamamaları sonucunda hârici kuvvetlerin (Osmanlı, Rusya, İran) müdahaleleri aranır olmuştur. Bu bağlamda Gürcistan'ın tarihi, XV. asrın ortalarından XIX. asrın başlarına kadar süren 350 yıla yakın bir dönemde Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti'nin tarihleri ile iç içe cereyan etmiştir. Safevîler, Gürcistan meselelerinde ya direk müdahalede bulunuyorlar ya da kendi himâyelerine aldıkları Gürcü beylerine güçlü aşiret liderleri vasıtasıyla (örneğin Ustacalı Karınca oğlu Şahkulu Sultan'ın Tiflis'te mukim Gürcü David Han'a yardımı) destekte bulunuyorlardı. Bu münasebetle Gürcistan, Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti'nin Kafkasya mücadelesinde bir nevi harp sahası durumuna düşmüştür. Gürcüler bu durum karşısında Oruç Bey Bayat'ın dediği gibi kolay din değiştirdikleri gibi kolayca müttefik de değiştirir olmuşlardır. Safevi müverrihleri Rumlu Hasan ve Kadı Ahmed'de “*kötü davranışlı Gürcüler-imansız âsiler*” tabirlerine rastlanmaktadır. İskender Bey ise

⁴⁴ Eralp Erdoğan, “Safevi Devleti'nde Harem”, Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches, Yıl/Vol. 2, Sayı/No. 1 Bahar/Spring 2017, s. 30, 34-35.

Tehmurs ve Luvarsab için “*câhil ve nâdân*” tabirlerini kullanmakta idi. Tabii bu tarz tespitlerherhalde yönetimi ellerinde tutan Gürcü prens veya beyleri için söz konusu idi. Dolayısıyla bu durum,yani arada kalmışlık ve menfaate göre hareket ve bunun sonucunda ortaya çıkan anlaşmazlıklar ile savaşılar,Safevîler tarafından *gazâ-yı küffâr*mıntıkası olarak görülen Gürcistan coğrafyasının manen ve maddeten yıpranmasına sebep olmuştur. Tabii şunu da vurgulamak zorundayız ki Gürcüler, tıpkı Selçuklular bölgeye geldiğinde gösterdikleri gibi Osmanlı-Safevi çatışmaları yaşandığında da hayatta kalma ve bağımsızlıklarını koruma arayışına girmişlerdir.

Safevi-Osmanlı mücadelesinin ve Gürcistan’a yapılan Safevi taarruzlarının en şiddetli safhasını elbette Şah I. Abbas devri teşkil etmiştir. İçte birliği sağlayıp, ordusunu güçlendiren Şah Abbas, bölgenin feodal yapısından ve Gürcülerin kendi aralarındaki hâkimiyet mücadelelerinden faydalanarak Gürcistan’da tam bir hâkimiyet kurmak emelinde idi. Çünkü Gürcistan siyasi ve ticari açıdan çok önemli bir konumda olup, bu bölgenin Rusya ve Osmanlılar tarafından zaptı Safevi Devleti için zararlı sonuçlar doğurabilirdi. Bu sebeple Gürcistan’daki Osmanlı kuvvetlerini mağlup ederek ülkenin doğu kısmını işgal etmiştir. Gürcü halkının mukavemetine ve Osmanlılarla işbirliğine kızan Şah Abbas, ülkede büyük katliam ve tahribat yapmıştır. Fakat özgürlüklerine düşkün ve koyu Ortodoks Hıristiyan olan Gürcüler, Şah Abbas’ın oldukça sert uygulamalarına rağmen fırsat buldukça ayaklanmışlar ve Safevi hâkimiyetini kabule yanaşmamışlardır. Neticede Şah Abbas’ın sert uygulamaları ancak Safevilere olan nefreti artırmaya yaramıştır.

Gürcistan’ın –genelde- bölünmüş (feodal) yapısından ve dağlık coğrafyasından bahseden Farsça literatür bakımından bir neticeye varmak gerekirse; Safevi tarihlerindeki Gürcüler ile ilgili bilgiler veren eserler -en fazla bilgi olandan sayılacak olursa -İskender Bey Türkmen’in Târih-i Âlem-âra-yi Abbasî, [bazı ön yargılar olmakla beraber] Oruç Bey Bayat’ın Don Juan of Persia, Şah Tahmasb’ın Tezkire, Hasan-ı Rumlu’nun Ahsenü’t Tevârih, anonim olan Tarih-i

Kızılbaşân ve Kadı Ahmed el-Kumî'nin Hülasatü't Tevârih adlı eserleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabii kroniklerin siyasi tarih ağırlıklı bilgiler barındırdığını hatırlatmakta fayda görüyoruz.

Sonuç olarak, Safevi sarayında Gürcü menşeli kadınların haremde bulunduğunu ve bazı roller ifa ettikleri bilinmektedir. Özellikle Şah I. Abbas (1587-1629) ile birlikte askerî sistemdeki yeni düzenlemeler bağlamında yine kul sınıfına mensup Gürcü bey ve komutanlarının Safevi devletinde hizmet ettiklerine rastlamaktayız. Yine Safevi başkenti İsfahan darugalarının yani yöneticilerinin genelde ve/veya bazı dönemler için Gürcü kökenli şahıslara veya Gürcü prenslerine tevdi edildiğini görmekteyiz ki Afgan istilası sırasında Kandahar'a bu görevli Gürcü komutanları sevk edilmişti.

Kaynakça

ANONİM, *Kızılbaşlar Tarihi -Tarih-i Kızılbaşan-*, Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

ATEŞ, Erhan, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 35, 2016, s.73-96.

VERY, Peter, "Nadir Shah and the Afsharid Legacy", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge, 1991, C. 7, s. 3-63.

BALA, Mirza, "Gürcistan", *İA*, İstanbul, Mili Eğitim Basımevi, 1945, C. 4, s. 837-845.

ÇORUH, H.-KABALOĞLU, M., "Tarihî Perspektiften Türk-Gürcü Akraba Toplulukları ve Akrabalık

İlişkilerinin Bugüne Yansımasındaki Yanılgılar", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 153, 1999.

EBU'L-HASAN KAZVİNÎ, *Fevâidü's-Safeviyye*, Müessesesi-i Mütâlaât ve Tahkikât-ı Ferhengi, Tahran, 1367.

DURSUN, Davut, "Gürcistan (Fiziki ve Beşeri Coğrafya)", *DİA*, İstanbul, 1996, C. 14, s. 310-311.

ERAVCI, H. Mustafa, "Safevî Hanedanı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 6, s. 882-892.

ERAVCI, H. Mustafa, “İran Don Juanı'nın Gürcistan ve Azerbaycan'a Dâir Verdiği Bilgiler”, *Türk Dünyası*

Tarih Dergisi, Sayı 166.

ERDOĞAN, Eralp, “Safevi Devleti'nde Harem”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History*

Researches, Yıl/Vol. 2, Sayı/No. 1 Bahar/Spring 2017, s. 25-47.

FÂİKÎ, İbrahim, *Azerbaycan Mesîr-i Tarih-i İran*, Tebriz, İntişârât-ı Yâran, 1375, C. II.

GÜNDÜZ, Tufan, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.

İPEK, Ali, “Sultan Alp Arslan Dönemi Türk-Gürcü Münasebetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 180,

Haziran 2009, s. 129-136.

İSKENDER BEY TÜRKMEN, *Târih-i Âlem Âra-yi Abbasi*, Haz. İrec Afşar, Müesses-e-i İntişârât-ı Emîr Kebîr,

Tahran, 1387.

KADI AHMET KUMÎ, *Hülasatü't-Tevârih*, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1383, C. I-II.

KARAMANLI, H. M., “Gürcistan (Osmanlı Hakimiyeti Dönemi)”, *DİA*, İstanbul, 1996, C. 14, s. 314-316.

KILIÇ, Remzi, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, Tez Yayınları, İstanbul, 2001.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.

KÜLBİLGE, İlker, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1703-1747)*, Doktora Tezi, Ege

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010.

LANG, D. M., “Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty”, *Bulletin of the School of Oriental and African*

Studies, University of London, 1952, Sayı 14, s. 523-539.

LANG, D. M., *The Last Years of the Georgian Monarchy (1658-1832)*, Columbia University Press, New York, 1957.

LOCKHART, Laurence, *The Fall of the Safavi Dynasty and The Afghan Occupation of Persia*, Cambridge

University Press, 1958.

MİNORSKY, V., *Tadhkirat al-Mulûk*, London, 1943.

MİNORSKY, V., "Tiflis", *İA*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1974, C. 12/1, s. 264-279.

ORUÇ BEY BAYAT, *Don Juan Of Persia: A Shi'ah Catholic(1560-1604)*, Çev: G. Le Strange, Great Britain, 1926.

ORUÇ BEY BAYAT (İRANLI DON JUAN), *İlişkiler (Bir Şiî / Katolik)*, Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.

PÂZUKİ, Rıza, *Târih-i İran: Ez Moğol Tâ Afşâriyye*, Şirket-i Çaphâne-i Ferheng, 1317.

RIZA KULU HAN, *Târih-i Ravzatü's-Safâ-yı Nâsırî*, İntişârât-ı Esâtir, Tahran, 1380, C. 12.

RUMLU HASAN, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevârih)*, Çeviren: Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara, 2004.

SARAY, Mehmet, "Gürcistan ve Gürcüler", *Kafkas Araştırmaları*, İstanbul, 1997, Sayı 3, s. 1-27.

SARAY, Mehmet, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

SAVORY, Roger, *İran Asr-ı Safevi (Iran Under The Safavids)*, İngilizce'den Farsça'ya Çev: Kambiz Azizi, Neşr-i Merkez, Tahran, 1374.

SAVORY, Roger, "The Safavid Administrative System: Phase Two (1588-1629)", *The Cambridge History Of*

Iran: The Timurid And Safavid Periods, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, C. 6, s. 363-366.

SÜMER, Faruk, "Abbas I", *DİA*, İstanbul, 1988, C. 1, s. 18.

SÜMER, Faruk, "Safevi Tarihi İle İlgili İncelemeler: I. ve II. Abbas Devirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 69, Ekim 1990, s. 9-32.

SYKES, P. M., *A History of Persia*, Macmillan and Co., Limited, London, 1915.

ŞAH TAHMASB-I SAFEVÎ, *Tezkire*, Giriş ve Çeviri: Hicabi Kırılancı, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.

ŞEM'DÂNÎ-ZÂDE, *Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi (Mür'î't-Tevârih)*,

Yayına Haz. M. M. Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976, C. 1.

TELLİOĞLU, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon, 2009.

VELİ KULU BEK ŞAMLU, *Kıyasü'l-Hâkânî*, Haz. Seyyid Hasan Sâdât-ı Nâsırî, Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı

İslâmî, Tahran, 1374.

YUVALI, Abdülkadir, "Daruga", *DİA*, 1993, Cilt: 8, s. 505-506.

შესავალი

საქართველო მდებარეობს სამხრეთ კავკასიაში, მდინარე მტკვრის აუზში. რომელსაც დასავლეთიდან შავი ზღვა, ჩრდილოეთიდან კავკასიონის ქედის შუა ნაწილი, სამხრეთიდან სომხეთი და თურქეთი, აღმოსავლეთიდან კი აზერბაიჯანი ესაზღვრება.¹ მისი დედაქალაქიათბილისი. მის შემადგენლობაში შედის აფხაზეთის და აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკები და სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქი. მოსახლეობის რაოდენობა – 5,5 მილიონი.²

კაცობრიობის ისტორიაში დიდი წარსულის მქონე და ევროპასა და აზიის დამაკავშირებელი კავკასია, არასოდეს კარგავდა თავის მნიშვნელობას. აქ ოდითგანვე მნიშვნელოვანი მოვლენებს

¹ Mirza Bala, "Gürcistan", İA, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1945, c. 4, s. 837; Davut Dursun, "Gürcistan", DİA, İstanbul, 1996, c. 14, s. 310.

² Mehmet Saray, "Gürcistan ve Gürcüler", Kafkas Araştırmaları, İstanbul, 1997, Sayı 3, s. 1.

ჰქონდა ადგილი და მიზიდულობის ცენტრს წარმოადგენდა.³ სტრატეგიული ადგილ-მდებარეობის გამო, იგი მრავალი ადამიანის ადამიანის შეხვედრის და გაცნობის, ასევე დაკავშირების ადგილია. აქედან გამომდინარე, რეგიონი მრავალენოვანი და მრავალეროვანია. რეგიონში ერთერთ ადგილობრივ ხალხს წარმოადგენენ მართლმადიდებელი ქრისტიანი ქართველები. სამხრეთ კავკასიის ცენტრში მცხოვრები ქართველები კავკასიის სამხრეთ ფრთას განეკუთვნებიან, მათი სახელი მითიურ ქართლოსს უკავშირდება, მათი ენა ქართულია, ხოლო ქვეყანას საქართველო ეწოდება.⁴

საქართველოში, მისი ისტორიის მანძილზე განსხვავებული ფეოდალურ-პოლიტიკური სისტემები არსებობდა. რაშიც, დიდი წვლილი ქვეყნის გეოგრაფიულ თავისებურებას მიუძღვის. ღრმა ხეობებისგან და მაღალი მთებისგან შემდგარი რელიეფი, დაყოფისა და დაცალკეების შთაბეჭდილებას ჰქმნის. ამგვარად ყალიბდებოდა პატარა ფეოდალური წარმონაქმნები. გეოგრაფიულმა და კულტურულმა სტრუქტურამ, ამ ფეოდალური წარმონაქმნების მთელ რეგიონზე გავრცელებამ, შეაფერხა ძლიერი ცენტრალიზებული ხელისუფლების ჩამოყალიბება.⁵

საქართველოში ქრისტიანობა IV საუკუნეში შემოვიდა. საქართველო, რომელიც ბიზანტიასა და სასანიდურ ირანს შორის დაპირისპირების ველს წარმოადგენდა, VII საუკუნიდან მუსულმან არაბებს გაეცნო. ბიზანტიურ-სასანიდურ-არაბული დაპირისპირებისა და ხაზართა შემოსევების შემდეგ XI საუკუნიდან რეგიონში სელჩუკთა ბატონობა დამყარდა, რასაც ქართული ეროვნული მოძრაობის განვითარება მოჰყვა და საქართ-

³ Ali İpek, "Sultan Alp Arslan Dönemi Türk-Gürcü Münasebetleri", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 180, Haziran 2009, s. 130.

⁴ Haydar Çoruh-Meral Kabaloğlu, "Tarihî Perspektiften Türk-Gürcü Akraba Toplulukları ve Akrabalık İlişkilerinin Bugüne Yansımasındaki Yanılıklar", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 153, 1999, s. 17.

⁵ H. Mustafa Eravcı, "İran Don Juani'nın Gürcistan ve Azerbaycan'a Dâir Verdiği Bilgiler", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 166, s. 37.

ველომ თამარ მეფის (1184-1213) ეპოქაში თავისი ძლიერების ზენიტს მიაღწია. ამ პერიოდში ქართველებმა მოახერხეს გაერთიანება და ჩრდილოეთით ჩერქეზეთიდან სამხრეთით დღევანდელ აზერბაიჯანამდე და დასავლეთით არზრუმიდან აღმოსავლეთით განამამდე გადაჭიმული პატარა კავკასიური იმპერია დააარსეს.⁶ ოქროს ხანად წოდებულ ამ პერიოდში ქართველებმა დიდ წინსვლას მიაღწიეს არქიტექტურაში, ლიტერატურასა და ვაჭრობაში. XII საუკუნის პირველ ნახევარში ხვარაზმელთა მოკლევადიანი მმართველობის შემდეგ 1231 წელს დაწყებულმა მონღოლთა შემოსევებმა ქართველთა პოლიტიკური ერთიანობა დაარღვია და ქართველებით დასახლებულ ტერიტორიებზე პატარა სახელმწიფოები წარმოიქმნა. ამგვარად, საქართველოს სამეფო პატარა ფეოდალურ მხარეებად დაიყო, ქართველები კი პატარა სამთავროებად გაიყვნენ.⁷

ილხანთა სახელმწიფოს (1256-1344) შემადგენლობაში ერთ-ერთ ვილაიეთად გადაქცეულმა საქართველომ ეკონომიკური და კულტურული განვითარება განიცადა. ილხანიანთა სახელმწიფოს დაცემის შემდეგ საქართველო თემურ ლენგის, შავბატკანიანთა და თეთრბატკანიანთა სახელმწიფოთა გავლენის ქვეშ მოექცა. ამ პერიოდში, განსაკუთრებით თემურ ლენგის ლაშქრო-

⁶ David Marshall Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy (1658-1832)*, Columbia University Press, New York, 1957, s. 8.

⁷ XI-XIII საუკუნეებში ქართველების პოლიტიკური მდგომარეობისა და ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ მეცნიერული და დეტალური ინფორმაციისთვის იხილეთ İbrahim Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Serander Yayınları, Trabzon, 2009. İbrahim Tellioglu, "Ortaçağda Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler," ICANAS 38 Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (Ankara, 10-15 Eylül 2007), VI, 6 / 2012, s. 3077-3090. ასევე Nebi Gümüş, "Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri", *Türkler*, 4, Ankara, 2002, s. 713-721. Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 35, 2016, s.73-96.

ბების შემდეგ ბევრი რაიონი მოსახლეობისგან დაიცალა, ეკონომიკა განადგურდა და მოკლე ხანში საქართველო სამ სამეფოდ (ქართლის, კახეთის და იმერეთის) დაიშალა.⁸ XV საუკუნეში საქართველო თეთრბატკანიანთა სამეფოს ბაინდირის დინასტიას ხარკს უხდოდა. ოსმალეთის სახელმწიფოს სწრაფად გაზრდისა და გაძლიერების გამო ქართული სამეფოების კავშირი ევროპასთან შეირყა. ამგვარად იგი თეთრბატკანიანთა, ოსმალეთსა და 1501 წელს დაარსებულ სეფიანთა სახელმწიფოებით აღმოჩნდა გარშემორტყმული. XVI საუკუნიდან მოყოლებული საქართველოს დასავლეთ ნაწილი ოსმალეთის ხელში გადავიდა. აქედან გამომდინარე ქვეყანა დასავლეთიდან ოსმალეთის, აღმოსავლეთიდან კი სეფიანთა ჯარების თავდასხმების ქვეშ აღმოჩნდა. ამასთან ერთად საქართველო, თავისი მდებარეობიდან გამომდინარე, ორივე ქვეყნის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა და ოსმალეთსა და სეფიანთა ირანს შორის ბრძოლის ველად გადაიქცა.

ქართველთა და სეფიანთა ურთიერთობები

შევვიძლია თავისუფლად ვთქვათ, რომ ისმაილ მირზა, ისევე როგორც მისი წინაპრები, სახელმწიფოს დაარსებამდეც გეგმავდა საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობის მოწყობას და ქართველების დამორჩილებასაც კი.⁹ ამ მიზნით საქართველოში გამოგზავნა ჰულეფა ბეგი, რომელმაც თავის მეზობელებთან ერთად გარკვეული რაოდენობის ალაფი ჩაიგდო ხელში და უკან დაბრუნდა.¹⁰ სეფიანთა სახელმწიფოს დაარსების შემდეგ პირველი ღონისძიება აღმოსავლეთ საქართველოსთვის ქედის მოხრის მცდელობა იყო. 1516 წელს ქართველ თავადებს ყვარყვარესა და მანუჩარს შორის განხეთქილება მოხდა. ყვარყვარე თავრიზში გაიქცა და შაჰს დახმარება სთხოვა. შაჰმა რუმელუ დივ სულთანს, თექელუ

⁸ Mirza Bala, a.g.e., s. 841.

⁹ Tufan Gündüz, Son Kızılbaş Şah İsmail, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 48, 62.

¹⁰ Rumlu Hasan, Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevârih), Çeviren: Cevat Cevan, Ardiç Yayınları, Ankara, 2004, s. 52.

ჩირქინ ჰასანი, ყაჯარ ნარინ ბეგი და რუმლუ ქაზაქ ბეგი საქართველოს წინააღმდეგ გააგზავნა. ამ ლაშქრობის შედეგი ის იყო, რომ დივ სულთანმა საქართველოს მმართველად ყვარყვარე დასვა.¹¹ 1518-19 წლებში საქართველოს მმართველი ყვარყვარე შაჰს ეახლა. შაჰმა კი მასთან ერთად საქართველოში დივ სულთანი გააგზავნა, რომელმაც ლორეს და სოლემის (სამშვილდეს) ციხეები ჩაიგდო ხელში.¹² 1522 წელს შაჰ იმაილმა თბილისი გამარცხა, ხოლო მისმა მემკვიდრე შაჰ თამაზ I-მა (1524-76) საქართველოს წინააღმდეგ 4 წარმატებული ლაშქრობა მოაწყო.¹³ 1540 წელს შაჰ თამაზმა ხელში ჩაიგდო თბილისი, ხოლო 1558 წელს მოწყობილი ლაშქრობის დროს, გარისის ბრძოლაში დაიღუპა ქართლის მეფე ლუარსაბი.¹⁴ შაჰ თამაზის ლაშქრობების დროს დიდი რაოდენობით დატყვევებული ქართველები ირანში გადასახლეს.¹⁵ შაჰ თამაზის დროს ამასიის ზავით დასრულდა ოსმალეთსა და სეფიანთა შორის მიმდინარე ხანგრძლივი ომი, რომელიც ძირითადად საქართველოში, აზერბაიჯანსა და ერაყში მიმდინარეობდა და 1555 წლის 1 ივნისს ხელმოწერილი ამ ხელშეკრულების საფუძველზე საქართველოს ტერიტორია ოსმალეთსა და სეფიანთა სახელმწიფოს შორის გადანაწილდა. აღმო-სავლეთ საქართველო - ქართლი და კახეთი სეფიანებს დარჩათ,

¹¹ Tufan Gündüz, a.g.e., s. 150.

¹² Rumlu Hasan, a.g.e., s. 208.

¹³ შაჰ თამაზის ქართველების წინააღმდეგ ლაშქრობის შესახებ იხილეთ Şah Tahmasb-ı Safevî, Tezkire, Giriş ve Çeviri: Hicabi Kurlangıç, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s. 33, 54, 73, 75, 78, 80, 81, 83. ასევე შეგიძლიათ გაეცნოთ ანონიმი ავტორის ყიზილბაშთა ისტორიის შესაბამის გვერდებს და თუფან გუნდუზის შენიშვნებს: Anonim, Kızılbaşlar Tarihi Tarih-i Kızılbaşan, Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 47, 58, 92, n. 158, 98.

¹⁴ D. M. Lang, “Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1952, Sayı 14, s. 523.

¹⁵ Hüsâmettin M. Karamanlı, “Gürcistan (Osmanlı Hâkimiyeti Dönemi)”, DİA, İstanbul, 1996, c. 14, s. 314.

ხოლო იმერეთი ოსმალეთის ტერიტორიად გამოაცხადა.¹⁶ სეფიანთა ტახტზე შაჰ აბასის ასვლის შემდეგ XVI საუკუნის ბოლო მეოთხედში სეფიანებსა და ოსმალეთს შორის ბრძოლა კვლავ განახლდა. ოსმალეთის ჯარებმა თბილისი აიღეს, ხოლო კახეთის მმართველმა ალექსანდრემ წელიწადში 10 საპალნე ახჩახარკის გადახდა იკისრა.¹⁷

საქართველო, რომელიც ვერ ავრცელებდა საკუთარ პოლიტიკურ მმართველობას მთელ რეგიონზე,¹⁸ შედგებოდა იმერეთის,¹⁹ ქართლის და კახეთის სამეფოებისგან. ქართლის მეფეების დამოუკიდებლობისთვის ბრძოლა და კახეთის მმართველების ვითარების მიხედვით ხან რუსეთისადმი, ხან ოსმალეთისადმი გამოხატული კეთილგანწყობა, სეფიანთა მბრძანებელს, შაჰ აბასს მოსვენებას უკარგავდა. ამიტომ შაჰმა კახეთის მეფე ალექსანდრე II-ს, რომელმაც მოსკოვის სამეფოს მეფე ბორის გოდუნოვთან კავშირი დაამყარა, გამოუგზავნა ირანში აღზრდილი და გამუსულმანებული შვილი კოსტანტინე, მხარი დაუჭირა მას მამის წინააღმდეგ და მოაკვლევინა იგი (1605 წელს).²⁰ მაგრამ კახეთის მართლმადიდებელმა ქრისტიანმა მოსახლეობამ სეფიანთა სასახლის კარზე აღზრდილი მუსლიმი კოსტანტინე არ ინდომა მეფედ და შაჰ აბასი იძულებული გახდა

¹⁶ Remzi Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları, Tez Yayınları, İstanbul, 2001, s. 77.

¹⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590), Sevinç Matbaası, Ankara, 1976, s. 364.

¹⁸ იმ პერიოდის საქართველოს პოლიტიკური სურათის და ქართველ ფეოდალებს შორის ბრძოლის შესახებ იხილეთ: Oruç Bey Bayat (İranlı Don Juan), İlişkiler (Bir Şiî / Katolik), Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 114-118, 122-127.

¹⁹ დასავლეთ საქართველოს ანუ იმერეთის შესახებ სეფიანთა წყაროა “Mülk-i Bagrat ki Baş Âçûk iştiḥâr dağ”. იხილეთ Kadı Ahmet Kumî, Hülasatü't-Tevâriḥ, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1383, c. I, s. 300.

²⁰ D. M. Lang, a.g.e., s. 523; David Marshall Lang, a.g.e., s. 12.

დაეთმო და კახეთის მეფე გახდა ალექსანდრეს შვილიშვილი თეიმურაზი (1605-1648წწ.). თეიმურაზი სეფიანთა წყაროებში მოხსენიებულია, როგორც „ვალი ვილაიეთი კახთ თეჰმურს ხანი“. ტახტზე ასვლის შემდეგ იგი შეეცადა შაჰ აბასთან პოლიტიკის დაბალანსებისთვის ოსმალეთისგანაც მიეღო მხარდაჭერა.

შაჰ აბასი ტახტზე ყოფნის მთელი პერიოდის განმავლობაში ცდილობდა საქართველოს საბოლოო დამორჩილებას, რისთვისაც იგი ქართული სამეფოების შიდა საქმეებში აქტიურად ერეოდა. 1606 წელს ირან-ოსმალეთის ომის დროს შაჰ აბასმა თბილისის აღების შემდეგ ქართლის მეფედ ლუარსაბ გიორგის ძე დასვა²¹ და ქართლი სახანოდ გამოაცხადა. მოგვიანებით, როდესაც სეფიანთა მბრძანებელმა ზედიზედ რამდენჯერმე დაამარცხა ოსმალები, ქართველი დიდგვაროვნები ეახლნენ მას, მიულოცეს გამარჯვება და მორჩილება გამოუცხადეს. ამით კმაყოფილმა შაჰმა ქართველი თავადები დიდი წყალობით გაისტუმრა. ამის შემდეგ მხოლოდ კახეთის მმართველი თეიმურაზი დარჩა, ვინც შაჰს მორჩილება არ გამოუცხადა. ქართველმა თავადებმა შაჰის მტკიცე ქმედების წინაშე ქედი მოიდრიკეს და შეეცადნენ სეფიანთა მმართველობას მორგებოდნენ. შაჰ აბასმა, რომელიც იყო ცბიერი მმართველი, მომავალში რეგიონში წინააღმდეგობის მოძრაობის და აჯანყების თავიდან აცილების მიზნით ზოგიერთი ქართველი თავადი და სახელმწიფო მოხელე თან წაიყვანა.²²

1612 წელს ოსმალეთის წარმომადგენელთან ნასუჰ ფაშასთან სამშვიდობო ხელშეკრულების ხელმოწერის მიუხედავად სეფიანთა მმართველობის დამორჩილების მოწინააღმდეგე კახეთის მმართველის თეიმურაზ ხანის და სხვა დიდგვაროვნების წინააღმდეგ შაჰ აბასი ისპაჰანიდან 1613 წლის 24 ოქტომბერს

²¹ შაჰ აბასი ლუარსაბ II-ის დაზე დაქორწინდა, რომელიც მოგვიანებით ირანში წაიყვანა და დაახრჩობინა. იხილეთ V. Minorsky, "Tiflis", *IA, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi*, 1974, c. 12/1, s. 273.

²² D. M. Lang, *a.g.e.*, s. 524.

საქართველოს წინააღმდეგ სალაშქროდ დაიძრა.²³ საქართველოში შესვლამდე, ჯერ კიდევ არდებილში ყოფნისას ელჩის თალიმ მუჰამედ ბეგის მეშვეობით ლაშქრობის ამბავი ნასუჰ ფაშას აცნობა. შაჰ აბასის არმიის საქართველოს ტერიტორიაზე შესვლის შემდეგ თეიმურაზ ხანმა სანდო პიროვნებების მეშვეობით მორჩილება და პატიება ითხოვა. მაგრამ შაჰ აბასმა მტკიცედ განაგრძო წისვლა და თეიმურაზი იძულებული გახდა ჯერ ქართლში, შემდეგ კი ოსმალეთის დაქვემდებარებაში მყოფი იმერეთის მმართველ გიორგისთან გახიზნულიყო. თეიმურაზის გაქცევის შემდეგ შაჰ აბასმა კახეთის მმართველად მუსულმანი ისა მირზა ხანი დანიშნა.²⁴ ისკანდერ ბეი თურქმენი, რომელიც ამ მოვლენის მომსწრე იყო, წერს, რომ საქართველოს დალაშქვრის შემდეგ შაჰმა ხელში ჩაიგდო 30000 ტყვე და 40000 ძროხა და ცხვარი, ხოლო 30000-მა ურწმუნომ ისლამი მიიღო.²⁵

1616 წლის 28 მარტს შაჰ აბასმა კიდევ ერთხელ მოაწყო საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობა, რათა დაესაჯა კახეთის მმართველი თეიმურაზ ხანი მუსლიმთა სისხლის დაღვრისთვის.²⁶ სეფიანთა ჯარმა, რომელშიც ასევე შედიოდნენ შაჰის პირადი გვარდია, მონა-სპა და მსროლელთა დანაყოფები, ძალიან დიდი განადგურება გამოიწვია ქვეყანაში. შაჰ აბასმა ასევე ისარგებლა ქართლელი სამხედრო მოღვაწის გიორგი სააკაძის მის მხარეზე გადასვლით და საქართველოში ნგრევის, ხოცვა-ჟლეტის და გადასახლების დაუნდობელი პოლიტიკა გაატარა. ამავე პოლიტიკიდან გამომდინარე ქართლის მეფე ლუარსაბ II მოტყუებით ხელში ჩაიგდეს და ცოტა ხნის შემდეგ მოკლეს. კახეთის მეფე თეიმურაზ I დიდი გაჭირვებით გაექცა იმავე ხვედრს, თუმცა ტყვედ ჩავარდნილი მისი ორი ვაჟი დაასაჭურისეს, დედამისს კი წამებით ამოხადეს სული. ამის

²³ İskender Bey Türkmen, Târih-i Âlem Âra-yi Abbasi, Haz. İrec Afşar, Müesses-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1387, s. 869.

²⁴ İskender Bey Türkmen, a.g.e., s. 870, 873.

²⁵ İskender Bey Türkmen, a.g.e., s. 875.

²⁶ İskender Bey Türkmen, a.g.e., s. 897.

შემდეგ შაჰის რისხვა კახეთის მიმართ გაიზარდა. რეგიონის ქალაქები მიწასთან გაასწორეს, 60000 ადამიანი მოკლეს, 100000 კი ირანის სხვადასხვა რაიონში გადაასახლეს. ერთი ქართველი ტყვე 1 აბაზად იყიდებოდა. ამის გამო, დღესაც საქართველოში შაჰ აბას „წყეულის“ მეტსახელით მოიხსენიებენ.²⁷ ბუნებრივია, არ უნდა დავივიწყოთ, რომ წყაროებში ციფრები შეიძლება გაზვიადებული იყოს.

საქართველოს დალაშქვრის შემდეგ შირვანისა და ყარაბაღის მოსახლეობა, მცირე რაოდენობით ებრაელები და სომხები და ქართველი ტყვეების ნაწილი ხორასანში, მაზანდერანსა და გილანში გადაასახლეს. ამგვარად, საქართველომ მოსახლეობის ნახევარზე მეტი დაკარგა. ბევრი ქალაქი დაინგრა. 60000–იანი თბილისში მხოლოდ 20000 დარჩა. სოფლის მეურნეობა და მეაბრეშუმეობა ჩაკვდა, ვაჭრობა შეწყდა და სეფიანთა მძიმე გადასახადების ქვეშ მყოფი მოსახლეობა გაჭირვებულ მდგომარეობაში ჩავარდა.²⁸ შაჰ აბასის ლაშქრობებმა საქართველოში რეგიონის მესაქონლეობაზეც იქონია გავლენა. იმიტომ, რომ შაჰის არმიამ ლაშქრობების შედეგად დიდი რაოდენობით ტყვეებთან ერთად 40000 ძროხა და ცხვარი ჩაიგდო ხელში.²⁹ რიზა ყული ხანის ცნობა, რომ შაჰ აბასმა თეიმურაზის დასჯის მიზნით საქართველოში ლაშქრობისას 70000 ქართველი მოაკვლევინა, ხოლო 130000 ქართველი დაატყვევა.³⁰ შესაძლოა გაზვიადებული იყოს, თუმცა აჩვენებს რეგიონის განადგურების მასშტაბებს.

სეფიანთა მმართველობის ბოლო პერიოდში ირანის ტერიტორიაზე ავღანელები შემოიჭრნენ. ავღანელების მიერ ქვეყნის აღმოსავლეთ საზღვრებთან აჯანყების მზადების გამო, 1704 წელს შაჰ ჰუსეინმა ქართული წარმომშობის გამჭრიახი მმართველი გიორგი ხანი 20000 კაციანი შენაერთით რეგიონში მია-

²⁷ D. M. Lang, a.g.e., s. 523.

²⁸ Mirza Bala, a.g.e., s. 842.

²⁹ İskender Bey Türkmen, a.g.e., s. 875.

³⁰ Rıza Kulu Han, a.g.e., s. 6845.

ლინა.³¹ სეფიანთა დაუდევრობისა და ქედმაღლობის გამო 6 წლის შემდეგ 1709 წლის აპრილში ავღანელმა მირ უვეისმა აჯანყების დრომა ააფრიალა.³² მათ ქალაქის გარეთ სანადიროდ მყოფი ყანდაღარის გუბერნატორი ქართველი გიორგი ხანი თანმხლებ პირებთან ერთად მოკლეს. შემდეგ ქალაქის დამცველი 3000 სეფიანელი სამხედრო დახოცეს და ქალაქი ხელში ჩაიგდეს.³³ როგორც კი ამ ამბავმა ისპაჰანს მიაღწია, 1709 წლის ნოემბერში რეგიონში გაგზავნეს გიორგი ხანის ძმისწული, ისპაჰანის ტარულა ქაიხოსრო³⁴ 12000 ყიზილბაშ სამხედროსთან ერთად. ამის საწინააღმდეგოდ, მირ უვეისმა სეფიანი სამხედროების გასავლელ გზაზე ბალახი მოათიბინა, ყანდაღარი იარაღით და სურსათით გაამაგრა. სეფიანებმა ქალაქს ალყა შემოარტყეს, მაგრამ ჯარში შიმშილის, პირუტყვისთვის საკვების სიმცირის, ავადმყოფობის (დეზინტერია) და ქართულ-ყიზილბაშური დაპირისპირების გამო იძულებული გახდნენ ალყა მოეხსნათ (1711 წლის 26 ოქტომბერს).

ქართველები სეფიანთა სახელმწიფოში

1576 წელს შაჰ თამაზის გარდაცვალების შემდეგ ირანი ისევ მოიცვა შიდა დაპირისპირებამ. შაჰის სიკვდილის შემდეგ სახელმწიფოში მმართველ პოზიციაზე დარჩენისთვის თურქმე-

³¹ P. M. Sykes, 1915, s. 307; İlker Külbilge, 2010, s. 90.

³² ფ. ავერი აჩვენებს, რომ მირ უვეისის გიორგი ხანის წინააღმდეგ გამოსვლის მიზეზი გახდა ყანდაღარში ქართველი გუბერნატორის უპასუხისმგებლო მოქმედება, ალკოჰოლის გადაჭარბებული გამოყენება და ადგილობრივი მოსახლეობის გოგოების გადაკიდება, ერთერთი საგვარეულოს უფროსის ქალიშვილის ძალით დატოვება. იხილეთ Peter Avery, "Nadir Shah and the Afsharid Legacy", The Cambridge History of Iran, Cambridge, 1991, c. 7, s. 12.

³³ Rıza Kulu Han, a.g.e., c. 8, s. 495; P. M. Sykes, a.g.e., s. 308-309; İlker Külbilge, a.g.e., s. 93; Laurence Lockhart, 1958, s. 87.

³⁴ ეს პიროვნება ოსმალთა მემკვიდრე შემდანიზადესთან მოხსენიებულია, როგორც „მირ უვეისის მიერ მოკლული ქართველი გიორგი ბეგის ძმა ჰუსრევი“. იხილეთ Şem'dâni-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1976, c. 1, s. 50.

ნულ, ტაჯიკურ და კავკასიურ დაჯგუფებებს შორის ბრძოლა დაიწყო. ამ ბრძოლამ, რომელშიც ჰარემიც იყო ჩართული, საკმაოდ ჩახლართული სახე მიიღო. ბრძოლაში შაჰ თამაზის წარმოშობით ქართველი და ჩერქეზი ცოლებიც ჩაერთნენ, რათა ტახტზე საკუთარი შვილი აეყვანათ.³⁵

შაჰ აბას I-მა (1587-1629წწ) სახელმწიფოში თურქმენი ემირების გავლენის შემცირებისთვის, ოსმალური ყაფიყულეს შენაერთის მსგავსი სამხედრო ორგანიზაცია ჩამოაყალიბა. ეს ორგანიზაცია კავკასიური წარმოშობის, შიიტური ტრადიციისამებრ აღზრდილი ძირითადად ქრისტიანი ოჯახების შვილებიგან შედგებოდა, რომლებსაც შაჰის ერთგულებას უნერგავდნენ. ყაფიყულეს სამხედროების რაოდენობა 12000 იყო და მასში წარმოშობით ჩერქეზებისა და სომხების გვერდით ეროვნებით ქართველებიც იყვნენ.³⁶ მაგალითისთვის, შაჰის მიერ დაარსებული ახალი შენაერთის პირველი ყაფიყულეს ალა (მმართველი) ქართული წარმოშობის ალავერდი ხანი იყო. ეს პიროვნება შაჰ აბასის მმართველობის პერიოდში ყველაზე ძლიერი ალა იყო და ამ თანამდებობაზე 18 წლის მანძილზე იმყოფებოდა. 1598 წელს იგი ირანის მთელი შეიარაღებული ძალების მეთაურად დაინიშნა და ამგვარად ძლიერების ზენიტს მიაღწია.³⁷ მნიშვნელოვანი წარმატებების მიღწევის შემდეგ, მისი მნიშვნელობის წარმოსაჩენად შაჰმა მას „სულთანის“ წოდება უბოძა. ამასთანავე 1613 წელს გარდაცვალების შემდეგ გაითვალისწინეს მისი დამსახურებები და შვილი იმამ ყული ხანი ყველაზე შემოსავლიანი ფარსის ოლქის გამგებლად დანიშნეს.

საქართველოს ისტორიის სპეციალისტის ინგლისელი დ.მ.ლენგის დასკვნით, რასაც იგი ირანში ჩასული მისიონერების და მოგზაურების ანგარიშზე დაყრდნობით აკეთებს, როგორც სომხები არიან ნიჭიერები ვაჭრობაში, ისე ქართველებს ეხერ-

³⁵ H. Mustafa Eravcı, 2002, s. 887.

³⁶ Faruk Sümer, “Abbas I”, DİA, İstanbul, 1988, c. 1, s. 18.

³⁷ Roger Savory, İran Asr-ı Safevi (Iran Under The Safavids), İngilizce'den Farsça'ya Çev: Kambiz Azizi, Neşr-i Merkez, Tahran, 1374, s. 79.

ხემათ სამხედრო საქმე და შაჰს ჰყავდა ქართული წარმოშობის 25000 ცხენოსანი შენაერთი.³⁸ ორუჩ ბეი ბაიათი კი წერს, რომ შაჰ აბასის დაცვა ქართული წარმოშობის სამხედროებს ჰქონდათ ჩაბარებული.³⁹

შაჰ აბასის პერიოდში სახელმწიფო აღმასრულებელ თანამდებობებზე ქართული წარმოშობის პირები იმყოფებოდნენ. მაგალითად იმამ ყული ხანი⁴⁰ ფარსის რეგიონის გამგებელი იყო. ასევე, შაჰ აბასის გამგებლობის ბოლო წლებში ისპაჰანის ტარულას თანამდებობა⁴¹ ქართველ უფლისწულებს ეძლეოდათ ხოლმე. ამგვარად, ისპაჰანის ტარულად 1620 წელს ქართული წარმოშობის ხოსრო მირზა დაინიშნა.⁴² მინორსკი ხაზს უსვამს, რომ სეფიანთა სასახლეში და განსაკუთრებით ჰარემის განყოფილებაში ჰარემის ადას თანამდებობებზე ქართული წარმოშობის

³⁸ D. M. Lang, a.g.e., s. 525.

³⁹ Oruç Bey Bayat, Don Juan Of Persia: A Shi'ah Catholic (1560-1604), Çev: G. Le Strange, Great Britain, 1926, s. 209

⁴⁰ შაჰ სეფის (1629-1642) დროს ალავერდი ხანის შვილის, ფარსის ბეგლარბეგის იმამ ყული ხანის და შვილიშვილის საფი ყული ბეგის დახოცვის შემდეგ მათი კუთვნილი ქონება კარის ადა უღურლუ ხანს გადაეცა. იხილეთ Veli Kulu Bek Şamlu, 1374, s. 213.

⁴¹ ტარულა მონღოლთა სახელმწიფო აპარატში აღმასრულებელი, სამხედრო და ფინანსური უფლებების მქონე მოხელისთვის მინიჭებული წოდება იყო. ეს წოდება ილჰანიანთა და ჩაღათაის გავლით სეფიანებსაც გადაეცათ მემკვიდრეობით. ამ ტერმინს იყენებდნენ ილჰანიანთა შემდეგ დაარსებულ ჯელაირიანების, თემურიდების, შავბატკანიანთა და თეთრბატკანიანთა სახელმწიფოებში ყველა სახის ქალაქის და ადმინისტრაციული ერთეულის მართვის, საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვის და ფინანსური საქმეების მართვის მაღალი თანამდებობის მოხელის აღსანიშნად. ტერმინი ტარულა კიდევ უფრო გავრცელდა ირანის ხელისუფლებაში სეფიანთა მოსვლის შემდეგ. ამ პერიოდში ქალაქებთან ერთად დაბების და ზოგჯერ სოფლების მმართველებიც დარუგად იწოდებოდნენ.

⁴² İskender Bey Türkmen, a.g.e., s. 1057.

პირები ინიშნებოდნენ.⁴³ საბოლოო ჯამში შაჰ აბასის პერიოდში სასახლის და სახელმწიფო მოხელის თანამდებობაზე (ჰარემის ალა, სარდალი, გუბერნატორი, ტარულა და სხვა) ქართული წარმოშობის ბევრი პიროვნება ინიშნებოდა.

სეფიანთა ჰარემში ძალიან ძველი პერიოდიდან მოყოლებული სეფიანთა დინასტიის წევრებზე დაქორწინებული კავკასიური წარმოშობის ქალები ცხოვრობდნენ. შაჰ თამაზ I-ის დროს (1524-1576) საქართველოსა და მიმდებარე ტერიტორიებზე მოწყობილი ლაშქრობების დროს ხელში ჩაიგდეს დიდი რაოდენობით ქართული, ჩერქეზული და სომხური წარმოშობის ტყვეები, რომელთა დიდი ნაწილი ქალები და ბავშვები იყვნენ. მათი უმრავლესობა სასახლის მომსახურებისთვის იქნენ აყვანილი. ზოგიერთი ტყვე ქალი სეფიანთა შაჰის ან უფლისწულების ცოლები გახდნენ. შაჰ თამაზ I-ს ოთხი ქართველი და ერთი ჩერქეზი ცოლი ჰყავდა, შაჰ ისმაილ II-ს ჩერქეზი ყმებიდან შამხლის გამგებლის ქალიშვილი ჰყავდა ჰარემში. ცნობილია, რომ შაჰ აბასის ჰარემში ირანული, ქართული, სომხური, თათარული და ჩერქეზული წარმოშობის ქალები იმყოფებოდნენ. იგივე შაჰ აბასის ჰარემს ასი ქართველი ყმა ემსახურებოდა. მათგან აარჩია ყველაზე ავტორიტეტული, უბოძა ასისთავის წოდება და ყველაფერზე პასუხისმგებლობა დააკისრა. ქართველი, ჩერქეზი და სომეხი ქალები, შაჰის ჰარემში მოხვედრის შემდეგ ისლამს ღებულობდნენ. თუმცა ზოგიერთი მათგანი მალულად აგრძელებდა ქრისტიანულ ღვთისმსახურებას.⁴⁴

დასკვნა

საქართველო, სადაც ფეოდალურმა წყობამ განვითარების უმაღლეს საფეხურს მიაღწია, სტრატეგიული მდებარეობიდან გამომდინარე მისი ტერიტორიები მთელი ისტორიის მანძილზე სხვადასხვა ხალხების და სახელმწიფოების თავდასხმის

⁴³ V. Minorsky, Tadhkirat al-Mulûk, London, 1943, s. 113.

⁴⁴ Eralp Erdoğan, "Safevi Devleti'nde Harem", Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches, Yıl/Vol. 2, Sayı/No. 1 Bahar/Spring 2017, s. 30, 34-35.

ობიექტს წარმოადგენდა. იმის გამო, რომ ქართულმა სამეფოებმა შინაგანი ერთობის უზრუნველყოფა ვერ მოახერხეს, გარე ძალები (ოსმალეთი, ირანი, რუსეთი) ხშირად ერეოდნენ მის საშინაო საქმეებში. ამგვარად საქართველოს ისტორია, XV საუკუნიდან XIX საუკუნის დასაწყისამდე დაახლოებით 350 წლის განმავლობაში ოსმალეთსა და სეფიანთა სახელმწიფოს ისტორიაზეა გადაჯაჭვული. სეფიანები, საქართველოს საქმეებში ან პირდაპირ ერეოდნენ ან ეხმარებოდნენ მათ მორჩილებაში მყოფ ქართველ თავადებს (მაგალითისთვის უსტაჯალუ ქარინჯაოღლუ შაჰქულუ სულთანის დახმარება თბილისში მყოფი დაუდ ხანისთვის). ამგვარად, საქართველო, კავკასიისთვის ოსმალეთ-ირანის ბრძოლაში ბრძოლის ველად გადაიქცა. ორუჩ ბეი ბაიათის განცხადებით, ქართველები ამ მდგომარეობიდან გამოსასვლელად ადვილად იცვლიდნენ რელიგიას და მოკავშირეებს. სეფიანთა მემკვიდრეებთან რუმლუ ჰასანთან და ყადი აჰმედთან გვხვდება შემდეგ სახის ფრაზები: „ცუდი საქციელის მქონე ქართველები, ურწმუნო დიდგვაროვნები“. ისკანდერ ბეი კი თეიმურაზსა და ლუარსაბს მოიხსენიებს, როგორც „ხეპრეს და ბრიყვს“. რა თქმა უნდა, მსგავსი შეფასება მხოლოდ ხელმძღვანელობაში მყოფ ქართველ დიდგვაროვნებსა და ბატონებს შეეხებოდა. სეფიანები საქართველოს უყურებდნენ, როგორც *გაზაი ქუფარის* (ურწმუნოებთან საღვთო ბრძოლის) ადგილს, შესაბამისად მოქმედებდნენ საკუთარი ინტერესების გათვალისწინებით და წარმოქმნილმა უთანხომებამ და ომებმა საქართველო სულიერად და მატერიალურად დაფლითა. ბუნებრივია, უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველები, ისევე როგორც რეგიონში სელჩუკების გამოჩენის შემთხვევაში, ირან-ოსმალეთის დაპირისპირების დროსაც ცდილობდნენ გადარჩენას და საკუთარი დამოუკიდებლობის დაცვას.

ირან-ოსმალეთის დაპირისპირების და საქართველოში სეფიანთა შემოსევის ყველაზე რთული პერიოდი რა თქმა უნდა შაჰ აბას I-ის მეფობის ეპოქას დაემთხვა. შაჰ აბასმა მოახერხა უზრუნველყო ქვეყნის შინაგანი ერთიანობა და გააძლიერა

საკუთარი არმია, ისარგებლა რეგიონის ფეოდალური აშლილობით და ქართველებს შორის პირველობისთვის დაწყებული ბრძოლით და შეეცადა საქართველო მთლიანად მოექცია საკუთარი მმართველობის ქვეშ. იმიტომ რომ საქართველოს პოლიტიკური და სავაჭრო თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი მდებარეობა უჭირავს და რუსეთის ან ოსმალეთის მიერ მისი დაპყრობის შემთხვევაში სეფიანთა სახელმწიფო დიდ ზარალს განიცდიდა. ამ მიზნით მან საქართველოში მყოფი ოსმალთა ძალები დაამარცხა და ქვეყნის აღმოსავლეთი ნაწილი დაიპყრო. ქართველი ხალხის წინააღმდეგობამ და ოსმალებთან თანამშრომლობამ შაჰ აბასი განარისხა და მან ქვეყანაში დიდი ხოცვა-ჟლეტა და ნგრევა გამოიწვია. თუმცა, თავისუფლების მოყვარულმა და მართლმადიდებელმა ქრისტიანმა ქართველებმა შაჰ აბასის საკმაოდ მკაცრი რეგულაციების მიუხედავად ხელსაყრელი შემთხვევით ისარგებლეს და სეფიანთა მმართველობის წინააღმდეგ აჯანყდნენ. შაჰ აბასის მკაცრი რეგულაციების შედეგი სეფიანთა მიმართ მხოლოდ ზიზღის ზრდა იყო.

სპარსული ლიტერატურა საქართველოს აღწერს როგორ ფეოდალურად დაშლილ და მთიანი რელიეფის მქონე ქვეყანას. სეფიანთა ისტორიკოსების მიერ ქართველების შესახებ მოწოდებული ყველაზე მეტი ცნობები შემდეგ ნაწარმოებებშია ასახული: ისკანდერ ბეი თურქმენის „თარიჰი ალემარაი აბასი“, ორუჩ ბეი ბაიათის „სპარსეთის დონჟუანი“, შაჰ თამაზის მემუარები, ჰასანი რუმლუს „აჰსენუთ თევარიჰი“, ანონიმი ავტორის „ყიზილბაშთა ისტორია“ და ყადი აჰმედ ელ-ყუმის „ჰულასათუთ თევარიჰი“. ბუნებრივია ქრონიკებში უფრო მეტად პოლიტიკური ისტორიაა ასახული.

ცნობილია, რომ სეფიანთა სასახლეების ჰარამხანებში იყვნენ ქართული წარმოშობის ქალები, რომლებიც იქ გარკვეულ როლს თამაშობდნენ. შაჰ აბასის მიერ სამხედრო სტრუქტურაში შეტანილ სიახლეებს - მონა-სპის ქართული წარმოშობის მეთაურები და სარდლები უძღვებოდნენ, რომლებიც სეფიანთა სახელმწიფოს სამსახურში იდგნენ. ამავე დროს სეფიანთა დედაქა-

ლაქის ისპაჰანის ტარულას ანუ მმართველის თანამდებობაზე როგორც წესი გარკვეული პერიოდის განმავლობაში ქართული წარმოშობის პირები ან ქართველი მთავრები ინიშნებოდნენ. ასევე ვხედავთ, რომ ავღანელთა შემოსევის დროს ყანდაღარში ქართველი სარდლები იქნენ მივლინებული.

ლიტერატურა

ANONİM, Kızılbaşlar Tarihi -Tarih-i Kızılbaşan-, Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

ATEŞ, Erhan, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 35, 2016, s.73-96.

AVERY, Peter, "Nadir Shah and the Afsharid Legacy", The Cambridge History of Iran, Cambridge, 1991, C. 7, s. 3-63.

BALA, Mirza, "Gürcistan", İA, İstanbul, Mili Eğitim Basımevi, 1945, C. 4, s. 837-845.

ÇORUH, H.-KABALOĞLU, M., "Tarihî Perspektiften Türk-Gürcü Akraha Toplulukları ve Akrabalık

İlişkilerinin Bugüne Yansımadaki Yanılgılar", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 153, 1999.

EBU'L-HASAN KAZVINÎ, Fevâidü's-Safeviyye, Müessesesi-i Mütâlaât ve Tahkikât-ı Ferhengi, Tahran, 1367.

DURŞUN, Davut, "Gürcistan (Fiziki ve Beşeri Coğrafya)", DİA, İstanbul, 1996, C. 14, s. 310-311.

ERAVCI, H. Mustafa, "Safevî Hanedanı", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 6, s. 882-892.

ERAVCI, H. Mustafa, "İran Don Juanı'nın Gürcistan ve Azerbaycan'a Dâir Verdiği Bilgiler", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 166.

ERDOĞAN, Eralp, "Safevi Devleti'nde Harem", Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches, Yıl/Vol. 2, Sayı/No. 1 Bahar/Spring 2017, s. 25-47.

FÂİKÎ, İbrahim, Azerbaycan Mesîr-i Tarih-i İran, Tebriz, İntişarât-ı Yâran, 1375, C. II.

GÜNDÜZ, Tufan, Son Kızılbaş Şah İsmail, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.

İPEK, Ali, “Sultan Alp Arslan Dönemi Türk-Gürcü Münasebetleri”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 180,

Haziran 2009, s. 129-136.

İSKENDER BEY TÜRKMEN, Târih-i Âlem Âra-yi Abbasi, Haz. İrec Afşar, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1387.

KADI AHMET KUMÎ, Hülasatü't-Tevârih, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1383, C. I-II.

KARAMANLI, H. M., “Gürcistan (Osmanlı Hakimiyeti Dönemi)”, DİA, İstanbul, 1996, C. 14, s. 314-316.

KILIÇ, Remzi, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları, Tez Yayınları, İstanbul, 2001.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590), Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.

KÜLBİLGE, İlker, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1703-1747), Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010.

LANG, D. M., “Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1952, Sayı 14, s. 523-539.

LANG, D. M., The Last Years of the Georgian Monarchy (1658-1832), Columbia University Press, New York, 1957.

LOCKHART, Laurence, The Fall of the Safavi Dynasty and The Afghan Occupation of Persia, Cambridge University Press, 1958.

MİNORSKY, V., Tadhkirat al-Mulûk, London, 1943.

MİNORSKY, V., “Tiflis”, İA, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1974, C. 12/1, s. 264-279.

ORUÇ BEY BAYAT, Don Juan Of Persia: A Shi'ah Catholic(1560-1604), Çev: G. Le Strange, Great Britain, 1926.

ORUÇ BEY BAYAT (İRANLI DON JUAN), İlişkiler (Bir Şiî / Katolik), Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.

PÂZUKİ, Rıza, Târih-i İran: Ez Moğol Tâ Afşâriyye, Şirket-i Çaphâne-i Ferheng, 1317.

RIZA KULU HAN, Târih-i Ravzatü's-Safâ-yı Nâsırî, İntişârât-ı Esâtir, Tahran, 1380, C. 12.

RUMLU HASAN, Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevârih), Çeviren: Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara, 2004.

SARAY, Mehmet, "Gürcistan ve Gürcüler", Kafkas Araştırmaları, İstanbul, 1997, Sayı 3, s. 1-27.

SARAY, Mehmet, Türk-İran İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

SAVORY, Roger, İran Asr-ı Safevi (Iran Under The Safavids), İngilizce'den Farsça'ya Çev: Kambiz Azizi,

Neşr-i Merkez, Tahran, 1374.

SAVORY, Roger, "The Safavid Administrative System: Phase Two (1588-1629)", The Cambridge History Of

Iran: The Timurid And Safavid Periods, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, C. 6, s. 363-366.

SÜMER, Faruk, "Abbas I", DİA, İstanbul, 1988, C. 1, s. 18.

SÜMER, Faruk, "Safevi Tarihî İle İlgili İncelemeler: I. ve II. Abbas Devirleri", Türk Dünyası Araştırmaları,

Sayı 69, Ekim 1990, s. 9-32.

SYKES, P. M., A History of Persia, Macmillan and Co., Limited, London, 1915.

ŞAH TAHMASB-I SAFEVÎ, Tezkire, Giriş ve Çeviri: Hicabi Kırılangoç, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.

ŞEM'DÂNÎ-ZÂDE, Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi (Mür'i't-Tevârih),

Yayına Haz. M. M. Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976, C. 1.

TELLİOĞLU, İbrahim, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Serander Yayınları, Trabzon, 2009.

VELİ KULU BEK ŞAMLU, Kıyasü'l-Hâkânî, Haz. Seyyid Hasan Sâdât-ı Nâsırî, Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı

İslâmî, Tahran, 1374.

YUVALI, Abdülkadir, "Daruga", DİA, 1993, Cilt: 8, s. 505-506.

შემოესია თუ არა ორხან I საქართველოს

ასოცირებული პროფესორი მირიან მახარაძე
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

1453 წელს მემკმედ II–ის მიერ კონსტანტინოპოლის აღების შემდეგ, ქართული ტერიტორიები თანდათანობით ექცევიან ოსმალეთის ინტერესების სფეროში. უკვე 1454 წელს ოსმალები მარბიელ ლაშქრობას ახორციელებენ სოხუმში, რამაც ასახვა ჰპოვა ქართულ ქრონიკაში. კერძოდ, ვახუშტი ბატონიშვილი გადმოგვცემს, რომ „1451 წელს გამოვიდნენ ორმოცდა ათნი კატარლანი სავსე სპითა სულტან მურადისა, მეკმედის ძისა და ალაოხრნეს და მოსწყვიდეს ცხომი და აფხაზეთი და ზღვის პირნი. უკუ იქცნენ და წარვიდნენ“. მიუხედავად იმისა, რომ ეს იყო ოსმალთა მხრიდან პირველი თავდასხმა საქართველოზე. ვახუშტი ბატონიშვილის გადმოცემით ჯერ კიდევ ორხან I–ის ზეობის პერიოდში ოსმალებმა განახორციელეს ქართულ ტერიტორიებზე თავდასხმა.

ვახუშტი ბატონიშვილი შემდეგნაირად გადმოგვცემს ამ ფაქტს: „კულავად ეგრეთვე საბერძნეთის სულტანმან ორხან, ინება რათა დაიპყრას კლარჯეთი მიმდგომნი მისნი. მცნობელმან გიორგი მეფემან მოუვლინა მას ზავისა პირი, ხოლო მან არა ინება და შეკრებილ სპითა მეფე ეწყო სულტანსა, მოსცა ღმერთმან ძლევა და მოსრნა ურიცხუნი თურქნი და ილტვოდნენ სულთნითურთ“.

მსგავსი აღნიშნული ცნობა, რომელიც ორხანის საქართველოში ლაშქრობას შეეხება არ მოიპოვება თურქულ ისტორიოგრაფიაში. ორხანის საბრძანებელი სულ მცირე 700–800 კილომეტრით იყო დაშორებული საქართველოს საზღვართან, ამას გარდა საქართველოსა და მაშინდელ ოსმალეთს შორის მდებარეობდა ისეთი ბეილიქები, როგორცაა ჯანდარის, ერენტას, გერმიანის და ტრაპიზონის სამეფო. მიუხედავად ამისა, ზო-

გიერთი ქართველი მკვლევარი მიიჩნევს, რომ სწორედ ორხანის დროს მოხდა საქართველოს და ოსმალეთის პირველი ურთიერთობები და ოსმალთა მხრიდან საქართველოში შემოსვლა განხორციელდა ზღვიდან, მას შემდეგ, რაც ორხანმა წარუმატებელი ლაშქრობა განახორციელა კონსტანტინეპოლზე. ეს მოსაზრება საფუძველს მოკლებულია, რადგანაც ჯერ ერთი ორხანს არ შეეძლო ამგვარი შორი საზღვაო მარშრუტი განეხორციელებინა და მეორეც კონსტანტინეპოლის ალყის დროს მთლიანად განადგურდა მისი ისედაც მცირერიცხოვანი ფლოტი.

ვის შემოსევას გადმოგვცემს ვახუშტი?

წყაროს მიხედვით საქართველოზე შეტევა საბერძნეთიდან, ამ შემთხვევაში ანატოლიიდან განხორციელდა. ამიტომ, როდესაც ვახუშტი თავის ნაშრომზე მუშაობდა, ანატოლიაში ოსმალები იყვნენ გაბატონებული. იმის გამო, რომ წლები ორხანის სულთნობის დროს ემთხვეოდა, გამოჩენილ ქართველ მეცნიერს საქართველოში შემოსული ოსმალები და მათი მმართველი ორხანი ჰგონებია. წყაროს მიხედვით, ლაშქრობა 1338 წელს მოხდა. ამ წელს კი საქართველოში ილაშქრა აზერბაიჯანის მმართველმა ჰასან ქუჩუკმა, რომელიც ანატოლიში იმყოფებოდა.

შესაძლებელია გამოითქვას ვარაუდი, რომ სწორედ ჰასან ქუჩუკის საქართველოში ლაშქრობას გადმოგვცემს გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსი.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, ორხან I, კონსტანტინეპოლი, სოხუმი, ვახუშტი ბატონიშვილი.

ORHAN GAZİ GÜRCİSTAN'A SEFER DÜZENLEDİ Mİ?

Doç. Dr. **Mirian Makharadze**

İvane Cavakhishvili Tiflis Devlet Üniversitesi

ÖZ

1453 yılında Sultan II. Mehmet tarafından Kostantîniye'yı aldıktan sonra Gürcistan toprakları gittikçe Osmanlıların ilgi odağı

haline gelmiştir. 1454 yılında Osmanlılar Sohumı'ye sefer yapmışlardır. Söz konusu sefere ilişkin bilgiler Gürcü Kroniklerinde yer almaktadır. Vakushti Batonışvili'nin kaynaklarına göre 1451 yılında Sultan Murat Sohumı'yi ve çevresini istila etmiştir. Bu, Osmalıların ilk istilası değildi. Vakhushti Batonışvili'nin kaynaklarına göre Osmalılar I. Orhan döneminde de Gürcistan topraklarına saldırmışlardır. Söz konusu olayı anılan kaynaktaki şu şekilde anlatılmaktadır: “Ondan sonra Rum Sultanı Orhan Klarjeti'ye geldi ve çevresini zaptetti. Kral Giorgi bunu öğrenir öğrenmez Sultana barış yapmayı teklif etti. Sultan bu teklifi kabul etmedi. Kral hücum etti ve Tanrının yardımıyla kazandı, birçok Türk'ü öldürdü. Sultan ordusuyla birlikte kaçmak zorunda kaldı”

Orhan'ın Gürcistan'ya yaptığı seferle ilgili benzer bilgiye Türk tarihi kaynaklarında rastlanmamaktadır. Orhan'ın bulunduğu Beylik Gürcistan sınırından en az 700-800 km uzaktı. Ayrıca, Gürcistan ile o zamanki Osmanlı Devleti arasında Candara, Erenta, Germian gibi Beylikler ve Trabzon Krallığı bulunuyordu. Buna rağmen bazı Gürcü araştırmacı, Orhan'ın Kostantîniyye'ye yaptığı başarısız seferden sonra Osmanlıların denizden Gürcistan'a girdiklerini düşünmektedir. Bu görüş asılsızdır. Orhan böyle bir uzun deniz seferini gerçekleştiremezdi. Kostantîniyyeyi kuşatması sonucunda donanması tamamen yok edilmişti.

Vakhushti kimin istilası hakkında bilgi veriyor?

Kaynağa göre Gürcistan Rum Tarafından bu durumda Anadolu tarafından saldırılmıştır. Vakhushti eseri üzerine çalışırken Anadolu'da Osmanlılar hüküm sürüyordu. Tarihlerin Orhan'ın saltanat dönemine denk geldiği için ünlü Gürcü bilim adamı Gürcistan'a gelenleri Osmalılar ve hükümdarı Orhan'ı zannetmiştir. Kaynak doğrultusunda sefer 1338 yılında gerçekleştirilmiştir. Anılan tarihte ise Gürcistan'a sefer Anadolu'da bulunan Azerbaycan Hükümdarı Hasan Küçük yapmıştır.

Tahmin edildiği kadarıyla, ünlü Gürcü bilim adamı Hasan Küçük tarafından Gürcistan'a yapılan seferden bahsetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Orhan Gazi, Kostantîniyye, Sohumî, Vakhuşti Batonishvili

WHETHER ORHAN THE 1st İNVADED GEORGİA OR NOT

Associated Professor **Mirian Makharadze**
Tbilisi State University

ABSTRACT

In 1453 year, after the conquest of Constantinople by Mehmed the 2nd, Georgian Territories gradually became the field of interest for Ottomans. In a short time, already in 1454, the raiding hiking was carried out in Sokhumi by Ottomans. The fact is described in Georgian Chronicle. In particular, Vakhushti Batonishvili states that, “In 1451 year Sultan Murad’s, son of Mehmed, fifty launches full of warriors appeared and as a result, Sokhumi, Abkhazia and the coast of the sea were fully destroyed. Then they went back”. Despite the fact that it was the first attack on Georgia from the side of Ottomans. Vakhushti Batonishvili also notes that Georgian territory was attacked by Ottomans even during the ruling period of Orhan the 1st.

Vakhushti Batonishvili conveys the fact as following: “Thereupon, Orhan, the Sultan of Rum, came in Klardjeti and captured its surroundings. As soon as the King George finds out that fact, asks Sultan to conclude a peace, but Sultan refuses. The king attacks Sultan and with God's help achieves victory. Many Turks were killed and Sultan was forced to flee with the remaining army”.

A similar reference that corresponds the invasion of Orhan in Georgia does not exist in Turkish historiography.

Orhan's kingdom was at least 700-800 kilometers away from the border of Georgia, besides, there were Jandari, Erenta, Garmiani and Trabzon Kingdoms between Georgia and Ottoman of that time. Nevertheless, some Georgian researchers believe that the first relationships between Georgia and Ottoman took place during the Orhan’s ruling period and the invasion in Georgia was carried out

from the sea after the Orhan's unsuccessful campaign in Constantinople. This view is groundless, as first of all Orhan had no resources to conduct such a long maritime route and in the second, during the siege of Constantinople, his already scanty navy was completely destroyed.

Whose invasion is narrated by Vakhushti?

According to the source, an attack on Georgia was carried out from Greece, in this case from Anatolia. During Vakhushti worked on his work, Anatolia was annexed by Ottomans. As the mentioned years coincide the years of Orhan's ruling period, well-known Georgian scientist considered that the warriors invaded in Georgia were Ottomans and their leader Orhan. According to the source, the campaign was hold in 1338 year, the year when Azerbaijan leader Hasan Kuchuk invaded in Georgia after the campaign in Anatolia.

Perhaps, may be supposed that well-known Georgian historian described in his works exactly Hasan Kuchuk's invasion in Georgia.

Key Words: Georgia, Orhan Gazi, Constantinople, Sokhumi, Vakhushti Batonishvili.

1453 წელს მეჰმედ II-ს მიერ კონსტანტინოპოლის დაპყრობის შემდეგ, ქართული ტერიტორიები თანდათანობით ექცევიან ოსმალეთის ინტერესის სფეროში. უკვე 1454 წელს ოსმალები მარბიელ ლაშქრობას ახორციელებენ სოხუმში¹, რამაც ასახვა ჰპოვა ქართულ ქრონიკაში. კერძოდ, ვახუშტი ბატონიშვილი გადმოგვცემს, რომ 1451 წელს გამოვიდნენ ორმოცდა ათნი კატარღანი სავსე სპიითა სულტან მურადისა, მეჰმედის ძისა და ალაოხრნეს და მოსწყვიდეს ცხომი და აფხაზეთი და ზღვის

¹ მ. მახარაძე, ოსმალეთის პირველი თავდასხმა საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროზე, აღმოსავლეთი და კავკასია # 3, თბილისი, 2005. გვ. 179-183; მ. მახარაძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობები XV საუკუნეში, თბილისი, 2005. გვ. 130-133; M.Makharadze, Osmanların XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Gürcistan'a Gerçekleştirdikleri Ara Seferler, XV. Türk Tarih Kongresi, 2. C., Ankara. 2010. s. 365-372

პირნი. უკუ იქცნენ და წარვიდნენ². მიუხედავად იმისა, რომ ეს იყო ოსმალთა მხრიდან პირველი თავდასხმა საქართველოზე, ვახუშტი ბატონიშვილის გადმოცემით ჯერ კიდევ ორხან I-ის ზეობის პერიოდში ოსმალებმა თავდასხმა განახორციელეს ქართულ ტერიტორიებზე. „კუალად ეგრეთვე საბრძნეთის სულტანმან ორხან, ინება რათა დაიპყრას კლარჯეთი მიმდგომნი მისნი. მცნობმან გიორგი მეფემან მიუვლინა მას ზავისა პირი, ხოლო მან არა ინება და შეკრებილი სპითა მეფე ეწყო სულტანსა, მოსცა ღმერთმან ძლევა და მოსრა ურიცხუნი თურქნი და ილტვოდნენ სულტნითურთ“³.

ამ ცნობას ჯერ კიდევ მარი ბროსემ მიაქცია ყურადღება და ორხანის საქართველოში ლაშქრობა ყოვლად შეუძლებლად მიიჩნია, რადგანაც არც ერთი სხვა წერილობითი წყარო ამ ფაქტს არ ადასტურებს⁴. ორხანის საქართველოში შემოსევა შეუძლებლად ჩავთვალეთ მონოგრაფიაში „საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობები XV საუკუნის II ნახევარში“⁵, თუმცადა რატომ იყო შეუძლებელი ეს მაშინ არ დაგვისაბუთებია.

პირველად წყაროს უტყუარობაში ეჭვი შეიტანა ვ. კიკნაძემ თავის მონოგრაფიაში „საქართველო XIV საუკუნეში“. მკვლევარი შემდეგნაირად ასაბუთებს წყაროს სიზუსტეს: „საქმე ეხება თურქ-ოსმალთა დამაარსებლის ოსმანის ძე-ს ორხანს (1324-1359). მისი რეზიდენცია მცირე აზიის დასავლეთ ნაწილში მდებარე ქ. ბრუსა (ბურსა) იყო. ვახუშტის ცნობა არც ერთ უცხოურ წყაროს არ დაუცავს, რის გამოც ამ ცნობის მეცნიერული ანალიზი აქამდე არ მომხდარა. ძნელია გადაჭრით მტკიცება, მაგრამ ვფიქრობთ,

² ვახუშტის შეცდომით უწერია 1451, უნდა იყოს 1454 წელი, ხოლო მურადის მაგივრად მეჰმედი

³ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ქართლის ცხოვრება IV, თბილისი, 1973. გვ. 259.

⁴ M. Brosset, *Historie de la Georgia*, T. I, # 3. p.648

⁵ მ. მახარაძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობები XV საუკუნეში, გვ. 130.

უცხოურ წყაროებში საქართველოს დასავლეთ ნაწილზე ორხანის ლაშქრობის მოუხსენიებლობა არ გვაძლევს საშუალებას უარვეყოთ ვახუშტის ცნობის სიმართლეს. როგორც ჩანს ამ შემთხვევაში ვახუშტი ქართულ წყაროს ეყრდნობა. უცხოური წყაროებისათვის კი ორხანის ლაშქრობა ეს ეპიზოდური ლაშქრობა ინტერესს არ წარმოადგენდა. მეორე მხრივ ცნობილია, რომ 1337 წელს ორხანმა გადალახა ჰელესპონტის სრუტე და მცირე ხნით კონსტანტინოპოლის ევროპულ ნაწილსაც კი შემოარტყა ალყა. მანვე ჩამოაყალიბა შემდგომში სახელგანთქმული იანიჩართა კორპუსი. ახლადჩამოყალიბებული და მადაგახსნილი ამ სახელმწიფოსათვის ჰელესპონტიდან საქართველოს საზღვრამდე ლაშქრობა ჩანს ამ ტერიტორიაზე პირველი საომარი მოქმედება იყო⁶. ვ.კიკნაძის ეს მოსაზრება სხვა მკვლევარებმაც გაიზიარეს, რომლებმაც აღნიშნეს, რომ ორხანის შემოსვლა ეს იყო ოსმალთა სახელმწიფოს მხრიდან საქართველოს საზღვრებთან პირველი საცდელი საომარი ოპერაცია⁷.

შესაძლებელი იყო თუ არა ორხანის ლაშქრობა საქართველოს მიწა-წყალზე და კერძოდ კლარჯეთში და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე ამაში ამ პერიოდში ოსმალეთში განვითარებული მოვლენები დაგვეხმარება.

ოსმალეთის ჩამოყალიბების წლად მიჩნეულია 1299 წელი, მას შემდეგ რაც სეგუთის ბეილიქის მბრძანებელმა ოსმანმა ხარკის გადახდა შეუწყვიტა რუმის სელჩუკთა სახელმწიფოს სულტანს ალა ედ-დინ ქეიყოზად III-ს. სწორედ ოსმანის სახელიდან წარმოდგება სიტყვა ოსმალეთი. ევროპაში ამ პიროვნებას ოტოს უწოდებენ და აქედან ამ იმპერიას ოტტომანთა იმპერიაც

⁶ ვ. კიკნაძე, საქართველო XIV საუკუნეში, თბილისი 1989. გვ. 111.

⁷ დ. ნინიძე, საქართველოს სახელმწიფო საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობები XIV საუკუნის 20-40-იან წლებში. გიორგი V ბრწყინვალის დიპლომატია, ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბილისი, 1989. გვ.509; თ. ბერაძე. მ.სანაძე, საქართველო-თურქეთის სასაზღვრო ურთიერთობების 550 წლიანი ისტორია, პერსპექტივა-XXI, ტ. VI, თბილისი, 2005. გვ. 53.

დაერქვა⁸. 1326 წელს ოსმალებმა აიღეს ქალაქი ბურსა, სადაც გადმოიტანეს თავისი დედაქალაქი. ოსმანის გარდაცვალების შემდეგ ოსმალთა მმართველი გახდა ორხანი, რომელიც ოსმალთა ტომს 1324-1359 წლებში მართავდა. ესეიგი თუ ეს შემოსევა განხორციელდებოდა უნდა მომხდარიყო ამ წლებში. რადგანაც ვიცით, რომ გიორგი V გარდაიცვალა 1346 წელს შემოსევის ჩარჩოს ქრონოლოგია უფრო მცირდება და იგი მოიცავს 1324-1346 წლებს. ეხლა განვიხილოთ ოსმალეთში ამ პერიოდში განვითარებული მოვლენები და დავასკვნათ შესაძლებელი იყო საქართველოში ორხანის ლაშქრობა. დავიწყოთ იქიდან, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი გადმოგვცემს: „საბერძნეთის სულთან-მან ორხან“⁹. აღსანიშნავია, რომ არც ოსმანი და არც მისი შვილი ორხანი სულთნის ტიტულებს არ ატარებდნენ ისინი „ლაზის“ ანუ რწმენისათვის მეზრძოლის ტიტულს ატარებდნენ. 1327 წელს ორხანმა მოჭრა პირველი თურქული მონეტა ახჩა¹⁰. 1329 წელს მან დაარსა ქვეითი ჯარი იაია, მანვე ჩაუყარა საფუძველი იანიჩართა კორპუსს, თუმცაღა მის ჩამოყალიბების თარიღად მიჩნეულია 1462 წელი, როდესაც მათ მურად I ხელფასი დაუნიშნა. ასე რომ ვ. კიკნაძის ვარაუდი, რომ ორხანს საქართველოში ამ პერიოდში იანიჩართა კორპუსით შეეძლო გამოლაშქრება ერთგვარად გადამეტებული ჩანს. 1330 წელს ოსმალებმა დაიპყრეს იზნიქი, 1337 წელს იზმითი. ორხანმა შეუერთა თავის ტერიტორიას სარუხისა და გერმიანის ქალაქები ესქიშეჰირი და ანკარა. 1345 წელს მან დაიპყრო კარასის ბეილიქი.

⁸ მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ისტორიის ნარკვევები (XIV-XVIII სს.), თბილისი, 1990. გვ. 7.

⁹ ბატონიშვილი ვახუშტი, 258.

¹⁰ თურქ მეცნიერს ჰალილ ინალჯიკს მოჰყავ არქეოლოგიური მასალა სადაც დაფიქსირებულია, რომ პირველი თურქული მონეტა მოიჭრა ოსმანის სახელზე (H.İnalçik, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Türkler, c. 9, Ankara 2002. s. 67). amasve adasturebs feriddun emejeni (Feridun Emecen, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Fetret Dönemine, Türkler, c. 9, Ankara 2002. s. 19-20).

აღნიშნული პერიოდის არცერთი ოსმალთა ჯამთააღმწერელი ორხანის საქართველოში ლაშქრობას კი არა და ჩვენს ქვეყანის მოსაზღვრე ტერიტორიის დაპყრობასაც კი არ გადმოგვცემს. ნეშრის გადმოცემით, ორხანმა ქალაქი იზნიქი და კარასის ბეილიქი დაიმორჩილა¹¹, მუნეჯიმბაში იზნიქის, გენლიკისა და კარასის დამორჩილებას მოგვითხრობს¹², იგივე აქვს გადმოცემული ოსმალეთის ისტორიის ანონიმ ავტორსაც¹³. აქედან ნათლად ჩანს, რომ ოსმალეები საქართველოსაკენ არ წამოსულან ხმელეთის გზით. უზუნჩარშილის მიერ მოტანილ პოლიტიკურ რუკაზე, რომელიც ორხანის სამფლობელოს 1355 წლისათვის განსაზღვრავს, ძალიან მცირეა¹⁴. ერთი მხრივ ორხანს საქართველოს ტერიტორიასთან აშორებს ჯანდარის, ეთერნის ბეილიქები და ტრაპიზონის იმპერია, ხოლო მეორე მხრივ გერმანიის, ყარამანისა და ეთერნის ბეილიქები. ოსმალეთის საზღვრის უკიდურესი აღმოსავლეთი ქალაქი ბოლუ იყო, რომელიც სულ მცირე 700-800 კილომეტრითაა დაშორებული სამცხის ტერიტორიას. გერმანიის გზით წამოსვლა შეუძლებელი იყო, რადგანაც როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ ორხანს ბრძოლა ჰქონდა მათთან და ანკარის დაპყრობით შეჩერდა ოსმალთა წინსვლა მათ ტერიტორიაზე. ჯანდარის ბეილიქთან პირველი ურთიერთობები, და ისიც საბრძოლო, იწყება მურად I-ის დროს¹⁵. ყოველივე აქედან გამომდინარეობს, რომ ხმელეთით მოსვლა ოსმალეებისა არ მომხდარა. ვ. კიკნაძე დასაშვებად მიიჩნევს, რომ კონტანტინოპოლზე თავდასხმის შემდეგ შესაძლებელია ოსმალეები ზღვით

¹¹ Mehmed Neşri, Kitâb-ı Cihan-Nüma, yayınlayanlar F.R.Unat ve M.A.Köymen, c. I, Ankara, 1995. s. 129-147.

¹² Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı, CAMİÜ'D-DÜVEL, Osmanlı Tarihi (1299-1481), yayına hazırlayan A.Ağırakça, İstanbul, 1995. s. 94-99.

¹³ Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512), hazırlayan N.Öztürk, İstanbul, 2000. s. 11-22.

¹⁴ İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, Ankara, 1998. H 3.

¹⁵ İ.H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1988. s. 126.

მოსულიყვნენ, მაგრამ ესეც შეუძლებელია, რადგანაც ბიზანტიელებმა ოსმალთა შეტევის დროს ორხანის გემები მთლიანად განადგურეს¹⁶. ყოველივე აქედან გამომდინარე ცხადი ხდება, რომ ოსმალთა მბრძანებელი ორხანი საქართველოში ვერ შემოვიდოდა.

ვინ შემოვიდა საქართველოში?

აღსანიშნავია, რომ ის ტერიტორია, რომელზედაც, ვახუშტის გადმოცემით, ოსმალთა სულთანი ორხანი შემოვიდა ამ დროისათვის უკონტროლოა. საერთოდ ამ პერიოდისათვის დამახასიათებელია, თურქულ-თურქმანული ტომების მასობრივი შემოსვლა საქართველოს აღმოსავლეთ პროვინციებში. ასე მაგალითად მიქაელ პანარეტოსი „ტრაპიზონის ქრონიკაში“ გადმოგვცემს შემდეგ ფაქტს, რომ: „იმავე წელს, იმავე თვეს (1440 წლის ივლისი) გაილაშქრა ჩვენმა ჯარმა პარხალს: დაარბიეს ამიდიელები და ბევრი ალაფი აიღეს. მაშინ დაიხოცნენ დოლინის ბენი“¹⁷, პანარეტის რუსული გამოცემის ავტორი ამ ადგილს უწოდებს პარხარს¹⁸. მიუხედავად იმისა, რომ ფალმერაიერმა ვერ შეძლო ამ ადგილის ლოკალიზაცია, ალ. გამყრელიძემ დაამტკიცა, რომ იგი ქართული პარხალია¹⁹. ტრაპიზონელებისა და ამიდიელების შეჯახებაზე მოგვითხრობს აბუ ბექრ თიჰრანი, სადაც იგი გადმოგვცემს, რომ: „მის დროს ისლამის

¹⁶ N.Jorga, Osmanlı İmperatorluğu Tarihi, çeviri N.Epçeli, c. I, İstanbul, 2005. s. 175-177; J.von Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, çeviren M.Ata, yayına M.Çevik ve E.Kılıç tarafından hazırlanmıştır, c I, k 1, İstanbul, 2000. s. 126.

¹⁷ miqael panaretosi, trapizonis qronika, berZnuli teqsti qarTuli TargmniT, Sesavali weriliT, SeniSvnebiTa da saZiebliT gamosca al.gamyreliZem, masalebi saqarTvelosa da kavkasiis istoriisaTvis, Tbilisi, 1960. nakv. 33. gv. 23.

¹⁸ Михаил Панарет, Трапезундская Хроника, пер. А.Хаханова, Труды по востоковедению, вып. XXIII, М. 1905. ст. 26. rusuli teqstis berZnul variantSi weria Парҳарӣ, qarTul teqstSi ki Парҳарӣ.

¹⁹ მიქაელ პანარეტოსი, გვ. 65-66.

წინააღმდეგ მიმართული ამბავი იყო ის, რომ ძლიერად მომყურე ტრაპიზონის არმიამ იუსუფ დუჰარი მოკლა. მის ტომსა და ჯარისკაცებს თავს დაესხა და გაძარცვა. ტყვეების ამყვანმა ხელმა მათი ქალები და ბავშვები დააშორა²⁰. ყოველივე აქედან გამომდინარე აღსანიშნავია, რომ დოლინის ძენი ეს დულჰადირთა ტომია და არა რომელიმე დიდებულის გვარი, როგორც ფალმერეიერს მიაჩნია²¹. ასე რომ, ერთი პერიოდი პარხალში დუჰარლუს ტომიც კი ყოფილა²². პანარეტოსი ტრაპიზონელთა მიერ პარხალის დაპყრობის მცდელობას 1357 წელსაც აღნიშნავს²³. თვით ვახუშტი შემდეგ ფაქტს გადმოგვცემს: „ამასვე ჟამსა გამოჩნდნენ თურქნი, რომელთა მთავარი იყო აზატ მოსე. ესენი დგიან ზაფხულსა მთასა პარხალისასა და ზამთარს პონტოს²⁴ .

ვინ არის ორხანი?

ვახუშტი ბატონიშვილი ორხანს ხუთჯერ ახსენებს. საძიებელში ყაუხჩიშვილს შემდეგნაირად ააქვს ეს ჩამოთვლილი: `ორხანი, ძე ოთომანისა, საბერძნეთის სულტანი: 244,9,23; 245,3; 274,23; ინება კლარჯეთის დაპყრობა 259,3.²⁵ მიუხედავად ამგვარი საძიებლისა ორხანი ამ შემთხვევაში ყოველთვის არ გამოხატავს საბერძნეთის, კონკრეტულად კი ოსმალეთის სულტანს. პირველ სამ შემთხვევაში საუბარია დავით მეფის მოლაპა-

²⁰ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-i Diyarbekriyye, çeviren M. Öztürk, Ankara, 2001. s.21

²¹ მიქაელ პანარეტოსი, გვ. 68.

²² შავბატკნიანთა ტომი დუჰარლუ ერზრუმ-ბაიბურთის შემოგარენში ეწოდნენ მომთაბარე ცხოვრებას (F.Sümer, Kara Koyunlular, Ankara, 1992. gv. 26). მას შემდეგ რაც უზუნ ჰასანმა დაამარცხა შავბატკნიანები. ისინი თეთრბატკნიანთა კონფედერაციაში შევიდნენ. ვუდს ეს ტომიც ჰყავს დასახელებული თეთრბატკნიანთა კონფედერაციაში (John E. Woods, The Aqquyunlu (Clan, Confederation, Empire), the University of Utah press, Salt Lake City 1999. p. 189). წ

²³ მიქაელ პანარეტოსი, გვ. 632.

²⁴ ბატონიშვილი ვახუშტი, გვ. 249.

²⁵ ბატონიშვილი ვახუშტი, გვ. 1055.

რაკებებზე ორქოს ურდოს წარმომადგენელთან, რადგანაც თავი დაეცვა ყაზან ყენისაგან²⁶, მეოთხეში ოსმალთა მბრძანებლების გენეოლოგიაა, სადაც მართლაც ლაპარაკია ორხანზე²⁷, ხოლო ბოლო ჩვეს წინთ არსებული ცნობაა²⁸. პირველი სამი ცნობა, როგორც ავღნიშნეთ ოქროს ურდოს ყაენზეა ლაპარაკი. ჟამთა-აღმწერელი მას თოხთას უწოდებს²⁹. აბუ ბაქრ ალ-კუტბი ალ ახირიც ოქროს ურდოს წარმომადგენელს თოხთას უწოდებს³⁰. ყოველივე აქედან გამომდინარეობს, რომ პირველ შემთხვევაში ლაპარაკია არა ორხანზე, არამედ ოქროს ურდოს მბრძანებელ თოხთაზე.

საყურადღებოა, ვახუშტისეული გადმოცემა იმავე ამბების, როდისაც ორხანის შემოსვლა მოხდა საქართველოში. იგი გადმოგვცემს: „არამედ რომელმან ნოინთაგანმან დაიპყრა ადრაბაგანი, ამანვე იწყო პყრობად სომხეთისა, რანისა და მოვაკანისა და მოვიდა განჯას, რათა დაიმორჩილოს გიორგი მეფეცა. ამის მცნობელი მეფე მიეგება სპითა თჯსითა, ეწყო და იქმნა ბრძოლა ძლიერი; გარნა ძალითა ღუთისათა მოსრა მეფემან ბანაკნი მათნი და ილტვოდნენ და მოსწყუდნენ სპანი მეფისანი მახვლითა და შემოიქცა გამარჯვებული ალაფითა დიდითა“³¹. როგორც ვიცით, აზერბაიჯანელი მმართველის ჰასან ქუჩუკის ლაშქრობა საქართველოში განხორციელდა 1338 წელს³².

²⁶ ბატონიშვილი ვახუშტი, გვ. 244-245.

²⁷ ბატონიშვილი ვახუშტი, გვ. 274.

²⁸ ბატონიშვილი ვახუშტი, გვ. 259.

²⁹ ჟამთააღმწერელი, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ, ქართლის ცხოვრება II, თბილისი, 1959. გვ. 303-304

³⁰ Абу Бакр Ал-Кутби Ал-Ахари, История Шейха Увейса, пер. М.Д.Кязимова и В.З.Пирнева, Баку, 1984. ст.101

³¹ ბატონიშვილი ვახუშტი, გვ. 258-259..

³² მ.ლომინაძე, საქართველო XIV საუკუნის პირველ ნახევარში. მონღოლთა ბატონობის გადამწეება. გიორგი V ბრწყინვალე, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბილისი, 1979. გვ. 667.

აღსანიშნავია აბუ ბაქრ ალ კუტბი ალ ახირის ცნობა, რომელიც მას დათარიღებული აქვს 1338 წლით და გადმოგვცემს, რომ შეიხ ჰასანი თავის ძმასთან ერთად იმყოფებოდა რუმში, ანუ ანატოლიაში და კერძოდ ციხესიმაგრე კარა ჰისარში³³. ასე რომ შესაძლებელია ჰასან ქუჩუკი საქართველოში ანატოლიიდან შემოსულიყო. ყოველივე აქედან შესაძლებელია გამოითქვას ვარაუდი, რომ ჰასან ქუჩუკისა და ორხანის ლაშქრობა ერთი-დაიგივე მოვლენას გადმოგვცემს. უბრალოდ გამოჩენილ ისტორიკოსს შესაძლებელია რუმიდან შემოსული ლაშქის მეთაურად ორხანი მიუჩნევია.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ქართლის ცხოვრება IV, თბილისი, 1973.

2. თ.ბერაძე. მ.სანაძე, საქართველო-თურქეთის სასაზღვრო ურთიერთობების 550 წლიანი ისტორია, პერსპექტივა-XXI, ტ. VI, თბილისი, 2005..

3. ვ.კვიციანიძე, საქართველო XIV საუკუნეში, თბილისი 1989.

4. მ.მახარაძე, ოსმალეთის პირველი თავდასხმა საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროზე, აღმოსავლეთი და კავკასია # 3, თბილისი, 2005.

5. მ.ლომინაძე, საქართველო XIV საუკუნის პირველ ნახევარში. მონღოლთა ბატონობის გადაშენება. გიორგი V ბრწყინვალე, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბილისი, 1979.

6. მ. მახარაძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობები XV საუკუნეში, თბილისი, 2005.

7. მიქაელ პანარეტოსი, ტრაპიზონის ქრონიკა, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმნით, შესავალი წერილით, შენიშვნებითა და საძიებლით გამოსცა ალ. გამყრელიძემ, მასალები

³³ Абу Бакр Ал-Кутби Ал-Ахари., ст.117.

საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, თბილისი, 1960. ნაკვ. 33.

8. დ. ნინიძე, საქართველოს სახელმწიფო საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობები XIV საუკუნის 20-40-იან წლებში. გიორგი V ბრწყინვალის დიპლომატია, ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბილისი, 1989.

9. ჟამთააღმწერელი, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ, ქართლის ცხოვრება II, თბილისი, 1959.

10. მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ისტორიის ნარკვევები (XIV-XVIII სს.), თბილისი, 1990.

11. Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı, CAMİÜ'D-DÜVEL, Osmanlı Tarihi (1299-1481), yayına hazırlayan A.Ağırakça, İstanbul, 1995.

12. Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512), hazırlayan N.Öztürk, İstanbul, 2000.

13. M.Brosset, Historie de la Georgia, T. I, # 3.

14. Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-i Diyarbekriyye, çeviren M. Öztürk, Ankara, 2001.

15. Feridun Emecen, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Fetret Dönemine, Türkler, c. 9, Ankara 2002.

16. H.İnalcık, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Türkler, c. 9, Ankara 2002.

17. J.von Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, çeviren M. Ata, yayına M.Çevik ve E.Kılıç tarafından hazırlanmıştır, c I, k 1, İstanbul, 2000.

18. N.Jorga, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, çeviri N.Epçeli, c. I, İstanbul, 2005.

19. M.Makharadze, Osmanların XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Gürcistan'a Gerçekleştirdikleri Ara Seferler, XV. Türk Tarih Kongresi, 2. C., Ankara. 2010.

20. Mehmed Neşri, Kitâb-ı Cihan-Nüma, yayınlayanlar F.R.Unat ve M.A.Köymen, c. I, Ankara, 1995.

21. F.Sümer, Kara Koyunlular, Ankara, 1992.

22. İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, Ankara, 1998.

23. İ.H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1988.

24. John E. Woods, The Aqquyunlu (Clan, Confederation, Empire), the University of Utah press, Salt Lake City 1999.

25. Михаил Панарет, Трапезундская Хроника, пер. А. Хаханова, Труды по востоковедению, вып. XXIII, М. 1905.

26. Абу Бакр Ал-Кутби Ал-Ахари, История Шейха Увейса, пер. М.Д.Кязимова и В.З.Пирнева, Баку, 1984.

1453 yılında Sultan II. Mehmet Kostantîniyye'yi aldıktan sonra Gürcistan toprakları gittikçe Osmanlıların ilgi odağı haline gelmiştir. 1454 yılında Osmanlılar Sohumi'ye sefer yapmışlardı¹. Söz konusu sefere ilişkin bilgiler Gürcü Kroniklerinde yer almaktadır. VakushtiBatonışvili'nin kaynaklarına göre 1451 yılında Sultan Murat Sohumi'yi ve çevresini istila etmiştir: ``Bir Sonraki yılda (1451 yılı) Mehmed oğlu Sultan Murad elli kadırğa (küçük gemi) ile Tskum (Suhum) ve Abazya deniz kıyılarına taarruz edip soydu ve gitti''². Bu, Osmanlıların ilk istilasını değil. VakhushtiBatonışvili'nin kaynaklarına göre Osmanlılar I. Orhan döneminde de Gürcistan topraklarına saldırmışlardır. Söz konusu olayı anılan kaynaktan şu şekilde anlatılmaktadır: "Ondan sonra Rum Sultanı Orhan Klarjeti'ye geldi ve çevresini zaptetti. Kral Giorgi bunu öğrenir öğrenmez Sultana barış yapmayı teklif etti. Sultan bu teklifi kabul etmedi. Kral hücum

¹ M.Makharadze, Osmalta pirveli Tavdaskma sakartvelos şavi zgvis sanapiroze, (Gürcistan'ın Karadeniz bölgelerine Osmanlıların ilk saldırısı), agmosavleti da kavkasia # 3, Tiflis,, 2005. s. 179-183;MM.Makharadze., sakartvelo-osmaletis urtiertobebi XV saukuneşi (XIV yüzyılın Osmanlı-Gürcistan ilişkileri), Tiflis, 2005.s.130-133; M.Makharadze, Osmanlıların XV. Yüzyılın İkinciYarisında Gürcistan'a Gerçekleştirdikleri Ara Seferler, XV. Türk Tarih Kongresi, 2. C., Ankara. 2010. s. 365-372

² Batonışvili sehven 1451 yılı belirtmiştir 1454 yılınınve Murat yerine Mehmed olması gerekmektedir.

etti ve Tanrının yardımıyla kazandı, birçok Türk'ü öldürdü. Sultan ordusuyla birlikte kaçmak zorunda kaldı”³.

Sözkonusu bilgiye Mari Brosset dikkat çekerek Orhan tarafından Gürcistan'a sefer yapılmasının imkânsız olduğuna kanat getirmiştir⁴. Zira anılan seferin yapıldığına dair hiçbir yazılı kaynaklara rastlanmamaktadır. Orhan'ın Gürcistan'a sefer yapmadığını “XV-inci Yüzyılda Gürcistan-Osmanlı ilişkileri adlı kitaptada dile getirmiştik⁵, ancak sözkonusu görüşümüzü o zaman ispatlamamıştık.

Vahuşti Batonişvilinin doğruluğu konusundan bazı Gürcü araştırmacılar şüphe etmemektedir. Örneğin, Gürcü araştırmacı V.Küknadze “XIV. yüzyılda Gürcistan” adlı kitabında görüşünü şu şekilde aktarmaktadır: “Vakuştin'in eserinde Osman'ın oğlu Orhan hakkında bahsedilmektedir. Söz konusu bilgiye hiçbir yabancı kaynakta rastlanmadığı için konu ile ilgili bilimsel araştırma bugüne kadar yapılmamıştır. Ancak bahse konu bilgiye yabancı kaynaklarda rastlanmadığı halde Vahuşti tarafından iletilen bilginin doğru olduğunu düşünmekteyiz. Anlaşıldığı üzere bu durumda Vahuşti Gürcü kaynaklarına dayanmaktadır. Öte yandan, bilindiği gibi üzere Orhan 1337 yılında Pelespont boğazından geçip Konstantineyye'nin Avrupa kısmının kuşatmıştır. Yeniçeriler Ocağında Orhan tarafından kurulmuştur.Yeni kurulan Yeniçerler Ocağıyla birlikte Gürcistan'a sefer yapmıştır⁶. V. Kiknadze'nin sözkonusu görüşünü paylaşan diğer araştırmacılar Orhan tarafından yapılan anılan seferin Osmanlı devleti tarafından Gürcistan sınırları yakınlarında yapılan ilk sefer olduğunu düşünmektedirler⁷.

³ Batonişvili Vakuşti, Agtsera samephosa saqarTvelosa, (Gürcistan Kralığı tarihi), hazırlayan S. Kaykçışvili, Kartlis Tskovreba IV, Tiflis, 1973., s. 259..

⁴ M.Brosset, Historie de la Georgia, T.I, # 3.p.648

⁵ M.Makharadze., sakartvelo-osmaletis urtiertobebi XV saukuneşi. s. 130.

⁶ V. Kiknadze, SaqarTvelo XIV saukuneşi (XIV. Yüzyılda Gürcistan), Tiflis, 1989. s. 111.

⁷ D.Ninidze, Sakartvelos sagareo politikuri urtiertobebi XIV saukunis 20-40 ıan tslebşi (XIV. Yüzyılın 20-40'lı yıllarında Gürcistanın dış siyasi ilişkileri),

Orhan tarafından Gürcistan toprakları olan Klarjeti'ye ve yakın bölgelerine sefer yapılmasının mümkün olup olmadığını anılan dönemde Osman beyliklerinde gelişen olaylara istinaden tespit etmeye çalışırız.

Osman İmparatorluğu, Söğüt Beyliği hükümdarı Osman, Rum Selçuklu Devleti Sultanı III. Alaeddin Keykubad'a haraç vermekten vazgeçtikten sonra 1299 yılında kurulmuştur. Hükümdar Osman Avrupa'da Otto olarak anılmaktaydı. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupalı tarafından Ottoman ismi verilmiştir⁸. 1326 yılında Osmanlılar tarafından Bursa şehri fethedilmiştir. Ve başkenti da buraya taşınmıştır. Osman vefat ettikten sonra Osmanlıların hükümdarı Orhan oldu. 1324-1359 yılları Orhan'ın hüküm sürdüğü dönemdir. Bu bağlamda sözkonusu sefer gerçekten yapıldıysa sözkonusu dönemde gerçekleştirilmiş olması gerekmektedir. Bilindiği gibi üzere Gürcistan Kralı V. Giorgi 1346 yılında vefat etmiştir. Söz konusu seferin 1324-1346 yılları arasında yapılmış olması gerekmektedir.

Şimdi söz konusu dönemde Osmanlı İmparatorluğunda gelişen olayları değerlendirerek Orhan tarafından Gürcistan'a sefer yapıp yapılmadığını tespit edelim. Batonişvili'nin kaynağında Orhan Rum Sultani olarak anılmaktadır⁹. Belirtilmesi gerekir ki Osman ve oğlu Orhan Sultan unvanı değil Gazi unvanını kullanıyordu. 1327 yılında Orhan tarafından ilk Osmanlıpara birimi (sikke) akçe basılmıştır¹⁰.

Kartuli diplomatiis istoriis narkvevebi, c. I, Tiflis, 1989. S. 509; T.Beradze, M.Sanadze, Sakartvelo-Turketis sasazgvro urtiertobebis 550 tsliani istoria (Gürcistan-Türkiye'nin 550 yıllık sınır ilişkileri), Perspeqtiva-XXI, c. .VI, Tiflis, 2005. s. 53

⁸ M. Svanidze, Sakartvelo-Osmaletis istoriis narkvevebi (XIV-XVIII.) (Gürcistan-Osmanlı ilişkileri (XIV-XVIII)), Tiflis, 1990. S. 7.

⁹ BatonişviliVahuşti, s. 258

¹⁰ Türk Araştırmacı Halil İnalçık'in görüşüne göre ilk Osmanlı para birimi 1324 yılında Osman adına basılmıştır. (H.İnalçık, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Türkler, c. 9, Ankara 2002.s. 67). Feridun Emecen de söz konusu

1329 yılına ise ilk yaya ordusu ve yeniçeriler ocağı kurulmuştur. Ancak yeniçeri ocağının kuruluş 1362 yılı sayılmaktadır (I. Murat tarafından yeniçerilere maaş bağlandığı dönem). Bu bağlamda, anılan dönemde Orhan'ın yeniçeriler ocağı ile birlikte Gürcistan'a sefer yaptığına dair V. Kiknadze'nin görüşünün abartılmış olduğunu düşünüyoruz. 1330 yılında Osmanlılar tarafından İznik 1337 yılında ise İzmit zaptedilmiştir. Orhan topraklarına Eskişehir ile Ankara'ı dâhil etmiştir. Ve Karasi Beyliğini da zaptetmiştir.

Söz konusu dönemin hiçbir Osmanlı tarihçilerinin kaynaklarında Osmanlılar tarafından Gürcistan'a veya yakın bölgelere herhangi bir seferin yapıldığına ilişkin bilgiye rastlanmamaktadır. Neşri'nin kitabına göre Orhan İznik şehrini ve Karasi beyliğini zaptetmiştir¹¹. Müneccimbaşı¹² ve diğer tarihçiler¹³ bu bilgiyi teyit etmektedirler. 1355 yılında Anadolu topraklarına giren beyliklerin siyasi sınırlarının gösteren Uzunçarşılı'nın haritasından da anlaşıldığı üzere Orhan'ın hükümsürdüğü bölge diğer beyliklere nazaran daha küçüktür¹⁴. Orhan'ın beyliği ile Gürcistan arasında bir taraftan Candar, Eretna beylikleri, Trabzon İmparatorluğu ve diğer taraftan Germiyan, Eretna ve Karaman Beylikleri bulunuyordu. Osmanlı devletinin en uzak doğu noktası olan Bolu şehri ise Gürcistan'dan en az 700-800 kilometre uzaktı. Germiyan beyliği üzerinden Gürcistan'a ulaşmak mümkün değildi. Zira Orhan anılan beylikle mücadele ediyordu. Candarlı beyliği ile çatışmaları Sultan I Murad döneminde

görüşü paylaşmaktadır (Feridun Emecen, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Fetret Dönemine, Türkler, c. 9, Ankara 2002.s. 19-20).

¹¹ Mehmed Neşri, Kitâb-ı Cihan-Nüma, yayınlayanlar F.R.Unat ve M.A.Köymen, c. I, Ankara, 1995. s, 129-147.

¹² Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı, CAMİÜ'D-DÜVEL, Osmanlı Tarihi (1299-1481), yayına hazırlayan A.Ağırakça, İstanbul, 1995. s. 94-99.

¹³ Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512), hazırlayan N.Öztürk, İstanbul, 2000. s. 11-22

¹⁴ İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, Ankara, 1998. H 3.

başlamaktadır¹⁵. Bu bağlamda Osmanlıların karayolu üzerinden Gürcistan'a ulaşmalarının mümkün olmadığını düşünüyoruz. V. Kiknadze Osmanlıların Konstantineyye'ye saldırdıktan sonradeniz yolu üzerinden Gürcistan'a geldiklerini ihtimal dışı bırakmıyor. Ancak bu görüşü paylaşmıyoruz. Zira Bizanslar yukarıda belirtilen çatışma sırasında Osmanlılar ait gemileri tamamen yok etmişlerdir¹⁶. Bu bağlamda Osmanlı hükümdarı Orhan'ın Gürcistan'a sefer yapmadığına karat getirmemiz mümkündür.

O zaman Gürcistan'a sefer kim yapmıştır?

Vahuşti'nin Osmanlıların Gürcistan'a geldiğini iddia ettiği bölge sözkonusu dönemde kimsenin himayesi altında değildi. Anılan dönemde Türkmen aşiretlerinin Gürcistan'a saldırdıklarına dair bilgiler mevcuttur. Mikael Panaretos Trabzon Kroniklerinde, "aynı yılda, aynı ayda (Temmuz 1440) Ordumuz Parhali bölgesine sefer yaptı Amidiyeleri saldırdılar ve ganimet aldılar. Dolini oğulları bu olay sırasında öldürüldüler"¹⁷.- diye yazmaktadır. Panareti'ninsöz konusu Rusça yayımlayan Khakhanov sözkonusu çatışmaların Pharahalı'da meydana geldiğini düşünmektedir¹⁸. Söz konusu çatışmaların meydana geldiği kesin yerin Fallmerayer tarafından tespit edilemediği halde Aleksandre Gamkrelidze bu bölgenin

¹⁵ H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1988. s. 126

¹⁶ N.Jorga, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, çeviri N.Epçeli, c. I, İstanbul, 2005. s. 175-177; J.von Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, çeviren M.Ata, yayına M.Çevik ve E.Kılıç tarafından hazırlanmıştır, c I, k 1, İstanbul, 2000. s. 126.

¹⁷ Mikael Panaretos, Trapizonis qronika (Trabzon Kroniği), hazırlayan A.Gamkrelidze, Masalebi sakartvelosa da kavkasiis istoriisatvis, nak. 33, Tiflis, 1960. S. 23.

¹⁸ Михаил Панарет, Трапезундская Хроника, пер. А.Хаханова, Труды по востоковедению, вып. XXIII, М. 1905.ст. 26 Rusça metinde ПархаріС, Gircice metinde Пархаріv olarak belirtirmiştir..

Gürcistan topraklarıdâhilinde olan Pharhali olduğunu ispatlamıştır¹⁹. Abu Bekr Tihran Trabzonlular ile Amidiler arasındaki sözkonusu çatışma hakkında “Kendi Zamanında İslama karşı koyma konusunda büyük bir gayret gösteren Trabzon ordusu Yusuf-i Duhari’yi öldürmüş ve onun kabilesini ve askerlerini (haşem) yağmaya ve talana bırakmış, esir alma elini, onların kadınlarına ve çocuklarına uzatarak, hepsini ele geçirmiştir”²⁰ –diye belirtmektedir. Bu bağlamda, Dolini Oğullarını herhangi bir derebeyinin soyismi değil, biraşiret olduğuna ilişkin kanat getirmemiz mümkündür²¹. Demek bir dönemde Pharhalide Dühadılar aşireti bulunuyordu²².Panaretos Trabzonluların Pharhal’i 1357 yılında fethetmeye çalıştıklarını belirtmektedir²³. Vahuşti “aynı zamanda Türkler hükümdarı Azat Mose ile birlikte geldiler. Bunlar yazın Pharhaldağları civarında, kışın isePonto tarafında kalıyorlar”²⁴-demektedir.

O zaman Orhan kimdir?

Vahuşti Batonişvili Orhan’i beş defa dile getirmektedir²⁵. Ancak Orhan’dan bahsederken Rum yanı Osmanlı hükümdarını her zaman kastetmemektedir. Üç defa Orhan’dan bahsederken diğer Gürcü kaynaklarında Tohta olarak anılan Altın Ordu hükümdarını

¹⁹ Mikael Panaretos, s.65-66

²⁰ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-i Diyarbekriyye, çeviren M. Öztürk, Ankara, 2001. s.21

²¹ Mikael Panaretos, s.68.

²² Kara koyunlu Duharlı aşireti Erzurum-Bayburt civarında bulunuyordu (F. Sümer, Kara Koyunlular, Ankara, 1992. gv. 26)ç Uzun hasan Karakoyunluları yendikten sonra Duharlular Akkoyunlu konfederasyonuna girdiler. Wods söz konusu aşiretinin Akkoyunlular konfederasyonuna dahil olduğunu belirtmektedir. (John E. Woods, The Aqqyunlu (Clan, Confederation, Empire), theUniversity of Utahpress, Salt Lake City 1999.p. 189).

²³ Mikael Panaretos, s.63

²⁴ BatonişviliVahuşti, s. 258-259. 249.

²⁵ BatonişviliVahuşti, s. 258-259. 1055

kastetmektedir. Dördüncü defa ise gerçekten hükümdar Orhan şu şekilde anılmaktadır: “Rum Padişahı Ottoman (Osman) oğlu Orhan”. En son ise Orhan dile getirdiğimiz kaynakta yer almaktadır. Abu Bakr al-Kutbi Altın Ordu'nun hükümdarından Tohta ismiyle bahsetmektedir²⁶. Anlaşılan o ki ilk üç defa Orhan değil, Altın Ordu hükümdarı kastedilmektedir²⁷.

Orhan'ın Gürcistan'a yaptığı sefer dışında Vahuşti başka bir bilgiyi vermektedir. Bu bilgiye göre Noyan Azerbaycan'ı, Ermenistan'ı, Ran'ı zapt edip Gence'ye kadar geldi ve Kral Giorgi'nin hüküm sürdüğü topraklarını da zapt etmiştir. Kral Giorgi bunu öğrenince ordusuyla birlikte Noyanla mücadele etmeye karar verdi ve bu mücadeleyi kazandı²⁸. Bilindiği gibi üzere Azerbaycan hükümdarı Hasan Küçük 1338 yılında Gürcistan'a sefer yapmıştır²⁹. Al Kutbi bilgisine göre Hasan Küçük 1338 yılında kardeşiyle birlikte Anadolu'da Kara Hisarda bulunuyordu³⁰. Bu bağlamda Hasan Küçük'ün Gürcistan'a Anadolu'dan girmesi ihtimal dışı değildir.

Kaynağa göre Gürcistan'a Anadolu tarafından saldırılmıştır. Vakhushti eseri üzerine çalışırken Anadolu'da Osmanlılar hüküm sürüyordu. Tarihler Orhan'ın saltanat dönemine denk geldiği için ünlü Gürcü bilimadamı Gürcistan'a gelenleri Osmanlılar ve hükümdarı da Orhan'ı zannetmiştir. Kaynak doğrultusunda sefer 1338 yılında gerçekleştirilmiştir. Anılan tarihte Gürcistan'a düzenlenen seferi Anadolu'da bulunan Azerbaycan Hükümdarı Hasan Küçük yapmıştır.

²⁶ Абу Бакр Ал-Кутби Ал-Ахари, ИсторияШейхаУвейса, пер. М. Д. Кязимова и В. З. Пирнева, Баку, 1984. ст.101

²⁷ Jamtaagmtsereli, hazırlayan S.Kaukçişvili, Kartlis Tskovreba II, Tiflis, 1959. s. 303-304

²⁸ BatonişviliVahuşti, s. 258-259

²⁹ M.Lominadze, sakartvelo XIV saukunıs pirvel nakhevarşı (XIV yüzyılın birinci yarısında Gürcistan), Sakartvelos istoriis narkvevebi, c. III, Tiflis, 1979. s. 667.

³⁰ Абу Бакр Ал-Кутби Ал-Ахари, ст.117

Ünlü Gürcü bilimadamının Hasan Küçük'ün Gürcistan'a yaptığı seferden bahsettiğini tahmin etmemiz mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA

1. Batonişvili Vakuşti, Agtsera samephosa saqarTvelosa, (Gürcistan Kralığı tarihi), hazırlayan S. Kaykçişvili, Kartlis Tskovreba IV, Tiflis, 1973.

2. T.Beradze, M.Sanadze, Sakartvelo, Turketis sasazgyro urtiertobebis 550 tsliani istoria (Gürcistan-Türkiye'nin 550 yıllık sınır ilişkileri), Perspeqtiva-XXI, c. .VI, Tiflis, 2005.

3. V. Kiknadze, SaqarTvelo XIV saukuneşi (XIV. Yüzyılda Gürcistan), Tiflis, 1989.

4. M.Makharadze, Osmalta pirveli Tavdaskma sakartvelos şavi zgvissanapirze, (Gürcistan'ın Karadeniz bölgelerine Osmanlıların ilk saldırısı), agmosavleti da kavkasia # 3, Tiflis,, 2005.

5. M.Lominadze, sakartvelo XIV saukunis pirvel nakhevarşi (XIV yüzyılın birinci yarısında Gürcistan), Sakartvelos istoriis narkvebebi, c. III, Tiflis, 1979.

6. M. Makharadze,. sakartvelo-osmaletis urtiertobebi XV saukuneşi (XIV yüzyılda Osmanlı-Gürcistan ilişkileri), Tiflis, 2005.

7. Mikael Panaretos, Trapizonis qronika (Trabzon Kroniği), hazırlayan A. Gamkrelidze, Masalebi sakartvelosa da kavkasiis istoriisatvis, nak. 33, Tiflis, 1960. .

8. D. Ninidze, Sakartvelos sagareo politikuri urtiertobebi XIV saukunis 20-40 iantslebşi (XIV. Yüzyılın 20-40'lı yıllarında Gürcistan'ın dış siyasi ilişkileri), Kartuli diplomatiis istoriis narkvebebi, c. I, Tiflis, 1989.

9. Jamta agmtsereli, hazırlayan S. Kaukçişvili, KartlisTskovreba II, Tiflis, 1959.

10. M. Svanidze, Sakartvelo-Osmaletis istoriis narkvebebi (XIV-XVIII.) (Gürcistan-Osmanlı ilişkileri (XIV-XVIII)), Tiflis, 1990.

11. Ahmed b. Lütfullah Münecimbaşı, CAMİÜ'D-DÜVEL, Osmanlı Tarihi (1299-1481), yayına hazırlayan A.Ağırakça, İstanbul, 1995.

12. Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512), hazırlayan N.Öztürk, İstanbul, 2000.

13. M.Brosset, Historie de la Georgia, T. I, # 3.

14. EbuBekr-i Tihranî, Kitab-i Diyarbekriyye, çeviren M. Öztürk, Ankara, 2001.

15. FeridunEmecen, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Fetret Dönemine, Türkler, c. 9, Ankara 2002.

16. H.İnalçik, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Türkler, c. 9, Ankara 2002.

17. J.von Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, çeviren M. Ata, yayına M.Çevikve E.Kılıç tarafından hazırlanmıştır, c I, k 1, İstanbul, 2000.

18. N. Jorga, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, çeviri N. Epçeli, c. I, İstanbul, 2005.

19. M. Makharadze, Osmanların XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Gürcistan'a Gerçekleştirdikleri Ara Seferler, XV. Türk Tarih Kongresi, 2. C., Ankara. 2010.

20. Mehmed Neşri, Kitâb-ı Cihan-Nüma, yayınlayanlar F. R. Unatve M. A. Köymen, c. I, Ankara, 1995.

21. F. Sümer, Kara Koyunlular, Ankara, 1992.

22. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. I, Ankara, 1998.

23. İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara, 1988.

24. John E. Woods, The Aqquyunlu (Clan, Confederation, Empire), the University of Utah press, Salt Lake City 1999.

25. Михаил Панарет, Трапезундская Хроника, пер. А. Хаханова, Труды по востоковедению, вып. XXIII, М. 1905.

26. Абу Бакр Ал-Кутби Ал-Ахари, История Шейха Увейса, пер. М. Д. Кязимова и В. З. Пирнева, Баку, 1984.

GÜRCÜ ARAŞTIRMALARI AÇISINDAN BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Doç. Dr. **Mustafa SARI**
Sakarya Üniversitesi

ÖZ

Osmanlı-Gürcü ilişkilerinin yaklaşık 500 yıllık bir geçmişi vardır. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin dışında, Osmanlı Devleti'ne hizmet eden Gürcü sadrazam, vezir, din adamı ve yüksek dereceli yönetici bulunmaktaydı. Ayrıca çeşitli nedenlerle on binlerce Gürcü, Osmanlı Devleti'nin değişik yerlerine göç etmişler ve buraları yeni mesken yerleri olarak bilmişlerdir.

Gürcüler ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki ilk kayıtlar XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren başlamaktadır. Bu kayıtlar daha çok Mühimme Defterleri'nde yer almaktadır. Divan-ı Hümayûn toplantılarında alınan kararları ihtiva eden bu defterlerdeki belgeler, Türk-Gürcü ilişkilerinin başladığı bir döneme denk gelmesi açısından ayrıca önemlidir. Gürcistan tarihi ile ilgili Osmanlı Arşivi'ndeki diğer önemli fon Tahrir Defterleri'dir. Tahrir Defterleri, Osmanlı Devleti'nin demografik, sosyal ve ekonomik tarihine ait, örneği başka hiçbir yerde bulunmayan mufassal istatistikî kaynaklardır. Arşivde Gürcistan ile ilgili de 12 adet tahrir defteri bulunmaktadır.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan önemli fonlardan birisi de Padişahlar tarafından İslâm ve Hıristiyan hükümdarlar ile Osmanlı Devleti'ne tâbi imtiyazlı olan bölgelere gönderilen kayıtların tutulduğu Nâme-i Hümayûn Defterleri'dir. Gürcü hânları da bu imtiyazlı kişilerden olduğundan, bu defterlerde Gürcüler ile alakalı kayıtlara ulaşmak mümkündür. Ayrıca, Osmanlı Arşivi'ndeki Hariciye Nezareti fonlarında Gürcüler ile alakalı 5.000'den fazla belge bulunmaktadır. Özellikle ikili ilişkilerin ele alındığı bu fon, son dönem Türk-Gürcü ilişkileri açısından önemlidir. Bunların dışında Osmanlı Arşivi'nde, Gürcistan Arşivleri'nde bulunan ve Türkiye ile ilgili belgelerin

ფოტოკოპიები bulunmaktadır. Bu belgelerin ağırlığı XVI.- XX. yüzyıllar olmasına rağmen 1922 yıllarına kadar gelmektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Gürcüler ile alakalı yukarıdaki fonlar da dâhil olmak üzere yaklaşık 20.000 civarında defter/belge/dosya bulunmaktadır. Kısaca, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Gürcü tarihinin yaklaşık 500 senelik dönemi için en önemli kaynaklardan biridir.

Anahtar Kelimeler: Gürcüaraştırmaları, Gürcüler, Gürcistan, Osmanlı Arşivi.

პრემიერ-მინისტრის ოსმალური არქივის მნიშვნელობა ქართველოლოგიური კვლევებისთვის

ასოცირებული პროფ. მუსტაფა სარი
საქარაიას უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

ქართულ-ოსმალურ ურთიერთობებს ხუთასწლოვანი ისტორია გააჩნია. ამას გარდა მრავლად იყვნენ ოსმალეთის სახელმწიფო სამსახურში მყოფი ქართული წარმოშობის დიდგვირები, ვეზირები, რელიგიური პირები და მაღალჩინოსანი მმართველები. ამასთანავე სხვადასხვა მიზეზების გამო ათიათასობით ქართველი ოსმალეთის სხვადასხვა მხარეში გადასახლდა და ეს ადგილები თავის საცხოვრებლად მიიჩნია.

პრემიერ-მინისტრის ოსმალურ არქივში ქართველების შესახებ პირველი ჩანაწერები XVI საუკუნის მეორე მეოთხედში გვხვდება. ამ ჩანაწერების უმრავლესობა მუჰიმე-დავთრებშია თავმოყრილი. მნიშვნელოვანია ამ დავთრებში დაცული ის დოკუმენტები, რომლებიც მიღებულია დივანი ჰუმაიუნის კრებებზე და ემთხვევა ქართულ-ოსმალური ურთიერთობების დაწყების პერიოდს. ოსმალური არქივის კიდევ ერთი ფონდი, რომელიც შეიცავს ცნობებს საქართველოს ისტორიის შესახებ, არის თაჰრირ-დავთრები. თაჰრირ-დავთრები არის დეტალური

სტატისტიკური წყაროების ოსმალეთის სახელმწიფოს დემოგრაფიული, სოციალური და ეკონომიკური ისტორიის შესახებ, რომლის მსგავსი სხვაგან არსად არ მოიპოვება. არქივში საქართველოს შესახებ 4 თაპირი-დავთარია დაცული.

ოსმალურ არქივში დაცული კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ფონდია ნამეი ჰუმაიუნის დავთრები, რომელშიც შემონახულია ოსმალეთის დაქვემდებარებული რეგიონების ქრისტიან და მუსულმან მმართველებთან სულთნის მიერ გაგზავნილი ოფიციალური მიმოწერა. იმის გამო, რომ ქართველი მთავრებიც შედიოდნენ სულთნის ქვეშევრდომების რიცხვში, ამ დავთრებში შესაძლებელია ქართველებთან დაკავშირებული დოკუმენტების მოძიება. ამასთანავე ოსმალეთის არქივის საგარეო საქმეთა სამინისტროს ფონდებში საქართველოსთან დაკავშირებით 5000-ზე მეტი დოკუმენტი ინახება. ბოლო პერიოდის ქართულ-თურქული ურთიერთობიდან გამომდინარე ეს ფონდი განსაკუთრებით საინტერესოა ორ ქვეყანას შორის კავშირის ისტორიის კვლევის თვალსაზრისით. ამათ გარდა ოსმალურ არქივში ინახება საქართველოს არქივებში დაცული თურქეთთან დაკავშირებული დოკუმენტების ასლები. მიუხედავად იმისა, რომ ამ დოკუმენტების უმრავლესობა XVI-XX საუკუნეებს განეკუთვნება, ისინი მხოლოდ 1922 წლამდე პერიოდს მოიცავს.

პრემიერ-მინისტრის ოსმალურ არქივში ქართველების შესახებ ზემოთხსენებულ ფონდებში დაახლოებით 20 ათასი დოკუმენტი/საქმე/დავთარი ინახება. მოკლედ, პრემიერ-მინისტრის ოსმალური არქივი საქართველოს ისტორიის დაახლოებით ხუთასწლოვანი პერიოდის შესწავლისთვის ერთერთი მნიშვნელოვანი წყაროა.

საკვანძო სიტყვები: კვლევები ქართველოლოგიაში, ქართველები, საქართველო, ოსმალური არქივი.

THE PRIME MINISTRY OTTOMAN ARCHIVE ON GEORGIAN RESEARCH

Associate Professor **Mustafa Sarı**
Sakarya University

ABSTRACT

The Ottoman-Georgian relations had a history of 500 years. Besides the diplomatic relations between the two countries, there were many Georgian Grand Viziers, viziers, clergymen and high-ranking rulers serving to the Ottoman State. In addition, tens of thousands of Georgians, for various reasons, migrated to different parts of the Ottoman Empire, and regarded these places as their new residence.

The first records in the Prime Ministry Ottoman Archive on Georgians date back to the second quarter of the 16th century. These records were mostly in *MühimmeDefterleri (Registers)*. Containing decisions taken at Divan-ı Humayun conventions, these registers were also important in terms of a turning point coincided with the beginning of Turkish-Georgian relations. Another important section in the Ottoman Archive for the history of Georgia is *TahrirDefterleri (Registers)*. They are about the demographic, social and economic history of the Ottoman State, and are examples of statistical sources not found elsewhere. In the archive there are also 12 *Tahrir Registers* belonging to Georgia.

One of the important sections in the Ottoman Archive is the *Nâme-i HümayûnDefterleri (Registers)*, which contains the Sultans' edict to the Islamic and Christian monarchs and the privileged areas of the Ottoman Empire. Since Georgian khans are also of these privileged persons, it is possible to reach records related to Georgians in this section. In addition, there are more than 5,000 documents related to Georgians in the section of *Hariciye Nezareti* (Foreign Office) in the Ottoman Archive. This section, which particularly deals with bilateral relations, is important in terms of recent Turkish-

Georgian relations. Apart from these, there are photocopies of documents related to Turkey located in the Archives of Georgia in the Ottoman Archive. Most of documents are related to the 16th-20th centuries, but some documents date to 1922 are available.

There are approximately 20,000 registries / documents / files including the above funds related to Georgians in the Prime Ministry Ottoman Archive. In short, the Prime Ministry Ottoman Archive is one of the most important sources for the 500-year period of Georgian history.

Key Words: Georgian researches, Georgians, Georgia, the Ottoman Archive.

Giriş

Türkiye’de modern anlamdaki ilk arşivcilikçalışmaları, 1845 yılında Maliye Nazırı Safvetî Paşa’nın Enderun’daki tarihî vesika ve defterleri bir tertip içine almaya çalışması ile başlar. Modern arşivcilik yolundaki en önemli adım, 1846’da Hazine-i Evrak Nezareti’nin kurulması ile atılır. Hazine-i Evrak Nezareti, günümüzdeki Başbakanlık Devlet Arşivi’nin çekirdeğini de teşkil etmesi açısından önemlidir. Hazine-i Evrak için Bab-ı Ali’nin iç kısmında yüksekçe, rutubetsiz bir yer seçilerek ve özel olarak imal edilen tuğla ile mükemmel bir bina yapılır. Hazine-i Evrak Nezareti’nin ilk nazırı olarak sadaret mektupçusu Es-Seyyîd Hasan Muhsin Efendi seçilir ve bu zat Türkiye’de modern arşivciliğin mimarıdır denilebilir.

Nazır Hasan Muhsin bir ekip oluşturarak çok önemli çalışmalar gerçekleştirdi. Ayrıca arşivcilik talimatnamesini hazırlayarak arşive girecek vesikaların tertibi ve arşivin çalışma tarzını ortaya koydu. Bu talimatnameyi 1849’da *Hazine-i Evrak Nizamnamesi* adı altında yayınladı. Bu çalışmaları ile Hasan Muhsin Türk arşivciliğini belli bir düzene soktu. Arşivde saklanan vesikalar şu şekildedir: Her türlü anlaşmalar, padişah emirleri, iç ve dış meselelere ait yazışmalar, Divan-ı Hümayun defterleri (Bakanlar Kurulu Kararları), meclis takrirleri, mazbatalar, kanunlar ve benzeri devlet evrakı. Bir süre

sonra Nezaret, Hazine-i Evrak Müdürlüğü adını alarak Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar varlığını bu isim altında devam ettirmiştir.

Hazine-i Evrak Müdürlüğü'nün devamı olan Mahzen-i Evrak Mümeyyizliği, 1922 yılında İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti'ne bağholarak kuruldu. 1923 yılında Hazine-i Evrak Mümeyyizliği adını alan kurum, 1927'de Hazine-i Evrak Müdür Muavinliği adı altında Başvekâlet Müsteşarlığı'na bağlandı. Mayıs 1933'te, Ankara'daki Evrak Müdürlüğü ile İstanbul'daki Hazine-i Evrak Müdürlüğü, tek çatı altında birleştirilerek Başvekâlet Evrak ve Hazine-i Evrak Müdürlüğü adını aldı. Hazine-i Evrak'ın adı 1937 yılında Arşiv Dairesi Müdürlüğü'ne çevrildi. 1943 yılında ise Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü kuruldu. 1976 yılında Başbakanlık Müsteşarlığına bağli olarak Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı oluşturuldu.

1984 tarihinde Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü kurularak, Cumhuriyet Arşivi, Osmanlı Arşivi ve Dokümantasyon Daire Başkanlıkları bu kurum altında birleştirildi¹.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları ve Türkiye'ye yasal yollardan girmiş yabancılar araştırma ve inceleme yapabilirler. Bunun için "Devlet Arşivlerinde Araştırma Talebinde Bulunanlar İçin Müracaat Formu ve Taahhütname"yi doldurmak suretiyle bir adet fotoğraf ve nüfus cüzdanı (yabancılar için pasaport ve kimlik) örneğiyle başvuruda bulunulması yeterlidir.

Başbakanlık Osmanlı Arşiviarştırma salonu saatleri, zaman zaman değişiklikler olsa da genel olarak aşağıdaki gibidir:

Hafta içi: 09:00-18:00

Cumartesi: 09:00-17:00²

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin iletişim bilgileri ise şu şekildedir:

¹ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/236/devlet-arsivleri-genel-mudurlugu-tarihcesi/> (01.01.2018).

² <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/7/arastirmaci-icin-on-bilgi/> (01.01.2018).

Adres:Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Adres Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İmrahor Cad. Sadabad Mevkii Kağıthane/İSTANBUL

Tel: (0212) 314 90 00

Fax: (0212) 320 04 85

E-posta: osmanli@basbakanlik.gov.tr³.

Osmanlı Arşivi'nden aynı zamanda internet üzerinden katalog taraması yapılabildiği gibi⁴, online belge siparişi de verilebilmektedir. Ücreti ödenen belgeler, jpeg dosyası halinde bilgisayara indirilebilmektedir⁵.

Şimdi sırasıyla Gürcü araştırmaları açısından⁶ Başbakanlı Osmanlı Arşivi tasniflerini inceleyelim.

A.{ Bab-1 Asafi

³ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/devlet-arsivleri-iletisim/> (01.01.2018).

⁴ <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Pages/Arama/Ara2.aspx> (01.01.2018).

⁵ <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Pages/eSatis/SonraSatinAlinacaklar.aspx> (01.01.2018).

⁶ Türkiye'de özellikle Sovyet Rusya'nın çöktüğü 1990'lı yıllardan itibaren Gürcülerle alakalı çalışmalarda gözle görülür artış olmuştur. Bu eserlerden önemlileri şunlardır: Enis Şahin, Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002; Enis Şahin, "Türkiye-Maverâ-yı Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı (14 Mart – 14 Nisan 1918)", Trabzon Tarihi Sempozyumu, 6-8 Kasım 1998, Trabzon, 1999, ss. 489-524; İbrahim Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü ilişkileri, Serander Yayınları, Trabzon 2009; Serpil Sürmeli, Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001; Nebi Gümüş, XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000; Okan Mert, Türkiye'nin Kafkasya politikası ve Gürcistan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004; Mümin Yıldıztaş, Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler, Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı İstanbul 2012.

Asaf, Osmanlı Devleti'nde vezir ve özellikle veziriazamlar için kullanılan bir tabirdir. Asafî “vezire ait”, Bab-ı Asafî ise Sadrazam konağı ve Bab-ı Alimanasında kullanılır⁷.

Bab-ı Asafî, Divan-ı Hümâyûn'un önemini kaybederek toplantılarının tamamen terkedilmesinden sonra bütün devlet işlerinin görüldüğü bir birim olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde devlet merkezi Sadrazam konağı olan Bab-ı Asafî'ye kaymış, Divan-ı Hümâyûn kalemleri ve tutulan kayıtlar da buraya taşınmıştır. Bab-ı Asafî, XVIII. asır sonlarına kadar bu işlevini devam ettirmiştir. Bu tarihten sonra Bab-ı Asafî'nin yerini Bab-ı Ali almaya başlamıştır⁸.

Bab-ı Asafî tasnifinde Gürcistan tarihi ile alakalı yaklaşık 700 belge/defter bulunmaktadır. Bunlar da daha çok A.DFE.d (Bab-ı AsafîDefterhâne-i Âmire Defterleri) ve A.DVNS.MHM.d(Bab-ı Asafî Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri) alt fonlarındadır.

Defterhâne, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde nişancıya bağlı bir teşkilat olarak çalışan ve arazi tahrirleri, timar kayıtları, vakıf işleri ile ilgili defterlerin tutulduğu temel bir daire ve arşiv niteliğindeydi ve ancak Divan-ı Hümâyûn toplantıları sırasında sadrazamın mührüyle açılıp kapanabilirdi⁹.

Bab-ı Asafî tasnifinde bulunan diğer önemli bir fon ise Mühimme Defterleridir. Mühimme Defterleri, Divan-ı Hümâyûn toplantılarında müzâkere edilen dâhilî ve haricî meselelere ait önemli siyasî, askerî, içtimaî ve iktisadî kararların kaydedildiği defterlerdir. Osmanlı Arşivi'nde 961-1333/1553-1915 tarihleri arasında tutulmuş 419 adet Mühimme Defteri mevcuttur.Mühimme Defterleri 350 yıllık zaman

⁷ Mehmet İpşirli, “Âsaf”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 3, İstanbul 1991, s. 455.

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, haz. Yusuf İhsan Genç, v.d., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2010, s. 5, 183, 297.

⁹ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 97-98. Defterhane hakkında daha fazla ayrıntılı bilgi için bkz: Erhan Afyoncu, “Defterhâne”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 9, İstanbul 1994, ss. 100-104.

dilimi itibarıyla, hiçbir Doğu ve Batı devletinde bulunmayan kültür ve tarih zenginliğini ihtiva etmektedir¹⁰.

Defterhâne-i Âmire Defterleri ve Mühimme Defterlerinin dışında, Gürcü tarihi ile alakalı diğer bir fon Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A.DVNS.NMH.d)'dir. Padişahlar tarafından İslâm ve Hıristiyan hükümdarlar ile Mekke şerîfine, Kırım hânına, Erdel kralına, Eflak ve Boğdan voyvodalarına, Gürcü ve Dağıstan hânları gibi Osmanlı Devleti'ne tâbi imtiyazlı olan bölgelere gönderilen mektuplara Nâme-i Hümâyûndenilir¹¹. Bu mektupların bir sureti ile gelen cevaplar, "Nâme Defterleri" adlı defterlere kayıt olunmaktaydı¹².

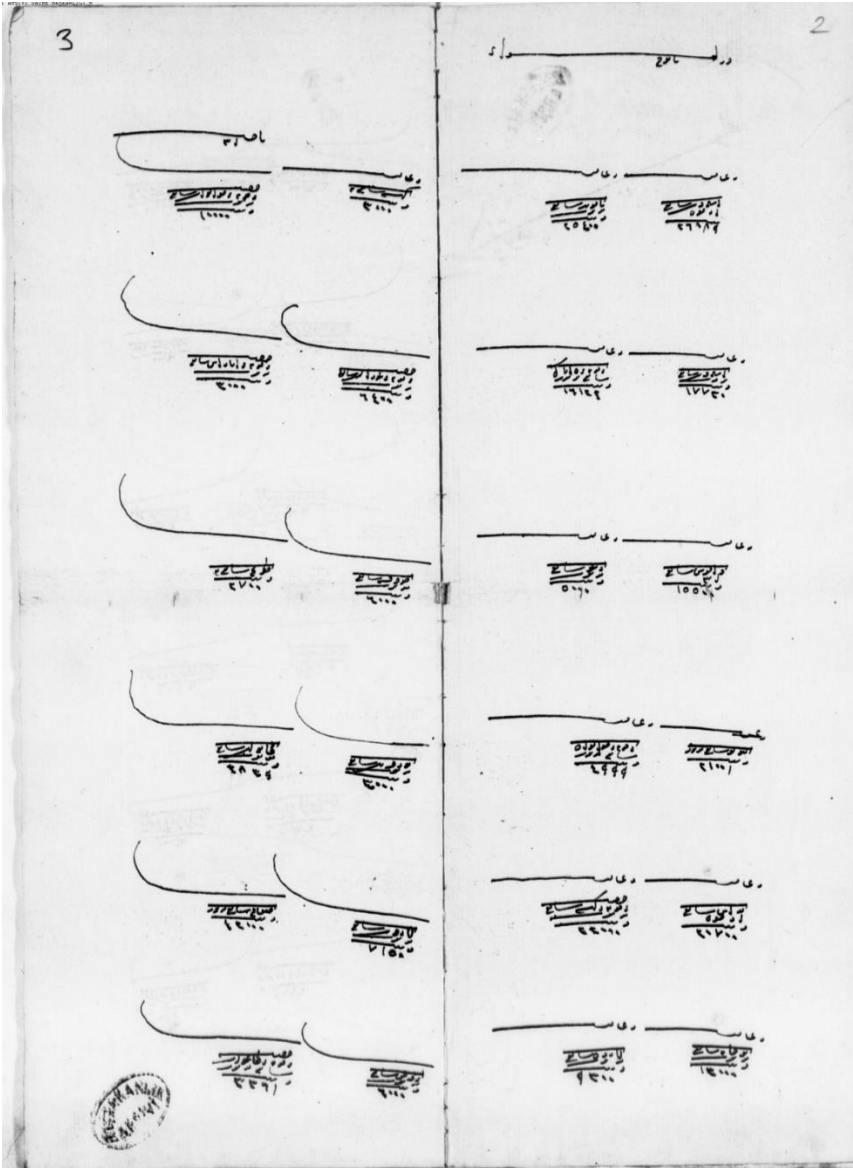
Ahıska (Ahışha) Sancağı'na ait bir tahrir defteri¹³

¹⁰ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 7.

¹¹ Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 652.

¹² Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 51.

¹³ BOA, A. {DFE.d., 364 (H. 20 Cemazeyilahir 1197 / M. 23 Mayıs 1783).

Batum Livası'na ait timar ve zemet sahiplerini gösterir defter¹⁴

¹⁴ BOA, A.{DFE.d, 157, (t.y.).

A.} Sadaret Evrakı

Sadaret, sadrazamlık yerine kullanılan bir tabirdir. Devlet adamlarının en büyüğü olan Sadrazam¹⁶ Osmanlı devlet teşkilatında, başlangıçtan beri güçlü bir kurum olarak gelmiştir. İlk başlarda bu kurum için veziriazam tabiri kullanılırken, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sadrazam unvanı daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır¹⁷.

Sadaret Evrakı, Osmanlı Arşivi'nde gerek yoğunluk, gerek çeşitlilik açısından en geniş fonlardan birisidir. Bu fonda 1256-1341/1840-1922 yılları arasındaki mülkî, askerî, adlî, siyasî, malî vb. meselelerle alakalı vesikalar bulunmaktadır. Ayrıca, Tanzimat sonrasına ait olan bu belgeler, yeni kurulan müesseselerin işleyişleri ve yapılan ıslahat hareketlerinin ne derecede tatbik edildiğinin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır¹⁸.

Bu tasnifte Gürcü tarihi açısından 1.400 belge bulunmaktadır.

¹⁶ Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 77.

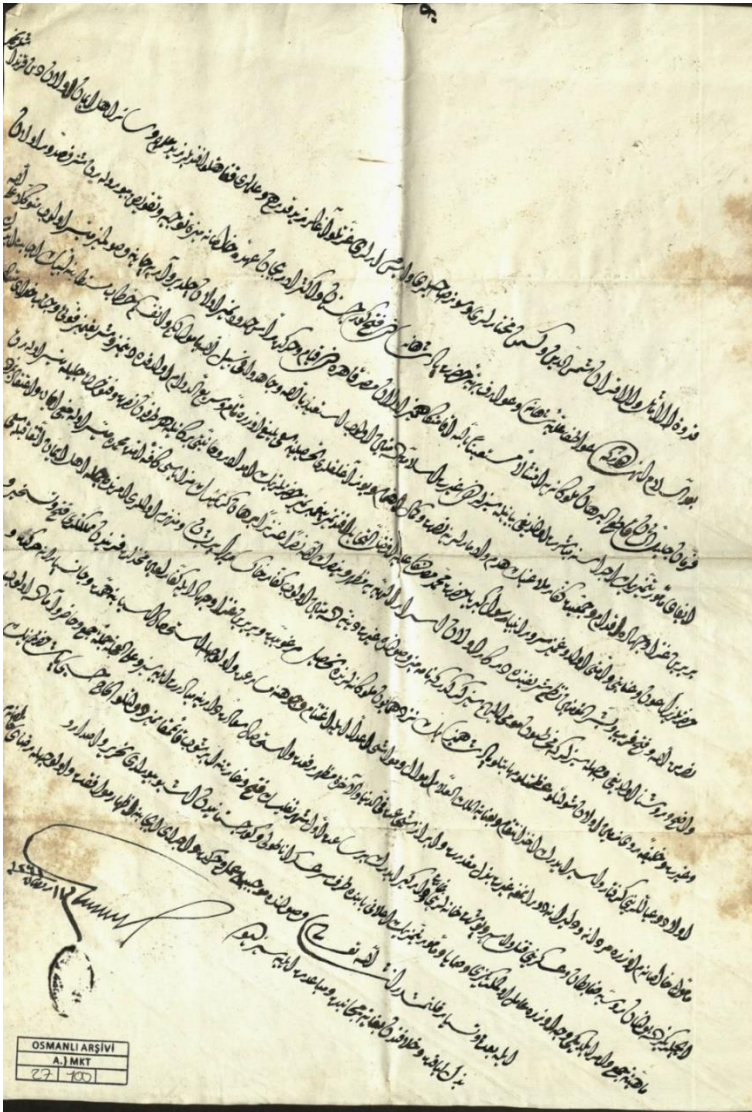
¹⁷ Mehmet İpşirli, "Sadrazam", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 35, İstanbul 2008, s. 414-415.

¹⁸ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 296-297.

Ahalinin yeni Batum kaymakamı İskender Bey'in icraatlarından memnuniyeti¹⁹

¹⁹ BOA, A.}MKT.UM, 51/ 44 (H. 11 Cemazeyilevvel 1267 / M. 14 Mart 1851).

Askerleri ile Gürcistan ve Tiflis'i fetheden Kaymakam Hacı Hasbi Paşa'nın emirlerine uyulması gerektiğine dair yöre halkına buyuruldu²⁰

²⁰ BOA, A. J. MKT, 27/ 100, (H. 11 Ramazan 1261 / M. 13 Eylül 1845).

AE. Ali Emiri

Ali Emiri Tasnifi, Ali Emirî Efendi²¹ başkanlığındaki bir heyet tarafından 1918-1921 seneleri arasında gerçekleştirilen çalışmalarla oluşmuştur. Tasnifte Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından başlayarak Sultan Abdülmecid zamanına kadar gelen vesikalar bulunmaktadır. Vesikalar, kronolojik olarak padişahların saltanat sıralarına göre tasnif edilmiştir. İlk padişahların dönemlerinde vesikalar az iken, Sultan Dördüncü Mehmed döneminden itibaren çoğalmaya başlar. Bu tasnifte siyasî ve askerî konulara ait belgeler; timar ve zeâmet tevcihleri; yabancı ülkelerle münasebetler; Divan-ı Hümâyûn'a ait meseleler, maarif, inşa ve tamir gibi konularda vesikalar bulunmaktadır²². Bu tasnifte Gürcü tarihi ile alakalı yaklaşık 500 adet belge bulunmaktadır.

²¹ Diyarbakır'da doğan Ali Emirî Efendi, Şair Saim Seyyid Mehmed Emiri Çelebi'nin torunlarından Seyyid Mehmed Şerif Efendi'nin oğludur. Küçüklüğünden beri ilim çevresi dâhilinde yer aldı. Kısa zamanda Arapça ve Farsça'sını ilerletti. 1875'te telgrafçılık kurslarına katılarak telgrafçı oldu. 1878'den itibaren çeşitli devlet görevlerinde bulundu. Bunlar arasında Sis (Kozan) sancağı aşar müdürlüğü, Adana Aşar Nezareti başkâtipliği yaptı. Sırasıyla Leskovik, Kırşehir ve Trablusşam sancağı muhasebeciliği, Ma'müretülaziz (Elazığ) ve Erzurum defterdarlıklarında, Yanya ve İşkodra maliye müfettişliklerinde, Halep defterdarlığı ile Yemen maliye müfettişliğinde bulundu.

Kendi isteğiyle 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra emekliye ayrıldı. Sonraki hayatında Milli Tettebbûlar Encümeni, Tasnif-i Vesaik-i Tarihiyye Encümeni başkanlığı ile Tarih-i Osmani Encümeni üyeliğinde bulundu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dairesi Tasnif Komisyonu'nun başına getirildi. Bu görevi sırasında kendi adı ile anılan "Ali Emiri Tasnifi"ni meydana getirdi (M. Serhan Tayşi, "Ali Emiri Efendi", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 2, İstanbul 1989, s. 390-391).

²² Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 418.

BEO. Bab-1 Ali Evrak Odası

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi ile birlikte devlet teşkilatında değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişiklikler, belgelerin kaydı ve muhafazasına da yansımıştır. 1846 yılında Hazine-i Evrak'ın, 1848'de ise Bab-1 Ali Evrak Odası'nın kurulması bu çerçevede değerlendirilmelidir. Bab-1 Ali Evrak Odası'nın vazifesi sadaretin nezaretler ve diğer dairelerle yaptığı her türlü yazışmaları idare etmektir.

Bab-1 Ali Evrak Odası'nda Sadaret ve bütün nezaretler, Meclis-i Ayan, Meclis-i Mebusan vb. meclisler, Bulgaristan, Mısır, Kıbrıs, Cebel-i Lübnan, Bosna- Hersek, Trablusgarp gibi özel durumu olan bölgelere ait evrak ile Sicill-i Ahval Komisyonu, Hicaz Demiryolu, Defter-i Hakani, Divan-ı Muhasebat, maliye ve muhacirin gibi komisyonlara ait evrakı içermektedir.

Bab-1 Ali Evrak Odası'nda 1916 yılına kadar evraklar ayrı ayrı meselelere ait dosyalar halinde düzenlenirken, bu tarihten sonra evrakın gruplandırılması usulü benimsenmiş ve belgeler idarî, siyâsî, hukuk, mütenevvi şeklinde dört kısma ayrılmıştır. Bab-1 Ali Evrak Odası'nda Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen süreçte, ayniyat defterleri haricinde 350.000 civarında belge bulunmaktadır²⁵.

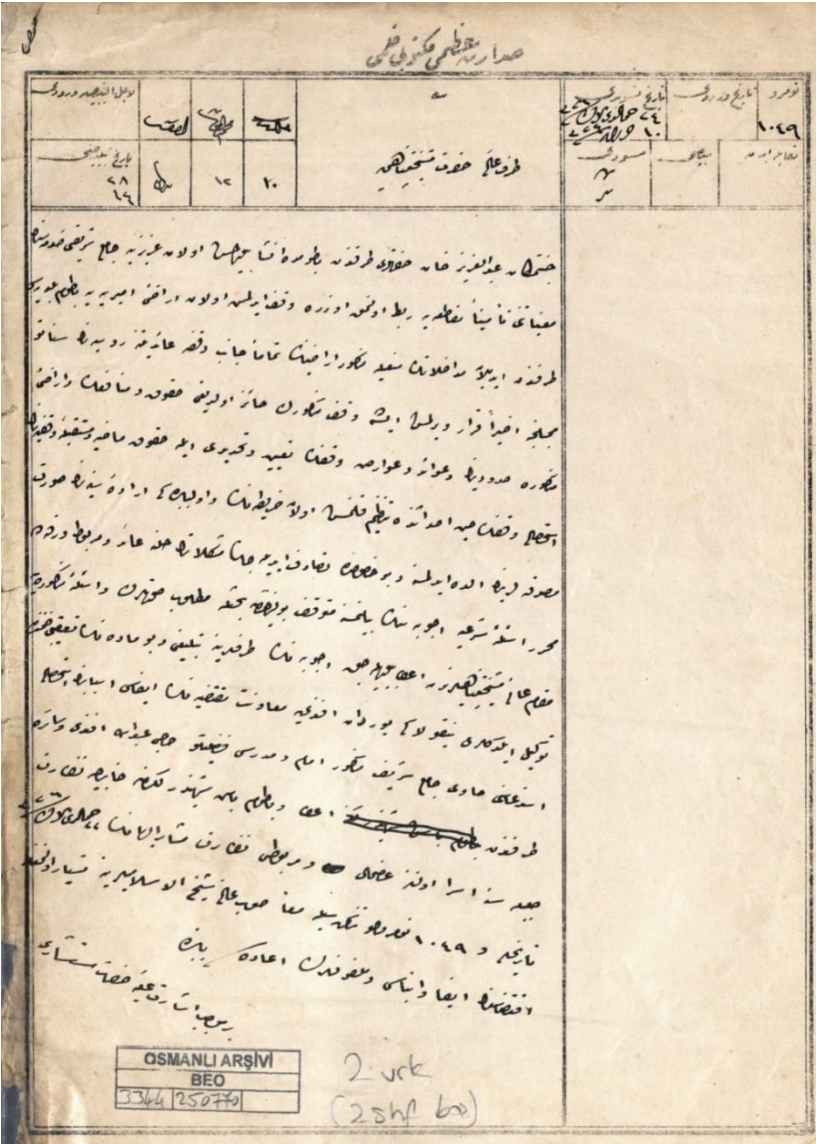
Bab-1 Ali Evrak Odası'na ait fonlar şu şekildedir.

1. BEO.AYN.d. Ayniyat Defterleri 1.889 adettir.
2. BEO Nezâret ve Devâir Gelen-Giden Kayıt Defterleri: 1.060 adet defterdir.
3. BEO Vilayât Gelen-Giden Kayıt Defterleri: 1.608 adet defterdir.
4. BEO Âmedî Kalemî Defterleri: 425 adet defteri vardır.²⁶

Bab-1 Ali Evrak Odası tasnifinde Gürcü tarihi ile alakalı yaklaşık 1.000 belge mevcuttur.

²⁵ Mehmet İpşirli, "Bâbîâlî", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 4, İstanbul 1991, s. 385.

²⁶ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 183.

Abdülaziz Han'ın Batum'da inşa ettirmiş olduğu Aziziye Camii²⁷

²⁷ BOA, BEO, 3344/ 250770, (H. 24 Cemazeyilevvel 1326 / M. 24 Haziran 1908).

C. Cevdet

Maliye deposundaki bir kısım belgelerin 1931 yılında ihmal sonucu Bulgaristan'asatılması üzerine Ankara hükümeti bir takım tedbirler düşünmüştü. Bu tedbirlerin başında 8 Ekim 1932 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Muallim Cevdet'in²⁹ başkanlığında yeni bir tasnif heyetinin oluşturulması gelmektedir. Heyetin içerisinde Kilisli Muallim Rıfat, emekli bazı devlet memurları ve tarih uzmanı kimseler yer almıştır. Muallim Cevdet'in 1935'te istifa ederek görevden ayrılmasına rağmen tasnif çalışmaları 1937 yılına kadar sürmüştür. *Cevdet Tasnifi* adı verilen bu çalışmada belgeler konularına göre tasnif edilmiş, fakat kronolojik olarak kataloglarına geçirilmemiştir.

Bu tasnifte Adliye, Askeriye, Bahriye, Belediye, Dâhiliye, Darphâne, Evkâf, Eyâlât-ı Mümtâze, Hariciye, İktisat, Maârif , Maliye, Nâfia, Sıhhiye, Saray, Timar ve Zaptiye olmak üzere 17 ana bölümden oluşmaktadır. 1553-1904 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden bu tasnifte toplam 216.572 adet belge bulunmaktadır. Ancak en fazla belge Askeriye, Maliye ve Evkaf bölümlerinde yer almaktadır³⁰.

Cevdet tasnifinde Gürcü tarihiyle ilgili 900 adet belge vardır.

²⁹ Muallim Cevdet, 7 Mayıs 1883'te Bolu'da doğdu. Asıl adı Mehmed Cevdet'tir. Babası Mülazım Mehmed Sadı Efendi, dedesi bir tekke şeyhi olan Said Efendi'dir. 1910-1931 yılları arasında İstanbul'da çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı. Muallim Cevdet olarak anılması bu nedendendir. Sağlığının bozulması üzere 1931 'de sağlığının bozulması üzerine öğretmenlikten ayrıldı. 1932-1935 yılları arasında arşiv belgelerini tasnif heyeti başkanlığında bulundu. 1935 yılında sağlığının bozulması üzerine bu görevinden ayrıldı. 3 Aralık 1935'te vefat etti (Ahmet Güner Sayar, "Muallim Cevdet", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 30, İstanbul 2005, s. 313-314).

³⁰ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 420-421.

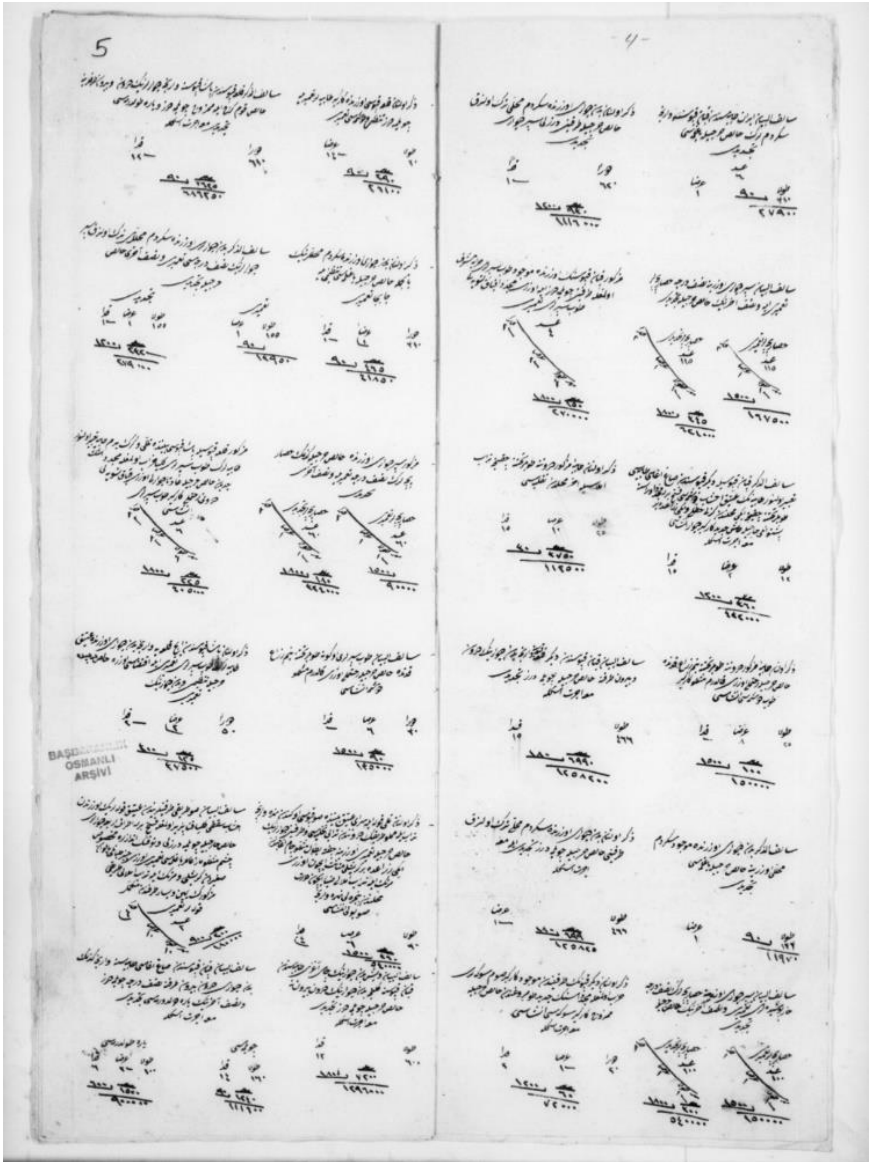
D.Bab-1 Defteri

Osmanlı Devleti'nin bütün malî işlerini yürüten defterdarlık müessesesi, Osmanlı resmi terminolojisinde Bab-1 Defteri olarak da anılmıştır. Bu müessesenin ne zaman kurulduğu hakkında kesin bilgi bulunmasa da, XIV. yüzyılda kurulduğu tahmin edilmektedir. Bab-1 Defterî, Fatih Kanunnâmesi'yle birlikte defterdarın vazife ve yetkileri tespit edildiği için XV. yüzyıl ortalarında tamamen şekillenmiş olduğu söylenebilir³².

Bu tasnifte başta BaşmuhasebeKalemi'nde³³ olmak üzere Gürcü tarih araştırmaları açısından 100 adet defter bulunmaktadır.

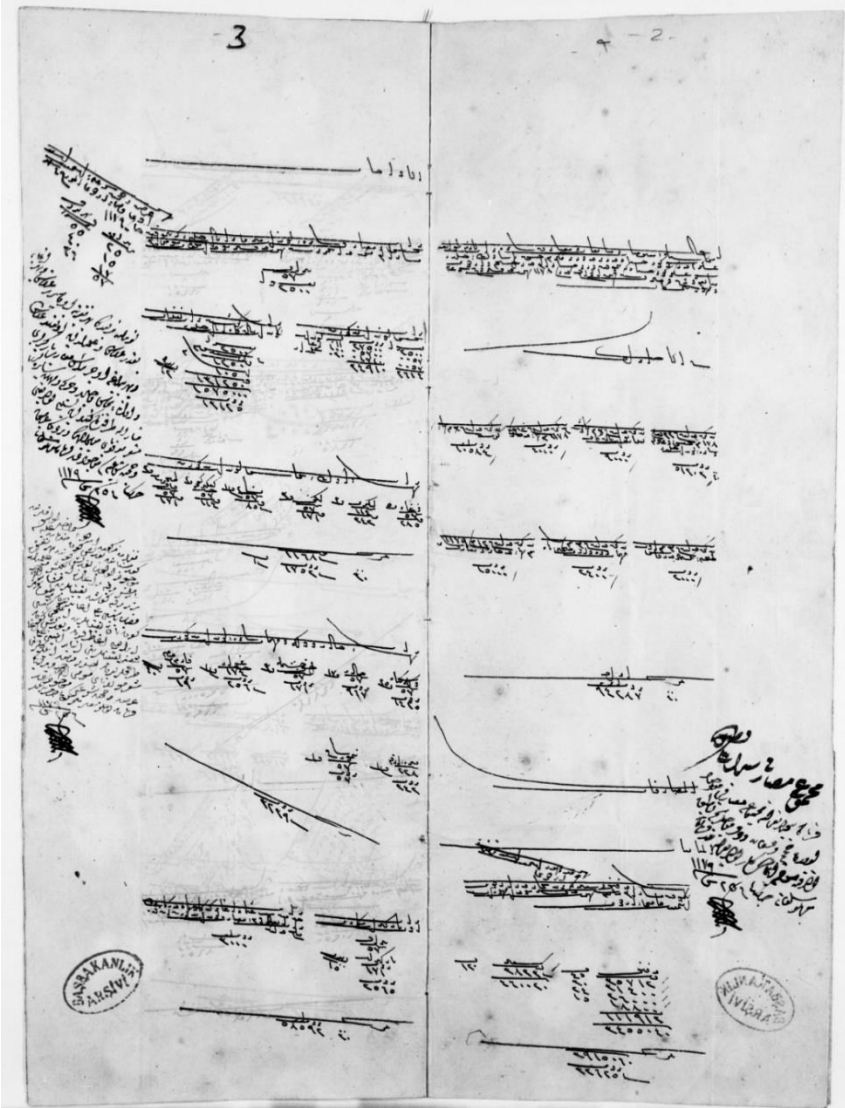
³² Mübahat S. Kütükoğlu, "Defterdar", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 9, İstanbul 1994, s. 95.

³³ Osmanlı maliyesinin en mühim kalemlerinden birisi olan Başmuhasebe Kalemi, XVII. Yüzyıl başlarında meydana getirilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde D.BŞM koduyla bu kaleme ait çok sayıda defter ve evrak bulunmaktadır (Feridun Emecen, "Başmuhasebe Kalemi", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 5, İstanbul 1992, s. 134).

Ahıska Kalesi'ndeki kışla ve sair binaları gösterir defter³⁴

³⁴ BOA, D..BŞM.BNE.d, 16338 (t.y.).

Gürcistan seferi için Osmanlı askerlerine verilen ulufe, bahşiş, tayinat vb. masrafları gösterir defter³⁵

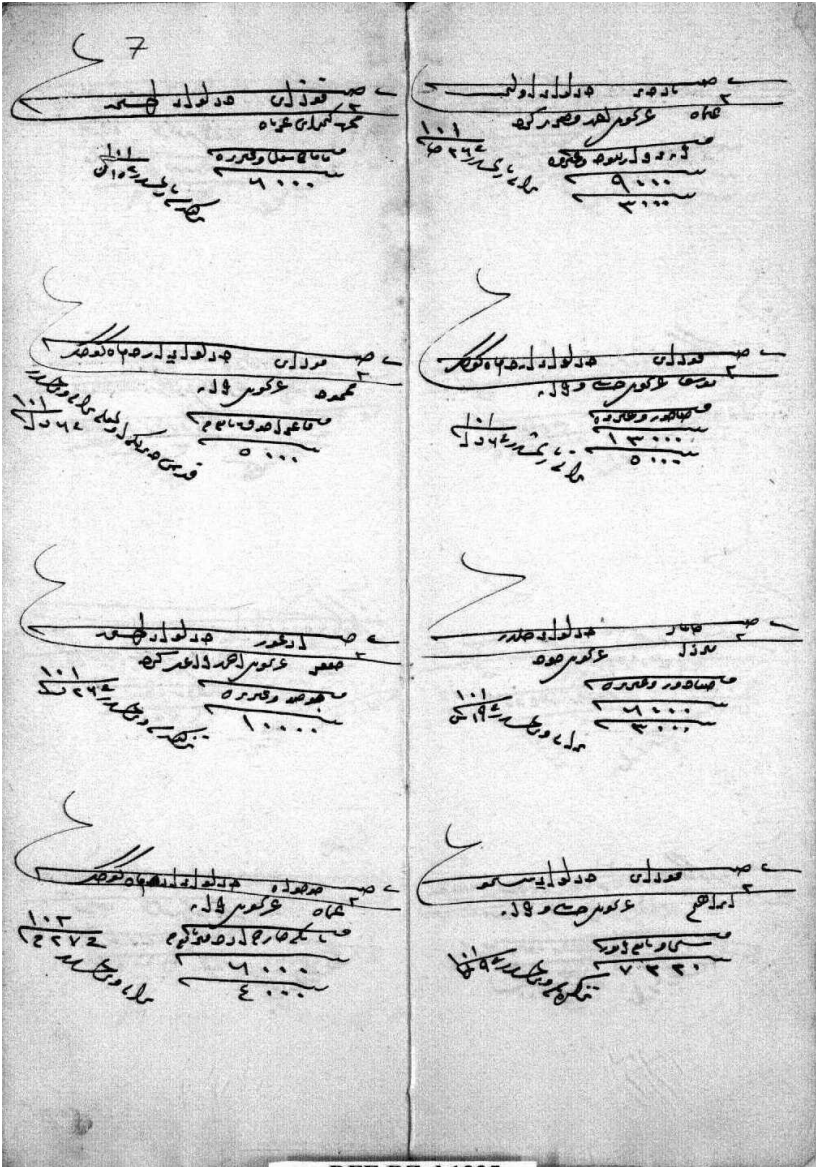
³⁵ BOA, D.BŞM.d, 3756, (H. 12 Zilkade 1179 / M. 12 Nisan 1766).

DFE. Defterhane-i Amire

Defterhane, Osmanlı Devleti'nde has, zeamet, timar, mülk, vakıf gibi arazi türlerini tayin ve tescil eden ana defterlerin muhafaza edildiği ve bu defterlerle ilgili günlük işlemlerin yapıldığı devlet dairesinin adıdır. Defterhane, kaynaklarda Defterhane-i Amire, defter-i vilayet, defter-i hakani ve defter-i dergâh-ı ali olarak da geçmektedir³⁶. Görüldüğü üzere Defterhane-i Amire, bugün Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nün yaptığı işleri yapmakla vazifelidir. Yani bu kalem, Osmanlı Devleti'nin arazi kayıtlarının içinde toplandığı, ana kayıtların saklandığı yerdir. Bu kalem, Defter Emîni veya Defterhâne Emîni tarafından idare edilirdi³⁷. Bu tasnifte Gürcü tarihiyle alakalı 50 adet defter bulunmaktadır.

³⁶ Afyoncu, "Defterhâne", s. 100.

³⁷ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 282.

Ahıska tevabii cebe yoklama defteri³⁸

³⁸ BOA, DFE.RZ.d. 1225, (H. 29 Zilhicce 1101 / 3 Ekim 1690).

DH. Dâhiliye

Osmanlı Devlet teşkilatında Dâhiliye Nezareti'nin, Vezir Kethüdâlığı'nın 1836'da Umûr-ı Mülkiye Nezareti'ne dönüştürülmesiyle kurulduğu kabul edilir. 1837'de Umûr-ı Mülkiye Nezareti'nin adı DâhiliyeNezareti olarak değiştirilmiştir. Dâhiliye Nezareti 1839'dakaldırılarak görev veyetkileri sadarete devredilmişti³⁹. 1869 yılına kadar dâhiliye işleri Sadaret tarafından Sadaret Müsteşarlığı, Sadaret Mektubî Kalemi gibi alt birimleri vasıtasıyla yürütüldü. 1869'da tekrar Dâhiliye Nezareti teşekkül edildi ve devletin sonuna kadar devam etti⁴⁰.

Gerek Sadâret'e bağlı olduğu dönemde, gerekse müstakil olduğu dönemde, DâhiliyeNezareti'nin görev alanı, devletin iç işleriyle alakalı konular olmuştur. DâhiliyeNezareti, zabtiye ve belediye işlerinden matbuâta; mülkî memurların tayininden yeni kurulan vilayetlerin nizamâtının teşkiline; seferberlik, yangın ve deprem gibi durumlarda gerekli muamelenin icrasından eğitim ve öğretim işlerine kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde ilgili kurumlarla gerekli yazışmaları yapmak, Sadaret'inDâhiliye'ye ait direktiflerini uygulamakla mükelleftir⁴¹.

Osmanlı Arşivi'nde Dâhiliye Nezareti tasnifinde, hukuk kalemineait 19.557, hukuk müşavirliğineait 6304, siyasi kısma ait 66.031, şifrekalemine ait 20.640, idare-i umumiyyekısına ait 79.685, kalem-i mahsus müdüriyetineait 28.000 olmak üzere toplam220.217 evrak bulunmaktadır⁴².

Bu tasnifte Osmanlı Devleti içerisindeki Gürcülerle alakalı 3.500'e yakınbelge vardır.

³⁹ Mehmet İpşirli, "DahiliyeNezâreti", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 8, İstanbul 1993, s. 414-415.

⁴⁰ Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856), Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 70.

⁴¹ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 359.

⁴² İpşirli, "DahiliyeNezâreti", s. 416.

EV. Evkaf

Vakıf, bir malın kişi mülkiyetinden çıkartılarak Allah yolunda insanların menfaati için bağışlanması demektir. Vakıf, aynı zamanda vakıf akdinin konusunu teşkil eden menkul ve gayrimenkul malları da içermektedir. Vakıf yapan kimseye *vâkıf*, vakfedilen şeye de *mevkuf* denilir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren memleketin her tarafında çok sayıda hayır müesseseleri kurulmuş ve bunların idaresi evkâf-ı mahsusaya bırakılmıştır⁴⁵. Osmanlı ülkesinde bulunan bütün vakıflar, II. Mahmud tarafından 1826 yılında kurulan Evkâf-ı Hümayûn Nezareti tarafından idare edilmeye başlanmıştır⁴⁶.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 40.000 adet evkaf defteri bulunmaktadır. Gürcülerle alakalı ise 30 defter bulunmaktadır.

⁴⁵ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 238-239.

⁴⁶ Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Hümayun Nezâreti", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 11, İstanbul 1995, s. 521.

Hatt-ı Hümayunlar, bazı istisnai durumların dışında bizzat padişah tarafından kaleme alınmışlardır. Hatt-ı Hümayunlar, unvanına, beyaz üzerine ve telhis veya takrir üzerine yazılanlar şeklinde üçe ayrılabilirler⁴⁸. Hatt-ı hümâyûnlarayrıca, sadrazamların tahrirî olarak da telhis denilen kâğıdın üzerine yazılabilmektedir. Sultan Üçüncü Murad devrine kadar padişahlar çok sınırlı sayıda yazılı emirler verirlerken, bu padişahтан itibaren Hatt-ı Hümayûnların sayısı artmıştır. 1640-1855 yılları arasında 95.134 hat bulunmaktadır⁴⁹. Gürcü araştırmaları açısından ise 1.000 civarında Hatt-ı Hümayûn bulunmaktadır.

⁴⁸ Mübahat Kütükoğlu, “Hatt-ı Hümayun”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 16, İstanbul 1997, s. 485.

⁴⁹ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 421-422.

Handwritten Persian text in a historical document, likely a letter or official communication. The text is written in a cursive style and includes a date at the bottom right: 1194 / 6 / 203-0.

Gürcistan Valisi ve Tiflis Hanı Ereğli Han'ın, Tebriz Hanı Necif Ali arasındaki münasebet⁵¹

⁵¹ BOA, HAT, 6/ 203 (H. 29 Zilhicce 1194 / M. 26 Aralık 1780).

HR. Hariciye Nezareti

II. Mahmud devrinde yapılan kurumsal yeniliklerden birisi de 1836 yılında kurulan Hariciye Nezareti'dir⁵². Hariciye Nezareti Arşivi, nezaretin “merkez arşivi” ile sefâret ve konsolosluklarda oluşan “taşraarşivi” olmak üzere iki grupta toplanmaktadır. Bu fonda Tanzimat öncesi döneme ait çok az evrak bulunmakla birlikte evrakın büyük çoğunluğu Tanzimat sonrası döneme aittir. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesi döneminin dış ilişkilerine ait evrakı, Sadâret Arşivi'nin fonları içerisinde bulunmaktadır.

1985 yılına kadar Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bulunan Hariciye Nezareti Arşivi, bu tarihten itibaren Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'na nakledilmiştir.

Gürcü tarihi ile alakalı Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerin 3/1 yani, yaklaşık 6.500 belge Hariciye Nezareti fonunda bulunmaktadır.

⁵² Carter V. Findley, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, çev. Ercan Ertürk, İstanbul 2014, s. 162; Carter V. Findley, “Hariciye Nezâreti”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 16, İstanbul 1997, s. 179.

ANNEXE II

au traité de paix et d'amitié conclue le 4 juin 1918
entre l'Empire Ottoman et la République de Turquie.

Les dispositions du traité de paix et d'amitié précitées

ont été appliquées dans les conditions suivantes :

1. - Les dispositions du traité de paix et d'amitié précitées
ont été appliquées dans les conditions suivantes :

1. - Les dispositions du traité de paix et d'amitié précitées

ont été appliquées dans les conditions suivantes :

1. - Les dispositions du traité de paix et d'amitié précitées

ont été appliquées dans les conditions suivantes :

1. - Les dispositions du traité de paix et d'amitié précitées

ont été appliquées dans les conditions suivantes :

1. - Les dispositions du traité de paix et d'amitié précitées

ont été appliquées dans les conditions suivantes :

1. - Les dispositions du traité de paix et d'amitié précitées

ont été appliquées dans les conditions suivantes :

1. - Les dispositions du traité de paix et d'amitié précitées

ont été appliquées dans les conditions suivantes :

1. - Les dispositions du traité de paix et d'amitié précitées

ont été appliquées dans les conditions suivantes :

1. - Les dispositions du traité de paix et d'amitié précitées

ont été appliquées dans les conditions suivantes :

1925 021-2MH-2H

تاریخ
وزارت
امور
دولت

تقریباً اوقاتیکه عسکرها و بعضی جماعت اسلام طرفه ایستادند و بعضی طرفه
 اراکین را از آنجا که در آنجا جماعت مذکورہ تک شخصیت معینی نہیں ہوا وقتیکہ
 جماعت اسلام اور نہ خود وقتیکہ از ہندوستان
 مغرب اسلام ایچہ جامع شریف جہاز ہوا کہ مقبرہ ہر جماعت اسلام چہ عسکرا
 امداد موقوفہ میانہ را علی ارضہ کجاس جماعت مذکورہ ہر مغرب
 نسبتاً عسکرا و بعضی وقتیکہ فضل العسکرا مؤلفہ صورتہ ترقی و ارتقا
 ایچہ کجاس
 امداد موقوفہ رہے ہیچہ ہی جماعت عسکرا نہ تسلیم ایچہ کجاس ہیچہ اراکین
 استعداد ایچہ کجاس
 کہ جہتہ ارضیہ واقع امداد موقوفہ نہ عسکرا نہ اراکین وقتیکہ اراکین اور نہ
 ساری زمین و زمین رہے ہیچہ ہی ایچہ بر زمین ہم اراکین وقتیکہ اراکین
 مشورہ ترقیقاً خدمت ایچہ کجاس
 وقتیکہ بر شایک بعضی اسباب ہر جماعت استعداد لایہ کجاس تقویہ استعداد
 معینہ ایچہ شایک ہر جماعت کجاس ہر جماعت کجاس دیگر جماعت
 تقیقہ و شایک ہر جماعت کجاس ہر جماعت کجاس ایچہ کجاس

HR. H.MŞ. İŞO 123/71

21

Osmanlı Devleti ile Gürcistan ile yapılan sulh ve muhademet
muahedenamesi⁵³

⁵³ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 123/ 71 (24 Şaban 1336 / 4 Haziran 1918).

İ. İrade

Padişahın emri anlamına gelen İrade, sözlü ve yazılı olarak ikiye ayrılmaktadır. Sözlü irade-i seniyye, padişahın sadrazama bizzat tebliğ ettiği emir karşılığında kullanılmaktadır. Osmanlı diplomatiğinde irade sözüyle özel bir belge türü kastedilmektedir. Bu da padişahın emrinin Mabeyn-i Hümayun başkâtibi tarafından sadrazama bildirildiği belgedir⁵⁴. Tanzimat'ın ilânından sonra Bab-ı Ali kalemleri tarafından iradeler Hazine-i Evrak'agönderilmekteydi. Hazine-i Evrak'tairadelertasnif edildikten sonra defterlere kaydedilmekteydi. İrade defterleri 1892 yılına kadar Dâhiliye, Hariciye, Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Mahsus ve Şura-yı Devlet olmak üzere 5 kısımda toplanmaktaydı⁵⁵. Bu tasnifte Gürcülerle alakalı 700 iradebulunmaktadır.

⁵⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, "İrade-i Seniyye", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 22, İstanbul 2000, s. 391.

⁵⁵ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 184.

شاهنامه دولت و عبادت عظیمه انیم حقیقی

طرز و به شیوه دین و عقل با ما حقیقیان بکره نقات خاجیه اورد و نظرها بر حق حقیقی سولوی کوه نرسه سوی دادار و کلا
 بر طبع قهرمانه مالک مسخالاتی و دیویش در و کجوف ضایعی بقدا تعین و کوجساره فوقاً ذکر لکن ماورق وقوعه شیاه
 عظیمه و عیاشه با حقیقیه نسبت حدود و نه تا که عصره هله ای ایستاده برین کوه نرسه و مشا که در طرز و شیوه با ایستاده شش
 بودیله حقیقیه و زنده علیه شیوه کلا نه ماور حقه لازم و ما سوزکا اجل و سعادت و عقابند هله ایی نسبت برینه کوه نرسه
 اولیفته و کوهستان بکره طرز و به ایلتی وقوع ماورق حقیقیه بل اوصول طرز و به در اجرا اجناس اولیفته شتر شالدا استند الهیه و لایقا
 خاتم اطهار و نه افکار و کسبه ایدوکل با اصول مذکور و ناک الما مروه لای طرز و به در اجرا اجناس اولیفته شتر شالدا استند الهیه و لایقا
 بر عقوبت هله ایی کفای اولیفته اصول و عیود و به ایله اولیفته و به ایله اولیفته و به ایله اولیفته و به ایله اولیفته و به ایله اولیفته
 شتر شالدا استند الهیه و لایقا کفای اولیفته اصول و عیود و به ایله اولیفته و به ایله اولیفته و به ایله اولیفته و به ایله اولیفته
 بر عقوبت هله ایی کفای اولیفته اصول و عیود و به ایله اولیفته و به ایله اولیفته و به ایله اولیفته و به ایله اولیفته

2

i.HR. 34/1531

i.HR.00034

Trabzon müşiri tarafından Tiflis, Gürcistan ve Kafkas hükümdarına münasip hediyeler gönderildiği⁵⁷

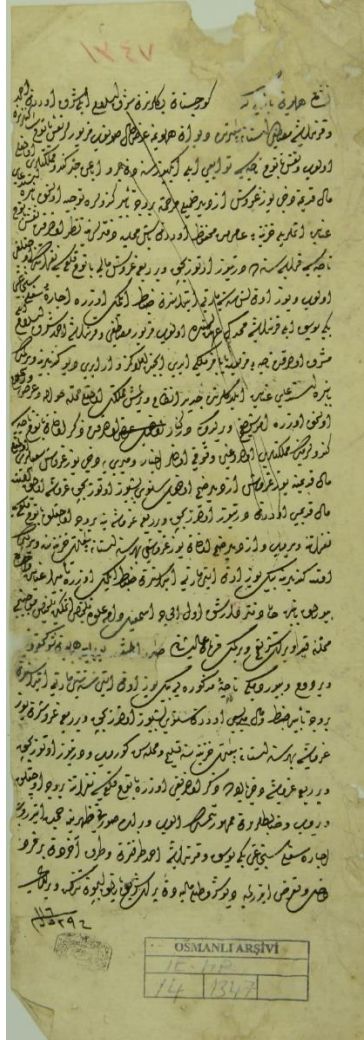
⁵⁷ BOA, İ.HR, 34/ 1531 (H. 3 Rabiulevvel 1262 / M. 1 Mart 1846).

İE. İbnülemin

İbnülemin Mahmud Kemal, 1871 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. İyi bir eğitim almıştır. Son devir Osmanlı devlet adamları, şairleri, musikişinasları ve hattatları üzerine biyografileri ve tarih bilgisiyle tanınan âlimdir⁵⁸. Osmanlı Arşivi'ndeki belgeleri tasnif etmek için İbnülemin Mahmud Kemal'in başkanlığında bir tasnif heyeti oluşturulmuştur. Bu heyetin 1921 yılından itibaren yaptığı çalışmalar sonucunda İbnülemin Tasnifi meydana gelmiştir. İbnülemin Tasnifi, 23 ana bölüm altında toplanmış olmasına rağmen Askeriye, Dâhiliye, Saray Mesâlihi, Maliye ve Vakıf bölümlerinde daha fazla belge bulunmaktadır. Tasnifteki her bölüm kendi içinde kaba bir kronolojik sıra takip etmektedir. Bu tasnifte 1425-1873 yılları arasındaki çeşitli konuları havi 47.125 adet belge bulunmaktadır⁵⁹. Bu belgelerden 200'ü Gürcü tarihi ile ilgilidir.

⁵⁸ Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmud Kemal", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 21, İstanbul 2000, s. 249.

⁵⁹ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 419-420.

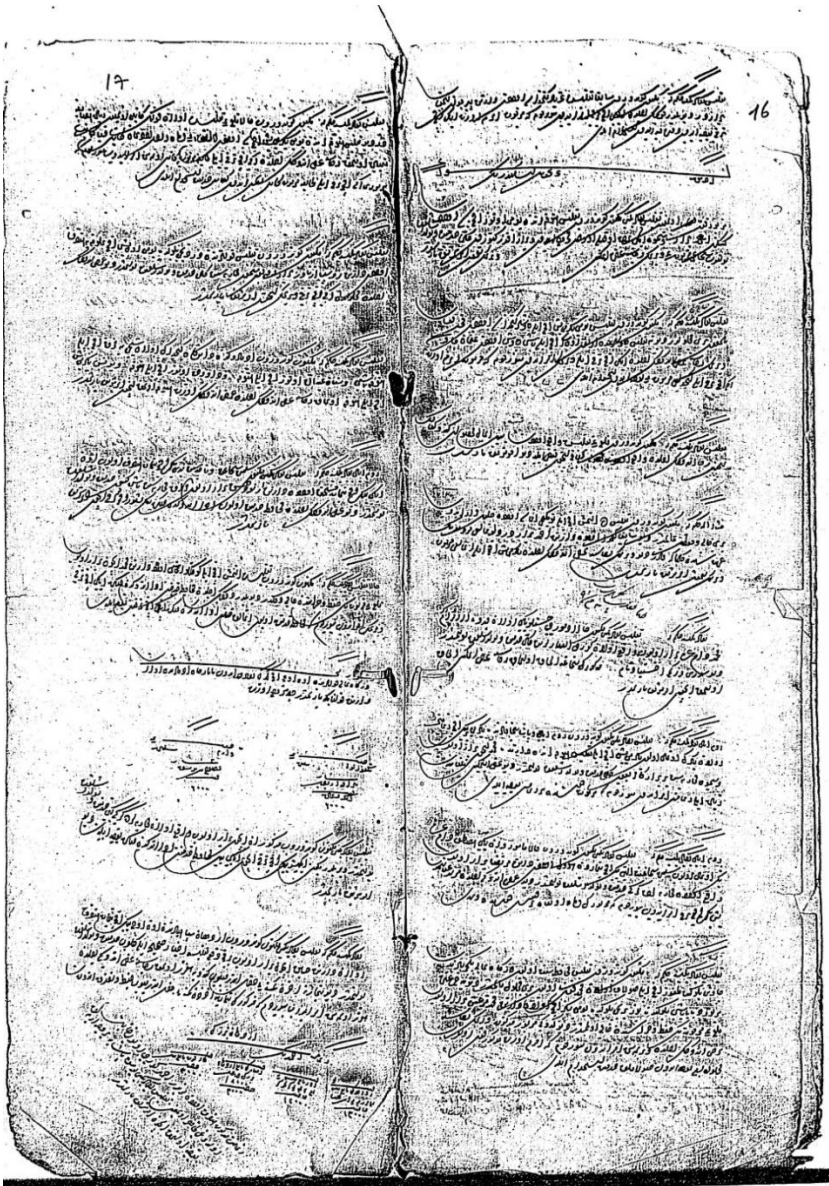

Gürcistan beylerinden Müslüman olan Ahmed ve kardeşi Mustafa'ya Batum nahiyesinin malikâne olarak verilmesi⁶⁰
 KK. Kamil Kepeci

⁶⁰ BOA, İE.HR, 14/ 1347 (H. 29 Zilkade 1116 / M. 25 Mart 1705).

Arşiv görevlilerinden Kâmil Kepeci'nin başkanlığında bir heyetin yaptığı tasnif çalışmalarına *Kâmil Kepeci Tasnifi*denilmektedir. Bu tasnifin büyük çoğunluğu maliye kalemlerine ait defterlerden meydana gelse de, tasnifte Divan-ı Hümâyûn kalemlerine ve Bab-ı Asafi'ye ait defterler rastlanılmaktadır. Bu tasnifte 873-1296/ M.1468-1879 yıllarına ait 6.698 defter bulunmaktadır⁶¹. Bunlardan da 5 tanesi Gürcü tarihi ile alakalıdır.

⁶¹ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 263.

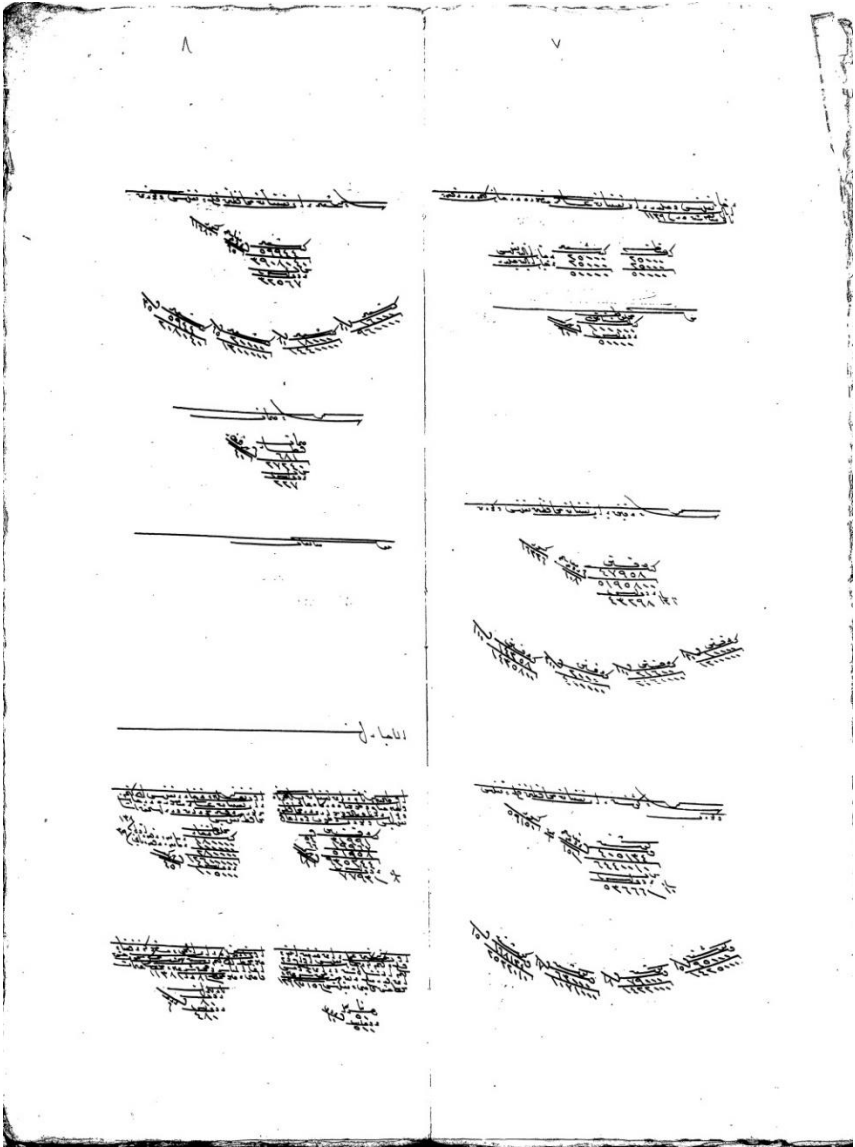
Tiflis'e müteallik ahkâm defteri⁶²

⁶² BOA, KK.d, 68, (H. 29 Zilhicce 981 / M. 21 Nisan 1574).

MAD. Maliyeden Müdevver

Maliyeden Müdevver, Maliye Bakanlığı'ndan 1945 yılında devralınan 26.000'e yakın defterin tasnifinden oluşmaktadır. Tasnifte muhtelif Maliye kalemlerine ait defterler olduğu gibi, arazi tahriri, saray, yeniçeri, mevâcip vs. gibi defterler de bulunmaktadır. Defterler, 830/1427 yılından başlayarak 1346/1927 yılına kadar gelmektedir. Maliyeden Müdevver tasnifinde 23.138 bulunmaktadır⁶³. Bunlardan 400'ü Gürcülerle alakalıdır.

⁶³ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 266.

Tiflis Defterdarı tarafından tutulan Tiflis, Gori ve Topkarağaç kalelerine ait muhasebe defteri. (g.tt.)⁶⁴.

⁶⁴ BOA, MAD.d, 3337 (t.y.).

MF. Maarif Nezareti

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminde eğitimin ıslahı için 1845 yılında Meclis-i Maarif-i Umumiyye kurulmuştur. Islahat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra ise 1857'de Maarif Nezareti tesis edilmiştir⁶⁵. Osmanlı Arşivi'nde Maarif Nezaretitasnifindeki belgelerinin içerisinde Maarif Meclisi dönemine ait belgeler de bulunmaktadır⁶⁶. Bu tasnifte Gürcülerle alakalı 80 adet belge vardır.

⁶⁵ Ali Akyıldız, "Maârif-i UmûmiyyeNezâreti", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 27, İstanbul 2003, s. 273.

⁶⁶ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 398.

OSMANLI ARŞIVI		
MF.MKT		
157	14	2

نظام مخبرین

تاریخ
۱۸۸۹

فانقاریه درجه اولی زاده عدول بک نظام مخبرین احمدی در تاریخ ۱۳۰۰ در اول محرم سال ۱۲۹۰
ملفوظ در این تاریخ تاریخ مذکور سابقه دارد و در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ
نظام مخبرین در تاریخ ۱۳۰۰ در اول محرم سال ۱۲۹۰ در این تاریخ در این تاریخ
در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ
در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ
در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ

درست است اعضا را مقرر
اولی در این تاریخ در این تاریخ
تحت مقرر تاریخ در این تاریخ
آنها در این تاریخ در این تاریخ
ماه در این تاریخ

انجمنه در تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ
در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ

مجلس

در تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ
در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ
در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ
در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ در این تاریخ

مجلس

در تاریخ در این تاریخ

Tiflis'te basılan Ziya-yı Kafkas ve Keşkül gazetelerinin muharriri olup İstanbul'a göç eden Celal Bey'in Maarif'te istihdam edilmesi meselesi⁶⁷

⁶⁷ BOA, MF.MKT. 157/ 14 (H. 23 Cemazeyilevvel 1310 / M. 13 Aralık 1892).

ML. Maliye Nezareti

Osmanlı Devleti'nde maliye işleri,Maliye Nezareti kurulmadan önceDefterdarlar tarafından yürütülmüştür. Defterdarlar, bugünkü Maliye Bakanı'nın yaptığı vazifeleri yapmakla görevlidir. Defterdarlar, devlet gelirlerinin bir kısmını doğrudan doğruya harcamaya yetkiliydiler.

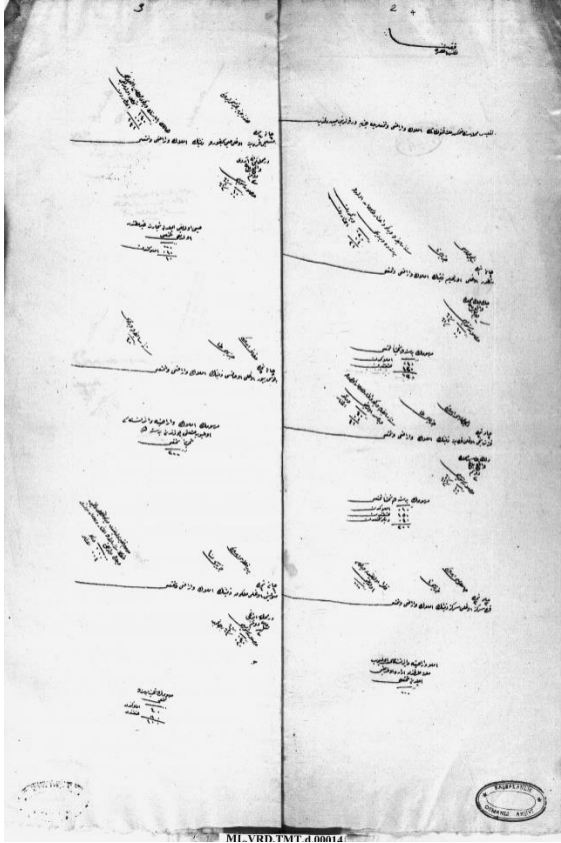
Osmanlı Devleti'nin toprakları genişlemeye başlayınca asıl Defterdarlık, *Başdefterdar* olurken bunun dışında Anadolu Defterdarlığı ve Rumeli Defterdarlığı da kurulmuştu. III. Selim devrinde Defterdarlık lağvedilmiş ve 1825 tarihinde “MasârifâtNezareti” kurulmuştur⁶⁸.

II. Mahmud döneminde maliye işlerini yürütmek için Mukataat Hazinesi kuruldu. Mukataat Hazinesi, 1834 yılında Mansüre Hazinesi adını aldı ve bu birimin önemi gittikçe artmaya başladı. 1837 yılı sonlarında Hazine-i Amire ile Darphane Hazinesi birleştirilerek başdefterdarlık lağvedildi. Şubat 1838'de iki hazine ayrılarak defterdarlık Maliye Nazırlığı haline getirdi. Ancak bir yıl sonra Hazineler yeniden ayrıldı ve Hazine-i Amire'nin başına yine defterdar geçirildi. Fakat 1841'de bu defa kesin olarak iki hazine Birleştirildi ve defterdarlık müessesesi de yerini Maliye Nezareti'ne bıraktı⁶⁹. Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar bu müessese devam etti.

Bu tasnifte Gürcü tarihiyle alakalı 50 adet belge/defter vardır.

⁶⁸ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 245.

⁶⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, “Defterdar”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 9, İstanbul 1994, s. 95.

Ankara vilayeti, Ankara kazası, Tiflis mahallesi (Katolik)⁷⁰

⁷⁰ BOA, ML.VRD.TMT.d, 14, (H. 29 Zilhicce 1261 / 29 Aralık 1845).

MV. Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Meclis-i Vükelâ Sultan II. Mahmud döneminde merkezi idarede bazı düzenlemelerin yapılması ve nezaretlerin kurulması neticesinde kurulmuştur. Bu meclis, Meclis-i Meşveret'ten tedrici bir geçişle oluşturulduğu için kuruluş tarihi açık değildir⁷¹. Meclis-i Vükelâ, sadrazamın başkanlığı altında şeyhülislâm ile nâzırlardan oluşan ve devletin iç ve dış siyasetinde mühim işlerhakkında karar veren meclistir. Başka bir deyişle Meclis-i Vükelâ, bugünkü *Bakanlar Kurulu*'nun yaptığı işleri yapmaktaydı. Meclis-i Vükelâ'da karara bağlanan devlet işleri, Meclis-i Vükelâ mazbataları adı altında defterlere kaydedilmiştir⁷². Bu tasnifte Gürcü tarihiyle alakalı 70 adet belge bulunmaktadır.

⁷¹ Ali Akyıldız, "Meclis-i Vükelâ", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 28, İstanbul 2003, s. 251.

⁷² Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 334-335.

MVL. Meclis-i Vâlâ

Meclis-i Vâlâ, Tanzimat ile birlikte Osmanlı Devlet Teşkilatı'nda yer alan kuruluşlardan birisidir. 24 Mart 1838 tarihinde kurulan Meclis-i Vâlâ'nın ilk başkanlığına eski seraskerlerden Koca Hüsrev Paşa getirilmiştir. Meclis kurulduğunda beş üyeden oluşmaktaydı. Meclisin görevi, yapılması düşünülen reformların gerçekleştirilmesi amacıyla kanun ve nizamları hazırlamaktı. Meclis ayrıca, çıkardığı kanun ve nizamnamelerin uygulanıp uygulanmadığını denetleme hakkına da sahipti⁷⁴. Meclis-i Vâlâ'nın vazifesi, Islahat hareketlerinin icap ettirdiği yeni nizamnâmeleri hazırlamak, memurların muhakemesiyle meşgul olmak, lüzum görülen devlet işlerinde oy kullanmaktır. Zamanla işlerin artması üzerine “Meclis-i Âlî-i Tanzimat” ve “Meclis-i Ahkâm-ı Adliye”, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye” adı altında birleştirilmiştir. Bu meclis de İdare, Tanzimat, Adliye adlarıyla üç kısma ayrılmıştır.

İdare kısmı, mülkî ve malî işlerle; Tanzimat kısmı, kanun ve nizamnâmelerin tetkik ve tanzimiyle; Adliye kısmı da bazı dâvalarla meşgul olmuştur. Meclis 4 Mart 1868 tarihinde *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye* ve *Şûrâ-yı Devlet* olmak üzere iki kısma ayrılmıştır⁷⁵. Bu tasnifte Gürcülerle alakalı 450 belge mevcuttur.

⁷⁴ Ali Akyıldız, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 28, İstanbul 2003, s. 250.

⁷⁵ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 223.

NFS. Nüfus Defterleri

Osmanlı Devleti'nde modern manada ilk nüfus sayımı, 1828-29 tarihlerinde yapılmaya başlandı. Bu nüfus sayımının amacı, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan yeni düzen için gerekli verileri elde etmektir. Ancak bu sayım, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması nedeniyle devletin tamamında gerçekleştirilemedi⁷⁷. Savaştan sonra sayım işlemleri 1830-1831 yıllarında içerisinde yeniden başlatıldı. Bu sayımlarda bir yaşından yüz yaşına kadar Müslüman ve gayrimüslim erkek nüfusu sayılmaya çalışıldı⁷⁸.

Nüfustaki doğum, ölüm, göç gibi değişikliklerin yanında diğer bazı nedenlerle 1834 (H.1250) ve 1837 (H.1253) yıllarında çeşitli bölgelerde nüfus sayımları yapılmıştır. Tanzimat'ın ilanı ile 1840 (H.1256) yeni bir nüfus sayımı yapılmıştır. Orduda yapılan değişikliklerle Redif Taburları kurulmaya başlayınca, 1844 (H.1260) yılında özellikle askere alınanların sayısını tespit edebilmek için tüm ülkede nüfus sayımı yapılmıştır. 1877-1878 (H.1293) Osmanlı-Rus savaşından sonra 1881/82 tarihlerinde yeni sayım yapılmış bunu 1895 (H.1313) ve 1904 (R.1320 Mart 01) nüfus sayımları takip etmiştir. 1904 sayımında kadın-erkek birlikte sayılarak ilk modern sayım gerçekleştirilmiştir⁷⁹.

Bu tasnifte o zamanlar Trabzon Vilayeti'ne bağlı Batum kasabasının hicri 1251, 1258 ve 1260 tarihli nüfus defterleri; Trabzon vilayetine bağlı Goniya sancağının hicri 1251, 1258, 1260, 1261 ve 1264 yıllarına ait nüfus defterleri veyine Trabzon vilayetine bağlı Acara-yı Ulya ve Acara-yı Süfla'ya ait hicri 1864 yılına ait nüfus defterleri arşivde mevcuttur.

⁷⁷ Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, (çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 62.

⁷⁸ Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", Akademik Bakış, c. 8, sayı: 15, 2014, s. 226.

⁷⁹ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 251-252.

TS. Topkapı Sarayı

Topkapı Sarayı, İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından 1465-1478 yılları arasında inşa edilmiş ve Osmanlı Devleti'nin yönetim merkezi ve padişahların resmî ikametgâhı şeklinde yaklaşık 380 yıl kullanılmıştır⁸¹. Bu vesileyle Topkapı Sarayı'nda çok sayıda defter evrak vs. birikmiştir. Halen Topkapı Sarayı dâhilinde olan bu muazzam arşivdeki evrakın bir kısmının fotokopisi Osmanlı Arşivi'ne getirilmiştir. Bu arşivde Gürcü tarihiyle ilgili 300 adet belge bulunmaktadır.

⁸¹ Hilmi Aydın, "Topkapı Sarayı Müzesi", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 41, İstanbul 2012, s. 261.

Handwritten Ottoman tax register (defter) with multiple columns of entries and numerical calculations. The text is written in Ottoman Turkish script. The document is divided into several sections, each with a heading and a list of entries. The entries include names, titles, and amounts, often followed by small calculations or sub-totals. The right page has a large heading at the top: "Halkın mülk ve mülkleri...". The left page has a large heading at the top: "Mülk ve mülkleri...". The bottom of the left page has a heading: "Mülk ve mülkleri...".

Çıldır valisi, Gürcistan seraskeri, Maraş muhafızı, Selanik mutasarrıfı olan Hasan Paşa'nın, vuku bulan varidat ve masraflarına ait kapı kethüdası tarafından tanzim edilen defter⁸²

⁸² BOA, TS.MA.d, 6435 (t.y.).

TT.d. Tapu Tahrir Defterleri

Yazma, kaydetme, deftere geçirme anlamları olan tahrîr, terim olarak Osmanlı maliye teşkilâtında vergilerin ve bu vergileri verenlerin ismen tespiti için değişik dönemlerde gerçekleştirilen sayımlar anlamına gelir. Yani tahririn amacı Osmanlı ülkesindeki reayanın oturduğu yerleri ve işlerinin bütün özelliklerini, mallarının ve ürünlerinin kaynaklarını, timar sahiplerinin gelirlerinin belirlenmesidir⁸³. Tahrir işleri için sancaklara memurlar gönderilir, bu memurlar orada araştırmalarda bulunarak nüfus ve gelirleri deftere kaydederlerdi. Böylece her sancak için ayrı bir tahrir defteri meydana gelirdi. Her 10, 20 veya 30 yılda bu tahrir işlemi yenilenerek, defterler güncellenirdi. Bu yönleriyle tahrir defterleri, Osmanlı Devleti'nin sosyal, demografik ve ekonomik tarihine ait, benzeri başka hiçbir yerde bulunmayan mufassal istatistikî kaynaklardır⁸⁴.

Gürcistan'a ait dört, Batum'a ait dört, Tiflis'e ait iki, Acara-i Ulya ve Acara-i Süfla nahiyelerine ait birer olmak üzere toplam 12 adet defter bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı mufassal defterler olup ayrıntılı bilgiler içermesi bakımından önemlidir.

⁸³ Mehmet Öz, "Tahrir", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 39, İstanbul 2010, s. 425-426.

⁸⁴ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 99.

Y.Yıldız

Sultan İkinci Abdülhamid (1876-1909), tahta çıkışından kısa bir sonra ikametyeri olarak Yıldız Sarayı'nı tercih etmiştir. II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı süresince devlet bu saraydan idare edildiğinden burada çok sayıda evrak birikmiştir. Osmanlı Arşivi Yıldız tasnifi, Yıldız Sarayı'nda biriken defter, belge ve defterlerden teşekkül etmektedir⁸⁶.

Bu tasnifte, Sultan İkinci Abdülhamid'in özel olarak ilgilendiği konular, Sadâret'ten saraya sunulmuş, ancak irâdeleriverilmemiş tezkireler; şahısların Yıldız Sarayı'na sundukları çeşitli arıza, rapor ve ihbarlar; Kâmil Paşa, Cevdet Paşa, Namık Kemal, Midhat Paşa gibi önemli şahsiyetlerden kalan evrak, dış basında Osmanlı Devleti ile ilgili çıkan yazılar, albüm ve resimler, kanun ve nizamnâme suretleri, Sultan İkinci Abdülhamid'e ait özel el defterleri ve cüzdanlar ile haritalar bulunmaktadır⁸⁷.

Bu tasnifte Gürcü tarihliyle alakalı 1.300 belge/defter vardır.

⁸⁶ Atilla Çetin, "Yıldız Arşivine Dair", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, no. 32 (1979), s. 563.

⁸⁷ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 336.

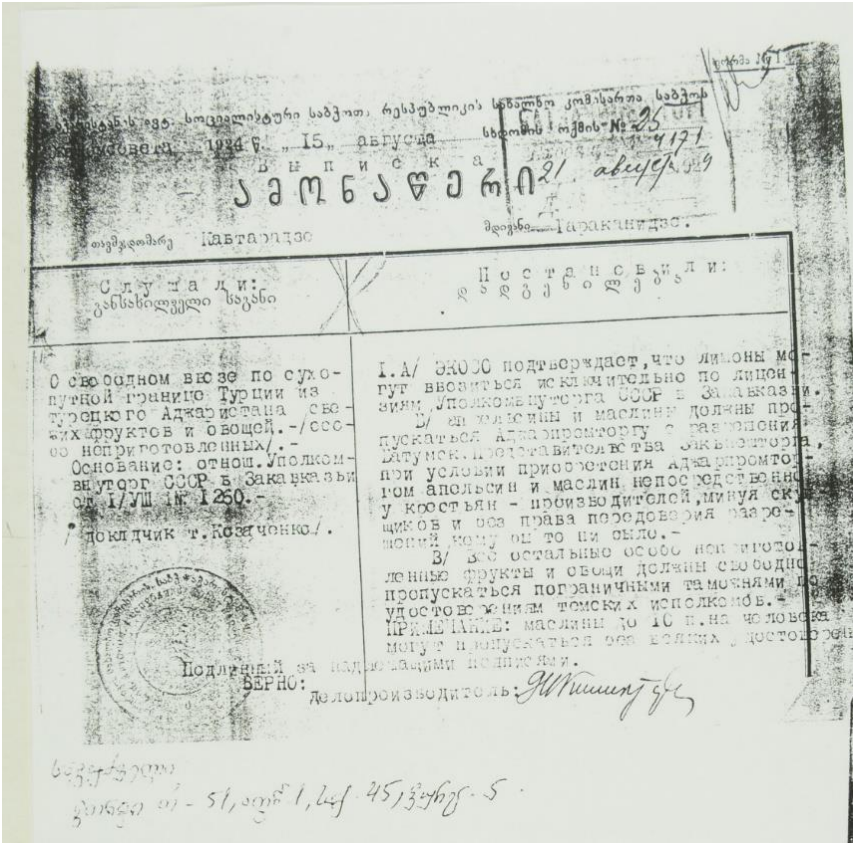
YB. Yabancı Arşivler (Gürcistan Arşivi)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne YB koduyla diğer bazı ülkelerdeki arşivlerden Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren bazı belgelerin fotokopileri getirilmiştir. Bu arşivlerden birisi de YB (21) kodlu Gürcistan Arşivi'dir. Bunun dışında Kıbrıs Şer'iyeye Sicilleri, Kıbrıs Vakıflar İdaresi, Macaristan, Makedonya, Rusya Federasyonu ve Bulgaristan Arşivlerinden de belgeler bulunmaktadır⁸⁹.

Osmanlı Arşivi Gürcistan Arşivi tasnifi, Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ile Gürcistan Devlet Arşivleri arasında 14 Temmuz 1997 tarihinde imzalanan işbirliği protokolü çerçevesinde, Gürcü Arşivlerindeki Türk tarihi ile ilgili belgelerin bir bölümünün fotokopilerinden oluşmaktadır. Bu tasnifte özellikle XVI-XX yüzyıllar arasını kapsamaktadır ve tamamı 12 dosyadan oluşan ilk 9 dosyanın dili ağırlıklı olarak Rusça, son üç dosyanın dili ise Osmanlıcadır. Bu tasnifte 515 belge 3.208 ek vardır. Kısaca bu tasnif, Kafkasya bölgesinin tarihi açısından araştırmacılar için değerli bir kaynaktır⁹⁰.

⁸⁹ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 507.

⁹⁰ Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Gürcistan Arşivleri'ndeki Türkiye ile İlgili Belgeler, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2000.

Türkiye'den Acaristan'a serbestçe taze sebze ve meyve geçişine izin veren Batum Duması'nın 25 nolu kararı⁹¹

⁹¹ BOA, YB.(21), 9/ 19 (M. 15 Ağustos 1924).

Sonuç

Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi Gürcü tarihi açısından değerlendirmeye tabi tutularak genel bir perspektif çizilmeye çalışılmıştır. Gürcü tarihi açısından en fazla belge toplam 10.000 belge ile Hariciye ve Dâhiliye tasniflerinde bulunmaktadır. Yani bu iki tasnifte arşivde konu ile alakalı belgelerin yarısına denk gelmektedir. Bu iki tasnifi her birinde 1.000'den fazla belge/defter bulunan Sadaret, Bab-ı Ali Evrak Odası Hatt-ı Hümayun ve Yıldız tasnifleri takip etmektedir. Bunları 500'den fazla belge/defter bulunan Bab-ı Asafî, Ali Emiri, Cevdet, İrade ve Gürcistan Gelen Evrak tasnifleri takip etmektedir. Bab-ı Defteri, Defterhane-i Amire, Evkaf, İbnülemin, Kamil Kepeci, Maliyeden Müdevver, Maarif Nezareti, Maliye Nezareti, Meclis-i Vükela, Nüfus Defterleri, Topkapı Sarayı ve Tapu Tahrir tasniflerinde ise Gürcülerle alakalı belge/defter sayısı 500'den azdır.

Osmanlı Arşivi'nde Gürcü tarihi ilgili belgeler 1500'lü yıllardan 1920'li yılların sonuna kadar gelmektedir. Gürcü tarihi ile alakalı Osmanlı Arşivi'nde yaklaşık olarak 20.000 belge/defter tespit edilmiştir. Bunlar ekleriyle birlikte hesaplandığında yüzbinlere ulaşan bir kayıttan söz edilebilir. Ancak şu unutulmamalıdır ki, bu hesaplamalara sayıları binlerce olan dosya usulü evrakı (Ticaret Nafia – T – dosyaları gibi / her bir dosyanın içinde de yaklaşık 100 belge bulunmaktadır) katılmamıştır. Ayrıca daha henüz okuyucunun hizmetine sunulmamış, yani tasnif edilmeyi bekleyen yüzbinlerce de evrak bulunmaktadır. Bu nedenlerle Osmanlı Arşivi'nde Gürcü tarihi ile ilgili belgelerin sayısı karanlıkta kalan bu konuların aydınlatılması ile netleşecektir.

Kısaca, XX. yüzyıl başlarına kadar Gürcü tarihinin son 500 yılını çalışacak olan araştırmacılar için Başbakanlık Osmanlı Arşivi en önemli ana kaynakların başında gelmektedir.

**Ek- Gürcü Tarihi Açısından Osmanlı Arşivi Tasniflerindeki
Tahmini Belge Sayısı**

<i>Tasnifler</i>	Belge/Defter adeti
A.{ Bab-1 Asaffi	700
A.} Sadaret	1.400
AE. Ali emiri	500
BEO. Bab-1 Ali Evrak Odası	1.000
C. Cevdet	900
D. Bab-1 Defteri	100
DFE. Defterhane-i Amire	50
DH. Dahiliye	3.500
EV. Evkaf	30
HAT. Hatt-1 Hümayun	1.000
HR. Hariciye Nezareti	6.500
İ. İrade	700
İE. İbnülemin	200
KK. Kamil Kepeci	5
MAD. Maliyeden Müdevver	400
MF. Maarif Nezareti	80
ML. Maliye Nezareti	50
MV. Meclis-i Vükela	70
MVL. Meclis-i Vala	450
NFS. Nüfus Defterleri	10
TS. Topkapı Sarayı	300
TT. Tapu Tahrir	12
Y. Yıldız	1.300
YB. Yabancı Arşivler	515
<i>Toplam</i>	19.772

შესავალი

თანამედროვე გაგებით საარქივო კვლევა თურქეთში პირველად 1845 წელს ჩაატარა ფინანსთა მინისტრმა საფვეთი ფაშამ, როდესაც მოაწესრიგა სასახლის ენდერუნის განყოფილების ისტორიული საბუთები და საბუღალტრო ჟურნალები. 1846 წელს საარქივო სამინისტროს დაარსებით მნიშვნელოვანი ნაბიჯი გადაიდგა თანამედროვე არქივწარმოების საქმეში. აღნიშნული სამინისტროს მნიშვნელობას ისიც ზრდის, რომ მის საფუძველზე ჩამოყალიბდა თანამედროვე პრემიერ-მინისტრის სახელმწიფო ოსმალური არქივის ბირთვი, ჰაზინეი ევრაქის სამინისტროსთვის უმაღლესი პორტას შიდა ტერიტორიაზე შეირჩა ამაღლებული მშრალი ადგილი, სადაც სპეციალურად ამ უწყებისთვის დამზადებული აგურისგან აშენდა მშვენიერი შენობა. საარქივო სამინისტროს პირველ ხელმძღვანელად შეირჩა დიდვეზირის კანცელარიის მწერალი ეს-საიდ ჰასან მუჰსინ ეფენდი და შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეს პიროვნება გახდა თანამედროვე თურქული არქივწარმოების არქიტექტორი.

ჰასან მუჰსინმა ჩამოაყალიბა თანამშრომელთა კოლექტივი, რომელთა მეშვეობითაც მნიშვნელოვანი სამუშაოები განახორციელა. შეადგინა არქივწარმოების ინსტრუქცია და მოამზადა არქივში შესატან დოკუმენტებზე ზრუნვის და არქივის მუშაობის წესები. ეს ინსტრუქცია 1849 წელს გამოქვეყნდა, როგორც „საარქივო დირექტივა“. ამ საქმიანობით ჰასან მუჰსინმა თურქული არქივწარმოების გარკვეული სისტემა ჩამოაყალიბა. არქივში მოთავსებული დოკუმენტები ამგვარად დაიყო: ყველა სახის ხელშეკრულებები, სულთნის ბრძანებები, მიმოწერა საშინაო და საგარეო საკითხებზე, დივანი ჰუმაიუნის (მინისტრთა საბჭოს) გადაწყვეტილებები, მეჯლისის განცხადებები, ოქმები, კანონები და მსგავსი სახელმწიფო საბუთები. მოგვიანებით სამინისტრო საარქივო სამმართველოდ გადაკეთდა და ამ სახელით აგრძელებდა საქმიანობას ოსმალეთის სახელმწიფოს არსებობის ბოლომდე.

1922 წლიდან საარქივო სამმართველოს ეწოდა მაჰზენი ევრაქ მუმეისლიქი (საარქივო საცავი) და პირველი აღმასრულებელი

ბელი კომიტეტის მეთაურის საგანგებო სამდივნოს კანცელარიას დაექვემდებარა. უწყებას 1923 წელს ჰაზინეი ევრაქი მუმეიზ-ლიქი (საარქივო საცავი), ხოლო 1927 წელს საარქივო კანცელარია ეწოდა და მთავრობის მეთაურის აპარატს დაექვემდებარა. 1933 წლის მაისში ანკარაში მდებარე დოკუმენტების სამმართველო და სტამბოლში მდებარე საარქივო სამმართველო ერთ უწყებაში გაერთიანდა და პრემიერ-მინისტრის დოკუმენტებისა და საარქივო მასალების სამმართველო ეწოდა. 1937 წელს იგი საარქივო დეპარტამენტად გადაკეთდა. 1943 წელს დაარსდა პრემიერ-მინისტრის არქივის გაერთიანებული სამმართველო. 1976 წელს კი ჩამოყალიბდა პრემიერ-მინისტრის კანცელარიის დაქვემდებარებაში მყოფი რესპუბლიკის საარქივო დეპარტამენტი.

1984 წელს დაარსდა სახელმწიფო არქივების გენერალური სამმართველო, რომელშიც რესპუბლიკის არქივი, ოსმალური არქივი და დოკუმენტების დეპარტამენტი გაერთიანდა.¹

პრემიერ-მინისტრის ოსმალურ არქივში თურქეთის რესპუბლიკის მოქალაქეებს და თურქეთში ლეგალურად მყოფ უცხოელებს საშუალება აქვთ ჩაატარონ სამეცნიერო კვლევა. ამისათვის საკმარისია შეავსონ სახელმწიფო არქივებში მკვლევარის მიმართვის ანკეტა და კონტრაქტი, წარმოადგინოს ერთი ფოტოსურათი და პირადობის მოწმობა (უცხოელებმა პასპორტი).

პრემიერ-მინისტრის ოსმალური არქივის მკვლევართა დარბაზის სამუშაო საათები ცვალებადია, მაგრამ ძირითადად ქვემოთ მოყვანილ დროს ემთხვევა:

შუა კვირაში 09:00 – 18:00

შაბათი 09:00 – 17:00²

პრემიერ მინისტრის ოსმალურ არქივთან დაკავშირება შესაძლებელია მისამართზე: ოსმალური არქივის დეპარტამენტი.

¹ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/236/devlet-arsivleri-genel-mudurlugu-tarihcesi/> (01.01.2018).

² <https://www.devletarsivleri.gov.tr/icerik/7/arastirmaci-icin-on-bilgi/> (01.01.2018).

მენტი, პრემიერ-მინისტრის სახელმწიფო არქივების მთავარი სამმართველო, ოსმალური არქივის დეპარტამენტი, იმრაჰორის გამზირი, სადაბადი, ქაითჰანე/სტამბოლი.

ტელ: (0112)314 90 00

ფაქსი (0112)320 04 85

Email: osmanli@basbakanlik.gov.tr³

ოსმალური არქივის კატალოგის გაცნობა ინტერნეტის მეშვეობით არის შესაძლებელი,⁴ ასევე დოკუმენტის სანახავად შეკვეთის მიცემა. საფასურის გადახდის შემდეგ შესაძლებელია დოკუმენტის ჩამოტვირთვა საკუთარ კომპიუტერში jpeg ფორმატში.⁵

ახლა კი თანმიმდევრულად განვიხილოთ პრემიერ მინისტრის ოსმალური არქივის ნუსხები ქართველოლოგიური კვლევის თვალსაზრისით⁶.

³ <https://www.devletarsivleri.gov.tr/devlet-arsivleri-iletisim/> (01.01.2018).

⁴ <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Pages/Arama/Ara2.aspx> (01.01.2018).

⁵ <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Pages/eSatis/SonraSatinAlinacaklar.aspx> (01.01.2018).

⁶ 1990 წელს საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ ქართველებთან დაკავშირებული კვლევები თურქეთში თვალშისაცემად გაიზარდა. ამ ნაშრომებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანია Enis Şahin, Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002; Enis Şahin, “Türkiye-Maverâ-yı Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı (14 Mart – 14 Nisan 1918)”, Trabzon Tarihi Sempozyumu, 6-8 Kasım 1998, Trabzon, 1999, ss. 489-524; İbrahim Tellioğlu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü ilişkileri, Serander Yayınları, Trabzon 2009; Serpil Sürmeli, Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001; Nebi Gümüş, XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000; Okan Mert, Türkiye'nin Kafkasya politikası ve Gürcistan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004; Mümin Yıldıztaş, Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler, Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı İstanbul 2012.

A. ბაზი ასაფი

ოსმალეთში სიტყვა ასაფი ვეზირთან და განსაკუთრებით დიდვეზირთან დაკავშირებული ტერმინი იყო. ტერმინი ბაზი ასაფი დიდვეზირის სასახლისა და სულთნის კარის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა.⁷

ბაზი ასაფი გამოიყენებოდა იმ უწყების აღსანიშნავად, რომელიც უძღვებოდა ყველა სახელმწიფო საქმეს, მას შემდეგ რაც დივანი ჰუმაიუნის (მინისტრთა კაბინეტის) მნიშვნელობა შესუსტდა და იგი აღარ იკრიბებოდა. ამ პერიოდისთვის სახელმწიფოს ცენტრმა ბაზი ასაფად წოდებულ დიდვეზირის სასახლეში გადაინაცვლა და დივანი ჰუმაიუნის ჟურნალები და დოკუმენტებიც აქ გადმოიტანეს. ბაზი ასაფი XVIII საუკუნის ბოლომდე ასრულებდა ამ ფუნქციას. ამ პერიოდის შემდეგ ბაზი ასაფის ადგილი უმაღლესმა პორტამ დაიკავა.⁸

ბაზი ასაფის ნუსხაში საქართველოს ისტორიის შესახებ დაახლოებით 700 დოკუმენტი/საქაღალდე (დავთარი) არის შესული. ამ დოკუმენტების უმრავლესობა განთავსებულია ფონდებში A.DFE.d (ბაზი ასაფის საკადასტროსამმართველოს დავთრები) და A. DVNS.MHM. (ბაზი ასაფის დივანი ჰუმაიუნის პირადი საქმეების განსაკუთრებული დავთარი).

ოსმალეთის ისტორიის კლასიკურ პერიოდში საკადასტრო სამმართველო ნიშანჯის დაქვემდებარებული ჩვეულებრივი არქივის მსგავსი განყოფილება იყო, სადაც ინახებოდა მიწის ნაკვეთების აღწერები, თიმარის დოკუმენტები, ფონდების საქმეების დავთრები და მისი გახსნა ან დახურვა მხოლოდ

⁷ Mehmet İpşirli, “Âsaf”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 3, İstanbul 1991, s. 455.

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, haz. Yusuf İhsan Genç, v.d., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2010, s. 5, 183, 297.

დივანი ჰუმაიუნის (მინისტრთა კაბინეტის) სხდომების დროს დიდვეზირის ბეჭდით იყო შესაძლებელი.⁹

ბაზი ასაფის ნუსხაში კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ფონდი - საგანგებო დავთრებია. ამ ფონდში შენახულია ის დავთრები, რომლებიც შეიცავს დივანი ჰუმაიუნის (მინისტრთა კაბინეტის) შეკრების დროს განხილულ საშინაო და საგარეო საკითხებთან დაკავშირებულ მნიშვნელოვან პოლიტიკურ, სამხედრო, სოციალურ და ეკონომიკურ გადაწყვეტილებებს. ოსმალურ არქივში დაცულია 961-1333/1553-1915 წლებში წარმოებული 419 საგანგებო დავთარი. ამ დავთრებში წარმოდგენილია 350 წლის პერიოდის კულტურული და ისტორიული სიმდიდრე, რაც, არც ერთ აღმოსავლურ და დასავლურ ქვეყანაში არ არის.¹⁰

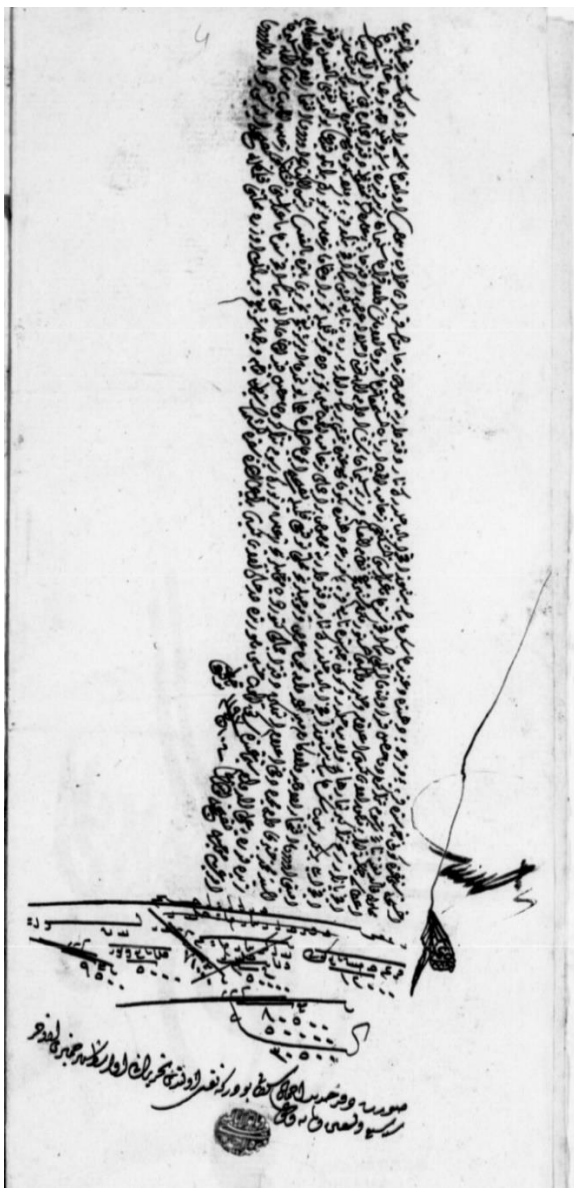
საკადასტრო სამმართველოს დავთრებსა და საგანგებო დავთრებს გარდა საქართველოს ისტორიის შესწავლისთვის საინტერესოა კიდევ ერთი ფონდი - ნამეი ჰუმაიუნია დავთრები (A.DVNS.NMH.d). ნამეი ჰუმაიუნი ეწოდება წერილებს, რომლებსაც სულთანი უგზავნიდა ოსმალეთის დაქვემდებარებაში მყოფ მუსლიმ და ქრისტიან მმართველებს, ქ. მექის შერიფს, ყირიმის ხანს, ტრანსილვანიის ხელმწიფეს, ვლახეთის და მოლდავეთის ვოევოდებს, ქართველ მეფეებს და დაღესტნელ ხანებს.¹¹ ამ წერილების ასლები მოსულ პასუხებთან ერთად ინახებოდა „ნამეს დავთრებად“ წოდებულ საქაღალდეებში.¹²

⁹ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 97-98. საკადასტრო სამმართველოს შესახებ უფრო მეტი დეტალისთვის იხილეთ: Erhan Afyoncu, “Defterhâne”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 9, İstanbul 1994, ss. 100-104.

¹⁰ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 7.

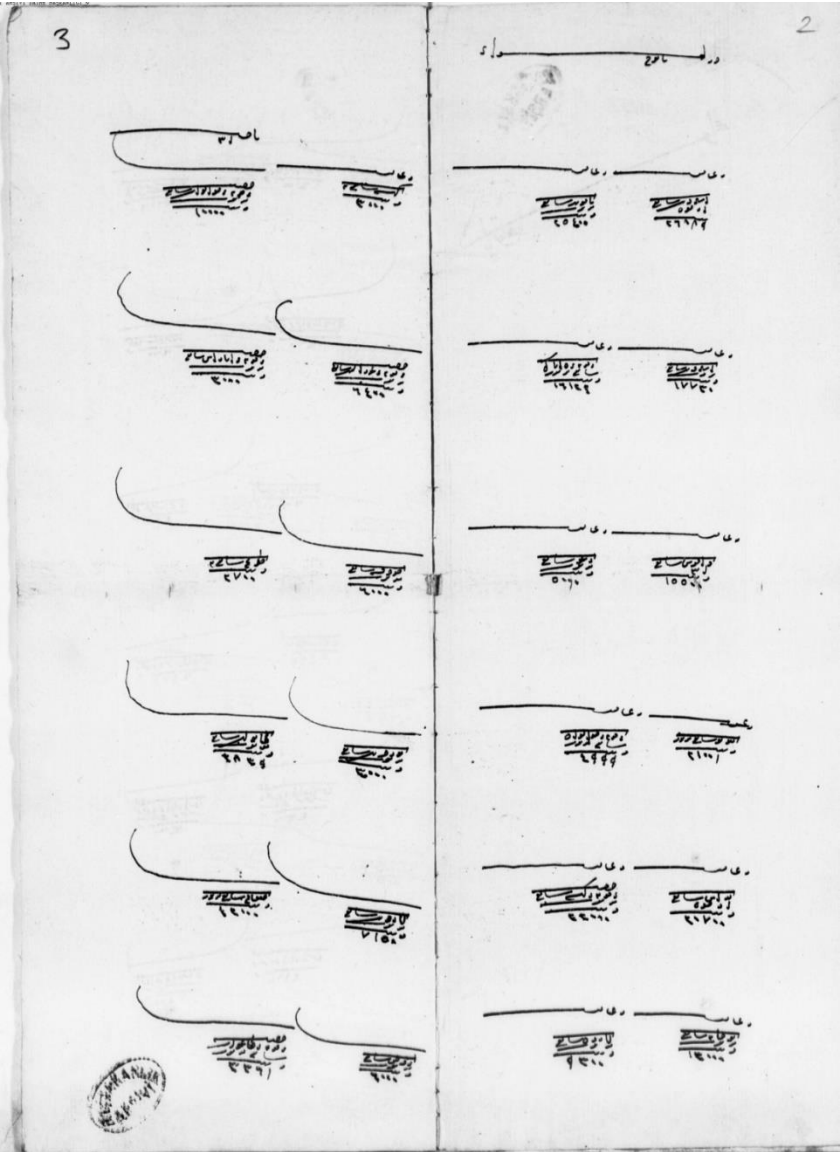
¹¹ Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 652.

¹² Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 51.

ახალციხის სასწავლის აღწერის დავთარი.¹³

¹³ BOA, A. {DFE.d., 364 (H. 20 Cemazeyilahir 1197 / M. 23 Mayıs 1783).

დავთარი, სადაც დაცულია ინფორმაცია ბათუმის ლივას თიმარის და ზიაშეთის მფლობელების შესახებ.¹⁴

¹⁴ BOA, A.{DFE.d, 157, (t.y.).

A. სადარეთის დოკუმენტები

სადარეთი დიდვეზირის თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინია. დიდვეზირი¹⁶ ოსმალურ სახელმწიფო სტრუქტურაში სახელმწიფო მოხელეებს შორის ყველაზე უმაღლესი თანამდებობა იყო და თავიდანვე ძლიერ ინსტიტუტად ჩამოყალიბდა. თავდაპირველად ამ ინსტიტუტის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა ტერმინი ვაზირიაზამი XVI საუკუნის II ნახევრიდან კი თანდათან გავრცელდა ტერმინი სადრაზამი.¹⁷ ოსმალეთის არქივში სადარეთის დოკუმენტების ფონდი როგორც სიმრავლის, ისე მრავალფეროვნების თვალსაზრისით ყველაზე დიდი ფონდია. ამ ფონდში თავმოყრილია 1256 – 1341/1840-1922 წლების ადმინისტრაციული, სამხედრო, სასამართლო, პოლიტიკური, ფინანსური და სხვა საკითხებთან დაკავშირებული დოკუმენტები. განსაკუთრებით დიდ მნიშვნელობას ატარებს თანზიმათის შემდგომი პერიოდის დოკუმენტები, რომლებიც ასახავენ ახლად დაარსებული დაწესებულებების საქმიანობას და გატარებული რეფორმების შედეგიანობას.¹⁸

ამ ნუსხაში საქართველოს ისტორიასთან დაკავშირებით 1400 დოკუმენტია შესული.

¹⁶ Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 77.

¹⁷ Mehmet İpşirli, “Sadrazam”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 35, İstanbul 2008, s. 414-415.

¹⁸ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 296-297.

ხალხის კმაყოფილების შესახებ ტექსტი ბათუმის ახალი კაიმაკამის (გამგებლის) მიერ გატარებულ ღონისძიებებთან დაკავშირებით.¹⁹

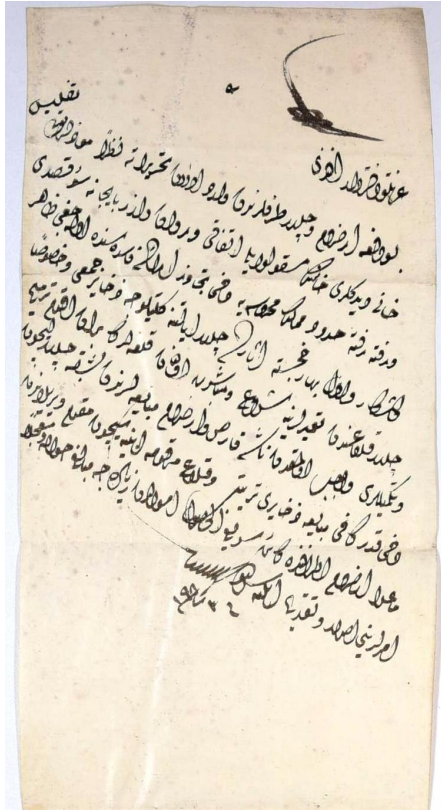
¹⁹ BOA, A.}MKT.UM, 51/ 44 (H. 11 Cemazeyilevvel 1267 / M. 14 Mart 1851).

AE. ალი ემირი

ალი ემირის ნუსხა შედგება 1918-1921 წლებში ერთი კომისიის მიერ ჩატარებული სამუშაოებისგან, რომელსაც ალი ემირი ეფენდი²¹ ხელმძღვანელობდა. ამ ნუსხაში შესულია ოსმალეთის სახელმწიფოს დაარსებიდან სულთან აბდულმეჯიდის მმართველობამდე შემოსული საბუთები. ეს საბუთები დახარისხებულია ქრონოლოგიურად სულთანების მმართველობის მიხედვით. პირველი სულთნების პერიოდში მსგავსი საბუთები ცოტა იყო და სულთან მეჰმედ IV-ის ეპოქის შემდეგ მათი რაოდენობა იზრდება. ამ განყოფილებაში დაცულია პოლიტიკური და სამხედრო ხასიათის დოკუმენტები, თიმარისა და ზიამეთის წყალობის, უცხო ქვეყნებთან ურთიერთობის, დივანი ჰუმაიუნის განსახილველი საკითხების, განათლების, მშენებ-

²¹ ალი ემირი ეფენდი დაიბადა დიარბაქირში. იგი პოეტი საიმ სეიდ მეჰმედ ემირი ჩელების შვილიშვილის სეიდ მეჰმედ შერიფ ეფენდის შვილია. ბავშობიდან იზრდებოდა სამეცნიერო წრეში. მოკლე დროში შეისწავლა არაბული და სპარსული. 1875 წელს გაიარა სატელეგრაფო კურსები და ტელეგრაფისტი გახდა. 1878 წლიდან მოღვაწეობდა სხვადასხვა სახელმწიფო თანამდებობაზე. მათ შორის სისის (კოზანის) სანჯაყის სასოფლო-სამეურნეო საგადასახადო განყოფილების, ადანას სასოფლო-სამეურნეო საგადასახადო სამმართველოს მთავარი მდივნის თანამდებობაზე. სხვადასხვა დროს მუშაობდა ლესკოვიკის, ქირშეჰირის და ტრიპოლის სანჯაყების ბუღალტერიაში მამურეთულაზიზის (ელაზილის) და არზრუმის ადმინისტრაციებში, იანიას და შკოდერის ფინანსურ ინსპექციაში, ალეპოს კანცელარიასა და იემენის ფინანსურ ინსპექციაში. 1908 წელს მეორე მემურეთიეთის (კონსტიტუციის) გამოცხადების შემდეგ საკუთარი სურვილით გავიდა პენსიაში. შემდეგ იყო ეროვნული კვლევითი საბჭოს ისტორიული საბუთების დახარისხების საბჭოს და ოსმალეთის ისტორიის საბჭოს წევრი. დაინიშნა პრემიერ მინისტრის ოსმალური არქივის კატალოგიზაციის კომისიის ხელმძღვანელად. ამ თანამდებობაზე ყოფნისას შექმნა მისი სახელობითი განყოფილება. M. Serhan Tayşi, "Ali Emiri Efendi", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 2, İstanbul 1989, s. 390-391

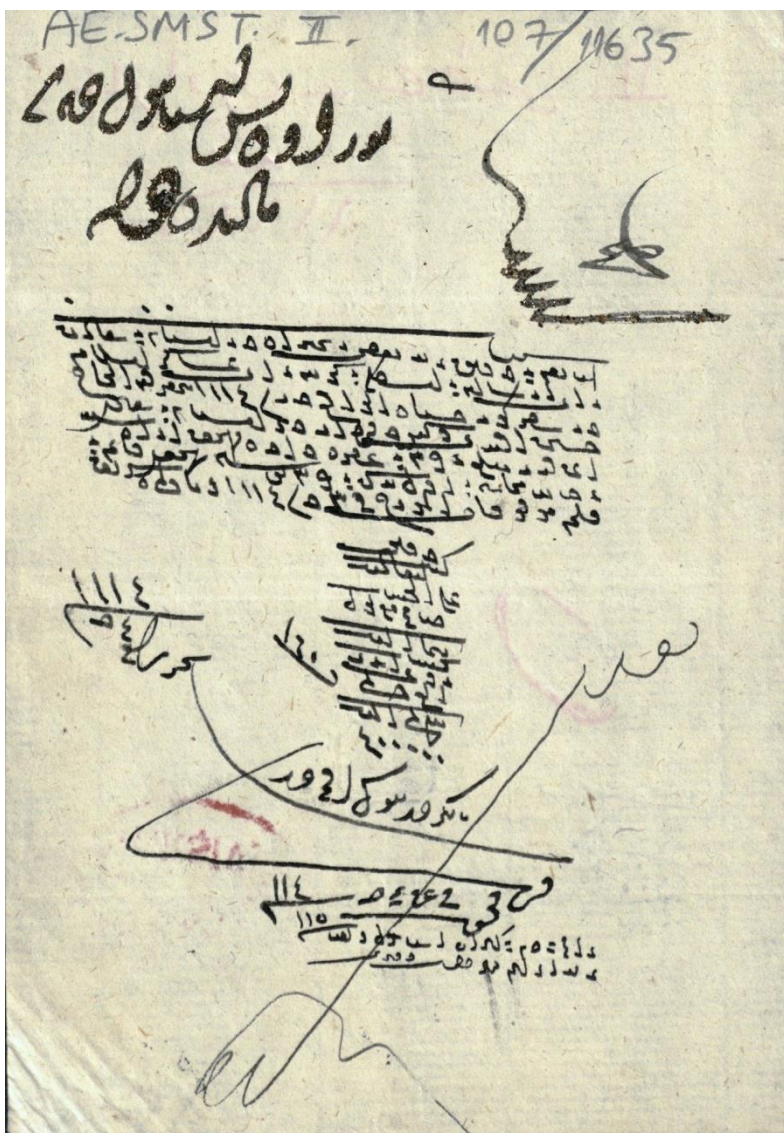
ლობის და რემონტის ამსახველი საბუთები.²² ამ განყოფილებაში განთავსებულია 500-მდე დოკუმენტი, რომელიც ეხება საქართველოს ისტორიას.

დოკუმენტი თბილისის ხანის მიერ მოსკოვთან (რუსეთთან) კავშირის დამყარების შესახებ.²³

²² Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 418.

²³ BOA, AE.SABH.I, 233/ 15495 (H. 3 Rabiulahir 1198 / 25 Şubat 1784).

დოკუმენტი საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობისას არმიის პროვიანტიტ მომარაგების შესახებ.²⁴

²⁴ BOA, AE.SMST.II, 107/ 11635 (H. 9 Rabiulevvel 1115 / 23 Temmuz 1703).

BEO. უმაღლესი პორტას კანცელარია

ოსმალეთის სახელმწიფოში თანზიმათის პერიოდში დაიწყო სახელმწიფო უწყებების გადახალისება. ეს პროცესი გამოიხატა დოკუმენტების რეგისტრაციასა და შენახვაში. ამ კონტექსტში შეგვიძლია განვიხილოთ 1846 წელს დაარსებული საარქივო სამმართველო და 1848 წელს დაარსებული უმაღლესი პორტას კანცელარია. ამ უწყების მოვალეობა იყო დიდვეზირის მინისტრებთან და სხვა უწყებებთან ყველა სახის მიმოწერის მართვა.

უმაღლესი პორტას კანცელარიაში დაცულია საბუთები, რომლებიც შეეხება უმაღლესი პორტას და ყველა სამინისტროს, მეჯლისი აიანს (სენატი), მეჯლისი მეზუსანის (წარმომადგენელთა საბჭოს) და სხვა მეჯლისებს, ასევე ბულგარეთის, ეგვიპტის, კვიპროსის მთიანი ლიბანის, ბოსნია-ჰერცეგოვინის, ტრიპოლიტანიის და სხვა განსაკუთრებული მდგომარეობის მქონე რეგიონების, პირადი საქმეების აღრიცხვის კომისიას, ჰიჯაზის რკინიგზის, სულთნის პირად კანცელარიას, საბუღალტრო სამმართველოს ფინანსურ და მუჰაჯირთა საქმეთა კომისიებს.

უმაღლესი პორტას კანცელარიაში შემოსული საბუთები 1916 წლამდე ცალკეული საკითხების მიხედვით გროვდებოდა საქაღალდეებში. 1916 წლის შემდეგ კი დაინერგა სხვა სისტემა და საბუთების დახარისხება ხდებოდა ოთხ ჯგუფად: ადმინისტრაციული, პოლიტიკური, სამართლებრივი და სხვადასხვა. ბაბი ალის (უმაღლესი პორტა) დოკუმენტების განყოფილებაში დაცულია თანზიმათის ეპოქიდან რესპუბლიკის დაარსებამდე პერიოდის დაახლოებით 350 000 დოკუმენტი, თუ არ ჩავთვლით საკუთრების დავთრებს.²⁵

უმაღლესი პორტას კანცელარიაში შემდეგი ფონდებია:

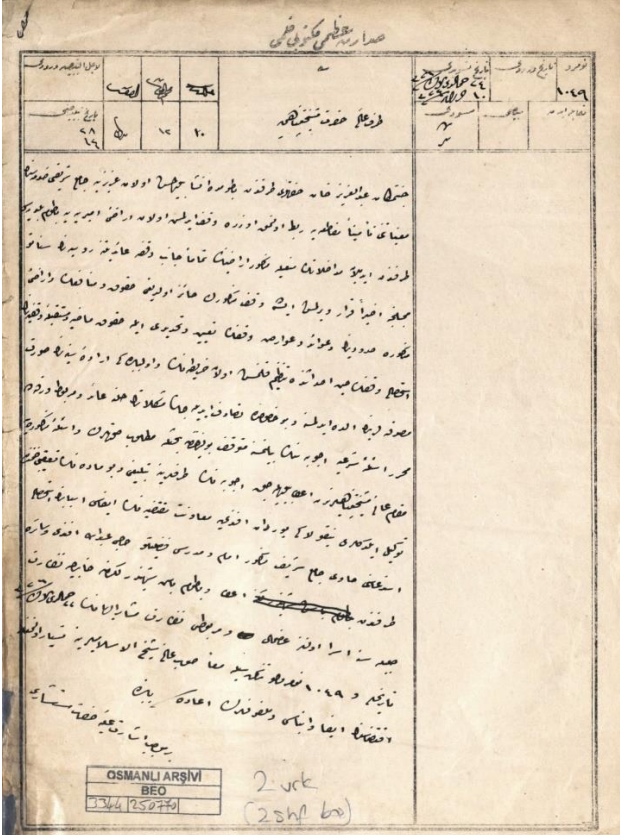
1. BEO. AYN.d საკუთრების დავთრები - 1889 ერთეული
2. BEO სამინისტროებთან და უწყებებთან მიმოწერის დავთრები - 1060 დავთარი

²⁵ Mehmet İpşirli, “Bâbîâli”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 4, İstanbul 1991, s. 385.

3. BEO ვილაიეთებთან მიმოწერის დავთრები - 1608 დავთარი

4. BEO აზმედიკალემის დავთრები - 425 დავთარი²⁶

დავთარი უმაღლესი პორტას კანცელარიის ნუსხაში საქართველოს ისტორიასთან დაკავშირებული ათასამდე დოკუმენტის რეგისტრაციის შესახებ.

დოკუმენტი სულთან აზდულ აზიზის მიერ ბათუმში აზიზის მეჩეთის აშენების შესახებ.²⁷

²⁶ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 183.

²⁷ BOA, BEO, 3344/ 250770, (H. 24 Cemazeyilevvel 1326 / M. 24 Haziran 1908).

C. ჯევდეთი

დაუღვერობის გამო ფინანსთა სამინისტროს საწყობში მდებარე საბუთების ერთი ნაწილის 1931 წელს ბულგარეთში გაყიდვის შემდეგ ანკარის მთავრობამ გარკვეული ზომები მიიღო. ამ ზომებიდან უმთავრესი 1932 წლის ოქტომბერს აღმასრულებელი კომიტეტის ბრძანებით მუალიმი ჯევდეთის²⁹ ხელმძღვანელობით კლასიფიკაციის ახალი კომისიის ჩამოყალიბება იყო. კომისიაში შევიდნენ ქილისლი მუალიმ რიფათი, რამდენიმე გადამდგარი სახელმწიფო მოხელე და ისტორიკოსები.

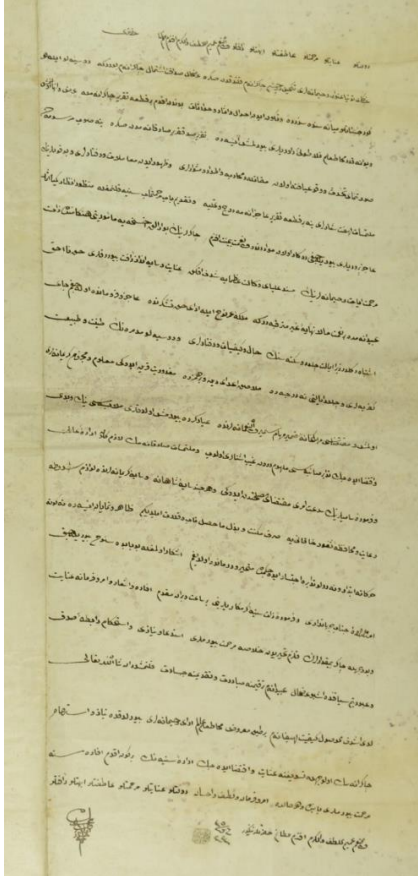
1935 წელს მუალიმი ჯევდეთის გადადგომის მიუხედავად კომისიამ მუშაობა 1937 წლამდე მაინც გააგრძელა. ჯევდეთის ნუსხად წოდებულ კატალოგში დოკუმენტები თემების მიხედვით არის დახარისხებული, თუმცა ქრონოლოგიურად არ არის დალაგებული.

ეს ნუსხა 17 ძირითადი ნაწილისგან შედგება, ეს ნაწილებია: იურიდიული, სამხედრო, საზღვაო, მუნიციპალური, შინაგან საქმეთა, საგარეო საქმეთა, ზარაფხანის, საკუთრების, პრივილეგირებული ვილაიეთების, ეკონომიკური, საგანმანათლებლო, ფინანსური, სამშენებლო, ჯანდაცვის, სასახლის, სარესტავრაციო და უსაფრთხოების.

²⁹ მუალიმ ჯევდეთი დაიბადა 1883 წლის 7 მაისს ქ.ბოლუში. ნამდვილი სახელი მეჰმედ ჯევდეთია. მამამისი მულაზიმ მეჰმედ სადი ეფენდი, ხოლო ბაბუა ერთერთი თექვსე შეიხი საიდ ეფენდი იყო. 1910-1931 წლებში სტამბოლში სხვადასხვა სკოლებში ასწავლიდა. სწორედ ამიტომ მოიხსენიებენ მას მუალიმ ჯევდეთად (მუალიმი - მასწავლებელი). ჯანმრთელობის გაუარესების გამო 1931 წელს მიატოვა პედაგოგიური საქმიანობა. 1932-1935 წლებში საარქივო დოკუმენტების კლასიფიცირების კომისიის თავმჯდომარე იყო. 1935 წელს ჯანმრთელობის გაუარესების გამო ამ თანამდებობიდან გადადგა. გარდაიცვალა 1935 წლის 3 დეკემბერს. Ahmet Güner Sayar, "Muallim Cevdet", TDV İslam Ansiklopedisi, c. 30, İstanbul 2005, s. 313-314

ამ ნუსხაში შესული 216572 დოკუმენტი მოიცავს 1553-1904 წლების პერიოდს. ყველაზე მეტი დოკუმენტი სამხედრო, ფინანსურ და საკუთრების ნაწილებშია.³⁰

ჯევედეთის ნუსხაში საქართველოს ისტორიასთან დაკავშირებით 900 დოკუმენტი რეგისტრირებული.

საქართველოსა და რუსეთს შორის მიმდინარე მოვლენებიდან გამომდინარე შესაბამისი ზომების მიღების შესახებ ახალციხის ფაშა ალისადმი გაგზავნილი ბეჭდიანი ბრძანებულება.³¹

³⁰ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 420-421.

³¹ BOA, C.HR, 161/ 8029 (H. 23 Şevval 1235 / 3 Ağustos 1820).

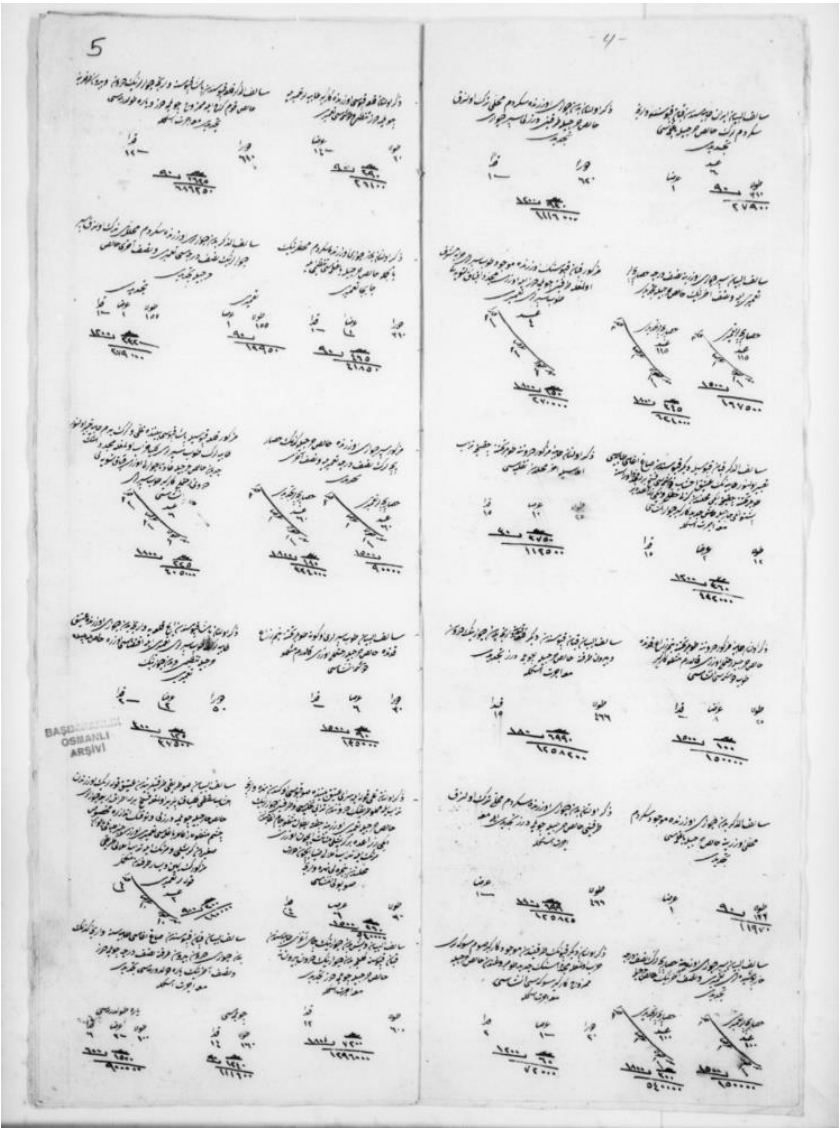
D. ბაზი დავთარი

სახელმწიფო ფინანსურ დაწესებულება, რომელიც უძღვებოდა ყველა ფინანსურ საქმეს ოსმალეთში ბაზი დავთრად მოიხსენიებოდა. დაზუსტებით არ არის ცნობილი, თუ როდის შეიქმნა ეს უწყება, მაგრამ სავარაუდოდ XIV საუკუნეში უნდა იყოს დაარსებული. შეიძლება ითქვას, რომ ფატიჰის კანონით განისაზღვრა ბაზი დავთრის მოვალეობა და უფლებამოსილება და XV საუკუნის შუა ხანებში საბოლოო ჩამოყალიბებული სახე მიიღო.³²

ამ ნუსხაში, მათ შორის მთავარი ბუღალტრის კანცელარიის³³ ჩათვლით, საქართველოს ისტორიის კვლევისთვის 100 დავთარია დაცული.

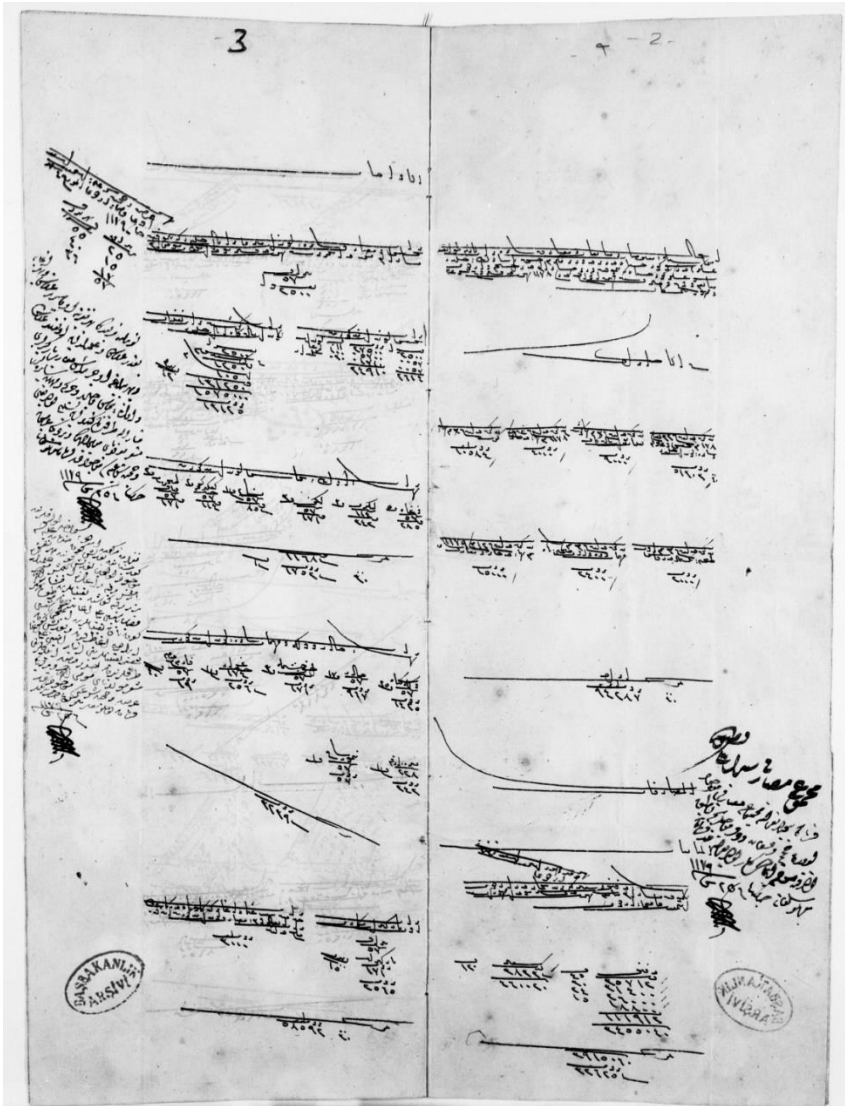
³² Mübahat S. Kütükoğlu, “Defterdar”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 9, İstanbul 1994, s. 95.

³³ ოსმალეთის ფინანსურ სფეროში ყველაზე საყურადღებო უწყება მთავარი ბუღალტრის კანცელარია, XVII საუკუნის დასაწყისში ჩამოყალიბდა. პრემიერ-მინისტრის ოსმალურ არქივში ეს განყოფილება DBSM კოდით არის გატარებული და მასში დიდი რაოდენობით დავთარი და დოკუმენტი ინახება.(Feridun Emecen, “Başmuhasebe Kalemi”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 5, İstanbul 1992, s. 134)

ახალციხის ციხეში ყაზარმის და სხვა შენობების აღწერის დავთარი.³⁴

³⁴ BOA, D..BŞM.BNE.d, 16338 (t.y.).

საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობისთვის ოსმალთა სამხედროებისთვის გაცემული ულუფა, გასამრჯელო, სარჩო და სხვა ხარჯების ამსახველი დაცვარი.³⁵

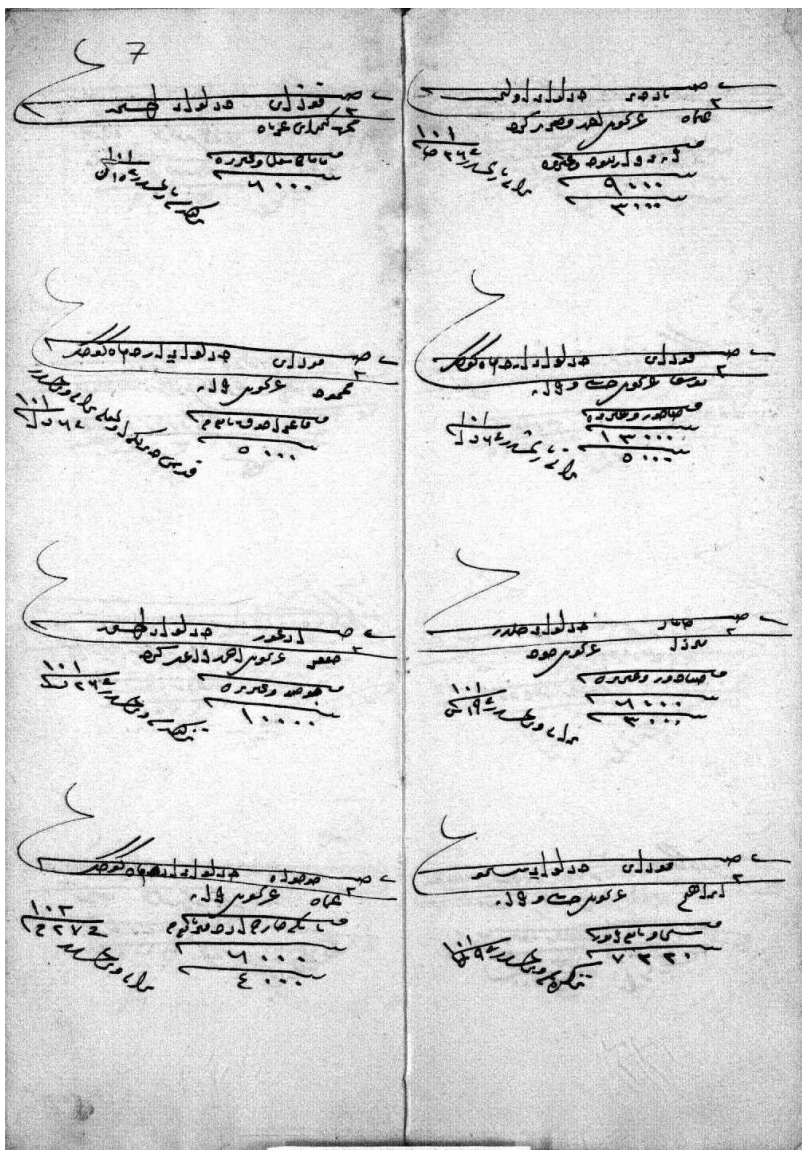
³⁵ BOA, D.BŞM.d, 3756, (H. 12 Zilkade 1179 / M. 12 Nisan 1766).

DFE. დევთერჰანე ამირე (საკადასტრო სამმართველო)

ოსმალეთში დევთარჰანე ეწოდებოდა უწყებას, სადაც ინახებოდა სახასო, ზიამეთის, თიმარის, მულქის, ვაკუფის ნაკვეთების გაცემის და რეგისტრაციის დავთრები და სადაც ხდებოდა ყოველდღიური საქმიანობა ამ დავთრების გამოყენებით. დევთერჰანეს წყაროებში მოიხსენიება, როგორც დევთერჰანე ამირე, დევთერი ვილაიეთი, დევთერი ჰაქანი და დევთერი დერგაჰე ალი.³⁶ როგორც ვხედავთ დევთერჰანეს მოვალეობა იყო ის, რასაც დღესდღეობით საკადასტრო სამსახური ასრულებს. ანუ ამ უწყებაში გროვდებოდა და ინახებოდა მიწის ნაკვეთების შესახებ ყველა დოკუმენტი. ეს უწყება დევთერ ემირის ანდა დევდერჰანე ემირის მიერ იმართებოდა.³⁷ ამ ნუსხაში საქართველოს ისტორიასთან დაკავშირებით დაახლოებით 50 დოკუმენტი ინახება.

³⁶ Afyoncu, “Defterhâne”, s. 100.

³⁷ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 282.

ახალციხელი ქვეშევრდომების ამუნიციის შემოწმების დაცთარი.³⁸

³⁸ BOA, DFE.RZ.d. 1225, (H. 29 Zilhicce 1101 / 3 Ekim 1690).

DH. შინაგან საქმეთა სამინისტრო

მიღებულია, რომ ოსმალეთის სახელმწიფო ორგანიზაციაში შინაგან საქმეთა სამინისტრო ჩამოყალიბდა მაშინ, როდესაც 1836 წელს ქეთჰუდების სამინისტრო სამოქალაქო საქმეთა სამინისტროდ გადაკეთდა. 1837 წელს მას სახელი შეუცვალეს და შინაგან საქმეთა სამინისტრო უწოდეს. 1839 წელს შინაგან საქმეთა სამინისტრო გაუქმდა და მისი ფუნქცია დიდვეზირს გადააბარეს.³⁹ 1869 წლამდე შინაგან საქმეთა სამინისტროს საქმეებს დიდვეზირის ადმინისტრაციის სამრჩევლო, დიდვეზირის სამდივნო და მსგავსი ქვეუწყებების საშუალებით უძღვებოდნენ. 1969 წელს შინაგან საქმეთა სამინისტრო კვლავ შეიქმნა და სახელმწიფოს გაუქმებამდე არსებობდა.⁴⁰

დიდვეზირის ადმინისტრაციის შემადგენლობაში ყოფნის დროსაც და შემდეგ, დამოუკიდებლობად არსებობის პერიოდშიც, შინაგან საქმეთა სამინისტრო სახელმწიფოს შიდა საქმეებით იყო დაკავებული. შინაგან საქმეთა სამინისტროს მოვალეობაში შედიოდა საქმიანობის ფართო სპექტრი - საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვიდან მუნიციპალურ ბეჭდვით საქმიანობამდე, სამოქალაქო მოხელეების დანიშვნიდან ახლად დაარსებული ვილაიეთების ადმინისტრაციების ჩამოყალიბებამდე, მობილიზაციის, ხანძრის, მიწისძვრის და მსგავს ვითარებაში საჭირო ღონისძიებების გატარებიდან სასწავლო პროცესამდე და შესაბამისად აწარმოებდა მიმოწერას შესაბამის უწყებებთან და ასრულებდა დიდვეზირის ადმინისტრაციის დირექტივებს.⁴¹

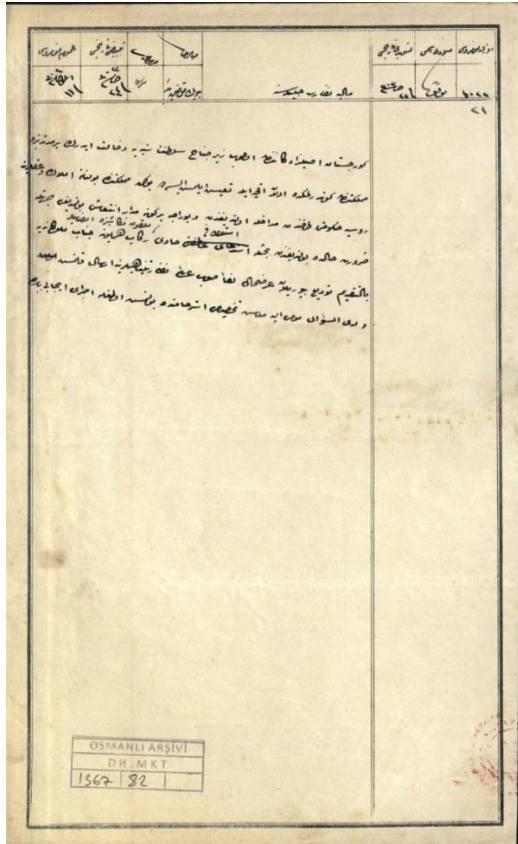
ოსმალურ არქივში შინაგან საქმეთა სამინისტროს განყოფილებაში იურიდიული კანცელარიის კუთვნილი 19557, იურიდიული მრჩევლის აპარატის კუთვნილი 6304, პოლიტიკური ნაწილის კუთვნილი 66031, დამშიფრავი განყოფილების კუთვ-

³⁹ Mehmet İpşirli, “Dahiliye Nezâreti”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 8, İstanbul 1993, s. 414-415.

⁴⁰ Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856), Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 70.

⁴¹ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 359.

ნილი 20640, სამოქალაქო ადმინისტრაციის - 79685, სპეციალური სამმართველოს - 28000. მთლიანად 220217 დოკუმენტი ინახება.⁴² ამ ნუსხაში ოსმალეთის იმპერიაში მყოფი ქართველების შესახებ დაახლოებით 3500 დოკუმენტის ნახვა არის შესაძლებელი.

დოკუმენტი ოსმალეთის ქვეშევრდომობაში შესული ქართველი ბატონიშვილის მერკონ ნაკაშიძის მიერ დახმარების თხოვნის შესახებ.⁴³

⁴² İpşirli, “Dahiliye Nezâreti”, s. 416.

⁴³ BOA, DH.MKT, 1367/ 82 (H. 24 Zilhicce 1303 / M. 23 Eylül 1886).

EV. ევკაფი (ფონდების სამმართველო)

ვაკუფი (ფონდი) ნიშნავს პიროვნების მიერ პირადი კუთვნილებიდან რაიმე ქონების შეწირვას ალაჰის გზაზე დამდგარი ადამიანების ინტერესებისთვის. ვაკუფი ამავე დროს მოიცავს ვაკუფის ხელშეკრულებით მოწესრიგებულ უძრავ და მოძრავ ქონებას. ის ვინც გააკეთებს შესაწირვ ვაკიფი, ხოლო შეწირულ ქონებას მევკუფი ეწოდება.

ოსმალეთის სახელმწიფოს დაარსებიდან მოყოლებული ბევრი საქველმოქმედო ორგანიზაცია დაარსდა და მათი მართვა სპეციალურ ფონდების სამმართველოს ჩაბარდა.⁴⁵ ოსმალეთის სახელმწიფოში არსებული ყველა ფონდი 1826 წლიდან სულთან მაჰმუდ II-ის მიერ დაარსებული ფონდების უმაღლესი სამინისტროს მიერ იმართებოდა.⁴⁶

პრემიერ მინისტრის ოსმალურ არქივში ფონდების 40 000 დავთარი ინახება. ქართველებს უკავშირდება 30 დავთარი.

⁴⁵ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 238-239.

⁴⁶ Nazif Öztürk, “Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 11, İstanbul 1995, s. 521.

HAT. ჰატი ჰუმაიუნი (სულთნის ფირმანი)

ჰატი ჰუმაიუნები (სულთნის ფირმანები) ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა თავად სულთნის მიერ იყო დაწერილი. ფირმანები შესაძლებელია დაიყოს სამ ნაწილად: მაღალი წოდების პირებისადმი მიწერილი ე.წ. „თეთრზე დაწერილი“, შედგენილი ანგარიშის ან წარდგენილი წინადადების საპასუხოდ.⁴⁸ ასევე შეიძლება დაწერილი ყოფილიყო დიდგვზირის მიერ სულთნისთვის წარდგენილი დასკვნის ან შეთავაზების პასუხად. სულთან მურად III-ის ეპოქამდე სულთნები ძალიან ცოტა წერილობით ბრძანებას გამოსცემდნენ. სულთან მურად III-ის შემდეგ ფირმანების რაოდენობა გაიზარდა. 1640-1855 წლებში 95134 ფირმანი იქნა გამოცემული.⁴⁹ აქედან ათასამდე ფირმანი ქართველი მკვლევარებისთვის უნდა იყოს საინტერესო.

⁴⁸ Mübahat Küçükoglu, “Hatt-ı Hümayun”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 16, İstanbul 1997, s. 485.

⁴⁹ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 421-422.

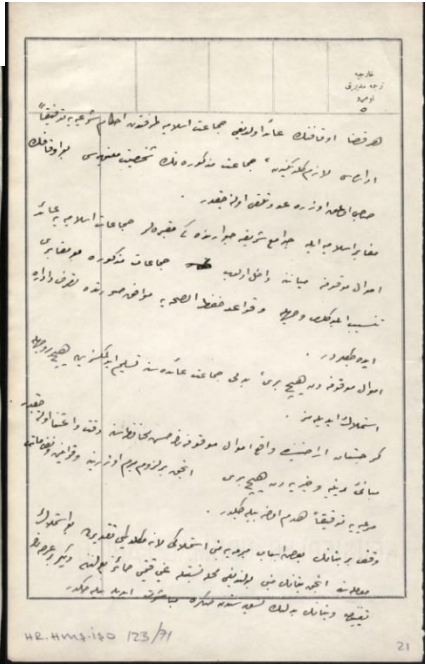
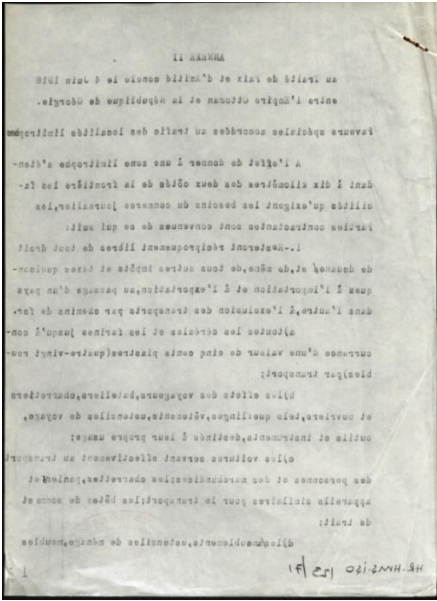
HR. საგარეო საქმეთა სამინისტრო

სულთან მაჰმუდ II ეპოქაში განხორციელებული ერთერთი ორგანიზაციული სიახლე 1836 წელს საგარეო საქმეთა სამინისტროს დაარსება იყო.⁵² საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივი ორად იყოფა - სამინისტროს ცენტრალური არქივი და საელჩოების და საკონსულოების „პროვინციული არქივი“. ამ ფონდში თანზიმათამდე პერიოდში ძალიან ცოტა დოკუმენტი შევიდა . აქ დაცული დოკუმენტების უმრავლესობა თანზიმათის შემდგომ პერიოდს განეკუთვნება. თანზიმათამდე პერიოდში ოსმალეთის საგარეო ურთიერთობის ამსახველი დოკუმენტები სადარეთის ფონდებში არის დაცული.

საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივი 1985 წლამდე ამ სამინისტროს დაქვემდებარებაში იყო, რის შემდეგაც იგი პრემიერ-მინისტრის ოსმალურ არქივში იქნა გადატანილი.

საქართველოსთან დაკავშირებით ოსმალურ არქივში არსებული დოკუმენტების 1/3 ანუ დაახლოებით 6500 დოკუმენტი საგარეო საქმეთა სამინისტროს ფონდშია განთავსებული.

⁵² Carter V. Findley, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, çev. Ercan Ertürk, İstanbul 2014, s. 162; Carter V. Findley, “Hariciye Nezâreti”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 16, İstanbul 1997, s. 179.

საქართველოსა და ოსმალეთს შორის დადებული მშვიდობისა და მეგობრობის ხელშეკრულება.⁵³

I. ორადე

ორადე ნიშნავს სულთნის ბრძანებას და იგი ორად - სიტყვიერ და წერილობით ბრძანებად იყოფა. სიტყვიერი უმაღლესი ბრძანებები ეწოდება დიდვეზირისთვის პირადად სულთნის მიერ გადაცემულ ბრძანებებს. ოსმალურ დიპლომატიკაში სიტყვიერ „ორადე“ გამოიხატება სპეციალური დოკუმენტის ტიპით. ეს არის სასახლის მთავარი მდივნის მიერ სულთნის ბრძანების დიდვეზირისთვის გადაცემული დოკუმენტი.⁵⁴

⁵³ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 123/ 71 (24 Şaban 1336 / 4 Haziran 1918).

⁵⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, “İrâde-i Seniyye”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 22, İstanbul 2000, s. 391

თანზიმათის გამოცხადების შემდეგ დიდვეზირის ადმინისტრაციის განყოფილებები ამ ბრძანებებს საარქივო სამმართველოში აგზავნიდნენ, სადაც დახარისხების შემდეგ დავთრებში არეგისტრირებდნენ. ირადეს დავთრები 1892 წლამდე 5 ნაწილად იყოფოდა: შინაგან საქმეთა სამინისტროს, საგარეო საქმეთა სამინისტროს, მეჯლისი ვალას (უმადლესი საბჭო), მეჯლისი მაჰსუსის (საგანგებო საბჭო) და შურაი დევლეთის (სახელმწიფო საბჭოს) განყოფილებები.⁵⁵ ამ ნუსხაში ქართველებთან დაკავშირებული 700 ირადეა რეგისტრირებული.

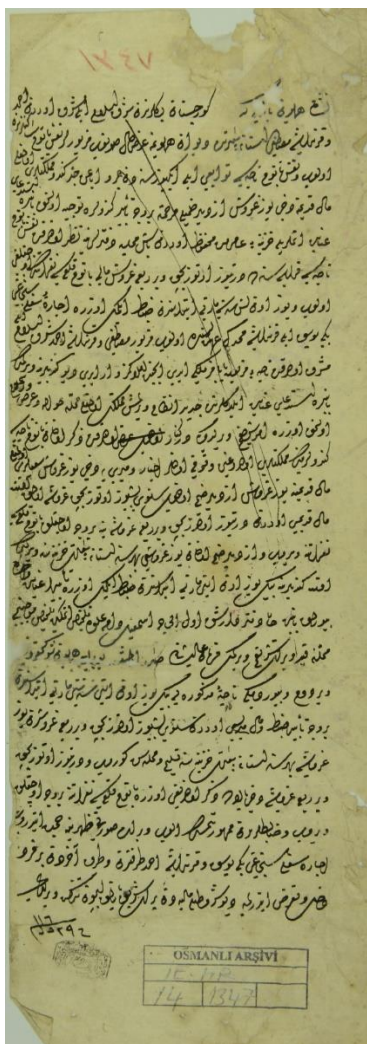
⁵⁵ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 184.

IE. იბნულემინი

იბნულემინ მაჰმუდ ქემალი 1871 წელს დაიბადა სტამბოლში. მიიღო კარგი განათლება. იგი ცნობილია, როგორც ოსმალეთის არსებობის ბოლო პერიოდის სახელმწიფო მოხელეების, პოეტების, მუსიკოსების და კალიგრაფების ბიოგრაფიების და ისტორიული ცნობების მცოდნე მეცნიერი.⁵⁸ ოსმალური არქივის დოკუმენტების კატალოგიზირებისთვის შეიქმნა კომისია იბნულემინ მაჰმუდ ქემალის ხელმძღვანელობით. ამ კომისიის მიერ 1921 წლის შემდეგ ჩატარებული სამუშაოების შედეგად შეიქმნა იბნულემინის ნუსხა. ეს ნუსხა 23 ძირითადი ნაწილისგან შედგება. თუმცა, ყველაზე მეტი დოკუმენტი სამხედრო, შინაგან საქმეთა სამინისტროს, სასახლის საქმეთა, ფინანსური და ფონდების ნაწილებში ინახება. ნუსხაში თითოეული ნაწილი ქრონოლოგიურად არის დალაგებული. ამ ნუსხაში დაცული 47 125 დოკუმენტი 1425 – 1877 წლებს შორის პერიოდს მოიცავს.⁵⁹ ამ დოკუმენტებიდან 200 საქართველოს ისტორიას ეხება.

⁵⁸ Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmud Kemal”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 21, İstanbul 2000, s. 249.

⁵⁹ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 419-420.

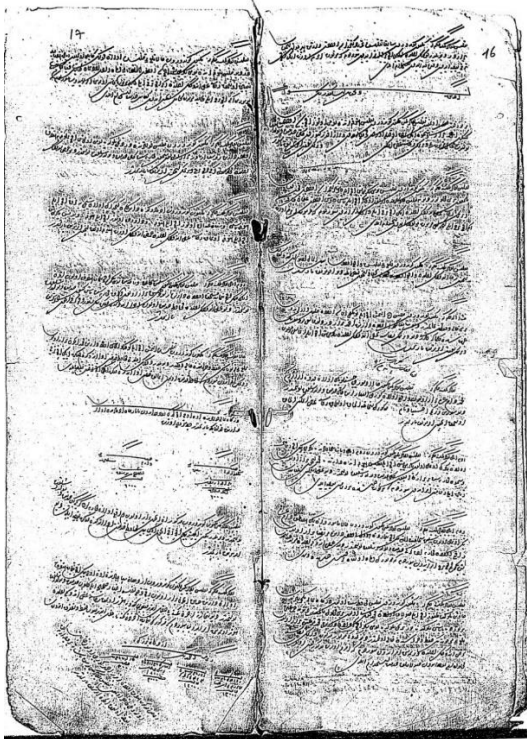
დოკუმენტი ქართველი მუსლიმი დიდებულის აჰმედის-
 თვის და მისი ძმის მუსტაფასთვის ბათუმის რაიონის მფლო-
 ბელობაში გადაცემის შესახებ.⁶⁰

⁶⁰ BOA, İE.HR, 14/ 1347 (H. 29 Zilkade 1116 / M. 25 Mart 1705).

KK. ქამილ ქეფეჯი

არქივის ერთერთ განყოფილებას ქამილ ქეფეჯის სახელი ეწოდება, რომელიც იყო არქივის თანამშრომელი და ეს ნუსხა შექმნა კომისიამ მისი ხელმძღვანელობით.

ამ ნუსხაში ძირითადად შესულია საფინანსო კანცელარიებიდან შემოსული დავთრები, თუმცა გვხვდება დივანი ჰუმაიუნის (მინისტრთა კაბინეტის) და ბაზი ასაფის კუთვნილი დავთრებიც. ამ ნუსხაში შესულია 873-1296(ჰიჯრით) /1468-1879 წლების პერიოდის 6698 დავთარი.⁶¹ ამათგან 5 დავთარი საქართველოს ისტორიას შეეხება.

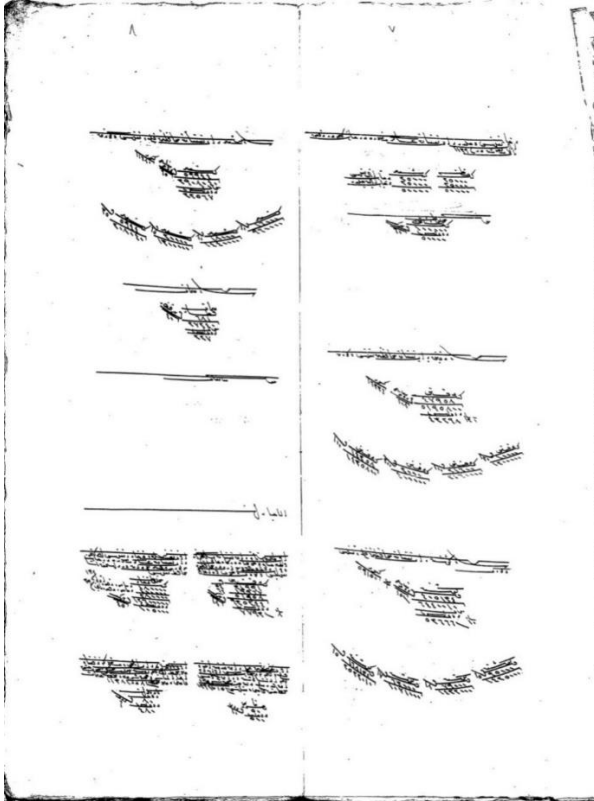
თბილისთან დაკავშირებული ბრძანებების დავთარი.⁶²

⁶¹ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 263.

⁶² BOA, KK.d, 68, (H. 29 Zilhicce 981 / M. 21 Nisan 1574).

MAD. ფინანსთა სამინისტროში დაცული დოკუმენტაცია

ეს ნუსხა შეიქმნა 1945 წელს ფინანსთა სამინისტროდან 26 000 დოკუმენტის არქივისთვის გადაცემის შემდეგ. ნუსხაში შესულია სხვადასხვა ფინანსური კანცელარიის კუთვნილი დავთრები, როგორცაა მიწის ნაკვეთების აღწერა, სასახლის, იანიჩრების, სახელფასო ფონდების და სხვა. ნუსხაში ირიცხება 23 198 დავთარი.⁶³ აქედან 400 საქართველოს შესახებაა.

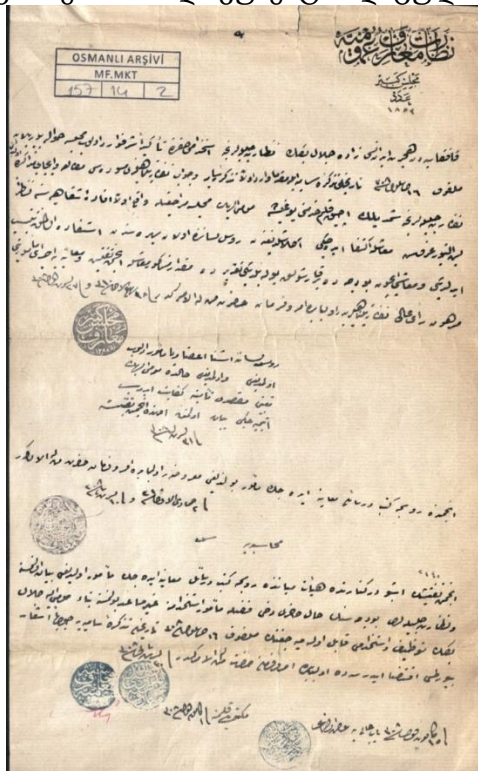
თბილისის დევეთერდარის მიერ წარმოებული თბილისის, გორის და თოფქარაალაჯის ციხეების ხარჯთაღრიცხვის დავთრები (g.tt.)⁶⁴

⁶³ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 266.

⁶⁴ BOA, MAD.d, 3337 (t.y.)

MF. განათლების სამინისტრო

ოსმალეთში თანზიმათის პერიოდში განათლების სფეროს რეფორმირებისთვის 1845 წელს საყოველთაო განათლების საბჭო დაარსდა. რეფორმების ფირმანის გამოცემის შემდეგ კი, 1857 წელს განათლების სამინისტრო დაფუძნდა.⁶⁵ ოსმალურ არქივის განათლების სამინისტროს ნუსხაში განათლების საბჭოს დროინდელი დოკუმენტებიც მოიძებნება.⁶⁶ ამ ნუსხაში ქართველებთან დაკავშირებით 80 დოკუმენტია დაცული.

დოკუმენტი თბილისში გამოცემული გაზეთების ზიანი ქაჯქაზის (კავკასიის სინათლე) და ქემქულის ჟურნალისტის

⁶⁵ Ali Akyıldız, “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 27, İstanbul 2003, s. 273.

⁶⁶ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 398.

ჯელალ ბეის სტამბოლში გადასახლების და მისი განათლების სფეროში დასაქმების შესახებ.⁶⁷

ML. ფინანსთა სამინისტრო

ფინანსთა სამინისტროს დაარსებამდე ფინანსურ საქმეებს ოსმალეთის სახელმწიფოში დავთარდარი ანუ მთავარი ბუღალტერი უძღვებოდა. დავთარდარებს იგივე ფუნქცია ჰქონდათ, რაც დღეს ფინანსთა მინისტრებს. დავთარდარები უფლებამოსილები იყვნენ დაეხარჯათ სახელმწიფოს შემოსავლის გარკვეული ნაწილი.

ოსმალეთის სახელმწიფოს ტერიტორიების ზრდასთან ერთად შეიქმნა მთავარი დავთარდარის თანამდებობა, რომელსაც დაექვემდებარა ანატოლიის დავთარდარი და რუმელის დავთარდარი. სულთან სელიმ III-ის დროს დავთარდარის ინსტიტუტი გაუქმდა და 1825 წელს ხარჯთაღრიცხვის სამინისტრო დაარსდა.⁶⁸

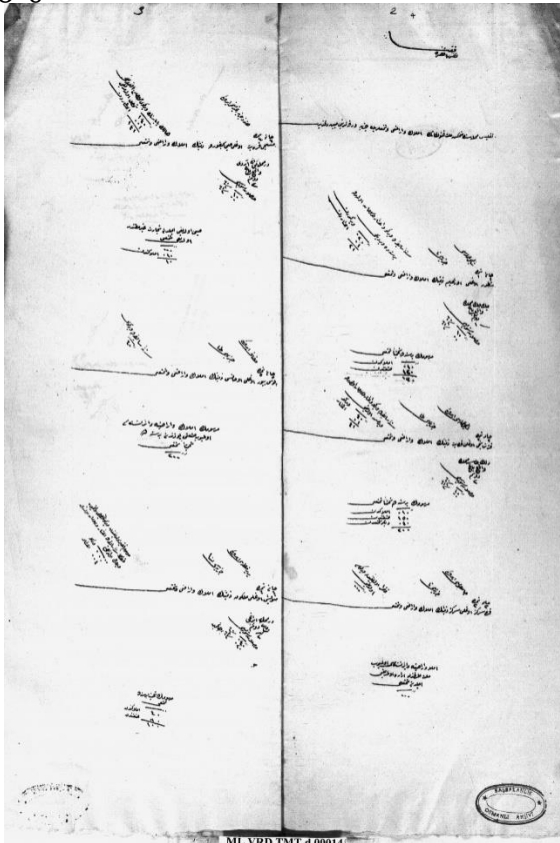
სულთან მაჰმუდ II-ის დროს ფინანსურ საქმეთა სამართავად საგადასახადო ხაზინა დაარსდა. 1834 წელს იგი უმაღლეს ხაზინად გადაკეთდა და მისი მნიშვნელობა თანდათან იზრდებოდა. 1837 წლის ბოლოს მთავარი ხაზინისა და ზარაფხანის გაერთიანებით მთავარი დავთარდარის ინსტიტუტი საბოლოოდ გაუქმდა. 1838 წლის თებერვალში იგი ორ ხაზინად გაიყო და ორი უწყება დავთარდარი და ფინანსთა სამინისტრო ჩამოყალიბდა, თუმცა მომდევნო წელს ეს ხაზინები კვლავ შეერთდა და მთავარი ხაზინის ხელმძღვანელად კვლავ დავთარდარი დაინიშნა. 1841 წელს საბოლოოდ შეერთდა ორი ხაზინა და დავთარდარის უწყების მაგივრად ფინანსთა სამინისტრო ჩამოყალიბდა.⁶⁹ ოსმალეთის სახელმწიფოს ბოლო წლებამდე ეს ორგანო აგრძელებდა არსებობას.

⁶⁷ BOA, MF.MKT. 157/ 14 (H. 23 Cemazeyilevvel 1310 / M. 13 Aralık 1892).

⁶⁸ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 245

⁶⁹ Mübahat S. Küçükoglu, “Defterdar”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 9, İstanbul 1994, s. 95.

ამ ნუსხაში საქართველოსთან დაკავშირებული 50 დოკუმენტი ირიცხება.

ანკარის ვილაიეთის, ანკარის ყაზას (რაიონი) თბილისის უბანი(კათოლიკური)⁷⁰

MV. მეჯლისი ფუკელას (მინისტრთა საბჭოს) ოქმები

მეჯლისი ფუკელა (მინისტრთა საბჭო) სულთან მაჰმუდ II-ის მმართველობის პერიოდში შეიქმნა ცენტრალურ აღმასრულებელ რგოლში ცვლილებების შეტანისა და სამინისტროების ჩამოყალიბების მიზნით. რადგან ეს მეჯლისი თანდათან ჩაე-

⁷⁰ BOA, ML.VRD.TMT.d, 14, (H. 29 Zilhicce 1261 / 29 Aralık 1845).

ნაცვლა სათათბირო საბჭოს, მისი დაარსების ზუსტი თარიღი ცნობილი არ არის.⁷¹

ეს მეჯლისი, რომელსაც დიდვეზირი ხელმძღვანელობდა და მის შემადგენლობაში შეიხ-ულ-ისლამი და მინისტრები შედიოდნენ, გადაწყვეტილებებს იღებდა სახელმწიფოს საშინაო და საგარეო პოლიტიკის მნიშვნელოვან საკითხებზე. სხვაგვარად რომ ვთქვათ მინისტრთა საბჭო დღევანდელი მინისტრთა კაბინეტის ფუნქციას ასრულებდა. მეჯლისის გადაწყვეტილებებზე დამოკიდებული სახელმწიფო საქმეები მეჯლისი ვუკელას ოქმების სახელით იწერებოდა დავთრებში.⁷² ამ ნუსხაში საქართველოსთან დაკავშირებით 70 დოკუმენტი მოიძებნა.

⁷¹ Ali Akyıldız, “Meclis-i Vükelâ”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 28, İstanbul 2003, s. 251.

⁷² Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 334-335.

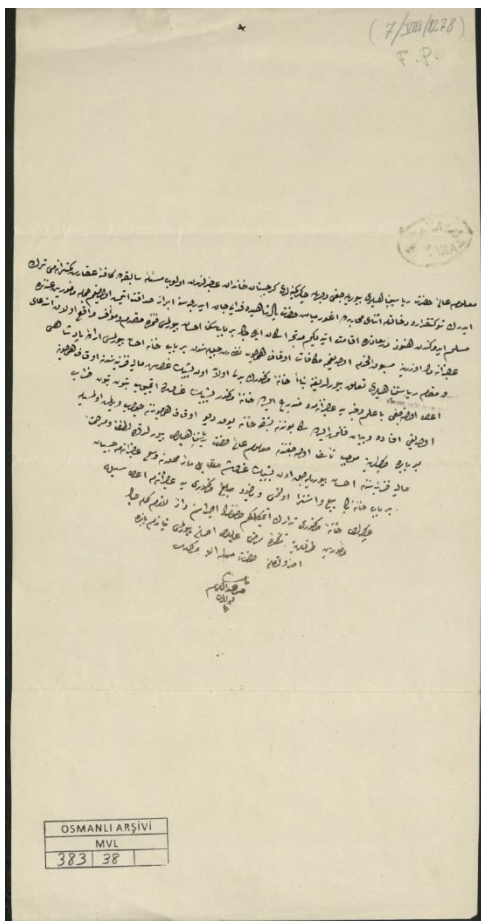
MVL.მეჯლისი ვალა (უმაღლესი საბჭო)

მეჯლისის ვალა (უმაღლესი საბჭო) ოსმალეთის სახელმწიფო აპარატის ის ორგანოა, რომელიც თანზიმათის გამოცხადებისთანავე დაარსდა 1838 წლის 24 მარტს და მისი პირველი თავმჯდომარე ყოფილი სერასკერი, ქოჯა ჰუსრევ ფაშა გახდა. დაარსებისას მეჯლისი 5 წევრისგან შედგებოდა. მეჯლისის მოვალეობა იყო დაგეგმილი რეფორმების განხორციელებისთვის მოემზადებინა საკანონმდებლო ბაზა. მეჯლისს ჰქონდა უფლებამოსილება შეემოწმებინა მის მიერ გამოცემული კანონებისა და დირექტივების შესრულება - არშესრულების საკითხი.⁷⁴ მეჯლისი ვალას მოვალეობა იყო რეფორმების განხორციელებისთვის ახალი დირექტივების (წესდების) მომზადება, მოხელეების შეფასება, საჭიროდ მიჩნეული სახელმწიფო საქმეებისთვის მხარდაჭერა. დროთა განმავლობაში საქმეების რაოდენობის ზრდასთან დაკავშირებით მეჯლისი ალი თანზიმათი (თანზიმათის უმაღლესი საბჭო) და მეჯლისის აჰქამი ადლიე (სასამართლო საბჭო), მეჯლისი ვალაი აჰქამი ადლიეს (სასამართლოს უმაღლესი საბჭო) სახელქვეშ გაერთიანდნენ. ეს საბჭო სამ ნაწილად იყოფოდა - აღმასრულებელი, თანზიმათის და სასამართლოს.

აღმასრულებელი ნაწილი უძღვებოდა სამოქალაქო და ფინანსურ საქმეებს, თანზიმათის ნაწილი - კანონმდებლობისა და წესების კვლევა-მოწესრიგებას, სასამართლო ნაწილი კი - ზოგიერთი დავებით იყო დაკავებული. მეჯლისი 1848 წლის 4 მარტს ორად გაიყო დივანი აჰქამი ადლიედ (სასამართლო საბჭო) და შურაი დევლეთად (სახელმწიფო სათათბიროდ).⁷⁵ ამ ნუსხაში საქართველოსთან დაკავშირებით 400 დოკუმენტი ირიცხება.

⁷⁴ Ali Akyıldız, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 28, İstanbul 2003, s. 250.

⁷⁵ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 223.

ქართული დინასტიიდან აზდულქესიმ ბეის მიმართვა საყოფაცხოვრებო საკითხებთან დაკავშირებით.⁷⁶

NFS. მოსახლეობის აღწერის დავთრები

ოსმალეთში თანამედროვე გაგებით მოსახლეობის აღწერა 1828-1829 წლებში დაიწყო. ამ აღწერის მიზანი იყო 1826 წელს იანიჩართა არმიის გაუქმების შემდეგ, ახალი წყობის ჯარის დაარსებისთვის საჭირო მონაცემების მოპოვება. თუმცა, ამაღ-

⁷⁶ BOA, MVL, 383/ 38 (H. 25 Recep 1278, M. 26 Ocak 1862).

წერის დასრულება ვერ მოხერხდა რუსეთ-ოსმალეთის 1828-1829 წლების ომის გამო.⁷⁷ აღწერითი სამუშაოები განმეორებით ჩატარდა 1830-1831 წლებში. ამ დროს შეეცადნენ აღწერათ 1 წლიდან 100 წლამდე მუსლიმი და არამუსლიმი მამაკაცები.⁷⁸

1834 (ჰიჯრით 1250) და 1837 (ჰიჯრით 1253) წლებში მოსახლეობაში დაბადების, სიკვდილის, გადასახლების და სხვა მიზეზებით მომხდარი ცვლილებების გამო სხვადასხვა რეგიონში განმეორებითი აღწერები ჩატარდა. თანზიმათის გამოცხადებასთან ერთად 1840 (ჰიჯრით 1256) წელს მოსახლეობის ახალი აღწერა ჩატარდა. არმიაში განხორციელებული ცვლილებების და განსაკუთრებით სარეზერვო ნაწილების შექმნის დაწყებასთან ერთად 1844 (ჰიჯრით 1260) წელს ჯარში გასაწვევთა რიცხვის დასადგენად მთელი სახელმწიფოს მასშტაბით მოსახლეობის კიდევ ერთი აღწერა ჩატარდა. რუსეთ-ოსმალეთის 1877-1878 (ჰიჯრით 1293) წლების ომის შემდეგ 1881-82 წლებში მოსახლეობის ახალი აღწერა ჩატარდა. მას 1895 (ჰიჯრით 1313) და 1904 წლების აღწერა მოჰყვა. 1904 წლის აღწერის დროს ერთად აღწერეს მამაკაცები და ქალები, ამრიგად, პირველად განხორციელდა პირველი თანამედროვე აღწერა.⁷⁹

ნუსხაში შესულია ტრაპიზონის ვილაიეთის დაბა ბათუმის ჰიჯრით 1251, 1258 და 1260 წლების მოსახლეობის აღწერის დავთრები, ტრაპიზონის ვილაიეთის გონიოს სანჯაყის ჰიჯრით 1251, 1258, 1260, 1261 და 1264 წლების მოსახლეობის აღწერის დავთრები და ტრაპიზონის ვილაიეთის ზემო და ქვემო აჭარის ჰიჯრით 1264 წლის მოსახლეობის აღწერის დავთრები.

⁷⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 62.

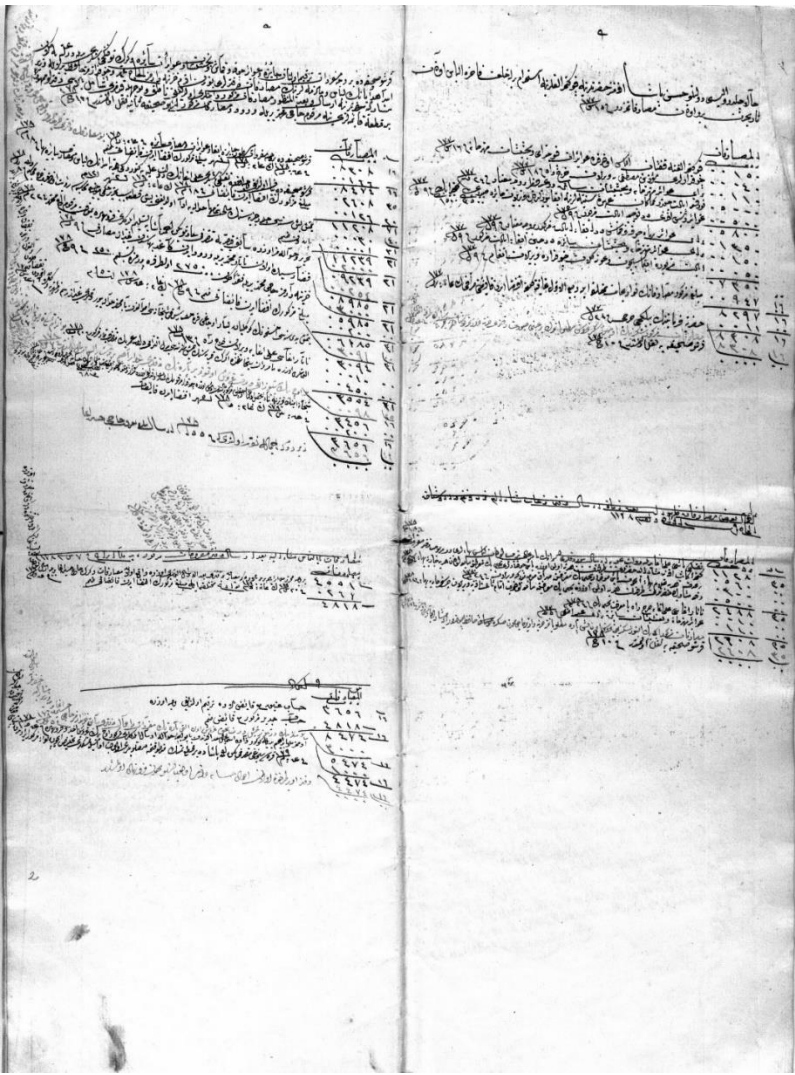
⁷⁸ Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Akademik Bakış*, c. 8, sayı: 15, 2014, s. 226.

⁷⁹ *Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 251-252.

TS. თოფქაფის სასახლე

თოფქაფის სასახლე, კონსტანტინოპოლის ალების შემდეგ 1465-1478 წლებში იქნა აშენებული და ოსმალეთის სახელმწიფოს მართვის ცენტრი და სულთნების ოფიციალური რეზიდენცია იყო დაახლოებით 380 წლის განმავლობაში.⁸¹ ამიტომ სასახლეში დიდი რაოდენობით დავთარი, დოკუმენტი და სხვა მასალები არის დაცული. ამჟამად თოფქაფის სასახლეში არსებული ამ უზარმაზარი არქივის დოკუმენტების ერთი ნაწილის ქსეროასლები ოსმალურ არქივშია გადატანილი. ამ არქივში საქართველოს ისტორიის შესახებ 300 დოკუმენტი ინახება.

⁸¹ Hilmi Aydın, “Topkapı Sarayı Müzesi”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 41, İstanbul 2012, s. 261.

ჩილდირის ვალის, საქართველოს სერასკერის, მარამის ციხისთავის, სალონიკის გამგებლის ჰასან ფაშას შემოსავლების და ხარჯების დავთარი. შედგენილი სასახლის ქეთჰუდას მიერ.⁸²

⁸² BOA, TS.MA.d, 6435 (t.y.).

TT.d. საკადასტრო აღწერის დავთრები

სიტყვა თაჰრირი (აღწერა) ჩაწერა, დაწერა, ჟურნალში გატარების მნიშვნელობას ატარებს და ეს ტერმინი ოსმალეთში ფინანსურ ორგანიზაციებში გამოიყენებოდა გადასახადების და ამ გადასახადის გადამხდელების სახელობითი გამოვლენისთვის სხვადასხვა პერიოდში ჩატარებული აღწერების დროს ანუ ამ აღწერების მიზანი იყო ოსმალეთის ქვეშევრდომების განსახლების ადგილების და მათი საქმიანობის ყველა თავისებურების, ქონებისა და წარმოების წყაროების, თიშარის მფლობელების შემოსავლების დადგენა.⁸³ აღწერის ჩასატარებლად სანჯაყში მოხელეები იგზავნებოდნენ, რომლებიც იქ ჩატარებული კვლევის შედეგებს მოსახლეობის რაოდენობისა და მათი შემოსავლების შესახებ დავთრებში აღწერსხავდნენ. ამგვარად, ყველა სანჯაყისთვის აღწერის ცალკეული დავთარი მივიღეთ. ყოველ 10,20 ან 30 წელიწადში ერთხელ ტარდებოდა ხელახალი აღწერა და აღწერის დავთრების განახლება ხდებოდა. ამგვარად, აღწერის დავთრები ოსმალეთის სახელმწიფოს სოციალური, დემოგრაფიული და ეკონომიკური ისტორიის განუმეორებელი უნიკალური დეტალური სტატისტიკური წყაროა.⁸⁴

არქივში დაცულია აღწერის 12 დავთარი, რომელთაგან 4 საქართველოს, 4 ბათუმის, 2 თბილისის, თითო-თითო ზემო და ქვემო აჭარის აღწერებს ეხება. ამათგან ნაწილი დეტალური აღწერის დავთრებია, რომელიც უფრო დაწვრილებით ცნობებს შეიცავს.

⁸³ Mehmet Öz, “Tahrir”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 39, İstanbul 2010, s. 425-426.

⁸⁴ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 99.

Y. ილდიზი

სულთან აბდულჰამიდ II-მ (1876-1909) ტახტზე ასვლიდან მალევე საკუთარ რეზიდენციად ილდიზის სასახლე აირჩია. სულთან აბდულჰამიდ II-ის 33 წლიანი მმართველობის პერიოდში, სახელმწიფოს მართვა ამ სასახლიდან ხდებოდა, ილდიზის სასახლეში დიდი რაოდენობით დოკუმენტები დაგროვდა. ოსმალური არქივის ილდიზის განყოფილება ილდიზის სასახლეში შეგროვებული დავთრების და დოკუმენტებისგან შედგება.⁸⁶

ნუსხაში შესული დოკუმენტები წარმოადგენენ სულთან აბდულჰამიდ II-ის პირადი დაინტერესების საკითხებს, დიდუფიროს კანცელარიიდან შემოტანილ დოკუმენტებს, მათ შორისაა ის საბუთები, რომლებსაც მსვლელობა არ მიეცათ, სხვადასვა პირების მიერ სასახლეში წარდგენილი თხოვნები, ანგარიშები და ცნობები. ქამილ ფაშას, ჯევდეთ ფაშას, ნამიკ ქემალის, მიდჰათ ფაშას და სხვა მნიშვნელოვანი პიროვნებების მიმოწერა, უცხოეთის პრესაში ოსმალეთის შესახებ გამოქვეყნებული სტატიები, სურათები და ალბომები, კანონები და დებულებები, სულთან აბდულჰამიდ II-ის პირადი დღიურები, საქალაქეები და რუკები.⁸⁷

ამ ნუსხაში საქართველოს ისტორიის შესახებ 1300 დოკუმენტი/დავთარია.

⁸⁶ Atilla Çetin, “Yıldız Arşivine Dair”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, no. 32 (1979), s. 563.

⁸⁷ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 336

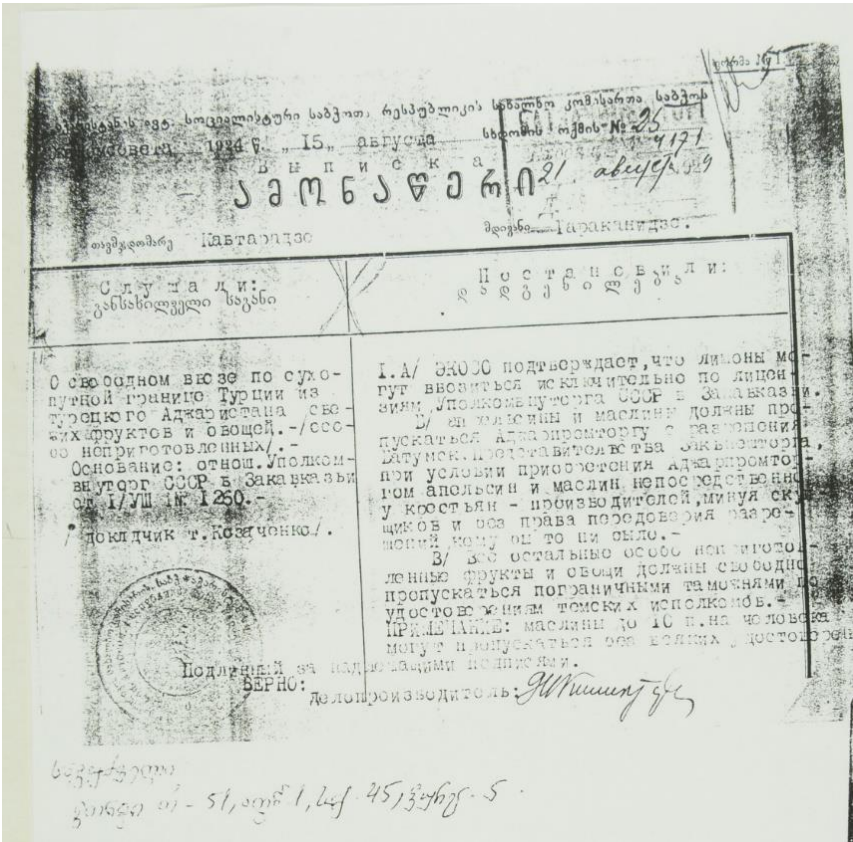
YB. უცხოური არქივები (საქართველოს არქივი)

უცხოური არქივები პრემიერ-მინისტრის ოსმალურ არქივში სხვადასხვა ქვეყნის არქივიდან ოსმალეთთან დაკავშირებული ზოგიერთი დოკუმენტის ქსეროასლი იქნა ჩამოტანილი. ერთ-ერთი ასეთია საქართველოს არქივი, რომლის კოდია YB(21). ამავე ნუსხაშია კვიპროსის შარიათის სასამართლოს დოსიეები, კვიპროსის ფონდების სამმართველოდან, უნგრეთის, მაკედონიის, რუსეთის ფედერაციის და ბულგარეთის არქივებიდან მიღებული დოკუმენტები.⁸⁹

ოსმალურ არქივში ქართული ნუსხა შეიქმნა თურქეთის რესპუბლიკის სახელმწიფო არქივების მთავარი სამმართველოსა და საქართველოს სახელმწიფო არქივებს შორის 1997 წლის 14 ივლისს ხელმოწერილი პროტოკოლის ძალით ქართული მხარის მიერ საქართველოს არქივებში თურქეთის ისტორიასთან დაკავშირებული დოკუმენტების ქსეროასლების გადაცემის საფუძველზე. ეს განყოფილება მოიცავს XVI - XX საუკუნეებს და 12 საქალაქისგან შედგება. ამათგან 9 საქალაქში არსებული დოკუმენტები ძირითადად რუსულ ენაზეა, ხოლო დარჩენილი 3 საქალაქის დოკუმენტები ოსმალურ ენაზეა. ამ განყოფილებაში 515 დოკუმენტი და 3,208 დამატებაა. მოკლედ რომ ვთქვათ, ეს ნუსხა კავკასიის რეგიონის ისტორიის მკვლევართათვის საკმაოდ ძვირფასი წყაროა.⁹⁰

⁸⁹ Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 507.

⁹⁰ Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Gürcistan Arşivleri'ndeki Türkiye ile İlgili Belgeler, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2000.

ბათუმის დუმას #25 გადაწყვეტილება, რომლის მიხედვითაც თურქეთიდან აჭარაში ახალი ხილის და მწვანილეულის თავისუფლად შეტანა ხდებოდა შესაძლებელი.⁹¹

დასკვნა

წინამდებარე სტატიაში შევეცადეთ შეგვეფასებინა პრემიერ-მინისტრის ოსმალური არქივი საქართველოს ისტორიის კვლევის პერსპექტივიდან გამომდინარე. საქართველოს ისტორიის კვლევისთვის ყველაზე მეტი მთლიანად 10 000 დოკუმენტი საგარეო საქმეთა სამინისტროს და შინაგან საქმეთა სამინისტროს

⁹¹ BOA, YB.(21), 9/ 19 (M. 15 August 1924).

ნისტროს ნუსხებშია თავმოყრილი. ანუ არქივში ამ თემასთან დაკავშირებით არსებული დოკუმენტების თითქმის ნახევარი ამ ორ განყოფილებაშია. მათ მიყვებათ სადარეთის, უმაღლესი პორტას კანცელარიის, ჰატი ჰუმაიუნის(სულთნის ფირმანების) და ილდიზის ნუსხები, სადაც თითოეულში ათასზე მეტი დოკუმენტი/დავთარი ინახება. შემდეგ მოდის ბაზი ასაფის, ალი ემირის, ჯევდეთის, ირადეს და საქართველოდან გადმოცემული დოკუმენტების ნუსხები, სადაც თითოეულში 500-ზე მეტი დოკუმენტი/დავთარია. ბაზი დევთერის, დავთარჰანეი ამირეს, ევკაფის (ფონდების სამმართველოს), იბნულემინის, ქამილ ქეფეჯის, ფინანსთა სამინისტროში დაცული დოკუმენტების, განათლების სამინისტროს, ფინანსთა სამინისტროს, მეჯლისი ვუკელას (მინისტრთა საბჭოს), მოსახლეობის აღწერის დავთრების, თოფჯაფის სასახლის და საკადასტრო სამმართველოს ნუსხებში საქართველოს ისტორიასთან დაკავშირებით ხუთასზე ნაკლები დოკუმენტი/დავთარი არის რეგისტრირებული.

ოსმალურ არქივში საქართველოს ისტორიისთვის საინტერესო დოკუმენტები 1500 წლიდან 1920 წლამდე პერიოდს მოიცავს. ამ დოკუმენტების/დავთრების მთლიანი რაოდენობა დაახლოებით ოცი ათასია. თუ კი ამ მასალას დანართებთან ერთად ვიანგარიშებთ, მივიღებთ თითქმის ასი ათას გვერდს. თუმცა არ უნდა დავივიწყოთ ის გარემოებაც, რომ ასეთი ანგარიშისას არ არის გათვალისწინებული დოსიეს ტიპის საქმეები (სავაჭრო სამმართველოს თითო დოსიეში შეიძლება ასამდე დოკუმენტი ინახებოდეს). ამასთანავე, ჯერ კიდევ არსებობს ასი ათასობით დოკუმენტი, რომელიც აღწერილი და კატალოგიზირებული არ არის და შესაბამისად ჯერჯერობით მიუწვდომელია მკვლევართათვის. ამიტომ ოსმალურ არქივში დაცული საქართველოს ისტორიისთვის საინტერესო დოკუმენტების რაოდენობა ჯერჯერობით ბნელით არის მოცული.

მოკლედ, რომ ვთქვათ XX საუკუნის დასაწყისამდე საქართველოს ისტორიის ხუთასწლიანი ისტორიის შესწავლისათვის

პრემიერ-მინისტრის ოსმალური არქივი ერთერთი მთავარი წყაროა.

დანართი - პრემიერ-მინისტრის ოსმალური არქივის მნიშვნელობა ქართველოლოგიური კვლევებისთვის

განყოფილებები	დოკუმენტების/დავთარის რაოდენობა
A. ბაზი ასაფი	700
A. სადარეთი	1400
AE. ალი ემირი	500
BEO. უმაღლესი პორტას კანცელარია	1000
C. ჯევედეთი	900
D. ბაზი დავთარი	100
DFE. დავთარჰანე ამირე (საკადასტრო სამმართველო)	50
DH. შინაგან საქმეთა სამინისტრო	3,500
EV. ევკაფი (ფონდების სამმართველო)	30
HAT. ჰატი ჰუმაიუნი (სულთნის ფირმანები)	1000
HR. საგარეო საქმეთა სამინისტრო	6.800
I. ირადე	700
IE. იბნულემინი	200
KK. ქამილქეფეჯი	5
MAD. ფინანსთა სამინისტროში დაცული დოკუმენტაცია	400
MF. განათლების სამინისტრო	80
ML. ფინანსთა სამინისტრო	50

MV. მეჯლისი ვუკელა (მინისტრთა საბჭო)	70
MVL. მეჯლისი ვალა (უმადლესი საბჭო)	450
NFS. მოსახლეობის აღწერის დავთრები	10
TS. თოფქაფის სასახლე	300
TT. საკადასტრო სამმართველო	12
Y. ილდიზი	1300
YB. უცხოური არქივები	515
სულ	19772

ოსმალურენოვანი საოჯახო დოკუმენტები აჭარაში

ასოცირებული პროფესორი ზაზა შაშიკაძე
შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

1877-1878 წწ. რუსეთ-ოსმალეთის ომის შემდეგ, სან-სტეფანოს ზავით, მიმდებარე ტერიტორიებთან ერთად დღევანდელი აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორია, რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში საქართველოს შეუერთდა. აღნიშნული რეგიონი უკვე სამ საუკუნეზე მეტი ხანი იყო რაც ოსმალთა იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდა. აღნიშნული ომის დამთავრების შემდეგ ოფიციალური სახელმწიფო თუ სხვა ტიპის დოკუმენტაცია ოსმალთა მთავრობამ სტამბულში წაიღო. დარჩენილი ნაწილი კი რუსეთის ხელისუფლებამ ჯერ როგორც გუბერნიის ცენტრში ქუთაისში და შემდეგ პეტერბურგში გაიტანა და ადგილზე თითქმის არცერთი ოფიციალური ხელნაწერი არ დარჩენილა. ამის გამოა, რომ ამჟამად აჭარის ცენტრალურ არქივში ოსმალთა პერიოდიდან შემორჩენილი არცერთი დოკუმენტი არ ინახება. მხოლოდ ქუთაისის არქივშია შემორჩენილი ამ რეგიონიდან ჩატანილი რამდენიმე ერთეული დოკუმენტისა, რომელიც მიწის საკუთრებას და მიწათმოწყობას ეხება. მხოლოდ ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის აჭარის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდებშია დაცული ოსმალური ხელნაწერი დოკუმენტები, ან ასლები, რომლებიც შემდგომ პერიოდში პირადი კოლექციებიდან ან არქივებიდან არის შეგროვებული. კავკასიის დაუფლებით რუსეთმა მიიღო მრავალეთნიკური რეგიონი, სადაც საქმისწარმოებისა თუ სხვა სახის კომუნიკაციის მოსაგვარებლად სავალდებულო ენად რუსული დააწესა. მიუხედავად იმისა, რომ ოფიციალური ენა რუსული იყო, თავდაპირველად ადგილობრივ მოსახლეობაში, განსაკუთრებით დაბალ ფენებში, სამწერლობო ენად ოსმალური გამოიყენებოდა. ოსმალურის გამოყენება დოკუმენტებში მიუთითებს ამ ენის სიცოცხლისუნარიანობაზე. ერთის მხრივ ეს აიხსნება იმით,

რომ მოსახლეობა ამ დროს ვერ ფლობდა სხვა სამწერლობო ენას. ოსმალურენოვანი დოკუმენტები აჭარაში მცხოვრებ ოჯახებში დიდი რაოდენობით არის შემონახული. დოკუმენტები, როგორც აღვნიშნეთ ოსმალური ხელნაწერით არის შესრულებული და XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე პერიოდს მოიცავს. შესაძლებელია ზოგადად ოსმალეთის ისტორიოგრაფიის თვალსაზრისით დოკუმენტები ბევრის მომცემი არ იყოს, მაგრამ რეგიონის და ლოკალური არეალის ისტორიისათვის ისინი სხვადასხვა მხრივ არის საინტერესო. აღნიშნული დოკუმენტების დახმარებით ხდება ტოპონიმების, ანთროპონიმების, გვარ-სახელებსა და ბუდე ნათესაობის - გენეალოგიური ჯგუფების აღმნიშვნელ მემკვიდრეობით სახელებს, ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებს, სხვადასხვა ფაქტებს. საბჭოთა პერიოდში გარკვეული მიზეზების გამო ოჯახები საგულდაგულოდ მალავდნენ დოკუმენტებს და ამის გამო ბევრი დაზიანდა და განადგურდა კიდევ, თუმცა ბოლო პერიოდში ისინი თანდათან უფრო მრავლად ჩნდება მოსახლეობაში.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, აჭარა, ოსმალეთი, რუსეთი, დოკუმენტი.

ACARA BÖLGESİ AİLELERİNDE MUHAFAZA EDİLMİŞ OSMANLICA BELGELER

Doç. Dr. **Zaza ŞAŞIKADZE**
Şota Rustaveli Devlet Üniversitesi

ÖZ

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşıdan sonra Ayastefanos antlaşmasıyla, günümüzdeki Acara Özerk Cumhuriyeti'nin toprakları Rusya İmparatorluğu'nun hakimiyeti altına geçmiştir. Acara bölgesi üç yüzyıldan fazla zaman Osmanlı hakimiyetindeydi. Savaş sona erdikten sonra resmi devlet belgeleri ile diğer belgeler, Osmanlı hükümeti tarafından İstanbul'a götürülmüştü. Kalan kısmı Rusya

hükümeti, önce yönetim merkezi olan Kutaisi'yedaha sonra ise Petersburg'a taşımıştır. Bundan dolayı Acara Merkez Arşivinde Osmanlı döneminden hiçbir yazılı kaynak bulunmamaktadır. Ancak Kutaisi Arşivinde arazi mülkiyeti ve arazi sistemi hakkında olan bazı belgeler vardır.HaritonAkhvlediani Acara Müzesinin El Yazmaları Vakfında bulunan Osmanlı el yazma kaynakları ve nüshaları kişisel koleksiyonlardan veya arşivlerden biriktirilerek oluşturulmuştur. Rusya, Kafkasya'yı fethederek çeşitli ırklardan oluşan bu bölgeye hâkimoldu, bu bölgede iletişim kurabilmek ve devlet işlemlerini halledebilmek için Rusça zorunlu bir dil olarak belirlenmiştir. İlk başlarda Rusça resmi dil olmasına rağmen, yerli halközellikle de fakir nüfus yazı dili olarak Osmanlıca kullanmaya devam etmekteydi. Belge dili olarak Osmanlıcanın devam etmesi, dilin canlılığı ifade etmekle birlikte insanların başka bir yazı dilinin bilmedikleri de göstermektedir. Osmanlı belgeler Acara'dayaşayan ailelerde çok sayıda bulunmaktadır. Osmanlıca el yazma belgeleri olan bu kaynaklar; XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlangıcı içermektedir. Osmanlı tarihçiliği bakımından bahsi geçen kaynaklar çok verimli olmayabilir, ama bölge tarihi için dikkate değer kaynaklardır. Bu kaynaklar vasıtasıyla toponimler, antroponimler, isim-soy isim ve akrabalık-soyağacı gruplarını içeren aile isimleri, tarihi-coğrafi meseleler vb. çeşitli olgularla ilgili bilgiler elde edilmektedir. Aileler, Sovyet döneminde bazı sebeplerden dolayı bu belgeleri gizlemektedir, kaynakların çoğu hasar görüp yok oldu, ancak son zamanlarda yeni belgeler yerli halktan çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Acara, Osmanlı, Rusya, Belge.

OTTOMAN DOCUMENTS SECURED BY FAMILIES IN ADJARA REGION

Associated Professor **Zaza Shashikadze**
Shota Rustaveli State University

ABSTRACT

With the Aistephanos Agreement following Ottoman-Russian war between 1877-1878, the lands of today's Adjara Autonomous Republic were left to Russian Empire. That region had been under Ottoman reign for more than three centuries. After the war ended, all official documents were taken to İstanbul by Ottoman government. Some documents left were first brought to Kutaisi and then to Petersburg by the Russian government. For this reason, there are no documents left about the Ottoman period in Adjara Central Archives. However, there are some documents about land owners and land system in the same Archives. The Ottoman hand-written sources and compilations found in the Manuscripts Foundation in Hariton Akhvlediani Adjara Museum were compiled from individual collectors or archives. Russia invaded Caucasia, which is composed of many diverse ethnicities, and Russian was made official language for communication reasons and state affairs. Even though Russian was made official language, at the beginning of this period, the natives, and particularly the poor people continued to use Ottoman as their written language. The use of Ottoman language was an indication of both that it was still vividly used and that the native population knew no other written language. There are many documents about the Ottoman state in many families dwelling in Adjara region. These documents in the form of manuscripts contain knowledge about the late XIX than early XXth centuries. They may not be very significant as regards Ottoman history, but they form great importance for the history of the region. Through these documents such valuable data as toponyms, antroponyms, names-surnames, origins, family-trees which are included in general family names, historical-geographical

information can be attained. Families hid these documents during the Soviet period due to some reasons. Most of the sources were damaged and lost, yet in recent times, some new documents have appeared in the hands of families in the region.

Key Words: Georgia, Ajara, Ottoman, Russia, Document.

საქართველოში საუკუნეების განმავლობაში, როგორც პირდაპირი, ისე სხვადასხვა გზით საკმაოდ ბევრი თურქულ-ოსმალური ხელნაწერია შემოდღეული. დღევანდელ დღეს მათი ძირითადი ნაწილი ხელნაწერთა ინსტიტუტის ე.წ. აღმოსავლურ ფონდშია დაცული - 423 თხზულების შემცველი 307 ხელნაწერი.¹

თურქული ხელნაწერების ნაწილი ინახება საქართველოს იუსტიციის სამინისტროს ეროვნული არქივის აღმოსავლური საისტორიო დოკუმენტების საცავში. მცირე რაოდენობით შემორჩენილია ბათუმში და ქუთაისშიც.

ხელნაწერების ქრონოლოგიური ჩარჩო XVIII-XIX საუკუნეებია და ისინი შეგროვებულია სხვადასხვა გზით - ჩუქება-შემოწირულობით, კერძო პირებისაგან შესყიდვით, კოლექციებიდან ამოღებით თუ სხვა.²

ამჯერად ჩვენ განსხვავებული ტიპის ხელნაწერების შესახებ გვინდა მოგითხროთ, რომელებიც ბოლო პერიოდამდე ნაკლებად იყო ცნობილი და მეცნიერებსაც არ გაუმახვილებიათ ყურადღება მათზე.

XVI ს-ის 50-60-იანი წლებიდან XIX საუკუნის 80-იან წლებამდე, ანუ თითქმის სამნახევარი საუკუნე დღევანდელი აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორია ოსმალეთის იმპერიის დაქვემდებარებაში იყო. როგორც იმპერიის ერთ-ერთ პროვინციაში, რა თქმა უნდა, ყოველგვარი ოფიციალური თუ

¹ თურქულენოვან ხელნაწერთა კატალოგი, შემდგენლები ც.აბულაძე, მ.ილურიძე, თბილისი 2004, გვ.4

² მოხატული ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს სიმკვლეებიდან, თბილისი 2011, გვ. 224-225.

არაოფიციალური დოკუმენტი, ნარატიული წყარო, თუ სხვა, ოსმალურ ენაზე იქმნებოდა. მით უმეტეს, ცნობილია, რომ ოსმალეთის იმპერიაში დიდი ყურადღება ექცეოდა მსგავსი ტიპის დოკუმენტების შექმნას.

არსებობს ოსმალეთის დროს აჭარის შესახებ შექმნილი უამრავი დოკუმენტი: ხალხის აღწერისა თუ სხვა სახის სარეესტრო დავთარი, ფირმანი, ბერათი, ქუჩუქ ბერათი, არზუჰალი, ჰუქმი და სხვა. ისინი დიდი ხნის განმავლობაში გროვდებოდა იმპერიის სახელმწიფო დაწესებულებებში. დღეს ეს დოკუმენტები საუკეთესო წყაროა რეგიონის ისტორიის შესწავლისათვის. მით უმეტეს, რომ ქართული წყაროები აღნიშნული პერიოდის შესახებ არ არის საკმარისი აღნიშნული პერიოდის ისტორიის შესწავლისათვის.

1877-1878 წწ. რუსეთ-ოსმალეთის ომის შემდეგ, სან-სტეფანოს ზავით, მიმდებარე ტერიტორიებთან ერთად დღევანდელი აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორია რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში საქართველოს შეუერთდა. აღნიშნული ომის დამთავრების შემდეგ, ზემოთ აღნიშნული ტიპის - ოფიციალური სახელმწიფო, თუ სხვა ტიპის დოკუმენტაციის დიდი ნაწილი ოსმალთა მთავრობამ სტამბულში წაიღო. ხოლო დარჩენილი ნაწილი კი, რუსეთის ხელისუფლებამ ჯერ როგორც გუბერნიის ცენტრში ქუთაისში გადაიტანა და შემდეგ პეტერბურგში გაიტანა და ადგილზე თითქმის არცერთი ოფიციალური ხელნაწერი დოკუმენტი და, მით უმეტეს, ნარატიული წყარო არ დარჩენილა. ყოველივე ზემოთქმულის გამოა, რომ ამჟამად აჭარის ცენტრალურ არქივში ოსმალთა პერიოდიდან შემორჩენილი არცერთი დოკუმენტი არ ინახება. მხოლოდ ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის აჭარის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდებშია დაცული ოსმალური ხელნაწერი დოკუმენტები, ან ასლები, რომლებიც შემდგომ პერიოდში პირადი კოლექციებიდან ან არქივებიდან არის შეგროვებული.

საყურადღებოა აგრეთვე ხელვაჩაურის ერთ-ერთ სოფელში, თავდგირიძეების ოჯახში შემონახული ქვემო აჭარის სანჯაყბე-

გის არქივი, სადაც შენახული არის სხვადასხვა ტიპის საოჯახო დოკუმენტი: ფირმანი, ფაშას პირადობის საბუთი, საგადასახადო დოკუმენტები, ნასყიდობის ფურცლები, საოჯახო ქონების, მზითების და ა.შ. აღწერილი დოკუმენტები. აქვე ინახება დოკუმენტი, რომელიც გვამცნობს ქვემო აჭარის სოფელ დოლოგანის არზრუმის ლალა მუსტაფა ფაშას სახელობის არზრუმის მეჩეთის ვაყუფებიდან გამოსყიდვის შესახებ. აგრეთვე ცნობილია სანჯაყბეგ აბაშიძეთა საოჯახო არქივის არსებობის შესახებ, თუმცა, ამჟამად მისი ადგილმდებარეობის გარკვევა (გარკვეული მიზეზებიდან გამომდინარე) შეუძლებელია.

სან-სტეფანოს ზავის შემდეგ რუსეთის მიერ გატანილი არქივიდან ქუთაისის არქივშია შემორჩენილი რამდენიმე ერთეული დოკუმენტისა, რომელიც მიწის საკუთრებას და მიწათმოწყობას ეხება. სხვა მხრივ, მსგავსი დოკუმენტების არსებობა საქართველოს სხვა წიგნთსაცავებში თუ არქივში გამოვლენილი არ არის (ვაკონკრეტებთ, რომ ამჯერად მხოლოდ აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორია გვაქვს მხედველობაში).

როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ამჯერად ჩვენ ვისაუბრებთ აბსოლუტურად განსხვავებული ტიპის დოკუმენტების შესახებ.

აჭარაში ინახება დიდი რაოდენობით ოსმალურენოვანი დოკუმენტი, რომლისთვისაც, ცნობილი მიზეზების გამო (რაზეც ქვემოთ ვიტყვით), ბოლო პერიოდამდე არავის მიუქცევია ყურადღება. ეს გახლავთ დოკუმენტები, რომლებიც უკვე საუკუნეა და ზოგჯერ უფრო მეტიც, რაც სხვადასხვა ოჯახებში ინახება.

რა თქმა უნდა, დღემდე შემორჩენილი დოკუმენტების რაოდენობა ბევრად უფრო მეტი იქნებოდა, თუ არა ერთი სამწუხარო გარემოება: ცივი ომის პერიოდში, საბჭოთა კავშირსა და თურქეთის რესპუბლიკას შორის არსებული ურთიერთობა ყველასთვის კარგად არის ცნობილი. ამის გამო, ორი ქვეყნის მოსახლეობას შორის კავშირი თითქმის მთლიანად გაწყვეტილი იყო. განსაკუთრებული კონტროლის ქვეშ იმყოფებოდნენ

საზღვრისპირა რეგიონებში მცხოვრებნი. ხსენებული დოკუმენტების მფლობელებმა, ენობრივი ბარიერის გამო არ იცოდნენ მათი შინაარსი და, იმის შიშით, რომ მოსკოვის ხელისუფლებას ისინი არ დაედანაშაულებინა თურქეთთან კავშირში, საგულდაგულოდ მალავდნენ დოკუმენტებს. ხშირ შემთხვევაში არასათანადო პირობებში ინახავდნენ. ბოლო პერიოდში, როდესაც მათი გამოჩენა უკვე აღარ წარმოადგენდა საშიშროებას, აღმოჩნდა, რომ ბევრი მათგანი დაზიანდა და განადგურდა კიდეც.

კავკასიის დაუფლებით რუსეთმა მიიღო მრავალეთნიკური რეგიონი, სადაც საქმისწარმოებისა თუ სხვა სახის კომუნიკაციის მოსაგვარებლად სავალდებულო ენად რუსული დააწესა. იმპერიის ხელისუფლებამ ადგილობრივ რეფორმათა სერია კავკასიის გუბერნიებში XIX საუკუნის 40-იანი წლებიდან დაიწყო, რომლის თანხმლები იყო რუსული ენის დამკვიდრება. რუსული მმართველობის რეფორმები, მათ შორის, რუსული ენის მოთხოვნაც, გვიან შეეხო აჭარას. ფაქტია, რომ 1878 წლის შემდგომ საქმისწარმოების ოფიციალური ენა რეგიონში რუსული იყო, მაგრამ როგორც ჩანს, თავდაპირველად ადგილობრივ მოსახლეობის დიდ ნაწილში სამწერლობო ენად, გარკვეული დროის განმავლობაში, ოსმალური გამოიყენებოდა. ოსმალურის გამოყენება საოჯახო დოკუმენტებში, მიუთითებს მოცემულ პერიოდში ამ ენის სიცოცხლისუნარიანობაზე. ეს, ერთი მხრივ, შეიძლება აიხსნას იმით, რომ მოსახლეობა სხვა სამწერლობო ენას ვერ ფლობდა და, შესაბამისად ოსმალური ენა იყო მათთვის ხელსაყრელი. არის შემთხვევები, როდესაც ამა თუ იმ გარიგების დროს ანგარიშსწორების თანხად ყურუში, ან ლირა სახელდება, ეს კი ზოგჯერ იმას ნიშნავდა, რომ რომელიმე მხარე, განსაკუთრებით ბარის მცხოვრებლებში, თურქულენოვანი იყო.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მსგავსი ტიპის ოსმალურენოვანი დოკუმენტები აჭარაში მცხოვრებ ოჯახებში მრავლად არის შემონახული. დოკუმენტების შედგენის თარიღი XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან XX საუკუნის 30-იან წლებამდე პერიოდს მოიცავს. ისინი, როგორც ოსმალეთის იმპერიაში მიმოწერაში

ძირითადად გამოყენებული ხელის, „რიკას“ დამწერლობით არის შესრულებული. აქვე უნდა ითქვას, რომ მსგავსი ტიპის დოკუმენტები, აღნიშნულ პერიოდში, იწერებოდა რუსულ ენაზეც. მართალია მსგავსი რაოდენობით არა, მაგრამ ვხვდებით შერეულ, ორენოვან, ანუ ოსმალურ და რუსულ დოკუმენტებსაც.

ოსმალურენოვანი დოკუმენტები შეიძლება რამდენიმე ჯგუფად დაიყოს. მათი ნაწილი მიწაზე საკუთრების დამადასტურებელია, სხვები ნაკვეთის ადგილმდებარეობას, მფლობელის ვინაობას, იჯარის პირობებს ადგენენ. ზოგი ამათუ იმ ოჯახისა თუ ნათესაური ჯგუფის საწილო საკუთრებას ასახავს, ზოგი კი, მოწილეთა გაყოფას და საოჯახო ქონების განაწილებას ეხება. გვხვდება აგრეთვე სხვადასხვა სახის ხელშეკრულებები, მინდობილობები, მოწმობები და სხვა სახის დოკუმენტები.

ზოგადად, ოსმალეთის ისტორიოგრაფიის თვალსაზრისით დოკუმენტებს შესაძლებელია დიდი ფასეულობა არ გააჩნდეთ, რადგან ისინი პოსტ-ოსმალურ პერიოდში არის შედგენილი, თუმცა ენათმეცნიერული თვალსაზრისით ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს. რაც შეეხება აჭარის რეგიონს და რიგ კონკრეტულ, ლოკალურ არეალს, მათთვის სხვადასხვა კუთხით არის საინტერესო. აღნიშნული დოკუმენტების დახმარებით ხდება ტოპონიმების, ანთროპონიმების, გვარ-სახელებისა და გენეალოგიური ჯგუფების აღმნიშვნელ მემკვიდრეობითი სახელების, ისტორიული გეოგრაფიისა და სხვადასხვა ისტორიული ხასიათის ფაქტების დადგენა.

ამგვარი დოკუმენტები შესაბამისი პერიოდის საქმისწარმოებისა და საქმიანი, ოფიციალური დოკუმენტის აგებულების შესწავლის, ოსმალური და რუსული სფრაგისტიკის კვლევის კუთხითაც კარგ მასალას იძლევა. გვქონდა რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც კონკრეტულ დოკუმენტში დასახელებულ ადგილზე მცირე ჯგუფმა მოვაწყვეთ საველე-ეთნოგრაფიული დათვალიერება. ასეთი გასვლები გარკვეული შედეგის მომცემი აღმოჩნდა ხელნაწერთა შინაარსის უკეთ გაგების, გაანალიზების

და ტოპონიმთა თუ ანთროპონიმთა სიცოცხლისუნარიანობის გაგების თვალსაზრისით.

ამრიგად, ვფიქრობთ, რომ ხსენებული ტიპის დოკუმენტები საინტერესო წყაროა თურქულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობის შესასწავლად. კერძო ხასიათის საოჯახო-საგვარეულო დოკუმენტები, გარდა თარგმნისა და პუბლიკაციისა, საჭიროებს კომპლექსურ შესწავლას და ჩართვას სამეცნიერო მიმოქცევაში. დოკუმენტების კვლევისას გასათვალისწინებელია მასში დასახელებული ტოპონიმებისა თუ სხვა საინტერესო ინფორმაციის შესატყვისი ეთნოგრაფიული მასალა, რითაც უფრო სრულყოფილი გახდება კვლევის შედეგები.

Gürcistan'a yüzyıllar boyunca farklı yollarla oldukça çok sayıda Osmanlı-Türk elyazması girmiştir. Günümüzde bunların büyük kısmı Gürcistan Elyazmaları Enstitüsü'nün Doğu Vakfı'nda muhafaza edilmektedir ve toplamda 423 eserini içeren 307 el yazması doküman vardır.¹

Türk elyazmalarının bir kısmı Gürcistan Adalet Bakanlığı Milli Arşivi'nin Tarihi Belgeler Hazinesi'nde muhafaza edilmektedir. Çok az sayıda belge de Batum ve Kutaisi'de bulunmaktadır. Elyazmalarının kronolojik çerçevesi XVI-XIX yüzyıllar arasındadır. Bu belgeler bağış, özel kişilerden satın alma, çeşitli koleksiyonlardan toplanarak vs. yollarıyla biriktirilmiştir.² Ancak biz bu makalede; farklı, günümüze kadar az bilinen ve bilim adamlarının da dikkatinden kaçan Osmanlı elyazmalarından bahsedeceğiz.

XVI. asrın ikinci yarısından XIX. yüzyılın sonlarına kadar yani hemen hemen üç yüzyıldan fazla süre, bugünkü Acara Özerk Cumhuriyeti'nin toprakları Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti

¹ Türkçe Yazmalar Katalogu, hazırlayanlar Prof. Dr. Ts. Abuladze ve M.İluridze, Tbilisi 2004, s. 4

² ILLIMINATED HISTORICAL DOKUMENTS in the Depositories of Georgia, Tbilisi 2011. p. 224-225

altındaydı. Bu bölge Osmanlı İmparatorluğu'nun bir kısmı olduğu için resmi ya da resmi olmayan belgeler ya da kaynakların vs. kayıt ve yazı dili Osmanlı Türkçesi idi. Bilindiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda resmi işlerin kayıt altında tutulması büyük önem arz etmekteydi. Acara bölgesi üzerinde de Osmanlı İmparatorluğu döneminde kayıt altına alınmış çok sayıda belge mevcuttur. Nüfus ve tapu defterleri, beratlar, arzuhaller, fermanlar, küçük beratlar ve hükümler gibi çeşitli belgeler imparatorluğunun farklı kurumlarında yıllar boyunca yer almaktaydı. Günümüzde bahsi geçen bu belgeler, bölgenin tarihi için çok önemli birincil elden kaynaklar olmakla birlikte bahsettiğimiz bu üç yüz yıllık dönem için ise Gürcü kaynakları ne yazık ki yok denecek kadar az sayıdadır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Ayastefanos Antlaşması'nın akabinde civar bölge topraklarıyla beraber Acara Özerk Cumhuriyeti'nin toprakları da Gürcistan'ın başka bölgeleri gibi Rusya İmparatorluğu hâkimiyeti altına girmiştir. Savaşın bitiminden sonra adı geçen resmi veya resmi olmayan diğer belgelerin büyük kısmı Osmanlı hükümeti tarafından İstanbul'a götürülmüştür. Kalan kısmı ise, Rusya hükümeti tarafından önce bir guberniya (eyalet/vilayet) merkezi olarak Kutaisi'ye sonra ise dönemin Rusya'sının başkenti olan Sankt Petersburg'a götürülmüştür. Bu sebeple; günümüzde Acara Özerk Cumhuriyeti'nin Devlet Arşivi'nde ve Acara bölgesinde Osmanlı İmparatorluğu döneminden kalmış hiçbir resmî belge ve kaynak bulunmamaktadır. Sadece, Batum'da bulunan Khariton Akhvlediani Yerel Müzesi'nin el yazmaları fonunda Osmanlı Dönemi'nden kalma az sayıda orijinal veyahut kopyalanmış el yazma eserler bulunmaktadır. Bu eserler çeşitli dönemlerde, bazı yerli aileler tarafından müzeye bağışlanmıştır.

Batum'a bağlı Khelvachauri ilçesinin bir köyünde, Tavdgridze ailesi bulunmaktadır. Bu aile, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Aşağı Acara (Acara-i sufla) Sancağı'nın sancak beyliği görevini icra etmiştir. Bu ailenin, aile arşivinde Aşağı Acara sancak beylerinin arşiv belgeleri bulunmaktadır. Bu belgeler, ferman, Osmaniye Tezkiresi

(sicil kaydı), vergi kayıtları, evde bulunan eşya listesi, çeyiz listesi, satın alma belgeleri gibi çeşitli belgelerdir. Bu belgeler arasında ayrıca belirtmek istediğimiz ilgi çekici bir belge vardır ki bu ise; Acara-i Sufle Sancağı'nın Erzurum Lala Mustafa Paşa Cami Vakıflarından olan Dologani köyünün satın alma senedir. Bu aile dışında ayrıca; Abashidze ailesinin Batum Sancakbeyliği yapmış olduğu söylenmekte ve aile arşivi kayıtlarının olduğu bilinmekle birlikte var olan birtakım durumlardan ötürü bu belgelerin bulunma yeri şu an için henüz bilinmemektedir.

Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra, Rusya hükümeti tarafından Petersburg'a götürülmüş olan belgelerden Acara ile ilgili olanlardan birkaç tanesi Kutaisi Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu belgeler arazi mülkiyeti ve arazi sistemleri hakkında bilgiler vermektedir. Bu bahsettiğimiz belgeler dışında, Gürcistan'ın başka bölgelerinde bunlara benzer belgelerin bulunduğu dair herhangi bir malumatımız henüz bulunmamaktadır. Pek tabii bu cümlemizin, sadece Acara Özerk Cumhuriyeti üzerindeki belgeler hakkında olduğunu tekrardan vurgulamak istiyoruz.

Şimdi ise, yukarıda bahsettiklerimizin dışında tutulması gereken başka tür belgelere değinmek istiyoruz. Ancak yukarıda bahsettiğimiz dönemin dışında kalan diğer dönemler için çok sayıda Osmanlıca belgeler bulunduğunu da söylemeden geçmemek lazım gelir. Belli nedenlerden ötürü bu belgeler şimdiye kadar pek bilinmemekteydi (bu sebepleri aşağıda belirteceğiz). Bahsedeceğim bu belgeler Acara bölgesinde bulunan ailelerde, aşağı yukarı yüz sene veyahut yüz seneden daha fazla süredir bulunmaktadır.

Bu belgelerden günümüze kadar ulaşmış olanlarının sayısı ne yazık ki aşağıda anlatacağımız durumlar meydana gelmeseydi, muhakkak ki bugün çok daha fazla sayıda olacaktı. Ancak üzüler belirmek ve tekrarlamak gerekir ki; bu belgelerden birçoğu bugüne kadar gelememiş, kaybolmuş, yıpranmış dolayısıyla okunamaz hale gelmiş veyahut çürümüştür. Bu durumun sebebini ise kısaca şu şekilde özetleyebiliriz: Soğuk Savaş zamanında Sovyet Sosyalist

Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin boyutunun ne düzeyde olduğunu hepimiz bilmekteyiz. Bilinen ve tahmin edilen sebeplerden ötürü, bu dönemde iki ülkenin vatandaşları arasındaki iletişim hemen hemen kopmuş durumdaydı. Sınıra yakın bölgelerde oturan yerli halk özel kontrol altında tutulmaktaydı. Bahsi geçen bölgelerin halkları, konuşma dili (Türkçe) ve yazı dilini (Osmanlı Türkçesi) bilmedikleri için ellerinde kalan bu belgelerin içerikleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değillerdi. Ayrıca, Sovyet hükümetinden, Türkiye ile ilişkileri var suçlamalarıyla karşılaşmaktan korktuklarından dolayı ellerinde çeşitli sebeplerle kalmış olan bu belgeleri gün yüzüne çıkartamıyorlar ve kötü şartlarda iyi bir şekilde muhafaza edemedi saklıyorlardı. Şartlar düzelişip bu belgelerin açığa çıkmasında bir sorun olmamaya başladığında ise belgeleri sakladıkları yerden çıkartmaya başlamışlar ancak belgelerin birçoğunun iyi şartlarda muhafaza edilmediğinden ötürü çürümüş, yırtılmış veya okunamayacak hale geldiğini görmüşlerdir. Bu sebeplerden ötürü; bölge ahalisinden dönemin sosyal yaşam şartlarını öğrenebileceğimiz bu kişisel ya da aile arşiv vesikalarından çok azı elimize ulaşabilmiş durumdadır.

Dönemin Rusya Hükümeti, çeşitli etnik unsurları içeren Kafkasya Bölgesini itaat altına aldıktan sonra her türlü iletişimi düzeltmek adına Rusçayı zorunlu yani mecburi dil olarak bölgede belirlemiştir. Rusya İmparatorluğu, XIX. yüzyılın 40'lı yıllarından itibaren Kafkasya bölgesinde reform hareketlerine başlamıştır. Bununla birlikte de Rusça bu bölgede zorunlu olarak resmi dil olmuştur. Rus hükümetinin reformları ile birlikte bölge halkının arasında Rus dili yerleşmeye başlamıştır. Ancak bahsi geçen bu durum Acara bölgesinde diğer bölgelerden daha geç dönemde gerçekleşmiştir. Belli ki, 1878 tarihinden sonra bürokratik işleyişte resmi yazı dili olarak Rusça kullanılmaktaydı. Fakat, belgeler aracılığıyla da tekrardan görmekte ve anlamaktayız ki bu durumun başladığı ilk zamanlarda yerli halkın büyük kısmı arasında yazım dili olarak Osmanlıca Türkçesi hâkimdi. Osmanlıcanın aile belgelerinde yazı dili olarak kullanılması durumu,

Osmanlı Türkçesi'nin yerli halk arasında hala kullanılır olduğunu ve yaşayan bir dil olduğunu bizlere göstermektedir. Bunun iki nedeni olabilir. Bunlardan biri; yerli halkın Gürcüce veya Rusça konuşuyor olmalarına rağmen yazı dilini bilmediklerinden ötürü ve yerli halk için kullanımı daha kolay olduğundan Osmanlı Türkçesi'ni yazı dili olarak kullanmalarındır. Diğer durum ise; alışveriş için yapılan anlaşmalar (senet, alım-satım vs. gibi durumlardan ötürü) sırasında taraflardan birinin sadece Türkçe bilmesinden ötürü yerli halkın bu alışverişi Türkiye sınırına yakın oldukları için Osmanlıca Türkçesi aracılığıyla sağlamasıydı. Aynı zamanda; Türk tarafıyla yapılan bu anlaşmalarda Türk parası kullanıldığından ötürü yazım dili olarak da Türkçe kullanılmaktaydı. Bu alış-verişler, Türk nüfusunun daha fazla olduğu Batum şehir merkezli olarak gerçekleşmekteydi.

Yukarıda değindiğimiz belgelerden bu tür olanlar Acara bölgesinde oldukça fazla sayıdadır. Bunların yazılış tarihleri XIX. yüzyılın ikinci yarısından XIX. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar gelmektedir. Bu belgeler ağırlıklı olarak Rika yazısı ile yazılmıştır. Bununla birlikte ayrıca benzer tür belgeler bu dönemde Rus dilinde de yazılmaktaydı. Ancak, iki dilin aynı anda kullanılarak yazıldığı çok az sayıda belgede mevcuttur.

Bizim makalemizin ilgilendiği belge türleri Osmanlıca belgeler olduğu için bu belgeleri; Tapu Belgeleri, arazinin buldukları yerleri ve onların sahiplerini gösteren belgeler, icâre şartlarını gösteren belgeler, mülkiyet ile ilgili ayrılma ve edinme gibi durumları gösteren belgeler olarak sınıflandırmamız mümkündür. Aynı zamanda; çeşitli anlaşmaları, vekaletnâmeleri, mukavelenameler, tezkireleri, vb. arşiv vesikaları gösteren belgeler olarak da ayrı bir grup halinde belgeleri tasnif etmemiz mümkündür.

İçeriklerini belirtmeye ve genel bir bilgi vermeye çalıştığımız bu dökümanlar belki Türk tarihinin Osmanlı dönemi açısından büyük bir kıymet arz etmemekle birlikte dil bilimi açısından oldukça ilgi çekici olsa gerektir. Acara Bölgesi'nin belirli bölgelerini ve yerli halkını çeşitli açılardan görmemiz ve daha farklı bir bakış açısıyla

bakabilmemiz amacıyla da oldukça önem arz etmektedirler. Söz konusu olan belgelerin yardımıyla yer isimleri, kişi isimleri, soy isimleri, tarihi-coğrafya gibi kavramların ne kadar uzun süreden beri bu bölgede devam ettiğini anlayabiliyoruz. Bu bildiri metninde sürenin kısıtlılığınan ötürü bahsi geçen bu dökümanları ayrıntılı olarak açıklamak mümkün olamayacağından sizlere sadece belgeler hakkında genel bilgileri ve bazı dökümanları ekliyoruz.

Son olarak, söz konusu olan bu resmi hüviyetteki belgelerin Türkçe ve Gürcüce dilleri arasındaki etkileşimini görmek ve anlamak için oldukça yardımcı olduğunu da söylemem gerekir. Özel olarak aileye ve soya ait bilgileri içermesi bakımından bu Osmanlıca belgelerin Gürcüce tercümesi ve yayınlanması genel tahlili ile analizinin yapılması Türkiye ve Gürcistan sosyal bilimler dünyası için iyi bir katkı olacaktır diye düşünmekteyiz. Şüphesiz ki; bu belgelerin gün yüzüne çıkarılması etnografik araştırmalarda, yer isimleri, aile isimleri ve bölgenin sosyal yaşamını göstermesi bakımından var olan bugün ki durumu daha yetkin kılacak ve bu durumu daha iyi anlamamıza da yardımcı olacaktır.

بادی مغاول نام سنه اولده که

سز بیلک او جهیزه اونوز سکر تا جده شکر خورنیا نه انده سنده اشیا ایامه حله خورنده
اولدی ریحی و کهر فقه یاره یوجانوق المسیه ارضیلم و رایسه انکار لیم یوز و ایجا سنه ده ایگه
دیهه الله شش و یسارونیه اشیا شش و فخره اولدی اولدی هالده و ایستلرین اولدی باکده
ایناه حمله چاکر کور و سارنه اشیا و کهر شش مالک ایسم طایح ایله کیده ایله
چینقا ایله عقلیم باشده ایگه کنی حسن ضیالته و محضری سهرورنده ایگه دبه اله بر بیه
قتله سه لیر یاره اوزره که بریم اعمار توله ایوجوریم ایضا منقولور یاره تاره ایله ایله
شیانسن جا عللده یقه قاری عده طریل و اولدی و نیر و جهنمه ایله منقوله سنه نوری بیلک
اولدی خور بک اشدیه توله ایوجوریم یقه و سهریم قیالکده بک ایله کبر لرضیه ایدو و یقه
و طرف ایلر دوه و افر بار تعلیقا تمدنه برک مولا و معاصیر و مانعه ایگه سونه ایچره سس مغاول نام
سنه اولدی ایدو دبه نوری بیلک اولدی خور بک اشدیه توله ایوجوریم یقه و سهریم قیالکده بک ایله کبر لرضیه ایدو و یقه

۳۳۸

مرجا برینل	مذحبه برینل	سلاطین برینل	الکلیه برینل
الکلیه برینل	الکلیه برینل	الکلیه برینل	الکلیه برینل
الکلیه برینل	الکلیه برینل	الکلیه برینل	الکلیه برینل

۳۳۹

بالاده کور اولدی مغاول نام سنه اولدی مغاول نام سنه اولدی مغاول نام سنه اولدی

Keda'da Avaliani aylesinde muhafaza edilen Rumi 1338 (1922) tarihli mukavelename.

XIII. YÜZYIL İSLAM KAYNAKLARINDA GÜRCÜLER VE GÜRCİSTAN

Doç.Dr. **Ömer SUBAŞI**
Artvin Çoruh Üniversitesi

ÖZ

XIII. yüzyılda Kafkasya Siyasî hayatına yön veren vakaların başında gelen Moğol istilasının başlangıcı sayılan Cebe ve Subutay Noyan'ın Azerbaycan ve Gürcistan istilası, bölge üzerinde olumsuz etkilere neden olmuştur. Yaşanan ilk Moğol istilasından yaklaşık on beş yıl sonra meydana gelen ve ilkinde göre daha organize bir şekilde yapılan Moğol akınları Kafkasya coğrafyasında yıkıcı bir etki bırakırken Hülagu Han'ın gelişine kadar bölgenin siyasî yapısına Noyanlar yön vermiştir. Tebriz merkezli İlhanlıların kısa zaman içerisinde Azerbaycan ve Gürcistan'da kurduğu yönetim, XIV. yüzyılın ortalarına kadar devam ederken bir asra yakın Gürcistan siyaseti üzerindeki Moğol nüfuzu zaman zaman bölge yöneticilerini zor durumda bırakmıştır. Bölgede meydana gelen bu siyasi olayların neredeyse tamamı Farsça ve Arapça kaleme alınan birinci el kaynaklarda kendisine yer bulmuştur.

İlk Gürcü-Moğol karşılaşmasının kayıtlarına rastladığımız İbnü'l Esîr'in El Kâmil Fi't- Târih isimli eseri yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen Moğol istilasının en canlı tanığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Moğol birliklerinin Gürcü Kralı GiorgiLaşa ile yaptıkları ve Kral'ın yenilgisiyle sonuçlanan savaş ve bölgenin Moğol tahribatına uğramasına dair bilgi barındıran eserlerin başında mezkûr eser gelmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında Ata Melik Cüveynî tarafından Farsça kaleme alınan Tarihi Cihan Güşa isimli eserde Gürcistan Siyasî coğrafyasının Ulu David ve Narin David isimli iki Gürcü prens arasında pay edilmesi ve sonrası yaşanan olaylara dair bilgiler bulmak mümkündür. İlhanlı Hükümdarı Gazan Han zamanında devrin en önemli devlet adamlarından birisi olan ReşîdüddînFazlullâh'ın kaleme aldığı Câmi'u't-Tevârîh isimli eserde gerek Gazan Han öncesi yaşanan

hadiselere gerekse Gazan Han döneminde Gürcistan'a Emir Kutlukşah idaresinde yapılan seferlere ayrıca İlhanlı hükümdar ve komutanlarının Gürcü siyasi hayatına olan etkilerine dair önemli bilgilere yer verilmiştir. Yukarıda isimleri geçen İslam kaynaklarının haricinde yine Farsça olarak Vassâf, Benâketî, Mîrhând, Hândmir, Kâşânî, Kazvîni ve Arapça olarak da İbni Kesîr, Makrizî, İbni Tagrıberdi, İbn Devâdârî, Nüveyrî, Kalkaşendî ve Ömerî gibi müelliflerin kaleme aldığı kaynaklarda Gürcistan tarihinin karanlıkta kalan noktalarını aydınlatacak kadar kıymetli kayıtlara rastlayabilmekteyiz.

Bu çalışmada XIII. yüzyıl Gürcistan Tarihi hakkında farklı müellifler tarafından Farsça ve Arapça kaleme alınan İslam kaynaklarının bölge tarihi açısından önemi vurgulanarak tanıtımı yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Kaynakları, Gürcüler, Gürcistan.

საქართველო და ქართველები XIII საუკუნის ისლამურ წყაროებში

ასოცირებული პროფესორი ომერ სუბაში
ართვინის ჭოროხის უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

XIII საუკუნის კავკასიის პოლიტიკური ცხოვრების წარმმართველ მოვლენებს შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი მონ-ლოლთა შემოსევებია, რაც დაიწყო ჯებე და სუბუთაი ნოინების ლაშქრობით აზერბაიჯანსა და საქართველოში, რამაც რეგიონის განვითარებაზე დიდი უარყოფითი გავლენა მოახდინა. მონ-ლოლთა პირველი შემოსევიდან დაახლოებით 15 წლის შემდეგ დაწყებულმა და პირველთან შედარებით უფრო ორგანიზებული ხასიათის თავდასხმებმა, რეგიონზე დამანგრეველი გავლენა მოახდინა და ჰულაგუ-ხანის ხელისუფლების დამყარებამდე რეგიონში პოლიტიკურ ამინდს მონღოლი ნოინები ქმნიდნენ.

საქართველო და აზერბაიჯანი მოკლე დროში დაექვემდებარნენ ილხანთა სახელმწიფოს მმართველობას, ცენტრით თავრიზში, რაც XIV საუკუნის შუა წლებამდე გაგრძელდა, ხოლო, შემდეგ, თითქმის ერთი საუკუნის განმავლობაში მონღოლთა გავლენა საქართველოში მიმდინარე პოლიტიკურ ცვლილებებზე რეგიონის ხელმძღვანელებს მძიმე მდგომარეობაში აგდებდა. რეგიონში მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენები სპარსულ და არაბულ პირველწყაროებშია ასახული.

ქართველების და მონღოლების პირველი შეხვედრის შესახებ ინფორმაცია გვხვდება იბნ ულ ესირის ნაშრომში „ელ ქამილ ფით თარიჰი“, რომელშიც საკმაოდ ცოცხლად წარმოგვიდგენს საუკუნის პირველ მეოთხედში მონღოლთა შემოსევას. ხსენებული ნაშრომი მნიშვნელოვანია იმ წყაროებს შორის, რომლებიც გვაწვდიან ცნობებს მონღოლთა რაზმების მიერ ბრძოლის დროს განხორციელებული მანევრების შედეგად ქართველთა მეფე ლაშა-გიორგის დამარცხებისა და მომხვედურთა მიერ რეგიონის აოხრების შესახებ. იმავე საუკუნის მეორე ნახევარში ათა მელიქ ჯუვეინის მიერ სპარსულ ენაზე შექმნილ ნაწარმოებში „თარიჰი ჯიჰან გუშა“ შეგვიძლია მივიღოთ ცნობები ორი ქართველი უფლისწულის - დავით ულუსა და დავით ნარინს შორის ხელისუფლების გაყოფისა და შემდგომ პერიოდში განვითარებული მოვლენების შესახებ. ილჰანთა მმართველის ყაზან-ყაენის დროს მოღვაწე ერთერთი მნიშვნელოვანი სახელმწიფო მოღვაწის რეშიდუდინ ფაზლულაჰის წიგნში „ჯამი უთ-თევარიჰი“ მოყვანილია ცნობები როგორც ყაზან-ყაენის გამეფებამდე მომხდარი მოვლენების, ასევე მისი ტახტზე ყოფნის პერიოდში ამირა ქუთლუქშაჰის სარდლობით საქართველოში მოწყობილი ლაშქრობის შესახებ. აქვე შესაძლებელია ვიპოვოთ ინფორმაცია ქართულ პოლიტიკურ ცხოვრებაზე ილჰანთა მმართველების და მთავარსარდლების განხორციელებული ზეგავლენის შესახებ. ზემოთ ჩამოთვლილი ისლამური წყაროების გარდა ვასაფის, ბენაქეთის, მირჰანდის, ჰანდმირის, ქაშანის, ყაზვინის, ჰაფიზი ებრუს სპარსულად და იბნი ქესირის, მაქრიზის, იბნი თავრი-

ბენდის არაბულად შესრულებულ ნაშრომებში შესაძლებელია მიკვლევულ იქნას ცნობები, რომელიც საქართველოს ისტორიის ბნელით მოცულ ეპიზოდებს ნათელს მოჰყვანს.

ამ ნაშრომში გაგაცნობთ XIII საუკუნის საქართველოს ისტორიის შესახებ სხვადასხვა ავტორის მიერ სპარსულად და არაბულად დაწერილ მნიშვნელოვან წყაროებს.

საკვანძო სიტყვები: ისლამი, ქართველები, საქართველო, მონღოლი, აზერბაიჯანი.

XIIIth CENTURY GEORGIAN AND GEORGIA ACCORDING TO ISLAMIC SOURCES

Associate Professor **Ömer SUBAŞI**
Artvin Choruh University

ABSTRACT

XIII. Century Caucasian political system guided by Mongolian irruption and it was started with Cebe and Subutai Noyan invasion to Azerbaijan and Georgia, it negatively affected the region. Second invasion of Mongolian after fifteen year then first one was more destructive than before. Political structure of the region directed by Noyan's until Hulagu Khan arrived. Tebriz based Ilkhanid established governance in a short time at Azerbaijan and Georgia. At this time Mongolian infusion in Georgian policy caused negative effects on the region administrators. All of these political events that happened in these region written by Persian and Arabic sources. First Georgian-Mongolian confrontation founded in sources of İbnü'l Esîr's El Kâmil Fi't- Târih. This work of İbnü'l Esîr shows us Mongolian invasions that happened in the first quarter of the century.

In addition of this work of İbnü'l Esîr includes some informations about the war between Girorgi Laşa and mongol forces that ended with The King's defeat. In the book named Historical Cihan Gusa written Persian by Ata Melik Cüveynî at the second half of the century. This book gives information about mongol forces wars to

Georgian King and their destruction. It was also gives information about Georgian Political Region distrubition by Ulu David and Narin David, who are Georgian princes. Ilhanlis overeign was one of the most important polition, who is called Reşîdüddîn Fazlullâh wrote a book Câmî'u't-Tevârîh gives information about battles in command of Emir Kutlukşahto Georgia. Ilhanlis overeigns and commanders influence at Georgia's political life. You can also find some informations about Georgian history in find Persian Vassâf, Benâketî, Mîrhând, Hândmir, Kâşânî, Kazvînî and Arabic İbniKesîr, Makrizî, İbni Tagrıberdi sources.

This study gives brief information about 13th century of Georgian history important circumstanes that was written by Persian and Arabic sources and introduction of this studies.

Key Words: İslamic Sources, Georgian, Georgia, Monghol, Azerbayjan.

Gürcülerin altın çağı olarak bilinen dönemin son hükümdarı Kraliçe (Kral) Tamara XIII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Kars ve Ahlat gibi Müslüman bölgelerine saldırılarını sürdürmüştür.¹ Kraliçe'nin ölümünün ardından yerine geçen oğlu Kral GiorgiLaşazamanında Gürcü ordularının akınlarında duraklama meydana gelmiştir. Moğolların Batı İran üzerine yaptıkları seferleri ve devamında Azerbaycan ve Arran bölgesine girmesi Gürcü yöneticilerini şimdiye kadar hiç görmedikleri bir düşmanla karşı karşıya bırakmıştır. Moğolların Gürcistan ve Kafkasya üzerinden geçerek bölgeden ayrılmalarından sonra Kıpçakların ve devamında CelaleddinHarezmsah'ınakınları Gürcü siyasi ve askeri yapısını derinden sarsmıştır. Büyük Moğol Hanı Ogeday'ın babasının izinden giderek Harezmsahları takip amacıyla göndermiş olduğu orduları

¹ Bkz. Ayşe Beyza Büyükçınar, "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", Karen, Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, c.3 s.4.Trabzon 2017, ss.31-46.

Azerbaycan'a gelip Tebriz merkezli bir güç meydana getirmelerikısa zaman içinde Gürcistan'ı Moğolların tabisi kılmıştır.Hülagu'nunbatıya gelişi ile kurulan İlhanlılar,XIV. yüzyılın ortalarına kadar bölgedeki etkin güç olarak boy göstermiş özellikle Gürcistan ve Güney Kafkasya coğrafyası İlhanlı faaliyet sahası olarak kalmıştır.Gerek Moğol saldırıları öncesi gerekse Moğol tahakkümü döneminde Gürcistan'da yaşanan veya Gürcülerin dâhil olduğu siyasi vakalar farklı coğrafyalarda Farsça ve Arapça olarak kaleme alınan İslam kaynaklarında kendisine yer bulmuştur.

XIII. yüzyılda meydana gelen hadiselere eserlerinde yer veren müelliflerinbaşında İbnü'l-Esîr gelmektedir.Mayıs 1160'da Cizre'de dünyaya gelen İbnü'l-Esîr, ailesiyle birlikte Musul'a gelip burada eğitimini sürdürmüştür. Daha sonra Bağdat, Şam ve Kudüs gibi şehirlere giderek oralarda çeşitli bilginlerden ders almışnihayetinde 1232/33 tarihinde Musul'da ölmüştür. İbnü'l-Esîr'in El Kâmil Fi't-Târih adlı eseri genel bir vakayiname niteliğinde olup hilkatten başlayıp 1231 yılına değin cereyan eden çeşitli olayları kapsamaktadır. Müellif, yaşadığı son dönemlere rastlayan Moğol istilaları hakkında canlı ve ayrıntılı bilgiler vermiş, Azerbaycan ve Gürcistan tarihinin aydınlatılmasına büyük katkı sağlamıştır.²

İbnü'l Esîr, XIII. yüzyılda Gürcistan veGürcü tarihi hakkında bilgi vermeye Gürcü ordularının 1203 yılında Dvin ve çevresini istilasıyla başlar.³GürcülerinAhlat'ıyağmalayıp(1205-1206)⁴Kars'ı ele

² İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X.- (Çev.: Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağrakça, Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar, Beşir Eryarsoy, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998,s. 138.

³ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 55,56; Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, Mesâlikü'lEbsâr, -Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım-, Çev.: Ahsen Batur,Selenge Yay., İstanbul 2014,s. 335.

⁴ Dönem içerisinde Gürcüler ve Gürcistan hakkında önemli malumatlar veren El-Ömerî, konuya dair eserinde ayrıntılı bilgiler vermektedir. Müellife göre Gürcüler, Ahlat üzerine yürüyerek Melik Âdil'in oğlu

geçirmesini ardından da Kraliçe (Kral) Tamara'nın ölümünü anlatır. Kraliçe'nin ölümünden dolayı duyduğu sevinci gizlemeyen Müellif, Tamara'nın ölüm yılı olarak 1206-1207'yi verir⁵ ve bir yıl sonra Gürcülerin Erciş' esadılarını ayrıntıları ile ele alır (1208-1209). Moğol akınlarının başlayıp Batı İran'a doğru hızla yayıldığı 1220 yılındaki vakalardan bahseden İbnü'l-Esîr, Cebe ve Subutay Noyan'ın Azerbaycan ve Arran bölgesini istila ettikten sonra⁶ yönlerini Gürcistan'a çevirmeleri ve nihayetinde giriştikleri büyük hazırlıklar sonrası yapılan savaş sırasında Gürcülerin 30 bin asker kaybettiklerini iddia etmektedir. Yollarına çıkan şehirleri yağmalayarak ilerledikleri Gürcistan'da hiçbir dağın, dar geçidin veya coğrafi engelin Moğolları durduramadığı kısa zaman içerisinde herkes tarafından anlaşılmıştı. Bu istila hareketinde Moğollar, bütün bölge şehirlerini harabeye çevirmiş ve her tarafı yakmıştı.⁷ Fakat onlarda bu zorlu coğrafyada derbentlerin ve dağlık arazilerin bir hayli çok olduğunu görünce daha ileri gitmeye

Evhad'ın elinde bulunan kaleyi kuşattılar. Bu arada Gürcü Kralı kafa çekmek istedi ve sarhoş kafayla yirmi süvariyle Ahlat'a gitmeyi gözüne kestirdi. Müslümanlar da kaleden çıkarak onu esir alıp Melik Evhad'a getirdiler. Gürcü Kral birkaç kaleyi Evhad'a iade ettikten başka, beş bin esiri serbest bırakmak ve yüz bin dinar ödemek suretiyle üç yıllık bir barış anlaşması yaptı. Ayrıca kızını Melik Evhad'a vereceği konusunda söz verdi ve yemin ederek serbest kaldı. El-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr, s. 342.

⁵ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 110.

⁶ Moğolların faaliyetlerinin bölgeye etkileri hakkında bkz. Bayram Arif Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî Ve İktisadî Etkileri", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 8, S. 41, 2015, s. 485-498.

⁷ Gürcü ileri gelenlerinden birisinin elçi olarak geldiği sırada İbnü'l-Esîr ile görüşürken ona: " Kim ki Tatarlar mağlup oldu veya adamları esir alındı diye konuşup anlatırsa sakın onun bu sözlerini doğru kabul etmeyiniz. Buna karşılık kim ki Tatarlar önüne çıkanı öldürdü ve galip geldi derse onu tasdik ediniz. Bu adamlar savaştan kesinlikle kaçmazlar." demesi Gürcülerin Moğollardan ne kadar korktuklarının açık bir örneğidir. İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 236.

pekde cesaret edemeyerek geri dönmüşlerdi.⁸Müellif, eserinde bu ilk Gürcü-Moğol karşılaşması ve Gürcistan'ın istilası hakkında verdiği önemli bilgilerin ardından Kıpçakların Azerbaycan'a gelişi veGürcüler ile giriştikleri mücadeleleri ele almaktadır.1222 yılında Gürcülerin daha önceden Moğollar tarafından yıkılarak yağmalanan Beylekan üzerine yürüyerek şehri ele geçirmelerini eserde farklı bir başlık altında anlatmaktadır. Müellif, Beylekan'ın Müslüman halkının Gürcülerin şehre girişini memnuniyetle karşıladığını vebuna çok sevindiklerini iddia etmektedir.Çünkü Gürcüler bir şehri ele geçirdiğinde burada imar faaliyetlerine girişir ve gerektiğinde tekrar şehirden ayrıлып giderlerdi. Gerçekten de onlar bir yeri istila eden en iyi düşman niteliğine sahip idiler. Ancak bu seferki hiç de Müslümanların düşündükleri gibi olmamıştı. Gürcüler,Beylekan'da Moğolların yaptıklarını fersahlarca geride bırakacak kadar şehri yağmalamışlar ve birçok Müslümanı öldürmüşlerdi.⁹ Kaynak, 1223 yılı olaylarını aktarırken Sürmeli bölgesinde meydana gelen Gürcüler ile Müslümanların savaşına dair bilgiler vererek bölgenin siyasi yapısı hakkında önemli kayıtları bizimle paylaşmaktadır.¹⁰ Yine aynı yıl yaşanan bir evlilik olayı kaynaktakendisine yer bulmaktadır. Bu vaka Kraliçe Rusudan ile Erzurum emiri MugisüddinTuğrulşah'ın oğlu Gıyaseddin'inevliliğidir.¹¹Müellif'in "*Benzeri İşitilmedik Garip Bir Olay*" diye belirtmesinin nedeni bir Selçuklu şehzadesi olan

⁸ Güney Kafkasya Coğrafyasının barındırdığı zorluklar hakkında bkz. Bayram Arif Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan da Coğrafi İdarî ve İktisadî Durum", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016, Cilt: 13, Sy. 34, s. 431-450; Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniyeye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", TurkishStudies, Vol: 11/1, 2016, s. 89-108.

⁹ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 257-262.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 265.

¹¹ Ömer Subaşı, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 13, S. 33, 2016, s. 386.

Tuğrulşah'ın oğlunun Kraliçe ile evlenebilmek için din değiştirerek Hristiyan olmasıdır.¹²Ayrıca Kraliçe'nin evliliğinin hemen ardından emrindeki bir kölesiyle gönül ilişkisinin ortaya çıkması ve kocasının bunu bilmesine rağmen ses çıkarmaması da kaynakta verilen önemli malumatlardandır.¹³ 1225 yılı vakalarını aktaran Müellif, bu yıl Gürcülerin Gence'yi kuşattıklarını ve devamında Sultan Celaleddin Harezmsah'ın Gürcistan'daki faaliyetlerini ayrıntılarıyla vermektedir.¹⁴ 1226 yılında Sultan'ın Tiflis'i ele geçirmesi, Ani ve Kars kalelerini alması, ertesi yıl Tiflis'e yeniden girmesi ve devamında yaşanan olaylar hakkında eserdeteferruatlı bir şekilde bilgi bulmak mümkündür.¹⁵

Sultan Celaleddin Harezmsah'ın Gürcistan coğrafyasındaki faaliyetleri ve Gürcüler ile giriştiği mücadeleleri anlatan diğer bir kaynak,Nevevi'nin kaleme aldığı Sîretü's Sultân Celâlüttin Harezmsah isimli eseridir.Nevesi, Moğolların Nesâ'yı ele geçirmesinin ardından bölgeden uzaklaşarak 1225 yılında Meraga'ya gelmiş veSultan'ın yanında Kâtibü'l-inşâ olarak görev yapmaya başlamıştır. Bu göreve geldiği günden itibaren Sultan'ın giriştiği bütün seferlere iştirak etmiş ve savaşlara katılmış ayrıca çeşitli hükümdarlara elçi olarak gönderilmiştir. Bir süre Meyyâfârikin'de ikamet eden Müellif daha sonra Halep'e gelmiş ve 1246 yılındaki ölümüne kadar burada yaşamıştır. Sultan'ın vefatından yaklaşık on yıl sonra tamamladığı eseri (1241) Horasan'daki Moğol istilasını bizzat yaşamış bir şahsın kaleminden çıkmış olması sebebiyle Moğollar ve Orta Asya tarihi açısından olduğu kadar XIII. yüzyıl Gürcistan ve Gürcü tarihi

¹² Kraliçe, 1223 yılında Erzurum Beyi MugisüddinTuğrulşah'ın oğlu ile evlendi ve bu evlilikten Tamara isimli bir kızı ve David isimli bir oğlu dünyaya geldi. El-Ömerî, Mesâlikü'lEbsâr, s. 354; İbnü'l-Verdî, Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular, Haz.; Mustafa Alican, İstanbul 2014, s. 107.

¹³ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 267.

¹⁴ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 276,285.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 302,321.

açısından da önemli bir kaynaktır.¹⁶ Sultan'ın Gürcüler üzerine düzenlediği seferlere katılan Müellif, ilk Harezmi-Gürcü savaşı ve Tiflis'in ele geçirilmesiyle alakalı teferruatlı bilgiler vermektedir. Tiflis'te olmadığı bir sırada şehirde çıkan isyan ve akabinde Sultan'ın şehri tekrar ele geçirmesi, ayrıca bu sırada Hristiyan olduktan sonra Kraliçe Rusudan ile evlenen Erzurum Emiri'nin oğluna Sultan tarafından aman verilmesi eserde ayrıca ele alınmıştır.¹⁷ Nevesi, devamında Sultan'ın muhtelif zamanlarda Gürcistan'a yaptığı seferleri ayrıntılı bir şekilde aktarırken XIII. yüzyıl Gürcü Tarihi hakkında da çok kıymetli bilgiler vermeyide ihmal etmemiştir.¹⁸

XIII. yüzyıl Gürcü siyasi yapısını gözler önüne serendiğer bir eser İlhanlıların büyük idare adamlarından, devrin en değerli münşi ve tarihçilerinden olan Alaaddin Ata Melik Cüveynî tarafından kaleme alınan Tarih-i Cihan Güşa'dır. Cüveynî kayıtlarında Cebe ve Subutay Noyan'ın batıya seferi ve Gürcüler ile giriştikleri mücadelelere dair bilgiler vermektedir. Ayrıca eserin ikinci cildinde Celaleddin Harezmişah'ın Gürcistan seferleri ve 1246 yılındaki Göyük Han'ın büyük kurultayına katılanlar hakkındaki kaydı tarihçiler açısından büyük önem taşımaktadır. Eser, dönemin önemli şahsiyetlerinden olan Emir Argun'un İran, Horasan ve Azerbaycan'daki faaliyetleriyle Gürcistan coğrafyasındaki icraatları ve yaptığı nüfus sayımları; bununla birlikte Gürcü Krallarının giriştikleri isyanlara karşı

¹⁶ Abdülkerim Özeydin, "Muhammed b. Ahmed Nesevî", DİA, C. 32, s. 577,578; Coşkun Erdoğan, Hârezmişah Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasî Tarihi (1200-1220), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016, s. 5-6.

¹⁷ Şehabeddin Ahmed Nesevî'ye göre ise Erzurum Emiri, oğullarından birisini Hristiyan etmiş ve Gürcistan Kraliçesi ile evlendirmişti. Sultan Celâlüttin Tiflis'i alınca bu genci huzuruna getirterek âmân vermiş ve himayesine almıştır. Şehabeddin Ahmed Nesevî, Celâlüttin Harezmişah, Çev.: Necip Asım, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 78.

¹⁸ Nesevî, Celâlüttin Harezmişah, s. 70-113.

Argun'un gönderilmesini anlatarak Gürcü ve Ermeni kaynaklarının bu konularda eksik kaldığı noktaları tamamlamaktadır.¹⁹

Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî'nin kaleme aldığı Câmi'u't-Tevârîh isimli eser, Gürcü siyasi tarihi açısından önemli kaynakların başında gelmektedir. Câmi'u't-Tevârîh bir dünya tarihi olma özelliğini taşımakta ve iki büyük ciltten oluşmaktadır.²⁰ XIII. yüzyıl Gürcistan'ı ve Moğol idaresindeki Gürcü Tarihi hakkında bilgiler barındıran kaynak, ilk kayıtlarına 1220 yılında meydana gelen ve ilk Gürcü-Moğol karşılaşması olarak bilinen mücadele ile başlar. Devamında Celaeddin Harezşah'ın Gürcistan seferlerini ayrıntılı olarak aktaran eser Gürcistan coğrafyasının siyasi yapısı hakkında bizleri aydınlatmaktadır. Göyük Han'ın kurultayına katılmak için gidenler arasında Gürcü prenslerinde olduğunu zikretmiş olan Müellif, kurultay sonrası ülkenin taksiminden yine ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. Bu yönüyle kaynak, Anonim Gürcü Kroniğinin ve diğer Ermeni Kaynaklarının verdiği bilgileri teyit etmesi açısından büyük bir eksikliği gidermiştir. Hülagu'nun batıya gelişi ile yeni bir döneme giren Gürcü-Moğol ilişkisi ve İlhanlı ordularında yer alan Gürcü yardımcı kuvvetlerinin giriştikleri mücadelelere dair bilgiler barındıran kaynak, özellikle İlhanlı-Altın Orda savaşlarının yoğun

¹⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999; Orhan Bilgin, "Atâ Melik Cüveynî", DİA., C.VIII., s. 140,141; M. Fuad Köprülü, "Cüveynî", İ.A., C. III., s. 249-255; Zeki Velidi Togan, Tarihte Usûl, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 194; M. Şemseddin Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler, Haz.: Yüksel Kanar, İstanbul 1991, s. 219-232; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 165, 166.

²⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî, Câmi'u't-Tevârîh -718/1318-, C. I-II., Yay./Haz.: Behmen Kerimi, İntişarat-ı İkbâl, Tahran 1362/1983; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s. 260-280; Togan, Tarihte Usûl, s. 195; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 234-236; Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî", DİA., C. XXXV., s. 19-21; Zeki Velidi Togan, "Reşid-üd-dîn Tabîb", İ.A., C. IX., s. 705-712.

olarak yaşandıđı Güney Kafkasya ve Gürcistan Coğrafyası hakkında değerli malumatlar vermektedir. Ayrıca Gürcistan'a İlhanlı merkezinden yönetici veya idarecisi olarak gönderilen şahısların isimlerini açıkça ifade etmesi eseri daha değerli kılmaktadır.²¹

İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Han tarafından kendisine verilen "Vassâfî'l-hazret" ve bunun kısaltılmışı olan "Vassâf" lakabıyla tanınan müellif,1297-98 yılında yazmaya başladığı eserini Tarih-i Cihan Güşâ'nın zeyli olarak hazırlamış, Gürcistan ve Gürcüler ile alakalı olarak bilgi vermeye Cebe ve Subutay Noyan'ın batı seferi sırasında giriştiklerimücadelelerle başlamıştır.²² İlk Gürcü-Moğol karşılaşmalarına da değinen Vassâf, Celaleddin Harezşah'ın Gürcistan seferleri ve yaşanansavaşlara dair bilgiler de vermiştir.Kaynakta Hülagu'nun batıya gelişive İlhanlı-Altın Orda savaşı sırasında Gürcistan'da meydana gelen vakalar ile kısa zaman sonra patlak verenŞehzade Tekudar isyanı ve onun Narin David'in yanına gidişini hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Ayrıca İlhanlılar ile Memlûkler arasında yaşanan Elbistan veHıms (1277-1281) savaşlarında İlhanlı ordu saflarında yer alan Gürcülerin faaliyetlerine dair kayıtlar mevcuttur. Müellif, Tekuder Ahmed döneminin önemli devlet adamlarından Alinak'ın Gürcüler ile birlikte hareket ettiğini de kaynakta açıkça belirtmektedir. Ayrıca Gazan Han zamanında Gürcistan'ı kendisine mesken tutmuş ve giriştiğı isyan sırasında Gürcülerin desteğini almış olan Emir Tukul'ın yanındaki Gürcü

²¹ Reşîdüddin Fazlullah, Câmîü't-Tevârih, (İlhanlılar Kısmı), Çev.: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Kelejani, TTK. Yay., Ankara 2013; Reşîdü'd-din Fazlullah, Cami'ü'tTevârih, Sekçuklu Devleti, Çev.: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010.

²² Şerefeddîn Abdullah b. İzzeddînFadlullah b. Ebu Nuaym Yezdî Şirazi Vassâf, Tahrîr-i Târîh-i Vassâf, Neşr.: Abdul Muhammed Ayeti, Institutefor Humanities an Cultural Studies,Tehran 1383/2004, s. 303-305; Osman Gazi Özgüdenli, "Vassâf", DİA., C. XXXXII., s. 558, 559; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s. 301, 302; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya, s. 238, 239.

askerleriyle²³ Gürcistan'a kaçtığı sırada yakalanmış; Vassâf'a göre Gazan Han, kaçan ve kâfir Gürcüler ile birleşen Tukul için asker göndermiş; onu teslim aldırıp getirtmiş ve sorgusuz sualsiz idam ettirmiştir.²⁴

XIII. yüzyıl Gürcü tarihi hakkında bilgi veren diğer önemli bir yazarı ise Hamdullâh Müstevfi Kazvîni'dir.²⁵ Bürokrat, tarihçi ve şair olan Kazvîni'nin incelemiş olduğu birçok önemli tarih kitabının özeti olarak ortaya koyduğu Târîh-i Güzîde isimli eseri gerek XII. yüzyıl Türk-Gürcü ilişkisi gerekse Moğolların batıya gelişi ve giriştikleri mücadelelere dair önemli bilgiler barındırmaktadır. Kaynak, İlhanlıların Kafkasya üzerine Altın Orda Devleti ile giriştiği mücadeleyi ve savaşın Abaka dönemindeki devamını ele alır. Ardından Gürcistan coğrafyasında ortaya çıkanŞehzade Tekuder'in isyanına son vermesi için Şiramun Noyan'ın Gürcistan'a gönderilmesi ve isyanın sonucu hakkında bilgi verilmiş, Gazan ile Baydu arasındaki mücadele sırasında yapılan anlaşma sonrası Gürcistan'ın Baydu'nun hâkimiyet sahasında kaldığı da kaynakta belirtilmiştir. Ayrıca Gazan, Baydu üzerine I. Azerbaycan seferine çıktığısırada Emir Tukul ve Gürcü Kralı VIII. David'in askerleri ile Baydu'ya destek verdiği kaynağın Gürcüler hakkında verdiği önemli bilgiler arasındadır.²⁶

XIII. yüzyıl Gürcü tarihi hakkında azda olsa bilgi veren farklı Farsça kaynaklar da mevcuttur. Bunlarınilki Tacuddin Fahr-i Benâketi'nin eseri“Târîh-i Benâketi”dir. Genel bir dünya tarihi özelliği taşıyan kaynak aynı zamanda Cami'ü't Tevârih'inözeti olma

²³ Vassâf, Târîh-i Vassâf, s. 182.

²⁴ Vassâf, Târîh-i Vassâf, s. 183.

²⁵ Hamdullâh Müstevfi Kazvîni, Târîh-i Güzîde, Neşr.:Abdülhüseyin Nevâî, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1944; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s. 309-318; Abdülkerim Özaydın, “Hamdullâh el-Müstevfi”, DİA., C. XV., s. 454-455; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya, s. 240-242; Zeki Velidi Togan, “Hamdullâh Müstevfi”, İ.A., C. V., s. 186, 187.

²⁶ Hamdullâh Müstevfi, Târîh-i Güzîde, s. 602.

niteliğindedir. Müellifin XIII. yüzyıl Gürcü siyasi hayatı²⁷ hakkında yazdıkları ve yine bu dönemde Seyfi-i Herevî tarafından yazılan “Târîhnâme-i Herât”²⁸ isimli eserde Gürcülere dair bilgiler Cami’ü’t Tevârih’te belirtilen malumatlar ile benzerlik göstermektedir. Şabânkâreî’nin insanlığın, yıldızların ve tabiatın yaratılış hikâyeleriyle başlayan ve 1332-33 yılına kadar gelen olayları ihtiva eden “Mecma’ü’l-ensâb” isimli eseri başta İran ve Horasan coğrafyasında hüküm sürmüş devletler ve onların ilişkiye girdikleri topluluklar hakkında önemli bilgiler içerir.²⁹ Abdullah Kâşânî’nin Olcaytu Sultan (1304-1316) devrini anlatan “Târîh-i Olcaytu Sultân” isimli eseri Sultan’ın dönemine ait önemli bilgiler içermektedir. Birtarih kitabı olmaktan çok günlük niteliğini taşıyan bu kaynak, İlhanlı tarihinin belirli bir dönemi için tek olma özelliğine sahiptir. Eserde Emir Çoban’ın faaliyetleri hakkında verdiği bilgilerden Emir Çoban’ın Gürcistan taraflarına düzenlediği seferler hakkında malumatlar yer almaktadır.³⁰

Yukarıda verilen eserlere ek olarak Anadolu’da Türkiye Selçukluları sınırları dâhilinde yazılmış ve gerek Türk gerekse Gürcü

²⁷ Fahrüddin Ebu Süleyman Davud b. Tacüddin Fahr-i Benâketî, Târîh-i Benâketî (Ravzatü’l’-elbâb fi ma’rife’t -tevârihve’l-ensâb), Neşr.: Cafer Şiar, Çaphane-i Daverpenah, Tehran 1343 (1969); Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s. 306; Tahsin Yazıcı, “Benâkitî”, DİA., C.V., s. 429, 430; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya, s. 240; Osman G. Özgüdenli, Gazan Han ve Reformları (1295-1304), İstanbul 2009, s. 21.

²⁸ Seyf İbn Muhammed İbn Yakub el-Herevî, Târîhnâme-i Herât, (Neşr.: Muhammed Zübeyr es-Siddikî), Calcutta 1944.

²⁹ Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Şabânkâreî, Mecma’ü’l-ensâb, Neşr.: Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1376; Togan, Tarihte Usûl, s. 196; Rıza Kurtuluş, “Şebânkâreî”, DİA., C. XXXVIII., s. 390, 391; Özgüdenli, Gazan Han ve Reformları, s. 23.

³⁰ Abdullah Muhammed b. Ebî Tâhir Abdullah Kâşânî, Târîh-i Olcaytu Sultân, Neşr.: Mehîn Hambelî, Tahran 1348/1969; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s. 303, 304; Derya Örs, “Abdullah b. Ali Kâşânî”, DİA., C. XXV., s. 4, 5.

tarihi açısından mühim malumatlar bulunduran kaynaklarda mevcuttur. Bu tarihi kaynakları kaleme alan müelliflerin başında İbn Bibi gelir. Eserlerini olayları ayrıntılarla ortaya koymak yerine edebi ve sanatkârane bir üslup ile nakletmeyi tercih ettiği için edip yönü tarihçilik yönünden ağır basan İbn Bibi, XII. ve XIII. yüzyıl Türk-Gürcü münasebetleri için olduğu kadar, XIII. yüzyıl Türkiye Selçukluları-İlhanlı ilişkileri konusunda da önemli bilgiler içeren bir eser meydana getirmiştir.³¹

Diğer önemli bir müellif ise Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî'dir. Müellif'in eserinin son bölümü XIII. yüzyılın ikinci yarısından XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar meydana gelen hadiselere dair bilgileri barındırır ve bu bölüm müellifin kendi müşahedelerine dayandığı için eserin en önemli kısmıdır. Kaynak, XIII. yüzyıl Türk-Gürcü ve Moğol ilişkisi açısından önemli bilgilere sahiptir.³²

XV. yüzyılda yaşayan ve kaleme aldıkları eserleriyle XIII. yüzyıl Gürcütarihine ışık tutan önemli müelliflerin başında Mîrhând gelmektedir.³³ Müellif, Doğu tarihinin ansiklopedisi niteliğindeki bu eserini meydana getirirken Reşîdüddin Fazlullâh, Cüveynî, Vassâf, Hâfız Ebrûve İbnü'l-Esîr gibi müelliflerden faydalanmıştır. Yedi cilt olankaynağın IV. cildi özellikle Selçuklular, Harezmşahlar ve Atabegler ile bu devletlerin komşu milletler ve devletlerle giriştikleri mücadelelere ek olarak Kafkasya siyasi hayatı hakkında dabilgiler

³¹ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyyeFi'l-Umûri'l-Alâ'iyye* (Selçuk-Name), C.I. - II., Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996; Abülkerim Özaydın, "İbn Bibî", *DİA.*, C. XIX., s. 379-382; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya*, s. 166, 167.

³² Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, Çev.: Mürsel Öztürk, TTK. Yay., Ankara 2000; İsmail Aka, "Kerîmüddin Aksarayî", *DİA.*, C.II., s. 293; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya*, s. 281.

³³ Tahsin Yazıcı, "Mîrh'ând", *İ.A.*, C.VIII., s. 360, 361.

ihativa etmektedir. V. cildi ise Cengiz Han ve haleflerinin giriştikleri mücadeleleri ayrıntılarıyla ele almaktadır.³⁴

Aynı yüzyılda öne çıkan diğer bir müellif ise Gıyaseddin Hândmîr'dir. Müellif'in Habîbü's-Siyer isimli eseri umumi bir İslam tarihi niteliğindedir. Hândmîr, Reşîdüddin Fazlullâh, Vassâf ve Mîrhând gibi müelliflerin yazıklarından geniş ölçüde yararlanmıştır.³⁵ Fasîh-i Hâfi'nin mufassal bir takvim niteliğinde olan Mücmel-i Fasîhî isimli çalışması kronoloji tespitlerinden dolayı titiz bir şekilde hazırlanmış; II. cildinde de Moğolların mücadeleye giriştiği devletler hakkında bilgilere yer verilmiştir.³⁶

XIII. yüzyıl Gürcü tarihi hakkında bilgi veren ve Arapça olarak Memlûk coğrafyasında kaleme alınan İslam kaynakları genel olarak kayıtlarında Memlûk-Gürcü ilişkilerine yer vermişlerdir. Bu kaynakların başında Baybars el-Mansûrî'nin Tuhfetü'l-mulukiyyefi'd-devleti't-Türkiyye ve Zübdet'ül-Fikre fi Tarihi'l-Hicre,³⁷ Makrizî'nin Kitabü's-Sülûk fi Marifeti Düvel el-Mülûk,³⁸

³⁴ Mîr Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendşah Mîrhând, Târîh-i Ravzatü's-Safâ Fi Sireti'l-Enbiyâve'l-Mulûkve'l-Hulefâ, 903/1498., C. IV-V., Müessese-i Hayyam ve İntişarat-ı Piruz, Tahran 1339; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s. 398-401; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya, s. 247,248; İsmail Aka, "Mîrhând", DİA., C.XXX., s. 156, 157.

³⁵ Gıyaseddin Hândmîr b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed Hândmîr, Târîh-i Habîbü's-Siyer fi Ahbâri Efrâdi Beşer, 941/1535, C.II.-III.,Neşr.:Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitâb furuş-i Hayyam, Tahran 1983/1362; Zeki Velidi Togan, "Hândmîr", İ.A., C. V., s. 210, 211; İsmail Aka, "Hândmîr", DİA., C.XV., s. 450-452; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya, s. 248, 249; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s. 405-408.

³⁶ Fasîh Ahmed b. Celaleddin Muhammed Hâfi, Mücmel-i Fasîhî, C. II.-III.,Neşr.: Muhammed Ferruh, Meşhed 1340 (1961); Rıza Kurtuluş, "Fasîh-i Hâfi", DİA., C. XII., s. 214, 215; Özgüdenli, Gazan Han ve Reformları, s. 26.

³⁷ Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-mulukiyyefi'd-devleti't-Türkiyye (Neşr.: Abdülhamid Salih Hamdân), Kahire 1987; Baybars el-Mansûrî, et-

Nüveyrî'nin Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb,³⁹ İbn Kesîr, El Bidâye Ve'n-Nihâye,⁴⁰ İbn Devâdârî'nin Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer, I-IX.,ed-Dürretü'z-zekiyye fi ahbari'd-devleti't-Türkiyye,⁴¹ el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr ileet-Ta'rîfbi'l-Mustalahi's-

Tuhfetü'l Mulukiyyefi'd-Devleti't-Türkiye, Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan, Çev.: Hüseyin Polat, TTK Yay., Ankara 2016; Baybars el-Mansûrî, Zübdet'ül- Fikre fi Tarihi'l-Hicre, (Neşr.: D.S. Richards), Beyrut DasArabischeBuch Berlin, 1998/1419.

³⁸ Ahmet bin Ali Makrizî, Kitabü's-Sülûk fi Marifeti Düvel el-Mülûk, Yay.: M. Zaide, Kahire 1936-38. II. Türkçe Terc.: Zakir Kadiri UGAN, (TTK. Tercüme Bölümü Yayınlanmamış Daktilolu Tercüme Yazmalar); R.J.C. Broadhurst, A History of the Ayyubi d Sultans of Egypt, Translated from the Arabic of al Maqrizi, 1980 Boston; Histoire des Sultans Mamlouks de l'Égypte, écrite en arabe par Taki-eddin-Ahmed-Makrizi, Trans.: Étienne Marc Quatremère, Paris-London, OrientalTranslationFund of Great Britain andIreland, 1840.

³⁹ Ebu'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb, C.XXXI., (Dr. Necip Mustafa Fevvez, Dr. Hikmet KeşlîFevvez), Beyrut 2004, s. 61.

⁴⁰ İbn Kesîr, El Bidâye Ve'n-Nihâye, C.XII-XIII-XIV., Çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1985.

⁴¹ İbn Devâdârî, Seyfeddin Ebû Bekr b. Abdullah b. ed-Devadari, Kenzü'd-dürer ve Câmiü'l-gurer, I-IX, ed-Dürretü'z-zekiyye fi ahbari'd-devleti't-Türkiyye, C.IX.,(Neşr.: Hans Robert Roemer), Kahire 1960/1379.

Şerîf,⁴²Kalkaşendî, Subhü'l-A'ş'a fi Sınaati'l-İnşâ⁴³,Baypars Tarihi⁴⁴ ve İbniTagrıberdi'nin En-Nücûmu'z-Zâhire'si⁴⁵ gelmektedir.

Memlûk-Gürcü ilişkilerine geçmeden önce Haçlılar ve Moğollara karşı elde ettiği zaferlerle ortaçağ tarihine damga vuran Memlûk devlet yapısıyla alakalı bir hususu vurgulamak yerinde olacaktır. Bu devletin en önemli özelliği idari ve askeri sınıfının memlûk kökenli askerlerden olmasıdır. Memlûk sınıfına dâhil olan insan kaynağı başta Kafkaslar olmak üzere Kıpçak bölgesinden getirilen kölelerdir. Mısır'da memlûk sınıfına dâhil olan bu insanlar yetenekleri sayesinde devletin idari ve askeri kadrolarında söz sahibi olurlar.⁴⁶ Gürcülerin yaşadığı bölgelerden de memlûkler tedarik edilmiştir. Memlûklerde adı Gürcü olan birçok emir vardır.⁴⁷Bu durum bunun en bariz

⁴² Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr, C: III, Thk: Kamil Selman el-Cebürî, Beyrut 2010; Aynı Müellif 'inet-Ta'rîfbi'l-Mustalahi's-Şerîf(Thk. SemîrMahmûdDerubi),Kerek 1992/1413.

⁴³ Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali Kalkaşendî, Subhü'l-A'ş'a fi Sınaati'l-İnşâ, C: IV-VII, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1987.

⁴⁴ Baypars Tarihi, Al-Melik-Al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi, Türkçeye Çev.:Şerefüddin Yalıtıkaya, Ankara 2000.

⁴⁵ İbniTagrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire, (Parlayan Yıldızlar), Çev.: Ahsen Batur, İstanbul 2013.

⁴⁶ Memlûklerin sıra dışı siyasi ve saltanat yapısı hakkında bkz. Ahmet Sağlam, "Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur", Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, Yıl: 2015, C: 2, S: 4, s. 107-126.

⁴⁷ Memlûk sultanlarından Hüsamedin Lâcîn döneminin öne çıkan emirlerinden olan Emir Gürcü ve Esendemir Gürcü kaynaklarda adı geçen emirlere en iyi örneklerdendir. Emir Gürcü için bkz. Ahmet Sağlam, "Hüsameddin Lâcîn ve Saltanat Dönemi (696-698/1296-1299): Memlûkler'de Meşrutî Bir Sultan Teşebbüsü ve Akâmeti", Tarih İncelemeleri Dergisi, XXXII / 1, 2017, s.183-184; Esendemür Gürcü için bkz. Ahmet Sağlam, "İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın Suriye Seferlerinde Ermeniler", History Studies, C:8, S:1, Mart 2016, s.144.

örneğidir. Çoğunluğu Türk olan hatta bundan dolayı çağdaşı kaynaklarda Türk Devleti olarak⁴⁸ tesmiye edilen bu devlette farklı birçok etnik kökene mensup insanın varlığı söz konusudur. Gürcüler de bunlar arasındadır. Devlete adını veren memlûk kökenli bu askerlerMoğolların Deşt-i Kıpçak bölgesini istilâları sonucuesir tacirleri tarafından Karadeniz üzerinden sevk edilip Mısır'dasatışa sunulmuştur. Elbette geçiş güzergâhları arasında Gürcistan toprakları da vardır.⁴⁹

Kaynaklara yansıyan ilk Memlûk-Gürcü ilişkisi Sultan Baybars ile Gürcü Kralı Ulu David arasında 1264-65 yılında hediyeleşme ve mektuplaşmalarla başlamış ve sonraki dönemlerde de devam etmiştir.⁵⁰Baybars Tarihi'nde H. 672 (1273-4) yılında vuku bulan

⁴⁸ Ahmet Sağlam, "Memlûk Kaynaklarında Karamanoğulları (1256-1341)", Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-II Karamanoğulları Beyliği, Ed. Mehmet Şekerci-Mehmet Mercan-Yakup Kaya-Cem Uncu-Konya 2016, C: 1, s. 420.; ss.418-441.

⁴⁹ Kafkas insanları Moğol istilalarıyla esir pazarlarına düşerler. Ayrıca bölgede öteden beri devam eden bir geleneğe göre hayat şartlarının zorlaşması yine çeşitli hastalıklar ve kıtlıklar bölge insanının sıhhatli ve gülbüz çocukları zorunlu olarak satmalarına neden olduğu kaynaklarda yer alır. Ortaçağın en önemli ticaret unsurlarından biri olan kölelik dönemin farklı kaynaklarında da geniş yer bulur. İnsanların geçim zorluğu nedeniyle çocuklarını sattıklarından söz eden Kalkaşendî, cesaret, şecaat ve vefakârlıklarıyla öne çıkan gayri Müslim Türk kölelerin ayrıca zarif insanlar olduklarını da kaydeder. Kalkaşendî, Subhü'l-A'ş'a fi Sınaati'l-İnşâ, C: IV, s. 458; el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr, C: III, s. 150; Sağlam, "Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı", s. 110.

⁵⁰ Reuven Amitai-Preiss, The Mamluk-Ilk hanid War, Cambridge 1995, s. 150,151; Johannes Pahlitzsch, "Mediators Between East West: Christians Under Mamluk Rule", Mamlûk Studies ReviewVol. IX. no. II.,Middle East Documentation Centre, The University of Chicago 2005, s. 33; Christian Mülerand Johannes Pahlitzsch, "Sultan Baybars I and the Georgians- in the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in

vakalar arasındaki bir kayıt ilişkilerin elçilik teatileri vasıtasıyla sürdürdüğünü göstermektedir. Müellife göre Gürcü Kralı David'in ailesinden bir kimse, yanına almış olduğu birkaç yoldaş ile tebdili kıyafet yaparak papaz kılığında Kudüs'ü ziyaret etmek için yola çıkmış, Anadolu'ya girmiş ve Sis'ten deniz yolu ile Akka'ya gelmiş ve buradan Kudüs'e gitmek istemişti. Ancak Yafa'da bulunan Emir Bedreddin, bunu haber alınca Gürcüleri yakalamıştı. Şam'da iken bunu haber alan Baybars bu kimseyi yanındaki adamları ile tevkif ettirerek yanına getirtti. Baybars, Şam'da bu kişileri huzura alıp ağırlamış ardından Gürcü Prensi, Şam Kalesi'nin burçlarından birisine hapsettirmiş; Prens'in hapiste olduğunu bildirmesi için kendi tarafından birisini memleketine göndermesine izin vermişti. Ancak 1276-77'de bu tutsaklar dönüşlerinde Kral David'e Baybars'ın bu lütfunu anlatmaları üzerine David hediye ve elçi göndererek bundan dolayı Sultan'a teşekkür etmişti. Baybars bu elçiye hilat giydirip ikram ve izzette bulunarak memleketine göndermişti.⁵¹Gürcüler ile Memlûkler arasındaki ilişki yukarıda anlatılanlar ile sınırlı kalmamıştır. Öyle ki Nüveyrî'nin H. 681 (1282-1283) yılı olaylarında anlattığı bir hadise Gürcü-Memlûk ilişkisinin devam ettiğinin açık bir örneğidir. Anlatılan olay her ne kadar diğer kaynaklar tarafından doğrulanmaya muhtaç ise de konumuz açısından önemli bir bilgidir. Müellife göre H. 681 yılında Sultan Kalavun'a ulaşan haberlerden birisi de adı TomaSutâyGelyâri olan Gürcü Krallarından bir Kral, Tabyga b. Ankvar adlı biri ile ülkesinden çıkarak Kudüs-ü Şerifi ziyaret edip gizlice döner. Her ikisi de her yönden korunaklı bir sahil olan Bot sahilinden gemilere bindiler. Bu haber Sultan'a ulaşınca

Jerusalem”, The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society, 14-17 May., Tel Aviv University 2000, s. 277-279; Berdzenişvili, Nikoloz – Simon Canaşia, Gürcistan Tarihi, (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar, Çev.: Hayrı Hayrioğlu, Sorun Yay. İstanbul 2000, s. 182.

⁵¹ Baybars Tarihi, s. 30, 83, 84; İbni Tagrıberdi, yakalanan kişinin Gürcü Kralı olduğunu iddia etmiştir. İbni Tagrıberdi, En-Nücümü'z-Zâhire, s. 52.

Kudüs'te iken tercümanı ile beraber yakalanarak Mısır'a getirildiler ve tutuklandılar.⁵²

XIII. yüzyılın sonlarına doğru ilişki kurulan devletler arasında yer alan Memlûkler, XIV. yüzyılda da Gürcüler açısından önemini korumuştur. Baybars el-Mansûrî ve Makrizî'ye göre H.705 yılı (1305-1306) içinde Bizans İmparatoru II. Andronikos (1282-1328) ile Gürcistan Kralı III. Vakhtang'ın elçileri, getirdikleri hediyeleri Sultan'a takdim ederek Kudüs'te bulunan ve camiye çevrildiği bilinen el-Musallebe adlı bir kilisenin ibadete açılmasını rica eden İmparator ve Kral'ın mektuplarını Sultan'a sundular. Sultan, aldığı mektuplar sonrası kilisenin yeniden açılmasını emretmiştir. Gürcü Kral'ı mektubunda Sultan'a itaat edeceğini ve ihtiyaç olduğu takdirde Sultan'a yardımcı olacaklarını bildirmiştir. Ayrıca Kalkaşendî, bu dönemde Gürcistan'da söz sahibi iki Gürcü kralı olduğundan bahseder.⁵³

El-Musallebe (el-Maslaba)⁵⁴ isimli kilisenin açılması konusunda ısrarlarını sürdüren Gürcüler bu isteklerini ilk elçilik heyetinden beş yıl sonra bu defa farklı bir Gürcü Kral'ı tarafından gönderilen elçilik heyeti vasıtası ile Memlûk Sultanı ile diyaloga geçmiştir. Bu dönemde Gürcistan'ın İmereti Bölgesi'ndeki krallıkta Narin David öldükten sonra Konstantin, babasının yerine tahta çıkmıştı. Baybars el-Mansûrî ve Nüveyrî H. 710 yılı olayları arasında Konstantin ile alakalı şöyle bir kayda yer vermektedir: “Bizans İmparatoru II. Andronikos ile Gürcistan ve Tiflis'in hâkimi olan Davud oğlu Konstantin tarafından

⁵² Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb fi fûnüni'l-edeb, C.XXXI.,s. 61.

⁵³ Makrizî, Kitabû's-Sülûk fi Marifeti Düvel el-Mülûk, s. 24; Baybars el-Mansûrî, Zübdet'ül- Fikre fi Tarihi'l-Hicre, s. 385; Kalkaşendî, Subhu'l-A'şâ, C. VIII, s. 27-28; David M. Lang, “Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant (1314-1346)”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 17, No. 1. (1955), s. 79.

⁵⁴ Nüveyrî kilisenin adını el-Müsâlebe olarak verir Nihâyetü'l-ereb fi fûnüni'l-edeb, C. XXXII, s. 69.

gönderilen Gürcü elçileri,⁵⁵ getirdikleri hediyeleri Sultan'a takdim ederek Kudüs'te bulunan el-Musallebe adlı kilisenin ibadete açılmasını rica eden İmparator ve Kral'ın mektubunu sundular.” Bu kilise Baybars döneminde kapatılmış ve yerine mescit inşa edilmişti.⁵⁶ Kadim bir kilise olan el-Musallebe, Gürcüler tarafından çok eski zamanlardan beri bilinen meşhur bir kilise olmasının yanında Gürcülerin büyük bir din adamı da burada ikamet etmekteydi. Baybars el-Mansûrî'ye göre kamunun çıkarlarını koruyup gözetlemek ve burasını bir hedef halinden çıkarmak için şeriat kanunlarını uygulamak üzere ileri gelenlerin görüşlerini almak isteyen Sultan'ın “konuyu kadılarla istişare edeceğini” söyleyerek elçilere talepleri ile ilgili hemen olumlu bir cevap vermedi. Sonra Konstantin'e bir mektup yazarak ondan, ülkesinin toprakları üzerinde yaşamakta olan Müslümanları koruyup can ve mal güvenliklerini sağlamasını, Hanifi mezhebinin bilinen vecibelerini uygulamalarında ve camilerde, yüce minarelerinin şerefelerinde istedikleri gibi ibadet etmelerini engellememesini, bu konularda onlara hiçbir zorluk çıkarmamasını belirterek bu yönde tavsiyelerde bulundu. Son olarak ondan ülkesine gelen tüccarlara iyi davranmasını, onların ithalat ve ihracat

⁵⁵ Gürcü Kralı ve ülkesi hakkında bilgi verip yapılan diplomatik ilişkilere değinen Ömerî'ye göre ise Gürcistan'ın başkenti Tiflis'tir. Gürcistan, Rum ve Ermeniyeye arasındadır. Görkemli ve güzel bir krallıktır. İki ülkeye ayrılmış gibidir. Kalıcı bir krallığın yanı sıra mevcut bir krallığı daha vardır. Bu iki krallık da İran'daki Hülagu Sultan'ın hükmü altındadır. Gürcü askerler Hristiyan'dır. Bazıları da değildir. Bu askerler Hülagu'ya bağlı birliklerdir. Onların teçhizi ve levazımatı Hülagu tarafından yapılırdı. Özellikle Çoban ve oğlu Şeyh Mahmud ve onların geride kalan halefleri Gürcülere güvenip itimat ediyorlardı. Ömerî, et-Ta'rifî'l-Mustalahî'sh-Şerîf, s. 70; Kalkaşendî, Subhu'l-A'şâ, C. VIII, s. 27-28; Ahmet Sağlam Memlûk Sultanı Nasır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri (684-741/1285-1341), Basılmamış Doktora Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2015, s. 359,360, d.n. 2165.

⁵⁶ Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-mulukiyyefi'd-devleti't-Türkiyye, s. 220,221; Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb, C. XXXII., s. 125.

faaliyetlerini kolaylaştırmasını da tavsiye etti. Kısacası kendisinden Müslümanların özel ve genel bütün çıkarlarını gözetmesini istedi.⁵⁷ Gürcü ve Bizans elçileri Sultan'ın inam ve ihsanından aşırı bir ilgi ile karşılaşmış ve uğurlanmışlardır ki Mansûrî'ye göre elçiler yaşadıklarını ve gördüklerini anlatarak kendilerine hediye edilen elbiselerin eteklerini sürükleye sürükleye gezindiklerini anlatmıştır.⁵⁸ Ayrıca Nüveyrî, elçilerin sunduğu mektupta Mısır'da yaşayan ehli zimmî'ye yani Hristiyanlara Sultan'dan iyi muamelede bulunması da istenmekte idi.⁵⁹

Elçilik teatileriyle devam eden ilişkiler yanında birde İlhanlı ordu saflarında görev alan Gürcü askerleri hakkında bilgiler veren kaynaklar mevcuttur. Bu eserlerin başında İbn Kesîr'in el-Bidâye Ve'n-Nihâye isimli eseri gelmektedir. Müellif'in XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğolların İran'daki faaliyetleri ve Gürcüler ile giriştikleri mücadeleler İbnü'l-Esîr'in eserinden alıntı olsa da İlhanlılar döneminde Memlûk-Gürcü ilişkisi hakkında önemli bilgiler içermektedir.⁶⁰ Müellif özellikle Gazan Han'ın Suriye seferi sırasında Gürcülerin bölgede giriştikleri tahribatı ele almıştır.⁶¹ Ayrıca İbnî Tagrıberdi Suriye seferinde Moğolların yanında onlarla hareket

⁵⁷ Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-mulukiyyefi'd-devleti't-Türkiye, s. 221; Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l Mulukiyyefi'd-Devleti't-Türkiye, Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan, s. 211.

⁵⁸ Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-mulukiyyefi'd-devleti't-Türkiye, s. 221; Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l Mulukiyyefi'd-Devleti't-Türkiye, Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan, s. 212.

⁵⁹ Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb, C.XXXII., s. 125.

⁶⁰ İbn Kesîr, el-Bidâye Ve'n-Nihâye, C.XII-XIII-XIV., Çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1985; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya, s. 196-198.

⁶¹ İbn Kesîr, el-Bidâye, C.XIV., s. 47-55; Makrizî, Kitabü's-Sülûk fi Marifeti Düvel el-Mülûk, s. 235.

eden Ermeniler, Suriye'nin kıyı şeridinde hâkim olan Haçlı Krallıklar ve Gürcülerin de olduğu iddia etmiştir.⁶²

Gürcüler hakkında bilgiler veren kaynaklardan farklı olarak ilk defa İbn Devâdârî Gürcüleri dış görünüşlerine göre yorumlamıştır. İlhanlıların H. 712 (Aralık 1312/Ocak 1313)⁶³ yılında Rahbe'ye kadar gelişini ele alan kaynağa göre sefer sırasında İlhanlı ordularına Ermeni kuvvetlerinin yanında Gürcü askerleri de iştirak etmişlerdir. İbn Devâdârî, sefere katılan Gürcü komutanlar hakkında bilgi verirken askerlerin İslam'a aykırı davranışlarından bahsederek Gürcülerin sert görünüşlü fiziki özelliklerinden de bahsetmiştir. Müellif, dağdan bir parçaya benzettiği Gürcü komutanı Demirhan'ı harp sanatından ve muhasara bilgisinden mahrum olmakla itham ettikten sonra da İlhanlı emirleri ile yaşadığı diyalogları eserinde anlatmıştır. İbn Devâdârî, sefere Demirhan komutasındaki Gürcü birliklerinin asıl orduya en son katıldığını söylemektedir. Müellif'e göre Gürcü birliklerinde Demirhan'dan başka Taliş, Tabcu, Tarthan, Tartak, Kikar, Bikeri, Şaklim, Kerbek, Oci, Kerbas, Bazar, Bağlu Kara, Çakal, Çağan, Kabteri, Camkar, Kardum ve Küncar adındaki Gürcü komutanlarda bulunmaktaydı⁶⁴ Gürcü Kroniği bu sefere katılan ordular arasında Kral Giorgi'nin komutası altındaki Gürcü birliklerinin de bulunduğunu doğrulasa da İbn Devâdârî'nin eserinde vermiş olduğu Gürcü komutanların hiçbirinin isminden söz etmemektedir.⁶⁵

⁶² İbni Tagrıberdi, bu dönemde Hülâgu'nun Moğol, Gürcü, Acem ve diğer milletlerden oluşan çok kalabalık bir ordusunun olduğundan bahseder. İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire*, s. 34; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi- I- Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s. 84.

⁶³ *The Memoirs of a Syrian Prince: Abu'lFida'*, Sultan of Haman (672-732/1273-1331), Trans.: P.M. Holt, Wiesbaden, 1983, s. 62, 63; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, C.XXXII., (Neşr.: Üstaz İbrahim Şemseddin), s. 152, 153.

⁶⁴ İbn Devâdârî, *Kenzü'd-düer*, C.IX.,s. 253-255.

⁶⁵ Anonim Gürcü Kroniğine göre bu dönemde Olcaytu Sultan, Mısır Sultanı'na ait olan Rahbe Kalesi'ne saldırmak için ordularını topladı ve

Sonuç

XIII. yüzyılın ilk yıllarında Gürcülerin Güney Kafkasya üzerindeki etkisi ilerleyen yıllarda yavaş yavaş kendini kaybederken Orta Asya bozkırlarından yayılarak batıya doğru hızla ilerleyen Moğol istilası, kısa zamanda İran ve Azerbaycan üzerinden Gürcistan'a ulaşmış ve bölgedeki bütün siyasi oluşumlar Moğol baskısını her alanda hissetmiştir. İlk Moğol saldırısıyağma ve çapuldan öteye gitmese deakabinde gerçekleşenKıpçak akınları ve Celaleddin Harezşah'ın seferleribölgede kopmak üzere olan kıyametin adeta habercisiydi. Yüzyılın ortalarına doğru Moğolların daha organize bir şekilde gelerek Arran ve Mogan bölgelerine yerleşmesi ve Gürcistan içlerine kadar akınlar düzenleyerek bölgeyi kendi Noyanları arasında paylaştırması yüzyıl sürececek olan Moğol tahakkümününtemellerinin atılmasıydı aslında.Her ne kadar Gürcü yöneticileri bireysel olarak Noyanlarla yaptıkları anlaşmalarla günü kurtararak varlıklarını bir süre daha devam ettirdiler. Gürcü Krallar üzerlerine yüklenen ağır vergiler ve uğradıkları insanlık dışı muameleler karşısındaönem dönem isyan girişimlerinde bulundular. Ancak Moğol etkisinden kurtulmak bir tarafa git gide Moğol baskısını üzerlerinde hissettiler. Bu durumdan çıkış yolu arayan Gürcüler kurtuluşu Memlûkler ile kuracakları ittifak ve ilişkilerde buldular. İlk ittifak girişimi mektuplaşmadan öteye gitmemiş fakatilişkilerin devamını arzulayan Gürcü yöneticilerin elçileri dönem dönem Kahire'ye gelerek iki devlet arasındakidiyalogları canlı tutmuşlardır. İşte bu dönemdeİlhanlı ve Memlûk tarihi üzerine Farsça ve Arapça olarak kaleme alınan İslami kaynaklarında,Gürcistan tarihi için Gürcü ve Ermeni Kaynaklarını destekler ve bu kaynakların eksik kaldığı noktaları tamamlar nitelikte kıymetli bilgiler bulmak mümkündür.

Gürcistan'dan Kral Giorgi'de bütün ordularının başında bu sefere katıldı. Rahbe, beş ay gibi bir kuşatma sonrası alınamayınca Sultan ve Kral evlerine geri döndüler. Kartlis Tskhovreba, (A History of Georgia), Trans.: Dmitri Gamq'relidze, Ed.: Roin Metreveli and Stephen Jones, Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.s. 394.

Kaynakça

Abdullah Muhammed b. Ebî Tâhir Abdullah Kâşânî, Târîh-i Olcaytu Sultân, Neşr.: Mehîn Hambelî, Tahran 1348/1969.

Ahmet bin Ali Makrizî, Kitabü's-Sülûk fi Marifeti Düvel el-Mülûk, Yay.: M. Zaide, Kahire 1936-38. II. Türkçe Terc.: Zakir Kadiri UGAN, (TTK. Tercüme Bölümü Yayınlanmamış Daktilo Tercüme Yazmalar).

AKA, İsmail, "Kerîmüddin Aksarayî", DİA., C.II., s. 293.

_____, "Mîrhând", DİA., C.XXX., s. 156, 157.

_____, "Hândmîr", DİA., C.XV., s. 450-452.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

AMİTAİ, Reuven -Preiss, The Mamluk-Ilkhanid War, Cambridge 1995.

Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-mulukiyyefi'd-devleti't-Türkiyye (Neşr.: Abdülhamid Salih Hamdân), Kahire 1987.

Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l Mulukiyyefi'd-Devleti't-Türkiye, Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan, Çev.: Hüseyin Polat, TTK Yay., Ankara 2016.

Baybars el-Mansûrî, Zübdet'ül- Fikre fi Tarihi'l-Hicre, (Neşr.: D.S. Richards), Beyrut Das Arabische Buch Berlin, 1998/1419.

Baypars Tarihi, Al-Melik-Al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi, Türkçeye Çev.:Şerefüddin Yaltkaya, Ankara 2000.

Berdzenişvili, Nikoloz – Simon Canaşia, Gürcistan Tarihi, (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar, Çev.: Hayrı Hayrioğlu, Sorun Yay. İstanbul 2000.

BİLGİN, Orhan, "Atâ Melik Cüveynî", DİA., C.VIII., s. 140,141.

BROADHURST, R.J.C., A History of the Ayyubid Sultans of Egypt, Translated from the Arabic of al Maqrizi, 1980 Boston; Histoire des Sultans Mamlouks de l'Égypte, écrite en arabe par Taki-eddin-Ahmed-Makrizi, Trans.: Étienne Marc Quatremère, Paris-London, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1840.

BÜYÜKÇINAR, Ayşe Beyza, "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", Karen, Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, c.3 s.4.Trabzon 2017, ss.31-46.

Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr, C: III, Thk: Kamil Selman el-Cebûrî, Beyrut 2010.

_____ et-Ta'rifbi'l-Mustalahi's-Şerîf(Thk. Semîr Mahmûd Derubi), Kerek 1992/1413.

Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali Kalkaşendî, Subhü'l-A'şâ fi Sinaati'l-İnşâ, C: IV-VII, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1987.

Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb, C.XXXI., (Dr. Necip Mustafa Fevvaz, Dr. Hikmet KeşliFevvaz), Beyrut 2004.

ERDOĞAN, Çoşkun, Hârezmşâh Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasî Tarihi (1200-1220), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016.

Fahrüddin Ebu Süleyman Davud b. TacüddinFahr-i Benâketî, Târîh-i Benâketî (Ravzatül'l-elbâb fi ma'rife't -tevârîhve'l-enisâb), Neşr.: Cafer Şiar, Çaphane-i Daverpenah, Tehran 1343 (1969).

Fasîh Ahmed b. Celaleddin Muhammed Hâfî, Mücmel-i Fasîhî, C. II.-III.,Neşr.: Muhammed Ferruh, Meşhed 1340 (1961).

GıyaseddinHândmîr b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. HâceCelaliddin Muhammed Hândmîr, Târîh-i Habîbü's-Siyer fi AhbâriEfrâdi Beşer, 941/1535, C.II.-III.,Neşr.:Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitâbfuruş-i Hayyam, Tahran 1983/1362;

GÜNALTAY M. Şemseddin, İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler, Haz.: Yüksel Kanar, İstanbul 1991.

Hamdullâh Müstevfî Kazvîni, Târîh-i Güzîde, Neşr.: Abdülhüseyin Nevâî, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1944.

İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâ'iyyeFi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçuk-Name), C.I. - II., Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

İbn Devâdârî, Seyfeddin EbûBekr b. Abdullah b. ed-Devadari, Kenzû'd-düerer ve Câmîü'l-gurer, I-IX, ed-Dürretü'z-zekiyye fi ahbari'd-devleti't-Türkiyye, C.IX.,(Neşr.: Hans Robert Roemer), Kahire 1960/1379

İbn Kesîr, El Bidâye Ve'n-Nihâye, C.XII-XIII-XIV., Çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1985.

İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X.- (Çev.: Abdülkerim Özeydın, Ahmet Ağırakça, Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar, Beşir Eryarsoy, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.

İbniTagrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire, (Parlayan Yıldızlar), Çev.: Ahsen Batur, İstanbul 2013.

İbnü'l-Verdî, Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular, Haz.; Mustafa Alican, İstanbul 2014.

KÖPRÜLÜ M. Fuad, "Cüveynî", İ.A., C. III., s. 249-255.

KURTULUŞ Rıza, "Şebânkâreî", DİA.,C. XXXVIII., s. 390, 391.

Kartlis Tskhovreba, (A History of Georgia), Trans.:Dmitri Gamq'relidze, Ed.: Roin Metreveli and Stephen Jones, Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsâmeretü'l- Ahbâr, Çev.: Mürsel Öztürk, TTK. Yay., Ankara 2000.

KÖSE, Bayram Arif, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî Ve İktisadî Etkileri", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 8, Sy. 41, 2015, s. 485-498.

_____, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan da Coğrafi İdarî ve İktisadî Durum", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016, Cilt: 13, Sy. 34, s. 431-450.

_____, Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniyeye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", TurkishStudies, Vol: 11/1, 2016, s. 89-108.

KURTULUŞ, Rıza, “Fasîh-i Hâfî”, DİA., C. XII., s. 214, 215.

Mîr Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendşah Mîrhând, Târih-i Ravzatü's-Safâ Fi Sireti'l-Enbiyâve'l-Mulûkve'l-Hulefâ, 903/1498., C. IV- V., Müessesesi-i Hayyam ve İntişarat-ı Piruz, Tahran 1339.

LANG, David M., “Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant (1314-1346)”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 17, No. 1. (1955).

Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Şabânkâreî, Mecmaü'l-ensâb, Neşr.: Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1376.

MÜLER, Christian and Johannes Pahlitzsch, “Sultan Baybars I and the Georgians- in the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem”, The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society, 14-17 May., Tel Aviv University 2000, s. 277-279.

ÖRS, Derya, “Abdullah b. Ali Kâşânî”, DİA., C. XXV., s. 4, 5.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Muhammed b. Ahmed Nesevî”, DİA., C. 32, s. 577, 578.

_____, “İbn Bîbî”, DİA., C. XIX., s. 379-382.

_____, “Hamdullâh el-Müstevfî”, DİA., C. XV., s. 454-455.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, Gazan Han ve Reformları (1295-1304), İstanbul 2009.

_____, “Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî”, DİA., C. XXXV., s. 19-21.

_____, “Vassâf”, DİA., C. XXXXII., s. 558, 559.

PAHLITZSCH, Johannes, “Mediators Between East West: Christians Under Mamluk Rule”, Mamlûk Studies Review Vol. IX. no. II., Middle East Documentation Centre, The University of Chicago 2005.

Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî, Câmi'u't-Tevârih -718/1318-, C. I-II., Yay./Haz.: Behmen Kerimi, İntişarat-ı İkbâl, Tahran 1362/1983.

Reşîdüddin Fazlullah, Câmîu't-Tevârih, (İlhanlılar Kısmı), Çev.: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Kelejani, TTK. Yay., Ankara 2013.

Reşîdü'd-din Fazlullah, Camî'ü'tTevârih, Sekçuklu Devleti, Çev.: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010.

SAGLAM, Ahmet, "Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur", Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, Yıl: 2015, C: 2, S: 4, s. 107-126.

_____, "Hüsameddin Lâçîn ve Saltanat Dönemi (696-698/1296-1299): Memlûkler'de Meşrutî Bir Sultan Teşebbüsü ve Akâmeti", Tarih İncelemeleri Dergisi, XXXII / 1, 2017, s. 155-190

_____, "Memlûk Kaynaklarında Karamanoğulları (1256-1341)", Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-II Karamanoğulları Beyliği, Ed. Mehmet Şekerci-Mehmet Mercan-Yakup Kaya-Cem Uncu-Konya 2016, C: 1, s. 418-441.

_____, "İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın Suriye Seferlerinde Ermeniler", History Studies, C:8, S:1, Mart-2016, s.137-152.

_____, Memlûk Sultanı Nasır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri (684-741/1285-1341), Basılmamış Doktora Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2015.

Seyf İbn Muhammed İbn Yakub el-Herevî, Târîhnâme-i Herât, (Neşr.: Muhammed Zübeyr es-Sıddıkî), Calcutta 1944.

SUBAŞI, Ömer, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 13, S. 33, 2016, s. 386.

Şehabeddin Ahmed Nesevi, Celâlüttin Harezemşah, Çev.: Necip Asım, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Şerefeddîn Abdullah b. İzzeddîn Fadlullah b. Ebu Nuaym Yezdî Şîrazi Vassâf, Tahrîr-i Târîh-i Vassâf, Neşr.: Abdul Muhammed Ayeti, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran 1383/2004

ŞEŞEN, Ramazan, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998.

Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, Mesâlikü'l Ebsâr, -Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım-, Çev.: Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014.

The Memoirs of a Syrian Prince: Abu'lFida', Sultan of Haman (672-732/1273-1331), Trans.: P.M. Holt, Wiesbaden, 1983

TOGAN, Zeki Velidi, "Hândmîr", İ.A., C. V., s. 210, 211.

_____, "Hamdullâh Müstevfi", İ.A., C. V., s. 186, 187.

_____, "Reşid-üd-dîn Tabîb", İ.A., C. IX., s. 705-712.

_____, Tarihte Usûl, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985

YAZICI, Tahsin "Benâkitî", DİA., C.V., s. 429, 430.

YAZICI, Tahsin, "Mîrh'ând", İ.A., C.VIII., s. 360, 361.

YUVALI, Abdulkadir İlhanlılar Tarihi- I- Kuruluş Devri, Kayseri 1994.

საქართველოს ოქროს საუკუნედ ცნობილი პერიოდის ბოლო მმართველი - თამარ მეფე, XIII საუკუნის დასაწყისში აწარმოებდა სამხედრო ოპერაციებს მუსლიმებით დასახლებულ ყარსის და ხლათის მხარეებში.¹ თამარ მეფის გარდაცვალების და მისი შვილის ლაშა გიორგის გამეფების შემდეგ ქართული ჯარის შეტევები შეჩერდა. მონღოლების მიერ დასავლეთ ირანში, ხოლო შემდეგ აზერბაიჯანსა და არანის მხარეში მოწყობილი ლაშქრობების შემდეგ ქართველი მმართველები უცნობი მტრის პირისპირ აღმოჩნდნენ. მონღოლებმა საქართველო და კავკასია გადაიარეს და შემდეგ რეგიონი დატოვეს. შემდგომ ყივჩაღების

¹Bkz. Ayşe Beyza Büyükçınar, "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", Karen, Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, c.3 s.4.Trabzon 2017, ss.31-46.

და ჯალალედინის შემოსევებმა შეარყია საქართველოს პოლიტიკური და სამხედრო წყობის სიმტკიცე. მონღოლთა ხანმა უგედეიმ მამის მსგავსად მიზნად დაისახა ხვარაზმელების განადგურება და მათ თავისი არმია დაადევნა, რომლებმაც აზერბაიჯანში ქალაქ თავრიზში ახალ ძალას დაუდეს საფუძველი. მოკლე დროის შემდეგ საქართველო დაემორჩილა მონღოლების მმართველობას. ჰულაგუ ხანის დასავლეთით გადმოსვლასთან ერთად დაარსებული ჰულაგუიანთა სახელმწიფო XIV საუკუნის შუა წლებამდე რეგიონის ყველაზე გავლენიან ძალად ითვლებოდა. საქართველო და სამხრეთ კავკასიაც ჰულაგუიანთა გავლენის სფეროში დარჩნენ. მონღოლების თავდასხმამდე და მათი ბატონობის დამყარების შემდეგ, საქართველოში განვითარებული ან რეგიონის სხვადასხვა ადგილებში ქართველების მონაწილეობით მომხდარი მოვლენები აისახა სპარსულ და არაბულენოვან ისლამურ ისტორიულ წყაროებში.

XIII საუკუნის მოვლენებისაკუთარ ნაშრომებში აღწერილი აქვს მრავალ ავტორს. მათ შორის უპირველესია იბნულ ესირი. იგი დაიბადა ქ. ჯიზრეში 1160 წლის მაისის თვეში, შემდეგ ოჯახთან ერთად გადასახლდა მოსულში, სადაც მიიღო განათლება. მოგვიანებით ცხოვრობდა ბაღდადში, დამასკოსა და იერუსალიმში, სადაც ასევე ეუფლებოდა სხვადასხვა საგნებს. გარდაიცვალა 1232/33 წელს მოსულში. იბნულ ესირის ნაწარმოები „ქამილ ფით-თარიჰი“ აღწერს სხვადასხვა მოვლენებს სამყაროს შექმნიდან 1231 წლამდე. ავტორი ძალიან ცოცხლად და დეტალურად აღწერს მონღოლთა თავდასხმებს, რაც მისი ცხოვრების ბოლო წლებს დაემთხვა. მის მიერ მოწოდებული ინფორმაცია დიდ წვლილს შეიტანს საქართველოს და აზერბაიჯანის ისტორიის საკითხებში გასარკვევად.²

² İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X.- (Çev.: Abdülkerim Özeydin, Ahmet Ağırakça, Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar, Beşir Eryarsoy, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998,s. 138.

იბნულ ესირი, XIII საუკუნის საქართველოსა და ქართველების ისტორიის შესახებ ცნობების აღწერას, 1203 წელს ქართველების მიერ დვინსა და მის შემოგარენში განხორციელებული შეტევით იწყებს.³ შემდეგ ყვება ქართველების მიერ ხლათის აღების (1205-1206წწ),⁴ ყარსის ხელში ჩაგდებისა და თამარ მეფის გარდაცვალების ამბებს. ავტორი ვერ მალავს თამარის გარდაცვალებით გამოწვეულ სიხარულს, რაც მისი ცნობით 1206-1207 წლებში⁵ მოხდა. შემდეგ იგი დეტალურად აღწერს ქართველების თავდასხმას ერჭიშზე ერთი წლის შემდეგ (1208-1209 წწ). იბნულ ესირი ასევე ჰყვება მონღოლების შემოსევაზე დასავლეთ ირანში 1220 წელს, რაც ჯებე და სუბუთაი ნოინების სარდლობით აზერბაიჯანისა და არანის მხარის დალაშქრით გაგრძელდა,⁶ ხოლო შემდეგ, მისივე ცნობით,

³ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 55,56; Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, Mesâlikü'l Ebsâr, -Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız-, Çev.: Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014, s. 335.

⁴ იმ პერიოდის საქართველოსა და ქართველების შესახებ მნიშვნელოვან დეტალურ ინფორმაციას იძლევა ელ-ომარი საკუთარ ნაწარმოებში. ავტორის მიხედვით ქართველებმა ხლათის წინააღმდეგ ლაშქრობისას ალყა შემოარტყეს ციხეს, რომელსაც მართავდა მელიქ ადილის ვაჟი ევჰადი. ამ დროს ქართველთა მეფეს დვინის დაღევა მოსდომებია და მთვრალს მხოლოდ 20 მხედრით ხლათში შესვლა აუჩემებია. მუსლიმები ციხიდან გამოსულან, დაუტყვევებიათ და მელიქ ევჰადისთვის მიუგვრიათ. ქართველთა მეფემ ევჰადს რამდენიმე ციხე გადასცა, გაანთავისუფლა 5000 ტყვე, გადაიხადა 100000 დინარი და სამწლიანი სამშვიდობო ხელშეკრულება გააფორმა. ამასთანავე საკუთარი ქალიშვილი მელიქ ევჰადს მიათხოვა და ასე მოიპოვა თავისუფლება. El-Ömerî, Mesâlikü'l Ebsâr, s. 342.

⁵ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 110.

⁶ რეგიონში მონღოლების ქმედებით გამოწვეული ზეგავლენის შესახებ იხილეთ Bayram Arif Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî Ve İktisadî Etkileri", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 8, S. 41, 2015, s. 485-498.

საქართველოსკენ შემობრუნდნენ და დიდი მომზადების შემდეგ გამართულ ბრძოლაში ქართველებს 30000 მეზრძოლი დააკარგვინეს. მალე ყველა მიხვდა, რომ საქართველოში მონღოლებს ვერც მთები, ვერც ვიწრო ხეობები და ვერც სხვა გეოგრაფიული წინაღობა ვერ შეაჩერებდა, მათ გამარცხეს ყველა ქალაქი, რომელიც გზაზე შეხვდათ. ამ მარბიელი ლაშქრობის დროს მონღოლებმა რეგიონის ყველა ქალაქი დაანგრიეს და ყველაფერი გადაწვეს.⁷ თუმცა მათ ნახეს, რომ რაც წინ მიიწევდნენ, რელიეფი უფრო მთიანი ხდებოდა, ვეღარ გაბედეს გზის გაგრძელება და უკან გაბრუნდნენ.⁸ ავტორი თავის ნაშრომში, ქართველებისა და მონღოლების პირველ შეხვედრასთან და საქართველოში შეჭრასთან ერთად მოგვითხრობს ყივჩაღების ჩასვლაზე აზერბაიჯანში და ქართველებთან დაწყებული ბრძოლის შესახებ. ნაშრომის ცალკე თავშია მოთხრობილი მანამდე მონღოლების მიერ გამარცხვული და დანგრეული ქალაქ ბელაქანის 1222 წელს აღება ქართველების მიერ. ავტორი ამტკიცებს, რომ ქართველების შესვლას ქალაქის მუსლიმი მოსახლეობა დიდი სიხარულით შეხვდა იმიტომ, რომ ქართველები ქალაქის ხელში ჩაგდების შემდეგ ატარებდნენ კეთილმოწყობის სამუშაოებს, საჭიროების შემთხვევაში ქალაქს ტოვებდნენ და მი-

⁷ იბნულ ესირი შეხვდა ელჩად გაგზავნილ ერთერთ ქართველ დიდგვაროვანს, რომელმაც მას უთხრა: „თუ კი ვინმე იტყვის რომ თათრები დამარცხდნენ, ან ისინი დაატყვევეს, არ ენდოთ მის სიტყვებს. ამის საწინააღმდეგოდ თუ ვინმე იტყვის, რომ თათრებმა ყველა მოკლეს, ვინც წინ შეხვდათ და გაიმარჯვეს, დაუჯერეთ. ეს ხალხი ომს არაფრის დიდებით არ გაუბრძიან“. ეს სიტყვები იმის მაგალითია, თუ როგორ ემინოდათ ქართველებს მონღოლების. *İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 236.*

⁸ სამხრეთ კავკასიის მთებში გადატანილი სიძნელეების შესახებ იხილეთ Bayram Arif Köse, “10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan da Coğrafi İdarî ve İktisadî Durum”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016, Cilt: 13, Sy. 34, s. 431-450; Köse, “10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniyeye ve Arrân Tarihi Coğrafyası”, *Turkish Studies, Vol: 11/1, 2016, s. 89-108.*

დიოდნენ. მართლაც მათ ჰქონდათ ყველაზე ღირსეული მტრის თვისება, რომელიც ვინმეს ესხმოდა თავს. თუმცა, ამჯერად ისე არ მოხდა, როგორც მუსლიმებს ეგონათ. ქართველებმა ბელაქანი უფრო მეტად გაძარცვეს, ვიდრე მონღოლებმა და ბევრი მუსლიმიც მოკლეს.⁹ წყარო ასევე აღწერს 1223 წელს სურმელის მხარეში ქართველებსა და მუსლიმებს შორის მომხდარ ბრძოლასა და გვიზიარებს ინფორმაციას რეგიონის პოლიტიკური წყობის შესახებ.¹⁰ ნაშრომში შესულია იმავე წელს განხორციელებული ერთი ქორწილის ამბავიც. ეს იყო რუსუდან მეფისა და არზრუმის ამირას მოლუსედინ თულრულშაჰის ძის გასედიდინის ქორწილი.¹¹ ავტორი ამ ამბავს მოიხსენიებს როგორც „ჯერ არნახულ უცნაურ მოვლენას“. ამის მიზეზი კი სელჩუკი უფლისწულის, თულრულშაჰის შვილის დედოფალთან დაქორწინებისათვის რელიგიის შეცვლა და ქრისტიანად მონათვლა იყო.¹² წყაროში ასევე დაცულია მნიშვნელოვანი ცნობა იმის შესახებ, რომ დაოჯახებიდან მალევე ცნობილი გახდა დედოფლის მის ქვეშევრდომთან კავშირის თაობაზე და მიუხედავად იმისა, რომ მეუღლემ გაიგო აღნიშნულის შესახებ, მას ხმა არ ამოუღია.¹³ 1225 წლის მოვლენების აღწერისას ავტორი მოგვითხრობს ქართველების მიერ განჯასთვის ალყის შემორტყმის ამბავს და დეტალურად გვიამბობს სულთან ჯალალედინის მიერ საქართვე-

⁹ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 257-262.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 265.

¹¹ Ömer Subaşı, “Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 13, S. 33, 2016, s. 386.

¹² დედოფალმა 1223 წელს არზრუმის მმართველის მოლუსედინ თულრულშაჰის შვილთან იქორწინა და ამ ქორწილის შედეგად ქალიშვილი თამარი და ვაჟი დავითი დაიბადა. El-Ömerî, Mesâlikü'l Ebsâr, s. 354; İbnü'l-Verdî, Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular, Haz.; Mustafa Alican, İstanbul 2014, s. 107.

¹³ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 267.

ველოში განხორციელებული მოქმედებების შესახებ.¹⁴ 1226 წელს სულთანმა ხელში ჩაიგდო თბილისი, დაიპყრო ყარსისა და ანისის ციხეები. დაწვრილებითაა აღწერილი მისი დაბრუნება თბილისში მომდევნო წელს და შემდგომ განვითარებული მოვლენები.¹⁵

სულთან ჯალალედინ ხვარაზმშაჰის საქართველოს ტერიტორიაზე განხორციელებულ მოქმედებებს და ქართველებთან მის ბრძოლას აღწერს კიდევ ერთი წყარო - ნესევის მიერ დაწერილი „სირეთუს სულთან ჯალალედინ ჰორეზმშაჰი“. ნესევიმ მონღოლების მიერ ქ. ნესას აღების შემდეგ რეგიონი დატოვა, 1225 წელს მერაგაში ჩავიდა და სულთანთან მდივნის თანამდებობაზე დაიწყო სამსახური. ამ თანამდებობაზე ყოფნის დროიდან მოყოლებული მონაწილეობას იღებდა სულთანის მიერ მოწყობილ ყველა ლაშქრობასა და ომებში, ამავე დროს რამდენიმე მმართველთან ელჩადაც იყო მივლინებული. ერთი პერიოდი მაიაფარიკინში ცხოვრობდა, ხოლო შემდეგ ალეპოში გადავიდა და გარდაცვალებამდე, 1246 წლამდე, აქ დარჩა. სულთანის გარდაცვალებიდან დაახლოებით 10 წელიწადში (1241 წელს) დაასრულა თავისი ნაშრომი, რომელიც წარმოადგენს იმ პიროვნების ნაშრომს, რომელმაც ხორასანში საკუთარ თავზე იწვნია მონღოლების შემოსევა. ამიტომ ეს ნაშრომი მნიშვნელოვანია მონღოლებისა და შუა აზიის ისტორიისათვის, ასევე, ძვირფასი წყაროა XIII საუკუნის საქართველოს ისტორიის თვალსაზრისითაც.¹⁶ ავტორი მონაწილეობდა სულთანის მიერ საქართველოს წინააღმდეგ მოწყობილ ლაშქრობაში. იგი იძლევა დეტალურ ინფორმაციას ქართველებისა და ხვარაზმელებს შორის პირველი ბრძოლისა და თბილისის აღების შესახებ.

¹⁴ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 276,285.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X, s. 302,321.

¹⁶ Abdülkerim Özeydin, “Muhammed b. Ahmed Nesevî”, DİA, C. 32, s. 577,578; Coşkun Erdoğan, Hârezmşâh Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasî Tarihi (1200-1220), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016, s. 5-6.

ნაშრომში ასევე გადმოცემულია თბილისში სულთნის არყოფნის დროს დაწყებული აჯანყებისა და სულთნის მიერ ქალაქის ხელმეორედ აღების, ასევე, სულთნის მიერ რუსუდან დედოფლის გაქრისტიანებული მეუღლის, არზრუმის ამირას შვილის შეწყალების ამბები.¹⁷

ნევსი ჯალალედინის მიერ სხვადასხვა დროს საქართველოში განხორციელებული ლაშქრობების დეტალური აღწერისას არ ივიწყებს XIII საუკუნის საქართველოს ისტორიისათვის ძალიან ღირებული ცნობების მოწოდებას.¹⁸

კიდევ ერთი ნაშრომი, რომელიც ასახავს XIII საუკუნის ქართული სახელმწიფოს პოლიტიკურ წყობას, არის ჰულაგუიანთა ერთერთი დიდი სახელმწიფო მოხელის, ეპოქის ყველაზე ღირებული ავტორისა და ისტორიკოსის ალაედინ ათა მელიქ ჯუვეინის მიერ დაწერილი „თარიჰი ჯიჰან გუმა“. ჯუვეინის ჩანაწერებში ნაჩვენებია ინფორმაცია ჯებე და სუბუთაი ნოინების დასავლეთისკენ ლაშქრობისა და ქართველებთან ბრძოლის შესახებ. ისტორიული თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია ნაშრომის მეორე ტომში წარმოდგენილი ცნობები ჯალალედინის საქართველოში ლაშქრობისა და 1246 წელს გოლქ ხანის დიდ ყურულთაიზე დამსწრეთა შესახებ. ამავე დროს ნაშრომში ნაჩვენებია იმ პერიოდის მნიშვნელოვანი პიროვნების - ემირ არგუნის ირანში, ხორასანში, აზერბაიჯანსა და საქართველოში განხორციელებული ქმედებები და მათ შორის მოსახლეობის აღწერა, ასევე ქართველი მეფეების მიერ მოწყობილი აჯანყებების წინააღმდეგ არგუნის გაგზავნა. ეს ცნობები ავსებს

¹⁷ შეჰაბედინ აჰმედ ნესევს მიხედვით, არზრუმის ამირას ერთერთმა ვაჟმა ქრისტიანობა მიიღო და საქართველოს დედოფალზე დაქორწინდა. როდესაც სულთან ჯალალედინმა თბილისი აიღო, ეს ახალგაზრდა მიიღო, პატიება უბოძა და თავისი მფარველობის ქვეშ დაიტოვა. Şehabeddin Ahmed Nesevi, Celâlüttin Harezemşah, Çev.: Necip Asım, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 78.

¹⁸ Nesevi, Celâlüttin Harezemşah, s. 70-113.

იმ სივარდიელს, რაც დარჩენილია ქართულ და სომხურ წყაროებში.¹⁹

საქართველოს პოლიტიკური ისტორიისთვის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს რეშიდუდინ ფაზლულაჰ ჰემედანის წიგნი „ჯამიუთ თევარიჰი“. იგი ორი ტომისგან შედგება და წარმოადგენს მსოფლიოს ისტორიას.²⁰ წყაროში წარმოდგენილია XIII საუკუნის საქართველოს და საქართველოში მონღოლთა მმართველობის ისტორია. პირველი ცნობა 1220 წლითაა დათარიღებული. იგი ქართველებისა და მონღოლების პირველ შეხვედრასა და ბრძოლას შეეხება. შემდეგ ავტორი დეტალურად აღწერს ჯალალედინის ლაშქრობას საქართველოში და გვაწვდის ცნობებს საქართველოში არსებული პოლიტიკური სისტემის შესახებ. იგი აღნიშნავს, რომ გოუქ ხანის ყურულთაიზე დასასწრებად ქართველი უფლისწულებიც გაემგზავრნენ და ყურულთაის შემდეგ გაყოფილი ქვეყნის შესახებ კიდევ იძლევა დამატებით ინფორმაციას. ამ მხრივ წყარო ადასტურებს ქართულ ანონიმურ ქრონიკასა და სხვა სომხურ წყაროებში დაფიქსირებულ ცნობებს. წყარო ასევე გვაწვდის ინფორმაციას ჰულაგუს დასავლეთით გადმოსვლის შემდეგ ქართულ-მონღოლური ურთიერთობების ახალი ეტაპის დაწყებისა და ჰულაგუიანთა არმიაში ქართული

¹⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999; Orhan Bilgin, “Atâ Melik Cüveynî”, DİA., C.VIII., s. 140,141; M. Fuad Köprülü, “Cüveynî”, İ.A., C. III., s. 249-255; Zeki Velidi Togan, Tarihte Usûl, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 194; M. Şemseddin Günaltay, İslamTarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler, Haz.: Yüksel Kanar, İstanbul 1991, s. 219-232; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 165, 166.

²⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî, Câmi'u't-Tevârîh -718/1318-, C. I-II., Yay./Haz.: Behmen Kerimi, İntişarat-ı İkbâl, Tahran 1362/1983; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s. 260-280; Togan, Tarihte Usûl, s. 195; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 234-236; Osman Gazi Özgüdenli, “Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî”, DİA., C. XXXV., s. 19-21; Zeki Velidi Togan, “Reşid-üd-dîn Tabîb”, İ.A., C. IX., s. 705-712.

დამხმარე ჯარის ჩართვის შესახებ, აქვე მოცემულია დაწვრილებითი ცნობები ჰულაგუიანთა სახელმწიფოსა და ოქროს ურდოს შორის ომების შესახებ, რომელთა დიდი ნაწილი სამხრეთ კავკასიასა და საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარეობდა. წყარო იმ მხრივაც არის ღირებული, რომ მასში მოცემულია საქართველოში ჰულაგუიანთა სახელმწიფოს ცენტრიდან გამოგზავნილი ადმინისტრაციული მოხელეების სახელები.²¹

ილხანთა საყაენოს მმართველის ოლჯაიტუ ხანის მიერ ვასაფულ-ჰაზრეთად წოდებულმა და შემდეგ შემოკლებით ვასაფად მოხსენიებულმა მწერალმა 1297-98 წლებში დაწერა „თარიჰი ჯიჰან გუშას“ დამატება, რომელშიც საქართველოსა და ქართველების შესახებ ცნობების მოწოდებას ჯგებ და სუბუთაი ნოინების დასავლეთით ლაშქრობისას მათთან შეტაკების ამბის თხრობით იწყებს.²² პირველ დაპირისპირებასთან ერთად ვასაფი გვაწვდის ცნობებს ჯალალედინის საქართველოში ლაშქრობისა და წარმოებული ომების შესახებ. წყაროში შესაძლებელია ისეთი ცნობების მოძიება, რომელიც ეხება ჰულაგუს დასავლეთით გადასვლის და ილხანებსა და ოქროს ურდოს შორის ომისას საქართველოში განვითარებულ მოვლენებს, ასევე, ბატონიშვილ თეგუდარის აჯანყებას და მის შეხიზვნას დავით ნარინთან. წყაროში არსებობს ჩანაწერები ჰულაგუიანთა სახელმწიფოსა და ეგვიპტის მამლუქთა სახელმწიფოს შორის ელბისტანსა და ჰომსში მიმდინარე ბრძოლებში მონაწილეთა მხარეს ქართველი

²¹ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, (İlhanlılar Kısmı), Çev.: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Kelejani, TTK. Yay., Ankara 2013; Reşîdü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't Tevârih*, Sekçuklu Devleti, Çev.: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010.

²² Şerefeddîn Abdullah b. İzzeddîn Fadlullah b. Ebu Nuaym Yezdî Şirazi Vassâf, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Neşr.: Abdul Muhammed Ayeti, Institute for Humanities an Cultural Studies, Tehran 1383/2004, s. 303-305; Osman Gazi Özgüdenli, “Vassâf”, *DİA.*, C. XXXXII., s. 558, 559; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 301, 302; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya*, s. 238, 239.

მეომრების მონაწილეობის შესახებ. ავტორი ასევე მოგვითხრობს აჰმედ თექუდანის მეფობის პერიოდში მნიშვნელოვანი სახელმწიფო მოხელის ალინაკის ქართველებთან ერთად მოქმედების შესახებ. ვასაფი ასევე მოგვითხრობს ემირ თუკალის შესახებ, რომელი ყაზან ყაენის ეპოქაში საქართველოში დასახლდა, ქართველების დახმარებით აჯანყდა,²³ ყაზან ყაენმა მის წინააღმდეგ ჯარი გააგზავნა, რომლებმაც იგი საქართველოში გაქცევის მცდელობისას დააკავეს თანმხლებ ქართველ მხედრებთან ერთად, მალე ემირ თუკალი ყოველგვარი დაკითხვისა და გამოძიების გარეშე სიკვდილით დასაჯეს.²⁴

XIII საუკუნის საქართველოს ისტორიისთვის ღირებულ ცნობებს გვაწვდის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მწერალი ჰამდულაჰ მუსთეფე ყაზვინი.²⁵ იგი იყო სახელმწიფო მოხელე, ისტორიკოსი და პოეტი. ყაზვინიმ შეისწავლა ბევრი ისტორიული თხზულება და მათი შინაარსი მოათავსა თავის ნაშრომში „თარიჰი გუზიდე“, რომელშიც შეგვიძლია მივაკვლიოთ ინფორმაციას როგორც XII საუკუნის ქართულ-თურქული ურთიერთობების შესახებ, ისე მონღოლების დასავლეთით ექსპანსიისა და წარმოებული ბრძოლების შესახებ. წყარო ასევე მოგვითხრობს აბაკას მმართველობის პერიოდში ილხანთა სახელმწიფოსა და ოქროს ორდუს შორის კავკასიაში მიმდინარე დაპირისპირების შესახებ. ამასთან ერთად, წყაროში წარმოდგენილია ცნობები საქართველოში დაწყებული ბატონიშვილ თეკუდერის აჯანყების ჩასახშობად შირამუნ ნოინის საქართველოში გაგზავნისა და აჯანყების დასრულების შესახებ, ცნობები ყაზანსა და ბაიდუს შორის შეთანხმებით დასრულებული დაპირისპირების შესახებ,

²³ Vassáf, Târîh-i Vassáf, s. 182.

²⁴ Vassáf, Târîh-i Vassáf, s. 183.

²⁵ Hamdullâh Müstevfi Kazvîni, Târîh-i Güzîde, Neşr.: Abdülhüseyin Nevâî, Müesses-e-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1944; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s. 309-318; Abdülkerim Özaydın, “Hamdullâh el-Müstevfi”, DİA., C. XV., s. 454-455; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya, s. 240-242; Zeki Velidi Togan, “Hamdullâh Müstevfi”, İ.A., C. V., s. 186, 187.

რომლის ძალითაც საქართველო სამართავად ბაიდუს გადაეცა. ბაიდუს წინააღმდეგ ყაზან ყაენის მიერ მოწყობილი პირველი აზერბაიჯანული ლაშქრობის დროს ემირ თუკალისა და საქართველოს მეფე დავით VIII-ის მიერ ბაიდუსთვის სამხედრო ძალით მხარდაჭერის შესახებ თხრობისას წყარო იძლევა მნიშვნელოვან ინფორმაციას ქართველების შესახებ.²⁶

XIII საუკუნის საქართველოს ისტორიის შესახებ ცნობებს გვაწვდის სხვადასხვა სპარსულენოვანი წყაროც, თუმცა მცირე რაოდენობით. მათგან ერთერთია თავუდინ ფაჰრი ბენაკეტის ნაშრომი „თარიჰი ბენაკეტი“. იგი დაწერილია მსოფლიო ისტორიის სახით, თუმცა ძირითადად წარმოადგენს „ჯამიუთ თევაჰირის“ მოკლე შინაარს. XIII საუკუნის ქართული პოლიტიკური ცხოვრების შესახებ²⁷ ავტორის მიერ დაწერილი ცნობები და ამავე პერიოდში მოღვაწე სეიფი ჰერევის მიერ შეთხზულ ნაშრომში „თარიჰნამე ჰერათი“²⁸ მოყვანილი ცნობები ქართველების შესახებ, ძალიან ჰგავს „ჯამიუთ თევაჰირში“ წარმოდგენილ ინფორმაციას. შაბანკარეი, თავის ნაწარმოებში „მეჯმუალ-ენსაბი“ თხრობას იწყებს კაცობრიობის, ვარსკვლავების და ბუნების შექმნიდან და 1332-33 წლებამდე განვითარებულ მოვლენებს აღწერს, ძირითადად კი გვაწვდის მნიშვნელოვან ცნობებს ირანსა და ხორასანში არსებული სახელმწიფოების და მათთან ურთიერთობაში მყოფი სხვადასხვა

²⁶ Hamdullâh Müstevfi, *Târîh-i Güzîde*, s. 602.

²⁷ Fahrudin Ebu Süleyman Davud b. Tacuddin Fahr-i Benâketî, *Târîh-i Benâketî (Ravzat ûlî'l-elbâb fi ma'rife't -tevârîh ve'l-enisâb)*, Neşr.: Cafer Şiar, Çaphane-i Daverpenah, Tehran 1343 (1969); Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 306; Tahsin Yazıcı, “Benâketî”, *DİA.*, C.V., s. 429, 430; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya*, s. 240; Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, s. 21.

²⁸ Seyf İbn Muhammed İbn Yakub el-Herevî, *Târîhnâme-i Herât*, (Neşr.: Muhammed Zübeyr es-Siddîkî), Calcutta 1944.

ჯგუფების შესახებ.²⁹ აბდულაჰ ქაშანის ნაწარმოებში „თარიჰი ოლჯაითუ სულთანი“ მოცემულია ინფორმაცია ოლჯაითუ სულთნის (1304-1316წწ) მეფობის პერიოდში მომხდარი მნიშვნელოვანი მოვლენების შესახებ. გარდა იმისა, რომ წიგნი ისტორიის მატრიანა, მასში ასახულია სახელმწიფოს ცხოვრების ყოველდღიურობა. იგი ჰულაგუიანთა სახელმწიფოს ისტორიის გარკვეული პერიოდისთვის ერთადერთ წყაროს წარმოადგენს. ნაწარმოებში წარმოდგენილია ემირ ჩოზანის საქართველოს მიმართულებით მოწყობილი ლაშქრობების დეტალები.³⁰

ზემოთხსენებული წყაროების გარდა ასევე არსებობს ანატოლიაში, თურქეთის სელჩუკთა სახელმწიფოში დაწერილი წყაროები, რომლებიც იძლევიან საყურადღებო ცნობებს როგორც თურქეთის, ისე საქართველოს ისტორიისათვის. ამ ისტორიული წყაროების ავტორთაგან ერთერთი იბნ ბიბია. იგი დეტალების აღწერაზე მეტად ლიტერატურულად და მხატვრულად გაფორმებას ანიჭებს უპირატესობას, თუმცა, მის მიერ შექმნილ ნაშრომში XII და XIII საუკუნეებში ქართულ-თურქული ურთიერთობების, ასევე ანატოლიის სელჩუკებსა და ილხანთა სახელმწიფოს შორის ურთიერთობების შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს იძლევა.³¹

²⁹ Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Şabânkârêî, Mecmaü'l-ensâb, Neşr.: Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1376; Togan, Tarihte Usûl, s. 196; Rıza Kurtuluş, “Şebânkârêî”, DİA., C. XXXVIII., s. 390, 391; Özgüdenli, Gazan Han ve Reformları, s. 23.

³⁰ Abdullah Muhammed b. Ebî Tâhir Abdullah Kâşânî, Târih-i Olcaytu Sultân, Neşr.: Mehîn Hambelî, Tahran 1348/1969; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s. 303, 304; Derya Örs, “Abdullah b. Ali Kâşânî”, DİA., C. XXV., s. 4, 5.

³¹ İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçuk-Name), C.I. - II., Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996; Abülkerim Özaydın, “İbn Bibî”, DİA., C. XIX., s. 379-382; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya, s. 166, 167.

კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ავტორი ქერიმუდინ მაჰმუდი აქსარაია. მისი ნაწარმოების ბოლო ნაწილში XIII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XIV საუკუნის შუა წლებამდე განვითარებული მოვლენების შესახებ არის მოთხრობილი. რადგან ავტორი თავად იყო ამ მოვლენების თვითმხილველი, ეს ნაწილი წიგნის ყველაზე საინტერესო ნაწილია. წყარო შეიცავს ყურადსაღებ ცნობებს XIII საუკუნის ქართულ-თურქულ-მონღოლური ურთიერთობების შესახებ.³²

ყურადღებას იმსახურებს კიდევ ერთი ავტორი, რომელმაც თავის ნაწარმოებში ადგილი დაუთმო XIII საუკუნის საქართველოს ისტორიას, ეს არის XV საუკუნეში მცხოვრები მიჰრანდი.³³ მისი ნაწარმოები აღმოსავლეთის ისტორიის ენციკლოპედიის სტილშია დაწერილი და ავტორმა ამისთვის დაამუშავა რეშიდუდინ ფაზლულაჰის, ჯუვეინის, ვასაფის, ჰაფიზ ებრუს და იბნულ ესირის ნაწარმოებები. წიგნი შედგება შვიდი ტომისგან. IV ტომში მოცემულია სელჩუკების, ხვარაზმელების და ათაბაგების სახელმწიფოებს და მათ მეზობელ ერებსა და სახელმწიფოებს შორის ჭიდილი, ხოლო დანართში წარმოდგენილია ცნობები კავკასიის პოლიტიკური ისტორიის შესახებ. მეხუთე ტომში კი დეტალურად არის აღწერილი ჩინგიზ ხანისა და მისი ნაცვლების წარმოებული ბრძოლები.³⁴

იმავე საუკუნეში მოღვაწეობდა გიასედინ ჰანდმირი, რომლის ნაწარმოები „ჰუბიბუს სიერი“ ისლამის ისტორიას წარმოადგენს. ჰანდმირმა თავის თხზულებისთვის გამოიყენა

³² Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsâmeretü'l- Ahbâr, Çev.: Mürsel Öztürk, TTK. Yay., Ankara 2000; İsmail Aka, “Kerimüddin Aksarayî”, DİA., C.II., s. 293; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya, s. 281.

³³ Tahsin Yazıcı, “Mîrhând”, İ.A., C.VIII., s. 360, 361.

³⁴ Mîr Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendşah Mîrhând, Târîh-i Ravzatü's-Safâ Fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ, 903/1498., C. IV-V., Müessese-i Hayyam ve İntişarat-ı Piruz, Tahran 1339; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s. 398-401; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya, s. 247,248; İsmail Aka, “Mîrhând”, DİA., C.XXX., s. 156, 157.

რემიდუდინ ფაზლულაჰის, ვასაფის და მირჰანდის ნაშრომები.³⁵ ფასიჰი ჰაფის „მუჯმელი ფასიჰი“ დაწერილია კალენდრის სტილში, რომელშიც დიდი სიზუსტით არის დაცული ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა. წიგნის II ტომში მოცემულია ცნობები იმ სახელმწიფოების შესახებ, რომლებმაც წინააღმდეგობა გაუწიეს მონღოლებს.³⁶

არაბულად შესრულებელი ისლამური ისტორიული წყაროები, რომლებიც დაწერილია მამლუქთა სახელმწიფოში და მოგვიტობრობენ XIII საუკუნის საქართველოს ისტორიის შესახებ, ასახავენ ქართველებსა და მამლუქებს შორის ურთიერთობებს. ასეთ წყაროებს წარმოადგენენ ბაიბარს ელ მანსურის „ეთთუჰფეთულ მულუქიე ფიდ-დევლეთი თურქიე“ და „ზუბდე-თულ ფიქრე ფი თარიჰი ჰიჯრე“,³⁷ მაკრიზის „კითაბუს სულუქ ფი მარიფეთი დუველ ელ მულუკი“,³⁸ ნუვეირის „ნიჰაიეთულ-

³⁵ Giyaseddin Hândmîr b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hace Celaliddin Muhammed Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fi Ahbâri Efrâdi Beşer*, 941/1535, C.II.-III., Neşr.: Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitâbfuruş-i Hayyam, Tahran 1983/1362; Zeki Velidi Togan, "Hândmîr", İ.A., C. V., s. 210, 211; İsmail Aka, "Hândmîr", DİA., C.XV., s. 450-452; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya, s. 248, 249; Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s. 405-408.

³⁶ Fasîh Ahmed b. Celaleddin Muhammed Hâfi, *Mücmel-i Fasîhî*, C. II.-III., Neşr.: Muhammed Ferruh, Meşhed 1340 (1961); Rıza Kurtuluş, "Fasîh-i Hâfi", DİA., C. XII., s. 214, 215; Özgüdenli, Gazan Han ve Reformları, s. 26.

³⁷ Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-mulukiyye fi'd-devleti't-Türkiyye* (Neşr.: Abdülhamid Salih Hamdân), Kahire 1987; Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l Mulukiyye fi'd-Devleti't-Türkiye*, Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan, Çev.: Hüseyin Polat, TTK Yay., Ankara 2016; Baybars el-Mansûrî, *Zübdet'ül- Fikre fi Tarihi'l-Hicre*, (Neşr.: D.S. Richards), Beyrut Das Arabische Buch Berlin, 1998/1419.

³⁸ Ahmet bin Ali Makrizî, *Kitabü's-Sülûk fi Marifeti Düvel el-Mülûk*, Yay.: M. Zaide, Kahire 1936-38. II. Türkçe Terc.: Zakir Kadiri UGAN, (TTK. Tercüme Bölümü Yayınlanmamış Daktilolu Tercüme Yazmalar); R.J.C. Broadhurst, *A History of the Ayyubid Sultans of Egypt*, Translated from

ერებ ფი ფუნუნილ-ედები“,³⁹ იბნ კესირის „ელ-ბიდაე ვენ-ნიჰაიე“,⁴⁰ იბნ დევადირის „კენზუდ-დურერ ვე ჯამიულ-გურერ, I-IX., ედ-დურეთუზ-ზექიე ფი აჰბარიდ დევლეთი თურქიე“,⁴¹ ელ ომარის „მესალიკულ ებსარ ფი მემალიქილ ემსარი“ და „ეთ-თარიფ ბილ-მუსტალაჰი შერიფი“,⁴² ქალქაშენდის „სუბჰულ აშა ფი სინათილ ინშა“,⁴³ „ბაიფარსის ისტორია“⁴⁴ და იბნ თაგრიბენდის „ენ-ნუჯუმუ ზაჰირე“. ⁴⁵

ქართველებსა და მამლუქებს შორის ურთიერთობის დამყარებამდე შუა საუკუნეების ისტორიაში მონღოლების და ჯვაროსნების დამარცხებით სახელმოხვეჭილმა მამლუქებმა მაღალ დონეზე აიყვანეს საკუთარი სახელმწიფოს წყობა. ამ სახელმწიფოს მთავარი თავისებურება ის იყო, რომ აღმასრუ-

the Arabic of al Maqrizi, 1980 Boston; Histoire des Sultans Mamlouks de l'Égypte, écrite en arabe par Taki-eddin-Ahmed-Makrizi, Trans.: Étienne Marc Quatremère, Paris-London, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1840.

³⁹ Ebu'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb, C.XXXI., (Dr. Necip Mustafa Fevvez, Dr. Hikmet Keşî Fevvez), Beyrut 2004, s. 61.

⁴⁰ İbn Kesîr, El Bidâye Ve'n-Nihâye, C.XII-XIII-XIV., Çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1985.

⁴¹ İbn Devâdârî, Seyfeddin Ebû Bekr b. Abdullah b. ed-Devadari, Kenzü'd-dürer ve Câmiü'l-gurer, I-IX, ed-Dürretü'z-zekiyye fi ahbari'd-devleti't-Türkiyye, C.IX., (Neşr.: Hans Robert Roemer), Kahire 1960/1379.

⁴² Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr, C: III, Thk: Kamil Selman el-Cebûrî, Beyrut 2010; Aynı Müellif 'in et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerîf(Thk. Semîr Mahmûd Derubi), Kerek 1992/1413.

⁴³ Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali Kalkaşendî, Subhü'l-A'şa fi Sınaati'l-İnşâ, C: IV-VII, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1987.

⁴⁴ Baypars Tarihi, Al-Melik-Al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi, Türkçeye Çev.: Şerefüddin Yaltkaya, Ankara 2000.

⁴⁵ İbni Tagrıberdi, En-Nücümü'z-Zâhire, (Parlayan Yıldızlar), Çev.: Ahsen Batur, İstanbul 2013.

ლებელი და სამხედრო ფენა წარმოშობით მამლუქებისგან შედგებოდა. მამლუქთა ფენის ადამიანური რესურსის წყარო კავკასიიდან და ყივჩაღთა მხარიდან ჩამოყვანილი მონები იყვნენ. ეგვიპტეში მამლუქთა ფენის წარმომადგენლები მათი უნარიანობის მიხედვით ადმინისტრაციულ და სამხედრო კადრებში ნაწილდებოდნენ.⁴⁶ ქართველებით დასახლებული რეგიონებიდანაც ხდებოდა მამლუქებით მათი მომარაგება. მამლუქ ამირებს შორის ბევრი იყო ისეთი, რომელთა სახელში „გურჯი“ - ქართველი ერია.⁴⁷ ეს მაგალითი ზემოთ ნათქვამის დადასტურებაა. მამლუქების უმრავლესობა თურქული წარმოშობის იყო. უფრო მეტიც, თანამედროვე ლიტერატურაში იგი თურქულ სახელმწიფოდ მოიხსენიება,⁴⁸ თუმცა მასში სხვადასხვა ეთნიკური წარმოშობის მოქალაქე შედიოდა. მათ შორის იყვნენ ქართველებიც. ეს სამხედროები მონღოლების მიერ ყივჩაღთა სტეპად წოდებულ რეგიონში ლაშქრობის შედეგად დატყვევებული, შავი ზღვის გავლით ეგვიპტეში ჩაყვანილი და

⁴⁶ მამლუქების პოლიტიკისა და სახელმწიფო წყობის შესახებ იხილეთ Ahmet Sağlam, “Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur”, Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, Yıl: 2015, C: 2, S: 4, s. 107-126.

⁴⁷ ამის ყველაზე კარგი მაგალითია წყაროებში მოხსენიებული ემირ გურჯი და ესენდემირ გურჯი, რომლებიც მამლუქების ერთერთი სულთანის, ჰუსამედინ ლაჩინის მმართველობის დროს დაწინაურდნენ. ემირ გურჯის შესახებ იხილეთ Ahmet Sağlam, “Hüsameddin Lâçîn ve Saltanat Dönemi (696-698/1296-1299): Memlûkler’de Meşrutî Bir Sultan Teşebbüsü ve Akâmeti”, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXXII / 1, 2017, s.183-184; ესენდემირ გურჯის შესახებ იხილეთ Ahmet Sağlam, “İlhanlı Hükümdarı Gazan Han’ın Suriye Seferlerinde Ermeniler”, History Studies, C:8, S:1, Mart 2016, s.144.

⁴⁸ Ahmet Sağlam, “Memlûk Kaynaklarında Karamanoğulları (1256-1341)”, Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-II Karamanoğulları Beyliği, Ed. Mehmet Şekerci-Mehmet Mercan-Yakup Kaya-Cem Uncu-Konya 2016, C: 1, s. 420.; ss.418-441.

იქ გაყიდული მონები იყვნენ. რა თქმა უნდა, მათ მიერ გავლილ ტერიტორიებს შორის ქართული მიწებიც იყო.⁴⁹

პირველი კავშირი ქართველებსა და მამლუქებს შორის, რომელიც წყაროებში დაფიქსირდა, ქართველთა მეფე დავით ულუსა და სულთან ბაიბარს შორის 1264-65 წლებში საჩუქრებისა და წერილების გაცვლით დაიწყო და შემდგომ პერიოდშიც გაგრძელდა.⁵⁰ „ბაიბარსის ისტორიაში“ ჰიჯრით 672 (1273-74) წლის მოვლენებს შორის ჩაწერილია ამბავი ელჩების გაცვლის შესახებ. ავტორის მიხედვით, დავით მეფის ოჯახის ერთერთი წევრი რამდენიმე თანამგზავრთან ერთად ინკოგნიტოდ, მღვდლის ტანსაცმელში გადაცმული გაემგზავრა იერუსალიმისკენ, მან გაიარა ანატოლია, ქალაქ სისიდან იგი ზღვით

⁴⁹ კავკასიელები მონღოლების შემოსევების შედეგად მოხვდნენ ტყვეთა ბაზრებზე. ამავე დროს წყაროებში დაფიქსირებულია, რომ რეგიონში უხსოვარი დროიდან დამკვიდრებული ტრადიციის მიხედვით გაჭირვებული ცხოვრებიდან გამომდინარე იძულებული ხდებოდნენ ჯანმრთელი ბავშვები გაეყიდათ. სხვადასხვა წყაროში ნაჩვენებია, რომ მონობას შუა საუკუნეების ვაჭრობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა. ქალქაშენდი, რომელიც ახსენებს გაჭირვების გამო ბავშვების გაყიდვას, წერს, რომ არამუსლიმი თურქული წარმოშობის პირები მამაცი, შეუპოვარი, ერთგული და ამავე დროს ძალიან მოხდენილები იყვნენ. Kalkaşendî, Subhü'l-A'ş'a fi Sinaati'l-İnşâ, C: IV, s. 458; el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr, C: III, s. 150; Sağlam, “Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı”, s. 110.

⁵⁰ Reuven Amitai-Preiss, *The Mamluk-Ilkhanid War*, Cambridge 1995, s. 150,151; Johannes Pahlitzsch, “Mediators Between East West: Christians Under Mamluk Rule”, *Mamlûk Studies Review* Vol. IX. no. II., Middle East Documentation Centre, The University of Chicago 2005, s. 33; Christian Müller and Johannes Pahlitzsch, “Sultan Baybars I and the Georgians- in the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem”, *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, 14-17 May., Tel Aviv University 2000, s. 277-279; Berdzenişvili, Nikoloz - Simon Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar, Çev.: Hayri Hayrioğlu, Sorun Yay. İstanbul 2000, s. 182.

ჩავიდა აკოში, საიდანაც სურდა იერუსალიმში გადასვლა. თუმცა მათი ჩასვლის ამბავი შეიტყო იაფაში მყოფმა ამირა ბედრედინმა და ისინი დააკავა. დამასკოში მყოფმა ბაიბარსმა შეიტყო ქართველების დაპატიმრების შესახებ და ისინი თავისთან მიაყვანინა. დამასკოში ბაიბარსმა ჩამოსულები მიიღო და შემდეგ ქართველი დიდებული დამასკოს ციხის ერთერთ გოდოლში გამოამწყვდია, თუმცა ნება მისცა მისი ერთერთი თამბლები საქართველოში გაეგზავნა, რათა მას დაპატიმრების ამბავი ჩაეტანა. თუმცა, 1276-77 წლებში ტყვეების სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ მეფე დავითმა, როდესაც შეიტყო ბაიბარსის ამ კეთილგანწყობის შესახებ, სულთანს ელჩი და საჩუქრები გაუგზავნა და მადლობა გადაუხადა. ბაიბარსმა ელჩს ხალათი უბოძა, გაუმასპინძლდა და პატივით დააბრუნა სამშობლოში.⁵¹ ქართველებსა და მამლუქებს შორის ურთიერთობა ზემოთ მოთხრობილი ამბით არ შემოფარგლულა. ამის მაგალითია ნუვეირის მიერ ჩაწერილი ამბავი, რომელიც ჰიჯრით 681 (1282-83 წწ) წლით არის დათარიღებული. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ამბავი სხვა წყაროებით არ დასტურდება, ჩვენი აზრით იგი მაინც მნიშვნელოვანი ცნობაა. ავტორის მიხედვით, ჰიჯრით 681 წელს სულთან კალაფუნმა შეიტყო, რომ ერთერთი ქართველი მეფე თომა სუთაი გელიარი ვინმე თაბიგა ბინ ანქვართან ერთად სამშობლოდან ფარულად ჩავიდა იერუსალიმის მოსალოცად და უკან ბრუნდებოდა. ისინი დაცული სანაპიროდან გემში ჩასხდნენ, როდესაც სულთანმა ეს გაიგო, იერუსალიმში ყოფნისას თარჯიმანთან ერთად დააკავა და ეგვიპტეში წაიყვანა.⁵²

ორ ქვეყანას შორის XIII საუკუნის ბოლოს დამყარებულ ურთიერთობებს, საქართველოსთვის არც XIV საუკუნეში დაუკარგავს მნიშვნელობა. ბაიბარს ელ-მანსურისა და მაკრიზის მიხედვით, ჰიჯრით 705 (1305-06 წწ) წელს ბიზანტიის

⁵¹ Baypars Tarihi, s. 30, 83, 84; İbni Tagrıberdi, yakalanan kişinin Gürcü Kralı olduğunu iddia etmiştir. İbni Tagrıberdi, En-Nücumu'z-Zâhire, s. 52.

⁵² Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb, C.XXXI., s. 61.

იმპერატორმა ანდრონიკე II-მ და საქართველოს მეფემ ვახტანგ III-მ სულთანს ელჩები და საჩუქრები გაუგზავნეს და სთხოვეს იერუსალიმში მიერთად გადაკეთებულ ერთერთ ეკლესიაში, რომელსაც ეწოდება „ელ-მუსალეზე“, ქრისტიანული წირვა-ლოცვის აღდგენის ნება დაერთო. წერილების მიღების შემდეგ სულთანმა ბრძანა, ეკლესია გაეხსნათ მლოცველებისთვის. ქართველმა მეფემ საკუთარ წერილში სულთანს მორჩილება გამოუცხადა და საჭიროების შემთხვევაში დახმარება აღუთქვა. ამასთან ერთად ქალქაშენდი, საქართველოში ძალაუფლების მქონე ორ მეფეს ახსენებს.⁵³

ეკლესიის „ელ-მუსალეზე“ (ელ-მასლაბა)⁵⁴ გახსნის თაობაზე თხოვნა, 5 წლის შემდეგ სხვა ქართველმა მეფემ გაიმეორა, რომელმაც მამლუქთა სულთანს ელჩები გამოუგზავნა და ამ თემაზე მოლაპარაკება დაიწყო. ამ პერიოდში საქართველოს იმერეთის რეგიონში მყოფი მეფე დავით ნარინის გარდაცვალების შემდეგ ტახტზე მისი შვილი კონსტანტინე ავიდა. ბაიბარს ელ მანსურის და ნუვეირის ჰიჯრით 710 წელს კონსტანტინესთან დაკავშირებით შემდეგი სახის ჩანაწერი აქვთ გაკეთებული: „ბიზანტიის იმპერატორმა ანდრონიკე II-მ და თბილისის მმართველმა კონსტანტინე დავითის ძემ გამოაგზავნეს ქართველი ელჩები,⁵⁵ რომლებმაც სულთანს მორთვეს საჩუქრები და

⁵³ Makrizî, Kitabü's-Sülûk fi Marifeti Düvel el-Mülûk, s. 24; Baybars el-Mansûrî, Zübdet'ül- Fikre fi Tarihi'l-Hicre, s. 385; Kalkaşendî, Subhu'l-A'şâ, C. VIII, s. 27-28; David M. Lang, "Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant (1314-1346)", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 17, No. 1. (1955), s. 79.

⁵⁴ ნუვეირის მიხედვით ეკლესიის სახელი ელ-მუსალეზეა. Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb, C. XXXII, s. 69.

⁵⁵ ომერის მიხედვით, რომელიც იძლევა ცნობებს ქართველი მეფის, მისი ქვეყნისა და წარმოებული დიპლომატიის შესახებ, საქართველოს დედაქალაქი თბილისია. საქართველო ბერძნებსა და სომხებს შორისაა. დიდებული და ლამაზი ქვეყანაა. თითქოს ორ სხვადასხვა ქვეყანადაა გაყოფილი. მუდმივი სამეფოს გვერდით

გადასცეს იმპერატორისა და მეფის წერილები, რომლებშიც ისინი სთხოვდნენ სულთანს იერუსალიმში მდებარე „ელ-მუსალაბეს“ ეკლესიაში ქრისტიანული წირვა-ლოცვის უფლება მიეცა“. ეს ეკლესია ბაიბარსის მმართველობის პერიოდში დაიკეტა და მის ადგილას მეჩეთი ააშენეს.⁵⁶ ელ-მუსალაბეს ეკლესია ძალიან ძველი და განთქმულია, სადაც ცნობილი ქართველი რელიგიური პირი ცხოვრობს. ბაიბარს ელ-მანსურის მიხედვით, სულთანმა წარჩინებულებისგან რჩევის მიღება ისურვა, რათა დაეცვა და თვალყური ედევნებინა თემის შემოსავლებისთვის და ამ საქმიდანაც მიეღო მოგება, ამიტომ ელჩებს დადებითი პასუხი მაშინვე არ მისცა, განუცხადა, რომ ყადებთან უნდა ეთათბირა. შემდეგ კონსტანტინეს წერილი მიწერა, რომელშიც ურჩევდა მას დაეცვა მის ქვეყანაში მცხოვრები მუსულმანების სიცოცხლისა და ქონების უსაფრთხოება, არ შეექმნა დაბრკოლება ჰანეფიტების მოვალეობის შესრულებისა და მეჩეთებსა და მინარეთებში საკუთარი სურვილისამებრ ღვთისმსახურების აღსრულებისათვის. ასევე ურჩევდა კარგად მოჰყოლოდა მის ქვეყანაში ჩასულ ვაჭრებს, გაეიოლებინა მათთვის საიმპორტო და საექსპორტო საქმიანობა. მოკლედ რომ ვთქვათ, მისგან მუსლიმების კერძო და ძირითადი

კიდევ ერთი სამეფო არსებობდა. ეს ორი სამეფო ირანში არსებული ჰულაგუიანთა ყაენის დაქვემდებარებაში იყო. ქართველი სამხედროები გარდა ზოგიერთებისა, ქრისტიანები არიან. ეს სამხედროები ილხანებს ექვემდებარებიან. მათი აღჭურვილობა და ინვენტარი ჰულაგუიანთა მიერ კეთდებოდა. მათ განსაკუთრებით ჩობან ნოინი, მისი შვილი შეიპ მამპუდი და მათი მომხრეები ენდობოდნენ. Ömerî, et-Ta'rif bi'l-Mustalahi'-ş-Şerîf, s. 70; Kalkaşendî, Subhu'l-A'şâ, C. VIII, s. 27-28; Ahmet Sağlam Memlûk Sultanı Nasır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri (684-741/1285-1341), Basılmamış Doktora Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2015, s. 359,360, d.n. 2165.

⁵⁶ Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-mulukiyye fi'd-devleti't-Türkiyye, s. 220,221; Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb, C. XXXII., s. 125.

ინტერესებისთვის ყურადღების მიქცევა ითხოვა.⁵⁷ სულთანმა ბიზანტიელი და ქართველი ელჩები დიდი პატივით მიიღო და წყალობა მოიღო, მანსურის მიხედვით, ელჩები ყვებოდნენ თავს გადამხდარ და ნანახ ამბებს და საჩუქრად მიღებულ ტანსაცმელში გამოწყობილები დასეირნობდნენ.⁵⁸ ამავე დროს ნუვეირი აღნიშნავს, რომ ელჩების მიერ მორთმეულ წერილში სულთანს თხოვდნენ კარგად მოქცეოდა ეგვიპტეში მცხოვრებ ქრისტიანებს.⁵⁹

გარდა ელჩების გაცვლით დამყარებული ურთიერთობისა, წყაროები გვაწვდიან ცნობებს ილხანთა არმიის შემადგენლობაში მყოფი ქართველი სამხედროების შესახებ. ერთერთი ასეთი წყაროა იბნ კესირის „ელ-ბიდაე ვენ-ნიჰაე“. ავტორს ნაწარმოებში მოყავს იბნულ ესირის წიგნიდან ამოღებული ცნობები XIII საუკუნეში მონღოლების მიერ ირანში განხორციელებული მოქმედებებისა და ქართველებთან ბრძოლის შესახებ და ასევე გვაწვდის მნიშვნელოვან ინფორმაციას ილხანთა პერიოდში ქართველებსა და მამლუქებს შორის ურთიერთობებზე.⁶⁰ განსაკუთრებით ხაზს უსვამს ყაზან ყაენის სირიაში ლაშქრობის დროს ქართველების მიერ რეგიონში განხორციელებული ნგრევის ამბავს.⁶¹ იბნი თაღრიბერდი აღნიშნავს, რომ სირიის ლაშრობისას მონღოლებთან ერთად ქართველები, სომხები და

⁵⁷ Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-mulukiyye fi'd-devleti't-Türkiyye, s. 221; Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l Mulukiyye fi'd-Devleti't-Türkiye, Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan, s. 211.

⁵⁸ Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-mulukiyye fi'd-devleti't-Türkiyye, s. 221; Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l Mulukiyye fi'd-Devleti't-Türkiye, Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan, s. 212.

⁵⁹ Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb, C.XXXII., s. 125.

⁶⁰ İbn Kesîr, el-Bidâye Ve'n-Nihâye, C.XII-XIII-XIV., Çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1985; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya, s. 196-198.

⁶¹ İbn Kesîr, el-Bidâye, C.XIV., s. 47-55; Makrizî, Kitabü's-Sülûk fi Marifeti Düvel el-Mülûk, s. 235.

სირიის სანაპირო ზოლში გაბატონებული ჯვაროსანი მეფეებიც იყვნენ.⁶²

იბნ დევადარი სხვა წყაროებისგან განსხვავებულ ცნობებს იძლევა ქართველების შესახებ და მათ გარეგნულ მახასიათებლებზე აკეთებს აქცენტს. ჩვენს ხელთ არსებული წყაროების მიხედვით, ილხანთა მიერ ჰიჯრით 712 წელს (1311 წლის დეკემბერი/1313 წლის იანვარი)⁶³ მოწყობილი ლაშქრობისას, რომლის დროსაც მათ მოახერხეს ქალაქ რაჰემდე მისვლა, მონღოლთა არმიის შემადგენლობაში ქართველები და სომხებიც იყვნენ. იბნ დევადარი ლაშქრობაში მონაწილე ქართველი მეთაურების შესახებ თხრობისას, ყვება სამხედროების მუსლიმთა საწინააღმდეგო ქმედებებზე და ქართველთა მკაცრ შესახედაობასა და ფიზიკურ აღნაგობაზე ამახვილებს ყურადღებას. ავტორი ერთერთ ქართველ მეთაურს დემირხანს კლდეს ადარებს და მოყავს ილხანთა ამირებთან მისიდიოლოგი, როდესაც მას დააბრალეს სამხედრო ხელოვნებისა და სააღყო საქმის უცოდინარობა. იბნ დევადარი აცხადებს, რომ დემირხანის სარდლობის ქვეშ მყოფი ქართული შენაერთები ყველაზე ბოლოს შეუერთდნენ სალაშქროდ წასულ ილხანთა არმიას. ავტორის ცნობით, ქართველთა ნაწილში დემირხანის გარდა სხვა მეთაურებიც იყვნენ: თალიში, თაბჯუ, თართხანი, თართაკი, კიკარი, ბიკერი, შაკლიმი, კერბეკი, ოჯი, კერმასი, ბაზარი, ბაღლუ კარა, ჩაკალი, ჩალანი, კაბთერი, ჯამკარი, კარდუმი და

⁶² იბნი თაღრიბერდი მოგვითხრობს, რომ ჰულაგუიანთა მრავალრიცხოვანი არმია შედგებოდა მონღოლებისგან, ქართველებისგან, სპარსელებისგან და სხვა ერებისგან. İbni Tagrıberdi, En-Nücümu'z-Zâhire, s. 34; Abdulkadir Yuvalı, İlhanlılar Tarihi- I- Kuruluş Devri, Kayseri 1994, s. 84.

⁶³ The Memoirs of a Syrian Prince: Abu'l Fida', Sultan of Haman (672-732/1273-1331), Trans.: P.M. Holt, Wiesbaden, 1983, s. 62, 63; Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb, C.XXXII., (Neşr.: Üstaz İbrahim Şemseddin), s. 152, 153.

კუნჯარი.⁶⁴ ქართული წყარო ადასტურებს ამ ლაშქრობაში გიორგი მეფის მეთაურობით ქართველთა მონაწილეობას, მაგრამ იბნ დევადარის მიერ ჩამოთვლილი არც ერთი ქართველი მეთაურის სახელს არ იმეორებს.⁶⁵

დასკვნა

XIII დასაწყისში ქართველებმა თანდათან დაიწყეს სამხრეთ კავკასიაზე არსებული გავლენის დაკარგვა. შუა აზიის სტეპებიდან დასავლეთის მიმართულებით დაწყებულმა მონღოლთა თავდასხმებმა ირანისა და აზერბაიჯანის გავლით მოკლე ხანში მიაღწია საქართველომდე და რეგიონში არსებულმა ყველა პოლიტიკურმა ერთეულმა ყველა სფეროში განიცადა მონღოლთა ზეწოლა. მართალია მონღოლთა პირველი შემოსევა მხოლოდ მარცვასა და ნადავლის მოგროვებას ისახავდა მიზნად, მაგრამ მის შემდეგ განხორციელებული ყივჩაღთა თავდასხმები და ჯალალედინის ლაშქრობა, რეგიონში უბედურების მომასწავებელი უნდა ყოფილიყო. საუკუნის შუა წლებში მონღოლები უფრო ორგანიზებულად შემოიჭრნენ რეგიონში, არანისა და მოგანის რაიონებში დაფუძნდნენ და დაიწყეს საქართველოს შიდა რაიონებში მარბიელი ლაშქრობების მოწყობა. რეგიონი ნოინებს შორის გაანაწილეს და საფუძველი ჩაუყარეს საკუთარ ასწლოვან ბატონობას. ქართველმა მმართველებმა ნოინებთან დადებული პირადი შეთანხმებებით მოახერხეს საკუთარი არსებობის გახანგრძლივება. დაკისრებული მძიმე გადასახადების და არაადამიანური მოპყრობის გამო, ქართველი მეფეები ხშირად აწყობდნენ აჯანყებებს. თუმცა, მონღოლთა გავლენისგან გან-

⁶⁴ İbn Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, C.IX., s. 253-255.

⁶⁵ Anonim Gürcü Kroniğine göre bu dönemde Olcaytu Sultan, Mısır Sultanı'na ait olan Rahbe Kalesi'ne saldırmak için ordularını topladı ve Gürcistan'dan Kral Giorgi'de bütün ordularının başında bu sefere katıldı. Rahbe, beş ay gibi bir kuşatma sonrası alınamayınca Sultan ve Kral evlerine geri döndüler. Kartlis Tskhovreba, (*A History of Georgia*), Trans.: Dmitri Gamq'relidze, Ed.: Roin Metreveli and Stephen Jones, Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.s. 394.

თავისუფლების მაგივრად, მონღოლთა ზეწოლის ქვეშ ექცეოდნენ. ამ ვითარებიდან გამოსავალი ქართველებმა მამლუქებთან ურთიერთობის დამყარებასა და მოკავშირეობაში ნახეს. მოკავშირეობის პირველი მცდელობა წერილების მიმოწერას არ გაცდენია, თუმცა ურთიერთობის გაგრძელების მოსურნე ქართველი ხელისუფალნი პერიოდულად აგზავნიდნენ ელჩებს კაიროში და ინარჩუნებდნენ დამყარებულ კავშირებს. სწორედ ამ პერიოდში ილხანთა და მამლუქთა სპარსულად და არაბულად დაწერილ ისტორიულ წყაროებში შეიძლება ძვირფასი ინფორმაციის პოვნა, რომელიც დაადასტურებს ქართული და სომხური წყაროების ცნობებს ან შეავსებს იქ არსებულ ხარვეზებს.

ლიტერატურა

Abdullah Muhammed b. Ebî Tâhir Abdullah Kâşânî, Târihi Olcaytu Sultân, Neşr.: Mehîn Hambelî, Tahran 1348/1969.

Ahmet bin Ali Makrizî, Kitabü's-Sülûk fi Marifeti Düvel el-Mülûk, Yay.: M. Zaide, Kahire 1936-38. II. Türkçe Terc.: Zakir Kadiri UGAN, (TTK. Tercüme Bölümü Yayınlanmamış Daktilo Tercüme Yazmalar).

AKA, İsmail, “Kerîmüddin Aksarayî”, DİA., C.II., s. 293.

_____, “Mîrhând”, DİA., C.XXX., s. 156, 157.

_____, “Hândmîr”, DİA., C.XV., s. 450-452.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

AMİTAİ, Reuven -Preiss, The Mamluk-Ilkhanid War, Cambridge 1995.

Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-mulukiyye fi'd-devleti't-Türkiyye (Neşr.: Abdülhamid Salih Hamdân), Kahire 1987.

Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l Mulukiyye fi'd-Devleti't-Türkiye, Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan, Çev.: Hüseyin Polat, TTK Yay., Ankara 2016.

Baybars el-Mansûrî, Zübdet'ül- Fikre fi Tarihi'l-Hicre, (Neşr.: D.S. Richards), Beyrut Das Arabische Buch Berlin, 1998/1419.

Baypars Tarihi, Al-Melik-Al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi, Türkçeye Çev.: Şerefüddin Yaltkaya, Ankara 2000.

Berdzenişvili, Nikoloz - Simon Canaşia, Gürcistan Tarihi, (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar, Çev.: Hayrı Hayrioğlu, Sorun Yay. İstanbul 2000.

BİLGİN, Orhan, "Atâ Melik Cüveynî", DİA., C.VIII., s. 140,141.

BROADHURST, R.J.C., A History of the Ayyubid Sultans of Egypt, Translated from the Arabic of al Maqrizi, 1980 Boston; Histoire des Sultans Mamlouks de l'Égypte, écrite en arabe par Taki-eddin-Ahmed-Makrizi, Trans.: Étienne Marc Quatremère, Paris-London, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1840.

BÜYÜKÇINAR, Ayşe Beyza, "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", Karen, Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, c.3 s.4.Trabzon 2017, ss.31-46.

Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr, C: III, Thk: Kamil Selman el-Cebûrî, Beyrut 2010.

_____et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerîf(Thk. Semîr Mahmûd Derubi), Kerek 1992/1413.

Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali Kalkaşendî, Subhü'l-A'sa fi Sinaati'l-İnşâ, C: IV-VII, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1987.

Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb fi funûnî'l-edeb, C.XXXI., (Dr. Necip Mustafa Fevvaz, Dr. Hikmet Keşli Fevvaz), Beyrut 2004.

ERDOĞAN, Çoşkun, Hârezmşâh Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasî Tarihi (1200-1220), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016.

Fahrüddin Ebu Süleyman Davud b. Tacuddin Fahr-i Benâketî, Târîh-i Benâketî (Ravzat üli'l-elbâb fi ma'rife't -tevârih ve'l-enisâb), Neşr.: Cafer Şiar, Çaphane-i Daverpenah, Tehran 1343 (1969).

Fasîh Ahmed b. Celaleddin Muhammed Hâfî, Mücmel-i Fasîhî, C. II.-III., Neşr.: Muhammed Ferruh, Meşhed 1340 (1961).

Gıyaseddin Hândmîr b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed Hândmîr, Târîh-i Habîbü's-Siyer fi Ahbâri Efrâdi Beşer, 941/1535, C.II.-III., Neşr.: Muhammed Debîr-i Siyâki, Kitâbfuruş-i Hayyam, Tahran 1983/1362;

GÜNALTAY M. Şemseddin, İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler, Haz.: Yüksel Kanar, İstanbul 1991.

Hamdullâh Müstevfi Kazvîni, Târîh-i Güzîde, Neşr.: Abdülhüseyin Nevâî, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1944.

İbn Bibi, El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye (Selçuk-Name), C.I. - II., Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

İbn Devâdârî, Seyfeddin Ebû Bekr b. Abdullah b. ed-Devadari, Kenz'ü'd-dürer ve Câmiü'l-gurer, I-IX, ed-Dürretü'z-zekiyye fi ahbari'd-devleti't-Türkiyye, C.IX., (Neşr.: Hans Robert Roemer), Kahire 1960/1379

İbn Kesîr, El Bidâye Ve'n-Nihâye, C.XII-XIII-XIV., Çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1985.

İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Târih, C. X.- (Çev.: Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar, Beşir Eryarsoy, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.

İbni Tagrıberdi, En-Nücümü'z-Zâhire, (Parlayan Yıldızlar), Çev.: Ahsen Batur, İstanbul 2013.

İbnü'l-Verdî, Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular, Haz.: Mustafa Alican, İstanbul 2014.

KÖPRÜLÜ M. Fuad, "Cüveynî", İ.A., C. III., s. 249-255.

KURTULUŞ Rıza, "Şebânkâreî", DİA., C. XXXVIII., s. 390, 391.

Kartlis Tskhovreba, (A History of Georgia), Trans.: Dmitri Gamq'relidze, Ed.: Roin Metreveli and Stephen Jones, Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsâmeretü'l- Ahbâr, Çev.: Mürsel Öztürk, TTK. Yay., Ankara 2000.

KÖSE, Bayram Arif, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî Ve İktisadî Etkileri", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 8, Sy. 41, 2015, s. 485-498.

_____, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan da Coğrafi İdarî ve İktisadî Durum", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016, Cilt: 13, Sy. 34, s. 431-450.

_____, Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası", Turkish Studies, Vol: 11/1, 2016, s. 89-108.

KURTULUŞ, Rıza, "Fasîh-i Hâfi", DİA., C. XII., s. 214, 215.

Mîr Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendşah Mîrhând, Târîh-i Ravzatü's-Safâ Fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ, 903/1498., C. IV- V., Müessesesi-i Hayyam ve İntişarat-ı Piruz, Tahran 1339.

LANG, David M., "Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant (1314-1346)", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 17, No. 1. (1955).

Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Şabânkâreî, Mecmaü'l-ensâb, Neşr.: Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1376.

MÜLER, Christian and Johannes Pahlitzsch, "Sultan Baybars I and the Georgians- in the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem", The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society, 14-17 May., Tel Aviv University 2000, s. 277-279.

ÖRS, Derya, "Abdullah b. Ali Kâşânî", DİA., C. XXV., s. 4, 5.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Muhammed b. Ahmed Nesevî", DİA, C. 32, s. 577,578.

_____, "İbn Bîbî", DİA., C. XIX., s. 379-382.

_____, "Hamdullâh el-Müstevfi", DİA., C. XV., s. 454-455.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, Gazan Han ve Reformları (1295-1304), İstanbul 2009.

_____, "Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî", DİA., C. XXXV., s. 19-21.

_____, "Vassâf", DİA., C. XXXXII., s. 558, 559.

PAHLİTZSCH, Johannes, "Mediators Between East West: Christians Under Mamluk Rule", Mamlûk Studies Review Vol. IX. no. II., Middle East Documentation Centre, The University of Chicago 2005.

Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî, Câmi'u't-Tevârih -718/1318-, C. I-II., Yay./Haz.: Behmen Kerimi, İntişarat-ı İkbâl, Tahran 1362/1983.

Reşîdüddîn Fazlullah, Câmiu't-Tevârih, (İlhanlılar Kısmı), Çev.: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Kelejani, TTK. Yay., Ankara 2013.

Reşîdü'd-din Fazlullah, Cami'ü't Tevârih, Sekçuklu Devleti, Çev.: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010.

SAGLAM, Ahmet, "Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur", Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, Yıl: 2015, C: 2, S: 4, s. 107-126.

_____, “Hüsameddin Lâcîn ve Saltanat Dönemi (696-698/1296-1299): Memlûkler’de Meşrutî Bir Sultan Teşebbüsü ve Akâmeti”, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXXII / 1, 2017, s. 155-190

_____, “Memlûk Kaynaklarında Karamanoğulları (1256-1341)”, Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-II Karamanoğulları Beyliği, Ed. Mehmet Şekerci-Mehmet Mercan-Yakup Kaya-Cem Uncu-Konya 2016, C: 1, s. 418-441.

_____, “İlhanlı Hükümdarı Gazan Han’ın Suriye Seferlerinde Ermeniler”, History Studies, C:8, S:1, Mart-2016, s.137-152.

_____, Memlûk Sultanı Nasır Muhammed b. Kalavun’un Siyasi Faaliyetleri (684-741/1285-1341), Basılmamış Doktora Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2015.

Seyf İbn Muhammed İbn Yakub el-Herevî, Târîhnâme-i Herât, (Neşr.: Muhammed Zübeyr es-Sıddîkî), Calcutta 1944.

SUBAŞI, Ömer, “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 13, S. 33, 2016, s. 386.

Şehabeddin Ahmed Nesevi, Celâlüttin Harezemşah, Çev.: Necip Asım, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Şerefeddîn Abdullah b. İzzeddîn Fadlullah b. Ebu Nuaym Yezdî Şîrazi Vassâf, Tahrîr-i Târîh-i Vassâf, Neşr.: Abdul Muhammed Ayeti, Institute for Humanities an Cultural Studies, Tehran 1383/2004

ŞEŞEN, Ramazan, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998.

Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, Mesâlikü’l Ebsâr, -Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım-, Çev.: Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014.

The Memoirs of a Syrian Prince: Abu’l Fida’, Sultan of Haman (672-732/1273-1331), Trans.: P.M. Holt, Wiesbaden, 1983

TOGAN, Zeki Velidi, “Hândmîr”, İ.A., C. V., s. 210, 211.

_____, “Hamdullâh Müstevfî”, İ.A., C. V., s. 186, 187.

_____, “Reşid-üd-dîn Tabîb”, İ.A., C. IX., s. 705-712.

_____, Tarihte Usûl, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985

YAZICI, Tahsin “Benâkîfî”, DİA., C.V., s. 429, 430.

YAZICI, Tahsin, “Mîrh’ând”, İ.A., C.VIII., s. 360, 361.

YUVALI, Abdulkadir İlhanlılar Tarihi- I- Kuruluş Devri, Kayseri 1994.

სამურზაყანო-აფხაზეთი რუსეთ-ოსმალეთის 1806-1812 წლების ომში

„კავკასიის არქეოგრაფიული საზოგადოების აქტების“ ზოგიერთი დოკუმენტის მიხედვით

ასისტენტ-პროფესორი ვახა კვაშილავა
სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მოკლე შინაარსი

XIX საუკუნის II ნახევარში კავკასიის არქეოგრაფიულმა საზოგადოებამ ქ. თბილისში გამოსცა „აქტების“ 12-ტომეული, სადაც თავმოყრილია მნიშვნელოვანი ისტორიული დოკუმენტები, რომელსაც კავკასიის ხალხებისა და ქვეყნების ისტორიული წარსულის მკვლევარი გვერდს ვერ აუვლის. ბუნებრივია, აქ საკმაოდაა ოსმალეთის იმპერიასა და კავკასიის ხალხების ურთიერთობებთან დაკავშირებული ორიგინალური წყაროებიც. ამჯერად ჩვენი ინტერესი გამოიწვია ოფიციალური სტამბოლის დამოკიდებულებამ სამურზაყანო-აფხაზეთის მიმართ რუსეთ-თურქეთის 1806-1812 წლების ომში (დოკ. #355, 364, 365, – ტ. 3, ტფ., 1869; დოკ. #359, 452, 519, 520, 559, 582, 1438, – ტ. 4, ტფ., 1870; დოკ. #127, 131, 253, – ტ. 5, ტფ., 1873).

1806 წლის 20 მაისს ანაკლიაში აფხაზეთის მთავარი ქელაიშ-აჰმედ-ბეგ (ქელეშ-ბეი) შარვაშიძე, რომელიც ოსმალეთის ხელისუფლების უპირობო მხარდაჭერით სარგებლობდა წლების მანძილზე, სამეგრელოს მმართველს ნინო ბაგრატიონი-დადიანისას შეურიგდა. ოდიში კი, ამ დროისათვის, ერთადერთი დასავლურქართული პოლიტიკური ერთეული იყო, რომელიც რუსეთს დაუკავშირდა და 1804 წელს ხელი მოაწერა ოფიციალურ სანქტ-პეტერბურგთან მფარველობის ხელშეკრულებას. აქედან გამომდინარე, ქელეშ-ბეის ზემოთ ხსენებული ქმედება აშკარად ეწინააღმდეგებოდა ოსმალეთის ოფიციალურ ინტერესებს. ქელეშ-ბეის თავხედობით აღშფოთებულმა „ბრწყინვალე პორტამ“ მისი დასჯა გადაწყვიტა და 1806წ. 25 ივლისს აფხაზეთის სანაპიროს ტრაპეზუნდიდან 11 ხომალდისაგან შემდგარი

ოსმალეთის ფლოტილია მოადგა. მაგრამ, არც ქელემ-ბეი იჯდა გულხელდაკრეფილი და მტერს სათანადოდ მომზადებული დახვდა. ამიტომ ოსმალები იძულებული გახდნენ უომრად დაეხიათ უკან.

თურქებმა, ამ სამხედრო ოპერაციის წინ, მიზნის მისაღწევად ჩვეულ ხერხს მიმართეს და ამისთვის ფეოდალური ქიშპის გამოყენება სცადეს. ოსმალეთის ესკადრის უფროსმა სამურზაყანოს მფლობელ მანუჩარ შარვაშიძეს სულთნის ფირმანი გადასცა, რომელშიც მისგან ქელემ-ბეის წინააღმდეგ ლაშქრით გამოსვლა მოითხოვა. ანალოგიური ფირმანები სხვა აფხაზ თავადებსაც დაეგზავნათ.

მანუჩარი ქელემ-ბეის მიმართ მართლაც არ იყო კეთილგანწყობილი, ამიტომ იგი ნამდვილად არ იყო აფხაზეთის მთავრის წინააღმდეგ გალაშქრებისა. მაგრამ მან ყოველივე დასავლეთ საქართველოში განლაგებული ჯარების ხელმძღვანელობას აცნობა. გენერალმა ი. რიკჰოფმა გაითვალისწინა ის, რომ სამეგრელოსა და აფხაზეთს შორის ძნელად მიღწევადი მშვიდობა ახალი დამყარებული იყო და მანუჩარს ამ ოპერაციაში მონაწილეობისაგან თავშეკავება „ურჩია“.

ამდენად, ამ ეტაპზე ოსმალეთის ხელისუფლებამ რეგიონში ფეოდალური შინააშლილობის ინსპირირებას ვერ მიაღწია, რაც რუსეთს აუცილებლად გაურთულებდა საბრძოლო ოპერაციების წარმოებას თურქეთის წინააღმდეგ. აღსანიშნავია, რომ ამ მნიშვნელოვან წყაროს ყურადღება ვერ მიექცია ამ ომის შესახებ არსებულ ისეთ ფუნდამენტურ მონოგრაფიაში, როგორცაა 1964 წელს თბილისში გამოცემული ნ. ქორთუას *„საქართველო 1806-1812 წლების რუსეთ-თურქეთის ომში“*.

ამ საკითხზე მუშაობისას, ჩვენ ასევე ყურადღება მივაქციეთ მანუჩარ შარვაშიძის მეტად საინტერესო გეგმას ბათუმის გამოხსნის თაობაზე, რომლის შესახებაც ვრცლად ვისაუბრეთ ამ რამდენიმე წლის წინ ქ. ბათუმში გამართულ ერთ-ერთ საერთაშორისო კონფერენციაზე.

შეიძლება დავასკვნათ, რომ სამურზაყანო-აფხაზეთის მოსახლეობა, დანარჩენი საქართველოს მოსახლეობასთან ერთად იბრძოდა დამოუკიდებლობისა და სუვერენიტეტისათვის, ვინაიდან ისინი თავს ქართული პოლიტიკური და კულტურული სივრცის ნაწილად მოიაზრებდნენ.

საკვანძო სიტყვები: სამურზაყანო, აფხაზეთი, რუსეთ-ოსმალეთის 1806-1812 წლების ომი, „კავკასიის არქეოგრაფიული საზოგადოების აქტები“, ქელაიშ-აჰმედ-ბეგ (ქელემ-ბეი) შარვაშიძე, მანუჩარ შარვაშიძე.

KAFKASYA ARKEOGRAFİK CEMİYETİ KAYITLARINDA MUHAFAZA EDİLEN BİRKAÇ BELGEYE GÖRE 1806 – 1812 OSMANLI-RUS SAVAŞINDA SAMURZAKANO ABHAZYA MESELESİ

Yard. Doç. Dr. **Kakha Kvaşilava**
Sokhumi Devlet Üniversitesi

ÖZ

XIX. yüzyılın ortalarında Tiflis'te Kafkasya Arkeografik Kurumu Kafkasya halkları ile devletlerinin tarihine ait önemli belgelerin 12 ciltlik kitabı yayımlandı. Bu kitaplarda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya halklarıyla ilişkilerine ait çok sayıda tarihi belge mevcuttur.

20 Mayıs 1806'da Anakliya'da seneler boyunca Osmanlı hükümetinden geniş destek gören Abhazya hükümdarı Kelaiş-Ahmed-beg (Kelaiş-bey) Şarvaşidze Samegrelo hükümdarı olan Nino Bagrationi-Dadiani ile barıştı. O dönemde Batı Gürcistan'ın yegane politik birimi olan Odişi Rusya ile ittifak yaptı ve 1804 yılında Odişi ve Sankt-Peterburg arasındaki resmen himayelik antlaşması imzalandı. Kelaiş-beyin bu davranışı Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına açıkça aykırı geliyordu. Bu sebepten dolayı öfkelenmiş Osmanlı Devleti'nin hükümeti Kelaiş-beyin cezalandırmasına karar vermişti.

25 Temmuz 1806'da Trabzon'dan Abhazya'nın sahiline 11 gemiden oluşan bir filo yanaştı. Fakat, Keleş-bey düşmana karşı önceden hazırlandı. Osmanlılar savaş yapmadan geri çekilmek zorunda kaldılar.

Anılan askeri harekattan önce Türkler hileye başvurdular. Osmanlı filosunun komutanı Samurzakano hükümdarı Manuçar Şarvaşidze'ye sultanın fermanını ilettiler ve Keleş-bey'e karşı askerî harekâta geçmesini talep etti. Benzeri fermanlar diğer Abhaz derebeylerine de gönderildi.

Manuçar ve Keleş-Bey'in araları bozuk olduğundan ötürü Manuçar Abhaz hükümrana karşı harekete geçmek için hazırды. Fakat, düşüncesini yine de Batı Gürcistan'da bulunan Rus ordusu komutanına bildirdi. General Rikhoff Samegrelo-Abhazyaya arasında barışın ne kadar zor şartlarda yapıldığını göz önünde bulundurarak Manuçar'a bu askerî harekâttan vazgeçmesini "tavsiye" etti.

Bu nedenle Osmanlı hükümeti bölgede düşündüğü iç karışıklık amacına ulaşmadı. Tabii ki, amacına varması Osmanlı'ya karşı Rusların askerî harekâtlerini zorlaştıracaktı. Ne yazık ki, bu önemli kaynak 1964'te Tiflis'te yayımlanan kapsamlı araştırmada dikkate alınmamıştır (*Prof. Dr. N. Kortua. Gürcistan 1806-1812 yılların Rusya-Türkiye savaşında*).

Konuyu araştırdığımızda, birkaç sene önce Batum'da düzenlenen uluslararası bilim toplantıya bir bildiri ile katıldığımızda Manuçar Şarvaşidze'nin Batum'u kurtarması planından da bahsetmiştik .

Sonuç olarak denilebilir ki, Samurzakano-Abhazyan halkı bütün Gürcistan halkı gibi bağımsızlık ile ulusal egemenliğe kavuşmak için ortak mücadelede bulunuyorlardı, çünkü kendilerini Gürcü siyasi ve kültürel alanın bir parçası olarak görüyorlardı.

Anahtar kelimeler: Samurzakano, Abhazyaya, 1806-1812 yılların Rusya-Türkiye savaşında, "Kafkasya Arkeolojik Cemiyeti Kayıtları", Kelaiş-Ahmed-beg (Keleş-bey) Şarvaşidze, Manuçar Şarvaşidze.

SAMURZAKANO – ABKHAZIA DURING RUSSO – OTTOMAN WAR OF 1806 – 1812 BY THE SOME DOCUMENTS OF THE “ACTS OF THE CAUCASIAN ARCHAEOGRAPHICAL SOCIETY”

Assistant Professor **Kakha Kvashilava**
Sokhumi State University

ABSTRACT

At the 2nd half of 19th century in Tbilisi was published “Acts of the Caucasian Archaeographical Society” in 12 volumes. In these books are collected important historical documents. Each Historians having to study history of Caucasian peoples did not pass of these volumes. Naturally, there are many original sources connected to the relation between Ottomans and Caucasians (Files #355, 364, 365, – Vol. 3, Tiflis., 1869; Files #359, 452, 519, 520, 559, 582, 1438, – Vol. 4, Tiflis, 1870; Files #127, 131, 253, – Vol. 5, Tiflis, 1873).

In these documents we paid out attention on dependence of the Ottoman government to Samurzakano-Abkhazia during Russo-Turkish war of 1806-1812 years.

On May 20, 1806 in Anaklia Kelaish-Ahmed-beg (Kelesh-beg) Sharvashidze which was a ruler of Abkhazia and was whole supported by Ottomans during many years, reconciled to Nino Bagrationi-Dadiani, ruler of Samegrelo (Odishi). Her principedom stayed the only one Georgian political unity which was connected to Russia from 1804. By the way, Kelesh-bey’s such activities were confrontationed to official interests of Turkey. On July 25, 1806, Istanbul decided to punish him and it directed to Abkhazian coast flotilla numbering 11 ships. But Kelesh-bey met them all set and Turks came back without a fight.

But Ottomans decided to get this goal by other way. Chief of Turks squadron had transmitted an order of Sultan to Manuchar Sharvashidze, ruler of Samurzakano. The Order was handed also to other Abkhaz princes. Sultan commanded them to begin a fight with

Kelesh-bey. Istanbul knew well that ruler of Abkhazia and Manuchar had been in confrontation many years. Ruler of Samurzakano was not unwillingly for to go war against Kelesh-bey but he finally decided to inform a Command of Russian troops in West Georgia. General I. Rykoff had clearly understood that new conflict between two Sharvashidzes could made a problem with relations of Samegrelo and Abkhazia. By the way, he “advised” Manuchar disclaim from this operation.

Consequently, the Ottoman government could not inspire an internal feuding which aggravated to Russia its military operations against Turkey. We must have noted that this important source was not paid attention in such fundamental monograph such is “*Georgia at the Russo-Turkish War of 1806-1812*” (Tbilisi, Publishing house “Tsodna”, 1964) by N. Kortua.

Studying this problem, we also paid our attention on very interesting initiative of Manuchar Sharvashidze for Batumi liberation. About this question we had a special report some years ago at the International scientific conference in Batumi.

For conclusion, population of Samurzakano–Abkhazia being a part of Georgian political and cultural area s struggled for independence and sovereignty together with Georgians.

Key Words: Samurzakano, Abkhazia, Russo-Turkish War of 1806-1812, “Acts of the Caucasian Archaeographical Society”, Kelaish-Ahmed-beg (Kelesh-bey) Sharvashidze, Manuchar Sharvashidze.

XIX საუკუნის II ნახევარში კავკასიის არქეოგრაფიულმა საზოგადოებამ თბილისში გამოსცა „აქტების“ 12-ტომეული, სადაც თავმოყრილია მნიშვნელოვანი ისტორიული დოკუმენტები, რომელსაც კავკასიის ხალხებისა და ქვეყნების ისტორიული წარსულის მკვლევარი გვერდს ვერ აუვლის. ბუნებრივია, აქ საკმაოდაა ოსმალეთ-კავკასიის ურთიერთობებთან დაკავშირებული ორიგინალური წყაროებიც. ამჯერად ჩვენი ინტერესი გამოიწვია ოფიციალური სტამბოლის დამოკიდე-

ბულებამ სამურზაყანო-აფხაზეთის მიმართ რუსეთ-თურქეთის 1806-1812 წლების ომში (დოკ. #355, 364, 365, – ტ. 3, ტფ., 1869; დოკ. #359, 452, 519, 520, 559, 582, 1438, – ტ. 4, ტფ., 1870; დოკ. #127, 131, 253, –ტ. 5, ტფ., 1873).

XIXს. დასაწყისში რუსეთის იმპერია, ქართლ-კახეთის სამეფოს დამოუკიდებლობის გაუქმებითა და მისი პოლიტიკური ანექსიით, სამხრეთ კავკასიის ცენტრის მფლობელი ხდება, რაც მას სერიოზულ პლაცდარმს ანიჭებს ოსმალეთისა და სპარსეთის წინააღმდეგ. უკვე 1810-იანი წლების მიწურულისათვის, რუსეთი ფეხს იკიდებს სამეგრელოში, სამურზაყანოსა და აფხაზეთში. ეს უკანასკნელი ქართული პროვინცია, ტრადიციულად, აკონტროლებდა ჩრდილოეთ კავკასიასთან დამაკავშირებელ მნიშვნელოვან სამხედრო-სტრატეგიულ გზებს, რის გამოც ამ მხარის დაუფლება ყოველთვის პირველი რიგის ამოცანას წარმოადგენდა კავკასიით დაიტერესებული პოლიტიკური სუბიექტებისათვის. რუსეთმა ეს საკითხიც წარმატებით გადაჭრა, რითაც, ბუნებრივია, ოსმალეთის აღშფოთება გამოიწვია. ამ საკითხის გადაჭრა მხოლოდ დროის საქმე იყო. ამიტომ, აფხაზეთის მთავარმა ქელემ-ბეი შარვაშიძემ თადარიგი დაიჭირა რუსეთთან ურთიერთობის დასამყარებლად.

პირველი ცნობა რუსებს აფხაზეთის მთავრის რუსეთთან დაკავშირების სურვილის თაობაზე ჯერ კიდევ 1803წ. მიუვდებათ სამეგრელოს მთავრის სახლიდან და ისიც მოახსენეს, რომ ქელემ-ბეი ოსმალეთის სულთნისაგან დამოუკიდებელი იყო (*Акты*. Т. II, დოკ. #1045, გვ. 536). მაგრამ მალე აფხაზეთის მთავარსა და რუსეთის ხელისუფლებას შორის ურთიერთობა მკვეთრად გამწვავდა (*Акты*. Т. II, დოკ. ##794, 807, გვ. 400, 413).

1806წ. მარტის ბოლოს ქელემ-ბეის ურთიერთობა სულთნის კართანაც დაიძაბა. აფხაზეთის მთავარმა შეიფარა ტრაპიზონელი თაიარ მაჰმუდ-ფაშა, რომელსაც სახელმწიფო ღალატში ედებოდა ბრალი. სტამბოლმა მისგან დევნილი დიდებულის დასჯა

მოითხოვა (*Акты*. Т. II, დოკ. №1795, გვ. 872). ქელემ-ბეიმ სელიმ III-ს ამ ბრძანების შესრულებაზე უარი განაცხადა.¹

აფხაზეთის მთავარმა იცოდა, რომ სულთნის კარი ამ ურჩობას არ აპატიებდა და, აქედან გამომდინარე, რუსეთის მფარველობა ითხოვა.² თუმცა, რუსეთ-ოსმალეთს შორის ჯერ კიდევ ფორმალურად, მშვიდობა იყო და ამიტომ პეტერბურგში სულთნის ქვეშევრდომზე პროტექტორატის დამყარება მიზანშეწონილად არ ჩაითვალა.³ ალექსანდრე I ქელემ-ბეის მფარველობას მხოლოდ თურქეთთან კონფლიქტის შემთხვევაში გეგმავდა.⁴ ეს კი არც თუ ისე შორეული პერსპექტივა იყო.

აღნიშნული პროცესი კიდევ უფრო გააქტიურდა მას შემდეგ, რაც იმპერატორმა ნაპოლეონმაც 1805წ. აუსტერლიცთან სასტიკად დაამარცხა რუსეთისა და ავსტრიის არმიები. თურქეთისათვის ეს იმედის მომცემი ამბავი იყო. ამიტომ, რუსეთშიც ხვდებოდნენ, რომ ოსმალეთთან მორიგი შეიარაღებული კონფლიქტი გარდაუვალი იყო.

ქელემ-ბეის თავხედობით აღშფოთებულმა „ბრწყინვალე პორტამ“, თაიარ-ფაშასთან ერთად, მისი დასჯაც გადაწყვიტა და 1806წ. 25 ივლისს აფხაზეთის სანაპიროს ტრაპეზუნდიდან 11 ხომალდისაგან შემდგარი ოსმალური ფლოტილია მოადგა. მაგრამ, არც ქელემ-ბეი იჯდა გულხელდაკრეფილი და მოწინააღმ-

¹ **ჟაკ ფრანსუა გამბა.** მოგზაურობა ამიერკავკასიაში. მოგზაურობა ამიერკავკასიაში. ფრანგულიდან თარგმნა, კომენტარები დაურთო **მ. მაგლობლიშვილმა.** ტ. I, თბ., 1987, გვ. 88.

² **С. Эсадзе.** Историческая записка об управлении Кавказом. Т. I. Тфл., 1907, გვ. 103.

³ **С. Эсадзе.** Историческая записка об управлении Кавказом. Т. I, გვ. 104.

⁴ **Г. А. Дзидзария.** Присоединение Абхазии к России и его историческое значение, – წგნ.: **Очерки истории Абхазской АССР.** Ч. I. Сухуми, 1960, გვ. 133.

დეგეს სათანადოდ მომზადებული დახვდა. ამიტომ ოსმალები იძულებული გახდნენ უომრად დაეხიათ უკან.⁵

თურქებმა, ამ სამხედრო ოპერაციის წინ, მიზნის მისაღწევად ჩვეულ ხერხს მიმართეს და ამისთვის ფეოდალური ქიშპის გამოყენება სცადეს. ოსმალეთის ესკადრის უფროსმა სამურზაყანოს მფლობელ მანუჩარ შარვაშიძეს სულთნის ფირმანი გადასცა, რომელშიც მისგან ქელემ-ბეის წინააღმდეგ ლაშქრით გამოსვლა მოითხოვა. ანალოგიური ფირმანები სხვა აფხაზ თავადებსაც დაეგზავნათ (*АКТЫ*. Т. III, დოკ. #355, გვ. 192).

მანუჩარი ქელემ-ბეის მიმართ მართლაც არ იყო კეთილგანწყობილი, ამიტომ იგი, ზოგადად, არ გამორიცხავდა აფხაზეთის მთავრის წინააღმდეგ გალაშქრებას. მაგრამ, საბოლოო გადაწყვეტილების მიღებამდე, მანუჩარმა ყოველივე ი. რიკპოფს აცნობა. რუსმა გენერალმა სამეგრელოსა და აფხაზეთს შორის ძნელად მიღწევადი მშვიდობა ახალი დამყარებული იყო და მანუჩარს ამ ოპერაციაში მონაწილეობისაგან თავშეკავება „ურჩია“ (*АКТЫ*. Т. III, დოკ. #355, გვ. 192).

მალე დღის წესრიგში დადგა უკვე საკუთრივ მანუჩარისა და ქელემ-ბეის შერიგების საკითხიც, რომელიც, ასევე, ძალიან მნიშვნელოვანი იყო, რადგან სამეგრელოსა და აფხაზეთის სამთავროებს შორის მშვიდობის დამყარება სრულყოფილი არ იქნებოდა, თუკი მანუჩარი და ქელემ-ბეი არ შერიგდებოდნენ. მალე ეს პრობლემაც, რუსების გავლენით, დადებითად გადაწყდა 1807 წლის დასაწყისისთვის. უკვე იმავე წლის მარტში სამურზაყანოს მფლობელი, თავის ლაშქრით, თურქების წინააღმდეგ, ამჯერად აფხაზეთის მთავრის მხარდამჭერად გვევლინება (*АКТЫ*. Т. III, დოკ. #364, გვ. 197).

ამდენად, ამ ეტაპზე ოსმალეთის ხელისუფლებამ რეგიონში ფეოდალური შინააშლილობის ინსპირირებას ვერ მიაღწია, რაც რუსეთს აუცილებლად გაურთულებდა საბრძოლო ოპერაციების

⁵ **Г. З. Анчабадзе.** Князья Шервашидзе-Чачба (К истории феодального рода), – წგნ: **Ю. Чиковани.** Род Абхазских Князей Шервашидзе. Историко-генеалогическое исследование. Тб., 2007, გვ. 15.

წარმოებას თურქეთის წინააღმდეგ. სამურზაყანო-აფხაზეთის მოსახლეობა, დანარჩენი საქართველოს მოსახლეობასთან ერთად იბრძოდა დამოუკიდებლობისა და სუვერენიტეტისათვის, ვინაიდან ისინი თავს ქართული პოლიტიკური და კულტურული სივრცის ნაწილად მოიაზრებდნენ.

აღსანიშნავია, რომ ამ მნიშვნელოვან წყაროს ყურადღება ვერ მიექცია ამ ომის შესახებ არსებულ ისეთ ფუნდამენტურ მონოგრაფიაში, როგორცაა 1964 წელს თბილისში გამოცემული ნ. ქორთუას „საქართველო 1806-1812 წლების რუსეთ-თურქეთის ომში“.

„აქტებში“ ასევე ხვდებით რიგ დოკუმენტებს ამ საკითხებთან დაკავშირებით, რომელზედაც ყურადღება პირველად ჩვენ გავამახვილეთ და ეს წყაროები ეხება სამურზაყანოს მფლობელ მანუჩარ შარვაშიძის ინიციატივას ბათუმის დასაბრუნებლად.

1809 წლის 15 ნოემბერს ფოთის ციხის ოსმალთა კომენდანტმა ქუჩუკ-ბეი შარვაშიძემ თავი დამარცხებულად სცნო. მიიმე ბრძოლების შემდეგ რუსები დაეუფლნენ ამ მნიშვნელოვან სტრატეგიულ საზღვაო ჭიშკარს. თუმცა, ამ ციხის ფლობა პეტერბურგისათვის მეტად ხანმოკლე აღმოჩნდა, რადგან, 1812 წლის ბუქარესტის საზავო ხელშეკრულების პირობების თანახმად, ფოთი კვლავ ოსმალეთს გადაეცა.

ფოთისათვის ბრძოლებში აქტიურად მონაწილეობდა სამურზაყანოს მფლობელი მანუჩარ შარვაშიძე, რომელმაც ამის შემდეგ, ყურადღება ბათუმსა და აჭარას მიაქცია.

ფოთის დამარცხებული კომენდანტი, თავის მეომრებთან ერთად, მშვიდობით გაუშვეს და ის ბათუმში ჩავიდა.⁶ როგორც ჩანს, მანუჩარმა ივარაუდა, რომ ერთხელ სასტიკად დამარცხებული ქუჩუკ-ბეი, ამჯერად უფრო დამყოლი იქნებოდა და მასთან მოლაპარაკებები დაიწყო ბათუმის ციხის რუსებისათვის გადასაცემად. სამურზაყანოს მფლობელის ამ ინიციატივამ რუსე-

⁶ ნ. დადიანი. ქართველთ ცხოვრება. ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა, გამოკვლევა, კომენტარები, საძიებლები და ლექსიკონი დაურთო შ. ბურჯანაძემ. თბ., 1962, გვ. 200.

ბის ინტერესი გამოიწვია, მაგრამ ალ. ტორმასოვი ამ გეგმაზე განსაკუთრებულ იმედებს არ ამყარებდა. მთავარმმართველი მოკლე ხანში ახალციხეზე ლაშქრობას გეგმავდა და ფიქრობდა, რომ რუსების მიერ ახალციხის აღება თავისთავად განაპირობებდა ბათუმის დაცემასაც (*АКТЫ*. Т. IV, დოკ. #359, გვ. 281). ამის მიუხედავად, რუსეთის უმაღლესი ხელისუფალი ამიერკავკასიაში მაინც დათანხმდა ამ გეგმის რეალიზაციას იმ მოტივით, რომ ახალციხის კამპანიამდე ბათუმის მიღება და, თანაც უომრად, რუსეთის საქმისთვის ურიგო არ იქნებოდა და 1810წ. 16 მარტისა და 8 ივნისის საიდუმლო მიწერილობით გენერალ-მაიორ თევდორე სიმონოვიჩს, რომელმაც დ. ორბელიანი შეეცვალა, ურჩია, ქუჩუკ-ბეის მისამხრობად არაფერი დაეზოგა (*АКТЫ*. Т. IV, დოკ. #359, 1438, გვ. 281, 938).

ალ. ტორმასოვმა 1810წ. 10 ნოემბერს გაილაშქრა ახალციხის წინააღმდეგ.⁷ თუმცა ამ მხარის დაუფლების უშედეგო მცდელობამ და თურქთა მიერ ციხისძირის გამაგრებამ, მანუჩარ შარვაშიძის გეგმას უფრო მეტი ღირებულება შესძინა (*АКТЫ*. Т. IV, დოკ. #452, გვ. 339).

როგორც ჩანს, რუსთა ემისრებმა ქუჩუკ-ბეისთან შეთანხმება ვერ მოახერხეს და ის მოკლული იქნა. ოფიციალურმა სტამბოლმა მის ადგილზე ლაზი ომარ-ალა ჟორდანია დანიშნა.⁸ იგი ქუჩუკ-ბეის ცოლის ძმა იყო (*АКТЫ*. Т. V, დოკ. #127, გვ. 100). როგორც ჩანს, ბათუმელთა ნაწილისათვის ომარ-ალას კანდიდატურა მიუღებელი აღმოჩნდა, ვინაიდან, როგორც მანუჩარ შარვაშიძე 1810 წლის დეკემბერში აცნობებდა თ. სიმონოვიჩს, ბათუმელები მხოლოდ შარვაშიძეთა მფლობელობას აღიარებდნენ (*АКТЫ*. Т. IV, დოკ. #452, გვ. 339).

სამურზაყანოს მფლობელმა მალევე გამოძებნა შესაფერისი კანდიდატურა ბათუმელთა ამ სურვილის „დასაკმაყოფილებლად“. ეს იყო ქელემ-ბეის უმცროსი შვილი და აფხაზეთის

⁷ ნ. დადიანი. ქართველთ ცხოვრება, გვ. 201-202.

⁸ რ. სურმანიძე. ყადირ შერვაშიძე. ბათუმი, 1998, გვ. 4.

ახალი მთავრის – სეფერ-ბეის (გიორგის) – ძმა სოსლან-ბეი, რომელიც ქუჩუკ-ბეის ახლო ნათესავი იყო. როგორც მანუჩარი ირწმუნებოდა, მას ჰქონდა გარკვეული ცნობები, რომ ბათუმის ადგილობრივი მოსახლეობა მიიღებდა საფარ-ბეის ძმას. მისი გეგმით, საჭირო იყო სოსლანის ბათუმში გაგზავნა და ქუჩუკ-ბეის ქვრივზე დაქორწინება (*АКТЫ*. Т. IV, დოკ. #582, გვ. 582). როგორც ჩანს, ბათუმი შერვან-ბეი შარვაშიძისა და მისი მემკვიდრეების საკუთრება ყოფილა. თუკი, მოსახლეობის დიდი ნაწილი მას მიემხრობოდა, ამის შემდეგ ადვილი გახდებოდა ბათუმის დაუფლებაც (*АКТЫ*. Т. IV, დოკ. #452, გვ. 339).

1811წ. 6 მაისს თ. სიმონოვიჩმა ალ. ტორმასოვს უპატაკა: იმ შემთხვევაში, თუკი ბათუმის დაუფლების გეგმა წარმატებით დასრულდებოდა, სოსლან-ბეი ითხოვდა რუსეთის მფარველობას იმავე პირობებით, რა პირობითაც ის მის ძმას გიორგი (საფარ-ბეის) შარვაშიძეს მიეცა (შიდა ავტონომია და მთავრის ხელისუფლების მემკვიდრეობითი უფლება). თუმცა, რუსები მაინც ბოლომდე დარწმუნებული არ იყვნენ სოსლანის ერთგულებაში (*АКТЫ*. Т. IV, დოკ. #582, გვ. 582). ამიტომ, რუსეთის ხელისუფლება არ იძლეოდა ნებართვას სოსლან-ბეის ბათუმში გასამგზავრებლად. ამასთანავე, მათ, როგორც ჩანს, აფიქრებდათ ბათუმელთა პოზიცია. რუსებმა წერილობითი დადასტურება მოითხოვეს იმისა, რომ ბათუმელები სოსლან-ბეის მიიღებდნენ. ასეთი სახის წერილი მანუჩარმა 1811წ. ოქტომბერში მიიღო. იგი თ. სიმონოვიჩს 24 ოქტომბერს წერდა, რომ მას ჰქონდა ორი გავლენიანი ბათუმელის – იუსუფ-აღას (ქუჩუკ-ბეისა და სოსლან-ბეის სიძედ ერგებოდა) და ომარ-აღა ჟორდანიას – პირობა, რომ მზად იყვნენ სოსლან-ბეი ბათუმის ბეგად ეცნოთ. მანუჩარი ითხოვდა რუსების ნებართვას, რათა ამ მარჯვე მდგომარეობით ესარგებლა და აპირებდა სოსლან-ბეის ხმელეთით გამგზავრებას ბათუმში (*АКТЫ*. Т. V, დოკ. #127, გვ. 100).

რუსული ბიუროკრატიული აპარატის „წყალობით“, თ. სიმონოვიჩმა ეს ინფორმაცია ალ. ტორმასოვს მხოლოდ 3 ნოემბერს შეატყობინა (*АКТЫ*. Т. V, დოკ. #127, გვ. 100). ახალი მთავარმმარ-

თებლის მარკიზ ფილიპე პაულუჩისაგან დადებითი პასუხი 15 ნოემბერს მოვიდა. რუსები 1811წ. ოქტომბრიდან თურქეთთან საზავო მოლაპარაკებებს აწარმოებდნენ და ამიტომ ჩქარობდნენ ბათუმის ხელში ჩაგდებას. თუკი ეს გეგმა წარმატებით დასრულდებოდა, მარკიზი პაულუჩი სოსლან-ბეის მოთხოვნის დაკმაყოფილებას აპირებდა ანუ ის იმავე მფარველობის პირობებს მიიღებდა, როგორც საფარ-ბეის ჰქონდა (*АКТЫ*. Т. V, დოკ. #253, გვ. 183).

როგორც ჩანს, სოსლან-ბეისა და მისი მხლებლების ხმელეთით გამგზავრება რუსებმა გაუმართლებლად მიიჩნიეს, რადგან ბათუმსა და მის შემოგარენში, ასევე – ციხისძირშიც, ოსმალური ნაწილები იდგნენ და სრულად აკონტროლებდნენ იმ მხარეს. 1812წ. იანვრის მეორე ნახევარში სოხუმიდან ზღვით გამგზავრებული სოსლან-ბეი, 60 ქვეშევრდომთან ერთად, უკვე ბათუმში იყო (*АКТЫ*. Т. V, დოკ. #131, გვ. 102).

თ. სიმონოვიჩმა მანუჩარ დადიანს დაავალა სანდო პირის გაგზავნა ბათუმში, რათა ვითარება დაეზვერა და, ხელსაყრელ შემთხვევაში, ბათუმი დაეკავებინა (*АКТЫ*. Т. V, დოკ. #131, გვ. 102). წყაროებში ამ ამბების შემდეგი გაგრძელება არ ჩანს. სავარაუდოდ, ამ გეგმის რეალიზაციას ხელი შეუშალა 1812 წლის 16 (28) მაისს ბუქარესტში გაფორმებულმა ზავმა, რომელმაც დაასრულა 1806-1812 წლების ოსმალეთ-რუსეთის ომი.

აღსანიშნავია, რომ ეს მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ინიციატივა ერთგავრად მიჩუმათებული იყო ჩვენს ისტორიოგრაფიაში და, შესაბამისად, იგი ვერ აისახა ისეთ სოლიდურ ნაშრომში როგორცაა ოთხტომეული „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. აჭარა“, სადაც ერთ-ერთი ქვეთავი ეძღვნება განმათავისუფლებელ მოძრაობას აჭარაში XIXს. დამდეგს.⁹

⁹ ა. სურგულაძე, ფრ. სიხარულიძე. განმათავისუფლებელი მოძრაობა აჭარაში XIX საუკუნის დამდეგს. სელიმ ხიმშიაშვილი, – წგნ.: სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. აჭარა. ტ. II: V საუკუნე – 1877 წელი. ტომის რედაქტორი – ნ. კახიძე. ბათუმი, 2009, გვ. 280-288.

XIX yüzyılın ikinci yarısında Tiflis'te Kafkasya Arkeografik Komisyonu Kafkasya halkları ve devletlerinin tarihine ait önemli belgelerinin 12 ciltlik Akti Kavkazskoy Arkheografiçeskoj Komissii (Kafkasya Arkeografik Komisyonun Tutanakları. Kısaltması *AKTI*) adlı kitabı yayınladı. Doğal olarak bu kitapta Osmanlı-Kafkasya ilişkilerine dair kaynaklar önemli ölçüde yer almaktadır. Ele alacağımız dönem 1806-1012 yıllarında Osmanlı-Rus Savaşında İstanbul'un Samurzakano-Abhazy'a karşı gösterdiği ilişkisidir. (Belge No: 355, 364, 385; c. 3; Tiflis, 1869; Belge No: 359, 452, 519, 520, 559, 582, 1438; c. 4; Tiflis, 1870; Belge No: 127, 131, 153; c. 5; Tiflis, 1873).

XIX yy başlarında Rus İmparatorluğu Kartlı-Kakheti Prensiği'nin bağımsızlığının yok etmesiyle Güney Kafkasya merkezine sahip olmuştur, böylece Osmanlılara ve Perslere karşı ciddi bir dayanak sağlamıştır. 1810 yılının sonunda ise Rusya artık Samegrelo, Samurzakano ve Abhazy'a da etkisini güçlendirmiştir. Abhazy'nın yanı sıra Kuzey Kafkasya'ya doğru giden bu stratejik yolunun Rusların tarafından ele geçirilmesi Osmanlıları tedirgin etmiştir. Abhazy hâkimi Keleş Bey Şarvaşidze Ruslarla temasa geçmeye karar vermiştir.

1803 yılında Keleş Bey Rusya ile münasebet kurma isteğine dair ilk malumatını göndermiştir. Malumatide Keleş Bey'in Osmanlı Sultanından bağımsız olduğu belirtiliydi. (AKTI, c. 2; Belge No: 1045; s. 536). Ayrıca yakında Rus İmparatorluğu ile Abhazy hâkimi arasındaki ilişkiler giderek gerildi. (AKTI, c. 2; Belge No: 794, 807; s. 400, 413).

1806 yılının Mart ayının sonunda Osmanlılar ile Keleş Bey arasında ilişkiler bozulmuştur. Açık çatışmanın bahanesi, vatan ihanetle suçlanan Trabzonlu Tayyar Paşa'nın Keleş Bey'e sığınması olmuştur. Abhazy hâkimi, Tayyar Paşa'nın idam edilmesine dair Padişah III. Selim'in emrini yerine getirmedi.¹

Keleş Bey Rus İmparatorluğu'ndan himayesine alınması

¹ **Jean-François Gamba.** Güney Kafkasya Seyahatı. Tercüman M. Mgaloblişvili. C. 1. Tiflis, 1987, s. 88 (Jan fransua gamba. mogzauroba amierkavkasiaşi. Prangulidan targmna m. mgaloblişvilma. t. 1. Tbilisi, 1978).

istemmiştir.² İki İmparatorluğunun arasında bulunan resmen barış olduğundan Padişah'ın tesiri altında bulunan Abhazyâ hâkiminin koruması reddedilmiştir.³I. Aleksandr Keleş Bey'in korumasını yalnız Türkiye ile silahlı çatışma durumunda hedefliyordu.⁴

1805 yılında Napolyon BonapartAusterlitz kasabasında Avusturya ile Rus orduları üzerinde zafer kazanmayı Osmanlılara ümit verici Ruslar için ise aralarında silahlı çatışmanın kaçınılmaz olduğunun belirticiydi.

Gazaba gelen Sultan Abhazyâ üzenine sefer emri verdi. 25 Temmuz1806'de cezalandırma operasyonuna Kuzey Doğu Anadolu eyaletleri yönetenleri on bir savaş gemilik filo katılacaktı. Ancak filo komutanı hazırlıkta olan Keleş Bey'e karşı operasyonu başlatmadan geri çekilmiştir.⁵

Osmanlılar bu sefere başlamadan önce Abhazyâ'da iç karışıklıklara yol açmaya karar vermiştir. Samurzakano hâkimi Manuçar Şarvaşidze'ye Keleş Bey'e karşı sefere çıkmasına dair Sultan'ın fermanı gönderilmiştir. Benzer fermanlar diğer Abhaz prenslerine de gönderilmiştir. (AKTI, c. 3; Belge No: 355; s. 192).

Manuçar Bey Keleş Bey'le iyi termda olmadığı halde Rus General İ. Rikhoff'un 'tavsiyesiyle' Sultan'ın isteğini reddetmiştir. (AKTI, c. 3; Belge No: 355; s. 192).

1807 yılında Rusların etkisiyle Samurzakanohakimi, ordusuyla

² S. Esadze.Kafkasya Yönetimi ile İlgili Tarihi Raporu. C. 1.Tiflis, 1907, s. 103(S. Esadze. Istoriçeskayâ zapiska ob upravlenii Kavkazom. Tiflis, 1907).

³ S. Esadze.Kafkasya Yönetimi ile İlgili Tarihi Raporu. C. 1, s. 104.

⁴ G. A. Dzidzaria. Abhazyâ'nin Rusya'ya Dâhil Edilmesi ile Tarihinin Önemi,– **Abhazyâ ASSB'in Tarihi Denemeleri**. C. 1.Sokhumi, 1960, s. 133(G. A. Dzidzaria. Prisoedinenie Abhazii k Rossii i ego Istoriçeskoe znaçenie, – Oçerki istorii Abhazkoj ASSR. Suhumi, 1960).

⁵ G. Z. Ançabadze. Şervaşidze-Çaçba Prensleri, –**Yu. Çikovani**.Abhazyâ Prensleri olan Şervaşidzelerin soyu.Tarihi-Soybilim Araştırması. Tiflis, 2007, s. 200 (G. Z. Ançabadze. Knyazyâ Şervaşidze-Çaçba (k istorii feodalnogo roda), – Ü. Çikovani. Rod Abhaskih knyâzej Şervaşidze. Istoriko-genealogiçeskoe issledovanie. Tbilisi, 2007).

artık Keleş Bey'in tarafında Osmanlılara karşı çıkmaktadır. (AKTI, c. 3; Belge No: 364; s. 197).

Böylece Osmanlı İmparatorluğu bu bölgede feodal kargaşalığı başaramamıştır. Samurzakano-Abhazya nüfusu, Gürcistan halkı gibi bağımsızlık için beraber mücadele etmiştir.

Bu önemli bilgiye 1964 yılında Tiflis'te N. Kortua'nın Sakartvelo 1806-1812 tslebis Ruset-Turketis Omşi (1806-1812 yıllarında Rus-Osmanlı Savaşında Gürcistan) temel monografisinde önem verilmemiştir.

Bununla beraber AKTI kitabında Samurzakano hâkimi Manuçar Şarvaşidze'nin Batum'un yeniden kavuşması inisiyatifi ile ilgili kaynağa dikkat verilmemiştir.

15 Kasım 1809'da Poti kalesi komutanı Küçük Bey Şarvaşidze Ruslarla karşı savaşı kaybedip yenildiğini kabul etmiştir. Ancak kısa süre sonra 1812 yılında Bükreş Antlaşması gereğince Poti yine Osmanlıların eline geçirilmiştir.

Poti komutanı ordusuyla beraber Batum'a gönderilmiştir.⁶ Manuçar Bey barışça gönderilen Küçük Bey'le Batum kalesinin Ruslara devredilmesine ilgili konuşmalara başlamıştır. Bu inisiyatifi Rusların ilgisini çekmiştir. Ancak Al. Tormasov yakında planladığı Akhalsikhe'nin ele geçirdiğini Batum'un çökmesine yol açacağını düşünmekteydi. (AKTI, c. 4; Belge No: 359; s. 281).

Buna rağmen 1810 yılın 16 Mart ve 8 Haziranda Rusların Güney Kafkasya hakimi gizli yazılarıyla D. Orbeliani'nin yerine geçen Teodor Simonoviç general-binbaşına Küçük Bey'i desteklediğini bildirmiştir. (AKTI, c.4; Belge No: 359, 1438; s. 281, 938).

10 Kasım 1810'da Al. Tormasov Akhalsikhe'ye karşı sefere çıkmıştır.⁷ Hedefe ulaşamaması Manuçar Şarvaşidze'nin planına önem artırmıştır. (AKTI, c. 4; Belge No: 452; s. 339).

⁶ N. Dadiani. Gürcülerin Tarihi. Metni yayınlayan, önsözü, yorumu ve sözlüğü ekleyen Ş. Burcanadze. Tiflis, 1962, s. 200 (n. dadiani. kartvela tsxovreba. teksti targmna, cinasitqvaoba, gamokvleva da komentarebi daurto Ş. burjanadzem. Tbilisi, 1962).

⁷ N. Dadiani. Gürcülerin Tarihi, s. 201-102.

Görüldüğü gibi Rus emirleri Küçük Bey'le anlaşmamışlardır.⁸ Öldürülen Küçük Bey'in yerine İstanbul eyaleti eşinin kardeşi olan Laz asıllı Omar Ağa Jordanya'yı tayin etmiştir. (AKTI, c. 5; Belge No: 127; s. 100). Bilindiği üzere Batumluların çoğu Omar Ağa'yı aday olarak kabul etmemiştir. 1810 yılın Aralık ayında Manuçar Şarvaşidze'nin T. Simonoviç'a bildirdiği üzere Batumlular ancak Şarvaşidzelerin egemenliğini kabul etmekteydiler. (AKTI, c. 4; Belge No: 452; s. 339).

Samurzakano hâkimi uygun adayı kısa bir süre içinde bulmuştur. Keleş Bey'in oğlu ve Abhazyanın yeni hâkimi olan Sefer Bey'in kardeşi, aynı zaman Küçük Bey'in yakından akrabası Soslan Bey Batumluların 'istediklerini karşılamak' için uygun görülmüştür. Manuçar hedefe ulaşmak için Soslan Bey'in Batum'a gönderilmesi ve Küçük Bey'in duluna evlendirilmesi gerektiğini temin etmekteydi. (AKTI, c. 4; Belge No: 582; s. 582). Görüldüğü gibi Batum şehri Şervan Bey Şervaşidze ve onun varislerinin mülkiyetiymiş. Nüfusun çoğunun ona iltihak etmesi Batum'u ele geçirilme açısından işleri kolaylaştırıcaktı. (AKTI, c. 4; Belge No: 452; s. 339).

6 Mayıs 1811'de T. Simonov Al. Tormasov'a Batum'u ele geçirilme planının gerçekleştirilmesi durumunda Soslan Bey, kardeşine (Sapar Bey) verildiği gibi iç özerkliği ve iktidarın varis kanunu ile değiştirilmesi isteyeceğini bildirmiştir. Ancak Ruslar Soslan Bey'e yine de güvenmiyorlardı. (AKTI, c. 4; Belge No: 582; s. 582). Bu yüzden Rus iktidarı onun Batum'a gönderilmesine izin vermemiştir. Görüldüğü gibi Batumluların tavrını merak ederek onların tarafından Soslan Bey'in kabul edilmesine dair belge istemiştir.

Böyle bir yazıyı Manuçar Bey 1811 yılın Ekim ayında almıştır. Ekim ayın 24'de artık T. Simonoviç'a iki nüfuzlu Batumlu Yusuf Ağa (Küçük Bey ve Soslan Bey'in eniştesi) ve Omar Ağa Jordanya'nın Soslan Bey'in Batum'un Begi olarak kabul etmelerine dair yazısının elinde bulunduğu nu

⁸ R. Surmanidze. Kadır Şervaşidze. Batumi, 1998, s. 4 (R. Surmanidze. Kadır Şervaşidze. Batumi, 1998).

yazmıştır. Manuçar Bey Soslan Bey'in karayoluyla gönderilmesi için Rusların iznini bekliyordu. (AKTI, c. 5; Belge No: 127; s. 100).

Rus bürokrat kadrosu yüzünden T. Simonoviç bu bilgiyi Al. Tormasov'a Kasım ayın 3'de bildirebilmiştir. (AKTI, c.5; Belge No: 127; s. 100). Olumlu cevap ise FilippoPaulucci'den Kasım ayın 15'de gelmiştir. 1811 yılın Ekim ayından itibaren Rusların Türklerle barış faaliyetleri yürüttükleri için Batum'un işgalinde acele ediyorlardı. Bu planı başaracağı halde FilippoPaulucciSoslan Bey'in istediklerinin karşılaşmasını düşünüyordu. (AKTI, c. 5; Belge No: 253; s. 183).

Osmanlıların Batum ve bölgesini tamamen kontrol altındayken Tsikhisdziri'de de Osman ordusu bulunuyordu. Bundan dolayı Soslan Bey 60 uyruklu ile beraber 1812 yılın Ocak ayın ikinci yarısında Sohum şehrinden deniz yoluyla Batum'a ulaşmıştır. (AKTI, c. 5; Belge No: 131; s. 102).

T. Simonoviç Manuçar Dadiani'yi Batum'a vakti gelince şehrin işgali için harekete geçmesi üzerine güvenli kişinin göndermesiyle görevlendirmiştir. (AKTI, c. 5; Belge No: 131, s. 102). Kaynaklarda bu durumunun gelişmesiyle ilgili bilgiler bulunmamaktadır. Düşünüldüğü gibi 16 (28) Mayıs 1812 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu ve Rus İmparatorluğu arasında Bükreş şehrinde imzalanan Osmanlı-Rus Savaşı'nı sona erdiren barış antlaşması üzerine bu planı gerçekleştirilmemiştir.

Belirtilmesi gerekiyor ki historiyoğrafımızda bu önemli politika girişimlerinin üstü örtülerek XIX yy başlarında Acara bölgesinde milli mücadele hareketine ayrılmış olan bölümü içeren 4 ciltlik Samkhret-Dasavlet Sakartvelos İstoriis Narkvevebi, Acara (Güney-Batı Gürcistan'ın Tarihi Tutanakları, Acara) adlı temel çalışmada yer almamıştır.⁹

⁹ **A. Surguladze, Pr. Sikharulidze.** XIX yy. Başlarında Acara'daki Milli Mücadele Hareketi. Selim Khimşiaşvili, –**Güney-Batı Gürcistan'ın Tarihi Denemeleri**. C.2. Cilt editörü N. Kakhidze. Batumi, 2009, s. 280-288(a). Surguladze, R. Sixarulidze. ganmatavisuplebeli modzraoba açaraşi XIX saukunis damdges. Selim Khimşiaşvili, – Samxret-Dasavlet Sakartvelos İstoriis Narkvevebi. açara. t. 2. tomis redaktori N. kaxidze. Batumi. 2009).

OSMANLI ŐEBBENDERLİK RAPORLARINDA GÜRCİSTAN (XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden I. Dünya Savaşı'na Kadar)

Yrd. Doç. Dr. **Mustafa TANRIVERDİ**

İstanbul Üniversitesi

ÖZ

1801'de Tiflis'i ilhak ederek Kafkasya'da büyük avantaj yakalayan Rusya, 1826-28'de İran'dan Revan, 1828-29'da ise Osmanlı Devleti'nden Ahıska, Ahılkelek, Poti ve Anapa gibi önemli yerleri ele geçirdi. XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde 1878 Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'u topraklarına katarak Anadolu'nun kapılarına dayandı. Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kafkasya'daki ilerleyişine engel olamadı ve hemen yanı başında sürekli bir tehdit ile karşı karşıya kaldı. Bu nedenle, tehdidin sınırlarını bilmek ve önlem almak için, Osmanlı Devleti şebbenderleri (konsolosları) aracılığıyla bölgedeki gelişmeleri takip etti.

Gürcistan, Rusya İmparatorluğu döneminde guberniyalara (vilayet) bölünerek yönetildi. Bu idari bölünmede Tiflis ve Kutayisguberniyaları ile Batum Oblastı (sancak) demografik yapıları ve konumları itibarıyla önem arz ediyordu. Tiflis ve Batum şebbenderleri, Gürcistan coğrafyasında yaşanan gelişmeleri Osmanlı'nın merkez yetkililerine raporlar halinde bildiriyordu. Raporların sıklığı olayların önemine ve yoğunluğuna göre değişiyordu. Rusya'nın bölgedeki askeri hareketliliği, halklar arasında milliyetçi eğilimler, politik yönlü gelişmeler ve Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren birçok konuda rapor kaleme alınıyordu.

Tiflis, Rusya'nın Kafkasya'yı yönetim merkezi olması bakımından, bölgenin siyasi ve sosyal hayatında önemli yere sahipti. Bu şehirdeki hadiseler, Kafkasya'yı etkilediği gibi Osmanlı Devleti'ne ve İran'a doğrudan veya dolaylı olarak etkide bulunuyordu. Aynı zamanda bu ülkelerdeki gelişmeler Tiflis'te yankı buluyordu. Bu nedenle Tiflis Başşebbenderliği, istihbarat faaliyetleri yürütmekte ve bu istihbaratı sıkça, genelde de Petersburg Sefareti üzerinden Osmanlı

ყარსი, არტაანი და ბათუმი თავის ტერიტორიებს შეუერთა და ანატოლიის კარს მიადგა. ოსმალეთი წინ ვერ აღუდგა რუსეთის წინსვლას კავკასიაში და მუდმივი საფრთხის წინაშე პირისპირ აღმოჩნდა. ამ მიზეზით საფრთხის შესახებ ინფორმაციის მისაღებად და შესაბამისი ზომების გასატარებლად რეგიონში განვითარებულ მოვლენებს ოსმალეთი საკონსულოების მეშვეობით ადევნებდა თვალს.

საქართველო რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში ადმინისტრაციულად იყოფოდა თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიებად და ბათუმის ოლქად. ადმინისტრაციული დაყოფა მოხდა დემოგრაფიული სტრუქტურისა და გეოგრაფიული თავისებურებების გათვალისწინებით. კონსულები თბილისისა და ბათუმში საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარე მოვლენების შესახებ ანგარიშების სახით ატყობინებდნენ ოსმალეთში პასუხისმგებელ პირებს. ანგარიშების რაოდენობა მოვლენების მნიშვნელობიდან და სიხშირიდან გამომდინარე იცვლებოდა. კონსულთა ანგარიშებში ხვდებოდა ინფორმაცია რეგიონში რუსული სამხედრო შენაერთების გადაადგილების, ხალხებს შორის ეროვნული მოძრაობის არსებობის, პოლიტიკური კურსის და ოსმალეთის სახელმწიფოსთვის საინტერესო სხვა ბევრი თემის შესახებ.

გამომდინარე იქიდან, რომ თბილისი რუსული კავკასიის ადმინისტრაციული ცენტრი იყო, რეგიონის პოლიტიკურ და სოციალურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. ამ ქალაქში განვითარებული მოვლენები ზემოქმედებას ახდენდა როგორც კავკასიის მთელ რეგიონზე, ისე გარკვეულწილად პირდაპირ ან ირიბად აისახებოდა ოსმალეთსა და ირანზეც. ამავე დროს ამ ქვეყნებში არსებული ვითარება გამოძახილს პოვებდა თბილისში. ამ მიზეზით გენერალური კონსული თბილისში აწარმოებდა სადაზვერვო საქმიანობას და მიღებულ ინფორმაციას სისტემატურად, ძირითადად პეტერბურგში მდებარე საელჩოს მეშვეობით აწვდიდა ოსმალეთის მთავრობას. მთავარ სადაზვერვო თემებს წარმოადგენდა რუსეთის კავკასიური არმიის

მანევრები, თბილისის გუბერნიაში მცხოვრები სომხების მიერ ოსმალეთის წინააღმდეგ შესაძლო მოქმედებები, გუბერნიის თურქული მოსახლეობის შესახებ ცნობები, კავკასიის რეგიონის პოლიტიკური და სოციალური ცხოვრება და კავკასიის მმართველი რუსული ადმინისტრაციის საქმიანობა.

XX საუკუნის დასაწყისში საქართველოს ტერიტორიაზე დაწყებულმა რევოლუციურმა მოძრაობამ ქართველებს, სომხებს და თურქული წარმოშობის ხალხებს შორის ურთიერთობები ახალეზურად ჩამოაყალიბა. რუსეთის იმპერია სხვა რეგიონებისგან განსხვავებით რევოლუციურ მოძრაობაში არსებულ ნაციონალისტურ ტენდენციებს მკაცრად ახშობდა. I მსოფლიო ომის დაწყების შემდეგ რეგიონში მცხოვრები ხალხისთვის ნათელი გახდა, რომ საკუთარი ბედის გადაწყვეტა შეუძლიათ და მიზნად დაისახეს დამოუკიდებლობის იდეის განხორციელება.

ოსმალეთის სახელმწიფოს კონსულების ანგარიშები საქართველოს შესახებ დღესდღეობით სტამბოლში ოსმალური არქივშია დაცული. წინამდებარე ნაშრომში ამ ანგარიშებზე დაყრდნობით შევეცდებით ვაჩვენოთ ოსმალეთის შეხედულებები რეგიონზე, პროცესები პოლიტიკური და სოციალური მიმართულებით და სახელმწიფოებს შორის არსებული პოლიტიკური მეტოქეობა.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, თბილისი, ბათუმი, საკონსულო, ოსმალეთის სახელმწიფო.

GEORGIA IN THE REPORTS OF THE TURKISH CONSULS (From the Last Quarter of the XIXth Century to the End of First World War)

Asst. Prof. **Mustafa Tanrıverdi** Istanbul University

ABSTRACT

Russia got a great advantage in the Caucasus having annexed Tbilisi in 1801 and the following conquest of such important places as Revan from Iran in 1826-28 and Ahiska, Ahilkelek, Poti and Anapa

from the Ottoman Empire in 1828-29. By the last quarter of the XIXth century, according to the Treaty of Berlin of 1878 Kars, Ardahan and Batum were annexed to the Russian Empire, which made it close to Anatolia. The Ottoman Empire did not manage to prevent the progress of Russia in the Caucasus and so that faced a constant threat from it. For this reason, in order to know the limits of that threat and to take necessary precautions the Ottoman Empire gained the information from its consuls.

Under the Russian control Georgia was divided into gubernias (provinces). Tbilisi and Kutayis gubernias and Batum Oblast (sancak) were important in this administrative division due to their demographic structures and locations. Tbilisi and Batum consuls reported about the social movements in the region to the central authorities of the Ottoman Empire. The frequency of the reports varied according to the importance and intensity of events. Those reports concerned Russian military movements in the region, nationalist tendencies among the peoples, political developments and many other issues.

Tbilisi being the center of the Russian Caucasus played an important role in the political and social life of the region. The events in this city influenced the Caucasus as well as the Ottoman Empire and Iran directly or indirectly. At the same time, happenings in those countries affected the Tbilisi. For that reason Tbilisi consul gained information and frequently send it to the Ottoman Government, usually through the Petersburg Embassy. Reports of the consuls included the information about military movements of the Russian Caucasus Army, the activities of the Armenians, living in the Tbilisi Gubernia, against the Ottomans, the news about the Turkish population in the gubernia, the political and social developments in the Caucasus, and the management conception of Russian Caucasus administration.

In the beginning of the XXth century revolutionary movements that had begun in Georgia influenced the relations between the

Georgian, Armenian and Turkish. Unlike other regions of the Russian Empire in that region nationalist tendencies dominated the revolutionary movements. With the beginning of World War I, the peoples living in the region understood the importance of determining their own destiny and aimed to achieve their ideals of independence.

Reports of the Ottoman consuls about Georgia are now kept in the Department of the Ottoman Archive in Istanbul. This study reveals the Ottoman Empire 's view on the region, the political and social developments and the political competition between the states.

Key Words: Georgia, Tbilisi, Batum, Ottoman Consul, Ottoman Empire

Kafkasya'ya dair raporlar yazan Osmanlı şebenderleri (konsolos), başta Tiflis olmak üzere Bakü, Poti, Batum, Kars, Sivastopol, Rumiye, Hoy, Tebriz, Rostof, Peşte, Hocabey (Odessa) gibi şehirlerde bulunuyorlardı. Bu şebenderlikler, bölgedeki gelişmeleri takip ederek ve bu gelişmelerin değerlendirmesini günü gününe Osmanlı yetkililerine bildiriyorlardı. Bu yönüyle şebenderler, Osmanlı Devleti'nin bölgeye dair temel istihbarat kaynakları idi.

Kafkasya'da şebenderlerin görevlendirilmesinde, eğitim durumları ve bürokrasideki tecrübeleri göz önüne alınmaktaydı. Askeri öneme sahip bölgelerde, genellikle askeri alanda eğitim almış ve istihbarat faaliyetlerini yürütebilecek kişiler arasından atama yapılıyordu. Atama örneklerindeki açıklamalar¹ bu durumu kanıtlar niteliktedir. Hariciye Nezareti'nin Sadaret'e ilettiği Mayıs 1909 tarihli yazıda; Kars ve Tiflis başşebenderliklerinde görev yapacak şebenderlerden en az birinin subay kökenli olmasının gerekliliği vurgulanıyordu. Bu subayın, Harbiye'den seçilecek birisi olmasının önemli olduğu, başşebenderin yanına katip sıfatıyla *Fransızca ve*

¹ BOA(Başbakanlık Osmanlı Arşivi), BEO 3546/265928 (Mayıs 1909)

Rusça dilini bilen harbiye subaylarının atanmasının gerekliliği aktarılıyordu. Bu görevliler sayesinde bölgedeki askeri hareketliliklere dair bilgi sahibi olunabileceği ve daha doğru önlemler alınabileceği vurgulanmaktaydı. Rusya ve İran topraklarında görev yapan diğer şebenderler için de aynı kuralların geçerli olacağı ve buradaki gerekçelerin de aynı sebeplerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.²

Kafkasya'da şebenderlerin atanmasında Osmanlı Hükümeti'nin istediği şekilde seçim yaptığını söylemek doğru olmayacaktır. Bu konuda Rusya Hükümeti, bölgede görev yapacak şebenderlerin kimliğine büyük önem veriyordu. Bilhassa Rusya Dışişleri Bakanlığı, Tiflis'te görev yapmasını uygun bulmadığı isimlerin başşebenderlik makamına atanmaması için büyük çaba gösterebiliyordu. 1884 yılı yaz aylarında yaşanan başşebenderlik tayin işleminin iki ülke arasında diplomatik bir krizin kapısına dayanma noktasına geldiği resmi yazışmalardan anlaşılmaktadır. 1884 yılı Haziran ayında Tiflis Başşebenderi Edvar Bey ile bağlantılı olarak ortaya çıkan tartışma, başşebenderlik müessesesinin devletler nezdindeki anlamını ortaya koymaktadır. Edvar Bey'in Tiflis Başşebenderi olarak yeniden atanmasının iki imparatorluk arasındaki iyi ilişkilere zarar vereceğini iddia eden Rusya Dışişleri Bakanı Girs, Edvar Bey'in yalan haberler yapmasını bu tutumuna gerekçe olarak gösteriyordu. Girs, bu hususta Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Aleksandr İvanoviç Nelidov'un kendilerini bilgilendirdiğini ve Edvar Bey'in tayininin iptalinin yararlı olacağını ilettili.³

Petersburg Sefareti'nden konuya ilişkin gelen bilgilere bakıldığında, Edvar Bey'in askeri istihbarat faaliyetlerinin bizzat İmparator III. Aleksandr'ı kızdırdığını ve bu hususta imparatorun gerekli girişimlerde bulunulmasını emrettiği anlaşılmaktadır. Edvar Bey'in yeniden görevlendirilmemesi için, Dışişleri Bakanı Girs ve İstanbul Büyükelçisi Nelidov'un yoğun çaba sarf ettiği görülmektedir.⁴

² BOA, BEO 3546/265928 (Mayıs 1909)

³ BOA, Y.A.HUS, 179/17 (4) (Haziran 1884)

⁴ BOA, Y.A.HUS, 179/17 (1,2,3) (Haziran-Temmuz 1884)

Şehbenderler, karşılaştıkları sorunlar ile ilgili Osmanlı Hükümeti'ne bilgi vermekte ve sorunun büyüklüğüne göre Rusya makamlarını da bilgilendirmekteydiler.⁵ Tiflis başşehbenderlerinden bazılarının, yaptıkları hizmete karşılık Rusya Hükümeti nezdinde ödül aldığına rastlamaktayız. 1907 Ağustos ayında Tiflis Başşehbenderi Feyzi Bey'in madalya ile ödüllendirilmesi bu örneklerden yalnızca biridir.⁶

Gürcistan'da bulunan şehbenderliklerin topladıkları istihbarat konuları arasında Rusya'nın Kafkasya Ordusu'nun askeri hareketliliği, Kafkasya Ermenilerinin Osmanlı Devleti'ne faaliyetleri, bölgedeki Türk kökenlilere ilişkin haberler, Kafkasya genelinde meydana gelen siyasi ve sosyal gelişmeler ile Rusya'nın Kafkasya idaresinin yönetim anlayışığı başlıklar bulunmaktaydı.

Bilhassa 1880'li yıllardan itibaren Kafkasya sınır boylarında kendisini hissettiren Ermeni tehdidi, şehbenderlerin bu konuya daha fazla dikkat vermelerine neden oldu. Bu konuya dair Osmanlı Hükümeti'ne iletilen bilgilerin hangi boyutta değerlendirildiği ve tehdiye karşı nasıl önlemler alındığına dair bilgiler kısıtlı olsa da, şehbenderliklerin geniş bir istihbarat ağının olduğu anlaşılmaktadır.⁷

Tiflis'teki Ermenilerin faaliyetlerinin etkili sonuçlar doğurduğu ve Osmanlı Hükümeti'nin gelişmelerden rahatsızlık duyduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Hükümet, Tiflis Başşehbenderliği'nin verdiği bilgiler sayesinde Tiflis'te örgütlenen Ermenileri takip altında tutmaya ve onlardan gelebilecek tehlikeye karşı önceden önlem almaya çalıştı. Bunu yaparken, Rusya'nın Kafkasya'daki yönetim mekanizmaları ile de temas halinde oldu.⁸Tiflis Başşehbenderliği'nin teşebbüsü ile evinde 15 tüfek yakalanan bir Ermeni'nin Kafkasya yönetimi tarafından göz hapsine alınması bu işbirliğinin sonuçlarındandı. Yine Revan'da eylem hazırlığı içerisinde olan silahlı

⁵ BOA, Y. A. HUS, 505/41.

⁶ BOA, BEO, 3123/234201 (Ağustos 1907)

⁷ BOA, Y.A.HUS 240/79 (06 Aralık 1890)

⁸ BOA, HR.SYS, 2853/57 (Kasım 1894)

100 kadar Ermeni'nin Türkiye'ye girişini önlemek için Kafkasya yönetimi ile işbirliğine gidildi. Sınırdaki yakalanan bir Türkiye Ermenisi, Kafkasya Genel Valisi Şeremetyev'in emriyle sınırdaki Osmanlı memurlarına teslim edildi. Ancak bu Ermeni'nin daha sonra Rusya topraklarında yeniden görülmesi, Osmanlı memurlarının ihmali olarak algılandı.⁹

1896'da Kafkasya Genel Valisi olarak göreve başlayan GrigoriySergeyeviçGolitsın, Ermeni milliyetçiliğini önlemeye yönelik bir politika izledi. Golitsın, 1903 yılında Ermeni kilise mallarına el konulması konusundaErmeniler tarafından bu meselenin sorumlusu ilan edildi. Golitsın'a duydukları öfke ile ondan intikam almak isteyen Ermeniler, 14 Ekim 1903'te Genel Vali Golitsın'a bir suikast girişiminde bulunarak onu yaraladılar.

Ermenilerin bilhassa Tiflis şehrindeki örgütlenmeleri, dış devletler ile ilişkileri ve siyasi faaliyetleri Osmanlı şebhenderleri tarafından yakından izleniyordu. Tiflis'teki Ermenilerin Sason olayları nedeniyle şebhenderhane aleyhine bir eylemde bulunacaklarına dair söylenti üzerine, Tiflis Başşebenderliği güvenlik birimlerine başvurarak gerekli önlemlerin alınmasını istedi.¹⁰

1905 Mart ayında Poti'de bulunan şebhenderlik, bazı Ermeni fesatların Gürcü ihtilal komitelerine katıldıklarını ve elde ettikleri mühimmatı Osmanlı sınırlarına doğru sevk ettiklerini bildirerek, gerekli önlemlerin alınması için Osmanlı Hükümeti'ni uyarıyordu.¹¹

Gürcistan'daki şebhenderlerin bir diğer önem verdikleri konu, Rusya'nın bölgedeki askeri hareketliliği idi. XIX. yüzyılın başlarında Gürcistan'ı ilhak ederek, Kafkasya üzerinde yaşanan mücadeleyi kendi lehine çeviren Rusya, bu sayede Kafkasya'da kendi idari ve askeri düzenini kurma fırsatını yakalamış oldu. Osmanlı Devleti ve İran, Kafkasya'da siyasî ve askerî yönden gerileme dönemine girerken; Rusya bu avantajlı durumunu korumak ve devamını sağlamak adına

⁹ BOA, Y.A.HUS, 240/103 (09 Kasım 1890)

¹⁰ BOA, Y.A.HUS, 313/93.

¹¹ BOA, A.MKT.MHM, 549/15.

süratli bir askerî yapılanma hareketine girişti. Kafkasya'dan çekilme dönemi İran için 1828 Türkmençay Anlaşması; Osmanlı Devleti için ise 1878 Berlin Antlaşması ile son aşamasını tamamlamış oldu. Osmanlı Devleti ve İran gibi güçlü devletlerin ilgi alanında yer alan Kafkasya'da kalıcı olmanın ön koşulunun, burada güçlü bir orduya sahip olmaktan geçtiğinin bilincinde olan Rusya, XIX. yüzyıl boyunca Kafkasya Ordusu'nu güçlendirme çalışmaları yürüttü.

1877-1878 Türk-Rus Harbi neticesinde Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'nin elinden çıkması, Rusya'nın Kafkasya hâkimiyetine farklı bir boyut kazandırdı. Bu sayede Rusya, Balkanlarda kaybettiği itibarını Kafkasya ekseninde yakalama yoluna yöneldi. Aynı zamanda Rus Genelkurmayı, bu son durum ile birlikte Kafkasya güvenlik politikasını değiştirmek durumunda kalacaktı. Rusya'nın bu hareketinin temelinde, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında bir ittifak ihtimalini göz önüne alarak, Batum ile Asya sınırını savunma amaçlı güçlendirmeye karar vermesi yatıyordu. Zira böyle bir ittifak gerçekleştiği takdirde Kafkasya sınırında büyük bir savaşın gerçekleşeceği Rusya tarafından öngörülmekteydi.

Nisan 1893 tarihinde Batum Başşehbenderi, Rusya'nın askeri alandaki bazı girişimlerini şu sözlerle anlatmaktaydı: *“Bir haftadan beri Tiflis trenleriyle günde iki defa çeşitli alaylara mensub onlarca asker gelmekte ve bunların toplamı bu güne kadar 400 e ulaşmaktadır. Bunlar vakit kaybetmeden Sivastopol ve Odessa'ya gitmek üzere vapura bindiriliyor. Bununla birlikte büyük kalibrede mermiler ellişer ellişer Rus ticaret gemilerine yükleniyor”*.¹²

Bir yıl sonra Nisan 1894'de yine Batum Başşehbenderinin gönderdiği telgraftan anlaşıldığı üzere Rusya, Osmanlı sınırına askeri sevkiyatına devam ediyordu. Buna göre; Sivastopol'den hareket eden *“Rurik”* adlı gemi, 581 sandık dolusu cephaneyi Batum'a sevk etti ve

¹² BOA, Y.PRK.EŞA 17/32 (2). (16 Nisan 1893)

Batum'dan toplamda 600 sandık harp malzemesi Kars'a gönderilmek üzere vagonlara yüklendi.¹³

Rusya, Kafkasya'ya gerçekleştirilecek askeri sevkியatta Karadeniz yolunu kullanacağından, donanmanın güçlenmesine büyük önem veriyordu. 1883'de Nikolayev ve Sivastopol'de aynı özelliklere sahip üç zırhlı gemi inşasına başlandı. Bu gemiler II. Katerina, Çeşme ve Sinop olarak adlandırıldılar. Bunlar, Paris Antlaşması sonrasında Karadeniz'de yapımına başlanan ilk büyük çaplı savaş gemileri olmaları bakımından önemli idi. Bunlara ilaveten daha sonraki yıllarda bazı gemilerin yapımı tamamlandı.¹⁴

Kafkasya'nın güvenliğini sağlamak için Karadeniz'de etkili olunması gerektiğinin farkında olan Rusya, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarında yeni askeri liman, mevziler ve Kafkasya sınırındaki vilayetlerde demiryolu hattı inşa edilmesi gibi planlarını öne aldı. Rusya, demiryolu inşası konusunda Osmanlı Hükümeti ile bir anlaşma dahi yaptı. Buna göre; eğer Osmanlı Devleti, Karadeniz kıyısında bir demiryolu inşa etmeye karar verirse, bu iş Rusya dışında başka bir yabancı devlete ait şirkete verilmeyecekti. Bu hattın yapımında Rusya'ya ait şirketler etkin rol üstlenecekti.¹⁵

Şubat 1895'de Tiflis Başşehbenderliği, bir top bataryasının Karakilise'ye gönderildiği, sınıra yapılacak cephane sevkiyatını kolaylaştırmak için 200 beygir satın alındığı, Ardahan'da bir askeri yol ve Ahılkelek'te bir kışla inşa edildiğini bildiriliyordu.¹⁶ Yine Tiflis Başşehbenderliği'nin Temmuz 1895'de Osmanlı Hükümeti'ne bildirdiği raporda, Rusya'nın Kafkasya Ordusu'nun Tiflis ve Ahılkelek'le ilgili olarak yaptığı planlara dair bilgilere yer verilmişti.

¹³ BOA, Y.PRK.EŞA 19/97 (3). (27 Nisan 1894)

¹⁴ Mustafa Tanrıverdi, "Karadeniz Donanması Komutanı Kolçak'ın İstanbul ve Boğazları İşgal Hazırlığı (1916-1917)", VII. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu "Türk-Rus İlişkileri" 19-20 Ekim 2017 Giresun Bildiriler E-Kitabı, Giresun 2017, s. 534.

¹⁵ BOA, Y.PRK.EŞA, 37/92.

¹⁶ BOA, BEO, 697/52255 (27 Ekim 1895)

Buna göre; Kafkasya Ordusu, Osmanlı Ordusu tarafından gerçekleştirilebilecek bir saldırı ihtimaline karşın, Tiflis şehrini güçlendirme çalışmaları yürütmekteydi. Bunun için üç ay içerisinde 600.000 ruble harcanarak yapılacak istihkamların planları çıkarılmış ve ön çalışmalar başlatılmıştı. Neticede Ahılkelek başlangıç olacak şekilde bir istihkam inşa edildi. Tiflis'e doğru inşa edilen istihkâmlarla birlikte Tiflis şehri sağlam bir savunma sistemine kavuşturulmaya çalışıldı.¹⁷

1898'de Rus gemileri Batum'a önemli miktarda peksimet gönderiyor ve bu peksimet buradan sınıra yakın bölgeler olan Kars ve Oltu gibi yerlere sevk ediliyordu.¹⁸ Osmanlı Hükümeti, Rusya'nın bu hareketliliğinin sebebini araştırmak için, Batum Başşehbenderliği ve bölge şehbenderliklerinin inceleme başlatmasını ve hareketliliğin sebebini bildirmelerini istedi.¹⁹

Batum Başşehbenderliği yaptığı inceleme neticesinde; gönderilen bu mühimmatın fevkalade bir şey olmayıp, geçen son bahar manevralarında kullanılan malzeme yerine gönderildiğini belirtti. Batum Başbenderliği ayrıca, Batum'a iki seferde yirmi kıta büyük çapta top ile bu toplara mahsus altı yüz sandık mermi getirilip, buradan askeri demiryolunun bitiş noktası olan "Akstafa" ya sevk edildiğine dair bilgiler verdi.²⁰

Rusya'nın askeri hareketliliği ve Kafkasya Ordusu'nun yürüttüğü manevra hareketleri endişeye sebep olduğundan, şehbenderler bu konuda sık sık Osmanlı Hükümeti'ni bilgilendiriyorlardı. Batum Başşehbenderliği, Rus askerlerine ancak savaş veya manevra esnasında peksimet dağıtıldığını belirterek, Rus Hükümeti'nin bu anlamda müstahkem mevkiğinde hiçbir eksikliği mahal bırakmamak amacını

¹⁷ BOA, BEO, 651/48819 (8 Temmuz 1895)

¹⁸ BOA, BEO 1995/149583 (9 Şubat 1903); BOA, BEO, 1061/79515 (30 Aralık 1897)

¹⁹ BOA, BEO, 1092/81877 (16 Mart 1898); BOA, BEO 1067/80023 (12 Ocak 1898)

²⁰ BOA, BEO, 1092/81877 (16 Mart 1898)

taşıdığını ve her sene gerçekleştirilen talimlerin ardından harcanan mühimmatın tamamlanmasına büyük önem verdiği üzerinde durdu. Şehbenderliğe göre; zaten Kars istihkamatında daima hiç olmazsa üç senelik erzak ve mühimmat bulunmakta ve burası birinci derecede müstahkem mevki kabul edildiğinden, burada her türlü askeri faaliyetin gerçekleştirilmesi için lazım gelen mühimmatın eksiksiz gönderilmeye çalışıldığı bildirildi.²¹

Batum Başşehbenderi'nin 15 Mayıs 1899 tarihli raporunda, Batum'da yapılan Rus askeri tatbikatının nasıl cereyan ettiği anlatılmaktaydı. Başşehbenderin anlatımıyla; ufak bir deniz tatbikatından ibaret olan bu tatbikat, 2 Mayıs akşamı 7'den 11'e kadar Batum limanı açıklarında sürmüştür. Başşehbender tatbikatı şu şekilde anlatmıştır: *“Bizzat dürbün ile şahit olduğum tatbikat, ilk önce denizin açıklarına talim için sevk olunan ve içlerinde reis ve askeri personelin bulunduğu yelkenli sandalların karanlığa doğru yol almalarıyla başladı. Sandalların rotalarını tayin edebilmek için Batum'un sahil ve civarındaki iki müstahkem noktasından tüfekler atıldılar ve rotalarını belirlemede cidden başarılı oldular. İkinci olarak tabyaların olduğu bölgeden denize ve daha sonra Batum'un dört bir yanına tutulan gayet parlak bir fenerin gösterişli gezintisine şahit oldum”*²² diyerek bu tatbikatın ne boyutlarda yapıldığını anlatmıştır.

Rusya, Kafkasya'nın stratejik bölgelerinde yapılacak tatbikatlarda kullanılmak üzere önemli miktarda mühimmatın bölgeye sevkine aralıksız devam ediyordu. Ağustos 1900'de Batum'a 370 sandık barut ile 800 sandık güllenin geldiği ve daha sonra trenlerle buradan Kars'a nakledildiği²³; Haziran 1902'de Batum'a 1100 sandık dolusu barut ve yine Ağustos 1902'de Batum'a gelen Rus vapurundan 500 adet top mermisinin Tiflis'e aktarılması için trenlere yüklendiği²⁴ ve bölgede

²¹ BOA, BEO, 1092/81877 (16 Mart 1898)

²² BOA, Y. PRK. EŞA, 33/6 (15 Mayıs 1899)

²³ BOA, BEO, 1541/115557 (28 Ağustos 1900)

²⁴ BOA, BEO 1872/140349 (23 Ağustos 1902)

görevli Rus askerlerine önemli miktarda peksimet dağıtıldığı Osmanlı yetkililerine iletilen haberler arasındaydı.²⁵

Esasında Rus askeri her sene sonbahar aylarında bölgede askeri tatbikatlar yapıyordu. Ancak yıllara ve siyasi ortama bağlı olarak tatbikatların boyutu değişiklik göstermekteydi. Tatbikatlardan en kapsamlısı, Rusya'nın Gürcistan'ı ilhakının 100. yılı münasebetiyle Tiflis'te 1901 senesinde yapılan tatbikat oldu. Bir ayı aşkın bir süre devam eden tatbikata Kafkasya'nın iki kolordusu birden katılarak görkemli bir tatbikat gerçekleştirdi.²⁶

Bölgede uzun süreli tatbikatların yapılmasının bölge ahalisini endişeye sevk ettiğine dair Şehbenderlik raporları bulunmaktadır. Örneğin Batum Başşehbenderliği'nden gönderilen yazıda Kars civarında Rusların askerî talimlerinden dolayı bölge ahalisinin heyecana kapıldığı bildiriliyordu.²⁷ Bölgede oluşan tedirgin havaya karşın Rus askerinin Batum limanında ve Gümrü'de top talimine ve tatbikatlarına devam ettiği görülmektedir.²⁸ Rusya Hükümeti, bu hareketliliğin büyüklüğünü, Çar II. Nikola'nın da törenlere katılmasına bağlayarak endişeye mahal vermemeyi amaçladı.²⁹

Rusya'nın Osmanlı sınırında gerçekleştirdiği bu askeri hareketlilik elbette Osmanlı Devleti tarafından dikkatle takip edilmekteydi. Osmanlı Hükümeti Tiflis, Batum, Bakü ve Kars'ta görevli Türk şehbenderlerinden Rusya'nın bölgedeki askeri hareketliliğine dair bilgi almakla birlikte, olası bir müdahale durumunda gerekli önlemleri aldığını söylemek zordur. Bunun pek çok sebebi vardır. Rusya'nın askeri hareketliliğini arttırdığı yıllarda Osmanlı Devleti'nin 1897 Türk-Yunan Savaşı, 1911 Trablusgarp

²⁵ BOA, BEO, 2005/150356 (21 Şubat 1903)

²⁶ BOA, Y. A. Hus, 416/93 (1 Haziran 1901)

²⁷ BOA, BEO, 1824/136759 (8 Nisan 1902)

²⁸ BOA, BEO, 1873/140425 (17 Temmuz 1903); BOA, BEO, 2130/159738 (15 Ağustos 1903)

²⁹ BOA, Y. A. Hus, 416/93 (1 Haziran 1901)

Savaşı, 1912-13 Balkan Savaşları bu sebeplerin en başında gelmektedir.

Gürcistan'da görevli Osmanlı şebhenderlerinin, istihbarat amaçlı Osmanlı yetkililerine gönderdiği raporlarda, savunma refleksinin ön planda olduğu ve Rusya'nın Kafkasya'da gerçekleştirdiği her bir tatbikat veya askeri hareketliliğin ardından heyecan ve endişe duydukları raporlarda görülmektedir.

Şebhenderler, Gürcistan coğrafyasındaki sosyal hareketleri de raporlarında konu edinmişlerdir. Raporlarda, 1900'lü yılların başından itibaren daha sık görülmeye başlanan işçi hareketleri ve farklı etnik kimlikler arasındaki ilişkilerin durumu ele alınmaktadır. 1905 tarihli raporda işçilerin eylemlerini arttırdığı, demiryolu işçilerinin büyük bir grev başlattığı ve trenleri tahrip ettikleri iletiliyordu.³⁰ Kafkasya Genel Valisi'nin Çar'a bildirdiğine göre, ihtilalciler Sohum'da hükümet ve hazineye ait binaları ele geçirmek fikrinde idiler. İhtilalciler buna teşebbüs edemeden yakalandılar ve hapishaneye gönderildiler.³¹Batum havalisinde de Şubat 1905 itibarıyla tren seferleri yeniden başladı.³²

Kafkasya'daki 1905 olayları, başladığı ilk andan itibaren Osmanlı Hükümeti'nin dikkat verdiği bir konu oldu. Petersburg Sefareti'nden 24 Ocak 1905'de gönderilen telgrafta, Tiflis'te ihtilal hareketlerinden dolayı devlet dairelerinin tehlike altında olması nedeniyle Tiflis civarındaki tren hatları üzerinde sıkıyönetim ilan edildiği; Bakü, Dağıstan, Erivan ve Kars'ta bir dereceye kadar düzenin sağlandığı, ancak Elizavetpol'da (Gence) Müslümanlar ve Ermeniler arasında gerginlikler yaşandığı ve suçluların yakalandığı ile ilgili bilgiler verilmekteydi.³³

Tiflis Başşebhenderliği'nin Ocak 1909 yılında gerçekleştirdiği istihbarat faaliyeti, devletin güvenliği bakımından istihbaratın

³⁰ BOA, Y.PRK.EŞA, 47/11 (24 Ocak 1905)

³¹ BOA, Y.PRK.EŞA 48/70 (7 Şubat 1905)

³² BOA, Y.PRK.EŞA 48/70 (7 Şubat 1905)

³³ BOA, Y.PRK.EŞA 47/11 (24 Ocak 1905)

önemini ortaya koymaktadır. İstihbaratın konusu Rusya vatandaşı bir Ermeni'nin İstanbul seyahatinden döndükten sonra Tiflis'te Rusya Ordusu ile bağlantı kurma çabası ve Osmanlı ordusuna dair bilgilerin yer aldığı bir takım evrakı ordu yetkililerine satma girişimi idi. Bu haberi Başşehberliğeiletten kişi, evrakı kendisinin satın alabileceğini belirtti. Evrakın nasıl elde edildiğine dair yapılan araştırma sonucunda Üsküdar ve Kadıköy civarında bulunan bir okulun Ermeni kökenli müdürünün bu işte parmağı olduğu anlaşıldı. İddiaya göre müdür, bu haberiTiflis'te “*nudar*” adı ile gazete çıkaran kardeşine aktarmıştı.³⁴

Şehbenderler, bölgedeki gelişmeleri yakından takip ederken, gerektiği durumlarda girişimlerde de bulunabiliyorlardı. Eylül 1911'de Batum şehbenderinin Sohum'daki faaliyetleri buna örnek gösterilebilir. Bu tarihte Kafkasya idari makamlarını endişelendiren bir gelişme yaşandı. Batum şehbenderi, 100 kadar evrakla Sohum Sohum Okruğu (bölge) naçalniğine (başkan) başvurarak, bölgedeki Osmanlı vatandaşlarına bu evrakın ulaştırılmasını istedi. Sohumnaçalniğinin konu ile ilgili Kafkasya Naibliği'ne gönderdiği yazıdan anlaşılana göre, şehbenderin verdiği evrakta Osmanlı vatandaşlarının seferberlik emri ile cepheye çağırılma bilgisi yer alıyordu. Şehbenderin böyle bir istekte bulunması, Sohum idaresini endişelendirdi ve bu nedenle nasıl bir tavır takınacağı konusunu Kafkasya naibine sordu. Kafkasya Naibi de durumu Rusya İçişleri bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı ile paylaşarak, onlardan aldığı yanıtı göre Sohum'a bilgi verdi. Buna göre; Türkiye-İtalya Savaşı'nın cereyan ettiği bir zamanda Osmanlı Devleti'nin asker ihtiyacının Kafkasya'daki Türk kökenli Osmanlı vatandaşları ile desteklenmesi, tarafsızlığı bozacağı gerekçesi ile uygun bulunmadı.³⁵

³⁴ BOA, DH.MUI, 60/6 (31 Ocak 1910)

³⁵ Mustafa Tanrıverdi, “XX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Pantürkizm Korkusu”, Ekim 1917 Sovyet İhtilali'nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası'ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu –Bildirileri- 16-17 Ekim 2017, İstanbul 2017, s. 96.

Aralık 1911 tarihli belgede, Erzurum'dan Tiflis'e gelen Hüseyin Ođlu Hamza adlı gencin Müslüman nüfusun yoğunlukta olduđu yerlerde ev ziyaretlerinde bulunurken şüpheli davranışlarda bulunduđu gerekçe gösterilerek gözaltına alındı. Tiflis Jandarma İdaresi'ne göre, herhangi bir işle meşguliyeti tespit edilemeyen Hamza, Türk ajanı şüphesi uyandırmaktaydı. Pasaport bilgileri alınan Hamza'nın Erzurumlu olduđu, daha önce Mart 1907'de Batum'da tanıdığı Hamit ve Cafer Beylerin yanına uğradığı ve daha sonra da ziyaretlerine devam edince ajanlık şüphesi gerekçesiyle bir süre Ahıska Hapishanesi'nde tutuklu bulunduđu anlaşılmaktadır. Erzurumlu Hamza'nın durumundan haberdar edilen Tiflis Başşehbenderliği, kendisi ile ilgili ayrıntılı bir raporu Tiflis Guberniyası Jandarma İdaresi'ne göndererek, şüphenin yersiz olduğuna vurgu yapmıştır. Başşehbenderlik raporunda şu ifadelere yer vermiştir: *“Hamza'nın ailesi daha önce Tiflis Guberniyası sınırlarında yaşarken, bundan dört yıl önce Türkiye'ye Erzurum'a göç etmiştir. Hamza'nın ziyareti yalnızca akraba ziyaretinden ibarettir. Erzurum'daki ailesinin bu ziyaretten haberi olmadığından, Hamza'nın sağ olup olmadığını merak ederek her tarafa haber salmışlardır. Burada olduğunu öğrenince de bizden onu geriye göndermemizi rica etmektedirler”*.³⁶

Gürcistan sınırlarında bulunan şehbenderliklerin raporları, öncelikli olarak siyasi ve askeri konular üzerinde yoğunlaşıyordu. Ancak, şehbenderlikler ekonomik, kültürel ve bilimsel konulara dair raporlar da hazırlamaktaydı. Tiflis Şehbenderliği'nin 1914 yılı Haziran ve Ağustos aylarındaki yazışmalarında, Trabzon'da güneş tutulması ile ilgili olarak Tiflis Rasathanesi'nin Trabzon'a gitme planından bahsedilmektedir. Bu yazışmalardan birinde, Tiflis Rasathanesi müdürünün Trabzon'a doğru yola çıktığı ve orada keşif yapmak için gerekli yardımı talep ettiği bildirilmektedir. Trabzon civarında güneş tutulmasının en iyi görülebileceği yer olarak, Trabzon'un 10 km

³⁶ Tanrıverdi, “XX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın...”, s. 96-97.

batısında bir nokta belirlenerek, tutulmanın gerçekleşeceği 21 Ağustos 1914 tarihi için hazırlıklara başlanmıştır. Tiflis'ten gelecek heyetin en önemli talebi, keşif yapılacak aletlerin gümrükten vergi alınmadan geçirilmesidir. Kafkasya Naibi'nin bu konuda destek olduğu anlaşılmaktadır.³⁷Bütün bu hazırlıklara ve beklentilere karşın, 21 Ağustos 1914 tarihli tam güneş tutulmasının bilimsel bir gözleminin yapılamadığı³⁸ iddia edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda ittifak devletlerinin yanında yer alması ve 29 Ekim 1914'de Karadeniz'de Rus limanlarını bombalaması üzerine iki devlet arasında savaş resmen başlayınca, Kafkasya ve yakın bölgedeki şebenderlerin görev yapamayacakları bir durum ortaya çıkmıştı. 20 Kasım 1914 tarihli belgede Rumiye, Tebriz, Novoroski ve Odessa'da bulunan şebenderlerin tutuklandıkları bildirilmişti. Bu şebenderlerin yanı sıra Tiflis, Batum, Kerç, Sivastopol ve Bakü şebenderleri de tutuklanmışlardı.³⁹

Tutuklanılardan Reşt şebender vekili Tevfik Bey, yazdığı raporla savaşın başladığı dönemde Tiflis'teki sosyal ve siyasi atmosferi aktarmaktadır. Rapora göre; Tiflis'te bulunduğu zamanda Müslümanlar ile ilgili haberleri toplamış ve genel olarak Kafkasya'daki Müslümanların Osmanlı'ya yakınlık duyduğu ve onun Kafkasya'yı ele geçirme ihtimali ile heyecanlandıklarını aktarmaktadır. Müslüman-Gürcülerin ileri gelenleri ile yaptığı görüşmelerde, onların Osmanlı Ordusu'na yardım etmeye hazır olduklarını ilettiklerine değinmektedir.Tevfik Bey'in raporunda bir diğer önemli husus, Tiflis'te görüştüğü aydın, yazar, gazeteci ve

³⁷ BOA, BEO 4297/322246; BOA, BEO 4292/321878.

³⁸ Şeref Etker, "21 Ağustos 1914'te Trabzon'da (Gözlenemeyen) Tam Güneş Tutulması", Osmanlı Bilimi Araştırmaları, XVI/1, 2014, s. 103.

³⁹ Mustafa Budak, "Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı –Reşt Şebender Vekili Tevfik Bey'in Raporu-", Türkiyat Mecmuası, c. 26/2, 2016, s. 117.

ihtilalci Gürcülerin Rus hakimiyetinden kurtulmak için her şeye hazır oldukları izlenimini almasıdır.⁴⁰

Sonuç olarak; Türk şebenderlerinin istihbarat amaçlı Osmanlı yetkililerine gönderdiği raporlarda, Osmanlı Devleti'nin savunma refleksinin ön planda olduğu ve Rusya tarafından Kafkasya'da gerçekleştirilen her hareketlenmenin heyecan ve endişe ile karşılanması dikkatlerden kaçmamaktadır. Osmanlı Hükümeti'nin endişeli takibi sürerken, Rusya'nın Kafkasya'nın önemli bölgelerinde iyi eğitilmiş ve düzenli bir orduya sahip olma çabaları büyük oranda başarıyla sonuçlandı. Rusya, dönem dönem Kafkasya'daki birliklerini imparatorluğun batısındaki cephelere sevk etse de; genel olarak Kafkasya Ordusu'na büyük önem verdi.

Bu çalışmada temel olarak Kafkasya'da görev yapan şebenderlerin raporları dikkate alınarak, Rusya'nın bölgedeki etkinliğinin Türk şebenderlerin gözünde ne anlam ifade ettiği, nasıl yansıtıldığı ve Osmanlı Devleti'nin bu haberler karşısındaki tutumu aktarılmaya çalışıldı. Kaynak olarak Osmanlı Arşivi esas alındı ve bilhassa Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki temsilcileri olan şebenderlerin raporlarından faydalanılmaya çalışıldı.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

MAKALELER

Budak, Mustafa, "Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı –Reşat Şebender Vekili Tevfik Bey'in Raporu-", *Türkiyat Mecmuası*, c. 26/2, 2016, s. 113-131.

Etker, Şeref, "21 Ağustos 1914'te Trabzon'da (Gözlenemeyen) Tam Güneş Tutulması", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVI/1, 2014, s. 100-105.

⁴⁰ Budak, "Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında...", s. 117-119.

Tanrıverdi, Mustafa, “Karadeniz Donanması Komutanı Kolçak’ın İstanbul ve Boğazları İşgal Hazırlığı (1916-1917)”, *VII. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu “Türk-Rus İlişkileri” Bildiriler E-Kitabı 19-20 Ekim 2017, II. Cilt*, s. 110-119.

Tanrıverdi, Mustafa, “XX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Pantürkizm Korkusu”, *Ekim 1917 Sovyet İhtilali’nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası’ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu –Bildirileri- 16-17 Ekim 2017*, İstanbul 2017, s. 87-101.

ოსმალეთის კონსულები, რომლებიც კავკასიის შესახებ ამზადებდნენ ანგარიშებს, მსახურობდნენ თბილისში, ბაქოში, ფოთში, ბათუმში, ყარსში, სევასტოპოლში, ურმიანში, ხოიში, თავრიზში, როსტოვში და ოდესაში. ეს საკონსულოები აკვირდებოდნენ რეგიონში განვითარებულ მოვლენებს და ამ მოვლენების შეფასებებს სისტემატურად აწვდიდნენ ოსმალეთის შესაბამის სახელმწიფო უწყებებს. ამგვარად საკონსულოები ოსმალეთისთვის მნიშვნელოვან სადაზვერვო წყაროს წარმოადგენდნენ.

კავკასიაში კონსულის თანამდებობაზე მივლინებისას ითვალისწინებდნენ განათლების ხარისხს და ბიუროკრატიულ გამოცდილებას. სამხედრო თვალსაზრისით მნიშვნელოვან რეგიონებში კადრების შერჩევა ხდებოდა იმ პირებს შორის, რომლებსაც ჰქონდათ სამხედრო განათლება და შეეძლოთ სადაზვერვო საქმიანობის შესრულება. დანიშვნის განმარტებებში¹ მითითებული იყო ამ თანამდებობისთვის შესაფერისი კვალიფიკაციის დამადასტურებელი არგუმენტები. საგარეო საქმეთა სამინისტროს დიდვეზირის აპარატში გაგზავნილ 1909 წლის მაისით დათარიღებულ წერილში ხაზგასმულია, რომ თბილისსა და ყარსში გენერალური კონსულის თანამდებობაზე დასანიშნი კანდიდატურებიდან ერთ-ერთი მაინც უნდა ყოფილიყო ოფიცერი. ეს ოფიცერი უნდა შერჩეულიყო სამხედრო

¹ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), BEO 3546/265928 (Mayıs 1909)

სასწავლებლიდან. გენერალურ კონსულთან მდივნის თანამდებობაზე ასევე უნდა დანიშნულიყო კიდევ ერთი ოფიცერი სამხედრო სასწავლებლიდან, რომელიც ფლობდა ფრანგულ და რუსულ ენებს. ხაზგასმული იყო ის გარემოება, რომ ამ თანამდებობების მეშვეობით უნდა მიეღოთ ცნობები რეგიონში სამხედრო გადაადგილებების შესახებ და ჰქონოდათ უფრო ეფექტური ზომების მიღების საშუალება. რუსეთისა და ირანის სხვადასხვა ქალაქებში მივლინებული კონსულებისთვისაც იგივე წესები გამოიყენებოდა და აქაც იგივე პირობებიდან გამომდინარე მოქმედებდნენ.²

არ იქნება სწორი, თუ ვიტყვით რომ კავკასიაში კონსულების შერჩევა მხოლოდ ოსმალეთის ხელისუფლების სურვილისამებრ ხდებოდა. რუსეთის ხელისუფლება დიდ ყურადღებას აქცევდა რეგიონში გამოგზავნილი კონსულების პიროვნებას. რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტრო ყველანაირად ცდილობდა ხელი შეეშალა მისთვის არასასურველი კადრის დანიშვნისთვის გენერალური კონსულის თანამდებობაზე თბილისში. როგორც ოფიციალური მიმოწერიდან ჩანს, 1884 წლის ზაფხულში გენერალური კონსულის დანიშვნის საკითხმა კინალამ დიპლომატიური კრიზისი გამოიწვია ორ ქვეყანას შორის. 1884 წლის ივნისში თბილისში გენერალური კონსულის თანამდებობაზე ედვარ ბეის დანიშვნასთან დაკავშირებით დაწყებულმა დაპირისპირებამ წარმოაჩინა სახელმწიფოებისთვის გენერალური საკონსულოების მნიშვნელობა. რუსეთის საგარეო საქმეთა მინისტრის გირსის აზრით, ედვარ ბეი არასწორ ინფორმაციას აწვდიდა საკუთარ მთავრობას და მისი განმეორებითი დანიშვნა თბილისში გენერალური კონსულის თანამდებობაზე ორი იმპერიას შორის ურთიერთობას აზარალებდა. გირსმა ეს საკითხი შეატყობინა რუსეთის ელჩს სტამბოლში ალექსანდრე

² BOA, BEO 3546/265928 (May 1909)

ივანეს ძე ნელიდოვს და აცნობა, რომ სასურველი იქნებოდა ედვარ ბეის დანიშვნის გაუქმება.³

აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით პეტერბურგში არსებული საელჩოდან მოსული ინფორმაციიდან ჩანს, რომ ედვარ ბეიმ თავისი სამხედრო სადაზვერვო ქმედებებით თავად იმპერატორი ალექსანდრე III გააბრაზა და სწორედ იმპერატორმა ბრძანა მიეღოთ შესაბამისი ზომები. ედვარ ბეის განმეორებითი დანიშვნის წინააღმდეგ საგარეო საქმეთა მინისტრმა გირსმა და რუსეთის ელჩმა სტამბოლში ნელიდოვმა ძალისხმევა არ დაიშურა.⁴

კონსულები წარმოქმნილ პრობლემასთან დაკავშირებით ინფორმაციას ოსმალეთის მთავრობას ატყობინებდნენ და პრობლემის მასშტაბიდან გამომდინარე რუსულ უწყებებსაც აყენებდნენ საქმის კურსში.⁵ არსებობს დოკუმენტები, რომლებიდანაც ჩანს, რომ რამდენიმე გენერალური კონსული თბილისში, რუსეთის ხელისუფლების მიერ იქნა დაჯილდოვებული მისთვის გაწეული სამსახურის სანაცვლოდ. ამის ერთ-ერთი მაგალითია 1907 წლის აგვისტოში თბილისში გენერალური კონსულის ფეიზი ბეის დაჯილდოება მედლით.⁶

საქართველოში მყოფი კონსულების მიერ მოპოვებული სადაზვერვო ინფორმაციები შეეხებოდა, როგორც რუსეთის კავკასიური არმიის გადაადგილებას და კავკასიელი სომხების ოსმალეთის სახელმწიფოს წინააღმდეგ ქმედებებს, ისე რეგიონში თურქული წარმომობის მოსახლეობის შესახებ ცნობებს, კავკასიაში განვითარებულ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ მოვლენებს, კავკასიის რუსულ ადმინისტრაციაში განხორციელებულ ცვლილებებს და სხვა.

1880 წლის შემდეგ კონსულების განსაკუთრებული ყურადღების საგანი გახდა კავკასიის საზღვრებთან გაჩენილი

³ BOA, Y.A.HUS, 179/17 (4) (Haziran 1884)

⁴ BOA, Y.A.HUS, 179/17 (1,2,3) (Haziran-Temmuz 1884)

⁵ BOA, Y. A. HUS, 505/41.

⁶ BOA, BEO, 3123/234201 (Ağustos 1907)

სომხური საფრთხე. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ოსმალეთის ხელისუფლებისათვის მიწოდებული ცნობების, შეფასებების და შექმნილი პრობლემის მოგვარებისთვის შეთავაზებული წინადადებების სიმწირის მიუხედავად შესამჩნევია, რომ საკონსულოებს საკმაოდ ფართო სადაზვერვო ქსელი ჰქონდათ.⁷

როგორც ჩანს, თბილისში სომხების მოქმედებებმა ისეთი ეფექტური შედეგები მოიტანა, რომ ოსმალეთის ხელისუფლება მოვლენების ასეთმა განვითარებამ შეაშფოთა. ასეთ ვითარებაში მთავრობამ თბილისის გენერალური საკონსულოდან მიღებული ცნობების საფუძველზე სცადა თბილისში არსებულისომხური დაჯგუფებების მეთვალყურეობის ქვეშ აყვანა და მოსალოდნელი საფრთხის წინააღმდეგ წინასწარი ზომების მიღება. პრობლემის წამოჭრის შემთხვევაში თურქი კონსულები კავკასიის რუსულ მმართველობასთან თანამშრომლობდნენ.⁸ ამის ერთერთი მაგალითია თბილისის გენერალური საკონსულოს მონაწილეობით კავკასიის ხელისუფლების მიერ ერთი სომეხი ეროვნების პირის დაპატიმრება, რომელსაც სახლში 15 შაშხანა უპოვეს. ასეთივე თანამშრომლობის შედეგად შესაძლებელი გახდა დაახლოებით 100 შეიარაღებული სომხის ერევნიდან ოსმალეთის ტერიტორიაზე შეჭრის აღკვეთა. საზღვარზე დაკავებული სომეხი ეროვნების თურქეთის მოქალაქე კავკასიის მთავარმართებლის შერემეტევის ბრძანებით ოსმალეთის სასაზღვრო მოხელეებს გადაეცათ. თუმცა, ამ სომხის კვლავ რუსეთის ტერიტორიაზე გამოჩენა ოსმალეთის მოხელეების უყურადღებობას მიეწერა.⁹

1896 კავკასიის მთავარმართებლად დაინიშნა გრიგორი სერგოს ძე გოლიცინი, რომელიც სომხური ნაციონალიზმის აღკვეთის პოლიტიკას ატარებდა. 1903 წელს სომხებმა იგი დაადანაშაულეს სომხური ეკლესიის ქონების მითვისებაში. 1903 წლის 14 ოქტომბერს შურისძიების სურვილით შეპყრობილმა

⁷ BOA, Y.A.HUS 240/79 (06 Aralık 1890)

⁸ BOA, HR.SYS, 2853/57 (Kasım 1894)

⁹ BOA, Y.A.HUS, 240/103 (09 Kasım 1890)

სომხებმა კავკასიის მთავარმართველ გოლიცინზე თავდასხმა მოაწყვეს, რომლის დროსაც იგი დაიჭრა.

თბილისში მოქმედი სომხური ორგანიზაციების კავშირებს საზღვარგარეთ და მათ პოლიტიკურ საქმიანობას ოსმალეთის საკონსულოები ყურადღებით აკვირდებოდნენ. მიღებული გაფრთხილების საფუძველზე სასონში განვითარებული მოვლენების შემდეგ საკონსულოს შენობასთან მოსალოდნელი საპროტესტო აქციის გამო თბილისის გენერალურმა საკონსულომ მიმართა უსაფრთხოების სპეციალურ სამსახურს და შესაბამისი ზომების მიღება მოითხოვა.¹⁰

1905 წლის მარტში ფოთში მყოფმა კონსულმა ოსმალეთის ხელისუფლება გააფრთხილა, რომ ზოგიერთი სომეხი შეთქმული შეუერთდა ქართულ რევოლუციურ კომიტეტს, მათ ხელთ იგდეს საბრძოლო მასალა, რომელიც ოსმალეთის საზღვრებისკენ გადაისროლეს. კონსული ითხოვდა შესაბამისი ზომების მიღებას.¹¹

მნიშვნელოვანი თემა, რომელსაც საქართველოში მყოფი კონსულები დიდ ყურადღებას უთმობდნენ, რეგიონში რუსული სამხედრო ძალის გადაადგილება იყო. საქართველოს ანექსია XIX საუკუნის დასაწყისში და კავკასიისთვის მიმდინარე ბრძოლა რუსეთმა სათავისოდ შემოაბრუნა, რითაც საშუალება მიეცა რეგიონში საკუთარი ადმინისტრაციული და სამხედრო რეჟიმი დაემყარებინა. რუსეთმა ისარგებლა ოსმალეთის და ირანის კავკასიიდან უკანდახევით პოლიტიკურ და სამხედრო სფეროში და შექმნილი მდგომარეობის შენარჩუნებისა და განმტკიცებისთვის მუდმივად ახდენდა სამხედრო ხასიათის გადაადგილებებს. კავკასიიდან საბოლოო გასვლის თარიღად ირანისთვის 1828 წლის თურქმენ-ჩაის ხელშეკრულება, ხოლო ოსმალეთისთვის 1878 წლის ბერლინის ხელშეკრულება შეიძლება ჩაითვალოს. რუსეთი თვლიდა, რომ ოსმალეთის და

¹⁰ BOA, Y.A.HUS, 313/93.

¹¹ BOA, A.MKT.MHM, 549/15.

ირანის მსგავსი ძლიერი სახელმწიფოების ინტერესის სფეროში მყოფი კავკასიის რეგიონის შენარჩუნების მთავარი პირობა აქ ძლიერი არმიის დისლოცირებაიყო და ამიტომ XIX საუკუნის განმავლობაში კავკასიის არმიის გაძლიერებისთვის ძალ-ღონეს არ იშურებდა.

1877-1878 რუსეთ-ოსმალეთის ომის შემდეგ ოსმალეთს ჩამოერთვა ყარსი, არტაანი და ბათუმი, რომლებიც კავკასიის რუსული მმართველობის ქვეშ მოექცნენ. ამგვარად, რუსეთმა ბალკანეთში განცდილი დანაკარგი კავკასიაში აინაზღაურა. ამასთანავე რუსეთის გენერალური შტაბი შექმნილი ვითარებიდან გამომდინარე იძულებული იყო შეეცვალა კავკასიის უსაფრთხოების პოლიტიკა. რუსეთი ითვალისწინებდა რა ინგლისსა და ოსმალეთს შორის შესაძლო მოკავშირეობას, ოსმალეთთან არსებული საზღვრის თავდაცვითი პოტენციალის გაზრდის გადაწყვეტილება მიიღო. უფრო მეტიც, მსგავსი კავშირის შექმნის შემთხვევაში რუსეთი მზად უნდა ყოფილიყო კავკასიის საზღვართან დიდი ომისთვის.

1893 წლის აპრილში ბათუმში მყოფმა გენერალურმა კონსულმა რუსეთის მიერ სამხედრო სფეროში გატარებული ღონისძიებები ასე აღწერა: „უკვე დღეში ორჯერ ჩამოდიან სხვადასხვა პოლკის ათობით სამხედრო მოსამსახურე და დღეისთვის მათმა რიცხვმა უკვე 400-ს მიაღწია. მათ მაშინვე სვამენ ოდესასა და სევასტოპოლში მიმავალ გემებზე. ამასთან ერთად დიდი კალიბრის ჭურვებს ტვირთავენ რუსულ სავაჭრო გემებზე.“¹²

ერთი წლის შემდეგ 1894 წლის აპრილში ბათუმის გენერალური კონსულის მიერ გამოგზავნილი დეპეშიდან ჩანს, რომ რუსეთი აგრძელებს ოსმალეთის საზღვართან სამხედრო ძალის გადასროლას. მისი ცნობის მიხედვით სევასტოპოლიდან გამოსული გემი „რიურიკით“ ბათუმში ჩამოიტანეს 581 ყუთი

¹² BOA, Y.PRK.EŞA 17/32 (2). (16 Nisan 1893)

საბრძოლო მასალა, ხოლო ბათუმიდან ყარსში გასაგზავნად 600 ყუთი საბრძოლო მასალა მატარებლის ვაგონებში ჩატვირთეს.¹³

კავკასიაში სამხედრო ძალის გადასაყვანად საზღვაო გზის გამოყენებისთვის, რუსეთისთვის მნიშვნელოვანი იყო ფლოტის გაძლიერებაც. 1883 წელს ნიკოლაევსა და სევასტოპოლში ერთნაირი მახასიათებლების მქონე სამი ჯავშნოსანის მშენებლობა დაიწყო. ამ გემებს „ეკატერინე“, „ჩემში“ და „სინოპი“ უწოდეს. ეს გემები იმით იყო მნიშვნელოვანი, რომ პარიზის ხელშეკრულების დადების შემდეგ, შავ ზღვაზე პირველად აგებული დიდი წყალწყვის გემები იყვნენ. შემდგომ წლებში რამდენიმე ხომალდის აგებაც დასრულდა.¹⁴

რუსეთი, ითვალისწინებდა რომ კავკასიის უსაფრთხოებისთვის შავ ზღვაზე გავლენიანი პოზიციების შენარჩუნება იყო საჭირო, ამიტომ გეგმავდა ოსმალეთის შავი ზღვის სანაპიროზე ახალი პორტების, ფორტების და კავკასიის მოსაზღვრე ვილაიეთებში რკინიგზის გაყვანას. რუსეთმა ოსმალეთთან რკინიგზასთან დაკავშირებული ხელშეკრულება გააფორმა, რომლის ძალითაც იგი იღებდა ვალდებულებას, რომ შავი ზღვის სანაპიროზე რკინიგზის მშენებლობის გადაწყვეტილების მიღების შემთხვევაში, ოსმალეთი ამ საქმის შესრულებისთვის რუსეთის გარდა სხვა ქვეყნის კომპანიას არ მიმართავდა და რკინიგზის ამ ხაზის მშენებლობაში უპირატესობა რუსულ კომპანიებს მიენიჭებოდათ.¹⁵

1895 წლის თებერვალში თბილისში მყოფი გენერალური კონსული იტყობინებოდა ერთი საარტილერიო ბატარეის ქარაქილისში გადაყვანის, საზღვართან საბრძოლო მასალის გადაზიდვისთვის 200 ცხენის შექმნის, არტაანში სამხედრო გზის,

¹³ BOA, Y.PRK.EŞA 19/97 (3). (27 Nisan 1894)

¹⁴ Mustafa Tanrıverdi, “Karadeniz Donanması Komutanı Kolçak’ın İstanbul ve Boğazları İşgal Hazırlığı (1916-1917)”, VII. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu “Türk-Rus İlişkileri” 19-20 Ekim 2017 Giresun Bildiriler E-Kitabı, Giresun 2017, s. 534

¹⁵ BOA, Y.PRK.EŞA, 37/92.

ხოლო ახალქალაქში ყაზარმის მშენებლობის შესახებ.¹⁶ 1895 წლის ივნისში ოსმალეთის ხელისუფლებისთვის გაგზავნილ ანგარიშში თბილისში მყოფი გენერალური კონსული კავკასიის არმიის თბილისთან და ახალქალაქთან დაკავშირებულ გემებზე საუბრობს. ანგარიშის მიხედვით კავკასიის არმიის ხელმძღვანელობა ოსმალეთის არმიის თავდასხმის შემთხვევაში, ქალაქ თბილისის თავდაცვის გამლიერებაზე მუშაობდა. ამისთვის სამი თვის მანძილზე დაიხარჯა 600000 რუბლი სიმაგრეების გემების შედგენისა და მოსამზადებელი სამუშაოების ჩასატარებლად. საბოლოოდ აშენდა სიმაგრეების ხაზი, რომელთაგან პირველი ახალქალაქი იყო. თბილისის მიმართულებით სიმაგრეების აშენებით ქალაქ თბილისის თავდაცვითი სისტემის მოწყობა სცადეს.¹⁷

1898 წელს რუსული გემებით ბათუმში ჩამოიტანეს დიდი რაოდენობით ორცხოზილა, რომელიც სასაზღვრო რეგიონებში - ყარსსა და ოლთისში გადაიტანეს.¹⁸ ოსმალეთის ხელისუფლებამ რუსეთის ამ მოქმედებების მიზეზების გამოკვლევა ბათუმში მყოფ გენერალურ კონსულს და რეგიონის სხვა კონსულებს დაავალა.¹⁹

ბათუმში მყოფი გენერალური კონსულის მიერ ჩატარებული კვლევების შედეგად დადგინდა, რომ საბრძოლო მასალის გაგზავნაში საგანგებო არაფერი იყო და ამით უნდა ჩაენაცვლებინათ ის მასალა, რაც დაიხარჯა გასული წლის შემოდგომაზე ჩატარებული მანევრების დროს. ბათუმის გენერალური კონსულის ანგარიშში ასევე იყო ცნობა ბათუმში ორ გზად დიდი ზომის ზარბაზნისა და ამ ზარბაზნებისთვის განკუთვნილი

¹⁶ BOA, BEO, 697/52255 (27 Ekim 1895)

¹⁷ BOA, BEO, 651/48819 (8 Temmuz 1895)

¹⁸ BOA, BEO 1995/149583 (9 Şubat 1903); BOA, BEO, 1061/79515 (30 Aralık 1897)

¹⁹ BOA, BEO, 1092/81877 (16 Mart 1898); BOA, BEO 1067/80023 (12 Ocak 1898)

განსაკუთრებული ჭურვით სავსე 600 ყუთის ჩამოტანისა და სამხედრო რკინიგზით აღსტაფაში გადაგზავნის შესახებ.²⁰

რადგან რუსეთის სამხედრო გადაადგილებები და კავკასიის არმიის მანევრები იძლეოდა შეშფოთების საფუძველს, კონსულები ხშირად აწვდიდნენ ხელისუფლებას ინფორმაციას ამ თემაზე. ბათუმში მყოფი გენერალური კონსული ირწმუნებოდა, რომ ორცხობილა რუს სამხედროებს მხოლოდ ომისა და მანევრების დროს ურიგდებოდათ, რუსეთის ხელისუფლება მიზნად ისახავდა ყველა სიმაგრის მომარაგებას და დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ყოველ წელს ჩატარებული წრთვნების დროს დახარჯული საბრძოლო მასალის შევსებას. კონსული ასევე იტყობინებოდა, რომ ყარსში მუდმივად იყო სურსათისა და საბრძოლო მასალის სამი წლის მარაგი და იგი უმაღლეს დონეზე გამაგრებულ ადგილს წარმოადგენდა, სადაც ნებისმიერი სახის სამხედრო მოქმედებისთვის საჭირო აღჭურვილობის დანაკლისის შევსებაში იძლეოდა.²¹

ბათუმში მყოფი გენერალური კონსულის 1899 წლის 15 მაისის ანგარიშში მოთხრობილია ბათუმში ჩატარებული რუსული სამხედრო წრთვნების მიმდინარეობის შესახებ. გენერალური კონსულის მონათხრობის მიხედვით 2 მაისს 7-დან 11 საათამდე განხორციელებული ეს მცირე საზღვაო წრთვნა ბათუმის პორტის შესასვლელში ჩატარდა. გენერალურმა კონსულმა ეს წრთვნა ასე აღწერა: „ამ წრთვნას პირადად ვადევნებდი თვალს ჭოგრიტით. წრთვნა დაიწყო სიბნელეში ღია ზღვაში იალქნიანი ნავების გასვლით, რომელშიც მეთაური და ჯარისკაცები ისხდნენ. ნავების მარშრუტის განსაზღვრისათვის ბათუმის სანაპიროსა და შემოგარენში მდებარე ორი გამაგრებული ადგილიდან შაშხანები ისროლეს და საკმაოდ წარმატებით შეძლეს მარშრუტის დადგენა. შემდეგ კი მოწმე გავხდი

²⁰ BOA, BEO, 1092/81877 (16 Mart 1898)

²¹ BOA, BEO, 1092/81877 (16 Mart 1898)

სიმაგრედან და ბათუმის ოთხ სხვადასხვა ადგილას განთავსებული კაშკაშა დიდი პროექტორის ზღვაზე გადაადგილების.“²²

რუსეთი კავკასიის სტრატეგიულ რაიონებში ჩასატარებელი წრთვნებისთვის მუდმივად აგზავნიდა დიდი რაოდენობით საბრძოლო მასალას. ოსმალეთის სახელისუფლო პირების მიერ მიღებულ ცნობებს შორის იყო შემდეგი შინაარსის ინფორმაცია: 1900 წლის აგვისტოში ბათუმში ჩამოიტანეს 370 ყუთი დენთი და 800 ყუთი ჭურვი, რომლებიც მოგვიანებით მატარებლით გადაიტანეს ყარსში.²³ 1902 წლის ივნისში ბათუმში ჩამოიტანეს 1100 ყუთი დენთი. 1902 წლის აგვისტოში კი ბათუმში ჩამოსული რუსული გემებით 500 საარტილერიო ჭურვი ჩამოიტანეს და მატარებლით გადაიტანეს თბილისში.²⁴ ხოლო, რეგიონში მომსახურე რუს სამხედროებს მნიშვნელოვანი რაოდენობით ორცხოზობილა დაურიგეს²⁵ და სხვა.

რუსი სამხედროები ძირითადად ყოველი წლის შემოდგომაზე სამხედრო სწავლებებს ატარებდნენ. თუმცა, წლებისა და პოლიტიკური გარემოდან გამომდინარე შეინიშნება ცვლილებები წვრთნების მასშტაბებში. ყველაზე მოცულობითი წვრთნები 1901 წელს თბილისში რუსეთის მიერ საქართველოს შეერთების 100 წლისთავთან დაკავშირებით ჩატარდა. ორ თვეზე მეტი დროის მანძილზე მიმდინარე წვრთნებში ერთდროულად კავკასიის არმიის ორი კორპუსი მონაწილეობდა.²⁶

კონსულების ანგარიშებში ასევე აისახა გრძელვადიანი წვრთნებით გამოწვეული ადგილობრივი მოსახლეობის შიში. მაგალითად ბათუმში მყოფი გენერალური კონსული იტყობინებოდა, რომ რუსების მიერ ყარსის შემოგარენში ჩატარებულმა წვრთნებმა მოსახლეობაში ღელვა გამოიწვია.²⁷ მიუხედავად

²² BOA, Y. PRK. EŞA, 33/6 (15 Mayıs 1899)

²³ BOA, BEO, 1541/115557 (28 Ağustos 1900)

²⁴ BOA, BEO 1872/140349 (23 Ağustos 1902)

²⁵ BOA, BEO, 2005/150356 (21 Şubat 1903)

²⁶ BOA, Y. A. Hus, 416/93 (1 Haziran 1901)

²⁷ BOA, BEO, 1824/136759 (8 Nisan 1902)

საკმაოდ დაძაბული ვითარებისა, ვხედავთ, რომ რუსი სამხედროები აგრძელებდნენ წვრთნებს ბათუმის პორტში და საარტილერიო სწავლებებს გიუმრიში.²⁸ რუსეთის ხელისუფლებამ ამ ღონისძიებების სიდიდით მიზნად ისახავდა შეენელებინა ის შესაძლო უარყოფითი ემოციები, რაც მეფე ნიკოლოზ II-ის ამ ღონისძიებებში მონაწილეობით იქნებოდა გამოწვეული.²⁹

საზღვართან რუსეთის ამ სამხედრო მოძრაობებს ოსმალეთის ხელისუფლებამ, რა თქმა უნდა, დიდი ყურადღებით ადევნებდა თვალს. თუმცა, ძნელია იმის თქმა, რომ თბილისში, ბათუმში, ბაქოში და ყარსში მივლინებული კონსულებისაგან რუსული სამხედრო ძალის გადაადგილებასთან დაკავშირებით ინფორმაციების მიღების შემდეგ პოტენციური შეტაკების შემთხვევისთვის ოსმალეთის ხელისუფლებამ რაიმე შესაბამისი ზომა მიიღო. ამას ბევრი მიზეზი ჰქონდა. ერთერთი მთავარი მიზეზი იყო ის, რომ რუსეთის მიერ სამხედრო წვრთნების რაოდენობის გაზრდის პერიოდში ოსმალეთის სახელმწიფომ 1897 წელს თურქულ-ბერძნული, 1911 წელს ტრიპოლიტანიის, 1912-13 წლებში ბალკანური ომები გადაიტანა.

საქართველოში მივლინებული ოსმალ კონსულების ხელისუფლებისადმი გაგზავნილ თავდაცვითი ხასიათის ანგარიშებში წინა პლანზე იყო სამხედრო ხასიათის ინფორმაცია, რომლებშიც შეინიშნება რუსეთის მიერ კავკასიაში ჩატარებული სამხედრო წვრთნებით თუ გადაადგილებებით გამოწვეული შემფოთება.

კონსულები თავის ანგარიშებში ადგილს უთმობდნენ საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარე სოციალურ ცვლილებებსაც. ანგარიშებში ასახულია 1900-იანი წლებიდან გახშირებული მუშათა მოძრაობები და სხვადასხვა ეროვნებათა წარმომადგენლებს შორის ურთიერთობები. 1905 წლით დათარიღებულ ანგარიშებში მოთხრობილია მუშათა გამოსვლების გახში-

²⁸ BOA, BEO, 1873/140425 (17 Temmuz 1903); BOA, BEO, 2130/159738 (15 Ağustos 1903)

²⁹ BOA, Y. A. Hus, 416/93 (1 Haziran 1901)

რების, რკინიგზის თანამშრომლების მიერ მოწყობილი დიდი გაფიცვის და მატარებლების დაზიანების შესახებ.³⁰ კავკასიის მეფისნაცვლის მიერ მეფისთვის გაგზავნილი შეტყობინების მიხედვით სოხუმში მყოფი რევოლუციონერები გეგმავდნენ ხელისუფლებისა და ხაზინის კუთვნილი შენობების ხელში ჩაგდებას. რევოლუციონერები დააპატიმრეს მანამდე, ვიდრე ისინი განახორციელებდნენ დასახულ გეგმას და ციხეში გაგზავნეს.³¹ ბათუმის მიმართულებით მატარებლების მოძრაობა 1905 წლის თებერვლიდან აღდგა.³²

კავკასიაში 1905 წლიდან დაწყებულ მოვლენებს ოსმალეთის ხელისუფლება დასაწყისიდანვე დიდი ყურადღებით აკვირდებოდა. პეტერბურგში მდებარე საელჩოდან 1905 წლის 24 იანვარს გაგზავნილი სატელეგრაფო ცნობაში ნათქვამია, რომ თბილისში განვითარებული რევოლუციური მოვლენებიდან გამომდინარე სახელმწიფო უწყებები საფრთხის ქვეშ მოექცნენ, თბილისის მახლობლად რკინიგზაზე საგანგებო ვითარება გამოცხადდა. ბაქოში, დაღესტანში, ერევანსა და ყარსში სიტუაცია დარეგულირებულია, თუმცა, ელიზავეტპოლში (განჯაში) მუსლიმებსა და სომხებს შორის დაპირისპირება მოხდა და დამნაშავეები დააკავეს.³³

თბილისში მდებარე გენერალური საკონსულოს მიერ 1909 წლის იანვარში განხორციელებული სადაზვერვო მოქმედებები წარმოაჩინეს დაზვერვის მნიშვნელობას სახელმწიფო ურთიერთობების თვალსაზრისით. სადაზვერვო მოქმედების თემა იყო რუსეთის იმპერიის სომეხი ეროვნების მოქალაქის სტამბოლიდან დაბრუნების შემდეგ თბილისში რუსეთის სამხედრო ჩინოვნიკებთან კავშირის დამყარების და მათთვის ოსმალეთის არმიასთან დაკავშირებული დოკუმენტების მიყიდვა. გენერალური კონსულისთვის ამ ინფორმაციის მიმწოდებელმა პირმა

³⁰ BOA, Y.PRK.EŞA, 47/11 (24 Ocak 1905)

³¹ BOA, Y.PRK.EŞA 48/70 (7 Şubat 1905)

³² BOA, Y.PRK.EŞA 48/70 (7 Şubat 1905)

³³ BOA, Y.PRK.EŞA 47/11 (24 Ocak 1905)

განაცხადა, რომ შეუძლია თვითონ შეიძინოს ეს დოკუმენტები. როგორც ჩატარებული მოკვლევის შედეგად გაირკვა, ამ დოკუმენტების ხელში ჩაგდებაში აქტიური მონაწილეობა მიუღია ქადიქოსისა და უსკუდარის მიდამოებში მდებარე ერთერთი სკოლის სომეხი ეროვნების დირექტორს, რომელსაც ეს ამბავი შეუტყობინებია თავისი ძმისთვის თბილისში, რომელიც გამოსცემდა გაზეთს „ნუდარი“.³⁴

კონსულები, რომლებიც რეგიონში მიმდინარე მოვლენებს ახლოდან აკვირდებოდნენ, აუცილებლობის შემთხვევაში ინიციატივასაც იჩენდნენ. ამის მაგალითია 1911 წლის სექტემბერში ბათუმში მყოფი კონსულის სოხუმში ჩატარებული ღონისძიება, რამაც კავკასიის ადგილობრივი ხელისუფლების შემფოთება გამოიწვია. კონსულმა სოხუმის ოკრუგის ხელმძღვანელს თხოვნით მიმართა, რომ მისდამი დაქვემდებარებულ ტერიტორიაზე მცხოვრები ოსმალეთის მოქალაქეებისთვის დაეგზავნათ 100-მდე წერილი. სოხუმის ოკრუგის ხელმძღვანელმა აცნობა კავკასიის მთავარმმართველს კონსულის ეს სურვილი და შეატყობინა, რომ წერილები შეიცავდა ბრძანებას მობილიზაციის შესახებ, რითაც ოსმალეთის მოქალაქეებს ფრონტზე წასვლისკენ მოუწოდებდა და მოითხოვა ინსტრუქცია შემდეგი მოქმედებისთვის. კავკასიის მთავარმმართველმა თავის მხრივ შეატყობინა რუსეთის საგარეო და შინაგან საქმეთა სამინისტროებს, საიდანაც მიღებული პასუხი გადააგზავნა სოხუმში. რუსეთის ხელისუფლების აზრით ოსმალეთ-იტალიის ომის მიმდინარეობის დროს კავკასიაში თურქი ეროვნების ოსმალეთის მოქალაქეების მობილიზაციისთვის ნების დართვა დაარღვევდა გამოცხადებულ ნეიტრალიტეტს, რაც მისაღები არ იყო.³⁵

³⁴ BOA, DH.MUI, 60/6 (31 Ocak 1910)

³⁵ Mustafa Tanrıverdi, “XX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Pantürkizm Korkusu”, Ekim 1917 Sovyet İhtilali’nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası’ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu –Bildirileri- 16-17 Ekim 2017, İstanbul 2017, s. 96.

1911 წლის დეკემბრით დათარიღებულ დოკუმენტში ნათქვამია, რომ ვინმე ჰუსეინოღლი ჰამზა, რომელიც არზრუმიდან თბილისში ჩამოვიდა, მუსლიმებით მჭიდროდ დასახლებულ რეგიონებში სტუმრობდა სხვადასხვა ოჯახებს, რის გამოც მის ქმედებაში ეჭვი შეიტანეს და დააკავეს. თბილისის ჟანდარმთა სამმართველოს ცნობით, ჰამზა, რომლის საქმიანობის დადგენა ვერ მოხერხდა, აღძრავდა ეჭვს, რომ იგი იყო თურქეთის ჯაშუში. როგორ გაირკვა, პასპორტის მიხედვით არზრუმელი ჰამზა, 1907 წლის მარტში ბათუმში ძველ ნაცნობებს ჰამითს და ჯაფარს ესტუმრა, მოგვიანებით კი, სტუმრიანობის გაგრძელების გამო ჯაშუშობის ბრალდებით გარკვეული დრო ახალციხის საპატიმროში გაატარა. არზრუმელი ჰამზას მდგომარეობით დაინტერესდა ოსმალეთის გენერალური კონსული თბილისში, მასთან დაკავშირებით დაწვრილებითი ანგარიში გაუგზავნა თბილისის გუბერნიის ჟანდარმერიას და ხაზი გაუსვა იმას, რომ ეჭვიმტანილს ადგილზე საცხოვრებელი არ გააჩნდა. გენერალური კონსულის ანგარიშში ნათქვამია: „ჰამზას ოჯახი ადრე თბილისის გუბერნიაში ცხოვრობდა და მხოლოდ 4 წლის წინ გადასახლდა არზრუმში. ჰამზას სტუმრობა მხოლოდ ნათესავების მონახულებას ისახავდა მიზნად. არზრუმში დარჩენილ ოჯახს არ ჰქონდა ინფორმაცია მისი ადგილსამყოფელის შესახებ და რადგან ჰამზას გამო ნერვიულობდნენ, მისი ძებნის შესახებ ცნობა გაავრცელეს. როდესაც გაიგეს, რომ აქ იყო, გვთხოვეს მათთვის გაგვეგზავნა.“³⁶

საქართველოში მყოფი კონსულების ანგარიშები უპირველეს ყოვლისა პოლიტიკურ და სამხედრო თემებს შეეხებოდა. თუმცა, კონსულები ეკონომიკის, კულტურისა და სამეცნიერო თემების შესახებაც ამზადებდნენ ანგარიშებს. 1914 წლის ივნისსა და აგვისტოში მომზადებულ ანგარიშებში ნახსენებია თბილისის ობსერვატორიის დელეგაციის გეგმების, მზის დაბნელებაზე დაკვირვებისთვის ტრაპიზონში გამგზავრების შესახებ. ერთ-

³⁶ Tanrıverdi, “XX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın...”, s. 96-97.

ერთ ანგარიშში ნათქვამია, რომ თბილისის ობსერვატორიის დირექტორმა ითხოვა საჭირო დახმარების აღმოჩენა ტრაპიზონში ჩასვლასა და იქ დაკვირვებისთვის. 1914 წლის 21 აგვისტოს მზის დაბნელებაზე დაკვირვებისთვის საუკეთესო ადგილად ტრაპიზონიდან დასავლეთით 10 კილომეტრის მოშორებით მდებარე ადგილი შეირჩა და დაიწყო მზადება. თბილისიდან მიმავალი დელეგაციის მთავარი თხოვნა იყო, რომ საბაჟოზე თან წაღებული ხელსაწყოებისთვის ბაჟი არ გადაეხდევინებინათ. როგორც ჩანს, ისინი სარგებლობდნენ კავკასიის მეფისნაცვლის მხარდაჭერით.³⁷ მიუხედავად ყველა ამ მომზადებისა ირკვევა, რომ 1914 წლის 21 აგვისტოს მზის სრულ დაბნელებაზე მეცნიერული დაკვირვება ვერ მოხერხდა.³⁸

პირველ მსოფლიო ომში ოსმალეთის ჩაბმამ ცენტრალურ სახელმწიფოთა ბლოკის მხარეს და 1914 წლის 29 ოქტომბერს რუსეთის შავიზღვისპირა პორტების დაბომბვის შემდეგ ორ სახელმწიფოს შორის ომი ოფიციალურად დაიწყო, რის გამოც კავკასიასა და მიმდებარე რეგიონებში კონსულების მუშაობა შეუძლებელი გახდა. 1914 წლის 20 ნოემბერს ცნობილი გახდა, რომ ურმიაში, თავრიზში, ნოვოროსიისკში და ოდესაში მყოფი კონსულები დააპატიმრეს. მალე მათი ბედი გაიზიარეს თბილისში, ბათუმში, ქერჩში, სევასტოპოლსა და ბაქოში მყოფმა კონსულებმაც.³⁹

ერთ-ერთმა დაპატიმრებულმა, ქალაქ რემთში მყოფი კონსულის მოადგილემ თევფიკ ბეიმ მომზადებულ ანგარიშში აღწერა ომის დაწყებამდე თბილისში არსებული სოციალური და პოლიტიკური ატმოსფერო. ანგარიშის მიხედვით, მას თბილისში ყოფნისას შეუგროვებია მუსლიმთა შესახებ ცნობები და

³⁷ BOA, BEO 4297/322246; BOA, BEO 4292/321878.

³⁸ Şeref Etker, “21 Ağustos 1914’te Trabzon’da (Gözlenemeyen) Tam Güneş Tutulması”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları, XVI/1, 2014, s. 103.

³⁹ Mustafa Budak, “Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı –Reşit Şehbender Vekili Tevfik Bey’in Raporu-“, Türkiyat Mecmuası, c. 26/2, 2016, s. 117.

ხელისუფლებას შეატყობინა, რომ მათი ძირითადი ნაწილი ოსმალეთის მომხრე იყო, რაც წარმოშობდა კავკასიის ხელში ჩაგდების შესაძლებლობას. მუსლიმ ქართველ წარჩინებულებთან შეხვედრისას მათ განაცხადეს, რომ მზად იყვნენ დახმარება აღმოეჩინათ ოსმალეთის არმიისთვის. თევფიკ ბეის ანგარიშის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მომენტი იყო ის, რომ ამ შეხვედრებისას მას განუცხადეს, რომ განათლებული, პუბლიცისტი და რევოლუციონერი ქართველები მზად არიან გააკეთონ ყველაფერი, რათა დაიხსნან თავი რუსული მმართველობისგან.⁴⁰

დასკვნა: თურქი კონსულების მიერ ოსმალეთის მაღალი იერარქიის სახელისუფლო პირებისთვის სადაზვერვო მიზნით მომზადებული ანგარიშებში წინა პლანზეა წამოწეული თავდაცვითი რეფლექსი და ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ კავკასიაში რუსეთის ყველა ქმედება ღელვასა და შემფოთებას იწვევდა. რუსეთმა გამოიყენა ეს პერიოდი და დიდი შრომა გასწია, რათა კავკასიის რეგიონში ჰყოლოდა კარგად გაწვრთნილი და ორგანიზებული არმია. მართალია, სხვადასხვა პერიოდში რეგიონში არსებული შენაერთების ნაწილი დასავლეთის ფრონტზე გადაისროლა, იგი მაინც დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა კავკასიურ არმიას.

წინამდებარე სტატიაში შევეცადეთ გადმოგვეცა ინფორმაცია კავკასიაში მივლინებული კონსულების ანგარიშების შესახებ, კონსულების მხრიდან დანახული რუსეთის მიერ რეგიონში გატარებული პოლიტიკა და ამ ცნობების შედეგად ოსმალეთის მიერ მიღებული ზომები. ძირითად წყაროდ ოსმალური არქივი იქნა გამოყენებული და ამასთანავე ვისარგებლეთ ოსმალეთის მიერ კავკასიაში მივლინებული კონსულების ანგარიშებით.

⁴⁰ Budak, "Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında...", s. 117-119

ლიტერატურა

არქივები

პრემიერ-მინისტრის ოსმალური არქივი

სტატიები

Budak, Mustafa, “Bir Osmanlı Diplomatinin Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı –Reşit Şebender Vekili Tefik Bey’in Raporu-“, Türkiyat Mecmuası, c. 26/2, 2016, s. 113-131.

Etker, Şeref, “21 Ağustos 1914’te Trabzon’da (Gözlenemeyen) Tam Güneş Tutulması”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları, XVI/1, 2014, s. 100-105.

Tanrıverdi, Mustafa, “Karadeniz Donanması Komutanı Kolçak’ın İstanbul ve Boğazları İşgal Hazırlığı (1916-1917)”, VII. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu “Türk-Rus İlişkileri” Bildiriler E-Kitabı 19-20 Ekim 2017, II. Cilt, s. 110-119.

Tanrıverdi, Mustafa, “XX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Pantürkizm Korkusu”, Ekim 1917 Sovyet İhtilali’nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası’ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu –Bildirileri- 16-17 Ekim 2017, İstanbul 2017, s. 87-101.

statiebis krebuli aiwyo da dakabadonda
samcxe-javaxeTis saxelmwifo universitetSi.

Kitabın tasarımı ve bilgi işlemleri Samtskhe-Cavakheti Devlet
Üniversitesi’nde gerçekleştirilmiştir.